

જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ
ભાગ - ૩

આગમિક વ્યાખ્યાઓ

: પ્રકાશક :

શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટ

પાણીપત્તના સમઘાવાદ ગુપ્તર્ષ

...वनाय द्वा द्वीपैः प्रवेश्य कश्चात् तत्र तद्विहारमभिमताः ॥ १० ॥ तत्रान्नस्य वासरा ...

...ययागामि क्रमाः
...नतः सुप्रसिद्धाः
...द्वितीयः प्रतिभवात्
... ॥ १० ॥

कलसं ॥ १० ॥ वाद्यमानवनातासंलाह्यस्य कृत्योर्नामोऽदत्तदत्तरीयावयुक्तौ ना
...के ॥ १० ॥ समानोऽस्य तान्नादि कदिवना नवमानतः सुमिककारयासासंघाताद्वादेक
...वृक्षेण ॥ १० ॥ वदवी प्रीतिने वृक्षसुहावनिवृष्टीः शुक्तिमासेति नो सुहावराणा
...नेविदता ॥ १० ॥ अविमदमनामन्या क्रमात् ॥ अरवमदमनाम सुनामी वकसीति

...वो निभासि वि
...पदनालासुने
...कसया प्राप्ताया
...येटापघोमये ॥ १० ॥
...माएदागारा कञ्ज

नरनमोसिकनाहृषो ॥ वदकजननी क्रमिन्मरी पदिकामिष ॥ १० ॥ पकट्टे ना
...के ॥ १० ॥ वाव नमो ॥ अकारादि समनमो कलगावमजालिनी ॥ १० ॥ कर्मका ॥ १० ॥
...व सुमि वषपेदि ॥ १० ॥ सुवसादीनेन जगदि सुवबाडे समे खभा ॥ १० ॥ सुवी
...य कष्टागामिदिया यमनससो प्रनेवि जनावाक्यं सुप्रोचदेनेदत्त ॥
...मिकमेदलो ॥ १० ॥ उज्यादि शिखावदरकरवाखापताकिके ॥ १० ॥ नदत्रम

...यैः ॥ १० ॥ जाली
...जाव सुवाय्याना
...मी नदमतः गत्य
... ॥ १० ॥

॥ आवयै जावयमदिवा ॥ १० ॥ निर्मलय सुप्रकाशित्यकै सुवतथला ॥ १० ॥ आनाय
...नाकसुमासुरो ॥ १० ॥ वीरो बामाकरो ॥ नाडादादायासिनना सुप्रकाशय सुप्र
...दाशा ॥ १० ॥ समादीनपानिन अमिद्यतापात्रक स्रकृत्यासांकराया ॥ १० ॥ सुप्रवि
...तकष्टाजाविमः ॥ १० ॥ नारनस्य कौशुतीयाजशा पञ्जिवादिना ॥ १० ॥ नजापिपुद

...स वाचनधुवा
...दिच्छाना बाचुषा
...रीककः ॥ १० ॥ सुप्र
...मिपिवासं नाभि
... ॥ १० ॥ सुपनीत्युम

सुयादवना ॥ १० ॥ सुयुक्ताना सुवनासिकांशिका नरपनिधरा ॥ १० ॥ वचषयमिनी स
...दावव सुवरो ॥ १० ॥ अदिरसावये वाविमारा ॥ १० ॥ नैसमाधिना ॥ १० ॥ मादेडका
...सास सुप्रसाधिरातथमी ॥ १० ॥ अविजान्न सुनासापिनातिना ॥ १० ॥ सुमासना
...पिसायाद्येवाना ॥ १० ॥ निमान सुयो ॥ १० ॥ सुप्रसासासय कनुनावादे सुप्र
...दा ॥ १० ॥ सुप्रकातान सुप्रसापिविहा सुना सुप्रवि ॥ १० ॥ नसाधिकार्य सुमावय

...रा नो अस सुद
...दयनावा सुप्रसा
...सुप्रि क सिद्धा सु
...प्रयं निरस्युदा सु

इयं नो साकादो सिसादे सुप्रवर्षी सुप्रमपिपं वरमेदिना सिधता ॥ १० ॥ सु
...कविर्मषा ॥ १० ॥ वलावत्सुप्रवत् ॥ १० ॥ आना यो सुप्रसासा ॥ १० ॥ सुप्रतथः सेनेने
...सुप्रना सुप्रवद किमंद सुप्रिगंधा सुप्रिलरसिसुना ॥ १० ॥ सुप्रमहा सुप्रिनका
... ॥ १० ॥ लोयवकना किमपिसिमाधिः सुप्रसा सुप्रतता ॥ १० ॥ सुप्रसमा विर

...सादुसाधिपान सभा
...यानादिविद्वित्थम
...तसुप्रवका ॥ १० ॥ सुप्र
...नेतसुप्रययरीसंबदि
... ॥ १० ॥ निदिगीयना ॥ १० ॥

कथायना सन नायमाधि रा सुवमंगमा ॥ नो विषादेवरादेयेन कसेवमी यानरे
...नि विद्वानवयो सुप्रसा सुप्रिमा सुप्रमौ वधनि विवनावलि सु ॥ १० ॥ सुप्रसु सुप्रसा
...सापिता सुप्रस्यसिधनि ताथ मयथा नाता नवा ॥ १० ॥ सुप्रसा सुप्रसा सुप्रसा सुप्रसा
...मानवाः करुता ॥ १० ॥ नखरुपा सुप्रसा सुप्रसा सुप्रसा सुप्रसा सुप्रसा सुप्रसा सुप्रसा सुप्रसा
...वेरासात सुप्रसा ॥ १० ॥ सुप्रियययामरं सिः सुप्रसा सुप्रसा सुप्रसा सुप्रसा सुप्रसा सुप्रसा सुप्रसा सुप्रसा

मानिवा...
चक्रत...
पटाकरदिना...

भाता...
सुवनाय...
काद्या...

कर्म...
...
...

कल...
...
...

नाजा...
...
...

नस्व...
...
...

यस्य...
...
...

साव...
...
...

किय...
...
...

कृष्...
...
...

लाय...
...
...

इयं...
...
...

प्रना...
...
...

कवा...
...
...

શ્રી નેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તૂરસૂરિ ગ્રંથશ્રેણી નં. ૧૯

જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઈતિહાસ : ભાગ - ૩

આગમિક વ્યાખ્યાઓ

પ્રેરણા

સ્વ. પ. પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી મહારાજ
સ્વ. પ. પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયઅશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

શ્રુતોપાસના

પ. પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજયસોમચંદ્રસૂરિજી મહારાજ

સહયોગ

પાર્શ્વનાથ શ્વે. મૂ. સંઘ, ઘાટકોપર, મુંબઈ
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ લુહાર ચાલ જૈન સંઘ, મુંબઈ

પ્રકાશક

શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટ
(શ્રી સમવસરણ મહામંદિર)
પાલીતાણા-અમદાવાદ-મુંબઈ

સહયોગ દાતા

પાર્શ્વનાથ શ્વે. મૂ. સંઘ, ઘાટકોપર, મુંબઈ
પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ લુહાર ચાલ જૈન સંઘ, મુંબઈ

જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ : ભાગ-૩

આગમિક વ્યાખ્યાઓ

લેખક

ડૉ. મોહનલાલ મેહતા

અનુવાદક

ડૉ. રમણીક શાહ

શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટ
પાલીતાણા-અમદાવાદ-મુંબઈ

જૈન સાહિત્ય કા બૃહદ્ ઇતિહાસ ભાગ -૩ : 'આગમિક વ્યાખ્યાયે'નો ગુજરાતી અનુવાદ
ગુજરાતી આવૃત્તિના સંપાદકો

ડૉ. નગીન શાહ

ડૉ. રમણીક શાહ

પ્રકાશક :

શ્રી અનિલભાઈ ગાંધી, મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી,
શ્રી૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટ,
૧૧૦, મહાકાન્ત, વી.એસ.હોસ્પીટલ પાસે,
અમદાવાદ-૬.

પ્રકાશન વર્ષ :

ગુજરાતી આવૃત્તિ : પ્રથમ સંસ્કરણ ઈ.સ.૨૦૦૭

મૂલ્ય : રૂ. ૪૦૦/-

લેસર ટાઈપ સેટિંગ :

મયંક શાહ, ઈમ્પ્રેશન્સ
૨૧૫, ગોલ્ડ સૌક કોમ્પ્લેક્સ,
સેફાયર બિલ્ડિંગની પાછળ,
સી. જી. રોડ, નવરંગપુરા,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૯.

મુદ્રક :

કે. ભીખાલાલ ભાવસાર
માણિભદ્ર પ્રિન્ટર્સ
૧૨, શાયોના એસ્ટેટ, દૂધેશ્વર રોડ,
શાહીબાગ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૪.

જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ

વાત્સલ્યવારિષિ પરમપૂજ્ય આચાર્યદેવ
શ્રી વિજય વિજ્ઞાનસૂરીશ્વરજી મ. સા.

શાસનસમ્રાટ પરમપૂજ્ય આચાર્યદેવ
શ્રી વિજય નેમિસૂરીશ્વરજી મ. સા.

પ્રાકૃતવિશારદ પરમપૂજ્ય આચાર્ય
શ્રી વિજય કસ્તૂરસૂરીશ્વરજી મ. સા.

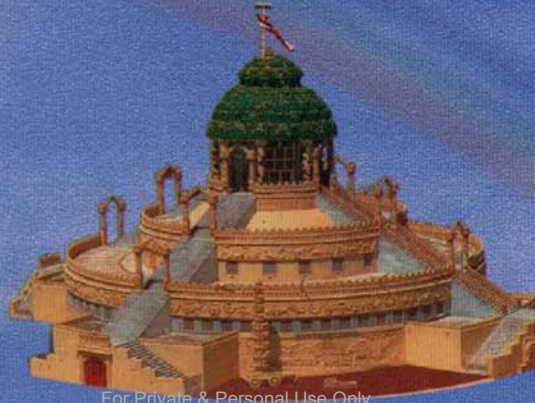

પ. પૂ. આચાર્ય
શ્રી વિજયચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી મહારાજ

જૈમના થકી જૈન ધર્મ અને સંઘ
ઉજ્જ્વળ છે એવા જૈન નભોમંડળના
તેજસ્વી તારલાઓ...

પ. પૂ. આચાર્ય
શ્રી વિજયઅશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ

શુભાશિષ્ય

જૈન સાહિત્યના અપ્રામાણ ગ્રંથ મૌક્તિકે અહીં
 તેહીં વિખરામેલ વૈયા બપાવા સાંભળવા મહે ઉ. આજના
 ભાગમાં ૩૮ વર્ષ પહેલાં ફરેલાં સાગર વિદ્યાનાએ તે
 મૌક્તિકેને નોંધ રૂપે એક માળામાં ગૂંચા લેઈ સમગ્ર
 "જૈન સાહિત્યના બૃહદ્ ઇતિહાસ" નામના ૧ થી ૭ માં
 હિંદી ભાષામાં પ્રકાશિત કર્યા હતા.

ગુજરાતી વાચકો પાસે પણ આ બધા બપાકારી
 પહેલેએ તેવા શુભાશિષ્યને શ્રી ૧૦૮ જૈન ભાર્ત દર્શન ભવન રૂર
 હિંદી સાંભળાવેલું ગુજરાતી પ્રો. પ્રા. જાનગીનભાઈ શહે નથા
 પ્રો. રમણિકભાઈ શહે પાસે કરાવી "જૈન સાહિત્યના બૃહદ્
 ઇતિહાસ" ભા-૧ થી ૭ પ્રકાશિત કરવા નમુદિ કર્યો

અમે તેમના આ પ્રયાસને અંતરથી આવહારીએ
 બાંધે અને હૈયેથી શુભાશિષ્ય આપના બ્રહ્મવચને છાએ ફેળવરા
 આ પ્રયાસને ગુજરાતી સાગર, વિદ્યાભુવને, વાચકો ઉ. ભાગીયા
 પદ્મવશી. જૈન સાહિત્યના અનેક વિષયોની બપાકારી
 મેલવા અગરની ઉપાસના કારા અવશ્ય અનગર મેલવઈ
 તેવી શુભે

૯
 ભા. - ૨૧ ફેબ્રુઆરી ૧૯૬૨
 ભા. - અશોકપિં

વિ-સં ૨૦૬૦ મહા-શુ-૧૩ ભુવંચાલ
 ગોવાસાયાડેંક મુંબઈ

મુખપૃષ્ઠ પરના ચિત્રનો પરિચય

મુખપૃષ્ઠ પર વજ્રસ્વામીજીના જીવન પ્રસંગોના આલેખનનું ચિત્ર છે. વીર નિર્વાણ સંવત ૪૮૬માં જન્મેલા અને જન્મતાવેંત જેમને જાતિ સ્મરણજ્ઞાન થયેલુ આથી જન્મતાવેંત સંયમ ધારણ કરનાર એવા વજ્રસ્વામીનું નામ જૈન શાસનમાં સુવર્ણ અક્ષરે અંકિત થયેલું છે. તેઓ અંતિમ દસ પૂર્વધારી અને અંતિમ ચતુર્થસંહનનધારી હતા. એમના સ્વર્ગગમન પછી વજ્રજી(વજ્રી)શાખાની સ્થાપના થયેલી. વીર નિર્વાણ સંવત ૫૮૪માં તેમનું નિર્વાણ થયેલું.

પ્રસ્તુત ચિત્રમાં

(૧) તેમના માતા-પિતા દ્વારા મુનિને બાળક વજ્રના બોરાવવાનો પ્રસંગ છે.

(૨) પુત્ર મોટો થતાં માતાની મમતા તેને સંસારમાં પાછો લાવવા માટે જાગી આથી રાજ દરબારમાં પુત્ર માટેની માંગણી કરી આ પ્રસંગનું આલેખન છે.

(૩) ભગવંત વજ્રસ્વામી સરસ્વતીનું વરદાન પ્રાપ્ત કરે છે તેનું ચિત્ર છે.

(૪) સાધુઓને આકાશગમન દ્વારા પરદેશ લઈ જઈ દુષ્કાળ પાર કરાવવાનું ચિત્ર છે.

આગમોનું અનુસંધાન

જૈન સાહિત્યના બૃહદ્ ઈતિહાસ ભાગ - ૧ અને ૨ માં આપણે આગમોનો પરિચય જોયો. પ્રસ્તુત ત્રીજા ભાગમાં આ બધા આગમગ્રંથો પરના વ્યાખ્યા સાહિત્યનો અર્થાત્ ટીકાસાહિત્યનો સાંગોપાંગ પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

દેશ અને કાળના પરિબળે મૂળ આગમગ્રંથોના અર્થની સમજૂતી દુર્લભ બનવા લાગી આથી ધર્મનાયક આચાર્યોએ આ મૂળગ્રંથોની સમજૂતી રૂં: તે તે ગ્રંથોની ટીકાઓ કે વ્યાખ્યાઓની રચના કરી. આગમિક વ્યાખ્યાઓ પાંચ વર્ગમાં વિભાજિત કરાય છે : ૧. નિર્યુક્તિઓ, ૨. ભાષ્યો, ૩. ચૂર્ણિઓ, ૪. સંસ્કૃત ટીકાઓ અને ૫. પ્રાદેશિક લોકભાષાઓમાં વિરચિત વ્યાખ્યાઓ કે બાલાવબોધો.

આ ભાગમાં નિર્યુક્તિઓ અને પ્રસિદ્ધ નિર્યુક્તિકાર ભદ્રબાહુ સ્વામી, વિવિધ ભાષ્યો અને ભાષ્યકારો, નંદી વગેરેની ચૂર્ણિઓ અને વિશિષ્ટ ચૂર્ણિકાર જિનદાસગણિ તથા અગત્યસિંહગણિ, અનેકવિધ સંસ્કૃત ટીકાઓ અને મુખ્ય ટીકાકારો જેવા કે હચ્ચિન્દ્રસૂરિ, શીલાંકસૂરિ, શાંતિસૂરિ, અભયદેવસૂરિ, મલયગિરિ વગેરેનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે તથા વિવિધ પ્રાંતીય ભાષાઓ જેવી કે ગુજરાતી, રાજસ્થાની, હિંદી વગેરેમાં બાલાવબોધ નામે ઓળખાતી ટીકાઓનો પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે.

પરમ પૂજ્ય મોટા મહારાજશ્રી (પ. પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય ચંદ્રોદય-સૂરીશ્વરજી મ. સા.) તથા પરમ પૂજ્ય ગુરુદેવશ્રી (પ. પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય અશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ. સા.) ની યાવન પ્રેરણાથી જૈન સાહિત્યના ઈતિહાસના સાત ભાગ ઉપરાંત પ્રમાણમીમાંસા અને જૈન ધર્મ-દર્શન મળી નવ ગ્રંથોનું ગુજરાતી ભાષાંતર કરવાનું નક્કી થયેલું તે પ્રમાણે શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓને પ્રેરણા કરી - મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી શ્રી અનિલભાઈ ગાંધીએ પ્રો. શ્રી રમણીકભાઈ શાહ તથા પ્રો. શ્રી નગીનભાઈ શાહ પાસે ગુજરાતી કરાવ્યું. જુદાજુદા શ્રી સંધોએ પૂજ્યશ્રીની વાતને સ્વીકારી સંપૂર્ણ સહયોગ આપ્યો. તેની ફળશ્રુતિરૂપે આ સાતે ભાગ ગુજરાતીમાં પ્રકાશિત થઈ રહ્યા છે.

બંને પૂજ્યશ્રીઓની હયાતી દરમ્યાન ભાગ ૧, ૨, ૪, ૬ તથા

(૯)

પ્રમાણમીમાંસા અને જૈન ધર્મ-દર્શન પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા હતા. આ દરમ્યાન બંને પૂ. ગુરુભગવંતો કળધર્મ પામ્યા. બંને ગુરુભગવંતો આજ આપણી સામે સદેહે બિરાજમાન નથી પરંતુ તેમની પ્રેમાળ પ્રેરણા ભરી સ્મૃતિ આપણી પાસે છે અને તેના સહારે તેમણે સોંપેલું કાર્ય આપણે પૂરું કરીશું.

એ જ

વિ.સં. ૨૦૬૩, જેઠ સુ. ૧,
અમદાવાદ.

પ.પૂ.આ. શ્રી વિજય ચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી
મ. ના ગુરુબંધુ પૂ. ગુરુદેવ(પ.પૂ.આ.શ્રી
વિજય અશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.)ના
ચરણકિંકર સોમચંદ્ર વિ.

પ્રકાશકીય

(ગુજરાતી આવૃત્તિ)

શાન્તનુ સમ્રાટ શ્રીનેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તૂરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના પદ્મધર પ.પૂ.આચાર્ય ભગવંતશ્રી વિજય ચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી મ.સા., પ.પૂ. આચાર્યશ્રી વિજય અશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના ઉપદેશથી સ્થપાયેલી પ્રસિદ્ધ જૈન સંસ્થા શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટ દ્વારા જૈન ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યના સંરક્ષણ અને સંવર્ધનની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ ચાલી રહી છે. સંસ્થાએ આ પહેલાં ગ્લોરી ઓફ જૈનીઝમ, ૧૦૮ તીર્થદર્શનાવલિ, એસેન્સ ઓફ જૈનીઝમ જેવા વિવિધ મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથોનું પ્રકાશન કરેલ છે. સંસ્થાએ સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, હિન્દી, ગુજરાતી અને અંગ્રેજી જેવી મહત્વની ભાષાઓમાં અનેક પ્રકારના જૈન સાહિત્યના જે ગ્રંથો પ્રકાશિત કરેલ છે તેની સૂચિ આ ગ્રંથના અંતે આપેલ છે. તે જોતાં જ સંસ્થાની પ્રકાશન પ્રવૃત્તિનું મહત્વ જણાઈ આવશે.

ભગવાન મહાવીરની ૨૬મી જન્મ-શતાબ્દી પ્રસંગે પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંતોએ જૈન ધર્મના વિશ્વકોશ જેવા કોઈ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ સાહિત્યના પ્રકાશનની અભિલાષા વ્યક્ત કરી. તે સમયે જૈન વિશ્વકોશના પ્રકાશન અંગે ભારતમાં અને ભારત બહાર કેટલીક યોજનાઓ બની, અમે તેમાં સહકાર આપવા નિર્ણય કર્યો. પરંતુ વાત આગળ વધી નહીં. જૈન વિશ્વકોશની આવી જ એક મિટીંગ વખતે જાણીતા જૈન વિદ્વાન ડો. નગીનભાઈ શાહે સૂચન કર્યું કે જૈન વિશ્વકોશ હાલ કરી શકાય કે નહીં પરંતુ એક મોટું કાર્ય— જૈન સાહિત્યના બૃહદ્ ઈતિહાસનું— કરવા જેવું છે. શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈન શોધ સંસ્થાન, વારાણસી દ્વારા ઈ.સ. ૧૯૬૬ થી ૧૯૮૧ દરમ્યાન હિન્દી ભાષામાં ૭ ભાગમાં લખાયેલ “જૈન સાહિત્ય કા બૃહદ્ ઈતિહાસ” ના ગુજરાતી અનુવાદનું પ્રકાશન કરવાની તેમણે સૂચના કરી. મિટીંગમાં હાજર રહેલા શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈન શોધ સંસ્થાનના પૂર્વનિયામક ડો. સાગરમલજી જૈને તરત જ આ કાર્ય કરવાની અનુમતિ આપી.

પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંતો સાથે આ અંગે વાત કરતાં તેઓએ અત્યંત પ્રસન્નતાપૂર્વક

આ કાર્ય તત્કાળ હાથ ધરવા સૂચના કરી. સંસ્થાએ અનુવાદની યોજના બનાવી, ગુજરાતી આવૃત્તિના સંપાદન-અનુવાદનનું કાર્ય દર્શનશાસ્ત્રના પ્રકાંડ વિદ્વાન અને લા.દ.ભારતીય વિદ્યામંદિરના પૂર્વનિયામક ડૉ. નગીનભાઈ શાહ તથા પ્રાકૃત ભાષા-સાહિત્યના જાણીતા વિદ્વાન અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીના પ્રાકૃત-પાલિ વિભાગના પૂર્વ-અધ્યક્ષ ડૉ. રમણીકભાઈ શાહને સોંપ્યું.

આ રીતે પૂજ્ય આચાર્ય ભગવંતોના આશીર્વાદથી જૈન સાહિત્યના બૃહદ્ ઇતિહાસના ૭ ભાગોના અનુવાદનું કાર્ય ચાલુ થયું. ભાગ ૧, ૨, ૪ અને ૬ના ગુજરાતી અનુવાદ-ગ્રંથો ઉપરાંત પ્રમાણમીમાંસા તથા જૈન ધર્મ-દર્શન પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે. આ સાથે ભાગ-૩ “આગમિક વ્યાખ્યાઓ” પ્રકાશિત થઈ રહ્યો છે. બાકીના ભાગો પણ ટૂંક સમયમાં જ પ્રકાશિત થશે. વળી આ બધા ભાગોનો અંગ્રેજી અનુવાદ પણ પ્રકાશિત કરવાની અમારી ભાવના છે.

અમને અત્યંત ખેદ છે કે આ પ્રકાશન કાર્ય પૂર્ણ થાય તે દરમ્યાન પ.પૂ. આચાર્યશ્રી વિજય ચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી મ.સા. તથા પ.પૂ. આચાર્યશ્રી વિજય અશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા. કાળધર્મ પામ્યા. બંને આચાર્ય ભગવંતો આજ આપણી સામે સદેહે બિરાજમાન નથી પરંતુ તેમની પ્રેમાળ પ્રેરણા ભરી સ્મૃતિ આપણી પાસે છે અને તેના સહારે પ.પૂ. આચાર્યશ્રી વિજય સોમચંદ્રસૂરીશ્વર મ.સા. ની રાહબરી તબે તેમણે સોંપેલું કાર્ય આપણે પૂરું કરીશું.

પ્રસ્તુત ભાગ-૩ના અનુવાદ માટે અમે ડૉ. રમણીકભાઈ શાહનો આભાર માનીએ છીએ.

શ્રી પાર્શ્વનાથ શોધ સંસ્થાન, વારાણસી તથા તેના પૂર્વનિયામક ડૉ. સાગરમલજી જૈનનો અનુવાદનું પ્રકાશન કરવાની પરવાનગી આપવા માટે આભાર માનીએ છીએ.

ભાગ-૩ના પ્રકાશનમાં આર્થિક સહયોગ આપવા બદલ પાર્શ્વનાથ શ્વે. મૂ. સંઘ, ઘાટકોપર, મુંબઈ તથા પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ લુહાર ચાલ જૈન સંઘ, મુંબઈનો આભાર માનીએ છીએ.

ઉત્તમ છાપકામ માટે લેસર ઇમ્પ્રેશન્સવાળા શ્રી મયંક શાહ તથા માણિભદ્ર પ્રિન્ટર્સવાળા શ્રી કનુભાઈ ભાવસાર અને સુંદર સચિત્ર ટાઈટલ ડિઝાઈન માટે ક્રીંગ ઇમેજ પ્રા. લી. ના ડાયરેક્ટર શ્રી જીવણભાઈ વડોદરિયાનો આભાર માનીએ છીએ.

તા. ૧-૬-૨૦૦૭

અમદાવાદ

—અનિલભાઈ ગાંધી, મેનેજિંગ ટ્રસ્ટી,

શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટ

સંપાદકીય

(ગુજરાતી આવૃત્તિ)

ભગવાન મહાવીરનો ૨૬મી જન્મ શતાબ્દીના ઉપલક્ષમાં શાસન સમ્રાટ શ્રીનેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તૂરસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના પટ્ટધર પ.પૂ. આચાર્ય ભગવંત શ્રી વિજય ચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી મ.સા., પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય અશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના ઉપદેશથી સ્થપાયેલી પ્રસિદ્ધ જૈન સંસ્થા શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટ દ્વારા જૈન સાહિત્ય વિષયક કોઈ વિશિષ્ટ પ્રકાશન કાર્ય હાથ ધરવાની ઈચ્છા સંસ્થાના મેનેજીંગ ટ્રસ્ટી શ્રી અનિલભાઈ ગાંધીએ વ્યક્ત કરી ત્યારે અમે તેમને શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈન શોધ સંસ્થાન, વારાણસી દ્વારા ઈ.સ. ૧૯૬૬ થી ૧૯૮૧ દરમ્યાન હિન્દી ભાષામાં ૭ ભાગમાં લખાયેલ “જૈન સાહિત્ય કા બૃહદ્ ઇતિહાસ” ના ગુજરાતી અનુવાદનું પ્રકાશન કરવાની સૂચના કરી. તેમણે પૂજ્ય આચાર્યશ્રી સાથે મંત્રણા કરી અનુવાદની યોજના બનાવી, ગુજરાતી આવૃત્તિના સંપાદન-અનુવાદનનું કાર્ય અમને સોંપ્યું.

પાર્શ્વનાથ વિદ્યાશ્રમ ગ્રંથમાલા (ક્રમાંક ૬, ૭, ૧૧, ૧૨, ૧૪, ૨૦, ૨૪)માં સાત ભાગમાં પ્રકાશિત થયેલ “જૈન સાહિત્ય કા બૃહદ્ ઇતિહાસ”ના માનદ્ સંપાદકો પં. દલસુખભાઈ માલવાણિયા અને ડૉ. મોહન લાલ મેહતા હતા. તેની બીજી આવૃત્તિ ઈ. સ. ૧૯૮૮ થી ૧૯૯૮ દરમ્યાન પ્રકાશિત થઈ હતી. તેના સંપાદક ડૉ. સાગરમલ જૈન હતા. ઉપરોક્ત ૭ ભાગોનો સંક્ષિપ્ત પરીચય અમે પ્રથમ ભાગમાં આપ્યો છે.

ભાગ-૧, ૨, ૪ અને ૬નો ગુજરાતી અનુવાદ પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યો છે. આ ઉપરાંત આ જ શ્રેણીમાં પ્રમાણમીમાંસા તથા જૈન ધર્મ-દર્શન પણ પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યા છે. પ્રસ્તુત ભાગ ૩ “આગમિક વ્યાખ્યાઓ”નો અનુવાદ ડૉ. રમણીક શાહે કરેલ છે. આ ભાગના મૂળ લેખક ડૉ. મોહનલાલ મેહતા હતા. આ મહાનુભાવનું ઋણ સ્વીકારી તેમના પ્રત્યે સાદર કૃતજ્ઞતા જ્ઞાપિત કરીએ છીએ.

આધુનિક ભારતીય સાહિત્યમાં સન્માનપૂર્ણ સ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર પ્રસ્તુત ગ્રંથરાજનો ગુજરાતી અનુવાદ ગુજરાતના વિશાળ જૈન અને જૈનેતર સમાજને જૈન

(૧૨)

સાહિત્યનો સર્વાંગપૂર્ણ પરિચય આપવા સમર્થ છે.

આવા મહત્વપૂર્ણ અને બૃહત્કાય ગ્રંથનું પ્રકાશન હાથ ધરવા માટે પ્રેરક આચાર્ય ભગવંત શ્રી વિજયચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી મ.સા. તથા પ.પૂ. આચાર્યશ્રી વિજય-અશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.નો જૈન સમાજ સદાકાળ ઋણી રહેશે. બંને આચાર્ય ભગવંતો કાળધર્મ પામતાં ટૂંકા સમય માટે પ્રકાશન કાર્ય વિલંબમાં પડ્યું હતું પરંતુ પ.પૂ. આચાર્યશ્રી વિજય સોમચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા.ની પાવક પ્રેરણા અને નિશ્રામાં બાકી રહેલ ગ્રંથોનું પ્રકાશન શીઘ્ર કરી શકાશે. પ.પૂ.આચાર્યશ્રી વિજય સોમચંદ્રસૂરીશ્વરજીના અમે આ બદલ ઋણી છીએ.

શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીગણનો અને પ્રકાશન કાર્ય અંગેની સઘળી વ્યવસ્થા કાળજીપૂર્વક ગોઠવી આપનાર મેનેજિંગ ટ્રસ્ટીશ્રી અનિલભાઈ ગાંધીનો અમે હૃદયપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ.

અમદાવાદ

તા. ૧-૬-૨૦૦૭

નગીન શાહ

રમણીક શાહ

(ગુજરાતી આવૃત્તિના માનદ સંપાદકો)

પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં

પ્રાસ્તાવિક

૧-૫૫

નિર્યુક્તિઓ

૧. નિર્યુક્તિઓ અને નિર્યુક્તિકાર	૫૬
૨. આવશ્યકનિર્યુક્તિ	૬૪
૩. દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિ	૮૮
૪. ઉત્તરાધ્યયનનિર્યુક્તિ	૯૬
૫. આચારાંગનિર્યુક્તિ	૧૦૧
૬. સૂત્રકૃતાંગનિર્યુક્તિ	૧૦૯
૭. દશાશ્રુતસ્કંધનિર્યુક્તિ	૧૧૦
૮. બૃહત્કલ્પનિર્યુક્તિ	૧૧૩
૯. વ્યવહારનિર્યુક્તિ	૧૧૫
૧૦. અન્ય નિર્યુક્તિઓ	૧૧૬

ભાષ્ય

૧. ભાષ્ય અને ભાષ્યકાર	૧૧૭
૨. વિશેષાવશ્યકભાષ્ય	૧૨૬
૩. જીતકલ્પભાષ્ય	૧૮૬
૪. બૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્ય	૧૯૬
૫. વ્યવહારભાષ્ય	૨૩૩
૬. ઓઘનિર્યુક્તિ-લઘુભાષ્ય	૨૫૨
૭. ઓઘનિર્યુક્તિ-બૃહદ્ભાષ્ય	૨૫૪
૮. પિણ્ડનિર્યુક્તિ-ભાષ્ય	૨૫૫
૯. પંચકલ્પ-મહાભાષ્ય	૨૫૬
૧૦. બૃહત્કલ્પ-બૃહદ્ભાષ્ય	૨૬૩

ચૂંછિઓ

૧. ચૂંછિઓ અને ચૂંછિકાર	૨૬૬
૨. નન્દીચૂંછિ	૨૭૧

૩. અનુયોગદ્વારયૂર્ણિ	૨૭૩
૪. આવશ્યકયૂર્ણિ	૨૭૪
૫. દશવૈકાલિકયૂર્ણિ (જિનદાસગણિકૃત)	૨૮૩
૬. ઉત્તરાધ્યયનયૂર્ણિ	૨૮૫
૭. આચારાંગયૂર્ણિ	૨૮૭
૮. સૂત્રકૃતાંગયૂર્ણિ	૨૮૮
૯. જીતકલ્પ-બૃહચ્યૂર્ણિ	૨૯૧
૧૦. દશવૈકાલિકયૂર્ણિ (અગસ્ત્યસિંહકૃત)	૨૯૩
૧૧. નિશીથ-વિશેષયૂર્ણિ	૨૯૮
૧૨. દશાશ્રુતસ્કંધયૂર્ણિ	૩૨૧
૧૩. બૃહત્કલ્પયૂર્ણિ	૩૨૩

ટીકાઓ

૧. ટીકાઓ અને ટીકાકાર	૩૨૫
૨. જિનભદ્રકૃત વિશેષાવશ્યકભાષ્ય-સ્વોપણવૃત્તિ	૩૨૭
૩. હરિભદ્રકૃત વૃત્તિઓ	૩૩૧
૪. કોટ્યાચાર્યકૃત વિશેષાવશ્યકભાષ્ય-વિવરણ	૩૪૮
૫. ગન્ધહસ્તિકૃત શસ્ત્રપરિજ્ઞા-વિવરણ	૩૫૧
૬. શીલાંકકૃત વિવરણ	૩૫૨
૭. શાંતિસૂરિકૃત ઉત્તરાધ્યયનટીકા	૩૫૮
૮. દ્રોણસૂરિકૃત ઓઘનિર્ધુક્તિ-વૃત્તિ	૩૬૪
૯. અભયદેવવિહિત વૃત્તિઓ	૩૬૬
૧૦. મલયગિરિવિહિત વૃત્તિઓ	૩૮૫
૧૧. મલધારી હેમચંદ્રકૃત ટીકાઓ	૪૦૮
૧૨. નેમિચંદ્રવિહિત ઉત્તરાધ્યયન-વૃત્તિ	૪૧૫
૧૩. શ્રીચંદ્રસૂરિવિહિત વ્યાખ્યાઓ	૪૧૭
૧૪. અન્ય ટીકાઓ	૪૨૦
૧૫. લોકભાષાઓમાં વિરચિત વ્યાખ્યાઓ	૪૩૫
શબ્દાનુક્રમણિકા	૪૪૧
સહાયક ગ્રન્થોની સૂચી	૫૦૮

प्रास्ताविक

निर्युक्तिओ
निर्युक्तिकार त्द्रभाहु
आवश्यकनिर्युक्ति
दशवैकालिकनिर्युक्ति
उत्तराध्ययननिर्युक्ति
आयारांगनिर्युक्ति
सूत्रकृतांगनिर्युक्ति
दशाश्रुतस्कन्धनिर्युक्ति
भृल्लकल्पनिर्युक्ति
व्यवहारनिर्युक्ति
भाष्य
भाष्यकार
विशेषावश्यकभाष्य
छतकल्पभाष्य
भृल्लकल्प-लघुभाष्य
भृल्लकल्प-भृल्लद्भाष्य
व्यवहारभाष्य
ओधनिर्युक्ति-भाष्य
पिण्डनिर्युक्ति-भाष्य
पंचकल्प-महाभाष्य
यूषिओ
यूषिकार
नन्दीयूषि
अनुयोगद्वारयूषि
आवश्यकयूषि
दशवैकालिकयूषि (जिनदासकृत)
उत्तराध्ययनयूषि
आयारांगयूषि
सूत्रकृतांगयूषि
छतकल्प-भृल्लयूषि

(૨)

દશવૈકાલિકચૂર્ણિ (અગત્યસિંહકૃત)
નિશીથ-વિશેષચૂર્ણિ
દશાશ્રુતસ્કન્ધચૂર્ણિ
બૃહત્કલ્પચૂર્ણિ
ટીકાઓ અને ટીકાકાર
જિનભદ્રકૃત વિશેષાવશ્યકભાષ્ય-સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ
હરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકાઓ
નન્દીવૃત્તિ
અનુયોગદ્વારટીકા
દશવૈકાલિકવૃત્તિ
પ્રજ્ઞાપના-પ્રદેશવ્યાખ્યા
આવશ્યકવૃત્તિ
કોટયાચાર્યવિહિત વિશેષાવશ્યકભાષ્ય-વિવરણ
આચાર્ય ગંધહસ્તિકૃત શસ્ત્રપરિજ્ઞાવિવરણ
શીલાંકાચાર્યકૃત ટીકાઓ
આચારાંગવિવરણ
સૂત્રકૃતાંગવિવરણ
વાદિવેતાલ શાન્તિસૂરિકૃત ઉત્તરાધ્યયનટીકા
દ્રોણસૂરિવિહિત ઓધનિર્ચુક્તિ-વૃત્તિ
અભયદેવસૂરિકૃત ટીકાઓ
સ્થાનાંગવૃત્તિ
સમવાયાંગવૃત્તિ
વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞમિવૃત્તિ
જ્ઞાતાધર્મકથાવિવરણ
ઉપાસકદશાંગવૃત્તિ
અન્તકૃદ્દશાવૃત્તિ
અનુત્તરૈપપાતિકદશાવૃત્તિ
પ્રશ્નવ્યાકરણવૃત્તિ
વિપાકવૃત્તિ
ઔપપાતિકવૃત્તિ
મલયગિરિસૂરિકૃત ટીકાઓ
નન્દીવૃત્તિ
પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિ
સૂર્યપ્રજ્ઞમિવિવરણ

(3)

જ્યોતિષકરણવૃત્તિ
જીવાત્મિગમવિવરણ
વ્યવહારવિવરણ
રાજપ્રશ્રીયવિવરણ
પિણ્ડનિર્યુક્તિ-વૃત્તિ
આવશ્યકવિવરણ
બૃહત્કલ્પ-પીઠિકાવૃત્તિ
મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિકૃત ટીકાઓ
આવશ્યકટિપ્પણ
અનુયોગદ્વારવૃત્તિ
વિશેષાવશ્યકભાષ્ય-બૃહદ્વૃત્તિ
નેમિચન્દ્રસૂરિકૃત ઉત્તરાધ્યયનવૃત્તિ
શ્રીચન્દ્રસૂરિકૃત ટીકાઓ
નિશીથચૂર્ણિ-દુર્ગપદવ્યાખ્યા
નિરયાવલિકાવૃત્તિ
જીતકલ્પબૃહચૂર્ણિ-વિષમપદવ્યાખ્યા
આચાર્ય ક્ષમકીર્તિકૃત બૃહત્કલ્પવૃત્તિ
માણિક્યશેખરસૂરિકૃત આવશ્યકનિર્યુક્તિ-ટીપિકા
અજિતદેવસૂરિકૃત આચારંગટીપિકા
વિજયવિમલગણિવિહિત ગચ્છાચારવૃત્તિ
વિજયવિમલગણિવિહિત તન્દુલવૈચારિકવૃત્તિ
વાનરર્ષિકૃત ગચ્છાચારટીકા
ભાવવિજયગણિકૃત ઉત્તરાધ્યયનવ્યાખ્યા
સમયસુન્દરસૂરિસંદેહ્ય દશવૈકાલિકટીપિકા
જ્ઞાનવિમલસૂરિપ્રથિત પ્રશ્નવ્યાકરણ-સુખભોષિકાવૃત્તિ
લક્ષ્મીવલ્લભગણિવિરચિત ઉત્તરાધ્યયનટીપિકા
દાનશૈખરસૂરિસંકલિત ભગવતી-વિશેષપદવ્યાખ્યા
સંઘવિજયગણિકૃત કલ્પસૂત્ર-કલ્પપ્રટીપિકા
વિનયવિજયોપાધ્યાયવિહિત કલ્પસૂત્ર-સુખોષિકા
સમયસુન્દરગણિવિરચિત કલ્પસૂત્ર-કલ્પલતા
શાન્તિસાગરગણિવિદેહ્ય કલ્પસૂત્ર-કલ્પકૌમુદી
પૃથ્વીચન્દ્રસૂરિપ્રણીત કલ્પસૂત્ર-ટિપ્પણક
લોકભાષાઓમાં નિર્મિત વ્યાખ્યાઓ
આગમિક વ્યાખ્યાઓમાં સામગ્રી-વૈવિધ્ય

(૪)

આચારશાસ્ત્ર
દર્શનશાસ્ત્ર
જ્ઞાનવાદ
પ્રમાણશાસ્ત્ર
કર્મવાદ
મનોવિજ્ઞાન અને યોગશાસ્ત્ર
કામવિજ્ઞાન
સમાજશાસ્ત્ર
નાગરિકશાસ્ત્ર
ભૂગોળ
રાજનીતિ
ઐતિહાસિક ચરિત્ર
સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા

પ્રાસ્તાવિક

મૂળ ગ્રંથના રહસ્યોદ્ઘાટન માટે તેની વિવિધ વ્યાખ્યાઓનું અધ્યયન અનિવાર્ય નથી તો પણ આવશ્યક તો છે જ. જ્યાં સુધી કોઈ ગ્રંથની પ્રામાણિક વ્યાખ્યાનું સૂક્ષ્મ અવલોકન ન કરવાનાં આવે ત્યાં સુધી તે ગ્રંથમાં રહેલી અનેક મહત્ત્વપૂર્ણ વાતો અજ્ઞાત જ રહી જાય છે. આ સિદ્ધાંત જેટલો વર્તમાનકાલીન મૌલિક ગ્રંથો પર લાગુ પડે છે તેનાથી કેટલાય ગણો વધારે પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્ય પર લાગુ પડે છે. મૂળગ્રંથના રહસ્યનું ઉદ્ઘાટન કરવા માટે તેના પર વ્યાખ્યાત્મક સાહિત્યનું નિર્માણ કરવાની ભારતીય ગ્રંથકારોની બહુ જૂની પરંપરા છે. આ પ્રકારના સાહિત્યથી બે પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે. વ્યાખ્યાકારને પોતાની લેખિનીથી ગ્રંથકારના અભીષ્ટ અર્થનું વિશ્લેષણ કરવામાં અસીમ આત્મોલ્લાસ થાય છે તથા ક્યાંક-ક્યાંક તેને પોતાની માન્યતા પ્રસ્તુત કરવાનો અવસર પણ મળે છે. બીજી તરફ પાઠકને ગ્રંથના ગૂઢાર્થ સુધી પહોંચવા માટે અનાવશ્યક શ્રમ નથી કરવો પડતો. આ રીતે વ્યાખ્યાકારનો પરિશ્રમ સ્વ-પર બંને માટે ઉપયોગી સિદ્ધ થાય છે. વ્યાખ્યાકારની આત્મતુષ્ટિની સાથે સાથે જિજ્ઞાસુઓની તૃષ્ણા પણ શાંત થાય છે. આ જ પવિત્ર ભાવનાથી ભારતીય વ્યાખ્યાગ્રંથોનું નિર્માણ થયું છે. જૈન વ્યાખ્યાકારોનાં હૃદય પણ આ જ ભાવનાથી ભાવિત રહ્યાં છે.

પ્રાચીનતમ જૈન વ્યાખ્યાત્મક સાહિત્યમાં આગમિક વ્યાખ્યાઓનું અતિ મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. આ વ્યાખ્યાઓને આપણે પાંચ કોટિઓમાં વિભક્ત કરીએ છીએ : ૧. નિર્યુક્તિઓ (નિજજુત્તિ), ૨. ભાષ્ય (ભાસ), ૩. ચૂર્ણિઓ (ચુર્ણિ), ૪. સંસ્કૃત ટીકાઓ અને ૫. લોકભાષાઓમાં રચિત વ્યાખ્યાઓ. આગમોના વિષયોનો સંક્ષેપમાં પરિચય આપનારી સંગ્રહણીઓ પણ ઘણી પ્રાચીન છે. યંચકલ્પમહાભાષ્યના ઉલ્લેખાનુસાર સંગ્રહણીઓની રચના આર્ય કાલકે કરી છે. પાલિકસૂત્રમાં પણ નિર્યુક્તિ તથા સંગ્રહણીનો ઉલ્લેખ છે.

નિર્યુક્તિઓ :

નિર્યુક્તિઓ અને ભાષ્ય જૈન આગમોની પદ્યબદ્ધ ટીકાઓ છે. આ બંને પ્રકારની ટીકાઓ પ્રાકૃતમાં છે. નિર્યુક્તિઓમાં મૂળ ગ્રંથના પ્રત્યેક પદનું વ્યાખ્યાન ન કરતાં વિશેષ રૂપે પારિભાષિક શબ્દોનું જ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે.

ઉપલબ્ધ નિર્યુક્તિઓના કર્તા આચાર્ય ભદ્રબાહુ (દ્વિતીય)એ નિમ્નોક્ત આગમગ્રંથો પર નિર્યુક્તિઓ રચી છે : ૧. આવશ્યક, ૨. દશવેકલિક, ૩. ઉત્તરાધ્યયન, ૪. આચારંગ, ૫. સૂત્રકૃતાંગ, ૬. દશાશ્રુતસ્કન્ધ, ૭. બૃહત્કલ્પ, ૮. વ્યવહાર, ૯. સૂર્યપ્રજ્ઞાપ્તિ, ૧૦. ઋષિભાષિત. આ દસ નિર્યુક્તિઓમાંથી સૂર્યપ્રજ્ઞાપ્તિ અને ઋષિભાષિતની નિર્યુક્તિઓ અનુપલબ્ધ છે. ઓઘનિર્યુક્તિ, પિંડનિર્યુક્તિ, પંચકલ્પનિર્યુક્તિ અને નિશીઘનિર્યુક્તિ ક્રમશઃ આવશ્યકનિર્યુક્તિ, દશવેકલિકનિર્યુક્તિ, બૃહત્કલ્પનિર્યુક્તિ અને આચારંગનિર્યુક્તિની પૂરક છે. સંસ્કૃતનિર્યુક્તિ ઘણી પાછળની કોઈની રચના છે. ગોવિન્દાચાર્યરચિત એક અન્ય નિર્યુક્તિ (ગોવિન્દનિર્યુક્તિ) અનુપલબ્ધ છે.

નિર્યુક્તિઓની વ્યાખ્યાન-શૈલી નિક્ષેપ-પદ્ધતિ રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. આ વ્યાખ્યા-પદ્ધતિ બહુ પ્રાચીન છે. આનાં અનુયોગદ્વાર વગેરેમાં દર્શન થાય છે. આ પદ્ધતિમાં કોઈ એક પદના સંભાવિત અનેક અર્થ કર્યા પછી તેમાંથી અપ્રસ્તુત અર્થોનો નિષેધ કરીને પ્રસ્તુત અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે. જૈન ન્યાયશાસ્ત્રમાં આ પદ્ધતિનું ઘણું મહત્ત્વ છે. નિર્યુક્તિકાર ભદ્રબાહુએ નિર્યુક્તિનું પ્રયોજન બતાવતાં આ પદ્ધતિને નિર્યુક્તિ માટે ઉપયુક્ત બતાવી છે. બીજા શબ્દોમાં નિક્ષેપ-પદ્ધતિના આધારે કરવામાં આવતા શબ્દાર્થના નિર્ણય-નિશ્ચયનું નામ જ નિર્યુક્તિ છે : ભદ્રબાહુએ આવશ્યક-નિર્યુક્તિ (ગા. ૮૮)માં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે એક શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે પરંતુ કયો અર્થ કયા પ્રસંગ માટે ઉપયુક્ત હોય છે, ભગવાન મહાવીરના ઉપદેશ સમયે કયો અર્થ કયા શબ્દ સાથે સમ્બંધ રહ્યો છે, વગેરે વાતોને ધ્યાનમાં રાખીને સમ્યક્ રૂપે અર્થનિર્ણય કરવો અને તે અર્થનો મૂળ-સૂત્રના શબ્દો સાથે સમ્બન્ધ સ્થાપિત કરવો — આ જ નિર્યુક્તિનું પ્રયોજન છે.

આચાર્ય ભદ્રબાહુકૃત દસ નિર્યુક્તિઓનો રચનાક્રમ જે ક્રમથી ઉપરના દસ ગ્રંથોના નામ આપવામાં આવ્યાં છે તે જ છે. આચાર્ય પોતાની સર્વપ્રથમ કૃતિ આવશ્યક-નિર્યુક્તિ (ગા. ૮૫-૬)માં નિર્યુક્તિ-રચનાનો સંકલ્પ કરતી વખતે આ જ ક્રમે ગ્રંથોની નામાવલી આપી છે. નિર્યુક્તિઓમાં ઉલ્લિખિત એક-બીજી નિર્યુક્તિનાં નામ વગેરેના અધ્યયનથી પણ આ તથ્ય પ્રતિપાદિત થાય છે.

નિર્યુક્તિકાર ભદ્રબાહુ :

નિર્યુક્તિકાર આચાર્ય ભદ્રબાહુ, છેદસૂત્રકાર ચતુર્દશ-પૂર્વધર આચાર્ય ભદ્રબાહુથી ભિન્ન છે. નિર્યુક્તિકાર ભદ્રબાહુએ પોતાની દશાશ્રુતસ્કન્ધનિર્યુક્તિ અને પંચકલ્પ-નિર્યુક્તિના પ્રારંભમાં છેદસૂત્રકાર ભદ્રબાહુને નમસ્કાર કર્યાં છે. નિર્યુક્તિકાર ભદ્રબાહુ પ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્વિદ્ધ વરાહમિહિરના ભાઈ હોવાનું માનવામાં આવે છે. તેઓ

અષ્ટાંગનિમિત્ત તથા મંત્રવિદ્યામાં પારંગત નૈમિત્તિક ભદ્રબાહુ રૂપે પણ પ્રસિદ્ધ છે. ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર અને ભદ્રબાહુસંહિતા પણ તેમની જ રચનાઓ છે. વરાહમિહિર વિ. સં. ૫૬૨માં વિદ્યમાન હતા કેમકે 'પંચસિદ્ધાન્તિકા'ના અંતે શક સંવત્ ૪૨૭ અર્થાત્ વિ.સં. ૫૬૨નો ઉલ્લેખ છે. નિર્યુક્તિકાર ભદ્રબાહુનો સમય પણ લગભગ આ જ છે. આથી નિર્યુક્તિઓનો રચનાકાળ વિ.સં. ૫૦૦-૬૦૦ની વચ્ચે માનવો યુક્તિયુક્ત છે.

આવશ્યકનિર્યુક્તિ :

આવશ્યકનિર્યુક્તિ આચાર્ય ભદ્રબાહુની સર્વપ્રથમ કૃતિ છે. તે વિષય-વૈવિધ્યની દૃષ્ટિએ અન્ય નિર્યુક્તિઓની અપેક્ષાએ અધિક મહત્ત્વપૂર્ણ છે. તેના પર જિનભદ્ર, જિનદાસગણિ, હરિભદ્ર, કોટયાચાર્ય, મલયગિરિ, મલધારી હેમચન્દ્ર, માણિક્યશેખર વગેરે આચાર્યોએ વિવિધ વ્યાખ્યાઓ રચી છે. આવશ્યકનિર્યુક્તિની ગાથાસંખ્યા ત્રિન્ન-ત્રિન્ન વ્યાખ્યાઓમાં ત્રિન્ન-ત્રિન્ન જોવા મળે છે. કોઈ કોઈ વ્યાખ્યામાં ક્યાંક ક્યાંક જિનભદ્રકૃત વિશેષાવશ્યકભાષ્યની ગાથાઓ નિર્યુક્તિગાથાઓમાં ભળેલી પ્રતીત થાય છે. માણિક્યશેખરકૃત આવશ્યકનિર્યુક્તિદીપિકામાં નિર્યુક્તિની ૧૬૧૫ ગાથાઓ છે. આવશ્યકનિર્યુક્તિ આવશ્યકસૂત્રના સામાયિકાદિ છ અધ્યયનોની સર્વપ્રથમ (પદ્મબદ્ધ પ્રાકૃત) વ્યાખ્યા છે. તેના પ્રારંભમાં ઉપોદ્ઘાત છે જે પ્રસ્તુત નિર્યુક્તિનું બહુ જ મહત્ત્વપૂર્ણ અંગ છે. આ અંશ એક પ્રકારે સમસ્ત નિર્યુક્તિઓની ભૂમિકા છે. તેમાં જ્ઞાનપંચક, સામાયિક, ઋષભદેવ-ચરિત્ર, મહાવીર-ચરિત્ર, ગણધરવાદ, આર્યરક્ષિત-ચરિત્ર, નિહ્વવમત (સપ્ત નિહ્વ) વગેરેનું સંક્ષિપ્ત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ઋષભદેવના જીવનની મહત્ત્વપૂર્ણ ઘટનાઓના વર્ણન સાથે સાથે જ તે યુગ સાથે સંબંધિત આહાર, શિલ્પ, કર્મ, મમતા, વિભૂષણા, લેખન, ગણિત, રૂપ, લક્ષણ, માનદંડ, ખોત, વ્યવહાર, નીતિ, યુદ્ધ, ઈશુશાસ્ત્ર, ઉપાસના, ચિકિત્સા, અર્થશાસ્ત્ર, બંધ, ઘાત, તાડન, યજ્ઞ, ઉત્સવ, સમવાય, મંગલ, કૌતુક, વસ્ત્ર, ગંધ, માલ્ય, અલંકાર, ચૂલા, ઉપનયન, વિવાહ, દત્તિ, મૃતક-પૂજન, ધ્યાન, સ્તૂપ, શબ્દ, ખેલાપન અને પૃચ્છન - આ ચાલીસ વિષયોનો પણ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. ચોવીસ તીર્થકરોના ત્રિકાલાભ-પ્રસંગે નિન્નલિખિત નગરોનાં નામ આપવામાં આવ્યા છે : હસ્તિનાપુર, અધોધ્યા, શ્રાવસ્તી, સાકેત, વિજયપુર, બ્રહ્મસ્થલ, પાટલિખંડ, પદ્મખંડ, શ્રેયઃપુર, રિષ્ટપુર, સિદ્ધાર્થપુર, મહાપુર, ધાન્યપુર, વર્ધમાન, સોમનસ, મન્દિર, ચક્રપુર, રાજપુર, મિથિલા, રાજગૃહ, વીરપુર, દ્વારવતી, કૂપકટ અને કોલ્લાકગ્રામ. ધર્મચક્રનું વર્ણન કરતાં નિર્યુક્તિકારે બતાવ્યું છે કે બાહુબલિએ પોતાના પિતા ઋષભદેવની સ્મૃતિમાં ધર્મચક્રની સ્થાપના કરી હતી.

ઉપોદ્ઘાત પાછી નમસ્કાર, ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વંદના, પ્રતિકમણ, કાર્યાત્સર્ગ, પ્રાયશ્ચિત્ત, ધ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન વગેરેનું નિક્ષેપ-પદ્ધતિએ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. નમસ્કાર-પ્રકરણમાં અર્હત્, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુનાં સ્વરૂપનો પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. પ્રતિકમણ-પ્રકરણમાં નાગદત્ત, મહાગિરિ, સ્થૂલભદ્ર, ધર્મઘોષ, સુરેન્દ્રદત્ત, ધન્વન્તરી વૈદ્ય, કરકંડુ, પુષ્પભૂતિ વગેરે અનેક ઐતિહાસિક પુરુષોનાં ઉદાહરણ પણ આપવામાં આવ્યાં છે.

દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિ :

દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિમાં દસ, એક, કાળ, ઓઘ, દુઘ, પુષ્પ, ધર્મ, મંગલ, અહિંસા, સંયમ, તપ, હેતુ, ઉદાહરણ, વિહંગમ, શ્રમણ, પૂર્વ, કામ, પદ, ક્ષુલ્લક, મહત્, આચાર, કથા, જીવ, નિકાય, શસ્ત્ર, પિંડ, એષણા, ધાન્ય, રત્ન, સ્થાવર, દ્વિપદ ચતુષ્પદ, વાક્ય, શુદ્ધિ, પ્રણિધિ, વિનય, સકાર, ભિક્ષુ, ચૂલિકા, રતિ વગેરે પદોનું નિક્ષેપપૂર્વક વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. હેતુ અને દષ્ટાન્તના સ્વરૂપનું વિવેચન કરતાં નિર્યુક્તિકારે અનુમાનના નિમ્નોક્ત અવયવોનો નિર્દેશ કર્યો છે : ૧. પ્રતિજ્ઞા, ૨. વિભક્તિ, ૩. હેતુ, ૪. વિભક્તિ, ૫. વિપક્ષ, ૬. પ્રતિષેધ, ૭. દષ્ટાન્ત, ૮. આશંકા, ૯. તત્પ્રતિષેધ, ૧૦. નિગમન. ધાન્ય તથા રત્નનું વ્યાખ્યાન કરતાં પ્રત્યેકની ચાલીસ જાતિઓ બતાવી છે. ધાન્યની જાતિઓ આ પ્રમાણે છે : ૧. યવ, ૨. ગોધૂમ, ૩. શાલિ, ૪. વ્રીહિ, ૫. પશ્ચિક, ૬. કોદ્રવ, ૭. અણુક, ૮. કંઘુ, ૯. રાલગ, ૧૦. તિલ, ૧૧. મુદ્ગ, ૧૨. માષ, ૧૩. અતસી, ૧૪. હરિમંથ, ૧૫. ત્રિપુટક, ૧૬. નિષ્યાવ, ૧૭. સિલિંદ, ૧૮. રાજમાષ, ૧૯. ઈશ્ઠ, ૨૦. મસૂર, ૨૧. તુવરી, ૨૨. કુલત્થ, ૨૩. ધાન્યક, ૨૪. કલાયા. રત્નની ચોવીસ જાતિઓ આ છે : ૧. સુવર્ણ, ૨. ત્રપુ, ૩. તામ્ર, ૪. રજત, ૫. લોહ, ૬. સીસક, ૭. હિરણ્ય, ૮. પાષાણ, ૯. વજ્ર, ૧૦. મણિ, ૧૧. મૌક્તિક, ૧૨. પ્રવાલ, ૧૩. શંખ, ૧૪. તિનિશ, ૧૫. અગરુ, ૧૬. ચંદન, ૧૭. વજ્ર, ૧૮. અમિલ, ૧૯. કાષ્ઠ, ૨૦. ચર્મ, ૨૧. દંત, ૨૨. વાલ, ૨૩. ગંધ, ૨૪. દ્રવ્યૌષધ. ચતુષ્પદ પ્રાણીઓના દસ ભેદ આચાર્યે બતાવ્યા છે : ૧. ગો, ૨. મહિષી, ૩. ઉષ્ટ્ર, ૪. અજ, ૫. એડક, ૬. અશ્વ, ૭. અશ્વતર, ૮. ઘોટક, ૯. ગર્દભ, ૧૦. હસ્તી. કામ બે પ્રકારનો છે : સંપ્રાપ્ત અને અસંપ્રાપ્ત. નિર્યુક્તિકારે સંપ્રાપ્તકામના ચૌદ તથા અસંપ્રાપ્તકામના દસ ભેદ કર્યા છે. સંપ્રાપ્તકામનાં ચૌદ ભેદ આ છે : ૧. દષ્ટિસંપાત, ૨. સંભાષણ, ૩. હસિત, ૪. લલિત, ૫. ઉપગૂહિત, ૬. દંતનિપાત, ૭. નખનિપાત, ૮. ચુંબન, ૯. આલિગન, ૧૦. આદાન, ૧૧. કરણ, ૧૨. આસેવન, ૧૩. સંગ, ૧૪. કીડા. અસંપ્રાપ્તકામ દસ પ્રકારનો છે : ૧. અર્થ, ૨. ચિંતા, ૩. શ્રદ્ધા, ૪. સંસ્મરણ, ૫. વિકલવતા, ૬. લજ્જાનાશ, ૭. પ્રમાદ, ૮. ઉન્માદ, ૯. તદ્ભાવના, ૧૦. મરણ.

ઉત્તરાધ્યયનનિર્યુક્તિ :

આમાં ઉત્તર, અધ્યયન, શ્રુત, સ્કન્ધ, સંયોગ, ગલિ, આકીર્ણ, પરીષદ, એકક, ચતુષ્ક, અંગ, સંયમ, પ્રમાદ, સંસ્કૃત, કરણ, ઉરભ્ર, કપિલ, નમિ, બહુ, શ્રુત, પૂજા, પ્રવચન, સામ, મોક્ષ, ચરણ, વિધિ, મરણ વગેરે પદોની નિક્ષેપપૂર્વક વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. યત્ર-તત્ર અનેક શિક્ષાપદ કથાનકો પણ સંકલિત કરવામાં આવ્યાં છે. અંગની નિર્યુક્તિમાં ગંધાંગ, ઔષધાંગ, મદ્યાંગ, આતોઘાંગ, શરીરાંગ અને યુદ્ધાંગનું ભેદ-પ્રભેદપૂર્વક વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. મરણની વ્યાખ્યામાં સત્તર પ્રકારના મૃત્યુનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

આચારાંગનિર્યુક્તિ :

આ નિર્યુક્તિમાં આચાર, વર્ણ, વર્ણાન્તર, ચરણ, શસ્ત્ર, પરિજ્ઞા, સંજ્ઞા, દિક્, પૃથ્વી, વધ, અપ્, તેજસ્, વનસ્પતિ, ત્રસ, વાયુ, લોક, વિજય, કર્મ, શીત, ઉષ્ણ, સમ્યક્ત્વ, સાર, ચર, ધૂત-વિધૂનન, વિમોક્ષ, ઉપધાન, શ્રુત, અગ્ર વગેરે શબ્દોનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવેલ છે. પ્રારંભમાં આચારાંગ પ્રથમ અંગ કેમ છે તથા તેનું પરિમાણ કેટલું છે, તે પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. અંતમાં નિર્યુક્તિકારે પંચમ શૂલિકા નિશીથનું કોઈ વિવેચન ન કરતાં માત્ર તેટલો જ નિર્દેશ કર્યો છે કે તેની નિર્યુક્તિ હું પછી કરીશ. વર્ણ અને વર્ણાન્તરનું પ્રતિપાદન કરતાં આચાર્યે સાત વર્ણો અને નવ વર્ણાન્તરોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એક મનુષ્ય જાતિના સાત વર્ણો આ છે : ૧. ક્ષત્રિય, ૨. શૂદ્ર, ૩. વેશ્ય, ૪. બ્રાહ્મણ, ૫. સંકરક્ષત્રિય, ૬. સંકરવૈશ્ય, ૭. સંકરશૂદ્ર. સંકરબ્રાહ્મણ નામનો કોઈ વર્ણ નથી. નવ વર્ણાન્તરો આ મુજબ છે : ૧. અંબજ, ૨. ઉગ્ર, ૩. નિષાદ, ૪. અયોગવ, ૫. માગધ, ૬. સૂત, ૭. ક્ષત્ત, ૮. વિદેહ, ૯. ચાણકાલ.

સૂત્રકૃતાંગનિર્યુક્તિ :

આમાં આચાર્યે સૂત્રકૃતાંગ શબ્દનું વિવેચન કરતાં ગાથા, ષોડશ, પુરુષ, વિભક્તિ, સમાધિ, માર્ગ, ગ્રહણ, પુણ્ડરીક, આહાર, પ્રત્યાખ્યાન, સૂત્ર, આર્દ્ર, અલમ્ વગેરે પદોનું નિક્ષેપપૂર્વક વ્યાખ્યાન કર્યું છે. એક ગાથા (૧૧૯)માં નિમ્નોક્ત ૩૬૩ મતાન્તરોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે : ૧૮૦ પ્રકારના ક્રિયાવાદી, ૮૪ પ્રકારના અક્રિયાવાદી, ૬૭ પ્રકારના અજ્ઞાનવાદી અને ૨૨ પ્રકારના વૈનયિક.

દશાશ્રુતસ્કન્ધનિર્યુક્તિ :

પ્રસ્તુત નિર્યુક્તિના પ્રારંભમાં નિર્યુક્તિકાર ભદ્રબાહુએ પ્રાચીન ગોત્રીય, ચરમ સકલશ્રુતજ્ઞાની તથા દશાશ્રુતસ્કન્ધ, બૃહત્કલ્પ અને વ્યવહાર સૂત્રના પ્રણેતા ભદ્રબાહુ સ્વામીને નમસ્કાર કર્યા છે. આમાં સમાધિ, સ્થાન, શબલ, આશાતના, ગણી, સંપદા,

ચિત્ત, ઉપાસક, પ્રતિમા, પર્યુષણા, મોહ વગેરે પદોનું નિક્ષેપ-પદ્ધતિએ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. પર્યુષણાના પર્યાયવાચી શબ્દો આ છે : પરિવસના, પર્યુષણા, પર્યુષમના, વર્પાવાસ, પ્રથમ સમવસરણ, સ્થાપના, જ્યેષ્ઠગ્રહ.

બૃહત્કલ્પનિર્યુક્તિ :

આ નિર્યુક્તિ ભાષ્યમિશ્રિત અવસ્થામાં ઉપલબ્ધ છે. તેમાં તાલ, પ્રલમ્બ, ગ્રામ, નગર, ખેડ, કર્બટક, મડમ્બ, પત્તન, આકર, દ્રોણમુખ, નિગમ, રાજધાની, આશ્રમ, નિવેશ, સંબાધ, ધોષ, આર્ય, ઉપાશ્રય, ઉપધિ, ચર્મ, મૈથુન, કલ્પ, અધિકરણ, વચન, કણ્ટક, દુર્ગ વગેરે અનેક મહત્વપૂર્ણ પદોનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. વચ્ચે વચ્ચે દષ્ટાન્તરૂપ કથાનકો પણ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યાં છે.

વ્યવહારનિર્યુક્તિ :

આ નિર્યુક્તિ પણ ભાષ્યમાં ભળી ગઈ છે. આમાં સાધુઓના આચાર-વિચાર સંબંધિત અનેક મહત્વપૂર્ણ પદો તથા વિષયોનું સંક્ષિપ્ત વિવેચન છે. એક રીતે બૃહત્કલ્પનિર્યુક્તિ અને વ્યવહારનિર્યુક્તિ પરસ્પર પૂરક છે.

જૈન પરંપરાગત અનેક મહત્વપૂર્ણ પારિભાષિક શબ્દોની સુસ્પષ્ટ વ્યાખ્યા સર્વપ્રથમ આચાર્ય ભદ્રબાહુએ પોતાની આગમિક નિર્યુક્તિઓમાં કરી છે. આ દષ્ટિએ નિર્યુક્તિકાર આચાર્ય ભદ્રબાહુનું જૈન સાહિત્યના ઈતિહાસમાં એક વિશિષ્ટ તથા મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. પાછળના ભાષ્યકારો તથા ટીકાકારોએ પ્રત્યક્ષ અથવા પરોક્ષ રૂપે ઉપર્યુક્ત નિર્યુક્તિઓનો આધાર લઈને પોતાની કૃતિઓનું નિર્માણ કર્યું છે.

ભાષ્ય :

નિર્યુક્તિઓનું મુખ્ય પ્રયોજન પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યાનું રહ્યું છે. આ શબ્દોમાં છુપાયેલ અર્થબાહુલ્યને અભિવ્યક્ત કરવાનું સર્વપ્રથમ શ્રેય ભાષ્યકારોને છે. નિર્યુક્તિઓની જેમ ભાષ્યો પણ પદબદ્ધ પ્રાકૃતમાં છે. કેટલાક ભાષ્યો નિર્યુક્તિઓ પર છે અને કેટલાક ફક્ત મૂળ સૂત્રો પર. નિમ્નોક્ત આગમ ગ્રન્થો પર ભાષ્ય લખવામાં આવેલ છે : ૧. આવશ્યક, ૨. દશવૈકાલિક, ૩. ઉત્તરાધ્યયન, ૪. બૃહત્કલ્પ, ૫. પંચકલ્પ, ૬. વ્યવહાર, ૭. નિશીથ, ૮. જીતકલ્પ, ૯. ઓધનિર્યુક્તિ, ૧૦. પિણ્ડનિર્યુક્તિ. આવશ્યકસૂત્ર પર ત્રણ ભાષ્ય લખવામાં આવ્યાં. આમાંથી વિશેષાવશ્યકભાષ્ય આવશ્યકસૂત્રના પ્રથમ અધ્યયન સામાયિક ઉપર છે. આમાં ૩૬૦૩ ગાથાઓ છે. દશવૈકાલિકભાષ્યમાં ૬૩ ગાથાઓ છે. ઉત્તરાધ્યયનભાષ્ય પણ બહુ નાનું છે. આમાં ૪૫ ગાથાઓ છે. બૃહત્કલ્પ પર બે ભાષ્ય છે. આમાંથી લઘુભાષ્યમાં

૬૪૯૦ ગાથાઓ છે. પંચકલ્પ-મહાભાષ્યની ગાથાસંખ્યા ૨૫૭૪ છે. વ્યવહારભાષ્યમાં ૪૬૨૯ ગાથાઓ છે. નિશીથભાષ્યમાં લગભગ ૬૫૦૦ ગાથાઓ છે. જીતકલ્પભાષ્યમાં ૨૬૦૬ ગાથાઓ છે. ઓઘનિર્ચુક્તિ પર બે ભાષ્ય છે. આમાંથી લઘુભાષ્યમાં ૩૨૨ તથા બૃહદ્ભાષ્યમાં ૨૫૧૭ ગાથાઓ છે. પિણ્ડનિર્ચુક્તિભાષ્યમાં માત્ર ૪૬ ગાથાઓ છે.

આ વિશાળ પ્રાકૃત ભાષ્ય-સાહિત્યનું જૈન સાહિત્યમાં અને ખાસ કરીને આગમિક સાહિત્યમાં અતિ મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. પદ્યબદ્ધ હોવાને કારણે તેના મહત્વમાં વિશેષ વૃદ્ધિ થઈ જાય છે.

ભાષ્યકાર :

ભાષ્યકાર રૂપે બે આચાર્ય પ્રસિદ્ધ છે : જિનભદ્રગણિ અને સંઘદાસગણિ. વિશેષાવશ્યકભાષ્ય અને જીતકલ્પભાષ્ય આચાર્ય જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણની કૃતિઓ છે. બૃહત્કલ્પલઘુભાષ્ય અને પંચકલ્પમહાભાષ્ય સંઘદાસગણિની રચનાઓ છે. આ બે ભાષ્યકારો સિવાય અન્ય કોઈ આગમિક ભાષ્યકારના નામનો કોઈ ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ નથી. એટલું નિશ્ચિત છે કે આ બે ભાષ્યકારો સિવાય ઓછામાં ઓછા બે ભાષ્યકાર તો બીજા થયા જ છે, જેમાંથી એક વ્યવહારભાષ્ય વગેરેના પ્રણેતા અને બીજા બૃહત્કલ્પ-બૃહદ્ભાષ્ય વગેરેના રચયિતા છે. વિદ્વાનોના અનુમાન અનુસાર બૃહત્કલ્પ-બૃહદ્ભાષ્યના પ્રણેતા બૃહત્કલ્પચૂર્ણિકાર તથા બૃહત્કલ્પ-વિશેષચૂર્ણિકારની પણ પછી થયેલા છે. તેઓ હરિભદ્રસૂરિથી કંઈક પૂર્વવર્તી અથવા સમકાલીન છે. વ્યવહારભાષ્યના પ્રણેતા વિશેષાવશ્યકભાષ્યકાર આચાર્ય જિનભદ્રના પણ પૂર્વવર્તી છે. સંઘદાસગણિ પણ આચાર્ય જિનભદ્રના પૂર્વવર્તી જ છે.

વિશેષાવશ્યકભાષ્યના પ્રણેતા આચાર્ય જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણનું પોતાની મહત્વપૂર્ણ કૃતિઓના કારણે જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે. એમ હોવા છતાં પણ તેમના જીવન સંબંધમાં વિશેષ સામગ્રી ઉપલબ્ધ નથી. તેમના જન્મ, શિષ્યત્વ વગેરે વિષયમાં પરસ્પર વિરોધી ઉલ્લેખો મળે છે. તેમના સંબંધમાં એક આશ્ચર્યજનક ઉલ્લેખ એ પણ મળે છે કે તેઓ હરિભદ્રસૂરિના પૃથ્વર શિષ્ય હતા, જ્યારે હરિભદ્રસૂરિ આચાર્ય જિનભદ્રની પછી લગભગ સો વર્ષ બાદ થયા હતા. આચાર્ય જિનભદ્ર વાચનાચાર્ય રૂપે પણ પ્રસિદ્ધ હતા તથા તેમના કુળનું નામ નિવૃત્તિકુળ હતું. તેમને વધારે તો ક્ષમાશ્રમણ શબ્દથી જ સમ્બોધિત કરવામાં આવતા હતા. આમ તો વાદી, ક્ષમાશ્રમણ, દિવાકર, વાયક, વાચનાચાર્ય વગેરે શબ્દો એકાર્થક પણ છે. વિવિધ ઉલ્લેખોના આધારે આચાર્ય જિનભદ્રનો ઉત્તરકાલ વિ.સં. ૬૫૦ની આસપાસ સિદ્ધ

થાય છે. તેમણે વિશેષાવશ્યકભાષ્ય વગેરે નવ ગ્રંથોનું નિર્માણ કર્યું હતું. આમાંથી સાત ગ્રંથ પદ્યબદ્ધ પ્રાકૃતમાં છે. એક ગ્રંથ — અનુયોગદ્વારચૂર્ણિ પ્રાકૃત ગદ્યમાં છે જે જિનદાસકૃત અનુયોગદ્વારચૂર્ણિ તથા હરિભદ્રકૃત અનુયોગદ્વારવૃત્તિમાં અક્ષરશઃ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે. તેમની અંતિમ કૃતિ વિશેષાવશ્યકભાષ્ય-સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ જે તેમના દેહાવસાનને કારણે અપૂર્ણ જ રહી ગઈ હતી અને જેને પછીથી કોટ્ટાર્યે પૂર્ણ કરી હતી, તે સંસ્કૃત ગદ્યમાં છે. તેમના એક ગ્રંથ ધ્યાનશતકના કર્તૃત્વ વિષયમાં હજી વિદ્વાનોને સંદેહ છે. તેમની બહુમુખી પ્રતિભાથી પ્રભાવિત થઈ પછીના આચાર્યોએ તેમનું જે વર્ણન કર્યું છે તેનાથી પ્રતીત થાય છે કે આચાર્ય જિનભદ્ર આગમોના અદ્વિતીય વ્યાખ્યાતા હતા, યુગપ્રધાન પદના ધારક હતા, શ્રુતિ વગેરે અન્ય શાસ્ત્રોના કુશળ વિદ્વાન હતા, વિભિન્ન દર્શનશાસ્ત્રો, લિપિવિદ્યા, ગણિતશાસ્ત્ર, છન્દશાસ્ત્ર, શબ્દશાસ્ત્ર વગેરેના અદ્વિતીય પંડિત હતા, સ્વ-પર સિદ્ધાન્તમાં નિપુણ હતા, સ્વાચાર-પાલનમાં પ્રવણ તથા સર્વ જૈન-શ્રમણોમાં મુખ્ય હતા. ઉત્તરવર્તી આચાર્યોએ તેમના માટે ભાષ્યસુધામ્બોધિ, ભાષ્યપીયૂષપાથોધિ, ભગવાન્ ભાષ્યકાર, પ્રશસ્યભાષ્ય-સસ્યકાશ્યપીકલ્પ વગેરે અતિ સમ્માનપૂર્ણ શબ્દોનો પ્રયોગ કર્યો છે. આ બધા તથ્યો જોવાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ભાષ્યકાર જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ પોતાના સમયના એક પ્રભાવશાળી આચાર્ય હતા.

બૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્ય તથા પંચકલ્પ-મહાભાષ્યના પ્રણેતા આચાર્ય સંઘદાસગણિ વસુદેવહિડકાર-પ્રથમ ખંડના પ્રણેતા આચાર્ય સંઘદાસગણિથી ભિન્ન છે. વસુદેવહિડકાર સંઘદાસગણિ પણ વિશેષાવશ્યકભાષ્યકાર આચાર્ય જિનભદ્રના પૂર્વવર્તી છે.

વિશેષાવશ્યકભાષ્ય :

આમાં જૈન આગમોના લગભગ સમસ્ત મહત્ત્વપૂર્ણ વિષયોની ચર્ચા છે. આ ભાષ્યની એક બહુ મોટી વિશેષતા એ છે કે તેમાં જૈન માન્યતાઓનું નિરૂપણ માત્ર જૈન દૃષ્ટિએ ન કરવામાં આવતાં, ઈતર ભારતીય દાર્શનિક માન્યતાઓ સાથે તુલના, ખંડન, સમર્થન વગેરે કરતાં કરવામાં આવ્યું છે. આ જ કારણ છે કે પ્રસ્તુત ભાષ્યમાં દાર્શનિક દૃષ્ટિકોણનો વિશેષ પ્રભાવ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જૈનાગમોનું રહસ્ય સમજવા માટે વિશેષાવશ્યકભાષ્ય નિઃસંદેહ એક અત્યન્ત ઉપયોગી ગ્રંથ છે. તેની ઉપયોગિતા તથા મહત્તાનું સહુથી મોટું પ્રમાણ એ જ છે કે જિનભદ્રના ઉત્તરવર્તી આગમિક વ્યાખ્યાકારો તથા ગ્રંથકારોએ એમાં રહેલી સામગ્રીની સાથે સાથે જ તેની તર્કપદ્ધતિનો પણ બહુ ઉદારતાપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો છે. પહેલાં કહેવામાં આવી ગયું છે તેમ, આ ગ્રંથ આવશ્યકસૂત્રની વ્યાખ્યા રૂપે છે. આમાં આવશ્યકના પ્રથમ અધ્યયન સામાયિક સાથે સંબંધિત નિર્યુક્તિ-ગાથાઓનું વ્યાખ્યાન છે, તેમાં નિમ્નોક્ત વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં

આવ્યાં છે : મંગલરૂપ જ્ઞાનપંચક, નિરુક્ત, નિક્ષેપ, અનુગમ, નય, સામાયિકની પ્રાપ્તિ, સામાયિકનાં બાધક કારણો, ચારિત્રલાભ, પ્રવચન, સૂત્ર, અનુયોગ, સામાયિકની ઉત્પત્તિ, ગણધરવાદ, સામાયિકનાં ક્ષેત્ર-કાલ, અનુયોગોનું પૃથક્કરણ, નિહવવાદ, સામાયિકના વિવિધ દ્વાર, નમસ્કારની ઉત્પત્તિ વગેરે, 'કરોમિ ભંતે' વગેરે પદોની વ્યાખ્યા. જ્ઞાનપંચક પ્રકરણમાં આભિનિબોધિક, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યય અને કેવલજ્ઞાનનાં સ્વરૂપ, ક્ષેત્ર, વિષય, સ્વામી વગેરેનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. સાથે જ મતિ અને શ્રુતનો સંબંધ, નયન અને મનની અપ્રાપ્યકારિતા, શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનના ૩૩૬ ભેદ, ભાષાનાં સ્વરૂપો, શ્રુતના ચૌદ પ્રકાર વગેરેનો પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ચારિત્રરૂપ સામાયિકની પ્રાપ્તિનો વિચાર કરતાં ભાષ્યકારે કર્મની પ્રકૃતિ, સ્થિતિ, સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિ વગેરેનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કર્યું છે. કષાયને સામાયિકનો બાધક બતાવતાં કષાયની ઉત્કૃષ્ટતા તથા મંદતાથી કઈ રીતે ચારિત્રનો ઘાત થાય છે, તે પર વિશેષ પ્રકાશ પાડ્યો છે. ચારિત્ર-પ્રાપ્તિનાં કારણો પર પ્રકાશ પાડતાં આચાર્ય સામાયિક, છેદોપસ્થાપના, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાખ્યાત ચારિત્રનું વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન કર્યું છે. સામાયિક ચારિત્રનો ઉદ્દેશ, નિર્દેશ, નિર્ગમ, ક્ષેત્ર, કાલ-પુરુષ, કારણ, પ્રત્યક્ષ, લક્ષણ, નય, સમવતાર, અનુમત, કિમ્, કતિવિધ, કસ્ય, કુત્ર, કેષુ, કતમ્, કિયચ્ચિર, કતિ, સાન્તર, અવિરહિત, ભવ, આકર્ષ, સ્પર્શન અને નિરુક્તિ — આ છવ્વીસ દ્વારો વડે વર્ણન કર્યું છે. આ વર્ણનમાં સામાયિકસંબંધી બધી આવશ્યક વાતોનો સમાવેશ થઈ ગયો છે. તૃતીય દ્વાર નિર્ગમ અર્થાત્ સામાયિકની ઉત્પત્તિની વ્યાખ્યા કરતાં ભાષ્યકારે ભગવાન મહાવીરના અગિયાર ગણધરોની ચર્ચા કરી છે તથા ગણધરવાદ અર્થાત્ ભગવાન મહાવીર તથા ગણધરોની વચ્ચે થયેલી ચર્ચાનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કર્યું છે. અગિયાર ગણધરોનાં નામ આ છે : ૧. ઈંદ્રભૂતિ, ૨. અગ્નિભૂતિ, ૩. વાયુભૂતિ, ૪. વ્યક્ત, ૫. સુધર્મા, ૬. મંડિક, ૭. મૌર્યપુત્ર, ૮. અકંપિત, ૯. અચલબ્રાતા, ૧૦. મેતાર્ય, ૧૧. પ્રભાસ. તેઓ પહેલાં વેદાનુયાયી બ્રાહ્મણ-પંડિત હતા પરંતુ પછીથી ભગવાન મહાવીરના મંતવ્યોથી પ્રભાવિત થઈને તેમના શિષ્ય થઈ ગયા હતા. આ જ મહાવીરના ગણધરો-મુખ્ય શિષ્યો કહેવાય છે. તેમની સાથે મહાવીરની જે વિષયો પર ચર્ચા થઈ હતી તે ક્રમશઃ આ મુજબ છે : ૧. આત્માનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ, ૨. કર્મની સત્તા, ૩. આત્મા અને દેહનો ભેદ, ૪. શૂન્યવાદનું નિરસન, ૫. ઈલલોક અને પરલોકની વિચિત્રતા, ૬. બંધ અને મોક્ષનું સ્વરૂપ, ૭. દેવોનું અસ્તિત્વ, ૮. નારકોનું અસ્તિત્વ, ૯. પુણ્ય અને પાપનું સ્વરૂપ, ૧૦. પરલોકનું અસ્તિત્વ, ૧૧. નિર્વાણની સિદ્ધિ. આત્માની સ્વતંત્ર સત્તા સિદ્ધ કરવા માટે અધિષ્ઠાતૃત્વ, સંઘાતપરાર્થત્વ વગેરે અનેક હેતુઓ આપવામાં આવ્યાં છે. આ હેતુઓ

સાંખ્ય વગેરે અન્ય દર્શનોમાં પણ ઉપલબ્ધ છે. આત્માના અસ્તિત્વની સિદ્ધિની સાથે સાથે જ એકાત્મવાદની પણ સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે. આ જ રીતે જીવને સ્વદેહપરિમાણ સિદ્ધ કરતાં એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે અન્ય પદાર્થોની જેમ જીવ પણ નિત્યાનિત્ય છે તથા વિજ્ઞાન ભૂતધર્મ ન હોતાં એક સ્વતન્ત્ર તત્ત્વ-આત્મતત્ત્વનો ધર્મ છે. કર્મનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરવા માટે પણ અનેક હેતુઓ આપવામાં આવ્યા છે. કર્મને મૂર્ત સિદ્ધ કરતાં કર્મ અને આત્માના સંબંધ પર પણ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે તથા ઈશ્વરકર્તૃત્વનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. આત્મા અને દેહના ભેદની સિદ્ધિમાં ચાર્વાકસમ્મત ભૂતવાદનું નિરસન કરવામાં આવ્યું છે તથા ઈન્દ્રિયભિન્ન આત્મસાધક અનુમાન પ્રસ્તુત કરતાં આત્માની નિત્યતા તથા અદૃશ્યતાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. શૂન્યવાદના નિરસનના પ્રસંગે વાયુ, આકાશ વગેરે તત્ત્વોની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે તથા ભૂતોની સજીવતાનું નિરૂપણ કરતાં હિસા-અહિસાના વિવેક પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. સુધર્માનો ઈહલોક અને પરલોકવિષયક સંશય દૂર કરવા માટે કર્મ-વૈચિત્ર્ય વડે ભવ-વૈચિત્ર્યની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે તથા કર્મવાદના વિરોધી સ્વભાવવાદનું નિરસન કરીને કર્મવાદની સ્થાપના કરવામાં આવી છે. મંડિકના સંશયનું નેવારણ કરવા માટે વિવિધ હેતુઓ વડે બંધ અને મોક્ષની સિદ્ધિ કરવામાં આવી છે તથા મુક્ત આત્માઓનાં સ્વરૂપ પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. આ જ રીતે દેવ, નારક, પુણ્ય-પાપ, પર-ભવ અને નિર્વાણની સત્તા સિદ્ધ કરતાં જૈનદર્શનાભિમત નિર્વાણ વગેરેના સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. સામાયિકના અગિયારમા દ્વાર સમવતારનું વ્યાખ્યાન કરતાં ભાષ્યકારે અનુયોગો — ચરણકરણાનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગનાં પૃથક્કરણની ચર્ચા કરી છે અને બતાવ્યું છે કે આર્ય વજ્ર બાદ થનાર આર્ય રક્ષિતે ભવિષ્યમાં મતિ-મેઘા-ધારણાનો નાશ થવાનો જાણીને અનુયોગોના વિભાગ કરી દીધા. તે સમય સુધી બધા સૂત્રોની વ્યાખ્યા ચારે પ્રકારના અનુયોગોથી થતી હતી. આર્ય રક્ષિતે આ સૂત્રોનું નિશ્ચિત વિભાજન કરી દીધું. ચરણકરણાનુયોગમાં કાલિક શ્રુતરૂપ અગિયાર અંગ, મહાકલ્પશ્રુત અને છેદસૂત્રો રાખ્યાં. ધર્મકથાનુયોગમાં ઋષિભાષિતોનો સમાવેશ કર્યો. ગણિતાનુયોગમાં સૂર્યપ્રજ્ઞામિને મૂકી. દ્રવ્યાનુયોગમાં દૃષ્ટિવાદનો સમાવેશ કર્યો. ત્યારબાદ તેમણે પુષ્પમિત્રને ગણિપદ પર પ્રતિષ્ઠિત કર્યો. આને ગોષ્ઠામાહિલ પોતાનું અધમાન સમજ્યો અને તે ઈર્ષ્યાવશ સંઘથી અલગ થઈને પોતાની નવી માન્યતાઓનો પ્રચાર કરવા લાગ્યો. આ જ ગોષ્ઠામાહિલ સમ્રમ નિરૂવના રૂપમાં પ્રસિદ્ધ છે. નિર્યુક્તિકારનિર્દિષ્ટ સાત નિરૂવોમાં શિવભૂતિ બોટિક નામક એક બીજો નિરૂવ ઉમેરીને ભાષ્યકાર જિનભદ્રે પ્રસ્તુત ભાષ્યમાં નિમ્નલિખિત આઠ નિરૂવોની માન્યતાઓનું વર્ણન કર્યું છે : ૧. જમાલિ, ૨. તિષ્ણગુમ, ૩.

આષાઢભૂતિ, ૪. અશ્વમિત્ર, ૫. ગંગા, ૬. રોહગુપ્ત-ષડુલૂક, ૭. ગોષ્ઠામાહિલ, ૮. શિવભૂતિ. ભગવાન મહાવીરને કેવળજ્ઞાન થયાના ૧૪ વર્ષ પછી પ્રથમ તથા ૧૬ વર્ષ પછી દ્વિતીય નિહવ થયો. શેષ નિહવ કમશ: મહાવીર-નિર્વાણના ૨૧૪, ૨૨૦, ૨૨૮, ૫૪૪, ૫૮૪ અને ૬૦૮ વર્ષ પછી થયા. તેની માન્યતાઓ આઠ પ્રકારના નિહવવાદ રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. પોતાના અભિનિવેશને કારણે આગમિક પરંપરાથી વિરુદ્ધ તત્ત્વ-પ્રતિપાદન કરનાર નિહવ કહેવાય છે. અભિનિવેશરહિત અર્થ-વિવાદ નિહવવાદની કોટિમાં નથી આવતો, કેમ કે આ રીતના વિવાદનું પ્રયોજન યથાર્થ તત્ત્વ-નિર્ણય છે, નહીં કે પોતાના અભિનિવેશનું મિથ્યાપોષણ. નિહવ સમસ્ત જિનપ્રવચનને પ્રમાણભૂત માનવા છતાં પણ તેના કોઈ એક અંશનો પરંપરાથી વિરુદ્ધ અર્થ કરે છે તથા તે અર્થનો જનતામાં પ્રચાર કરે છે. પ્રથમ નિહવ જમાલિએ બહુરત મતનો પ્રચાર કર્યો. આ મત અનુસાર કોઈ પણ ક્રિયા એક સમયમાં ન થતાં બહુ — અનેક સમયમાં થાય છે. દ્વિતીય નિહવ તિષ્યગુપ્તે જીવપ્રાદેશિક મતનો પ્રચાર કર્યો. આ મત અનુસાર જેના વિના તે જીવ જીવ નથી કહેવાતો અને જેના હોવા પર જ તે જીવ કહેવાય છે, જીવનો તે ચરમ પ્રદેશ વાસ્તવમાં જીવ છે. તેની સિવાયનો અન્ય પ્રદેશ તો તેના અભાવમાં અજીવ જ છે, કેમકે તેનાથી જ તે બધા જીવત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. તૃતીય નિહવ આષાઢભૂતિએ અવ્યક્ત મતનો પ્રચાર કર્યો. આ મત અનુસાર કોઈની સાધુતા-અસાધુતા વગેરેનો નિશ્ચય નથી થઈ શકતો. આથી કોઈને વન્દન-નમસ્કાર વગેરે ન કરવાં જોઈએ. ચતુર્થ નિહવ અશ્વમિત્રે સામુચ્છેદિક મતનો પ્રચાર કર્યો. સામુચ્છેદનો અર્થ છે જન્મ થતાં જ સર્વથા નાશ થઈ જવો. સામુચ્છેદિક મત આ સિદ્ધાન્તનો સમર્થક છે. પંચમ નિહવ ગંગે દ્વૈકિયવાદનો પ્રચાર કર્યો. એક સમયે બે ક્રિયાઓના અનુભવની શક્યતાનું સમર્થન કરવું તે દ્વૈકિયવાદ છે. ષષ્ઠ નિહવ રોહગુપ્ત-ષડુલૂકે ત્રૈરાશિક મતનો પ્રચાર કર્યો. આ મત અનુસાર સંસારમાં જીવ, અજીવ અને નોજીવ — આ ત્રણ પ્રકારની રાશિઓ છે. રોહગુપ્તનું નામ ષડુલૂક કેમ રાખવામાં આવ્યું, તેનું સમાધાન કરતાં ભાષ્યકારે લખ્યું છે કે તેનું નામ તો રોહગુપ્ત છે પરંતુ ગોત્ર ઉલૂક છે. ઉલૂકગોત્રીય રોહગુપ્તે દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય — આ છ પદાર્થો (વૈશેષિક મત)નું પ્રરૂપણ કર્યું આથી તેનું નામ ષટ્ અને ઉલૂકના સંયોગથી ષડુલૂક થઈ ગયું. સપ્તમ નિહવ ગોષ્ઠામાહિલે અબદ્ધિક મતનો પ્રચાર કર્યો. આ મત અનુસાર જીવ અને કર્મનો બંધ નથી પરંતુ સ્પર્શમાત્ર-હોય છે. અષ્ટમ નિહવ શિવભૂતિ — બોટિકે દિગમ્બર મતનો પ્રચાર કર્યો. આ મત અનુસાર વસ્ત્ર કષાયનો હેતુ હોવાથી પરિબ્રહ્મરૂપ છે આથી ત્યાજ્ય છે. નિહવવાદ પછી સામાયિકના અનુમત વગેરે શેષ ચારે દ્વારોનું વર્ણન કરતાં ભાષ્યકારે સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિનું વ્યાખ્યાન શરૂ કર્યું. આમાં

નમસ્કારની ઉત્પત્તિ, નિક્ષેપ, પદ, પદાર્થ, પ્રરૂપણા, વસ્તુ, આલેપ, પ્રસિદ્ધિ, ક્રમ, પ્રયોજન અને ફળ — આ અગિયાર દ્વારોથી વિવેચન કર્યું છે. સિદ્ધ નમસ્કારનું વ્યાખ્યાન કરતાં આચાર્યે કર્મસ્થિતિ, સમુદ્ધાત, શૈલેશી અવસ્થા, ધ્યાન વગેરેના સ્વરૂપનું પણ પર્યાપ્ત વિવેચન કર્યું છે. સિદ્ધનો ઉપયોગ સાકાર છે અથવા નિરાકાર, તેની ચર્ચા કરતાં કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનના ભેદ અને અભેદનો વિચાર કર્યો છે. કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન ક્રમશઃ હોય છે કે યુગપદ્, આ પ્રશ્ન પર પણ પર્યાપ્ત પ્રકાશ નાખ્યો છે. ભાષ્યકારે એ મતનું સમર્થન કર્યું છે કે કેવલીને પણ એક સાથે બે ઉપયોગ નથી થઈ શકતા અર્થાત્ કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન પણ ક્રમશઃ જ હોય છે, યુગપદ્ નહીં. નમસ્કાર-ભાષ્ય પછી 'કરેમિ ભંતે' વગેરે સામાયિક-સૂત્રના મૂળ પદોનું વ્યાખ્યાન છે. આ રીતે પ્રસ્તુત ભાષ્યમાં જૈન આચાર-વિચારના મૂળભૂત સમસ્ત તત્ત્વોનો સુવ્યવસ્થિત તથા સુપ્રરૂપિત સંગ્રહ કરી લીધો છે, તે સુસ્પષ્ટ છે. આમાં ગૂઢતમ દાર્શનિક માન્યતાથી લઈને સૂક્ષ્મતમ આચારવિષયક વિધિ-વિધાનનું સંક્ષિપ્ત પરંતુ પર્યાપ્ત વિવેચન છે.

જીતકલ્પભાષ્ય :

પ્રસ્તુત ભાષ્ય, ભાષ્યકાર જિનભદ્રની પોતાની જ કૃતિ જીતકલ્પસૂત્ર પર છે. આમાં બૃહદ્કલ્પ-લઘુભાષ્ય, વ્યવહારભાષ્ય, પંચકલ્પ-મહાભાષ્ય, પિણ્ડનિર્ણયક્રિતિ વગેરે ગ્રન્થોની અનેક ગાથાઓ અક્ષરશઃ ઉદ્ધૃત છે. આવી સ્થિતિમાં તેને એક સંગ્રહ-ગ્રન્થ માનવો પણ સંભવતઃ ઉચિત જ છે. આમાં પ્રાયશ્ચિત્તના વિધિ-વિધાનની મુખ્યતા છે. પ્રાયશ્ચિત્તનો શબ્દાર્થ કરતાં ભાષ્યકારે લખ્યું છે જે પાપનો છેદ કરે છે તે પાયશ્ચિત્ત-પ્રાયશ્ચિત્ત છે અથવા પ્રાયઃ જેનાથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે તે પશ્ચિત્ત-પ્રાયશ્ચિત્ત છે. જીતકલ્પાભિમત જીત-વ્યવહારનું વ્યાખ્યાન કરતાં આચાર્યે આગમ, શ્રુત, આજ્ઞા, ધારણા અને જીત—આ પાંચે પ્રકારના વ્યવહારનું વિવેચન કર્યું છે. જે વ્યવહાર આચાર્ય-પરંપરાથી પ્રાપ્ત હોય, ઉત્તમ પુરુષો દ્વારા અનુમત હોય, બહુશ્રુતો દ્વારા સેવિત હોય તે જીત-વ્યવહાર છે. તેનો આધાર આગમાદિ નહીં પરંતુ પરંપરા છે. પ્રાયશ્ચિત્તનું વિવેચન કરતાં ભાષ્યકારે પ્રાયશ્ચિત્તના અઢાર, બગીસ તથા છગીસ સ્થાનોનું નિરૂપણ કર્યું છે. પ્રાયશ્ચિત્તદાતાઓની યોગ્યતા-અયોગ્યતાનો વિચાર કરતાં આચાર્યે બતાવ્યું છે કે પ્રાયશ્ચિત્ત આપવાની યોગ્યતાવાળા કેવલી અથવા ચતુર્દશપૂર્વધરનો વર્તમાન યુગમાં અભાવ હોવા છતાં પણ કલ્પ (બૃહત્કલ્પ), પ્રકલ્પ (નિશીથ) તથા વ્યવહારના આધારે પ્રાયશ્ચિત્તદાનની ક્રિયા સરળતાપૂર્વક સમ્પન્ન થઈ શકે છે. ચારિત્રની શુદ્ધિ માટે પ્રાયશ્ચિત્તનો વ્યવહાર અનિવાર્ય છે. સાપેક્ષ પ્રાયશ્ચિત્તદાનથી થનાર લાભ તથા

નિરપેક્ષ પ્રાયશ્ચિત્તદાનથી થનાર હાનિનાં વિચાર કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રાયશ્ચિત્ત આપતી વેળાએ દાતાના હૃદયમાં દયાભાવ રહેવો જોઈએ. જેને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવાનું હોય તેની શક્તિ-અશક્તિનું પૂરું ધ્યાન રહેવું જોઈએ. પ્રાયશ્ચિત્તના વિધાનનું વિશેષ નિરૂપણ કરતાં ભાષ્યકારે પ્રસંગવશાત્ ભક્તપરિણા, ઈંગિનીમરણ તથા પાદપોષગમનરૂપ મારણાતિક સાધનાઓનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે. આલોચના, પ્રતિક્રમણ, મિશ્ર, વિવેક, વ્યુત્સર્ગ, તપ, છેદ, મૂલ, અનવસ્થાપ્ય અને પારાચિક - આ દસ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તનું સ્વરૂપ બતાવતાં તત્સખ્મન્થી અપરાધ-સ્થાનોનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રતિક્રમણના અપરાધ-સ્થાનોનું વર્ણન કરતાં આચાર્યે અર્હત્રક, ધર્મરુચિ વગેરેનાં ઉદાહરણ પણ આપ્યાં છે. અંતમાં તે પણ બતાવ્યું છે કે અનવસ્થાપ્ય અને પારાચિક પ્રાયશ્ચિત્તનો સદ્ભાવ ચતુર્દશપૂર્વધર ભદ્રબાહુસ્વામી સુધી જ રહ્યો. તદનન્તર આ બંને પ્રાયશ્ચિત્તોનો વ્યવહાર બંધ થઈ ગયો.

બૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્ય

આ ભાષ્ય બૃહત્કલ્પના મૂળ સૂત્રો પર છે. આમાં પીઠિકા ઉપરાંત છ ઉદ્દેશ છે. પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ આ ભાષ્યનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. જૈન શ્રમણોના આચારનું સૂક્ષ્મ તથા સતર્ક વિવેચન આ ભાષ્યની વિશેષતા છે. પીઠિકામાં મંગલવાદ, જ્ઞાનપંચક, અનુયોગ, કલ્પ, વ્યવહાર વગેરે પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ ઉદ્દેશની વ્યાખ્યામાં તાલ-વૃક્ષ સંબંધીત વિવિધ દોષ તથા પ્રાયશ્ચિત્ત, તૂટેલા તાલ-પ્રલમ્બ અર્થાત્ તાલ વૃક્ષના મૂળનાં ગ્રહણ સંબંધી અપવાદ, નિર્ગ્રન્થ-નિર્ગ્રન્થીઓનાં દેશાન્તર-ગમનનાં કારણો અને તેની વિધિ, શ્રમણોની રુગ્ણાવસ્થાનાં વિધિ-વિધાન, વૈદ અને તેના પ્રકાર, દુષ્કાળ વગેરે સમયે શ્રમણ-શ્રમણીઓએ એક-બીજાનાં અવગૃહીત ક્ષેત્રમાં રહેવાની વિધિ, ગ્રામ, નગર, ખેડ, કર્બટક, મડમ્બ, પત્તન, આકર, દ્રોણમુખ, નિગમ, રાજવાની, આશ્રમ, નિવેશ, સંબાધ, ધોષ, અંશિકા, પુટભેદન, શંકર વગેરે પદોનું વિવેચન, નક્ષત્રમાસ, ચંદ્રમાસ, ઋતુમાસ, આદિત્યમાસ અને અભિવર્ષિતમાસનું સ્વરૂપ, માસકલ્પવિહારી સાધુ-સાધ્વીઓનું સ્વરૂપ તથા જિનકલ્પિક અને સ્થવિરકલ્પિકની ક્રિયાઓ, સમવસરણની રચના, તીર્થકર, ગણધર, આહારકશરીરી, અનુત્તરદેવ, ચકવતી, બલદેવ, વાસુદેવ વગેરેની શુભાશુભ કર્મ-પ્રકૃતિઓ, તીર્થકરની એકરૂપ ભાષાનું વિભિન્ન ભાષારૂપોમાં પરિણમન, આપણગૃહ, રથ્યામુખ, શ્રૃંગાટક, ચતુષ્ક, ચત્વર, અંતરાપણ વગેરે પદોનું વ્યાખ્યાન તથા તે સ્થાનો પર બનેલા ઉપાશ્રયમાં રહેનાર નિર્ગ્રન્થીઓને લાગનાર દોષ; શ્રમણોના પાંચ પ્રકાર - આચાર્ય, ઉપાધ્યાય,

ભિક્ષુ, સ્થવિર અને ક્ષુલ્લક, શ્રમણીઓના પાંચ પ્રકાર — પ્રવર્તિની, અભિષેકા, ભિક્ષુણી, સ્થવિરા અને ક્ષુલ્લિકા, શ્રમણ-શ્રમણીઓ માટે યોગ્ય તથા નિર્દોષ ઉપાશ્રય, નિર્ઝન્ય-નિર્ઝન્યીઓના વિહારનો યોગ્ય કાળ તથા સ્થાન, રાત્રિ-ભોજનનો નિષેધ વગેરે વિષયોનો સમાવેશ છે. ગ્રામ, નગર વગેરેનું સ્વરૂપ બતાવતાં ભાષ્યકારે બાર પ્રકારના ગ્રામોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : ૧. ઉત્તાનકમલ્લક, ૨. અવાહુમુખમલ્લક, ૩. સમ્પુટકમલ્લક, ૪. ઉત્તાનકમહુમલ્લક, ૫. અવાહુમુખમહુમલ્લક, ૬. સમ્પુટકમહુમલ્લક, ૭. ભિત્તિ, ૮. પડાલિ, ૯. વલભી, ૧૦. અક્ષાટક, ૧૧. રુચક, ૧૨. કાશ્યપક. જિનકલ્પિકની ચર્ચામાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે તીર્થકરો અથવા ગણપર વગેરે કેવલીઓના સમયમાં જિનકલ્પિક હોય છે. જિનકલ્પિકની સામાયારીનું નિમ્નલિખિત ૨૭ દ્વારોથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે : ૧. શ્વત, ૨. સંહનન, ૩. ઉપસર્ગ, ૪. આતંક, ૫. વેદના, ૬. કતિજન, ૭. સ્થણ્ડલ, ૮. વસતિ, ૯. કિયચ્ચિર, ૧૦. ઉચ્ચાર, ૧૧. પ્રસ્રવણ, ૧૨. અવકાશ, ૧૩. તૃણફલક, ૧૪. સંરક્ષણતા, ૧૫. સંસ્થાપનતા, ૧૬. પ્રાભૂતિકા, ૧૭. અગ્નિ, ૧૮. દીપ, ૧૯. અવધાન, ૨૦. વત્સ્યથ, ૨૧. ભિક્ષાયર્યા, ૨૨. પાનક, ૨૩. લેપાલેપ, ૨૪. અલેપ, ૨૫. આચામ્લ, ૨૬. પ્રતિમા, ૨૭. માસકલ્પ. સ્થવિરકલ્પિકોની ચર્ચા કરતાં આચાર્યે બતાવ્યું છે કે સ્થવિરકલ્પિકની પ્રવ્રજયા, શિક્ષા, અર્થગ્રહણ, અનિયતવાસ અને નિષ્પત્તિ જિનકલ્પિકની સમાન જ છે. વિહારવર્ણનમાં નિમ્નોક્ત વાતોનો વિશેષ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે : વિહારનો સમય, વિહાર કરતાં પહેલાં ગચ્છના નિવાસ તથા નિર્વાહયોગ્ય ક્ષેત્રનું પરીક્ષણ, ઉત્સર્ગ તથા અપવાદની દૃષ્ટિથી યોગ્ય-અયોગ્ય ક્ષેત્રપ્રત્યુપેક્ષકોનું નિર્વાચન, ક્ષેત્રની પ્રતિલેખના નિમિત્તે ગમનાગમનની વિધિ, વિહાર-માર્ગ તથા સ્થણ્ડલભૂમિ, જલ, વિશ્રામસ્થાન, ભિક્ષા, વસતિ, સંભવિત ઉપદ્રવ વગેરેની પરીક્ષા, પ્રતિલેખનીય ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવાની વિધિ, ભિક્ષાયર્યા દ્વારા તે ક્ષેત્રના નિવાસીઓની મનોવૃત્તિની પરીક્ષા, ભિક્ષા, ઔષધ વગેરેની સુલભતા-દુર્લભતાનું જ્ઞાન, વિહાર કરતાં પહેલાં વસતિના સ્વામીની અનુમતિ, વિહાર કરતી વેળાએ શુભ શકુન-દર્શન, વિહાર સમયે આચાર્ય, બાલદીક્ષિત, વૃદ્ધ સાધુ વગેરેનો સામાન (ઉપધિ) ગ્રહણ કરવાની વિધિ, પ્રતિલિખિત ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ તથા શુભાશુભ શકુનદર્શન, વસતિમાં પ્રવેશ કરવાની વિધિ, વસતિમાં પ્રવિષ્ટ થયા બાદ આચાર્ય વગેરેનું જિનચૈત્યોનાં વંદન નિમિત્તે ગમન, માર્ગમાં ગુહ-જિનચૈત્યોનાં દર્શન, સ્થાપનાકુલોની વ્યવસ્થા, સ્થાપનાકુલોમાં જવા યોગ્ય અથવા નોકલવા યોગ્ય વૈયાવત્યકારના ગુણ-દોષની પરીક્ષા. સ્થાપનાકુલોમાંથી વિધિપર્વક

ઉચિત દ્રવ્યોનું ગ્રહણ, એક-બે-ત્રણ ગચ્છયુક્ત વસતિમાંથી ભિક્ષાગ્રહણ કરવાની વિધિ. ગચ્છવાસીઓ — સ્થવિરકલ્પિકોની સામાચારી સંબંધિત નિમ્નોક્ત વાતો પર પણ આચાર્યે પ્રકાશ પાડ્યો છે : ૧. પ્રતિલેખના-વસ્ત્રાદિની પ્રતિલેખનાનો કાળ, પ્રતિલેખનાના દોષ અને પ્રાયશ્ચિત્ત, ૨. નિષ્કમણ—ઉપાશ્રયની બહાર નીકળવાનો સમય, ૩. પ્રાભૃતિકા—ગૃહસ્થ વગેરે માટે તૈયાર કરેલ ગૃહ વગેરેમાં રહેવા ન રહેવાની વિધિ, ૪. ભિક્ષા—પિંડ વગેરેના ગ્રહણનો સમય, ભિક્ષા સંબંધી આવશ્યક ઉપકરણ વગેરે, ૫. કલ્પકરણ—પાત્ર-ધાવનની વિધિ, લેપકૃત અને અલેપકૃત પાત્ર, પાત્ર-લેપના લાભ, ૬. ગચ્છશતિકાદિ-સાત પ્રકારની સૌવિરિણિઓ: (૧) આધાર્કમિક, (૨) સ્વગૃહયતિમિશ્ર, (૩) સ્વગૃહપાષંડમિશ્ર, (૪) યાવદર્થિકમિશ્ર, (૫) કીતકૃત, (૬) પૂતિકમિક, (૭) આત્માર્થકૃત, ૭. અનુયાન-રથયાત્રાનું વર્ણન તથા તદ્વિષયક અનેક પ્રકારના દોષ, ૮. પુરઃકર્મ—ભિક્ષાદાનની પહેલાં શીતળ જળથી હાથ વગેરે ધોવાથી લાગનાર દોષ, પુરઃકર્મ અને ઉપકાર્દદોષમાં અંતર, પુરઃકર્મ સંબંધી પ્રાયશ્ચિત્ત, ૯. ગ્લાન—રુગ્ણ સાધુની સેવાથી થતી નિર્જરા, રુગ્ણ સાધુ માટે પથ્યાપથ્યની ગવેષણા, ચિકિત્સા નિમિત્તે વૈદ્યની પાસે જવા-આવવાની વિધિ, વૈદ્ય સાથે ગ્લાન સાધુના વિષયમાં વાતચીત કરવાની વિધિ, ગ્લાન સાધુ માટે ઉપાશ્રયમાં આવેલા વૈદ્ય સાથે વ્યવહાર કરવાની વિધિ, વૈદ્ય માટે ભોજનાદિ તથા ઔષધાદિના મૂલ્યની વ્યવસ્થા, રુગ્ણ સાધુને નિર્દયતાપૂર્વક ઉપાશ્રય વગેરેમાં છોડીને જતા રહેનારા આચાર્યને લાગતા દોષ તથા તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત, ૧૦. ગચ્છપ્રતિબદ્ધયથાલંદિક — વાયના વગેરે કારણોથી ગચ્છ સાથે સંબંધ રાખતા યથાલંદિક કલ્પધારીઓ સાથે વંદના વગેરે વ્યવહાર, ૧૧. ઉપરિદોષ—ઋતુબદ્ધ કાળથી વધારે સમયમાં એક ક્ષેત્રમાં એક માસથી વધારે રહેવાથી લાગતા દોષ, ૧૨. અપવાદ—એક માસથી વધારે રહેવાના આપવાદિક કારણ. આગળ આચાર્યે એ પણ બતાવ્યું છે કે જો ગ્રામ, નગર વગેરે દુર્ગની અંદર અને બહાર આ રીતે બે ભાગોમાં વસેલા હોય તો અંદર અને બહાર મળીને એક ક્ષેત્રમાં બે માસ સુધી રહેવું વિહિત છે. નિર્ગ્રન્થીઓ — શ્રમણીઓ — સાધ્વીઓના આચારવિષયક વિધિવિધાનોની ચર્ચા કરતાં પ્રસ્તુત ભાષ્યમાં નિમ્ન વાતોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે : માસકલ્પની મર્યાદા, વિહાર-વિધિ, સમુદાયના ગણધર તથા તેના ગુણ, ગણધર દ્વારા ક્ષેત્રની પ્રતિલેખના, ભરૂચમાં બૌદ્ધ શ્રાવકો દ્વારા સાધ્વીઓનું અપહરણ, સાધ્વીઓને વિચરવા યોગ્ય ક્ષેત્ર, વસતિ વગેરે, વિધર્મી વગેરે તરફથી થનાર ઉપદ્રવોથી રક્ષા, ભિક્ષા માટે જનારી સાધ્વીઓની સંખ્યા, વર્ષાઋતુ સિવાય એક સ્થાન પર રહેવાની અવધિ. સ્થવિરકલ્પ અને જિનકલ્પ આ બંને અવસ્થાઓમાં

કઈ અવસ્થા મુખ્ય છે ? તે પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા ભાષ્યકારે સ્યાદાદી ભાષામાં લખ્યું છે કે નિષ્પાદક અને નિષ્પન્ન આ બંને દૃષ્ટિએ બંને ય પ્રધાન છે. સ્થવિરકલ્પ સૂત્રાર્થગ્રહણ વગેરે દૃષ્ટિએ જિનકલ્પનું નિષ્પાદક છે, જ્યારે જિનકલ્પ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર વગેરે દૃષ્ટિએ નિષ્પન્ન છે. આ રીતે બંને ય અવસ્થાઓ મહત્વપૂર્ણ તથા પ્રધાન છે. આ વક્તવ્યને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા માટે આચાર્યે ગુલાસિલ, બે સ્ત્રીઓ અને બે ગોવર્ગોનાં ઉદાહરણ પણ આપ્યાં છે. શ્રમણ-શ્રમણીઓ માટે રાત્રિ અથવા વિકાલમાં અધ્વગમનનો નિષેધ કરતાં ભાષ્યકારે અધ્વના બે ભેદ કર્યા છે : પંથ અને માર્ગ. જેની વચ્ચે ગ્રામ, નગર વગેરે કંઈ પણ ન હોય તે પંથ છે. જે ગ્રામાનુગ્રામની પરંપરાથી યુક્ત હોય તે માર્ગ છે. અપવાદરૂપે રાત્રિગમનની છૂટ છે પરંતુ તે માટે અધ્વોપયોગી ઉપકરણોનો સંગ્રહ તથા યોગ્ય સાર્થનો સહયોગ આવશ્યક છે. સાર્થના પાંચ પ્રકાર છે : ૧. ભંડી, ૨. બહિલક, ૩. ભારવહ, ૪. ઔદરિક, ૫. કાર્પટિક. આ જ રીતે આચાર્યે આઠ પ્રકારના સાર્થવાહો તથા આઠ પ્રકારના આદિયાત્રિકો — સાર્થવ્યવસ્થાપકોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. શ્રમણ-શ્રમણીઓના વિહાર-યોગ્ય ક્ષેત્રની ચર્ચામાં બતાવ્યું છે કે ઉત્સર્ગરૂપે વિહાર માટે આર્યક્ષેત્ર જ શ્રેષ્ઠ છે. આર્ય પદનું નિમ્નોક્ત નિક્ષેપોથી વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે : ૧. નામ, ૨. સ્થાપના, ૩. દ્રવ્ય, ૪. ક્ષેત્ર, ૫. જાતિ, ૬. કુળ, ૭. કર્મ, ૮. ભાષા, ૯. શિલ્પ, ૧૦. જ્ઞાન, ૧૧. દર્શન, ૧૨. ચારિત્ર. આર્યજાતિઓ છ પ્રકારની છે : ૧. અમ્બજ, ૨. કલિન્દ, ૩. વૈદેહ, ૪. વિદક, ૫. હારિત, ૬. તન્તુણ. આર્યકુળ પણ છ પ્રકારનાં છે : ૧. ઉગ્ર, ૨. ભોગ, ૩. રાજન્ય, ૪. ક્ષત્રિય, ૫. જ્ઞાત-કૌરવ, ૬. ઇક્વાકુ. દ્વિતીય ઉદ્દેશના ભાષ્યમાં નિમ્નોક્ત વિષયોનું વ્યાખ્યાન છે : ઉપાશ્રયસંબંધી દોષ તથા યતનાઓ, સાગારિકના આહારાદિના ત્યાગની વિધિ, બીજાને ત્યાંથી આવેલી ભોજન-સામગ્રીના દાનની વિધિ, સાગારિકના ભાગના પિંડનું ગ્રહણ, વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ નિમિત્તે નિર્મિત ભક્ત, ઉપકરણ વગેરેનું અગ્રહણ, વસ્ત્રાદિ ઉપધિના પરિભોગની વિધિ તથા મર્યાદા, રજોહરણ-ગ્રહણની વિધિ. વસ્ત્રાદિ-ઉપધિના પરિભોગની ચર્ચામાં પાંચ પ્રકારના વસ્ત્રોનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે : ૧. જાંગિક, ૨. ભાંગિક, ૩. સાનક, ૪. પોતક, ૫. તિરીટપટ્ટક. રજોહરણ-ગ્રહણની ચર્ચામાં પાંચ પ્રકારના રજોહરણો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે : ૧. ઔર્ણિક, ૨. ઔષ્ટિક, ૩. શનક, ૪. વચ્ચકચિપ્પક, ૫. મુજચિપ્પક. તૃતીય ઉદ્દેશની વ્યાખ્યામાં ભાષ્યકારે નીચેની વાતો પર પ્રકાશ પાડ્યો છે : નિર્ગન્થોનો નિર્ગન્થીઓના અને નિર્ગન્થીઓનો નિર્ગન્થોના ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશ, નિર્ગન્થ-નિર્ગન્થીઓ દ્વારા સલોમાદિ ચર્મનો ઉપયોગ, કૃત્સ્ન તથા અકૃત્સ્ન વસ્ત્રનો સંગ્રહ તથા ઉપયોગ, ત્વિત્ર તથા અત્વિત્ર વસ્ત્રનો સંગ્રહ તથા ઉપયોગ,

અવગ્રહાનન્તક તથા અવગ્રહપટ્ટકનો ઉપયોગ, નિર્ગ્રન્થી દ્વારા વસ્ત્રાદિગ્રહણ, નવદીક્ષિત શ્રમાગ્ર-શ્રમણીઓ માટે ઉપધિની મર્યાદા, પ્રથમ વર્ષાઋતુમાં ઉપધિગ્રહણની વિધિ, વસ્ત્રવિભાજનની નિર્દોષ વિધિ, અત્યુન્થાન-વંદના વગેરે કરવાનું વિધાન, કોઈ ઘરની અંદર અથવા બે ઘરની વચ્ચે સુવા-બેસવાનો નિષેધ, શય્યા-સંસ્તારકની યાચના તથા રક્ષા, અસુરક્ષિત સ્થાનનો ત્યાગ. ભિન્ન તથા અભિન્ન વસ્ત્રનું સ્વરૂપ બતાવતાં આચાર્યે વસ્ત્ર ફાડવાથી થનારી હિસા અહિસાની ચર્ચા કરી છે. આ ચર્ચામાં નિમ્નોક્ત બાબતોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે : દ્રવ્યહિસા અને ભાવહિસાનું સ્વરૂપ, હિસામાં રાગાદિની તીવ્રતા અને તીવ્ર કર્મબંધ, રાગાદિની મંદતા અને મંદ કર્મબંધ, હિસકમાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના કારણે કર્મબંધનું ન્યૂનાધિક્ય, અધિકરણની વિવિધતાથી કર્મબંધનું વેવિધ્ય, હિસકની દેહાદિની શક્તિને કારણે કર્મબંધનની વિચિત્રતા. અવગ્રહાનન્તક અને અવગ્રહપટ્ટકના ઉપયોગની ચર્ચા કરતાં આચાર્યે એ વાતનું સમર્થન કર્યું છે કે નિર્ગ્રન્થો માટે આ બંનેનો ઉપયોગ વર્જિત છે જ્યારે નિર્ગ્રન્થીઓ માટે તેમનો ઉપયોગ અનિવાર્ય છે. આ પ્રસંગે અપૂર્ણ વસ્ત્ર-ધારણનો નિષેધ કરતાં ભાષ્યકારે નિર્ગ્રન્થીઓના અપહરણ વગેરેની ચર્ચા કરી છે. ગર્ભાધાનની ચર્ચા કરતાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે પુરુષ-સંસર્ગના અભાવમાં પણ નિમ્નોક્ત પાંચ કારણોથી ગર્ભાધાન થઈ શકે છે : ૧. દુર્વિકૃત તથા દુર્નિષ્ણ સ્ત્રીની યોનિમાં પુરુષનિસૃષ્ટ શુક્રપુદ્ગલ કોઈ રીતે પ્રવિષ્ટ થઈ જાય, ૨. સ્ત્રી સ્વયં પુત્રઈચ્છાથી તેને પોતાની યોનિમાં પ્રવિષ્ટ કરાવે, ૩. અન્ય કોઈ તેને તેની યોનિમાં રાખી દે, ૪. વસ્ત્ર-સંસર્ગથી શુક્રપુદ્ગલ સ્ત્રી-યોનિમાં પ્રવિષ્ટ થઈ જાય, ૫. ઉદકાયમનથી સ્ત્રીની અંદર શુક્રપુદ્ગલ પ્રવિષ્ટ થઈ જાય. ચતુર્થ ઉદ્દેશની વ્યાખ્યામાં નિમ્નલિખિત વિષયોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે : હસ્તકર્મ, મૈથુન અને રાત્રિભોજન માટે અનુદ્ધાતિક અર્થાત્ ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્ત, દુષ્ટ, પ્રમત્ત અને અન્યોન્યકારક માટે પારાશિક પ્રાયશ્ચિત્ત, સાધર્મિક-સ્તૈન્ય, અન્યધર્મિકસ્તૈન્ય તથા હસ્તાતાલ માટે અનંવસ્થાપ્ય પ્રાયશ્ચિત્ત, પંડક, કલીબ અને વાતિક માટે પ્રવ્રજ્યાનો નિષેધ, અવિનીત, વિકૃતિપ્રતિબદ્ધ અને અવ્યવશમિતકષાય માટે વાચનાનું વર્જન, દુષ્ટ, મૂઠ તથા વ્યુદ્ગ્રાહિત માટે ઉપદેશનો નિષેધ, રુગ્ણ નિર્ગ્રન્થ-નિર્ગ્રન્થીઓની યતનાપૂર્વક સેવા-શુશ્રૂષા, કાલાતિકાન્ત તથા ક્ષેત્રાતિકાન્ત અશનાદિની અકલ્પ્યતા, અકલ્પ્ય અશનાદિનો નિર્દોષ ઉપયોગ તથા વિસર્જન, અશનાદિકની કલ્પ્યતા અને અકલ્પ્યતા, ગણાન્તરોપસંપદાનું ગ્રહણ તથા તેની યથોચિત વિધિ, મૃત્યુપ્રાપ્ત ભિક્ષુકના શરીરની પરિષ્કાપના, ભિક્ષુકનું ગૃહસ્થ સાથે અધિકરણ - ઝઘડો અને તેનું વ્યવશમન,

પરિહારતપમાં સ્થિત ભિક્ષુકનું ભક્તપાનાદિ, વિવિધ નદીઓને પાર કરવાની મર્યાદાઓ, વિવિધ ઋતુઓ માટે યોગ્ય ઉપાશ્રય. હસ્તકર્મનું સ્વરૂપ બતાવતાં ભાષ્યકારે આઠ પ્રકારના હસ્તકર્મનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : છેદન, ભેદન, ધર્ષણ, પેષણ, અભિઘાત, સ્નેહ, કાય અને ક્ષાર. મૈથુનનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં આચાર્યે લખ્યું છે કે મૈથુનભાવ રાગાદિથી રહિત નથી હોતો આથી તેના માટે કોઈ પ્રકારના અપવાદનું વિધાન નથી. પંડક વગેરેની પ્રવ્રજયાનો નિષેધ કરતાં આચાર્યે પંડકના સામાન્ય રીતે છ લક્ષણ દર્શાવ્યાં છે : ૧. મહિલાસ્વભાવ, ૨. સ્વરભેદ, ૩. વર્ણભેદ, ૪. મહન્મેદ્ર, ૫. મૃદુવાક્, ૬. સશબ્દ-અફેનક મૂત્ર. આ જ પ્રસંગે ભાષ્યકારે એક જ જન્મમાં પુરુષ, સ્ત્રી અને નપુંસકવેદનો અનુભવ કરનાર કપિલનું દૃષ્ટાંત પણ આપ્યું છે. પંચમ ઉદ્દેશની વ્યાખ્યામાં નિમ્ન વિષયોનો સમાવેશ છે : ગચ્છસમ્બન્ધી શાસ્ત્ર-સ્મરણ અને તદ્વિષયક વ્યાઘાત, ક્લેશયુક્ત ચિત્તથી ગચ્છમાં રહેવાથી અથવા સ્વગચ્છને છોડીને અન્ય ગચ્છમાં ચાલ્યા જવાથી લાગતા દોષો અને તેમનું પ્રાયશ્ચિત્ત, નિઃશંક તથા સશંક રાત્રિભોજન, ઉદ્દગાર — વમનાદિવિષયક દોષ તથા પ્રાયશ્ચિત્ત, આહાર-પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન તથા યાતનાઓ, નિર્ઝન્ધીવિષયક વિશેષ વિધિ-વિધાન. છઠ્ઠા ઉદ્દેશના ભાષ્યમાં શ્રમણ-શ્રમણીઓ સંબંધિત નિમ્ન વિષયો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે : નિર્દોષ વચનોનો પ્રયોગ તથા અલીકાદિ વચનોનો અપ્રયોગ, પ્રાણાતિપાત વગેરે સાથે સંબંધિત પ્રાયશ્ચિત્તોના પ્રસ્તાર — વિવિધ પ્રકાર, કંટક વગેરેનું ઉદ્ધરણ, દુર્ગમ માર્ગનું અનાલંબન, ક્ષિપ્રચિત્ત નિર્ઝન્ધીની સમુચિત ચિકિત્સા, સાધુઓના પરિમંથ અર્થાત્ વ્યાઘાત અને તેનું સ્વરૂપ, વિવિધ કલ્પસ્થિતિઓ તથા તેમનું સ્વરૂપ. ભાષ્યના અંતમાં કલ્પાધ્યયન શાસ્ત્રના અધિકારીની યોગ્યતાઓનું નિરૂપણ છે.

બૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્યનું જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસમાં જ નહીં, સંપૂર્ણ ભારતીય સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પણ એક મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. તેમાં ભાષ્યકારના સમયની તથા અન્યકાલીન ભારતીય સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, રાજનૈતિક તથા ધાર્મિક સ્થિતિ પર પ્રકાશ પાડનારી સામગ્રીની પ્રચુરતાનું દર્શન થાય છે. જૈન સાધુઓ માટે તો આનું વ્યવહારિક મહત્વ છે જ.

બૃહત્કલ્પ-બૃહદ્ભાષ્ય :

આ ભાષ્ય અપૂર્ણ જ ઉપલબ્ધ છે. ઉપલબ્ધ ભાષ્યમાં પીઠિકા તથા પ્રારંભના બે ઉદ્દેશ પૂર્ણ છે તથા તૃતીય ઉદ્દેશ અપૂર્ણ છે. આમાં બૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્યમાં પ્રતિપાદિત વિષયોનું જ વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ક્યાંક-ક્યાંક ગાથાઓમાં વ્યતિક્રમ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

વ્યવહારભાષ્ય :

આ ભાષ્ય પણ સાધુઓના આચાર સંબંધી છે. આમાં પણ બૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્યની જેમ જ પ્રારંભમાં પીઠિકા છે. પીઠિકાના પ્રારંભમાં વ્યવહાર, વ્યવહારી તથા વ્યવહર્તવ્યનું સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. વ્યવહારમાં દોષોની સંભાવનાને નજરમાં રાખતાં પ્રાયશ્ચિત્તનું અર્થ, ભેદ, નિમિત્ત વગેરે દૃષ્ટિથી વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. વચ્ચે-વચ્ચે અનેક પ્રકારનાં દૃષ્ટાન્ત પણ આપવામાં આવ્યાં છે. પીઠિકા પછી સૂત્ર-સ્પર્શિક નિર્યુક્તિનું વ્યાખ્યાન શરૂ થાય છે. પ્રથમ ઉદ્દેશની વ્યાખ્યામાં ત્મિક્ષુ, માસ, પરિહાર, સ્થાન, પ્રતિસેવના, આલોચના વગેરે પદોનું નિક્ષેપપૂર્વક વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આધાકર્મ વગેરે સંબંધિત અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ, અતિચાર અને અનાચાર માટે વિભિન્ન પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. અતિક્રમ માટે માસગુરુ, વ્યતિક્રમ માટે માસગુરુ અને કાલલઘુ, અતિચાર માટે તપોગુરુ અને કાલગુરુ તથા અનાચાર માટે ચતુર્ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે. પ્રાયશ્ચિત્તથી મૂલગુણો તથા ઉત્તરગુણો બંને પરિશુદ્ધ થાય છે. તેમની પરિશુદ્ધિથી જ ચારિત્રની શુદ્ધિ થાય છે. પિણ્ડવિશુદ્ધિ, સમિતિ, ભાવના, તપ, પ્રતિમા અને અભિગ્રહ ઉત્તરગુણાન્તર્ગત છે. આનાં ક્રમશઃ ૪૨, ૮, ૨૫, ૧૨, ૧૨ અને ૪ ભેદ છે. પ્રાયશ્ચિત્ત કરનાર પુરુષ બે પ્રકારના હોય છે : નિર્ગત અને વર્તમાન. જે પ્રાયશ્ચિત્તથી અતિકાન્ત છે તે નિર્ગત છે. જે પ્રાયશ્ચિત્તમાં વિદ્યમાન છે તે વર્તમાન છે. પ્રાયશ્ચિત્તાર્હ અર્થાત્ પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય પુરુષ ચાર પ્રકારના હોય છે : ઉભયતર, આત્મતર, પરતર અને અન્યતર. જે સ્વયં તપ કરતા કરતા બીજાની સેવા પણ કરી શકે છે તે ઉભયતર છે. જે માત્ર તપ જ કરી શકે છે તે આત્મતર છે. જે માત્ર સેવા જ કરી શકે છે તે પરતર છે. જે તપ અને સેવા આ બંનેમાંથી કોઈ એક સમયે એકનું જ સેવન કરી શકે છે તે અન્યતર છે. શિથિલતાવશ ગચ્છ છોડીને પુનઃ ગચ્છમાં સમ્મિલિત થનાર સાધુ માટે વિવિધ પ્રાયશ્ચિત્તોનું વિધાન કરતાં ભાષ્યકારે પાર્શ્વસ્થ, યથાચ્છન્દ, કુશીલ, અવસન્ન તથા સંસક્તનાં સ્વરૂપ પર પણ પર્યાપ્ત પ્રકાશ પાડ્યો છે. પાર્શ્વસ્થ બે પ્રકારના હોય છે : દેશતઃ પાર્શ્વસ્થ અને સર્વતઃ પાર્શ્વસ્થ. સર્વતઃ પાર્શ્વસ્થના ત્રણ ભેદ છે : પાર્શ્વસ્થ, પ્રાસ્વસ્થ અને પાશસ્થ. જે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર વગેરેના પાર્શ્વ અર્થાત્ સમીપ — તટ પર છે તે પાર્શ્વસ્થ છે. જે જ્ઞાનાદિ પ્રત્યે સ્વસ્થ ભાવ રાખવા છતાં પણ તદ્વિષયક ઉદ્વેગથી દૂર રહે છે તે પ્રાસ્વસ્થ છે. જે મિથ્યાત્વ વગેરે પાશોમાં સ્થિત છે તે પાશસ્થ છે. જે સ્વયં પરિબ્રજ છે તથા બીજાને પણ બ્રજાચારનું શિક્ષણ આપે છે તે યથાચ્છન્દ — ઈચ્છાછન્દ છે. જે જ્ઞાનાચાર વગેરેની વિરાધના કરે છે તે કુશીલ છે. અવસન્ન દેશતઃ અને સર્વતઃ ભેદથી બે પ્રકારના

છે. આવશ્યકાદિમાં હીનતા, અધિકતા, વિપર્યય વગેરે કરનાર દેશાવસત્ર છે. સમયસર સંસ્તારક વગેરેનું પ્રત્યુપેક્ષણ ન કરનાર સર્વાવસત્ર છે. જે પાર્થસ્થ આદિનો સંસર્ગ પ્રાપ્ત કરીને તેમના જેવો બની જાય છે તે સંસક્ત છે. સાધુઓના વિહારની ચર્ચા કરતાં ભાષ્યકારે એકાકી વિહારનો નિષેધ કર્યો છે તથા તત્સમ્બન્ધી દોષોનું નિરૂપણ કર્યું છે. આ પ્રસંગે એક વણિકનું દષ્ટાન્ત આપતાં આચાર્યે દર્શાવ્યું છે કે જ્યાં રાજા, વૈદ્ય, ધનિક, નિયતિક અને રૂપયક્ષ - આ પાંચ પ્રકારના લોકો ન હોય ત્યાં ધન અને જીવનનો નાશ થયા વિના નથી રહેતો. અથવા રાજા, યુવરાજ, મહત્તરક, અમાત્ય તથા કુમારથી પરિગૃહિત રાજ્ય ગુણવિશાલ હોય છે. પોતાની ઉત્તતિની કામનાવાળી વ્યક્તિએ આ જ પ્રકારના રાજ્યમાં રહેવું જોઈએ. જે ઉભય યોનિ (માતૃપક્ષ તથા પિતૃપક્ષ)થી શુદ્ધ હોય, પ્રજાની આવકનો માત્ર દશમો ભાગ ગ્રહણ કરે, લોકાચાર તથા નીતિશાસ્ત્રમાં નિપુણ હોય તે જ વાસ્તવમાં રાજા છે, શેષ રાજાભાસ છે. જે પ્રાતઃકાળે ઊઠીને સર્વપ્રથમ શરીરશુદ્ધિ વગેરે આવશ્યક કાર્યોથી નિવૃત્ત થાય છે તથા આસ્થાનિકામાં જઈને રાજ્યના બધા કાર્યોની વિચારણા કરે છે તે યુવરાજ છે. જે ગંભીર છે, માર્દવયુક્ત છે, કુશળ છે, જાતિ તથા વિનયસમ્પન્ન છે તથા યુવરાજની સાથે બધા કાર્યોનું પ્રેક્ષણ કરે છે તે મહત્તરક છે. જે વ્યવહારકુશલ અને નીતિસમ્પન્ન છે તથા જનપદ, રાજધાની અને રાજાનું હિતચિન્તન કરે છે તે અમાત્ય છે. જે દુર્દાન્ત લોકોનું દમન કરીને સંગ્રામનીતિમાં પોતાની કુશળતાનો પરિચય કરાવે છે તે કુમાર છે. જે વૈદ્યકશાસ્ત્રનો પંડિત હોય તથા મતા-પિતા વગેરેથી સંબંધિત રોગોને નિર્મૂલ કરીને સ્વાસ્થ્ય પ્રદાન કરે છે તે વૈદ્ય છે. જેની પાસે પરંપરાથી પ્રાપ્ત કરોડોની સંપત્તિ હોય તે ધનિક છે. જેને ત્યાં નિમ્નલિપિત ૧૭ પ્રકારના ધાન્યના ભંડાર ભરેલા હોય તે નિયતિક છે : ૧. શાલિ, ૨. યવ, ૩. કોદ્રવ, ૪. વ્રીહિ, ૫. રાલક, ૬. તલ, ૭. મુદ્ગ, ૮. માષ, ૯. સોખા, ૧૦. ચણા, ૧૧. તુવેર, ૧૨. મસુર, ૧૩. કુલત્થ, ૧૪. ગોધૂમ, ૧૫. નિષ્યાવુ, ૧૬. અળસી, ૧૭. શણ. જે માઢર અને કૌહિડિન્યની દંડનીતિમાં કુશળ છે, કોઈની પાસેથી લાંચ-ઉત્કોચ નથી લેતો તથા કોઈ પ્રકારનો પક્ષપાત નથી કરતો તે રૂપયક્ષ છે. રૂપયક્ષનો શબ્દાર્થ છે મૂર્તિમાન ધર્મેકનિષ્ઠ દેવ. જે રીતે રાજા વગેરેના અભાવમાં ધન-જીવનની રક્ષા અસંભવ છે તે જ રીતે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિર અને ગીતાર્થના અભાવમાં ચારિત્રધર્મની રક્ષા અસંભવ છે. દ્વિતીય ઉદ્દેશની વ્યાખ્યામાં દ્વિ, સાધર્મિક, વિહાર વગેરે પદોનું વિવેચન છે. વિવિધ પ્રકારના તપસ્વીઓ તથા રોગીઓની સેવાનું વિધાન કરતાં ભાષ્યકારે ક્ષિત્તચિત્ત તથા દ્વિપ્રચિત્ત સાધુઓની સેવા કરવાની મનોવૈજ્ઞાનિક વિધિ દર્શાવી છે.

વ્યક્તિ ક્ષિત્રચિત્ત કેમ હોય છે ? ક્ષિત્રચિત્ત હોવાના ત્રણ કારણ છે : રાગ, ભય અને અપમાન. દીપ્તચિત્ત ક્ષિત્રચિત્તથી તદ્દન વિરોધી સ્વભાવનો હોય છે. ક્ષિત્રચિત્ત હોવાનું મુખ્ય કારણ અપમાન છે, જ્યારે દીપ્તચિત્ત હોવાનું મુખ્ય કારણ સમ્માન છે. વિશિષ્ટ સમ્માન પછી મદને કારણે, લાભમદથી પ્રમત્ત થવા અથવા દુર્જય શત્રુઓને જીતવાના મદથી ઉન્મત્ત થવાને કારણે વ્યક્તિ દીપ્તચિત્ત બની જાય છે. ક્ષિત્રચિત્ત અને દીપ્તચિત્તમાં એક અંતર એ છે કે ક્ષિત્રચિત્ત પ્રાયઃ મૌન રહે છે જ્યારે દિપ્તચિત્ત અનાવશ્યક બક-બક કર્યા કરે છે. તૃતીય ઉદ્દેશના ભાષ્યમાં ઈચ્છા, ગણ વગેરે શબ્દોનું નિક્ષેપપૂર્વક વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે તથા ગણાવચ્છેદક, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થાવિર, પ્રવર્તિની વગેરે પદવીઓ ધારણ કરનારાની યોગ્યતાઓનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. જે એકાદશાંગ-સૂત્રાર્થધારી છે, નવમ પૂર્વના જ્ઞાતા છે, કૃતયોગી છે, બહુશ્રુત છે, બદ્ધાગમ છે, સૂત્રાર્થવિશારદ છે, ધીર છે, શ્રુતનિઘર્ષ છે, મહાજન છે તે જ આચાર્ય વગેરે પદવીઓને યોગ્ય છે. ચતુર્થ ઉદ્દેશની વ્યાખ્યામાં સાધુઓના વિહાર સંબંધી વિધિ-વિધાન છે. શીત અને ઉષ્ણકાળના આઠ મહિનામાં આચાર્ય તથા ઉપાધ્યાયે એક પણ અન્ય સાધુ સાયમાં ન હોય તો વિહાર ન કરવો જોઈએ. ગણાવચ્છેદકે ઓછામાં ઓછા બે સાધુઓ સાથે હોય તો જ વિહાર કરવો જોઈએ. આચાર્ય તથા ઉપાધ્યાયે ઓછામાં ઓછા બે સાધુ સાથે હોય તો જ અલગ ચાતુર્માસ કરવો (વર્ષાઋતુમાં એક સ્થાન પર રહેવું) જોઈએ. ગણાવચ્છેદક માટે ચાતુર્માસમાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ અન્ય સાધુઓનો સહવાસ અનિવાર્ય છે. પ્રસ્તુત ઉદ્દેશની વ્યાખ્યામાં નિમ્નોક્ત વિષયો પર પણ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે : જાતસમાપ્તકલ્પ, જાતઅસમાપ્તકલ્પ, અજાતસમાપ્તકલ્પ, અજાતઅસમાપ્તકલ્પ, વર્ષાકાળ માટે ઉપયુક્ત સ્થાન, ત્રૈવાર્ષિકસ્થાપના, ગણધરસ્થાપના, ગ્લાનની સેવા-શુશ્રૂષા, અવગ્રહનો વિભાગ, આહારાદિવિષયક અનુકંપા વગેરે. પંચમ ઉદ્દેશની વ્યાખ્યામાં સાધ્વીઓના વિહારસંબંધી નિયમો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. છઠ્ઠા ઉદ્દેશના ભાષ્યમાં સાધુ-સાધ્વીઓના સંબંધીઓને ત્યાંથી આહારાદિ ગ્રહણ કરવાના નિયમોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. સાતમા ઉદ્દેશના ભાષ્યમાં અન્ય સમુદાયમાંથી આવનાર સાધુ-સાધ્વીઓને પોતાના સમુદાયમાં લેવાના નિયમો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. જે સાધુ-સાધ્વીઓ સાંભોગિક છે અર્થાત્ એક જ આચાર્યના સંરક્ષણમાં રહે છે તેમણે પોતાના આચાર્યની અનુમતિ પ્રાપ્ત કર્યા વગર અન્ય સમુદાયમાંથી આવનાર સાધુ-સાધ્વીઓને પોતાના સંઘમાં સમ્મિલિત ન કરવા જોઈએ. જો કોઈ સ્ત્રીએ એક સંઘમાં દીક્ષા લઈને બીજા સંઘની સાધ્વી બનવું હોય તો તેને દીક્ષા ન આપવી જોઈએ. તેણે જે સંઘમાં રહેવું હોય તે જ સંઘમાં દીક્ષા ગ્રહણ કરવી જોઈએ. પુરુષ માટે એવો નિયમ નથી. તે કારણવશ એક સંઘમાં દીક્ષા લઈને બીજા સંઘના આચાર્યને પોતાના ગુરુ બનાવી શકે છે. દીક્ષા

બ્રહ્મ કરનારના ગુણ-દોષોનું વિવેચન કરતાં આચાર્યે દર્શાવ્યું છે કે કેટલાક લોકો પોતાના દેશ-સ્વભાવથી જ અનેક દોષોથી યુક્ત હોય છે. આન્ત્રમાં ઉત્પન્ન થયો હોય અને અકૂર હોય, મહારાષ્ટ્રમાં પેદા થયો હોય અને અવાયાળ હોય, કોશલમાં પેદા થયો હોય અને અદુષ્ટ હોય — એવો સોમાંથી એક પણ મળવો દુર્લભ છે. આઠમા ઉદ્દેશની વ્યાખ્યામાં શયનાદિ નિમિત્તે સામગ્રી એકઠી કરવાની તથા પાછી આપવાની વિધિ બતાવવામાં આવી છે તથા આહારની મર્યાદા પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. કુકડીના ઈંડા જેવડા આઠ કોળિયા ખાનાર સાધુ અલ્પાહારી કહેવાય છે. એ જ રીતે બાર, સોળ, ચોવીસ, એકત્રીસ અને બત્રીસ ગ્રાસ બ્રહ્મ કરનાર સાધુ ક્રમશઃ અપાર્થાહારી, અર્થાહારી, પ્રામાવમોદર્થ, કિચ્ચિદવમોદર્થ અને પ્રમાણાહારી કહેવાય છે. નવમા ઉદ્દેશની વ્યાખ્યામાં ભાષ્યકારે શય્યાતર અર્થાત્ સાગ્ગારિકના જ્ઞાતિજન, સ્વજન, મિત્ર વગેરે આગંતુક લોકો સંબંધિત આહારના બ્રહ્મ-અબ્રહ્મના વિવેક પર પ્રકાશ પાડતાં નિર્ઝન્યોની વિવિધ પ્રતિમાઓનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. દસમા ઉદ્દેશ સંબંધિત ભાષ્યમાં યવમધ્યપ્રતિમા અને વજ્રમધ્યપ્રતિમાનું વિશેષ વિવેચન છે. સાથે જ પાંચ પ્રકારના વ્યવહાર, બાલદીક્ષાની વિધિ, દસ પ્રકારની સેવા-વૈયાવૃત્ય વગેરેનું પણ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે.

ઓધનિર્યુક્તિ-ભાષ્ય :

ઓધનિર્યુક્તિ-લઘુભાષ્યમાં ઓષ, પિણ્ડ, વ્રત, શ્રમણધર્મ, સંયમ, વૈયાવૃત્ય, ગુમ્પિ, તપ, સમિતિ, ભાવના, પ્રતિમા, ઈન્દ્રિયનિરોધ, પ્રતિલેખના, અભિગ્રહ, અનુયોગ, કાયોત્સર્ગ, ઔપધાતિક, ઉપકરણ વગેરે વિષયોનું સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યાન છે. ઓધનિર્યુક્તિ-બૃહદ્ભાષ્યમાં આ જ વિષયો પર વિશેષ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

પિણ્ડનિર્યુક્તિ-ભાષ્ય :

આમાં પિણ્ડ, આધાકર્મ, ઔદ્દેશિક, મિશ્રજાત, સૂક્ષ્મપ્રાભૃતિકા, વિશોષિ, અવિશોષિ વગેરે શ્રમણધર્મસંબંધી વિષયોનું સંક્ષિપ્ત વિવેચન છે.

પંચકલ્પ-મહાભાષ્ય :

આ ભાષ્ય પંચકલ્પનિર્યુક્તિના વ્યાખ્યાન રૂપે છે. ભાષ્યકારે નિર્યુક્તિની પ્રથમ ગાથામાં પ્રયુક્ત 'ભદ્રબાહુ' પદનો અર્થ 'સુન્દર બાહુઓથી યુક્ત' કર્યો છે અને દર્શાવ્યું છે કે અન્ય ભદ્રબાહુઓથી છંદસૂત્રકાર ભદ્રબાહુને પૃથક્ સિદ્ધ કરવા માટે તેમના

નામની સાથે પ્રાચીન ગોત્રીય, ચરમ સકલશ્રુતજ્ઞાની અને દશા-કલ્પ-વ્યવહારપ્રણેતા વિશેષણો જોડવામાં આવ્યા છે. પ્રસ્તુત ભાષ્યમાં પાંચ પ્રકારના કલ્પનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન છે. પાંચ પ્રકારના કલ્પના ક્રમશઃ છ, સાત, દસ, વીસ અને બેતાલીસ ભેદ છે. પ્રથમ કલ્પ-મનુજ્જવલ્કલ્પ છ પ્રકારનો છે : પ્રવ્રાજન, મુંડન, શિક્ષણ, ઉપસ્થ, ભોગ અને સંવસન. જ્ઞાતિ, કુળ, રૂપ અને વિનયસંપન્ન વ્યક્તિ જ પ્રવ્રજ્યાને યોગ્ય છે. નિમ્નોક્ત વીસ પ્રકારની વ્યક્તિઓ પ્રવ્રજ્યા માટે અયોગ્ય છે : ૧. બાળ, ૨. વૃદ્ધ, ૩. નપુંસક, ૪. જડ, ૫. કલીબ, ૬. રોગી, ૭. સ્તેન, ૮. રાજાપકારી, ૯. ઉન્મત્ત, ૧૦. અદર્શી, ૧૧. દાસ, ૧૨. દુષ્ટ, ૧૩. મૂઢ, ૧૪. અજ્ઞાની, ૧૫. જુંગિત, ૧૬. ભયભીત, ૧૭. પલાયિત, ૧૮. નિષ્કાસિત, ૧૯. ગર્ભિણી અને ૨૦. બાલવત્સા સ્ત્રી. આગળ ક્ષેત્રકલ્પની ચર્ચા કરતાં આચાર્યે સાડા પચ્ચીસ દેશોને આર્યક્ષેત્ર બતાવ્યાં છે જેમાં સાધુ વિચરી શકે છે. આ આર્ય જનપદો તથા તેમની રાજધાનીઓનાં નામ આ પ્રમાણે છે : ૧. મગધ અને રાજગૃહ, ૨. અંગ અને ચમ્પા, ૩. વંગ અને તામ્રલિપ્તિ, ૪. કલિંગ અને કાંચનપુર, ૫. કાશી અને વારાણસી, ૬. કોશલ અને સાકેત, ૭. કુરુ અને ગજપુર, ૮. કુશાવર્ત અને સૌરિક, ૯. પાંચાલ અને કામ્પિલ્ય, ૧૦. જંગલ અને અહિચ્છત્રા, ૧૧. સુરાષ્ટ્ર અને દ્વારવતી, ૧૨. વિદેહ અને મિથિલા, ૧૩. વત્સ અને કૌશાંબી, ૧૪. શાંડિલ્ય અને નંદીપુર, ૧૫. મલય અને ભદ્ધિલપુર, ૧૬. વત્સ અને વૈરાટપુર, ૧૭. વરણ અને અચ્છાપુરી, ૧૮. દશાર્ણ અને મૃત્તિકાવતી, ૧૯. ચેદિ અને શૌક્તિકાવતી, ૨૦. સિંધુ અને વીતભય, ૨૧. સૌવીર અને મથુરા, ૨૨. સૂરસેન અને પાપા, ૨૩. ભંગ અને સામપુરિવક્ટ, ૨૪. કુણાલ અને શ્રાવસ્તી, ૨૫. લાટ અને કોટિવર્ષ, ૨૫^૧. કેકયાર્ધ અને શ્વેતાંબિકા. દ્વિતીય કલ્પના સાત ભેદ છે : સ્થિતકલ્પ, અસ્થિતકલ્પ, જિનકલ્પ, સ્થવિરકલ્પ, લિંગકલ્પ, ઉપધિકલ્પ અને સંભોગકલ્પ. તૃતીય કલ્પના દસ ભેદ છે : કલ્પ, પ્રકલ્પ, વિકલ્પ, સંકલ્પ, ઉપકલ્પ, અનુકલ્પ, ઉત્કલ્પ, અકલ્પ, દુષ્કલ્પ અને સુકલ્પ. ચતુર્થ કલ્પ અન્તર્ગત નામકલ્પ, સ્થાપનાકલ્પ, દ્રવ્યકલ્પ, ક્ષેત્રકલ્પ, કાલકલ્પ, દર્શનકલ્પ, શ્રુતકલ્પ, અધ્યયનકલ્પ, ચારિત્રકલ્પ વગેરે વીસ પ્રકારના કલ્પોનો સમાવેશ છે. પંચમ કલ્પના દ્રવ્ય, ભાવ, તદુભય, કરણ, વિરમણ, સદાધાર, નિર્વેશ, અંતર, નયાંતર, સ્થિત, અસ્થિત, સ્થાન વગેરે દષ્ટિકોણોથી બેતાલીસ ભેદ કરવામાં આવ્યા છે.

ચૂર્ણિઓ :

જૈન આગમોની પ્રાકૃત અથવા સંસ્કૃતમિશ્રિત પ્રાકૃત વ્યાખ્યાઓ ચૂર્ણિઓ કહેવાય છે. આ પ્રકારની કેટલીક ચૂર્ણિઓ આગમેતર સાહિત્યમાં પણ છે. જૈન આચાર્યોએ નિમ્નોક્ત આગમો પર ચૂર્ણિઓ લખી છે : ૧. આચારાંગ, ૨. સૂત્રકૃતાંગ, ૩. વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ (ભગવતી), ૪. જીવાભિગમ, ૫. નિશીથ, ૬. મહાનિશીથ,

૭. વ્યવહાર, ૮. દશાશ્રુતસ્કન્ધ, ૯. બૃહત્કલ્પ, ૧૦. પંચકલ્પ, ૧૧. ઓઘનિર્ધુક્તિ, ૧૨. જીતકલ્પ, ૧૩. ઉત્તરાધ્યયન, ૧૪. આવશ્યક, ૧૫. દશવૈકલિક, ૧૬. નન્દી, ૧૭. અનુયોગદ્વાર, ૧૮. જમ્બૂદ્વીપમ્હામિ. નિશીથ અને જીતકલ્પ પર બે-બે યૂર્ણિઓ લખવામાં આવી છે પરંતુ વર્તમાનમાં એક-એક જ ઉપલબ્ધ છે. અનુયોગદ્વાર, બૃહત્કલ્પ અને દશવૈકલિક પર પણ બે-બે યૂર્ણિઓ છે. જિનદાસગણિ મહત્તરની માનવામાં આવતી નિમ્નાંકિત યૂર્ણિઓનો રચનાક્રમ આ મુજબ છે : નન્દીયૂર્ણિ, અનુયોગદ્વારયૂર્ણિ, ઓઘનિર્ધુક્તિયૂર્ણિ, આવશ્યકયૂર્ણિ, દશવૈકલિકયૂર્ણિ, ઉત્તરાધ્યયનયૂર્ણિ, આચારાંગયૂર્ણિ, સૂત્રકૃતાંગયૂર્ણિ, નિશીથવિશેષયૂર્ણિ. દશાશ્રુતસ્કન્ધયૂર્ણિ તથા બૃહત્કલ્પયૂર્ણિ સંસ્કૃતમિશ્રિત પ્રાકૃતમાં છે. આવશ્યકયૂર્ણિ, અગસ્ત્યસિંહકૃત દશવૈકલિકયૂર્ણિ તથા જીતકલ્પયૂર્ણિ (સિદ્ધસેનકૃત) પ્રાકૃતમાં છે.

યૂર્ણિકાર :

યૂર્ણિકાર રૂપે જિનદાસગણિ મહત્તરનું નામ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. પરંપરાથી નિમ્ન યૂર્ણિઓ જિનદાસગણિ મહત્તરની માનવામાં આવે છે : નિશીથવિશેષયૂર્ણિ, નન્દીયૂર્ણિ, અનુયોગદ્વારયૂર્ણિ, આવશ્યકયૂર્ણિ, દશવૈકલિકયૂર્ણિ, ઉત્તરાધ્યયનયૂર્ણિ, આચારાંગયૂર્ણિ, સૂત્રકૃતાંગયૂર્ણિ. ઉપલબ્ધ જીતકલ્પયૂર્ણિના કર્તા સિદ્ધસેનસૂરિ છે. બૃહત્કલ્પયૂર્ણિ પ્રલમ્બસૂરિની કૃતિ છે. અનુયોગદ્વારની એક યૂર્ણિ (અંગુલ ૫૬ પર)ના કર્તા ભાષ્યકાર જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ પણ છે. આ યૂર્ણિ જિનદાસગણિકૃત અનુયોગદ્વારયૂર્ણિમાં અક્ષરશઃ ઉદ્દત છે. દશવૈકલિક પર અગસ્ત્યસિંહે પણ એક યૂર્ણિ લખી છે. આ સિવાયના અન્ય યૂર્ણિકારોના નામ અજ્ઞાત છે.

પ્રસિદ્ધ યૂર્ણિકાર જિનદાસગણિ મહત્તરના ધર્મગુરુનું નામ ઉત્તરાધ્યયનયૂર્ણિ અનુસાર વાણિજ્યકુલીન, કોટિકગણીય, વજ્જશાખીય ગોપાલગણિ મહત્તર છે તથા વિદ્યાગુરુનું નામ નિશીથ-વિશેષયૂર્ણિ અનુસાર પ્રદ્યુમ્ન ક્ષમાશ્રમણ છે. જિનદાસનો સમય ભાષ્યકાર આચાર્ય જિનભદ્ર અને ટીકાકાર આચાર્ય હરિભદ્રની વચ્ચેનો છે. આનું પ્રમાણ એ છે કે આચાર્ય જિનભદ્રકૃત વિશેષાવશ્યકભાષ્યની ગાથાઓનો પ્રયોગ તેમની યૂર્ણિઓમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે તથા તેમની યૂર્ણિઓનો પૂરો ઉપયોગ આચાર્ય હરિભદ્રની ટીકાઓમાં થયેલ જોઈ શકાય છે. આવી સ્થિતિમાં યૂર્ણિકાર જિનદાસગણિ મહત્તરનો સમય વિ.સં. ૬૫૦-૭૫૦ની આસપાસ માનવો જોઈએ, કેમકે તેમના પૂર્વવર્તી આચાર્ય જિનભદ્ર વિ.સં. ૬૫૦-૬૬૦ની આસપાસ તથા તેમના ઉત્તરવર્તી આચાર્ય હરિભદ્ર વિ.સં. ૭૫૭-૮૨૭ની આસપાસ વિદ્યમાન હતા. નન્દીયૂર્ણિના અંતમાં તેનો રચનાકાળ શક સંવત્ ૫૮૮ ઉલ્લિખિત છે. આ રીતે આ ઉલ્લેખ અનુસાર પણ જિનદાસનો સમય વિક્રમની આઠમી શતાબ્દીનો પૂર્વાર્ધ નિશ્ચિત છે.

જીતકલ્પયૂર્ણિના કર્તા સિદ્ધસેનસૂરિ પ્રસિદ્ધ સિદ્ધસેન દિવાકરથી ભિન્ન છે. આનું કારણ એ છે કે સિદ્ધસેન દિવાકર જીતકલ્પ સૂત્રના પ્રણેતા આચાર્ય જિનભદ્રના પૂર્વવર્તી છે, જ્યારે યૂર્ણિકાર સિદ્ધસેનસૂરિ આચાર્ય જિનભદ્રના પશ્ચાત્વર્તી છે. તેમનો સમય વિ.સં. ૧૨૨૭ પૂર્વે છે, પશ્ચાત્ નથી, કેમકે પ્રસ્તુત જીતકલ્પયૂર્ણિની એક ટીકા જેનું નામ વિષમપદવ્યાખ્યા છે, શ્રીચન્દ્રસૂરિએ વિ.સં. ૧૨૨૭માં પૂર્ણ કરી હતી. પ્રસ્તુત સિદ્ધસેન સંભવતઃ ઉપકેશગચ્છીય દેવગુપ્તસૂરિના શિષ્ય અને યશોદેવસૂરિના ગુરુભાઈ છે.

બૃહત્કલ્પયૂર્ણિકાર પ્રલમ્બસૂરિ વિ.સં. ૧૩૩૪ પૂર્વે થયા છે, કેમકે તાડપત્ર પર લિખિત પ્રસ્તુત યૂર્ણિની એક પ્રતિનો લેખન-સમય વિ.સં. ૧૩૩૪ છે.

દશવૈકાલિકયૂર્ણિકાર અગસ્ત્યસિંહ કોટિગણીય વજ્રસ્વામીની શાખાના એક સ્થવિર છે : તેમના ગુરુનું નામ ઋષિગુપ્ત છે. તેમનો સમય અજ્ઞાત છે. યૂર્ણિની ભાષા, શૈલી વગેરે જોતાં કહી શકાય કે યૂર્ણિકાર વિશેષ પ્રાચીન નથી.

નન્દીયૂર્ણિ :

આ યૂર્ણિ મૂલ સૂત્રનું અનુકરણ કરતાં લખવામાં આવી છે. તેની વ્યાખ્યાનશૈલી સંક્ષિપ્ત તથા સારગ્રાહી છે. તેમાં મુખ્યત્વે જ્ઞાનના સ્વરૂપની ચર્ચા છે. અંતમાં યૂર્ણિકારે 'ગિરેણગામેત્તમહાસહા જિતા.....' વગેરે શબ્દોમાં પોતાનો પરિચય આપ્યો છે જે સ્પષ્ટ નથી.

અનુયોગદ્વારયૂર્ણિ :

જિનદાસગણિકૃત પ્રસ્તુત યૂર્ણિ પણ મૂલસૂત્રાનુસારી છે. આમાં નન્દીયૂર્ણિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. સપ્તસ્વર, નવરસ વગેરેનું પણ આમાં સોદાહરણ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. અંતમાં યૂર્ણિકારના નામ વગેરેનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી.

આવશ્યકયૂર્ણિ :

આ યૂર્ણિ મુખ્યત્વે નિર્યુક્ત્યનુસારી છે. અહીં-તહીં વિશેષાવશ્યકભાષ્યની ગાથાઓનું પણ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. ભાષામાં પ્રવાહ તથા શૈલીમાં ઓજ છે. વિષય-વિસ્તાર પણ અન્ય યૂર્ણિઓની અપેક્ષાએ અધિક છે. કથાનકોની પ્રચુરતા પણ તેની એક વિશેષતા છે. આમાં ઐતિહાસિક આખ્યાનોનાં વિશેષ દર્શન થાય છે. ઓધનિર્યુક્તિયૂર્ણિ, વસુદેવલિણિડ વગેરે અનેક ગ્રંથોનો આમાં ઉલ્લેખ છે. સંસ્કૃતના અનેક શ્લોક આમાં ઉદ્ધૃત છે.

આવશ્યકના સામાયિક નામક પ્રથમ અધ્યયનની વ્યાખ્યા કરતાં યૂર્ણિકારે અંતિમ તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરના ભવોની ચર્ચા કરી છે તથા આદિ તીર્થંકર ભગવાન ઋષભદેવના ધનસાર્થવાહ વગેરે ભવોનું વર્ણન કર્યું છે. ઋષભદેવના જન્મ, વિવાહ, અપત્ય વગેરેનું વર્ણન કરતાં તત્કાલીન શિલ્પ, કર્મ, લેખ વગેરે પર પણ પ્રકાશ પાડ્યો છે. આ જ પ્રસંગે આચાર્યે ઋષભદેવના પુત્ર ભરતની દિગ્વિજય-યાત્રાનું અતિ રોચક તથા વિદ્વતાપૂર્ણ વર્ણન કર્યું છે. ભરતનો રાજ્યાભિષેક, ભરત અને બાહુબલિનું યુદ્ધ, બાહુબલિને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વગેરે ઘટનાઓના વર્ણનમાં પણ યૂર્ણિકારે પોતાનું કૌશલ દેખાડ્યું છે. ભગવાન મહાવીરના જીવન સંબંધિત નિમ્નોક્ત ઘટનાઓનું વર્ણન પણ પ્રસ્તુત યૂર્ણિમાં ઉપલબ્ધ છે : ધૈર્ય-પરીક્ષા, વિવાહ, અપત્ય, દાન, સમ્બોધ, લોકાન્તિકાગમન, ઈન્દ્રાગમન, દીક્ષા-મહોત્સવ, ઉપસર્ગ, અભિગ્રહ-પંચક, અચ્છંદક-વૃત્ત, ચંડકૌશિકવૃત્ત, ગોશાલક-વૃત્ત, સંગમકકૃત-ઉપસર્ગ, દેવીકૃત-ઉપસર્ગ, વૈશાલી વગેરેમાં વિહાર, ચંદનબાળા-વૃત્ત, ગોપકૃત-શલાકોપસર્ગ, કેવલોત્પાદ, સમવસરણ, ગણધર-દીક્ષા. સામાયિકસંબંધી અન્ય વિષયોની ચર્ચામાં આનંદ, કામદેવ, શિવરાજર્ષિ, ગંગદત્ત, ઈલાપુત્ર, મેતાર્ય, કાલિકાચાર્ય, ચિલાતિપુત્ર, ધર્મરુચિ, તેતલીપુત્ર વગેરે અનેક ઐતિહાસિક આખ્યાનોનાં દેશાન્ત આપવામાં આવ્યાં છે. તૃતીય અધ્યયન વંદનાની વ્યાખ્યામાં યૂર્ણિકારે વંદાવંદનો વિચાર કરતાં પાંચ પ્રકારના શ્રમણોને અવંદ બતાવ્યા છે : ૧. આજીવક, ૨. તાપસ, ૩. પરિવ્રાજક, ૪. તચ્ચંચિય (તત્કષણિક), ૫. બોટિક. પ્રતિકમણ નામના ચતુર્થ અધ્યયનની યૂર્ણિમાં અભયકુમાર, શ્રેણિક, ચેલ્લાણા, સુલસા, કોણિક, ચેટક, ઉદાચી, મહાપચંદ, શકટાલ, વરરુચિ, સ્થૂલભદ્ર વગેરે ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ સંબંધિત અનેક કથાનકોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. આગળના અધ્યયનોમાં પણ આ જ પ્રકારે વિવિધ વિષયોનું સદેશાન્ત વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે.

દશવૈકાલિકયૂર્ણિ (જિનદાસકૃત) :

પ્રસ્તુત યૂર્ણિ નિર્યુક્તિનું અનુસરણ કરે છે. આમાં આવશ્યકયૂર્ણિનો પણ ઉલ્લેખ છે. પાંચમા અધ્યયન સંબંધિત યૂર્ણિમાં માંસાહાર, મદ્યપાન વગેરેની પણ ચર્ચા છે. યૂર્ણિકારે તરંગવતી, ઓઘનિર્યુક્તિ, પિણ્ડનિર્યુક્તિ વગેરે ગ્રંથોનો નામોલ્લેખ પણ કર્યો છે.

ઉત્તરાધ્યયનયૂર્ણિ :

આ યૂર્ણિ પણ નિર્યુક્ત્યાનુસારી છે. આના અંતમાં યૂર્ણિકારે પોતાનો પરિચય આપતાં પોતાને 'વાણિજકુલસંભૂઓ, કોહિયગણિઓ કે વચરસાહીતો । ગોવાલિયમહત્તરઓ..... તેસિ સીસેણ ઇમં.....' અર્થાત્ વાણિજયકુલીન,

કોટિકગણીય, વજ્રશાખીય ગોપાલગણિ મહત્તરના શિષ્ય બતાવ્યા છે. આમાં આચાર્ય પોતાની કૃતિ દશવૈકાલિકચૂર્ણિનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

આચારંગચૂર્ણિ :

આ ચૂર્ણિ પણ નિર્યુક્તિનું અનુસરણ કરીને લખવામાં આવી છે. આમાં અહીં તહીં પ્રાકૃત ગાથાઓ તથા સંસ્કૃત શ્લોકો પણ ઉદ્દૃત કરવામાં આવ્યા છે. આ ઉદ્દરણોના સ્થળ-નિર્દેશની તરફ ચૂર્ણિકારે ધ્યાન આપ્યું નથી.

સૂત્રકૃતાંગચૂર્ણિ :

આચારંગચૂર્ણિ અને સૂત્રકૃતાંગચૂર્ણિની શૈલીમાં અત્યધિક સામ્ય છે. આમાં સંસ્કૃતનો પ્રયોગ અપેક્ષા કરતાં અધિક છે. વિષય-વિવેચન સંક્ષિપ્ત તથા સ્પષ્ટ છે. સૂત્રકૃતાંગની ચૂર્ણિ પણ આચારંગ વગેરેની ચૂર્ણિઓની જ જેમ નિર્યુક્ત્યાનુસારી છે.

જીતકલ્પ-બૃહચૂર્ણિ :

સિદ્ધસેનસૂરિપ્રણીત પ્રસ્તુત ચૂર્ણિમાં તેની પહેલાં રચાયેલી એક અન્ય ચૂર્ણિનો પણ ઉલ્લેખ છે. પ્રસ્તુત ચૂર્ણિ અથથી ઈતિ સુધી પ્રાકૃતમાં છે. આમાં જેટલી ગાથાઓ તથા ગદ્યાંશ ઉદ્દૃત છે, બધું પ્રાકૃતમાં છે. આ ચૂર્ણિ મૂલસૂત્રાનુસારી છે. પ્રારંભ તથા અંતમાં ચૂર્ણિકારે જીતકલ્પસૂત્રના પ્રણેતા આચાર્ય જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણને સાદર નમસ્કાર કર્યા છે.

દશવૈકાલિકચૂર્ણિ (અગસ્ત્યસિંહકૃત) :

પ્રસ્તુત ચૂર્ણિ ભાષા તથા શૈલી બંને દૃષ્ટિએ સુગમ છે. જિનદાસકૃત દશવૈકાલિકચૂર્ણિની જેમ પ્રસ્તુત ચૂર્ણિ પણ નિર્યુક્ત્યાનુસારી છે. ચૂર્ણિના અંતમાં ચૂર્ણિકારે પોતાનો સંપૂર્ણ પરિચય આપ્યો છે. ચૂર્ણિકારનું નામ કલશભવમૃગેન્દ્ર અર્થાત્ અગસ્ત્યસિંહ છે. ચૂર્ણિકારના ગુરુનું નામ ઋષિગુપ્ત છે. તેઓ કોટિકગણીય વજ્રસ્વામીની શાખાના છે. પ્રસ્તુત ચૂર્ણિગત મૂલ સૂત્ર-પાઠ, જિનદાસકૃત ચૂર્ણિનો મૂલ સૂત્ર-પાઠ તથા હારિભદ્રીય વૃત્તિનાં મૂલ-સૂત્ર — આ ત્રણેમાં ક્યાંક-ક્યાંક થોડું અંતર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આ જ વાત નિર્યુક્તિ-ગાથાઓના વિષયમાં પણ છે. નિર્યુક્તિની કેટલીક ગાથાઓ એવી પણ છે જે હારિભદ્રીય વૃત્તિમાં તો ઉપલબ્ધ છે પરંતુ બંને ચૂર્ણિઓમાં નથી મળતી.

નિશીથ-વિશેષચૂર્ણિ :

જિનદાસગણિકૃત પ્રસ્તુત ચૂર્ણિ મૂલ સૂત્ર, નિર્યુક્તિ તથા ભાષ્યના વિવેચન રૂપે છે. આમાં સંસ્કૃતનો પ્રયોગ ઓછો છે. પ્રારંભમાં પીઠિકા છે જેમાં નિશીથની

ભૂમિકા રૂપે તે સંબંધી આવશ્યક વિષયોનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રારંભિક મંગલ-ગાથાઓમાં આચાર્યે પોતાના વિદ્યાગુરુ પ્રદ્યુમ્ન કામાશ્રમણને પણ નમસ્કાર કર્યા છે. આ જ પ્રસંગે તેમણે એ પણ બતાવ્યું છે કે નિશીથનું બીજું નામ પ્રકલ્પ પણ છે. નિશીથનો અર્થ છે અપ્રકાશ અર્થાત્ અંધકાર. અપ્રકાશિત વચનોના નિર્ણય માટે નિશીથસૂત્ર છે. પ્રથમ ઉદ્દેશની ચૂંટણીમાં હસ્તકર્મનું વિશ્લેષણ કરતાં આચાર્યે બતાવ્યું છે કે હસ્તકર્મ બે પ્રકારનું છે : અસંકલ્પ અને સંકલ્પ. અસંકલ્પ હસ્તકર્મ આઠ પ્રકારનું છે : છેદન, ભેદન, ધર્ષણ, પેષણ, અભિઘાત, સ્નેહ, કાય અને ક્ષાર. સંકલ્પ હસ્તકર્મ બે પ્રકારનું છે : સનિમિત્ત અને અનિમિત્ત. સનિમિત્ત હસ્તકર્મ ત્રણ પ્રકારના કારણોથી થાય છે : શબ્દ સાંભળીને, રૂપ જોઈને અથવા પૂર્વ અનુભૂત વિષયનું સ્મરણ કરીને. અંગોપાંગનું વિવેચન કરતાં ચૂંટણીકારે દર્શાવ્યું છે કે શરીરના ત્રણ ભાગ છે : અંગ, ઉપાંગ અને અંગોપાંગ. અંગ આઠ છે : માથું, હૃદય, પેટ, પીઠ, બે હાથ અને બે ઊરુ. કાન, નાક, આંખો, જંઘ, હાથ અને પગ ઉપાંગ છે. નખ, વાળ, શ્મશ્રુ, આંગળીઓ, હસ્તતલ અને હસ્તોપતલ અંગોપાંગ છે. દંડ, વિદંડ, લાઠી તથા વિલઠ્ઠીનો ભેદ આચાર્યે આ રીતે કર્યા છે : દંડ ત્રણ હાથનો હોય છે, વિદંડ બે હાથનો હોય છે, લાઠી આત્મપ્રમાણ હોય છે, વિલઠ્ઠી લાઠીથી ચાર અંગુલ ન્યૂન હોય છે. આ રીતે દ્વિતીય ઉદ્દેશની વ્યાખ્યામાં શય્યા અને સંસ્તારકનો ભેદ બતાવતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે શય્યા સર્વાંગિકા અર્થાત્ આખા શરીર જેવડી હોય છે જ્યારે સંસ્તારક અઢી હાથ જ લાંબો હોય છે. ઉપધિનું વિવેચન કરતાં આચાર્યે દર્શાવ્યું છે કે ઉપધિ બે પ્રકારની હોય છે : અવધિયુક્ત અને ઉપગૃહીત. જિનકલ્પિકો માટે બાર પ્રકારની, સ્થવિરકલ્પિકો માટે ચૌદ પ્રકારની તથા આર્યાઓ-સાધ્વીઓ માટે પચ્ચીસ પ્રકારની ઉપધિ અવધિયુક્ત છે. જિનકલ્પિક બે પ્રકારના છે : પાણિપાત્રભોજી અને પ્રતિગ્રહધારી. આના ફરી બે-બે ભેદ છે : સપ્રાવરણ - સવસ્ત્ર અને અને અપ્રાવરણ - નિર્વસ્ત્ર. જિનકલ્પમાં ઉપધિની આઠ કોટિઓ છે : બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, નવ, દસ, અગિયાર અને બાર (પ્રકારની ઉપધિ). નિર્વસ્ત્ર પાણિપાત્રની જઘન્ય ઉપધિ બે પ્રકારની છે : રજોહરણ અને મુખવસ્ત્રિકા. આ જ પાણિપાત્ર જો સવસ્ત્ર હોય તો તેની જઘન્ય ઉપધિ ત્રણ પ્રકારની થશે : રજોહરણ, મુખવસ્ત્રિકા અને એક વસ્ત્ર. આ પ્રમાણે ઉપધિની સંખ્યા ક્રમશઃ વધતી જાય છે. છઠ્ઠા ઉદ્દેશની વ્યાખ્યામાં સાધુઓ માટે મૈથુનસંબંધી દોષો તથા પ્રાયશ્ચિત્તોનું વર્ણન કરતાં ચૂંટણીકારે માતૃગ્રામ અને મૈથુનનો શબ્દાર્થ આ પ્રમાણે કર્યો છે : માતા સમાન નારીઓના વૃંદને માતૃગ્રામ કહે છે. અથવા સામાન્ય સ્ત્રી-વર્ગને માતૃગ્રામ-માઉગ્ગામ કહેવાય

જેમ કે મરાઠીમાં સ્ત્રીને માઉગ્ગામ કહે છે. મિથુનભાવ અથવા મિથુનકર્મને મૈથુન કહે છે : માતૃગ્રામના ત્રણ પ્રકાર છે : દિવ્ય, મનુષ્ય અને તિર્થંચ. આમાંથી પ્રત્યેકના બે ભેદ છે : દેહયુક્ત અને પ્રતિમાયુક્ત. દેહયુક્તના પુનઃ બે ભેદ છે : સજીવ અને નિર્જીવ. પ્રતિમાયુક્ત પણ બે પ્રકારનાં છે : સન્નિહિત અને અસન્નિહિત. કામીઓનાં પ્રેમપત્ર-લેખનનું વિવેચન કરતાં આચાર્યે દર્શાવ્યું છે કે લેખ બે પ્રકારના હોય છે : છત્ર — અપ્રકાશિત અને પ્રકટ — પ્રકાશિત. છત્ર લેખ ત્રણ પ્રકારનો છે : લિપિછત્ર, ભાષાછત્ર અને અર્થછત્ર. સાતમા ઉદ્દેશની વ્યાખ્યામાં કુંડલ, ગુણ, મણિ, તુડિય, તિસરિય, વાલંભા, પલંભા, હાર, અર્ધહાર, એકાવલી, મુક્તાવલી, કનકાવલી, રત્નાવલી, પદ્મ, મુકુટ વગેરે આભરણોનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે. એ જ રીતે આલિંગન, પરિષ્વજન, ચુંબન, છેદન અને વિચ્છેદનરૂપ કામ-ક્રીડાઓ પર પણ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. આઠમા ઉદ્દેશ સંબંધિત ચૂર્ણિમાં ઉદ્યાન, ઉદ્યાનગૃહ, ઉદ્યાનશાળા, નિર્યાણ, નિર્યાણગૃહ, નિર્યાણશાળા, અદ્વ, અદ્વાલક, ચરિકા, પ્રાકાર, દ્વાર, ગોપુર, દક, દકમાર્ગ, દકપથ, દકતીર, દકસ્થાન, શૂન્યગૃહ, શૂન્યશાળા, ભિન્નગૃહ, ભિન્નશાળા, કૂટાગાર, કોષાગાર, તૃણગૃહ, તૃણશાળા, તુષગૃહ, તુષશાળા, છુસગૃહ, છુસશાળા, પર્યાયગૃહ, પર્યાયશાળા, કર્માન્તગૃહ, કર્માન્તશાળા, મહાગૃહ, મહાકુલ, ગોગૃહ, ગોશાળા વગેરેનું સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. નવમા ઉદ્દેશની ચૂર્ણિમાં રાજાના અંતઃપુરમાં મુનિપ્રવેશનો નિષેધ કરતાં આચાર્યે ત્રણ પ્રકારનાં અંતઃપુરનું વર્ણન કર્યું છે : જીર્ણાન્તઃપુર, નવાન્તઃપુર અને કન્યકાન્તઃપુર. આ જ ઉદ્દેશમાં કોષાગાર, ભાંડાગાર, પાનાગાર, સ્ત્રીરગૃહ, ગંજશાળા, મહાનસશાળા વગેરેનું સ્વરૂપ પણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. અગિયારમા ઉદ્દેશની વ્યાખ્યામાં અયોગ્ય દીક્ષાનો નિષેધ કરતાં આચાર્યે ૪૮ પ્રકારની વ્યક્તિઓને પ્રવ્રજ્યા માટે અયોગ્ય માની છે : ૧૮ પ્રકારના પુરુષ, ૨૦ પ્રકારની સ્ત્રીઓ અને ૧૦ પ્રકારના નપુંસક. આ જ પ્રસંગે આચાર્યે ૧૬ પ્રકારના રોગ તથા ૮ પ્રકારની વ્યાધિના નામ ગણાવ્યાં છે. શીઘ્ર નષ્ટ થનાર વ્યાધિ તથા ઘણા સમય બાદ નષ્ટ થનાર રોગ કહેવાય છે. પંદરમા ઉદ્દેશની વ્યાખ્યામાં ચાર પ્રકારના આગ્રનો ઉલ્લેખ છે : ઉસ્સેતિમ, સંસેતિમ, ઉવકખડ અને પલિય. પલિય આગ્ર પુનઃ ચાર પ્રકારના છે : ઈંધનપલિય, ધૂમપલિય, ગંધપલિય અને વૃક્ષપલિય. સોળમા ઉદ્દેશની ચૂર્ણિમાં ચૂર્ણિકારે પણ્યશાળા, ભંડશાળા, કર્મશાળા, પચનશાળા, ઈંધનશાળા અને વ્યધારણશાળાનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. આ ઉદ્દેશમાં જુગુપ્સિત કુળમાંથી આહારાદિના ગ્રહણનો નિષેધ કરતાં આચાર્યે દર્શાવ્યું છે કે જુગુપ્સિત બે પ્રકારના છે : ઈત્વરિક અને યાવત્કથિક. સૂતક વગેરેથી યુક્ત કુળ ઈત્વરિક — કેટલાક સમય માટે જુગુપ્સિત

છે. લોકકાર, કલાલ, ચર્મકાર વગેરે યાવતકથિક — જીવનપર્યન્ત જુગુપ્સિ છે. શ્રમણો માટે આર્યદેશમાં જ વિચરવાનું વિધાન કરતાં આચાર્યે આર્યદેશની સીમા આ મુજબ બતાવી છે : પૂર્વમાં મગધ, પશ્ચિમમાં સ્થૂણા, ઉત્તરમાં કુણાલા અને દક્ષિણમાં કૌશામ્બી. અંતિમ ઉદ્દેશ — વીસમાં ઉદ્દેશની વ્યાખ્યાના અંતે ચૂર્ણિકારના પૂરા નામ — જિનદાસગણિ મહત્તરનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તથા પ્રસ્તુત ચૂર્ણિનું નામ વિશેષનિશીથચૂર્ણિ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. પ્રસ્તુત ચૂર્ણિનું જૈન આચારશાસ્ત્રના વ્યાખ્યાગ્રંથોમાં એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે. આમાં આચારના નિયમો સિવાય પ્રાચીન ભારતીય સાંસ્કૃતિક તથા સામાજિક જીવન પર પ્રકાશ પાડનારી સામગ્રીની પણ પ્રચુરતા છે. અન્ય વ્યાખ્યાગ્રંથોની જેમ આમાં પણ અનેક કથાનો ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે. આમાં ધૂર્તાખ્યાન, તરંગવતી, મલયવતી, મગધસેન, આર્ય કાલક તથા તેમની બહેન રૂપવતી તથા ઉજ્જયિનીના રાજા ગર્દભિલ્લ વગેરેના વૃત્તાન્ત ઉલ્લેખનીય છે.

દશાશ્રુતસ્કન્ધચૂર્ણિ :

આ ચૂર્ણિ નિર્યુક્ત્યનુસારી છે. વ્યાખ્યાનની શૈલી સરળ છે. મૂળ સૂત્રપાઠ તથા ચૂર્ણિસમ્મત પાઠમાં ક્યાંક-ક્યાંક થોડું અંતર છે. ક્યાંક-ક્યાંક સૂત્રોનો વિપર્યાસ પણ છે.

બૃહત્કલ્પચૂર્ણિ :

આ ચૂર્ણિ લઘુભાષ્યનું અનુસરણ કરે છે. આમાં પીઠિકા તથા છ ઉદ્દેશ છે. આચાર્યે ક્યાંક-ક્યાંક દાર્શનિક ચર્ચા પણ કરી છે. એક સ્થળે વૃક્ષ શબ્દના છ ભાષાઓમાં પર્યાય આપવામાં આવ્યા છે. સંસ્કૃતમાં જે વૃક્ષ છે તે જ પ્રાકૃતમાં રુક્ષ, મગધ દેશમાં ઓદણ, લાટમાં ફૂર, દમિલમાં ચોર અને આંધ્રમાં ઈડાકુ નામે પ્રસિદ્ધ છે. આમાં તત્ત્વાર્થાધિગમ, વિશેષાવશ્યક ભાષ્ય, કર્મપ્રકૃતિ, મહાકલ્પ, ગોવિન્દનિર્યુક્તિ આદિનો પણ ઉલ્લેખ છે. ચૂર્ણિના અંતે ચૂર્ણિકારના નામ વગેરેનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી.

ટીકાઓ અને ટીકાકાર :

જૈન આગમોની સંસ્કૃત વ્યાખ્યાઓનું પણ આગમિક સાહિત્યમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. સંસ્કૃતના પ્રભાવની વિશેષ વૃદ્ધિ થતી જોઈ જૈન આચાર્યોએ પણ પોતાના પ્રાચીનતમ સાહિત્ય આગમ-ગ્રંથો પર સંસ્કૃતમાં ટીકાઓ લખવાનું શરૂ કર્યું. આ ટીકાઓમાં પ્રાચીન નિર્યુક્તિઓ, ભાષ્યો તથા ચૂર્ણિઓની સામગ્રીનો તો ઉપયોગ થયો જ, સાથે સાથે જ ટીકાકારોએ નવા-નવા હેતુઓ તથા તર્કો દ્વારા તે સામગ્રીને પુષ્ટ પણ કરી. આગમિક સાહિત્ય પર પ્રાચીનતમ સંસ્કૃત ટીકા આચાર્ય જિનભદ્રગણિ લમાશ્રમણકૃત વિશેષાવશ્યકભાષ્યની સ્વોપજવૃત્તિ છે. આ વૃત્તિ આચાર્ય જિનભદ્ર

પોતાના જીવનકાળમાં પૂર્ણ ન કરી શક્યા. આ અપૂર્ણ કાર્યને કોટ્યાર્યે (જે કોટ્યાચાર્યથી ભિન્ન છે) પૂર્ણ કર્યું. આ દૃષ્ટિએ આચાર્ય જિનભદ્ર પ્રાચીનતમ આગમિક ટીકાકાર છે. ભાષ્ય, ચૂર્ણિ અને ટીકા - ત્રણે પ્રકારના વ્યાખ્યાત્મક સાહિત્યમાં તેમનું યોગદાન છે. ભાષ્યકારના રૂપમાં તો તેમની પ્રસિદ્ધિ છે જ. અનુયોગદ્વારના અંગુલ પદ પર તેમની એક ચૂર્ણિ પણ છે. ટીકાના રૂપમાં એમણે લખેલી વિશેષાવશ્યકભાષ્ય-સ્વોપજવૃત્તિ છે જ. ટીકાકારોમાં હરિભદ્રસૂરિ, શીલાંકસૂરિ, વાદિવેતાલ શાન્તિસૂરિ, અભયદેવસૂરિ, મલયગિરિ, મલધારી હેમચન્દ્ર વગેરે વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે. આમાં હરિભદ્રસૂરિ પ્રાચીનતમ છે. કેટલાક ટીકાકારોનાં નામ અજ્ઞાત પણ છે. જ્ઞાતનામ ટીકાકારો આ છે : જિનભદ્રગણિ, હરિભદ્રસૂરિ, કોટ્યાચાર્ય, કોટ્યાર્ય અથવા કોટ્યાર્ય, જિનભટ, શીલાંકસૂરિ, ગંધહસ્તી, વાદિવેતાલ શાન્તિસૂરિ, અભયદેવસૂરિ, દ્રોણસૂરિ, મલયગિરિ, મલધારી હેમચન્દ્ર, નેમિચન્દ્રસૂરિ અપરનામ દેવેન્દ્રગણિ, શ્રીચન્દ્રસૂરિ, શ્રીતિલકસૂરિ, ક્ષેમકીર્તિ, ભવનતુંગસૂરિ, ગુણરત્ન, વિજયવિમલ, વાનરર્ષિ, હીરવિજયસૂરિ, શાન્તિચન્દ્રગણિ, જિનહંસ, હર્ષકુલ, લક્ષ્મીકલ્લોલગણિ, દાનશેખરસૂરિ, વિનયહંસ, નમિસાપુ, જ્ઞાનસાગર, સોમસુન્દર, માણિક્યશેખર, શુભવર્ધનગણિ, ધીરસુન્દર, કુલપ્રભ, રાજવલ્લભ, હિતરુચિ, અજિતદેવસૂરિ, સાધુરંગ ઉપાધ્યાય, નગર્ષિગણિ, સુમતિકલ્લોલ, હર્ષનન્દન, મેઘરાજ વાયક, ભાવસાગર, પદ્મસુન્દરગણિ, કસ્તૂરચન્દ્ર, હર્ષવલ્લભ ઉપાધ્યાય, વિવેકહંસ ઉપાધ્યાય, જ્ઞાનવિમલસૂરિ, રાજચન્દ્ર, રત્નપ્રભસૂરિ, સમરચન્દ્રસૂરિ, પદ્મસાગર, જીવવિજય, પુણ્યસાગર, વિનયરાજગણિ, વિજયસેનસૂરિ, હેમચન્દ્રગણિ, વિશાલસુન્દર, સૌભાગ્યસાગર, કીર્તિવલ્લભ, કમલસંધમ ઉપાધ્યાય, તપોરત્ન વાયક, ગુણશેખર, લક્ષ્મીવલ્લભ, ભાવવિજય, હર્ષનન્દનગણિ, ધર્મમંદિર ઉપાધ્યાય, ઉદયસાગર, મુનિચન્દ્રસૂરિ, જ્ઞાનશીલગણિ, બ્રહ્મર્ષિ, અજિતચન્દ્રસૂરિ, રાજશીલ, ઉદયવિજય, સુમતિસૂરિ, સમયસુન્દર, શાન્તિદેવસૂરિ, સોમવિમલસૂરિ, ક્ષમારત્ન, જયદયાલ વગેરે. આમાંથી જેમનાં જીવન વગેરે વિષયમાં કેટલીક પ્રામાણિક સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે તેમનો પરિચય આપતાં તેમની ટીકાઓનો સંક્ષિપ્ત પરિચય પ્રસ્તુત કરીએ છીએ. આ પરિચયમાં પ્રકાશિત ટીકાઓની પ્રધાનતા રહેશે.

જિનભદ્રકૃતવિશેષાવશ્યકભાષ્ય-સ્વોપજવૃત્તિ :

ભાષ્યકાર આચાર્ય જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણકૃત પ્રસ્તુત અપૂર્ણ વૃત્તિ કોટ્યાર્ય વાદિગણિએ પૂર્ણ કરી. જિનભદ્ર છઠ્ઠા ગણધરવાદ સુધીની વૃત્તિ સમાપ્ત કરી દેવગતિ પામ્યા હતા. વૃત્તિની ઉપલબ્ધ પ્રતથી સ્પષ્ટ છે કે વૃત્તિનો અવશિષ્ટ ભાગ કોટ્યાર્યે પૂર્ણ કર્યો હતો. પ્રસ્તુત વૃત્તિ અતિ સરળ, સ્પષ્ટ અને સંક્ષિપ્ત છે.

હરિભદ્રસૂરિકૃત ટીકાઓ :

હરિભદ્રનો જન્મ વીરભૂમિ મેવાડના ચિત્તોડ નગરમાં થયો હતો. તેઓ આ જ નગરના રાજા જિતારિના રાજ-પુરોહિત હતા. તેમના ગચ્છપતિ ગુરુનું નામ જિનભટ, દીક્ષાદાતા ગુરુનું નામ જિનદત્ત, ધર્મજનનીનું નામ યાકિની મહત્તરા, ધર્મકુળનું નામ વિદ્યાધરગચ્છ તથા સંપ્રદાયનું નામ શ્વેતામ્બર હતું. તેમનો સમય ઈસ્વી સન્ ૭૦૦-૭૭૦ અર્થાત્ વિ.સં. ૭૫૭-૮૨૭ છે. કહેવાય છે કે હરિભદ્રસૂરિએ ૧૪૪૪ ગ્રંથોની રચના કરી હતી. તેમના લગભગ ૭૫ ગ્રંથ તો હજુ પણ ઉપલબ્ધ છે. આ ગ્રંથોને જોતાં એમ કહેવું પડે છે કે આચાર્ય હરિભદ્ર એક બહુશ્રુત વિદ્વાન હતા. તેમની વિદ્વતા નિઃસંદેહ અદ્વિતીય હતી. તેમણે નન્દી, અનુયોગદ્વાર, દશવૈકાલિક, પ્રજ્ઞાપના, આવશ્યક, જીવાત્મિગમ અને પિણ્ડનિર્યુક્તિ પર ટીકાઓ રચી. પિણ્ડનિર્યુક્તિની અપૂર્ણ ટીકા વીરાચાર્યે પૂરી કરી.

નન્દીવૃત્તિ :

આ ટીકા પ્રાયઃ નન્દીચૂર્ણિનું જ રૂપાંતર છે. આમાં ટીકાકારે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનું સ્વરૂપ પ્રતિપાદિત કરતાં તેમનાં યોગપદના સમર્થન માટે સિદ્ધસેન વગેરેનો, ક્રમિકત્વના સમર્થન માટે જિનભદ્ર વગેરેનો તથા અભેદના સમર્થન માટે વૃદ્ધાચાર્યોનો નામોલ્લેખ કર્યો છે. અત્રે ઉલ્લિખિત સિદ્ધસેન સિદ્ધસેન-દિવાકરથી ભિન્ન કોઈ અન્ય આચાર્ય હોઈ શકે છે. તેમનો આ મત દિગમ્બરસંમત છે, કેમકે દિગમ્બર આચાર્ય કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને યુગપદ માને છે. સન્મતિતર્કના કર્તા સિદ્ધસેન-દિવાકર તો અભેદવાદના સમર્થક અથવા કહો કે પ્રવર્તક છે. ટીકાકારે સંભવતઃ વૃદ્ધાચાર્ય રૂપે તેમનો જ નિર્દેશ કર્યો છે. ક્રમિકત્વના સમર્થક જિનભદ્ર વગેરેને સિદ્ધાન્તવાદી કહેવામાં આવ્યા છે. પ્રસ્તુત ટીકાનું ગ્રંથમાન ૧૩૩૬ શ્લોકપ્રમાણ છે.

અનુયોગદ્વારટીકા :

આ ટીકા અનુયોગદ્વારચૂર્ણિની જ શૈલીમાં છે. આનું નિર્માણ નન્દી ટીકા પછી થયું છે, જેનો સ્વયં ટીકાકારે પ્રસ્તુત ટીકાના પ્રારંભમાં નિર્દેશ કર્યો છે. આમાં આવશ્યકવિવરણ અને નન્દી-વિશેષવિવરણનો પણ ઉલ્લેખ છે.

દશવૈકાલિકવૃત્તિ :

આ વૃત્તિ દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિનું અનુસરણ કરતાં લખવામાં આવી છે. આમાં અનેક પ્રાકૃત કથાનકો તથા સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ઉદ્ધરણો છે. ક્યાંક-ક્યાંક દાર્શનિક

દૃષ્ટિનો પ્રભાવ પણ જોવા મળે છે. પાંચમા અધ્યયનની વૃત્તિમાં આહારવિષયક મૂલ ગાથાઓનું વ્યાખ્યાન કરતાં વૃત્તિકારે અસ્થિ વગેરે પદોનો માંસપરક તથા ફળપરક બંને પ્રકારનો અર્થ કર્યો છે.

પ્રજ્ઞાપના-પ્રદેશવ્યાખ્યા :

આ વૃત્તિ પ્રજ્ઞાપના સૂત્રના પદો પર છે. આમાં વૃત્તિકારે આવશ્યકટીકા અને આચાર્ય વાદિમુખ્યનો નામોલ્લેખ કર્યો છે. વૃત્તિ સંક્ષિપ્ત તથા સરળ છે. આમાં અહીં-તહીં સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત ઉદ્ધરણો પણ છે.

આવશ્યકવૃત્તિ :

આ વૃત્તિ આવશ્યકનિર્યુક્તિ પર છે. અહીં-તહીં ભાષ્ય ગાથાઓનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. વૃત્તિમાં આવશ્યક્યૂર્ણિનું પદાનુસરણ ન કરતાં સ્વતંત્ર રીતે વિષય-વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આ વૃત્તિ જોવાથી પ્રતીત થાય છે કે આવશ્યકસૂત્ર પર આચાર્ય હરિભદ્રે બે ટીકાઓ લખી છે. ઉપલબ્ધ ટીકા અનુપલબ્ધ ટીકાથી પ્રમાણમાં નાની છે. પ્રસ્તુત ટીકામાં વૃત્તિકારે વાદિમુખ્યકૃત કેટલાક સંસ્કૃત શ્લોક પણ ઉદ્ધૃત કર્યા છે. ક્યાંક-ક્યાંક નિર્યુક્તિના પાઠાંતર પણ આપ્યાં છે. આમાં પણ દષ્ટાંતરૂપ તથા અન્ય કથાનકો પ્રાકૃતમાં જ છે. વૃત્તિનું નામ શિષ્યાહિતા છે. આનું ગ્રન્થમાન ૨૨૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે.

કોટ્યાચાર્યવિહિત વિશેષાવશ્યકભાષ્યવિવરણ :

કોટ્યાચાર્યે પોતાની પ્રસ્તુત ટીકામાં આચાર્ય હરિભદ્ર અથવા તેમની કોઈ કૃતિનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી કર્યો. આનાથી એ અનુમાન કરી શકાય છે કે કોટ્યાચાર્ય સંભવતઃ હરિભદ્રના પૂર્વવર્તી અથવા સમકાલીન છે. પ્રસ્તુત વિવરણમાં ટીકાકારે આવશ્યકની મૂલટીકાનો અનેક વાર ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ મૂલટીકા તેમના પૂર્વવર્તી આચાર્ય જિનભટની છે. મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિએ પોતાની કૃતિ વિશેષાવશ્યકભાષ્ય-બૃહદ્વૃત્તિમાં કોટ્યાચાર્યનો એક પ્રાચીન ટીકાકાર રૂપે ઉલ્લેખ કર્યો છે. આનાથી પણ એ સિદ્ધ થાય છે કે કોટ્યાચાર્ય ખૂબ જૂના ટીકાકાર છે. શીલાંકાચાર્ય અને કોટ્યાચાર્યને એક જ વ્યક્તિ માનવાનું યુક્તિયુક્ત પ્રતીત નથી થતું. આચાર્ય શીલાંકનો સમય વિક્રમની નવમી-દસમી સદી છે, જ્યારે કોટ્યાચાર્યનો સમય ઉપર્યુક્ત દૃષ્ટિએ આઠમી સદી સિદ્ધ થાય છે.

કોટ્યાચાર્યકૃત વિશેષાવશ્યકભાષ્યવિવરણ ન તો અતિ સંક્ષિપ્ત છે, ન અતિ વિસ્તૃત. આમાં ઉદ્ધૃત કથાનકો પ્રાકૃતમાં છે. ક્યાંક-ક્યાંક પદ્યાત્મક કથાનકો પણ છે. અહીં-તહીં પાઠાંતર પણ આપવામાં આવ્યાં છે. વિવરણકારે આચાર્ય જિનભદ્રકૃત

વિશેષાવશ્યકભાષ્ય-સ્વોપજવૃત્તિનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. પ્રસ્તુત વિવરણનું ગ્રંથમાન ૧૩૭૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે.

આચાર્ય ગંધહસ્તિકૃત શસ્ત્રપરિજ્ઞાવિવરણ :

આચાર્ય ગંધહસ્તિએ આચારાંગસૂત્રના પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધના પ્રથમ અધ્યયન શસ્ત્રપરિજ્ઞા પર જે વિવરણ લખ્યું હતું તે અનુપલબ્ધ છે. આચાર્ય શીલાકે પોતાની કૃતિ આચારાંગવિવરણના પ્રારંભમાં ગંધહસ્તિકૃત પ્રસ્તુત વિવરણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તથા તેને અતિ કઠિન બતાવ્યું છે. પ્રસ્તુત ગંધહસ્તી તથા તત્ત્વાર્થભાષ્ય પર બૃહદ્વૃત્તિ લખનાર સિદ્ધસેન એક જ વ્યક્તિ છે. તેમના ગુરુનું નામ ભાસ્વામી છે. તેમનો સમય વિક્રમની સાતમી અને નવમી સદીની વચ્ચે ક્યાંક છે. તેમણે પોતાની તત્ત્વાર્થભાષ્ય-બૃહદ્વૃત્તિમાં વસુબંધુ, ધર્મકીર્તિ વગેરે બૌદ્ધ વિદ્વાનોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે જે સાતમી સદી પહેલાંના નથી. બીજી બાજુ આચાર્ય શીલાકે ગંધહસ્તીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. શીલાક નવમી સદીના ટીકાકાર છે.

શીલાંકાચાર્યકૃત ટીકાઓ :

આચાર્ય શીલાંકના વિષયમાં કહેવાય છે કે તેમણે પ્રથમ નવ અંગો પર ટીકાઓ લખી હતી. વર્તમાનમાં તેમની માત્ર બે ટીકાઓ ઉપલબ્ધ છે : આચારાંગવિવરણ અને સૂત્રકૃતાંગવિવરણ. તેમણે વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞામિ (ભગવતી) વગેરે પર પણ ટીકાઓ જરૂર લખી હશે, જે અભયદેવસૂરિકૃત વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞામિવૃત્તિથી ફલિત થાય છે. આચાર્ય શીલાંક, જેમને શીલાચાર્ય તથા તત્ત્વાદિત્ય પણ કહેવામાં આવે છે, વિક્રમની નવમી-દસમી સદીમાં વિદ્યમાન હતા.

આચારાંગવિવરણ :

આ વિવરણ આચારાંગના મૂલપાઠ તથા તેની નિર્ધુક્તિ પર છે. વિવરણ શબ્દાર્થ સુધી જ સીમિત નથી. આમાં પ્રત્યેક સમ્બદ્ધ વિષયનું સુવિસ્તૃત વ્યાખ્યાન છે. અહીં-તહીં પ્રાકૃત તથા સંસ્કૃત ઉદ્દરણો પણ છે. પ્રારંભમાં આચાર્ય ગંધહસ્તિકૃત શસ્ત્રપરિજ્ઞા-વિવરણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તથા તેને કઠિન બતાવતાં આચારાંગ પર સુબોધ વિવરણ લખવાનો સંકલ્પ કર્યો છે. પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધના છઠ્ઠા અધ્યયનની વ્યાખ્યાના અંતમાં વિવરણકારે બતાવ્યું છે કે મહાપરિજ્ઞા નામના સાતમા અધ્યયનનો વ્યવસ્થેદ થઈ જવાને કારણે તેનું અતિલંઘન કરીને આઠમા અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન શરૂ કરવામાં આવે છે. આઠમા અધ્યયનના છઠ્ઠા ઉદ્દેશકના વિવરણમાં ગ્રામ, નકર (નગર), ખેટ, કર્બટ, મડમ્બ, પત્તન, દ્રોણમુખ, આકર, આશ્રમ, સન્નિવેશ, નૈગમ, રાજધાની વગેરેનું સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. કાનનદીપ

વગેરેને જલપત્તન તથા મથુરા વગેરેને સ્થલપત્તન કહેવામાં આવ્યા છે. ભરુકચ્છ, તામ્રલિમી વગેરે દ્રોણમુખ અર્થાત્ જળ અને સ્થળના આવાગમનનાં કેન્દ્ર છે. પ્રસ્તુત વિવરણ નિવૃત્તિકુલીન શીલાચાર્યે ગુપ્ત સંવત્ ૭૭૨ની ભાદ્રપદ શુકલા પંચમીના દિવસે વાહરિસાધુની સહાયતાથી ગંભૂતામાં પૂર્ણ કર્યું. વિવરણનું ગ્રંથમાન ૧૨૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે.

સૂત્રકૃતાંગવિવરણ :

આ વિવરણ સૂત્રકૃતાંગના મૂલપાઠ તથા તેની નિર્યુક્તિ પર છે. વિવરણ સુબોધ છે. દાર્શનિક દૃષ્ટિની પ્રમુખતા હોવા છતાં પણ વિવેચનમાં ક્લિષ્ટતા નથી આવવા પામી. અહીં-તહીં પાઠાન્તરો પણ ઉદ્ભૂત કરવામાં આવ્યાં છે. વિવરણમાં અનેક શ્લોકો તથા ગાથાઓ ઉદ્ભૂત કરવામાં આવી છે પરંતુ ક્યાંય પણ કોઈ ગ્રંથ અથવા ગ્રંથકારના નામનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી. પ્રસ્તુત ટીકાનું ગ્રંથમાન ૧૨૮૫૦ શ્લોકપ્રમાણ છે. આ ટીકા પણ શીલાચાર્યે વાહરિગણિની સહાયતાથી પૂરી કરી છે.

વાદિવેતાલ શાન્તિસૂરિકૃત ઉત્તરાધ્યયન ટીકા :

વાદિવેતાલ શાન્તિસૂરિનો જન્મ રાધનપુરની પાસે ઉણ-ઉન્નતાયુ નામના ગામમાં થયો હતો. તેમનું બાલ્યાવસ્થાનું નામ ભીમ હતું. તેમણે થારાપદ્ર-ગચ્છીય વિજયસિંહસૂરિ પાસેથી દીક્ષા ગ્રહણ કરી હતી. પાટણના ભીમરાજની સભામાં તેઓ કવીન્દ્ર તથા વાદિચકવર્તી રૂપે પ્રસિદ્ધ હતા. કવિ ધનપાલના અનુરોધથી શાન્તિસૂરિ માલવ પ્રદેશમાં પણ પહોંચ્યા હતા તથા ભોજરાજની સભાના ૮૪ વાદીઓને પરાજિત કરી ૮૪ લાખ રૂપિયા મેળવ્યા હતા. પોતાની સભાના પંડિતોને માટે શાન્તિસૂરિને વેતાલ સમાન સમજીને રાજા ભોજે તેમને વાદિવેતાલની પદવી પ્રદાન કરી હતી. તેમણે મહાકવિ ધનપાલની તિલકમંજરીનું પણ સંશોધન કર્યું હતું. શાન્તિસૂરિ પોતાના અંતિમ દિવસોમાં ગિરનારમાં રહ્યા હતા તથા ત્યાં ૨૫ દિવસનું અનશન અર્થાત્ સંધારો કરી વિ.સં. ૧૦૯૬ની જયેષ્ઠ શુકલા નવમીએ સ્વર્ગવાસી થયા. વાદિવેતાલ શાન્તિસૂરિએ ઉત્તરાધ્યયન ટીકા ઉપરાંત કવિ ધનપાલની તિલકમંજરી પર પણ એક દિખાણી લખી છે. જીવવિચારપ્રકરણ અને ચૈત્યવંદન-મહાભાષ્ય પણ તેમની જ કૃતિઓ માનવામાં આવે છે.

વાદિવેતાલ શાન્તિસૂરિકૃત ઉત્તરાધ્યયન-ટીકા શિષ્યહિતાવૃત્તિ કહેવાય છે. એ પાઈઅ-ટીકાના નામે પણ પ્રસિદ્ધ છે કેમકે તેમાં પ્રાકૃત કથાનકો તથા ઉદ્ધરણોની પ્રચુરતા છે. ટીકા ભાષા, શૈલી વગેરે બધી દૃષ્ટિએ સફળ છે. તેમાં મૂલ-સૂત્ર તથા

નિર્યુક્તિનું વ્યાખ્યાન છે. વચ્ચે-વચ્ચે અહીં-તહીં ભાષ્ય-ગાથાઓ પણ ઉદ્ભવે છે. અનેક સ્થાનો પર પાઠાન્તરો પણ આપવામાં આવ્યા છે. પ્રસ્તુત ટીકામાં નિમ્નલિખિત ગ્રંથો તથા ગ્રંથકારોનાં નામ નિર્દિષ્ટ છે : વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, ઉત્તરાધ્યયનચૂર્ણિ, આવશ્યકચૂર્ણિ, સમશતારનયચક, નિશીથ, બૃહદારણ્યક, ઉત્તરાધ્યયનભાષ્ય, સ્ત્રીનિર્વાણસૂત્ર, મહામતિ (જિનભદ્ર), ભર્તૃહરિ, વાયક સિદ્ધસેન, અશ્વસેન વાયક, વાત્સ્યાયન, શિવશર્મન્, હારિલ વાયક, ગંપહસ્તિન્, જિનેન્દ્રબુદ્ધિ.

દ્રોણસૂરિવિહિત ઓધનિર્યુક્તિ-વૃત્તિ :

દ્રોણસૂરિ અથવા દ્રોણાચાર્ય પાટણ-જૈનસંઘના મુખ્ય અધિકારી હતા. તેઓ વિક્રમની અગિયારમી-બારમી શતાબ્દીમાં વિદ્યમાન હતા. તેમણે ઓધનિર્યુક્તિ (લઘુભાષ્યસહિત) પર વૃત્તિ લખી હતી તથા અભયદેવસૂરિકૃત કેટલીય ટીકાઓનું સશોધન કર્યું હતું.

દ્રોણાચાર્યકૃત ઓધનિર્યુક્તિ-વૃત્તિની ભાષા સરળ અને શૈલી સુગમ છે. આચાર્ય મૂળ પદોના અર્થની સાથે સાથે જ તદ્ગત વિષયનું પણ શંકા-સમાધાનપૂર્વક સંક્ષિપ્ત વિવેચન કર્યું છે. અહીં-તહીં પ્રાકૃત તથા સંસ્કૃત ઉદ્ધરણોનો પણ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. વૃત્તિનું ગ્રંથમાન લગભગ ૭૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે.

અભયદેવસૂરિકૃત ટીકાઓ :

અભયદેવસૂરિ નવાંગીવૃત્તિકાર રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે નિમ્નોક્ત આગમો પર ટીકાઓ લખી છે : નવ અંગ — ૧. સ્થાનાંગ, ૨. સમવાયાંગ, ૩. વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ (ભગવતી), ૪. જ્ઞાતાધર્મકથા, ૫. ઉપાસકદશા, ૬. અંતકૃદશા, ૭. અનુત્તરોપપાતિક, ૮. પ્રશ્નવ્યાકરણ, ૯. વિપાક અને ૧૦. ઔપપાતિક ઉપાંગ. આ ઉપરાંત પ્રજ્ઞાપનાતૃતીયપદસંગ્રહણી, પંચાશકવૃત્તિ, જયતિહુઅણસ્તોત્ર, પંચનિર્ગન્ધી અને સમતિકાભાષ્ય પણ તેમની જ કૃતિઓ છે. આ બધી રચનાઓનું ગ્રંથમાન લગભગ ૬૦૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે. અભયદેવકૃત ટીકાઓ શબ્દાર્થપ્રધાન હોવા છતાં પણ વસ્તુવિધાનની દૃષ્ટિએ પણ ઉપયોગી છે. તેમની બધી ટીકાઓ પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે.

અભયદેવસૂરિ, જેમનું બાલ્યકાળનું નામ અભયકુમાર હતું, ધારાનિવાસી શેઠ ધનદેવના પુત્ર હતા. તેમને વર્ધમાનસૂરિના શિષ્ય જિનેશ્વરસૂરિએ દીક્ષિત કર્યા હતા. યોગ્યતા પ્રાપ્ત થતાં વર્ધમાનસૂરિના આદેશથી તેમને આચાર્યપદવી પ્રદાન કરવામાં આવી. વર્ધમાનસૂરિના સ્વર્ગવાસ પછી ધવલક — ધોળકા નગરમાં પણ રહ્યા, જ્યાં તેમને રક્તવિકારની બીમારી થઈ જે કેટલાક સમય બાદ શાંત થઈ ગઈ. અભયદેવનો જન્મ અનુમાને વિ.સં. ૧૦૮૮, દીક્ષા વિ.સં. ૧૧૦૪, વિદ્યાભ્યાસ વિ.સં. ૧૧૦૪થી

૧૧૧૪, રુગ્ણાવસ્થા વિ.સં. ૧૧૧૪થી ૧૧૧૭, આચાર્ય પદ તથા ટીકાઓનો પ્રારંભ વિ.સં. ૧૧૨૦ અને સ્વર્ગવાસ વિ.સં. ૧૧૩૫ અથવા ૧૧૩૯માં માનવામાં આવે છે. પદાવલીઓમાં અભયદેવસૂરિનો સ્વર્ગવાસ કપડવંજમાં વિ.સં. ૧૨૩૫ તથા મતાંતરથી વિ.સં. ૧૧૩૯માં થવાનો ઉલ્લેખ છે, જ્યારે પ્રભાવક્યરિત્રમાં માત્ર એટલો જ ઉલ્લેખ છે કે અભયદેવસૂરિ પાટણમાં કર્ણરાજના રાજ્યમાં સ્વર્ગવાસી થયા. અભયદેવસૂરિકૃત આગમિક ટીકાઓનાં સંશોધનમાં તે સમયે પાટણમાં વિરાજમાન આગમિક પરંપરાના વિશેષજ્ઞ સંઘપ્રમુખ દ્રોણાચાર્યે પૂર્ણ યોગદાન આપ્યું હતું. દ્રોણાચાર્યના આ મહાન ઋણનો સ્વયં અભયદેવસૂરિએ કૃતજ્ઞતાપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો છે.

સ્થાનાંગવૃત્તિ :

આ ટીકા સ્થાનાંગનાં મૂળ સૂત્રો પર છે. એ શબ્દાર્થ સુધી જ સીમિત નથી પરંતુ તેમાં સૂત્રસમ્બંધ પ્રત્યેક વિષયનું આવશ્યક વિશ્લેષણ પણ છે. દાર્શનિક દૃષ્ટિની ઝલક પણ આમાં સ્પષ્ટ જોવા મળે છે. વૃત્તિમાં કેટલાક સંક્ષિપ્ત કથાનકો પણ છે. વૃત્તિના અંતમાં આચાર્યે પોતાનો પરિચય આપતાં બતાવ્યું છે કે મેં આ ટીકા અજિતસિંહાચાર્યના અંતેવાસી યશોદેવગણિની સહાયથી પૂર્ણ કરી છે. પોતાની કૃતિઓને આઘોપાન્ત વાંચીને આવશ્યક સંશોધન કરનાર દ્રોણાચાર્યનો સાદર નામોલ્લેખ કરતાં વૃત્તિકારે લખ્યું છે કે પરંપરાગત સત્સમ્પ્રદાય તથા સત્શાસ્ત્રાર્થની હાનિ થઈ જવાથી તથા આગમોની અનેક વાચનાઓ અને પુસ્તકની અશુદ્ધિઓને કારણે પ્રસ્તુત કાર્યમાં અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડ્યો છે અને તે જ કારણ છે કે તેમાં અનેક પ્રકારની ત્રુટિઓ રહી હોવાનો સંભવ છે. વિદ્વાન પુરુષોએ તેમનું સંશોધન કરી લેવું જોઈએ. વૃત્તિનું ગ્રંથમાન ૧૪૨૫૦ શ્લોક પ્રમાણ છે. રચનાનો સમય વિ.સં. ૧૧૨૦ તથા સ્થાન પાટણ છે.

સમવાયાંગવૃત્તિ :

આ વૃત્તિ સમવાયાંગના મૂળપાઠ પર છે. વિવેચન ન અતિ સંક્ષિપ્ત છે, ન અતિ વિસ્તૃત. અહીં-તહીં પાઠાંતરો પણ મળે છે. પ્રસ્તુત વૃત્તિ પણ વિ.સં. ૧૧૨૦માં જ પૂર્ણ થઈ. તેનું ગ્રંથમાન ૩૫૭૫ શ્લોકપ્રમાણ છે.

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપ્તિ :

આ ટીકા વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપ્તિ (ભગવતી)ના મૂળપાઠ પર છે. વ્યાખ્યા શબ્દાર્થપ્રધાન તથા સંક્ષિપ્ત છે. અહીં-તહીં ઉદ્દરણો પણ મળે છે. પાઠાંતરો તથા વ્યાખ્યાભેદોની પણ પ્રચુરતા છે. વૃત્તિના પ્રારંભમાં આચાર્યે એ વાતનો નિર્દેશ કર્યો છે કે આ સૂત્રની

પ્રાચીન ટીકા અને ચૂંટિ તથા જીવાભિગમ વગેરેની વૃત્તિઓની સહાયતાથી પ્રસ્તુત વિવરણનો પ્રારંભ કરવામાં આવે છે. આ પ્રાચીન ટીકા આચાર્ય શીલાંકકૃત વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપિ-વૃત્તિ હોવાનો સંભવ છે જે આ સમયે અનુપલબ્ધ છે. પ્રસ્તુત વૃત્તિના અંતમાં અભયદેવસૂરિએ પોતાની ગુરુ-પરંપરાનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપતાં જણાવ્યું છે કે ૧૮૬૧૬ શ્લોકપ્રમાણ પ્રસ્તુત ટીકા પાટણ (અણહિલપાટન)માં વિ.સં. ૧૧૨૮માં સમાપ્ત થઈ.

જ્ઞાતાધર્મકથાવિવરણ :

પ્રસ્તુત ટીકા સૂત્રસ્પર્શી અને શબ્દાર્થપ્રધાન છે. પ્રત્યેક અધ્યયનની વ્યાખ્યાના અંતે તેમાંથી ફલિત થનાર વિશેષ અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે તથા તેની પુષ્ટિ માટે તદર્થગર્ભિત ગાથાઓ પણ આપવામાં આવી છે. વિવરણના અંતમાં આચાર્ય પોતાનો પરિચય આપ્યો છે તથા પ્રસ્તુત ટીકાના સંશોધકના રૂપમાં નિર્વૃત્તકકુલીન દ્રોણાચાર્યનો નામોલ્લેખ કર્યો છે. વિવરણનું ગ્રન્થમાન ૩૮૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે. ગ્રન્થ-સમાપ્તિની તિથિ વિ.સં. ૧૧૨૦ની વિજયાદશમી અને લેખનસમાપ્તિનું સ્થાન પાટણ છે.

ઉપાસકદશાંગવૃત્તિ :

આ વૃત્તિ પણ સૂત્રસ્પર્શી અને શબ્દાર્થ-પ્રધાન છે. ક્યાંક-ક્યાંક વ્યાખ્યાન્તરનો પણ નિર્દેશ છે. અનેક જગ્યાએ જ્ઞાતાધર્મકથાની વ્યાખ્યા દ્વારા અર્થ સમજી લેવાની સૂચના આપવામાં આવી છે. વૃત્તિનું ગ્રન્થમાન ૮૧૨ શ્લોકપ્રમાણ છે. વૃત્તિ-લેખનનાં સ્થાન, સમય વગેરેનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી.

અન્તકૃદશાવૃત્તિ :

પ્રસ્તુત વૃત્તિ પણ સૂત્રસ્પર્શી અને શબ્દાર્થ-પ્રધાન છે. આમાં પણ અવ્યાખ્યાત પદોનો અર્થ સમજવા માટે અનેક જગ્યાએ જ્ઞાતાધર્મકથાની વ્યાખ્યાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. વૃત્તિનું ગ્રન્થમાન ૮૮૯ શ્લોક-પ્રમાણ છે.

અનુત્તરૌપપાતિકદશાવૃત્તિ :

આ વૃત્તિ પણ સૂત્રસ્પર્શી તથા શબ્દાર્થગ્રાહી છે. વૃત્તિનું ગ્રન્થમાન ૧૮૨ શ્લોકપ્રમાણ છે.

પ્રશ્નવ્યાકરણવૃત્તિ :

આ વૃત્તિ પણ સૂત્રસ્પર્શી અને શબ્દાર્થ-પ્રધાન છે. તેનું ગ્રન્થમાન ૪૬૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે. તેને સંશોધિત કરવાનું શ્રેય પણ દ્રોણાચાર્યને જ છે. વૃત્તિકારે પ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્રને અતિ મુશ્કેલ ગ્રન્થ બતાવ્યો છે.

વિપાકવૃત્તિ :

પ્રસ્તુત વૃત્તિ પણ શબ્દાર્થ-પ્રધાન છે. તેમાં અનેક પારિભાષિક શબ્દોનો સંક્ષિપ્ત તથા સંતુલિત અર્થ કરવામાં આવ્યો છે. ઉદાહરણ રૂપે રાષ્ટ્રકૂટ-રક્કૂડ-રક્કૂડનો અર્થ આ મુજબ છે : 'રુકુડે' ત્તિ રાષ્ટ્રકૂટો મળ્ડલોપજીવી રાજનિયોગિકઃ । વૃત્તિનું અન્યમાન ૮૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે.

ઔપધાતિકવૃત્તિ :

આ વૃત્તિ પણ શબ્દાર્થ-પ્રધાન છે. આમાં વૃત્તિકારે સૂત્રોમાં અનેક પાઠભેદ-વાચનાભેદ હોવાનો સ્વીકાર કર્યો છે. પ્રસ્તુત વૃત્તિમાં અનેક મહત્વપૂર્ણ સાંસ્કૃતિક, સામાજિક, પ્રશાસનસમ્બન્ધી અને શાસ્ત્રીય શબ્દોની પરિભાષાઓ આપવામાં આવી છે. અહીં-તહીં પાઠાન્તરો અને મતાન્તરોનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આ વૃત્તિનું સંશોધન દ્રોણાચાર્યે પાટણમાં કર્યું હતું. વૃત્તિનું અન્યમાન ૩૧૨૫ શ્લોકપ્રમાણ છે.

મલયગિરિસૂરિકૃત ટીકાઓ :

મલયગિરિસૂરિ એક પ્રતિભાસમ્પન્ન ટીકાકાર છે. તેમણે જૈન આગમો પર અત્યંત મહત્વપૂર્ણ ટીકાઓ લખી છે. આ ટીકાઓ વિષય-વૈશદ્ય અને નિરૂપણ કૌશલ બંને દૃષ્ટિએ સફળ છે.

મલયગિરિસૂરિ આચાર્ય હેમચન્દ્ર (કલિકાલસર્વજ્ઞ)ના સમકાલીન હતા તથા તેમની જ સાથે વિદ્યાસાધના પણ કરી હતી. આચાર્ય હેમચન્દ્રની જેમ મલયગિરિ પણ આચાર્ય-પદના ધારક હતા તથા આચાર્ય હેમચન્દ્રને અતિ સન્માનપૂર્ણ દૃષ્ટિથી જોતા હતા. આચાર્ય હેમચન્દ્રના સમકાલીન હોવાને કારણે મલયગિરિસૂરિનો સમય વિ.સં. ૧૧૫૦-૧૨૫૦ની આસપાસ માનવો જોઈએ.

મલયગિરિવિરચિત નિમ્નોક્ત આગમિક ટીકાઓ આજે ઉપલબ્ધ છે : ૧. વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞામિ-દ્વિતીયશતકવૃત્તિ, ૨. રાજપ્રશ્રીયટીકા, ૩. જીવાભિગમટીકા, ૪. પ્રજ્ઞાપનાટીકા, ૫. ચન્દ્રપ્રજ્ઞામિટીકા, ૬. સૂર્યપ્રજ્ઞામિટીકા, ૭. નન્દીટીકા, ૮. વ્યવહારવૃત્તિ, ૯. બૃહત્કલ્પપીઠિકાવૃત્તિ, ૧૦. આવશ્યકવૃત્તિ, ૧૧. પિણ્ડનિર્યુક્તિટીકા, ૧૨. જયોતિષ્કરણકટીકા. નિમ્નાલિખિત આગમિક ટીકાઓ અનુપલબ્ધ છે : ૧. જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞામિટીકા, ૨. ઓધનિર્યુક્તિટીકા, ૩. વિશેષાવશ્યકટીકા. આ સિવાય મલયગિરિની અન્ય ગ્રંથો પર સાત ટીકાઓ બીજી ઉપલબ્ધ છે તથા ત્રણ ટીકાઓ અનુપલબ્ધ છે. તેમનું એક સ્વરચિત શબ્દાનુશાસન પણ ઉપલબ્ધ છે. આ રીતે આચાર્ય મલયગિરિએ કુલ છઠ્વીસ ગ્રન્થોનું નિર્માણ કર્યું હતું જેમાં પચ્ચીસ ટીકાઓ છે. આ ગ્રન્થરાશિ લગભગ બે લાખ શ્લોકપ્રમાણ છે.

આ દષ્ટિએ મલયગિરિસૂરિ આગમિક ટીકાકારોમાં સહુથી આગળ છે. તેમની પાંડિત્યપૂર્ણ ટીકાઓની વિદ્વત્સમાજમાં ખૂબ પ્રતિષ્ઠા છે.

નન્દીવૃત્તિ :

આ વૃત્તિ નન્દીના મૂલ સૂત્રો પર છે. આમાં દાર્શનિક વાદ-વિવાદની પ્રચુરતા છે. અહીં-તહીં ઉદાહરણરૂપ સંસ્કૃત કથાનક પણ આપવામાં આવ્યાં છે. પ્રાકૃત તથા સંસ્કૃત ઉદ્ધરણ પણ ઉપલબ્ધ છે. વૃત્તિના અંતે આચાર્ય ચૂર્ણિકાર તથા આઘ ટીકાકાર હરિભદ્રને નમસ્કાર કર્યા છે. વૃત્તિનું ગ્રન્થમાન ૭૭૩૨ શ્લોકપ્રમાણ છે.

પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિ :

આ વૃત્તિ પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના મૂળ પદો પર છે. વિવેચન આવશ્યકતાનુસાર ક્યાંક સંક્ષિપ્ત છે તો ક્યાંક વિસ્તૃત. અંતે વૃત્તિકારે પોતાના પૂર્વવર્તી ટીકાકાર આચાર્ય હરિભદ્રને તેમ કહેતાં નમસ્કાર કર્યા છે કે ટીકાકાર હરિભદ્રની જય થાઓ જેમણે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રના વિષમ પદોનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે અને જેમના વિવરણથી હું પણ એક નાનો એવો ટીકાકાર બની શક્યો છું. પ્રસ્તુત વૃત્તિનું ગ્રન્થમાન ૧૬૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે.

સૂર્યપ્રજ્ઞામિવિવરણ :

પ્રસ્તુત ટીકાના પ્રારંભમાં આચાર્ય એ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે ભદ્રબાહુસૂરિકૃત નિર્ધુક્તિનો નાશ થઈ જવાને કારણે હું માત્ર મૂળ સૂત્રનું જ વ્યાખ્યાન કરીશ. આ ટીકામાં લોકશ્રી તથા તેની ટીકા, સ્વકૃત શબ્દાનુશાસન, જીવાભિગમ-ચૂર્ણિ, હરિભદ્રસૂરિકૃત તત્ત્વાર્થ-ટીકા વગેરેનો સોદ્ધરણ ઉલ્લેખ છે. આનું ગ્રન્થમાન ૮૫૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે.

જ્યોતિષ્કરણકવૃત્તિ :

આ ટીકા જ્યોતિષ્કરણ પ્રકીર્ણકના મૂળપાઠ પર છે. આમાં આચાર્ય મલયગિરિએ પાદલિખસૂરિકૃત પ્રાકૃત વૃત્તિનો ઉલ્લેખ કરતાં તેનું એક વાક્ય પણ ઉદ્ધૃત કર્યું છે. આ વાક્ય આ સમયે ઉપલબ્ધ જ્યોતિષ્કરણકની પ્રાકૃત વૃત્તિમાં નથી મળતું. સંભવતઃ આ સૂત્ર પર એક બીજી પ્રાકૃત વૃત્તિ લખવામાં આવી જેનો મલયગિરિએ પ્રસ્તુત વૃત્તિમાં મૂલટીકાના નામથી ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેઓ પણ સંભવ છે કે ઉપલબ્ધ પ્રાકૃત વૃત્તિ જ મૂલટીકા હોય કેમકે મલયગિરિકૃત વૃત્તિમાં ઉદ્ધૃત મૂલટીકાનું એક વાક્ય હાલના સમયે ઉપલબ્ધ પ્રાકૃતવૃત્તિમાં મળે છે. તેઓ પણ સંભવ છે કે પાદલિખસૂરિકૃત વૃત્તિ જ મૂલટીકા હોય જે હાલમાં ઉપલબ્ધ છે, પરંતુ તેના કેટલાક વાક્યોનો કાળક્રમે

લોપ થઈ ગયો હોય. મલયગિરિ વિરચિત વૃત્તિનું ગ્રન્થમાન ૫૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે.

જીવાભિગમવિવરણ :

આ ટીકા તૃતીય ઉપાંગ જીવાભિગમનાં પદોનાં વ્યાખ્યાન રૂપે છે. આમાં અનેક પ્રાચીન ગ્રન્થોનાં નામ અને ઉદ્ધરણો છે. તે જ રીતે કેટલાક ગ્રન્થકારોનો નામોલ્લેખ પણ છે. ઉલ્લિખિત ગ્રન્થો આ છે : ધર્મસંગ્રહણિ-ટીકા, પ્રજ્ઞાપનાટીકા, પ્રજ્ઞાપના-મૂલટીકા, તત્ત્વાર્થ-મૂલટીકા, સિદ્ધપ્રાભૂત, વિશેષણવતી, જીવાભિગમ-મૂલટીકા, પંચસંગ્રહ, કર્મપ્રકૃતિસંગ્રહણી, ક્ષેત્રસમાસ-ટીકા, જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞામિટીકા, કર્મપ્રકૃતિસંગ્રહણિ-ચૂણિ, વસુદેવચરિત (વસુદેવહિણિ), જીવાભિગમચૂણિ, ચન્દ્રપ્રજ્ઞામિ-ટીકા, સૂર્યપ્રજ્ઞામિ-ટીકા, દેશીનામમાલા, સૂર્યપ્રજ્ઞામિ-નિર્યુક્તિ, પંચવસ્તુક, હરિભદ્રકૃત તત્ત્વાર્થ-ટીકા, તત્ત્વાર્થ-ભાષ્ય, વિશેષાવશ્યકભાષ્ય-સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ, પંચસંગ્રહ-ટીકા. પ્રસ્તુત વિવરણનું ગ્રન્થમાન ૧૬૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે.

વ્યવહારવિવરણ :

પ્રસ્તુત વિવરણ સૂત્ર, નિર્યુક્તિ અને ભાષ્ય પર છે. પ્રારંભમાં ટીકાકારે ભગવાન નેમિનાથ, પોતાના ગુરુદેવ અને વ્યવહારચૂણિકારને સાદર નમસ્કાર કર્યા છે. વિવરણનું ગ્રન્થમાન ૩૪૬૨૫ શ્લોક-પ્રમાણ છે.

રાજપ્રશ્રીયવિવરણ :

આ વિવરણ દ્વિતીય ઉપાંગ રાજપ્રશ્રીયના પદો પર છે. આમાં દેશીનામમાલા, જીવાભિગમ-મૂલટીકા વગેરેનાં ઉદ્ધરણો છે.

અનેક સ્થાનો પર સૂત્રોના વાયનાભેદ-પાઠભેદનો પણ ઉલ્લેખ છે. ટીકાનું ગ્રન્થમાન ૩૭૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે.

પિણ્ડનિર્યુક્તિ-વૃત્તિ :

આ વૃત્તિ પિણ્ડનિર્યુક્તિ તથા તેના ભાષ્ય પર છે. આમાં અનેક સંસ્કૃત કથાનક છે. વૃત્તિના અંતમાં આચાર્યે પિણ્ડનિર્યુક્તિકાર દ્વદશાંગવિદ્ ભદ્રબાહુ તથા પિણ્ડનિર્યુક્તિ-વિષમપદવૃત્તિકાર (આચાર્ય હરિભદ્ર તથા વીરગણિ)ને નમસ્કાર કર્યા છે. વૃત્તિનું ગ્રન્થમાન ૬૭૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે.

આવશ્યકવિવરણ :

પ્રસ્તુત ટીકા આવશ્યક-નિર્યુક્તિ પર છે. આમાં અહીં-તહીં વિશેષાવશ્યકભાષ્યની ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે. વિવેચન ભાષા તથા શૈલી બંને દષ્ટિએ સરળ

તથા સુબોધ છે. સ્થાન-સ્થાન પર કથાનકો પણ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યાં છે. આ કથાનકો પ્રાકૃતમાં છે. વિવરણમાં વિશેષાવશ્યકભાષ્ય-સ્વોપજવૃત્તિકાર, પ્રજ્ઞાકરગુપ્ત, આવશ્યકચૂર્ણિકાર, આવશ્યક-મૂલટીકાકાર, આવશ્યક-મૂલભાષ્યકાર, લઘીયસ્ત્રપાલંકારકાર અક્લંક, ન્યાયાવતાર-વિવૃત્તિકાર વગેરેનો ઉલ્લેખ છે. ઉપલબ્ધ વિવરણ ચતુર્વિંશતિસ્તવ નામના દ્વિતીય અધ્યયનના 'શૂંભં સ્વર્ણવિચિત્તં કુંથું સુમિળમ્મિ તેણ કુંથુજિળો'ની વ્યાખ્યા સુધી જ છે. ત્યાર બાદ 'સામ્પ્રતમરઃ' અર્થાત્ 'હવે અરનાથના વ્યાખ્યાનનો અધિકાર છે' તેટલો જ ઉલ્લેખ વધારે છે. તેની પછીનું વિવરણ અનુપલબ્ધ છે. ઉપલબ્ધ વિવરણનું ગ્રન્થમાન ૧૮૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે.

બૃહત્કલ્પ-પીઠિકાવૃત્તિ :

આ વૃત્તિ ભદ્રબાહુકૃત બૃહત્કલ્પ-પીઠિકાનિર્ચુક્તિ અને સંઘદાસકૃત બૃહત્કલ્પ-પીઠિકાભાષ્ય (લઘુભાષ્ય) પર છે. આચાર્ય મલયગિરિ પીઠિકાભાષ્યની ગાથા ૬૦૬ પર્યન્ત જ પ્રસ્તુત વૃત્તિ લખી શક્યા. બાકીની વૃત્તિ પછીથી આચાર્ય ક્ષેમકીર્તિએ લખી. આ તથ્યનું પ્રતિપાદન સ્વયં ક્ષેમકીર્તિએ પોતાની વૃત્તિનો પ્રારંભ દરતાં કર્યું છે. પ્રસ્તુત વૃત્તિનાં આરંભમાં આચાર્ય મલયગિરિએ બૃહત્કલ્પલઘુભાષ્યકાર તથા બૃહત્કલ્પ-ચૂર્ણિકાર પ્રત્યે કૃતજ્ઞતા દર્શાવી છે. વૃત્તિમાં પ્રાકૃત ગાથાઓની સાથે સાથે જ પ્રાકૃત કથાનકો પણ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યાં છે. મલયગિરિકૃત વૃત્તિનું ગ્રન્થમાન ૪૬૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે.

મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિકૃત ટીકાઓ :

મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિનું ગૃહસ્થાશ્રમનું નામ પ્રધુમ્ન હતું. પ્રધુમ્ન રાજમંત્રી હતા. તેઓ પોતાની ચાર સ્ત્રીઓને છોડીને મલધારી અભયદેવસૂરિ પાસે દીક્ષિત થયા હતા. અભયદેવનું મૃત્યુ થતાં અર્થાત્ વિ.સં. ૧૧૬૮માં હેમચન્દ્રે આચાર્ય-પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. સંભવતઃ તેઓ વિ.સં. ૧૧૮૦ સુધી આ પદ પર પ્રતિષ્ઠિત રહ્યા અને તદનન્તર તેમનું દેહાવસાન થયું. તેમના કોઈ પણ ગ્રન્થની પ્રશસ્તિમાં વિ.સં. ૧૧૭૭ની પછીનો ઉલ્લેખ નથી. તેમણે નિમ્નોક્ત આગમ-વ્યાખ્યાઓ લખી છે : આવશ્યક-ટિપ્પણ, અનુયોગદ્વાર-વૃત્તિ, નન્દિ-ટિપ્પણ અને વિશેષાવશ્યકભાષ્ય-વૃત્તિ. આ સિવાય નિમ્ન કૃતિઓ પણ મલધારી હેમચન્દ્રની જ છે : શતક-વિવરણ, ઉપદેશમાલા, ઉપદેશમાલાવૃત્તિ, જીવસમાસ-વિવરણ, ભવભાવના, ભવભાવના-વિવરણ. આ ગ્રન્થોનું પરિમાણ લગભગ ૮૦૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે.

આવશ્યકટિપ્પણ :

આ ટિપ્પણ હરિભદ્રકૃત આવશ્યક-વૃત્તિ પર છે. તેને આવશ્યકવૃત્તિ પ્રદેશવ્યાખ્યા અથવા હારિભદ્રીયાવશ્યકવૃત્તિ-ટિપ્પણક. પણ કહે છે. તેના પર હેમચન્દ્રના જ એક

શિષ્ય શ્રીચન્દ્રસૂરિએ એક વધુ ટિપ્પણ લખ્યું છે જેને પ્રદેશવ્યાખ્યા-ટિપ્પણ કહે છે. આવશ્યક-ટિપ્પણનું ગ્રન્થમાન ૪૬૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે.

અનુયોગદ્વારવૃત્તિ :

પ્રસ્તુત વૃત્તિ અનુયોગદ્વારના મૂળપાઠ પર છે. આમાં સૂત્રોનાં પદોનો સરળ તથા સંક્ષિપ્ત અર્થ છે. અહીં-તહીં સંસ્કૃત શ્લોકો પણ ઉદ્દૃત કરવામાં આવ્યા છે. વૃત્તિનું ગ્રન્થમાન ૫૮૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે.

વિશેષાવશ્યકભાષ્ય-બૃહદ્વૃત્તિ :

પ્રસ્તુત વૃત્તિ, જેને શિષ્યહિતાવૃત્તિ પણ કહે છે, મલધારી હેમચન્દ્રની બૃહત્તમ કૃતિ છે. આમાં વિશેષાવશ્યકભાષ્યના વિષયનું સરળ તથા સુબોધ પ્રતિપાદન છે. દાર્શનિક ચર્ચાઓની પ્રધાનતા હોવા છતાં પણ વૃત્તિની શૈલીમાં ક્લિષ્ટતાનો અભાવ દષ્ટિગોચર થાય છે. આ ટીકાને કારણે વિશેષાવશ્યકભાષ્યના પઠન-પાઠનમાં અત્યધિક વૃદ્ધિ થઈ છે, તેમાં કોઈ સંદેહ નથી. આચાર્ય પ્રારંભમાં જ લખ્યું છે કે જિનભદ્રગણિ કામાશ્રમણવિરચિત વિશેષાવશ્યકભાષ્ય પર સ્વોપજવૃત્તિ તથા કોટ્યાચાર્યવિહિત વિવરણ ઉપસ્થિત હોવા છતાં પણ પ્રસ્તુત વૃત્તિ લખવામાં આવી રહી છે, કેમકે આ બંને ટીકાઓ અતિ ગંભીર વાક્યાત્મક અને સંક્ષિપ્ત હોવાને કારણે મંદ બુદ્ધિવાળા શિષ્યો માટે કઠિન સાબિત થાય છે. વૃત્તિના અંતની પ્રશસ્તિમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે આ વૃત્તિ રાજા જયસિંહના રાજ્યમાં વિ.સં. ૧૧૭૫ની કાર્તિક શુકલા પંચમીના દિવસે સમાપ્ત થઈ. વૃત્તિનું ગ્રન્થમાન ૨૮૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે.

નેમિચન્દ્રસૂરિકૃત ઉત્તરાધ્યયનવૃત્તિ :

નેમિચન્દ્રસૂરિનું બીજું નામ દેવેન્દ્રગણિ છે. તેમણે વિ.સં. ૧૧૨૮માં ઉત્તરાધ્યયન પર એક ટીકા લખી. આ ટીકાનું નામ ઉત્તરાધ્યયન-સુખબોધાવૃત્તિ છે. આ વૃત્તિ વાદિવેતાલ શાન્તિસૂરિવિહિત ઉત્તરાધ્યયન-શિષ્યહિતાવૃત્તિના આધારે લખવામાં આવી છે. વૃત્તિની સરળતા તથા સુબોધતાને નજરમાં લઈને તેનું નામ સુખબોધા રાખવામાં આવ્યું છે. તેમાં ઉદાહરણરૂપ અનેક પ્રાકૃત કથાનકો છે. વૃત્તિના અન્તની પ્રશસ્તિમાં ઉલ્લેખ છે કે નેમિચન્દ્રાચાર્ય બૃહદ્ગચ્છીય ઉદ્યોતનાચાર્યના શિષ્ય ઉપાધ્યાય આશ્રદેવના શિષ્ય છે. તેમના ગુરુ-બ્રાતાનું નામ મુનિચન્દ્રસૂરિ છે, જેમની પ્રેરણા જ પ્રસ્તુત વૃત્તિની રચનાનું મુખ્ય કારણ છે. વૃત્તિ-રચનાનું સ્થાન અણહિલપાટક નગર (પાટણ)માં શેઠ દોહડિનું ઘર છે. વૃત્તિની સમાપ્તિનો સમય વિ.સં. ૧૧૨૮ છે. તેનું ગ્રન્થમાન ૧૨૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે.

શ્રીચન્દ્રસૂરિકૃત ટીકાઓ :

શ્રીચન્દ્રસૂરિ શીલભદ્રસૂરિના શિષ્ય હતા. તેમણે નિમ્નોક્ત ગ્રન્થો પર ટીકાઓ લખી છે : નિશીથ (વીસમો ઉદ્દેશક), શ્રમણોપાસક-પ્રતિક્રમણ (આવશ્યક), નન્દી, જીતકલ્પ, નિરયાવલિકાદિ અન્તિમ પાંચ ઉપાંગ.

નિશીથચૂર્ણિ-દુર્ગપદવ્યાખ્યા :

આમાં નિશીથચૂર્ણિના વીસમા ઉદ્દેશકના કઠિન અંશોની સુબોધ વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. વ્યાખ્યાનો અધિક અંશ વિવિધ પ્રકારના માસોના ભંગ, દિવસોની ગણતરી વગેરે સંબંધિત હોવાને કારણે કંઈક નીરસ છે. અંતમાં વ્યાખ્યાકારે પોતાનો પરિચય આપતાં પોતાને શીલભદ્રસૂરિના શિષ્ય બતાવ્યા છે. પ્રસ્તુત વ્યાખ્યા વિ.સં. ૧૧૭૪ની માઘ શુક્લા દ્વાદશી રવિવારના દિવસે સમાપ્ત થઈ.

નિરયાવલિકાવૃત્તિ :

આ વૃત્તિ અંતિમ પાંચ ઉપાંગરૂપ નિરયાવલિકા સૂત્ર પર છે. વૃત્તિ સંક્ષિપ્ત તથા શબ્દાર્થ-પ્રધાન છે. તેનું ગ્રન્થમાન ૬૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે.

જીતકલ્પબૃહચૂર્ણિ-વિષમપદવ્યાખ્યા :

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યા સિદ્ધસેનસૂરિકૃત જીતકલ્પ-બૃહચૂર્ણિનાં વિષમ પદોનાં વ્યાખ્યાન રૂપમાં છે. તેમાં અહીં-તહીં પ્રાકૃત ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે. અંતમાં વ્યાખ્યાકારે પોતાનો નામોલ્લેખ કરતાં દર્શાવ્યું છે કે પ્રસ્તુત વ્યાખ્યા વિ.સં. ૧૨૨૭ના મહાવીર-જન્મકલ્યાણના દિવસે પૂર્ણ થઈ. વ્યાખ્યાનું ગ્રન્થમાન ૧૧૨૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે.

ઉપર્યુક્ત ટીકાકારો સિવાય પણ એવા અનેક આચાર્યો છે જેમણે આગમો પર નાની કે મોટી ટીકાઓ લખી છે. આ પ્રકારની કેટલીક પ્રકાશિત ટીકાઓનો પરિચય આગળ આપવામાં આવેલ છે.

આચાર્ય ક્ષેમકીર્તિકૃત બૃહત્કલ્પવૃત્તિ :

આ વૃત્તિ આચાર્ય મલયગિરિકૃત અપૂર્ણ વૃત્તિની પૂર્તિરૂપે છે. શૈલી વગેરેની દૃષ્ટિએ પ્રસ્તુત વૃત્તિ મલયગિરિકૃત વૃત્તિની કોટિની જ છે. આચાર્ય ક્ષેમકીર્તિના ગુરુનું નામ વિજયચન્દ્રસૂરિ છે. વૃત્તિનો સમાપ્તિકાળ જ્યેષ્ઠ શુક્લા દસમી વિ.સં. ૧૩૩૨ તથા ગ્રન્થમાન ૪૨૬૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે.

માણિક્યશેખરસૂરિકૃત આવશ્યકનિર્યુક્તિ-દીપિકા :

આ ટીકા આવશ્યકનિર્યુક્તિનો શબ્દાર્થ તથા ભાવાર્થ સમજવા માટે બહુ જ ઉપયોગી છે. ટીકાના અંતે દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે દીપિકાકાર માણિક્યશેખર

અંચલગચ્છીય મહેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય મેરુતુંગસૂરિના શિષ્ય છે. પ્રસ્તુત દીપિકા સિવાય નિમ્નલિખિત દીપિકાઓ પણ તેમની જ લખેલી છે : દશવૈકલિકનિર્યુક્તદીપિકા, પિણ્ડનિર્યુક્ત-દીપિકા, ઓધનિર્યુક્ત-દીપિકા, ઉત્તરાધ્યયનદીપિકા, આચાર-દીપિકા. માણિક્યશેખરસૂરિ વિક્રમની પંદરમી સદીમાં વિદ્યમાન હતા.

અજિતદેવસૂરિકૃત આચારાંગદીપિકા :

આ ટીકા ચન્દ્રગચ્છીય મહેશ્વરસૂરિના શિષ્ય અજિતદેવસૂરિએ વિ.સં. ૧૬૨૯ની આસપાસ લખી છે. તેનો આધાર શીલાંકાચાર્ય કૃત આચારાંગ-વિવરણ છે. ટીકા સરળ, સંક્ષિપ્ત તથા સુબોધ છે.

વિજયવિમલગણિવિહિત ગચ્છચારવૃત્તિ :

પ્રસ્તુત વૃત્તિ તપાગચ્છીય આનન્દવિમલસૂરિના શિષ્ય વિજયવિમલગણિએ વિ.સં. ૧૬૩૪માં લખી છે. તેનું ગ્રંથમાન ૫૮૫૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે. વૃત્તિ વિસ્તૃત છે તથા પ્રાકૃત કથાનકોથી યુક્ત છે.

વિજયવિમલગણિવિહિત તન્દુલવૈચારિકવૃત્તિ :

આ વૃત્તિ ઉપરોક્ત વિજયવિમલગણિએ ગુણસૌભાગ્યગણિ પાસેથી મેળવેલ તન્દુલપ્રકીર્ણકના જ્ઞાનના આધારે લખી છે. વૃત્તિ શબ્દાર્થ-પ્રધાન છે. તેમાં ક્યાંક ક્યાંક અન્ય ગ્રંથોનાં ઉદ્ધરણો પણ છે.

વાનરર્ષિકૃત ગચ્છચારટીકા :

પ્રસ્તુત ટીકાના પ્રણેતા વાનરર્ષિ તપાગચ્છીય આનન્દવિમલસૂરિના શિષ્યાનુશિષ્ય છે. ટીકા સંક્ષિપ્ત અને સરળ છે. ટીકાકારે તેનો આધાર હર્ષકુલ દ્વારા પ્રાપ્ત ગચ્છચાર પ્રકીર્ણકનાં જ્ઞાનને માનેલ છે.

ભાવવિજયગણિકૃત ઉત્તરાધ્યયનવ્યાખ્યા :

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યા તપાગચ્છીય મુનિવિમલસૂરિના શિષ્ય ભાવવિજયગણિએ વિ.સં. ૧૬૮૯માં લખી છે. વ્યાખ્યા કથાનકોથી ભરપૂર છે. બધાં જ કથાનકો પદબદ્ધ છે. વ્યાખ્યાનું ગ્રંથમાન ૧૬૨૫૫ શ્લોક-પ્રમાણ છે.

સમયસુન્દરસૂરિસંદેખ્ય દશવૈકલિકદીપિકા :

પ્રસ્તુત દીપિકાના પ્રણેતા સમયસુન્દરસૂરિ ખરતરગચ્છીય સકલચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય છે. દીપિકા શબ્દાર્થ-પ્રધાન છે. તેનું ગ્રંથમાન ૩૪૫૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે. તે વિ. સં. ૧૬૯૧માં સ્તમ્ભતીર્થ (ખંભાત)માં પૂર્ણ થઈ હતી.

જ્ઞાનવિમલસૂરિગ્રંથિત પ્રશ્નવ્યાકરણ-સુખબોધિકાવૃત્તિ :

આ વૃત્તિ વિસ્તારમાં અભયદેવસૂરિકૃત પ્રશ્નવ્યાકરણ-વૃત્તિથી મોટી છે. વૃત્તિના પ્રારંભમાં આચાર્યે નવાંગીવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિ-વિરચિત પ્રશ્નવ્યાકરણવૃત્તિની કૃતજ્ઞતા સ્વીકારી છે. વૃત્તિકાર જ્ઞાનવિમલસૂરિનું બીજું નામ નયવિમલગણિ છે. તેઓ તપાગચ્છીય ધીરવિમલગણિના શિષ્ય છે. પ્રસ્તુત વૃત્તિના લેખનમાં કવિ સુખસાગરે વિશેષ સહાય કરી હતી. વૃત્તિનું ગ્રંથમાન ૭૫૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે. તેનો રચના-કાળ વિ.સં. ૧૭૯૩થી કેટલાક વર્ષ પૂર્વે છે.

લક્ષ્મીવલ્લભગણિવિરચિત ઉત્તરાધ્યયનદીપિકા :

દીપિકાકાર લક્ષ્મીવલ્લભગણિ ખરતરગચ્છીય લક્ષ્મીકીર્તિગણિના શિષ્ય છે. દીપિકા સરળ અને સુબોધ છે. તેમાં દષ્ટાન્તરૂપ અનેક સંસ્કૃત આખ્યાનો છે.

દાનશેખરસૂરિસંકલિત ભગવતી-વિશેષપદવ્યાખ્યા :

આ વ્યાખ્યા પ્રાચીન ભગવતી-વૃત્તિના આધારે લખવામાં આવી છે. આમાં ભગવતી (વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપ્તિ)સૂત્રના કઠિન — દુર્ગ પદોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. વ્યાખ્યાકાર દાનશેખરસૂરિ જિનમાણિક્યસૂરિના શિષ્ય અનન્તહંસગણિના શિષ્ય છે. પ્રસ્તુત વ્યાખ્યા તપાગચ્છનાયક લક્ષ્મીસાગરસૂરિના શિષ્ય સુમતિસાધુસૂરિના શિષ્ય હેમવિમલસૂરિના સમયમાં સંકલિત કરવામાં આવી હતી.

સંઘવિજયગણિકૃત કલ્પસૂત્ર-કલ્પપ્રદીપિકા :

કલ્પસૂત્રની પ્રસ્તુત વૃત્તિ વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય સંઘવિજયગણિએ વિ.સં. ૧૬૭૪માં લખી. વિ.સં. ૧૬૮૧માં કલ્યાણવિજયસૂરિના શિષ્ય ધનવિજયગણિએ તેનું સંશોધન કર્યું. વૃત્તિનું ગ્રંથમાન ૩૨૫૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે.

વિનયવિજયોપાધ્યાયવિહિત કલ્પસૂત્ર-સુખબોધિકા :

આ વૃત્તિ તપાગચ્છીય કીર્તિવિજયગણિના શિષ્ય વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે વિ.સં. ૧૬૯૬માં લખી તથા ભાવવિજયે સંશોધિત કરી. આમાં ક્યાંક-ક્યાંક ધર્મસાગરગણિકૃત કિરણાવલી અને જયવિજયગણિકૃત દીપિકાનું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. ટીકાનું ગ્રંથમાન ૫૪૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે.

સમયસુન્દરગણિવિરચિત કલ્પસૂત્ર-કલ્પલતા :

આ વ્યાખ્યા ઉપર્યુક્ત દશવૈકલિક-દીપિકાકાર ખરતરગચ્છીય સમયસુન્દરગણિની કૃતિ છે. તેનો રચના-કાળ વિ.સં. ૧૬૯૯ની આસપાસ છે. વૃત્તિનું સંશોધન કરનાર હર્ષનંદન છે. તેનું ગ્રંથમાન ૭૭૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે.

શાન્તિસાગરગણિવિદેબ્ધ કલ્પસૂત્ર-કલ્પકૌમુદી :

આ વૃત્તિ તપાગચ્છીય ધર્મસાગરગણિના પ્રશિષ્ય અને શ્વતસાગરગણિના શિષ્ય શાન્તિસાગરગણિએ વિ.સં. ૧૭૦૭માં રચી. વૃત્તિનું ગ્રંથમાન ૩૭૦૭ શ્લોક-પ્રમાણ છે.

પૃથ્વીચન્દ્રસૂરિપ્રણીત કલ્પસૂત્ર-ટિપ્પણક :

પ્રસ્તુત ટિપ્પણકના પ્રણેતા પૃથ્વીચન્દ્રસૂરિ દેવસેનગણિના શિષ્ય છે. દેવસેનગણિના ગુરુનું નામ યશોભદ્રસૂરિ છે. યશોભદ્રસૂરિ શાકંભરી રાજાને પ્રતિબોધ આપનાર આચાર્ય ધર્મઘોષના શિષ્ય છે. ધર્મઘોષસૂરિના ગુરુ ચન્દ્રકુલીન શીલભદ્રસૂરિ છે.

લોકભાષાઓમાં નિર્મિત વ્યાખ્યાઓ :

આગમોની સંસ્કૃત વ્યાખ્યાઓમાં બહુલતા હોવા છતાં પણ પછીના આચાર્યોએ જનહિતની દૃષ્ટિએ લોકભાષાઓમાં આગમોની વ્યાખ્યાઓ રચવી આવશ્યક સમજી. પરિણામે તત્કાલીન પ્રાચીન ગુજરાતીમાં કેટલાક આચાર્યોએ આગમો પર સરળ તથા સુબોધ બાલાવબોધ લખ્યા. આ પ્રકારના બાલાવબોધ લખનારાઓમાં વિક્રમની સોળમી શતાબ્દીમાં વિદ્યમાન પાર્શ્વચન્દ્રગણિ તથા અઢારમી સદીમાં વિદ્યમાન લોકાગચ્છીય (સ્થાનકવાસી) મુનિ ધર્મસિંહનું નામ વિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. મુનિ ધર્મસિંહે ભગવતી, જીવાભિગમ, પ્રજ્ઞાપના, ચન્દ્રપ્રજ્ઞાપ્તિ અને સૂર્યપ્રજ્ઞાપ્તિ છોડીને સ્થાનકવાસી-સમ્મત શેષ ૨૭ આગમો પર બાલાવબોધ - ટબા લખ્યા છે. હિન્દી વ્યાખ્યાઓમાં મુનિ હસ્તિમલકૃત દશવૈકાલિક-સૌભાગ્યચન્દ્રિકા અને નન્દીસૂત્ર-ભાષાટીકા, ઉપાધ્યાય આત્મારામકૃત દશાશ્વતસ્કન્ધ-ગણપતિગુણપ્રકાશિકા, દશવૈકાલિક-આત્મજ્ઞાનપ્રકાશિકા, ઉત્તરાધ્યયન-આત્મજ્ઞાનપ્રકાશિકા, ઉપાધ્યાય અમરમુનિકૃત આવશ્યક-વિવેચન (શ્રમણસૂત્ર) વગેરે ઉલ્લેખનીય છે.

આગમિક વ્યાખ્યાઓમાં સામગ્રી-વૈવિધ્ય :

જૈન આગમોની જે વ્યાખ્યાઓ ઉપલબ્ધ છે તે માત્ર શબ્દાર્થ સુધી જ સીમિત નથી. તેમાં આચારશાસ્ત્ર, દર્શનશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, નાગરિકશાસ્ત્ર, મનોવિજ્ઞાન વગેરે વિષયો સમ્બન્ધિત પ્રચુર સામગ્રી વિદ્યમાન છે.

આચારશાસ્ત્ર :

આવશ્યક-નિર્ધુક્તિનું સામાયિક સમ્બન્ધી અધિકાંશ વિવેચન આચારશાસ્ત્રવિષયક છે. આ જ રીતે અન્ય નિર્ધુક્તિઓમાં પણ એતદ્વિષયક સામગ્રીની પ્રચુરતા છે. વિશેષાવશ્યક-ભાષ્યમાં સામાયિક વગેરે પાંચ પ્રકારના ચારિત્રનું વિસ્તારપૂર્વક વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. જીતકલ્પ-ભાષ્ય, બૃહત્કલ્પ-ભાષ્ય, બૃહત્કલ્પ-

બૃહદ્ભાષ્ય તથા વ્યવહાર-ભાષ્ય તો આચાર-સમ્બન્ધી વિધિ-વિધાનોથી ભરપૂર છે. પંચકલ્પ-મહાભાષ્યનું કલ્પવિષયક વર્ણન પણ જૈન આચારશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બહુ મહત્વપૂર્ણ છે. બૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્યમાં હિસા-અહિસાના સ્વરૂપની વિશેષ ચર્ચા છે. આમાં તથા અન્ય ભાષ્યોમાં જિનકલ્પ-સ્થવિરકલ્પની વિવિધ અવસ્થાઓનું વિશદ વર્ણન છે.

દર્શનશાસ્ત્ર :

સૂત્રકૃતાંગ-નિર્ધુક્તિમાં ક્રિયાવાદી, અક્રિયાવાદી વગેરે ૩૬૩ મત-મતાન્તરોનો ઉલ્લેખ છે. વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં પ્રતિપાદિત ગણધરવાદ અને નિહવવાદ દર્શનવાદની વિવિધ દૃષ્ટિઓનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. આવશ્યક-ચૂર્ણિમાં આજીવક, તાપસ, પરિવ્રાજક, તત્ત્વજિય (તત્ત્વજ્ઞિક), બોટિક વગેરે અનેક મત-મતાન્તરોનું વર્ણન છે. આ જ રીતે અન્ય વ્યાખ્યાઓમાં પણ થોડી-ઘણી દાર્શનિક સામગ્રી મળે છે. સંસ્કૃત ટીકાઓમાં આ પ્રકારની પ્રચુર સામગ્રી છે.

જ્ઞાનવાદ :

વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં જ્ઞાનપંચક — મતિ, શ્રુતિ, અવધિ, મન:પર્યવ અને કેવલજ્ઞાનનાં સ્વરૂપ પર વિસ્તારપૂર્વક પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. આ જ રીતે આમાં કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનના ભેદ અને અભેદનો પણ યુક્તિપુરસ્સર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. બૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્યના પ્રારંભમાં પણ જ્ઞાનપંચકની વિશેષ ચર્ચા છે. નન્દી-ચૂર્ણિમાં પણ આ જ વિષય પર પર્યાપ્ત પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. આ જ રીતે આચાર્ય હરિભદ્રકૃત નન્દીવૃત્તિમાં પણ જ્ઞાનવાદ પર પર્યાપ્ત સામગ્રી છે.

પ્રમાણશાસ્ત્ર :

દશવૈકાલિક-નિર્ધુક્તિમાં અનુમાનની પ્રતિજ્ઞા વગેરે દસ પ્રકારના અવયવોનો નિર્દેશ છે. આ જ વિષયનું આચાર્ય હરિભદ્રે પોતાની દશવૈકાલિક-વૃત્તિમાં વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કર્યું છે. પ્રમાણશાસ્ત્ર-સમ્બન્ધી ચર્ચા માટે આચાર્ય શીલાંક તથા મલયગિરિની ટીકાઓ વિશેષ દૃષ્ટવ્ય છે.

કર્મવાદ :

વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં સામાયિકનિર્ગમની ચર્ચાના પ્રસંગમાં ઉપશમ અને લપક શ્રેણીનું તથા સિદ્ધ-નમસ્કારનું વ્યાખ્યાન કરતાં આચાર્ય કર્મસ્થિતિ, સમુદ્ઘાત, શૈલેષી-અવસ્થા વગેરેનું વર્ણન કર્યું છે. બૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્યના તૃતીય ઉદ્દેશમાં હિસાના સ્વરૂપ-વર્ણનના પ્રસંગે રાગાદિની તીવ્રતા અને તીવ્ર કર્મબન્ધ, હિસકનાં જ્ઞાન તથા અજ્ઞાનને કારણે કર્મબન્ધની ન્યૂનાધિકતા, અધિકરણવૈવિધ્યથી કર્મ-વૈવિધ્ય વગેરેનું વિસ્તારપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

મનોવિજ્ઞાન અને યોગશાસ્ત્ર :

વિશેષાવશ્યકભાષ્યના સિદ્ધ-નમસ્કાર પ્રકરણમાં ધ્યાનનું પર્યાપ્ત વિવેચન છે. વ્યવહાર-ભાષ્યના દ્વિતીય ઉદ્દેશમાં ભાષ્યકારે ક્ષિત્તચિત્ત તથા દીપ્તચિત્ત સાધુઓની ચિકિત્સાની મનોવૈજ્ઞાનિક વિધિ દર્શાવી છે. આ જ ઉદ્દેશમાં ક્ષિત્તચિત્ત અને દીપ્તચિત્ત થવાના કારણો પર પણ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. પંચકલ્પ-મહાભાષ્યમાં પ્રવ્રજ્યાની યોગ્યતા-અયોગ્યતાનો વિચાર કરતાં ભાષ્યકારે વ્યક્તિત્વના વીસ ભેદોનું વર્ણન કર્યું છે. આ જ રીતે નિશીથ-વિશેષચૂર્ણિમાં વ્યક્તિત્વના અડતાળીસ ભેદોનું સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યું છે : અઢાર પ્રકારના પુરુષો, વીસ પ્રકારની સ્ત્રીઓ તથા દસ પ્રકારના નપુંસકો.

કામવિજ્ઞાન :

દશવૈકાલિક-નિર્ધુક્તિમાં ચૌદ પ્રકારનાં સંપ્રાપ્ત કામ અને દસ પ્રકારના અસંપ્રાપ્ત કામનો ઉલ્લેખ છે. બૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્યના તૃતીય ઉદ્દેશમાં પુરુષસંસર્ગના અભાવમાં ગર્ભાધાન થવાનાં કારણો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. આ જ ભાષ્યના ચતુર્થ ઉદ્દેશમાં હસ્તકર્મ, મૈથુન વગેરેનાં સ્વરૂપનું વર્ણન છે. નિશીથ-વિશેષચૂર્ણિના પ્રથમ ઉદ્દેશમાં આ જ વિષય પર વિશેષ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. આ જ ચૂર્ણિના છઠ્ઠા ઉદ્દેશમાં કામીઓના પ્રેમપત્ર-લેખનનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તથા સાતમા ઉદ્દેશમાં વિવિધ પ્રકારની કામ-ક્રીડાઓ પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

સમાજશાસ્ત્ર :

આવશ્યક-નિર્ધુક્તિમાં પ્રથમ તીર્થંકર ભગવાન ઋષભદેવના સમયની સામાજિક સ્થિતિ પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. તે સમયના આહાર, શિલ્પ, કર્મ, લેખન, માનદંડ, પોત, ઈષુશાસ્ત્ર, ઉપાસના, ચિકિત્સા, અર્થશાસ્ત્ર, યજ્ઞ, ઉત્સવ, વિવાહ વગેરે ચાલીસ સામાજિક વિષયોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. આચારંગ-નિર્ધુક્તિમાં મનુષ્ય-જાતિના સાત વર્ણો અને નવ વર્ણાન્તરોનો ઉલ્લેખ છે. બૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્યમાં પાંચ પ્રકારના સાર્થ, આઠ પ્રકારના સાર્થવાહ, આઠ પ્રકારના સાર્થ-વ્યવસ્થાપક, છ પ્રકારની આર્યજાતિઓ, છ પ્રકારના આર્યકુળો વગેરે સમાજશાસ્ત્ર સાથે સંબંધિત અનેક પ્રકારના વિષયોનું વર્ણન છે. આવશ્યકચૂર્ણિમાં આવશ્યક-નિર્ધુક્તિનું જ અનુસરણ કરતાં ઋષભદેવના જન્મ, વિવાહ, અપત્ય વગેરેના વર્ણનની સાથે-સાથે તત્કાલીન શિલ્પ, કર્મ, લેખ વગેરે પર વિશેષ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. નિશીથ-વિશેષચૂર્ણિના નવમ ઉદ્દેશમાં ત્રણ પ્રકારના અન્ત:પુરોનું વર્ણન છે. આ ચૂર્ણિના સોળમા ઉદ્દેશમાં જુગુપ્સિત કુળોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

નાગરિકશાસ્ત્ર :

બૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્યના પ્રથમ ઉદ્દેશમાં ગ્રામ, નગર, ખેડ, કર્બટક, મડમ્બ, પત્તન, આકર, દ્રોણમુખ, નિગમ, રાજધાની વગેરેનું સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. શીલાંકાયાર્થકૃત આચારાંગ-વિવરણના પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધના અષ્ટમ અધ્યયનના ૫૪ ઉદ્દેશકમાં ૫૨ આ જ પ્રકારનું વર્ણન છે.

ભૂગોળ :

આવશ્યક-નિર્ધુક્તિમાં ચોવીસ તીર્થંકરોના ભિક્ષાલાભના પ્રસંગમાં હસ્તિનાપુર વગેરે ચોવીસ નગરોનાં નામ ગણાવવામાં આવ્યાં છે. પંચકલ્પ-મહાભાષ્યમાં ક્ષેત્રકલ્પની ચર્ચા કરતાં ભાષ્યકારે સાડા પચ્ચીસ આર્યદેશો અને તેમની રાજધાનીઓનો નામોલ્લેખ કર્યો છે. નિશીથ-વિશેષચૂર્ણિના સોળમા ઉદ્દેશમાં આર્યદેશની સીમા આ મુજબ બતાવવામાં આવી છે : પૂર્વમાં મગધ, પશ્ચિમમાં સ્થૂણા, ઉત્તરમાં કુશાલા અને દક્ષિણમાં કૌશામ્બી.

રાજનીતિ :

વ્યવહાર-ભાષ્યના પ્રથમ ઉદ્દેશમાં રાજા, પુવરાજ, મહત્તરક, અમાત્ય, કુમાર, નિયતિક, રૂપયક્ષ વગેરેનાં સ્વરૂપ તથા કાર્યો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

ઐતિહાસિક ચરિત્રો :

આવશ્યકનિર્ધુક્તિમાં ઋષભદેવ, મહાવીર, આર્ય રક્ષિત, સપ્ત નિહ્લવ, નાગદત્ત, મહાગિરિ, સ્થૂલભદ્ર, ધર્મઘોષ, સુરેન્દ્રદત્ત, ધન્વન્તરિ વૈદ્ય, કરકંડુ, પુષ્પભૂતિ વગેરેનાં ચરિત્ર પર સંક્ષિપ્ત સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે. વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં આર્ય વજ્ર, આર્ય રક્ષિત, પુષ્પમિત્ર, જમાલિ, તિષ્યગુપ્ત, આષાઢભૂતિ, અશ્વમિત્ર, ગંગ, રોહગુપ્ત, ગોષ્ઠામાહિલ, શિવભૂતિ વગેરે અનેક ઐતિહાસિક પુરુષોનાં જીવન-ચરિત્ર પર પર્યાપ્ત પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. આવશ્યકચૂર્ણિમાં ભગવાન ઋષભદેવ તથા મહાવીર, ભરત અને બાહુબલિ, ગોશાલક, ચન્દનબાલા, આનન્દ, કામદેવ, શિવરાજર્ષિ, ગંગદત્ત, ઈલાપુત્ર, મેતાર્ય, કાલિકાયાર્ય, ચિલાતિપુત્ર, ધર્મરુચિ, તેતલીપુત્ર, અભયકુમાર, શ્રેણિક, ચેલ્લણા, સુલસા, કોણિક, ચેટક, ઉદાપી, મહાપદ્મનન્દ, શકટાલ, વરરુચિ, સ્થૂલભદ્ર વગેરે અનેક ઐતિહાસિક વ્યક્તિઓ સમ્બન્ધિત આખ્યાનો છે.

સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા :

દશવૈકલિક-નિર્ધુક્તિમાં ધાન્ય તથા રત્નની ચોવીસ જાતિઓ ગણાવવામાં આવી છે. બૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્યના દ્વિતીય ઉદ્દેશમાં જાગિક વગેરે પાંચ પ્રકારનાં વસ્ત્રો તથા ઔર્ણિક વગેરે પાંચ પ્રકારના રજોહરણનું સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.

વ્યવહારભાષ્યના પ્રથમ ઉદ્દેશમાં સત્તર પ્રકારના ધાન્ય-ભંડારોનું વર્ણન છે. નિશીથ-વિશેષચૂર્ણિના પ્રથમ ઉદ્દેશમાં દંડ, વિદંડ, લાઠી, વિલઠ્ઠી વગેરેનો તફાવત દર્શાવવામાં આવ્યો છે. આ જ ચૂર્ણિના સમ્પ્રદાય ઉદ્દેશમાં કુંડલ, ગુણ, મણિ, તુડિય, તિસરિય, બાલંભા, પલંભા, હાર, અર્ધહાર, એકાવલી, મુક્તાવલી, કનકાવલી, રત્નાવલી, પદ્મ, મુકુટ વગેરે વિવિધ પ્રકારનાં આભરણોનું સ્વરૂપ-વર્ણન છે. અષ્ટમ ઉદ્દેશમાં ઉઘાનગૃહ, નિર્ધાણગૃહ, અદ્દ, અદ્દાલક, શૂન્યગૃહ, ભિન્નગૃહ, તૃણગૃહ, ગોગૃહ વગેરે અનેક પ્રકારનાં ગૃહો તથા શાળાઓનું સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. નવમા ઉદ્દેશમાં કોષાગાર, ભાંડાગાર, પાનાગાર, ક્ષીરગૃહ, ગંજશાલા, મહાનસશાલા વગેરેના સ્વરૂપનું વર્ણન છે.

પ્રથમ પ્રકરણ

નિર્ચુક્તિઓ અને નિર્ચુક્તિકાર

મૂલ ગ્રંથોના અર્થના સ્પષ્ટીકરણ માટે તેની પર વ્યાખ્યાત્મક સાહિત્ય લખવાની પરંપરા પ્રાચીન ભારતીય સાહિત્યકારોમાં વિશેષ રૂપે વિદ્યમાન રહી છે. તેઓ મૂળ ગ્રંથના પ્રત્યેક શબ્દની વિવેચના તથા આલોચના કરતા તથા તેના પર એક નાની કે મોટી ટીકા લખતા. વિશેષપણે પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા તરફ અધિક ધ્યાન આપતા. જે રીતે વૈદિક પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા કરવા માટે યાસ્ક મહર્ષિએ નિઘણુભાષ્યરૂપે નિરુક્ત લખ્યું, તે જ રીતે જૈન આગમોના પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા કરવા માટે આચાર્ય ભદ્રબાહુએ પ્રાકૃત પદ્યમાં નિર્ચુક્તિઓની રચના કરી. નિર્ચુક્તિની વ્યાખ્યા-પદ્ધતિ ખૂબ જ પ્રાચીન છે. અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં શ્રુત, સ્કન્ધ વગેરે પદોનું નિર્ચુક્તિ-પદ્ધતિથી અર્થાત્ નિક્ષેપપૂર્વક વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે.^૧ યાસ્ક મહર્ષિના નિરુક્તમાં જે રીતે સર્વપ્રથમ નિરુક્ત-ઉપોદ્ઘાત છે તે જ રીતે નિર્ચુક્તિઓમાં પણ પ્રારંભમાં ઉપોદ્ઘાત મળે છે.

દસ નિર્ચુક્તિઓ :

આચાર્ય ભદ્રબાહુએ નિમ્નાંકિત ગ્રંથોની નિર્ચુક્તિઓ લખી છે : ૧. આવશ્યક, ૨. દશવૈકલિક, ૩. ઉત્તરાધ્યયન, ૪. આચારંગ, ૫. સૂત્રકૃતાંગ, ૬. દશાશ્રુતસ્કન્ધ, ૭. બૃહત્કલ્પ, ૮. વ્યવહાર, ૯. સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ અને ૧૦. ઋષિભાષિત.

આમાંથી અંતિમ બે નિર્ચુક્તિઓ ઉપલબ્ધ નથી. બાકીની આઠ ઉપલબ્ધ છે. આ નિર્ચુક્તિઓમાં આચાર્ય જૈન ન્યાય-સમ્મત નિક્ષેપ-પદ્ધતિનો આધાર લીધો છે. નિક્ષેપ-પદ્ધતિમાં કોઈ એક શબ્દના બધા સંભવિત અર્થોનો નિર્દેશ કરીને પ્રસ્તુત અર્થનું પ્રહણ કરવામાં આવે છે. આચાર્ય ભદ્રબાહુએ પોતાની નિર્ચુક્તિઓમાં પ્રસ્તુત અર્થના નિશ્ચયની સાથે સાથે જ તત્સમ્બંધ અન્ય વાતોનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે. 'નિર્ચુક્તિ' શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં તેઓ સ્વયં કહે છે : એક શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે પરંતુ કયો અર્થ કયા પ્રસંગ માટે ઉપયુક્ત થાય છે, ભગવાનના ઉપદેશ સમયે કયો અર્થ કયા શબ્દ સાથે સમ્બંધ હતો, વગેરે વાતો ધ્યાનમાં રાખતાં ઠીક-ઠીક

૧. જુઓ - અનુયોગદ્વાર, પૃ. ૧૮ અને આગળ.

અર્થનો નિર્ણય કરવો અને તે અર્થનો સૂત્રના શબ્દો સાથે સંબંધ સ્થાપિત કરવો — એ જ નિર્યુક્તિનું પ્રયોજન છે.^૧

નિર્યુક્તિઓની રચનાનો પ્રારંભ કરતાં આચાર્ય ભદ્રબાહુએ સર્વપ્રથમ પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનનું વિવેચન કર્યું છે. પછીના ટીકાકારોએ જ્ઞાનને મંગલરૂપ માનીને એ સિદ્ધ કર્યું છે કે આ ગાથાઓથી મંગલનું પ્રયોજન પણ સિદ્ધ થાય છે : આગળ આચાર્યે તે બતાવ્યું છે કે આ પાંચ જ્ઞાનોમાંથી પ્રસ્તુત અધિકાર શ્રુતજ્ઞાનનો જ છે, કેમકે આ જ જ્ઞાન એવું છે જે પ્રદીપવત્ સ્વ-પર-પ્રકાશક છે. આ જ કારણ છે કે શ્રુતજ્ઞાનના આધારે જ મતિ વગેરે અન્ય જ્ઞાનોનું તથા સ્વયં શ્રુતનું પણ નિરૂપણ થઈ શકે છે. તે પછી નિર્યુક્તિકારે સામાન્યરૂપે બધા તીર્થંકરોને નમસ્કાર કર્યા છે. પછી વર્તમાન તીર્થના પ્રણેતા — પ્રવર્તક ભગવાન મહાવીરને નમસ્કાર કર્યા છે. તદુપરાન્ત મહાવીરના મુખ્ય શિષ્યો એકાદશ ગણધરોને નમસ્કાર કરીને ગુરુપરંપરારૂપ આચાર્યવંશ અને અધ્યાપકપરંપરારૂપ ઉપાધ્યાયવંશને નમસ્કાર કર્યા છે. તે પછી આચાર્યે એ પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે આ બધાએ શ્રુતનો જે અર્થ બતાવ્યો છે તેની હું નિર્યુક્તિ અર્થાત્ શ્રુતની સાથે અર્થની યોજના કરું છું. તે માટે નિમ્નાંકિત શ્રુતગ્રંથો લઉં છું : ૧. આવશ્યક, ૨. દશવૈકલિક, ૩. ઉત્તરાધ્યયન, ૪. આચારંગ, ૫. સૂત્રકૃતાંગ, ૬. દશાશ્રુતસ્કન્ધ, ૭. કલ્પ (બૃહત્કલ્પ), ૮. વ્યવહાર, ૯. સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ, ૧૦. ઋષિભાષિત.^૨

આચાર્ય ભદ્રબાહુની આ દસ નિર્યુક્તિઓનો રચના-ક્રમ પણ જે ક્રમથી નિર્યુક્તિ-રચનાની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી છે તે જ હોવો જોઈએ. આ કથનની પુષ્ટિ માટે કેટલાંક પ્રમાણ^૩ નીચે આપવામાં આવ્યા છે :-

૧. ઉત્તરાધ્યયન-નિર્યુક્તિમાં વિનયનું વ્યાખ્યાન કરતી વખતે લખ્યું છે કે આના વિષયમાં પહેલાં કહેવામાં આવી ચૂક્યું છે.^૪ આ કથન દશવૈકલિકના 'વિનયસમાધિ' નામના અધ્યયનની નિર્યુક્તિને લક્ષ્યમાં રાખીને કરવામાં આવ્યું છે. આનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્તરાધ્યયન-નિર્યુક્તિની પહેલાં દશવૈકલિક-નિર્યુક્તિની રચના થઈ હતી.

૨. 'કામા પુવ્વુદ્ધિઠ્ઠા' (ઉત્તરાધ્યયનનિર્યુક્તિ, ગા. ૨૦૮)માં એમ સૂચિત કરવામાં આવ્યું છે કે કામના વિષયમાં પહેલાં વિવેચન થઈ ચૂક્યું છે. આ વિવેચન દશવૈકલિકનિર્યુક્તિની ગા. ૧૬૧-૧૬૨માં છે. આનાથી પણ એ જ વાત સિદ્ધ થાય છે.

૧. આવશ્યકનિર્યુક્તિ, ગા. ૮૮.

૨. એજન, ગા. ૭૯-૮૬

૩. ગણધરવાદ, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૫-૬

૪. ઉત્તરાધ્યયનનિર્યુક્તિ, ગા. ૨૯.

૩. આવશ્યકનિર્યુક્તિના પ્રારંભમાં દસ નિર્યુક્તિની રચના કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી છે. તેનાથી એ સ્વતઃ સિદ્ધ છે કે સર્વપ્રથમ આવશ્યકનિર્યુક્તિ લખવામાં આવી. આવશ્યકનિર્યુક્તિની નિહવાવાદ સમ્બન્ધિત પ્રાયઃ બધી ગાથાઓ જેમની તેમ ઉત્તરાધ્યયનનિર્યુક્તિમાં લખવામાં આવી છે. તેનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે ઉત્તરાધ્યયનનિર્યુક્તિની રચના આવશ્યકનિર્યુક્તિ પછી જ થઈ હતી.

૪. આચારાંગનિર્યુક્તિ (ગા.૫)માં કહેવામાં આવ્યું છે કે 'આચાર' અને 'અંગ'ના નિક્ષેપનું કથન પહેલાં થઈ ચૂક્યું છે. તેથી દશવૈકલિક અને ઉત્તરાધ્યયનની નિર્યુક્તિની રચના આચારાંગનિર્યુક્તિની પૂર્વે સિદ્ધ થાય છે, કેમકે દશવૈકલિકના 'ક્ષુલ્લિકાચાર' અધ્યયનની નિર્યુક્તિમાં 'આચાર'ની તથા ઉત્તરાધ્યયનના 'ચતુરંગ' અધ્યયનની નિર્યુક્તિમાં 'અંગ' શબ્દની જે વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે તેનો જ ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખ છે.

૫. આચારાંગનિર્યુક્તિ (ગા.૩૪૬)માં લખવામાં આવ્યું છે કે 'મોક્ષ' શબ્દની નિર્યુક્તિ અનુસાર જ 'વિમુક્તિ' શબ્દની વ્યાખ્યા છે. આ કથન ઉત્તરાધ્યયનના 'મોક્ષ' શબ્દની નિર્યુક્તિ સાથે સમ્બન્ધ ધરાવે છે. તેનાથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે આચારાંગનિર્યુક્તિ પહેલાં ઉત્તરાધ્યયનનિર્યુક્તિની રચના થઈ હશે.

૬. સૂત્રકૃતાંગનિર્યુક્તિ (ગા.૮૮)માં કહેવામાં આવ્યું છે કે 'ધર્મ' શબ્દનો નિક્ષેપ પહેલાં થઈ ચૂક્યો છે. આ કથન દશવૈકલિકનિર્યુક્તિની રચના સૂત્રકૃતાંગનિર્યુક્તિની પૂર્વે થઈ હોવાનું સૂચવે છે.

૭. સૂત્રકૃતાંગનિર્યુક્તિ (ગા.૧૨૭)માં કહેવામાં આવ્યું છે કે 'ગ્રન્થ'નો નિક્ષેપ પહેલાં થઈ ચૂક્યો છે. આ કથન ઉત્તરાધ્યયનનિર્યુક્તિ (ગા.૨૪૦)ને અનુલક્ષીને છે. તેનાથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે સૂત્રકૃતાંગનિર્યુક્તિ પૂર્વે ઉત્તરાધ્યયનનિર્યુક્તિની રચના થઈ હતી.

નિર્યુક્તિકાર આચાર્ય ભદ્રબાહુ :

ભદ્રબાહુ નામના એકથી વધારે અચાર્ય થયા છે. શ્વેતામ્બર-માન્યતા અનુસાર ચતુર્દશપૂર્વધર આચાર્ય ભદ્રબાહુ નેપાળમાં યોગસાધના માટે ગયા હતા, જ્યારે દિગમ્બર-માન્યતા અનુસાર આ જ ભદ્રબાહુ નેપાળમાં ન જતાં દક્ષિણમાં ગયા હતા. આ બે ઘટનાઓ પરથી એ અનુમાન થઈ શકે છે કે આ બંને ભદ્રબાહુ ભિન્ન-ભિન્ન વ્યક્તિ હતા. નિર્યુક્તિઓના કર્તા ભદ્રબાહુ આ બંનેથી અલગ કોઈ ત્રીજી વ્યક્તિ જ છે. તે ચતુર્દશપૂર્વધર ભદ્રબાહુ ન હોતાં વિક્રમની છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં વિદ્યમાન અન્ય જ ભદ્રબાહુ છે જે પ્રસિદ્ધ જ્યોતિર્વિદ વરાહમિહિરના સહોદર હતા.

જૈન સમ્પ્રદાયની સામાન્ય રીતે એ જ પારણા છે કે છેદસૂત્રકાર તથા નિર્યુક્તિકાર બંને ભદ્રબાહુ એક જ છે, જે ચતુર્દશપૂર્વધર સ્થવિર આર્ય ભદ્રબાહુના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. વસ્તુતઃ છેદસૂત્રકાર ચતુર્દશપૂર્વધર સ્થવિર આર્ય ભદ્રબાહુ અને નિર્યુક્તિકાર આચાર્ય ભદ્રબાહુ બે અલગ વ્યક્તિ છે.^૧

દશાશ્રુતસ્કન્ધનિર્યુક્તિના પ્રારંભમાં નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે પ્રાચીન ગોત્રીય, અંતિમ શ્રુતકેવલી, દશાશ્રુતસ્કન્ધ, કલ્પ અને વ્યવહાર પ્રણેતા મહર્ષિ ભદ્રબાહુને હું નમસ્કાર કરું છું.^૨ આ જ પ્રકારનો ઉલ્લેખ પંચકલ્પનિર્યુક્તિના પ્રારંભમાં પણ છે. આ ઉલ્લેખોથી એ સિદ્ધ થાય છે કે છેદસૂત્રોના કર્તા ચતુર્દશપૂર્વધર અંતિમ શ્રુતકેવલી સ્થવિર આર્ય ભદ્રબાહુસ્વામી છે.

છેદસૂત્ર તથા નિર્યુક્તિઓ એક જ ભદ્રબાહુની કૃતિઓ છે, આ માન્યતાના સમર્થન માટે પણ કેટલાક પ્રમાણ મળે છે. તેમાં સહુથી પ્રાચીન પ્રમાણ આચાર્ય શીલાકકૃત આચારંગ-ટીકામાં મળે છે.^૩ તેનો સમય વિક્રમની આઠમી શતાબ્દીનો ઉત્તરાર્ધ અથવા નવમી શતાબ્દીનો પ્રારંભ છે. તેમાં એ જ બતાવવામાં આવ્યું છે કે નિર્યુક્તિકાર ચતુર્દશપૂર્વધર ભદ્રબાહુસ્વામી છે.

નિર્યુક્તિકાર ચતુર્દશપૂર્વધર ભદ્રબાહુસ્વામી છે, આ માન્યતાને બાધિત કરનાર પ્રમાણ અધિક સબળ તથા તર્કપૂર્ણ છે. આ પ્રમાણોની પ્રામાણિકતાનો સહુથી મોટો આધાર તો એ છે કે સ્વયં નિર્યુક્તિકાર પોતાને ચતુર્દશપૂર્વધર ભદ્રબાહુસ્વામીથી અલગ દર્શાવે છે. બીજી વાત એ છે કે આ પ્રમાણો અધિક પ્રાચીન તથા પ્રબળ છે. નિર્યુક્તિકાર ભદ્રબાહુસ્વામી જ જો ચતુર્દશપૂર્વધર ભદ્રબાહુસ્વામી હોય તો તેમની બનાવેલી નિર્યુક્તિઓમાં નિમ્નાલિખિત વાતો ના મળવી જોઈએ :-

૧. આવશ્યકનિર્યુક્તિની ૭૬૪થી ૭૭૬ સુધીની ગાથાઓમાં સ્થવિર ભદ્રગુપ્ત, આર્ય સિંહગિરિ, વજ્રસ્વામી, તોસલિપુત્રાચાર્ય, આર્ય રક્ષિત, ફલ્ગુરક્ષિત વગેરે અર્વાચીન આચાર્યો સંબંધી પ્રસંગોનું વર્ણન.

૨. પિણ્ડનિર્યુક્તિ ગાથા ૪૯૮માં પાદલિખાચાર્યનો પ્રસંગ તથા ૫૦૩થી ૫૦૫ સુધીની ગાથાઓમાં વજ્રસ્વામીના મામા આર્ય સમિતસૂરિનો સમ્બન્ધ, બ્રહ્મદ્વીપિક તાપસોની પ્રવ્રજ્યા એને બ્રહ્મદ્વીપિકા શાખાની ઉત્પત્તિનું વર્ણન.

૧. મહાવીર જૈન વિદ્યાલય : રજત મહોત્સવ ગ્રંથ, પૃ. ૧૮૫

૨. વંદામિ મહદ્બાહુ, પાર્શ્વ ચરિત્રસંગલસુચનાર્ણિ ।

સુત્તસ્સ કારામિસિ, દસાસુ કખ્ખે ય વ્વહરે ॥ ૧ ॥

૩. નિર્યુક્તિકારસ્ય મહદ્બાહુસ્વામિનશ્ચતુર્દશપૂર્વધરસ્યાચાર્યોઽતસ્તાન । - આચારંગટીકા, પૃ. ૪

૩. ઉત્તરાધ્યયનનિર્યુક્તિ ગાથા ૧૨૦માં કાલિકાચાર્યની કથા.

૪. આવશ્યકનિર્યુક્તિની ૭૬૪થી ૭૬૯ સુધીની ગાથાઓમાં દશપૂર્વધર વજ્રસ્વામીને નમસ્કાર.

૫. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના અકામમરણીય નામના અધ્યયન સંબંધી એક નિર્યુક્તિ-ગાથા છે જેનો અર્થ આમ છે : અમે મરણવિભક્તિ સંબંધિત બધા દ્વારોનું અનુક્રમે વર્ણન કર્યું. પદાર્થોનું સંપૂર્ણ તથા વિશદ વર્ણન તો જિન અર્થાત્ કેવલજ્ઞાની અને ચતુર્દશપૂર્વધર જ કરી શકે છે.^૧ જો નિર્યુક્તિકાર સ્વયં ચતુર્દશપૂર્વવિદ્ હોત તો પોતાના મુખથી આવી વાત ન કહેત.

૬. જેમ કે પહેલાં કહેવામાં આવી ચૂક્યું છે, દશાશ્રુતસ્કન્ધનિર્યુક્તિના પ્રારંભમાં જ આચાર્ય લખે છે : 'પ્રાચીન ગોત્રીય, અંતિમ શ્રુતકેવલી અને દશાશ્રુતસ્કન્ધ, કલ્પ તથા વ્યવહારના પ્રણેતા મહર્ષિ ભદ્રબાહુને હું નમસ્કાર કરું છું.' આનાથી સહજ જ અનુમાન કરી શકાય છે કે જો નિર્યુક્તિકાર સ્વયં ચતુર્દશપૂર્વધર ભદ્રબાહુસ્વામી હોત તો તે રીતે છેદસૂત્રકારને નમસ્કાર ન કરત. બીજા શબ્દોમાં જો છેદસૂત્રકાર અને નિર્યુક્તિકાર એક જ ભદ્રબાહુ હોત તો દશાશ્રુતસ્કન્ધનિર્યુક્તિના પ્રારંભમાં જ છેદસૂત્રકાર ભદ્રબાહુને નમસ્કાર ન કરવામાં આવત, કેમકે કોઈ પણ સમજદાર ગ્રંથકાર પોતાની જાતને નમસ્કાર કરતો નથી.

ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખોથી એ જ વાત સિદ્ધ સિદ્ધ થાય છે છેદસૂત્રકાર ચતુર્દશપૂર્વધર શ્રુતકેવલી આર્ય ભદ્રબાહુ અને નિર્યુક્તિકાર આચાર્ય ભદ્રબાહુ એક જ વ્યક્તિ ન હોઈને અલગ-અલગ વ્યક્તિ છે. હા, નિર્યુક્તિઓમાં ઉપલબ્ધ કેટલીક ગાથાઓ અવશ્ય પ્રાચીન હોઈ શકે છે, જેમનો આચાર્ય ભદ્રબાહુએ પોતાની કૃતિઓમાં સમાવેશ કરી લીધો હોય. આ જ રીતે નિર્યુક્તિઓની કેટલીક ગાથાઓ અર્વાચીન છીના આચાર્યો દ્વારા જોડેલી પણ હોઈ શકે છે.^૧

૧. સર્વે ઇદમ્ દાત, મરણવિભક્તોઽ વર્ણિયા કમસો ।

સગલિગિરુણે પયત્થે, જિણચરુદ્ધસપુલ્લિ ભાસંતિ ॥ ૨૩૩ ॥

૨. આ વિષયમાં મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીએ પર્યાપ્ત ઉદાહરણ કર્યો છે. તેઓ જે નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યા છે તે તેમના જ શબ્દોમાં અહીં ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે :—

બૃહત્કલ્પ-ત્વાપ્ય ત્વા. ૬ની પ્રસ્તાવનામાં મેં અનેક પ્રમાણોના આધાર સિદ્ધ કર્યું છે કે ઉપલબ્ધ નિર્યુક્તિઓના કર્તા શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુ નથી પરંતુ જયોતિર્વિદ્

નિર્યુક્તિકાર આચાર્ય ભદ્રબાહુ વારાહીસંહિતાના પ્રણેતા જયોતિર્વિદ્ વરાહમિહિરના પૂર્વાશ્રમના સહોદર ભાઈ રૂપે જૈન સંપ્રદાયમાં પ્રસિદ્ધ છે. તેઓ

વરાહમિહિરના ભાઈ દ્વિતીય ભદ્રબાહુ છે, જે વિક્રમની છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં થયા છે. પોતાના આ કથનનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું અહીં ઉચિત છે. જ્યારે હું એમ કહું છું કે ઉપલબ્ધ નિર્યુક્તિઓ દ્વિતીય ભદ્રબાહુની છે, શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુની નથી, ત્યારે તેનું તાત્પર્ય એવું નથી કે શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુએ નિર્યુક્તિઓની રચના કરી જ નથી. મારું તાત્પર્ય માત્ર એટલું જ છે કે જે અંતિમ સંકલન રૂપે આજે આપણી સમક્ષ નિર્યુક્તિઓ ઉપલબ્ધ છે તે શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુની નથી. આનો અર્થ એમ નથી કે દ્વિતીય ભદ્રબાહુની પહેલાં કોઈ નિર્યુક્તિઓ હતી જ નહિ. નિર્યુક્તિ રૂપે આગમવ્યાખ્યાની પદ્ધતિ ખૂબ જૂની છે. આની જાણ આપણને અનુયોગદ્વારથી થાય છે. ત્યાં સ્પષ્ટ કહેવામાં આવ્યું છે કે અનુગમ બે પ્રકારનો હોય છે : સુતાણુગમ અને નિજજુત્તિઆણુગમ. એટલું જ નહિ પરંતુ નિર્યુક્તિરૂપે પ્રસિદ્ધ ગાથાઓ પણ અનુયોગદ્વારમાં આપવામાં આવી છે. પાશ્ચિમસૂત્રમાં પણ સનિજ્જુત્તિ એવો પાઠ મળે છે. દ્વિતીય ભદ્રબાહુ પહેલાંની ગોવિન્દ વાચકની નિર્યુક્તિનો ઉલ્લેખ નિશીથ-ભાષ્ય તથા ચૂર્ણિમાં મળે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ વૈદિક વાક્યમાં પણ નિરુક્ત અતિ પ્રાચીન છે. આથી નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય છે કે જૈનાગમની વ્યાખ્યાનો નિર્યુક્તિ નામક પ્રકાર પ્રાચીન છે. એવો સંભવ નથી કે છઠ્ઠી શતાબ્દી સુધી આગમોની કોઈ વ્યાખ્યા નિર્યુક્તિ રૂપે થઈ જ ન હોય. દિગંબરમાન્ય મૂલાચારમાં પણ આવશ્યકનિર્યુક્તિગત કેટલીય ગાથાઓ છે. આનાથી પણ ખબર પડે છે કે શ્વેતાંબર-દિગંબર સંપ્રદાયનો સ્પષ્ટ ભેદ થયા પહેલાં પણ નિર્યુક્તિની પરંપરા હતી. આવી સ્થિતિમાં શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુએ નિર્યુક્તિઓની રચના કરી છે — આ પરંપરાને નિર્મૂળ માનવાનું કોઈ કારણ નથી. આથી એમ માનવું ઉચિત છે કે શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુએ પણ નિર્યુક્તિઓની રચના કરી હતી અને પછીથી ગોવિન્દ વાચક જેવા અન્ય આચાર્યોએ પણ. આ રીતે ક્રમશઃ વધતાં વધતાં નિર્યુક્તિઓનું જે અંતિમ રૂપ થયું તે દ્વિતીય ભદ્રબાહુનું છે અર્થાત્ દ્વિતીય ભદ્રબાહુએ પોતાના સમય સુધીની ઉપલબ્ધ નિર્યુક્તિ-ગાથાઓનો પોતાની નિર્યુક્તિઓમાં સંગ્રહ કર્યો, સાથે જ પોતાની તંરકથી પણ કેટલીક નવી ગાથાઓ બનાવી જોડી દીધી. આ જ રૂપ આજે આપણી સામે નિર્યુક્તિ નામે ઉપલબ્ધ છે. આ રીતે ક્રમશઃ નિર્યુક્તિ-ગાથાઓ વધતી ગઈ. આનું એક પ્રબળ પ્રમાણ એ છે કે દશવૈકાલિકની બંને ચૂર્ણિઓમાં પ્રથમ અધ્યયનની માત્ર ૫૭ નિર્યુક્તિ-ગાથાઓ છે જ્યારે હરિભદ્રની વૃત્તિમાં ૧૫૭ છે. આનાથી પણ તે સિદ્ધ થાય છે કે દ્વિતીય ભદ્રબાહુએ નિર્યુક્તિઓનો અંતિમ સંગ્રહ કર્યો તે પછી પણ તેમાં વૃદ્ધિ થતી રહી છે. આ સ્પષ્ટીકરણના પ્રકાશમાં જો આપણે શ્રુતકેવલી ભદ્રબાહુને પણ નિર્યુક્તિકાર માનીએ તો અનુચિત નહિ હોય.

— મુનિ શ્રી હજીરીમલ સ્મૃતિ-ગ્રંથ, પૃ. ૭૧૮-૯.

અષ્ટાંગનિમિત્ત અને મંત્રવિદ્યાના પારગામી અર્થાત્ નૈમિત્તિક રૂપે પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે પોતાના ભાઈ સાથે પાર્થિક સ્પર્ધા કરતાં ભદ્રબાહુસંહિતા તથા ઉપસર્ગહરસ્તોત્રની રચના કરી હતી. અથવા તેમ પણ કહી શકાય કે તેમને આ ગ્રન્થોની રચના આવશ્યક પ્રતીત થઈ. નિર્યુક્તિકાર તથા ઉપસર્ગહરસ્તોત્રના પ્રણેતા ભદ્રબાહુ એક છે અને તે નૈમિત્તિક ભદ્રબાહુ છે, આ માન્યતાની પુષ્ટિ માટે એવું પ્રમાણ આપવામાં આવે છે કે આવશ્યકનિર્યુક્તિની ૧૨૫૨થી ૧૨૭૦ સુધીની ગાથાઓમાં ગંધર્વ નાગદત્તનું કથાનક છે. આ કથાનકમાં નાગનું વિષ ઉતારવાની વિધિ બતાવવામાં આવી છે. ઉપસર્ગહરસ્તોત્રમાં પણ 'વિસહર ફુલિંગમંતં' વગેરેથી નાગનું વિષ ઉતારવાની ક્રિયાનું જ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે. ઉપર્યુક્ત નિર્યુક્તિગ્રન્થમાં મંત્રક્રિયાના પ્રયોગ સાથે 'સ્વાહા' પદનો નિર્દેશ પણ મળે છે જે રચયિતાના તત્સમ્બન્ધી પ્રેમ અથવા જ્ઞાન તરફ સંકેત કરે છે. બીજી વાત એ છે કે અષ્ટાંગનિમિત્ત તથા મંત્રવિદ્યાના પારગામી નૈમિત્તિક ભદ્રબાહુ જ્યોતિર્વિદ્ વરાહમિહિરના ભાઈ સિવાય અન્ય કોઈ પ્રસિદ્ધ નથી. આથી સહજ જ અનુમાન કરી શકાય છે કે ઉપસર્ગહરસ્તોત્રાદિ ગ્રન્થોના રચયિતા અને આવશ્યકાદિ નિર્યુક્તિઓના પ્રણેતા ભદ્રબાહુ એક જ છે.

નિર્યુક્તિકાર ભદ્રબાહુની નૈમિત્તિકતા સિદ્ધ કરનાર એક અન્ય પ્રમાણ પણ છે. તેમણે આવશ્યક વગેરે જે ગ્રન્થો પર નિર્યુક્તિઓ લખી છે તેમાં સૂર્યપ્રજાપ્તિનો પણ સમાવેશ છે. તેનાથી એ અનુમાન કરી શકાય છે કે તેઓ નિમિત્તવિદ્યામાં કુશળ તથા રુચિ રાખનાર હતા. નિમિત્તવિદ્યા પ્રત્યે પ્રેમ તથા કુશળતાના અભાવમાં આ ગ્રન્થ તેઓ હાથમાં ન લેત.

પંચસિદ્ધાન્તિકાના અંતમાં શક સંવત્ ૪૨૭ અર્થાત્ વિક્રમ સંવત્ ૫૬૨નો ઉલ્લેખ છે. આ વરાહમિહિરનો સમય છે. જ્યારે આપણે તે માની લઈએ છીએ કે નિર્યુક્તિકાર ભદ્રબાહુ વરાહમિહિરના સહોદર હતા ત્યારે એ સ્વતઃ સિદ્ધ છે કે આચાર્ય ભદ્રબાહુ વિક્રમની છઠ્ઠી શતાબ્દીમાં વિદ્યમાન હતા અને નિર્યુક્તિઓનો રચનાકાળ વિક્રમ સંવત ૫૦૦-૬૦૦ની વચ્ચે છે.

આચાર્ય ભદ્રબાહુએ દસ નિર્યુક્તિઓ, ઉપસર્ગહરસ્તોત્ર અને ભદ્રબાહુસંહિતા — આ બાર ગ્રંથોની રચના કરી હતી. ભદ્રબાહુસંહિતા અનુપલબ્ધ છે. આજે જે

૧. મહાવીર જૈન વિદ્યાલય : રજત મહોત્સવ ગ્રંથ, પૃ. ૧૯૭-૮.

ભદ્રબ્રાહ્મસંહિતા મળે છે તે કૃત્રિમ છે એવો વિદ્વાનોનો મત છે. ઓઘનિયુક્તિ અને પિણ્ડનિયુક્તિ ક્રમશઃ આવશ્યકનિયુક્તિ અને દશવૈકાલિકનિયુક્તિનાં જ અંગરૂપ છે. નિશીથનિયુક્તિ આચારાંગનિયુક્તિનું જ એક અંગ છે કેમકે નિશીથસૂત્રને આચારાંગની પંચમ યુલિકાના રૂપમાં જ માનવામાં આવ્યું છે.^૧

૧. જુઓ -- આચારાંગનિયુક્તિ, ગા. ૧૧ તથા ગા. ૨૯૭ તથા તે પરની શીલાંકકૃત વૃત્તિ.

દ્વિતીય પ્રકરણ

આવશ્યકનિયુક્તિ

ભદ્રબાહુકૃત દસ નિયુક્તિઓમાં આવશ્યકનિયુક્તિ^૧ ની રચના સર્વપ્રથમ થઈ

૧. આવશ્યકનિયુક્તિ પર અનેક ટીકાઓ રચવામાં આવી છે. આમાંથી નિમ્નલિખિત ટીકાઓ પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે :-

(અ) મલયગિરિકૃત વૃત્તિ -

(ક) આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ, સન્ ૧૯૨૮-૧૯૩૨.

(ખ) દેવચન્દ્ર લાલભાઈ પુસ્તકોદ્ધાર, સુરત, સન્ ૧૯૩૬.

(આ) હરિભદ્રકૃત વૃત્તિ - આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ, સન્ ૧૯૧૬-૭.

(ઈ) મલધારી હેમચન્દ્રકૃત પ્રદેશવ્યાખ્યા તથા ચન્દ્રસૂરિકૃત પ્રદેશવ્યાખ્યાટિપ્પણ - દેવચન્દ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર, મુંબઈ, સન્ ૧૯૨૦.

(ઈ) જિનભદ્રકૃત વિશેષાવશ્યકભાષ્ય તથા તેની મલધારી હેમચન્દ્રકૃત ટીકા-ચશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલા, બનારસ, વીર સં. ૨૪૨૭-૨૪૪૧.

(ઉ) કોટયાચાર્યકૃત વિશેષાવશ્યકભાષ્ય-વિવરણ-ઋષભદેવજી કેશરીમલજી શ્વેતાંબર સંસ્થા, રતલામ, ઈ.સ. ૧૯૩૬-૩૭.

(ઋ) જિનદાસગણિ મહત્તરકૃત ચૂષ્ટિ - ઋષભદેવજી કેશરીમલજી શ્વેતાંબર સંસ્થા, રતલામ, સન્ ૧૯૨૮.

(એ) વિશેષાવશ્યકભાષ્યની જિનભદ્રકૃત સ્વોપશ્નવૃત્તિ - લા. દ. વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ, સન્ ૧૯૬૬.

આવશ્યકનિયુક્તિની ગાથા સંખ્યા જુદી-જુદી પ્રતોમાં જુદી-જુદી રીતે મળે છે. આ ગાથાઓમાં કયાંક-કયાંક ભાષ્યની ગાથાઓ પણ ભળેલી પ્રતીત થાય છે. ઉદાહરણ માટે આવશ્યકનિયુક્તિદીપિકાની ૧૨૨થી ૧૨૬ સુધીની ગાથાઓ વિશેષાવશ્યકકોટયાચાર્યવૃત્તિમાં નથી. ગા. ૧૨૧ કોટયાચાર્ય ભાષ્યમાં સમ્મિલિત કરી છે. મલયગિરિવિવરણમાં આવશ્યકનિયુક્તિદીપિકાની ૧૨૪થી ૧૨૬ સુધીની ગાથાઓ નથી. આ જ રીતે અન્યત્ર પણ ગાથાઓની સંખ્યા, ક્રમ વગેરેમાં ભેદ જોવા મળે છે. અમે અમારા લેખન, સ્થળનિર્દેશ વગેરે માટે આવશ્યકનિયુક્તિદીપિકાનો આધાર લીધો છે.

છે. એ જ કારણ છે કે આ નિયુક્તિ સામગ્રી, શૈલી વગેરે બધી દૃષ્ટિએ વધારે મહત્વપૂર્ણ છે. આમાં અનેક મહત્વપૂર્ણ વિષયોનું વિસ્તૃત તથા વ્યવસ્થિત વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. આગળની નિયુક્તિઓમાં ફરી તે વિષયો આવતાં સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા કરીને આવશ્યકનિયુક્તિ તરફ સંકેત કરી દેવામાં આવ્યો છે. આ દૃષ્ટિએ બીજી નિયુક્તિઓના વિષયોને સારી રીતે સમજવા માટે આ નિયુક્તિનું અધ્યયન આવશ્યક છે. જ્યાં સુધી આવશ્યકનિયુક્તિનું અધ્યયન ન કરવામાં આવે, અન્ય નિયુક્તિઓનો અર્થ સમજવામાં મુશ્કેલી પડે છે.

આવશ્યકસૂત્રનું જૈન આગમ-ગ્રંથોમાં મહત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. આમાં છ અધ્યયન છે. પ્રથમ અધ્યયનનું નામ સામાયિક છે. બાકીના પાંચ અધ્યયનોનાં નામ ચતુર્વિંશતિસ્તવ, વન્દના, પ્રતિકમણ, કાયોત્સર્ગ અને પ્રત્યાખ્યાન છે. આવશ્યકનિયુક્તિ આ જ સૂત્રની આચાર્ય ભદ્રબાહુકૃત પ્રાકૃત પદ્માત્મક વ્યાખ્યા છે. આ જ વ્યાખ્યાના પ્રથમ અંશ અર્થાત્ સામાયિક-અધ્યયન સાથે સંબંધિત નિયુક્તિની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા આચાર્ય જિનભદ્રે કરી છે. જે વિશેષાવશ્યકભાષ્યના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. આ ભાષ્યની પણ અનેક વ્યાખ્યાઓ થઈ. આ વ્યાખ્યાઓમાં સ્વયં જિનભદ્રકૃત વ્યાખ્યા પણ છે. મલધારી હેમચન્દ્રકૃત વ્યાખ્યા વિશેષ પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપોદ્ઘાત :

આવશ્યકનિયુક્તિના પ્રારંભમાં ઉપોદ્ઘાત છે. તેને ગ્રન્થની ભૂમિકારૂપે સમજવો જોઈએ. ભૂમિકા રૂપે ડોવા છતાં પણ તેમાં ૮૮૦ ગાથાઓ છે.

જ્ઞાનાધિકાર :

ઉપોદ્ઘાતનિયુક્તિની પ્રથમ ગાથામાં પાંચ પ્રકારના જ્ઞાન દર્શાવવામાં આવ્યા છે : આત્મિનિબોધિક, શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યય અને કેવલ. આ પાંચે પ્રકારના જ્ઞાન મંગલરૂપ છે આથી આ ગાથાથી મંગલગાથાનું પ્રયોજન પણ સિદ્ધ થઈ જાય છે, એવું પછીના ટીકાકારોનું મંતવ્ય છે. આત્મિનિબોધિક જ્ઞાનના સંક્ષેપમાં ચાર ભેદ કરવામાં આવ્યા છે : અવગ્રહ, ઈલા, અવાય અને ધારણા. આમાંથી પ્રત્યેકનું કાળપ્રમાણ શું છે, તે બતાવતાં આગળ કહેવામાં આવ્યું છે : અવગ્રહની મર્યાદા એક સમય છે, ઈલા અને અવાય અન્તર્મુહૂર્ત સુધી રહે છે, ધારણાની કાળમર્યાદા સંખ્યેય સમય, અસંખ્યેય સમય અને અન્તર્મુહૂર્ત છે. અવિચ્યુતિ અને સ્મૃતિરૂપ ધારણા અન્તર્મુહૂર્ત સુધી રહે છે, વાસના વ્યક્તિવિશેષની આયુ તથા તદાવરણકર્મના ક્ષયોપશમની વિશેષતાને કારણે સંખ્યેય અથવા અસંખ્યેય સમય સુધી બની રહે છે.^૧

આત્મિનિબોધિક જ્ઞાનની નિમિત્તભૂત પાંચ ઈન્દ્રિયોમાંથી શ્રોત્રેન્દ્રિય સ્પૃષ્ટ શબ્દનું પ્રલણ કરે છે, ચક્ષુરિન્દ્રિય અસ્પૃષ્ટ રૂપ જુએ છે, શ્રોત્રેન્દ્રિય, રસનેન્દ્રિય અને સ્પર્શનેન્દ્રિય બદ્ધસ્પૃષ્ટ અર્થાત્ સમ્બદ્ધસ્પૃષ્ટ વિષયોનું જ્ઞાન કરે છે.^૧ આ કથનથી તે દાર્શનિકોની માન્યતાનું ખંડન પણ થઈ જાય છે જેઓ શબ્દને મૂર્ત ન માનતાં અમૂર્ત આકાશનો ગુણ માને છે તથા ચક્ષુરિન્દ્રિયને પ્રાપ્તકારી માને છે. આગળની કેટલીક ગાથાઓમાં શબ્દ અને ભાષાના સ્વરૂપનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

આત્મિનિબોધિક જ્ઞાનના નિમ્નલિખિત પર્યાયશબ્દો આપવામાં આવ્યા છે : ઈલા, અપોહ, વિમર્શ, માર્ગજ્ઞા, ગવેષણા, સંજ્ઞા, સ્મૃતિ, મતિ અને પ્રજ્ઞા.^૨ તે પછી આચાર્યે સત્પદ્મપ્રરૂપણામાં ગતિ, ઈન્દ્રિય, કાય, યોગ, વેદ, કષાય, લેશ્યા, સમ્યક્ત્વ, જ્ઞાન, દર્શન, સંયત, ઉપયોગ, આહાર, ભાષક, પરીત્ત, પર્યામિક, સૂક્ષ્મ, સંજ્ઞી, ભવ અને ચરમ આ બધા દ્વારો - દષ્ટિઓ વડે આત્મિનિબોધિક જ્ઞાનના સ્વરૂપની ચર્ચા થઈ શકે છે, તે તરફ સંકેત કર્યો છે.^૩ અહીં સુધી આત્મિનિબોધિક જ્ઞાનની ચર્ચા છે. તે પછી શ્રુતજ્ઞાનની ચર્ચાનો પ્રારંભ થાય છે.

લોકમાં જેટલા પણ અક્ષર છે અને તેમનાં જેટલાં પણ સંયુક્ત રૂપ બની શકે છે તેટલાં જ શ્રુતજ્ઞાનના ભેદ છે. આવી સ્થિતિમાં એ સંભવિત નથી કે શ્રુતજ્ઞાનના બધા ભેદોનું વર્ણન થઈ શકે. આનો સ્વીકાર કરતાં નિર્યુક્તિકારે માત્ર ચૌદ પ્રકારના નિક્ષેપથી શ્રુતજ્ઞાનનો વિચાર કર્યો છે. ચૌદ પ્રકારના શ્રુતનિક્ષેપ આ પ્રમાણે છે : અક્ષર, સંજ્ઞી, સમ્યક્, સાદિક, સપર્યવસિત, ગમિક, અંગપ્રવિષ્ટ, અનક્ષર, અસંજ્ઞી, મિથ્યા, અનાદિક, અપર્યવસિત, અગમિક અને અંગબાહ્ય.^૪

અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે અવધિજ્ઞાનની સંપૂર્ણ પ્રકૃતિઓ અર્થાત્ ભેદ તો અસંખ્ય છે પરંતુ સામાન્ય રીતે તેના ભવપ્રત્યય અને ગુણપ્રત્યય આ બે ભેદ થઈ શકે છે તે ઉપરાંત અવધિજ્ઞાનનો ચૌદ પ્રકારના નિક્ષેપથી પણ વિચાર થઈ શકે છે. આ ચૌદ નિક્ષેપ આ પ્રમાણે છે : સ્વરૂપ, ક્ષેત્ર, સંસ્થાન, આનુગામિક, અવસ્થિત, ચલ, તીવ્રમન્દ, પ્રતિપાતોત્પાદ, જ્ઞાન, દર્શન, વિભંગ, દેશ, ક્ષેત્ર અને ગતિ. નામ સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભવ અને ભાવ - આ સાત નિક્ષેપોથી પણ અવધિજ્ઞાનની ચર્ચા થઈ શકે છે.^૫ આટલો નિર્દેશ કર્યા બાદ આચાર્યે આ નિક્ષેપોનો વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે.^૬ પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનની સ્વરૂપ-ચર્ચામાં આટલો અધિક વિસ્તાર અવધિજ્ઞાનની ચર્ચાનો જ છે.

૧. ગા.૫

૨. ગા.૧૨

૩. ગા.૧૩-૫

૪. ગા.૧૭-૯.

૫. ગા. ૨૫-૯.

૬. ગા. ૩૦-૭૫.

મન દ્વારા ચિન્તિત અર્થનું માત્ર આત્મસાપેક્ષ જ્ઞાન મન:પર્યયજ્ઞાન છે. તે મનુષ્યક્ષેત્ર સુધી સીમિત છે, ગુણપ્રાત્યયિક છે તથા ચારિત્રવાનોની સંપત્તિ છે.^૧

બધા દ્રવ્યો અને તેમના બધા પર્યાયોનું સર્વકાલભાવી તથા અપ્રતિપાતી જ્ઞાન કેવલજ્ઞાન છે. તેમાં કોઈ પ્રકારનું તારતમ્ય નથી હોતું આથી તે એક જ પ્રકારનું છે.^૨

સામાયિક :

કેવલજ્ઞાની જે અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે અને જે શાસ્ત્રોમાં વચનરૂપે સંગૃહીત છે તે દ્રવ્યશ્રુત છે. આ પ્રકારના શ્રુતનું જ્ઞાન ભાવશ્રુત છે. પ્રસ્તુત અધિકાર શ્રુતજ્ઞાનનો છે કેમકે શ્રુતજ્ઞાન વડે જ જીવ વગેરે પદાર્થો પ્રકાશિત થાય છે. એટલું જ નહિ પરંતુ જાતિ આદિ જ્ઞાનોનું પ્રકાશક પણ શ્રુતજ્ઞાન જ છે.^૩

આટલી પીઠિકા – ભૂમિકા બાંધ્યા પછી નિર્ધુક્તિકાર સામાન્યરૂપે બધા તીર્થંકરોને નમસ્કાર કરે છે. ત્યાર પછી ભગવાન મહાવીરને વિશેષરૂપે નમસ્કાર કરે છે. મહાવીર પછી તેમના ગણધરો, શિષ્ય-પ્રશિષ્યો વગેરેને નમસ્કાર કરે છે. આટલું કર્યા બાદ એવી પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે હું પણ આ બધાએ શ્રુતનો જે અર્થ દર્શાવ્યો છે તેની નિર્ધુક્તિ અર્થાત્ સંક્ષેપમાં શ્રુતની સાથે તે જ અર્થની યોજના કરું છે. તેના માટે આવશ્યકાદિ દસ સૂત્ર-ગ્રન્થોનો આધાર લઉં છું.^૪ આવશ્યકનિર્ધુક્તિમાં પણ સર્વપ્રથમ સામાયિકનિર્ધુક્તિની રચના કરીશ, કેમકે તે ગુરુ-પરમ્પરાથી ઉપદિષ્ટ છે.^૫ સંપૂર્ણ શ્રુતના પ્રારંભમાં સામાયિક છે અને અંતમાં બિંદુસાર છે. શ્રુતજ્ઞાન પોતે પોતાનામાં જ પૂર્ણ અને અંતિમ લક્ષ્ય છે એવી વાત નથી. શ્રુતજ્ઞાનનો સાર ચારિત્ર છે. ચારિત્રનો સાર નિર્વાણ અર્થાત્ મોક્ષ છે^૬ અને એ જ આપણું અંતિમ લક્ષ્ય છે.

જૈન આગમ-ગ્રન્થોમાં આચારાંગને સર્વપ્રથમ માનવામાં આવે છે, પરંતુ અહીં આચાર્ય ભદ્રબાહુ સામાયિકને સંપૂર્ણ શ્રુતના પ્રારંભમાં જ મૂકે છે, એમ કેમ ? એનું કારણ એ જ છે કે શ્રમણ માટે સામાયિકનું અધ્યયન સર્વપ્રથમ અનિવાર્ય છે. સામાયિકનું અધ્યયન કર્યા બાદ જ તે બીજા ગ્રન્થોનું અધ્યયન કરે છે, કેમકે ચારિત્રનો પ્રારંભ જ સામાયિકથી થાય છે. ચારિત્રની પાંચ ભૂમિકાઓમાં પ્રથમ ભૂમિકા સામાયિકચારિત્ર છે. આગમગ્રન્થોમાં પણ જ્યાં ભગવાન મહાવીરના શ્રમણોનાં શ્રુતાધ્યયનની ચર્ચા છે ત્યાં અનેક જગ્યાએ અંગગ્રન્થોના પ્રારંભમાં સામાયિકના અધ્યયનનો નિર્દેશ છે.

૧. ગા.૭૬.

૨. ગા.૭૭.

૩. ગા.૭૮-૯.

૪. ગા.૮૦-૮૬.

૫. ગા. ૮૭.

૬. ગા.૯૩.

જ્ઞાન અને ચારિત્રના પારસ્પરિક સંબંધની ચર્ચા કરતાં આચાર્યે તે સિદ્ધ કર્યું છે કે મુક્તિ માટે જ્ઞાન અને ચારિત્ર બંને અનિવાર્ય છે. જ્ઞાન અને ચારિત્રના સંતુલિત સમન્વયથી જ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ચારિત્રવિહીન જ્ઞાન અને જ્ઞાનવિહીન ચારિત્ર એક-બીજાથી બહુ દૂર બેઠેલાં આંધળા અને લંગડા સમાન છે જે એક-બીજાના અભાવમાં પોતાના અભીષ્ટ સ્થાન પર પહોંચી શકતા નથી.^૧

તે પછી આચાર્ય દર્શાવે છે કે સામાયિકનો અધિકારી કોણ થઈ શકે છે? આ બહાને વસ્તુતઃ તેમણે શ્રુતજ્ઞાનના અધિકારીનું જ વર્ણન કર્યું છે. તે ક્રમશઃ કઈ રીતે વિકાસ કરે છે, તેનાં કર્મોનો કઈ રીતે ક્ષય, ઉપશમ અથવા ક્ષયોપશમ થાય છે, તે કઈ રીતે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે, તેને મોક્ષની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે થાય છે વગેરે પ્રશ્નોનું ઉપશમ અને ક્ષયક્રમોની વિસ્તૃત વર્ણન દ્વારા સમાધાન કર્યું છે.^૨ આચાર્યનો અભિપ્રાય એ જ છે કે સામાયિકશ્રુતનો અધિકારી જ ક્રમશઃ મોક્ષનો અધિકારી બને છે.

જ્યારે મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે સામાયિક-શ્રુતનો અધિકાર આવશ્યક છે, ત્યારે તીર્થંકર બનવા માટે તો તે આવશ્યક છે જ કેમકે તીર્થંકરનું અંતિમ લક્ષ્ય પણ મોક્ષ જ છે. જે સામાયિક-શ્રુતનો અધિકારી હોય છે તે જ ક્રમશઃ વિકાસ કરતો કરતો કોઈ કાળે તીર્થંકરરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે. પ્રત્યેક તીર્થંકર પોતાના સમયમાં સર્વપ્રથમ શ્રુતનો ઉપદેશ આપે છે અને તે જ શ્રુત આગળ જઈને સૂત્રનું રૂપ ધારણ કરે છે. તીર્થંકરોપદિષ્ટ શ્રુતને જિન-પ્રવચન પણ કહે છે. આચાર્ય ભદ્રબાહુએ પ્રવચનના નિમ્ન પર્યાય આપ્યા છે : પ્રવચન, શ્રુત, ધર્મ, તીર્થ અને માર્ગ. સૂત્ર, તન્ત્ર, ગ્રન્થ, પાઠ અને શાસ્ત્ર એકાર્થક છે. અનુયોગ, નિયોગ, ભાષ્ય, વિભાષા અને વાર્તિક પર્યાયવાચી છે.^૩ આગળ આચાર્યે અનુયોગ અને અનનુયોગનું નિક્ષેપવિધિથી વર્ણન કર્યું છે.^૪ ત્યાર બાદ ભાષા, વિભાષા અને વાર્તિકનો ભેદ સ્પષ્ટ કર્યો છે. સાથે જ વ્યાખ્યાનવિધિનું નિરૂપણ કરતાં આચાર્ય અને શિષ્યની યોગ્યતાનો માપદંડ બતાવ્યો છે.^૫ તે પછી આચાર્ય પોતાના મુખ્ય વિષય સામાયિકનું વ્યાખ્યાન શરૂ કરે છે તથા વ્યાખ્યાનની વિધિરૂપ નિમ્નલિખિત વાતોનો નિર્દેશ કરે છે :—

૧. ઉદ્દેશ અર્થાત્ વિષયનું સામાન્ય કથન, ૨. નિર્દેશ અર્થાત્ વિષયનું વિશેષ કથન, ૩. નિર્ગમ અર્થાત્ વ્યાખ્યેય વસ્તુનો ઉદ્ભવ, ૪. ક્ષેત્ર અર્થાત્ દેશ-ચર્ચા,

૧. ગા.૯૪-૧૦૩.

૨. ગા. ૧૦૪-૧૨૭.

૩. ગા. ૧૩૦-૧.

૪. ગા. ૧૩૨-૪.

૫. ગા. ૧૩૫-૯.

૬. ગા. ૧૪૦-૧.

૫. કાલ અર્થાત્ સમય-ચર્યા, ૬. પુરુષ અર્થાત્ તદાધારભૂત વ્યક્તિની ચર્યા, ૭. કારણ અર્થાત્ માહાત્મ્ય-ચર્યા, ૮. પ્રત્યય અર્થાત્ શ્રદ્ધાની ચર્યા, ૯. લક્ષણ-ચર્યા, ૧૦. નય-ચર્યા, ૧૧. સમવતાર અર્થાત્ નયોની અવતારણાચર્યા, ૧૨. અનુમત અર્થાત્ વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયની દષ્ટિએ વિચાર, ૧૩. કિં અર્થાત્ સ્વરૂપ-વિચાર, ૧૪. ભેદ-વિચાર, ૧૫. સમ્બન્ધ-વિચાર, ૧૬. સ્થાન-વિચાર, ૧૭. અધિકરણ-વિચાર, ૧૮. પ્રાપ્તિ-વિચાર, ૧૯. સ્થિતિ-વિચાર, ૨૦. સ્વામિત્વ-વિચાર, ૨૧. વિરહકાલ-વિચાર, ૨૨. અવિરહકાલ-વિચાર, ૨૩. ભવ-વિચાર, ૨૪. પ્રાપ્તિકાલ-સંખ્યા વિચાર, ૨૫. ક્ષેત્ર-સ્પર્શન વિચાર, ૨૬. નિરુક્તિ.

ઋષભદેવ-ચરિત્ર :

ઉદ્દેશ અને નિર્દેશની નિક્ષેપવિધિ પૂર્વક ચર્યા થયા બાદ નિર્ગમની ચર્યા શરૂ થાય છે. નિર્ગમની ચર્યા કરતી વખતે આચાર્ય દર્શાવે છે કે ભગવાન મહાવીરનું મિથ્યાત્વાદિથી નિર્ગમ અર્થાત્ નીકળવું કેમ થયું ? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ભગવાન મહાવીરના પૂર્વભવોની ચર્યાનો પ્રારંભ થાય છે. એટલું જ નહિ પરંતુ આનાથી જ ભગવાન ઋષભદેવના યુગની પહેલા થનાર કુલકરોની ચર્યા શરૂ થઈ જાય છે. આમાં તેમના પૂર્વભવ, જન્મ, નામ, શરીર-પ્રમાણ, સંહનન, સંસ્થાન, વર્ણ, સ્ત્રીઓ, આયુ, વિભાગ, ભવનપ્રાપ્તિ, નીતિ — આ બધાનું સંક્ષિપ્ત વિવરણ છે. અંતિમ કુલકર નાભિ હતા જેમની પત્ની મરુદેવી હતી. તેમના જ પુત્રનું નામ ઋષભદેવ છે.^૧ ઋષભદેવના અનેક પૂર્વભવોનું વર્ણન કર્યા બાદ નિર્યુક્તિકારે દર્શાવ્યું છે કે વીસ કારણોથી ઋષભદેવે પોતાના પૂર્વભવમાં તીર્થકર નામકર્મ બાંધ્યું હતું.^૨ આ વીસ કારણો આ પ્રમાણે છે :—^૩

૧. અરિહંત, ૨. સિદ્ધ, ૩. પ્રવચન, ૪. ગુરુ, ૫. સ્થવિર, ૬. બહુશ્રુત, ૭. તપસ્વી — તેમની પ્રત્યે વત્સલતા, ૮. જ્ઞાનોપયોગ, ૯. દર્શન-સમ્યક્ત્વ, ૧૦. વિનય, ૧૧. આવશ્યક, ૧૨. શીલવ્રત — તેમાં અતિચારનો અભાવ, ૧૩. ક્ષણલવાદિ પ્રત્યે સંવેગભાવના, ૧૪. તપ, ૧૫. ત્યાગ, ૧૬. વૈયાવૃત્ય, ૧૭. સમાપિ, ૧૮. અપૂર્વજ્ઞાનગ્રહણ, ૧૯. શ્રુતભક્તિ અને ૨૦. પ્રવચન-પ્રભાવના.

ત્યાર પછી ભગવાન ઋષભદેવના જીવન સાથે સમ્બન્ધ રાખતી નિમ્નોક્ત ઘટનાઓનું વર્ણન છે : જન્મ, નામ, વૃદ્ધિ, જાતિસ્મરણજ્ઞાન, વિવાહ, અપત્ય, અભિષેક, રાજ્યસંગ્રહ. આ ઘટનાઓની સાથે સાથે જ તે યુગના આહાર, શિલ્પ, કર્મ, મમતા, વિભૂષણ, લેખ, ગણિત, રૂપ, લક્ષણ, માનદંડ, પ્રોતન-પોત, વ્યવહાર,

૧. ગા. ૧૪૫-૧૭૦.

૨. ગા. ૧૭૮.

૩. ગા. ૧૭૯-૧૮૧.

નીતિ, યુદ્ધ, ઇષુશાસ્ત્ર, ઉપાસના, ચિકિત્સા, અર્થશાસ્ત્ર, બન્ધ, ધાત, તાડન, યજ્ઞ, ઉત્સવ, સમવાય, મંગલ, કૌતુક, વજ્ર, ગન્ધ, માલ્ય, અલંકાર, ચૂલા, ઉપનયન, વિવાહ, દત્તિ, મૃતપૂજન, વ્યાપના, સ્તૂપ, શબ્દ, ખેલાપન, પૃચ્છના — આ ચાલીસ વિષયો તરફ પણ સંકેત કરવામાં આવ્યો છે.^૧ તેમના નિર્માતા અથવા પ્રવર્તક રૂપે ઋષભદેવનું નામ આવે છે.

ઋષભદેવના જીવન-ચરિત્રની સાથે સાથે જ અન્ય બધા તીર્થંકરોના ચરિત્ર તરફ પણ થોડોક સંકેત કરવામાં આવ્યો છે તથા સમ્બોધન, પરિત્યાગ, પ્રત્યેક, ઉપધિ, અન્યલિંગ — કુલિંગ, ગ્રામ્યાચાર, પરીષદ, જીવાદિતત્વોપલમ્બ, પ્રાગ્ભવ-શ્ચુતલાભ, પ્રત્યાખ્યાન, સંયમ, છન્દસ્થકાલ, તપઃકર્મ, જ્ઞાનોત્પત્તિ, સાધુસાધ્વી-સંગ્રહ, તીર્થ, ગણ, ગણધર, ધર્મોપાયદેશક, પર્યાયકાલ, અન્તક્રિયા — મુક્તિ આ એકવીસ દ્વારો વડે^૨ તેમના જીવન-ચરિત્રની તુલના કરવામાં આવી છે.

ત્યાર પછી નિર્યુક્તિકાર એ બતાવે છે કે સામાયિક-અધ્યયનની ચર્યાની સાથે આ બધી વાતોનું વર્ણન કરવાની શું જરૂર હતી? સામાયિકના નિર્ગમદ્વારની ચર્યા સમયે ભગવાન મહાવીરના પૂર્વભવની ચર્યાનો પ્રસંગ આવ્યો જેમાં તેમના મરીચિજન્મની ચર્યા આવશ્યક જણાઈ. આ પ્રસંગે ભગવાન ઋષભદેવની ચર્યા પણ કરવામાં આવી, કેમકે મરીચિની ઉત્પત્તિ ઋષભદેવથી છે^૩ (મરીચિ ઋષભદેવનો પૌત્ર હતો). આ રીતે ફરી ઋષભદેવનું ચરિત્ર શરૂ થાય છે. દીક્ષા સમયથી લઈને વર્ષાન્ત સુધી પહોંચે છે ત્યાં ભિક્ષાલાભનો પ્રસંગ આવે છે. આ પ્રસંગે ચોવીસ તીર્થંકરોના પારણા — ઉપવાસ ઉપરાન્ત સર્વપ્રથમ ભિક્ષાલાભોનું વર્ણન છે. તેમને જે નગરોમાં ભિક્ષાલાભ થયો તેમનાં નામો આ છે : હસ્તિનાપુર, અયોધ્યા, શ્રાવસ્તી, સાકેત, વિજયપુર, બ્રહ્મસ્થલ, પાટલિખણ, પદ્મખણ, શ્રેયઃપુર, રિષ્ટપુર, સિદ્ધાર્થપુર, મહાપુર, ધાન્યકર, વર્ધમાન, સોમનસ, મન્દિર, ચક્રપુર, રાજપુર, મિથિલા, રાજગૃહ, વીરપુર, દ્વારવતી, કૂપકટ, કોલ્લાકગ્રામ. જે લોકોના હાથે ભિક્ષાલાભ થયો, તેમનાં નામ પણ આ જ રીતે ગણાવવામાં આવ્યા છે તથા તેનાથી થનારા લાભનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.^૪

ઋષભદેવ-ચરિત્ર આગળ વધારતાં નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે બાહુબલિએ ભગવાન ઋષભદેવની સ્મૃતિમાં ધર્મચક્રની સ્થાપના કરી. ઋષભદેવ એક સહસ્ર વર્ષ પર્યન્ત છન્દસ્થપર્યાયમાં વિચરતા રહ્યા. અંતમાં તેમને કેવલજ્ઞાન થયું. તે પછી તેમણે

૧. ગા.૧૮૫-૨૦૬.

૨. ગા.૨૦૯-૩૧૨.

૩. ગા.૩૧૩

૪. ગા.૩૨૩-૩૩૪.

પંચમહાવ્રતની સ્થાપના કરી. જે દિવસે ઋષભદેવને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ તે જ દિવસે ભરતની આયુષશાળામાં ચક્રરત્ન પણ ઉત્પન્ન થયું. ભરતને આ બંને સમાચાર મળ્યા. ભરતે વિચાર્યું કે પહેલાં ક્યાં પહોંચવું જોઈએ ? પિતાનો ઉપકાર દૃષ્ટિમાં રાખતાં પહેલાં તેઓ ભગવાન ઋષભદેવ પાસે પહોંચ્યા અને તેમની પૂજા કરી. ઋષભદેવની માતા મરુદેવી તથા પુત્ર-પુત્રી-પૌત્રાદિ બધાં તેમના દર્શન કરવા પહોંચ્યા. ભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળીને તેમનામાંથી કેટલાયને વૈરાગ્ય થયો અને તેમણે ભગવાન પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી. દીક્ષા લેનારાઓમાં ભગવાન મહાવીરના પૂર્વભવનો જીવ મરીચિ પણ હતો.^૧

ઋષભદેવના જયેષ્ઠપુત્ર ભરતે દેશ-વિજયની યાત્રા શરૂ કરી. પોતાના નાના ભાઈઓને અધીનતા સ્વીકારવા માટે કહ્યું. તેમણે ભગવાન ઋષભદેવ સમક્ષ તે સમસ્યા રજૂ કરી. ભગવાને તેમને ઉપદેશ આપ્યો જે સાંભળીને બાહુબલી સિવાયના બધા ભાઈઓએ દીક્ષા લઈ લીધી. બાહુબલીએ ભરતને યુદ્ધ માટે આહ્વાન કર્યું. સેનાની સહાયતા ન લેતાં બંનેએ દ્વંદ્વયુદ્ધ કરવાનું સ્વીકાર્યું. અંતમાં બાહુબલીને આ અધર્મ-યુદ્ધથી વૈરાગ્ય થઈ ગયો અને તેમણે પણ દીક્ષા લઈ લીધી.^૨

તે પછી આચાર્ય દર્શવિ છે કે મરીચિએ કેવી રીતે પરીપહોથી ગભરાઈને ત્રિદંડી સંપ્રદાયની સ્થાપના કરી, ભરતે સમવસરણમાં ભગવાન ઋષભદેવને ચક્રવર્તીના વિષયમાં પૂછ્યું અને ભગવાને કઈ રીતે જિન, ચક્રવર્તી, વાસુદેવ, બલદેવ વગેરેના વિષયમાં વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું વગેરે. ભરતે ભગવાનને પ્રશ્ન કર્યો કે શું આ સભામાં પણ કોઈ ભાવિ તીર્થંકર છે ? ભગવાને ધ્યાનસ્થ પરિવ્રાજક સ્વપૌત્ર મરીચિ તરફ સંકેત કર્યો અને કહ્યું કે આ વીર નામક અન્તિમ તીર્થંકર થશે તથા પોતાની નગરીમાં આદિ વાસુદેવ ત્રિપૃષ્ઠ અને વિદેહ ક્ષેત્રમાં મૂકા નગરીમાં પ્રિયમિત્ર નામનો ચક્રવર્તી થશે. તે સાંભળીને ભરત ભગવાન ઋષભદેવને નમસ્કાર કરીને મરીચિને નમસ્કાર કરવા જાય છે. નમસ્કાર કરીને કહે છે કે હું આ પરિવ્રાજક મરીચિને નમસ્કાર નથી કરી રહ્યો પરંતુ ભાવિ તીર્થંકર વીરમ્બુને નમસ્કાર કરી રહ્યો છું. આ સાંભળીને મરીચિ ગર્વથી ફુલાઈ જાય છે અને પોતાના કુળની પ્રશંસા કરવા લાગે છે.^૩

ત્યારબાદ નિર્યુક્તિકાર ભગવાનના નિર્વાણ-મોક્ષનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત કરે છે. ભગવાન વિચરતાં-વિચરતાં અષ્ટાપદ પર્વત પર પહોંચે છે જ્યાં તેમને નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય છે. નિર્વાણ બાદ તેમના માટે ચિંતા બનાવવામાં આવે છે અને પછી તે

૧. ગા. ૩૩૫-૩૪૭.

૨. ગા. ૩૪૮-૩૪૯.

૩. ગા. ૩૫૦-૪૩૨.

જ સ્થાન પર સ્તૂપ અને જિનાલય પણ બને છે. તે પછી વૃંદીના પડવાથી ભરતને આદર્શ-ગૃહ અર્થાત્ અરીસાભવનમાં કેવી રીતે વૈરાગ્ય થયો અને તેમણે કઈ રીતે દીક્ષા ગ્રહણ કરી વગેરે વાતોનું વિવરણ છે.^૧ ભગવાન ઋષભદેવના નિર્વાણ પૂર્વે મરીચિ સ્વયં કોઈને દીક્ષા આપતો ન હતો પરંતુ દીક્ષાર્થીઓને અન્ય સાધુઓને સોંપી દેતો હતો અને પોતાની દુર્ભજતાનો સ્વીકાર કરતો ભગવાનના ધર્મનો પ્રચાર કરતો હતો પરંતુ હવે એ વાત ન રહી. તેણે કપિલને પોતાના જ હાથે દીક્ષા આપી અને કહ્યું કે મારા મતમાં પણ ધર્મ છે. આ પ્રકારના દુર્વચનના પરિણામસ્વરૂપ તે કોટા-કોટિ સાગરોપમ સુધી સંસાર-સાગરમાં ભટક્યો અને કુળમદને કારણે નીચ ગોત્રનો પણ બંધ કર્યો.^૨

મહાવીર-ચરિત્ર :

અનેક ભવો પાર કરતો મરીચિ અંતમાં બ્રાહ્મણકુંડગ્રામમાં કોડાલસગોત્રીય બ્રાહ્મણના ઘરે દેવાનન્દાની કુક્ષિમાં આવ્યો.^૩ અહીંથી જ ભગવાન મહાવીરનું જીવન-ચરિત્ર શરૂ થાય છે. તેમના જીવન સાથે સમ્બન્ધ રાખનારી નિમ્નલિખિત તેર ઘટનાઓનો નિર્દેશ આવશ્યકનિર્ધુક્તિમાં મળે છે : સ્વપ્ન, ગર્ભાપહાર, અભિગ્રહ, જન્મ, અભિષેક, વૃદ્ધિ, જાતિસ્મરણજ્ઞાન, ભયોત્પાદન, વિવાહ, અપત્ય, દાન, સમ્બોધ અને મહાભિનિષ્ક્રમણ.^૪ દેવાનન્દાએ ગજ, વૃષભ, સિંહ વગેરે ચૌદ પ્રકારના સ્વપ્નો જોયાં. હરિનૈગમેષી દ્વારા ગર્ભ પરિવર્તન કરવામાં આવ્યું અને નવી માતા ત્રિશલાએ પણ તે જ ચૌદ સ્વપ્નો જોયાં. ગર્ભવાસના સાતમા માસમાં મહાવીરે એવો અભિગ્રહ-પ્રતિજ્ઞા-દંઢ નિશ્ચય કર્યો કે હું માતા-પિતાના જીવિત રહેતાં શ્રમણ નહીં બનું. નવ માસ અને સાત દિવસ વીતતાં ચૈત્ર શુકલ ત્રયોદશીની પૂર્વરાત્રિના સમયે કુણ્ડગ્રામમાં મહાવીરનો જન્મ થયો. દેવો દ્વારા રત્નવર્ષાથી જન્માભિષેક કરવામાં આવ્યો.^૫ મહાવીરે માતા-પિતાના સ્વર્ગગમન પછી શ્રમણધર્મ અંગીકાર કર્યો.^૬ આ અવસ્થામાં તેમને અનેક પરીષદ સહન કરવા પડ્યા. ગોપ વગેરે દ્વારા તેમને અનેક કષ્ટો આપવામાં આવ્યા.^૭ જીવન-યાત્રા માટે તેમણે આ પ્રતિજ્ઞાઓ કરી : ૧. જે ઘરમાં રહેવાથી ગૃહ-સ્વામીને અપ્રીતિ થાય તે ઘરમાં ના રહેવું, ૨. પ્રાયઃ કાર્યોત્સર્ગમાં રહેવું, ૩. પ્રાયઃ મૌન રહેવું, ૪. ભિક્ષા પાત્રમાં ન લેતાં હાથમાં જ લેવી, ૫. ગૃહસ્થને વંદન-નમસ્કાર ન કરવા.^૮ આ પ્રતિજ્ઞાઓનું પૂર્ણરૂપે પાલન કરતાં ભગવાન મહાવીર અનેક સ્થાનોમાં ભ્રમણ કરતા રહ્યા. અંતમાં તેમને

૧. ગા. ૪૩૩-૭.

૨. ગા. ૪૩૮-૪૪૦.

૩. ગા. ૪૫૮.

૪. ગા. ૪૫૯.

૫. આ ગાથાઓ મૂળ નિર્ધુક્તિની નથી.

૬. ગા. ૪૬૦-૧.

૭. ગા. ૪૬૨.

૮. ગા. ૪૬૩-૪.

જૃમ્ભિકાગ્રામની બહાર ઋજુવાલુકા નદીના કિનારે વૈયાવૃત્ય ચૈત્ય પાસે શ્યામાક ગૃહપતિના ક્ષેત્રમાં શાલ વૃક્ષ નીચે ષષ્ઠતપના દિવસે ઉત્કુટકાવસ્થામાં કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ.^૧

કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ બાદ ભગવાન મધ્યમા પાપાના મહસેન ઉદ્યાનમાં પહોંચ્યા. ત્યાં દ્વિતીય સમવસરણ થયું અને તેમને ધર્મવરચકવર્તિત્વની પ્રાપ્તિ થઈ. આ જ સ્થાન પર સોમિલાર્ય નામક બ્રાહ્મણની દીક્ષાના પ્રસંગે (યજ્ઞ સમયે) વિશાળ જનસમૂહ એકત્રિત થયો હતો. યજ્ઞવાટની ઉત્તરમાં એકાંતમાં દેવ-દાનવેન્દ્રો ભગવાન મહાવીરનું મહિમા-ગાન કરી રહ્યા હતા. દિવ્યધ્વનિથી ચારે દિશાઓ ગુંજી રહી હતી. સમવસરણના મહિમાનો પાર ન હતો. દિવ્યધ્વનિ સાંભળીને યજ્ઞવાટિકામાં બેઠેલા લોકોને બહુ આનંદનો અનુભવ થઈ રહ્યો હતો. તેઓ વિચારી રહ્યા હતા કે અમારા યજ્ઞથી આકર્ષાઈને દેવો દોડતા આવી રહ્યા છે.^૨ આ જ યજ્ઞવાટિકામાં ભગવાન મહાવીરના ભાવિ ગણધરો પણ આવ્યા હતા, જેમની સંખ્યા અગિયાર હતી. તેમના નામો આ છે : ૧. ઈન્દ્રભૂતિ, ૨. અગ્નિભૂતિ, ૩. વાયુભૂતિ, ૪. વ્યક્ત, ૫. સુધર્મા, ૬. મંડિક, ૭. મૌર્યપુત્ર, ૮. અકર્ષિત, ૯. અચલબ્રાતા, ૧૦. મેતાર્ય, ૧૧. પ્રભાસ.^૩ તેમના મનમાં વિવિધ શંકાઓ હતી જેમનું ભગવાન મહાવીરે સંતોષપ્રદ સમાધાન કર્યું. અંતમાં તેમણે ભગવાન પાસેથી દીક્ષા ગ્રહણ કરી અને તેમના મુખ્ય શિષ્યો — ગણધરો બન્યા. તેમના મનમાં ક્રમશઃ નિમ્નલિખિત શંકાઓ હતી :^૪ ૧. જીવનું અસ્તિત્વ, ૨. કર્મનું અસ્તિત્વ, ૩. જીવ અને શરીરનો અભેદ, ૪. ભૂતોનું અસ્તિત્વ, ૫. ઈહભવ-પરભવસાદૃશ્ય, ૬. બંધ-મોક્ષ, ૭. દેવોનું અસ્તિત્વ, ૮. નરકનું અસ્તિત્વ, ૯. પુણ્ય-પાપ, ૧૦. પરલોકની સત્તા, ૧૧. નિર્વાણસિદ્ધિ. જ્યારે યજ્ઞવાટિકાના લોકોને એ માલૂમ પડ્યું કે દેવતાસમૂહ અમારા યજ્ઞથી આકર્ષિત થઈને નથી આવી રહ્યો પરંતુ જિનેન્દ્ર ભગવાન મહાવીરના મહિમાથી ખેંચાઈને દોડતો આવી રહ્યો છે ત્યારે અભિમાની ઈન્દ્રભૂતિ અમર્ષ પૂર્વક ભગવાન પાસે પહોંચ્યો. જેવો ઈન્દ્રભૂતિ ભગવાન સમીપે પહોંચ્યો ત્યાં જ ભગવાને તેને નામ લઈને સમ્બોધિત કર્યો અને તેના મનની શંકા કહી બતાવી અને તેનું સમાધાન કર્યું. જે સાંભળીને ઈન્દ્રભૂતિનો સંશય દૂર થયો અને તે પોતાના ૫૦૦ શિષ્યો સાથે ભગવાન પાસે દીક્ષિત થઈ ગયો. આ જ રીતે અન્ય ગણધરોએ પણ ક્રમશઃ ભગવાન પાસે દીક્ષા લીધી.^૫ આ ગણધરોનાં જન્મ, ગોત્ર, માતા-પિતા વગેરે તરફ પણ આચાર્ય સંકેત કર્યો છે.^૬

ક્ષેત્ર-કાલાદિ દ્વાર :

નિર્ગમદ્વારની ચર્ચાના પ્રસંગે ભગવાન ઋષભદેવ અને મહાવીરના

૧. ગા. ૫૨૭.

૨. ગા. ૫૪૦-૫૯૨.

૩. ગા. ૫૯૪-૫.

૪. ગા. ૫૯૭

૫. ગા. ૫૯૯-૬૪૨.

૬. ગા. ૬૪૩-૬૬૦.

જીવનચરિત્રનું સંક્ષિપ્ત ચિત્રણ કર્યા બાદ નિર્યુક્તિકારે ક્ષેત્ર-કાલ વગેરે શેષ દ્વારોનું વર્ણન કર્યું છે. સામાયિકનું પ્રકાશન જિનેન્દ્ર ભગવાન મહાવીરે વૈશાખ શુકલા એકાદશીના દિને પૂર્વાહ્ન સમયે મહાસેન ઉદ્યાનમાં કર્યું આથી આ ક્ષેત્ર અને કાળમાં સામાયિકનો સાક્ષાત્ નિર્ગમ છે. અન્ય ક્ષેત્ર અને કાળમાં સામાયિકનો પરંપરાગત નિર્ગમ છે.^૧ તે પછી પુરુષ તથા કારણદ્વારનું વર્ણન છે. કારણદ્વારની ચર્ચા કરતી વખતે સંસાર અને મોક્ષના કારણોની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તે પછી તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે તીર્થંકર શા કારણે સામાયિક-અધ્યયનનો ઉપદેશ આપે છે તથા ગણધરો તે ઉપદેશ શા માટે સાંભળે છે? ત્યાર બાદ પ્રત્યય અર્થાત્ શ્રદ્ધાદ્વારની ચર્ચા છે. લક્ષણદ્વારમાં વસ્તુનાં લક્ષણોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. નયદ્વારમાં સાત મૂળ નયોનાં નામ તથા લક્ષણો આપવામાં આવ્યાં છે તથા તે પણ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રત્યેક નયના સેંકડો ભેદ-પ્રભેદ હોઈ શકે છે.^૨ જિનમતમાં એક પણ સૂત્ર અથવા તેનો અર્થ એવો નથી જેનો નયદષ્ટિ વિના વિચાર થઈ શકતો હોય. એટલા માટે નયવિશારદનું એ કર્તવ્ય છે કે તે શ્રોતાની યોગ્યતાને દષ્ટિમાં રાખીને નયનું કથન કરે. તો પણ આ સમયે કાલિક શ્રુતમાં નયાવતારણા (સમવતાર) નથી હોતી. એવું કેમ? તેનું સમાધાન કરતાં નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે પહેલાં કાલિકનો અનુયોગ અપૃથક્ હતો પરંતુ આર્ય વજ્ર પછી કાલિકનો અનુયોગ પૃથક્ કરી નાખવામાં આવ્યો.^૩ આ પ્રસંગ લઈને આચાર્ય આર્ય વજ્રના જીવન-ચરિત્રની કેટલીક ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને અંતમાં કહ્યું છે કે આર્ય રક્ષિતે ચાર અનુયોગ પૃથક્ કર્યા.^૪ તે પછી આર્ય રક્ષિતનું જીવન-ચરિત્ર પણ સંક્ષેપમાં આપી દેવામાં આવ્યું છે.^૫ આર્ય રક્ષિતના મામા ગોષ્ઠામાહિલ સપ્તમ નિહવ થયા. ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં તે સમય સુધી છ નિહવ બીજા થઈ ચૂક્યા હતા. સાતે નિહવોના નામો આ પ્રમાણે છે : ૧. જમાલિ, ૨. તિષ્યગુપ્ત, ૩. આષાઢ, ૪. અશ્વમિત્ર, ૫. ગંગસૂરિ, ૬. ષુલૂક, ૭. ગોષ્ઠામાહિલ. તેમના મત ક્રમશઃ આ છે : ૧. બહુરત, ૨. જીવપ્રદેશ, ૩. અવ્યક્ત, ૪. સમુચ્છેદ, ૫. દ્વિક્રિયા, ૬. ત્રિરાશિ, ૭. અબદ્ધ.^૬

ત્યાર પછી આચાર્ય અનુમત દ્વારનું વ્યાખ્યાન કરે છે અને ફરી સામાયિકના સ્વરૂપની ચર્ચા શરૂ કરે છે. નયદષ્ટિએ સામાયિકની ચર્ચા કર્યા બાદ તેના ત્રણ ભેદ કરે છે : સમ્યક્ત્વ, શ્રુત અને ચારિત્ર.^૭ સંયમ, નિયમ અને તપમાં જેનો આત્મા રમણ કરે છે તે જ સામાયિકનો સાચો અધિકારી છે. જેનાં ચિત્તમાં પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે

૧. ગા. ૭૩૫.

૨. ગા. ૭૩૭-૭૬૦

૩. ગા. ૭૬૪.

૪. ગા. ૭૭૫.

૫. ગા. ૭૭૬-૭.

૬. ગા. ૭૭૯-૭૮૧.

૭. ગા. ૭૮૦-૭.

સમભાવ છે તે જ સામાયિકમાં સ્થિત છે.^૧ આ જ રીતે બાકીના દ્વારોની પણ નિર્યુક્તિકારે સંક્ષેપમાં વ્યાખ્યા કરી છે.^૨ આ દ્વારોની વ્યાખ્યાની સાથે ઉપોદ્ઘાતનિર્યુક્તિ સમાપ્ત થાય છે.

ઉપોદ્ઘાતનો આ વિસ્તાર માત્ર આવશ્યકનિર્યુક્તિ માટે જ ઉપયોગી નથી, તેની ઉપયોગિતા વાસ્તવમાં બધી નિર્યુક્તિઓ માટે છે. તેમાં વર્ણિત ભગવાન ઋષભદેવ અને મહાવીરના જીવન-ચરિત્ર તથા તત્સંબંધ અન્ય તથ્યો પ્રાચીન જૈન ઈતિહાસ તથા સંસ્કૃતિ પર મહત્ત્વપૂર્ણ પ્રકાશ પાડે છે. જૈન આચાર અને વિચારની રૂપરેખા સમજવા માટે આ અંશ ખૂબ જ ઉપયોગી છે. તે પછી આચાર્ય નમસ્કારનું વ્યાખ્યાન કરે છે.

નમસ્કાર :

સામાયિકનિર્યુક્તિની સૂત્રસ્પર્શી વ્યાખ્યાનો પ્રારંભ અહીંથી જ થાય છે. તેની પહેલાં સામાયિક સમ્બન્ધી વાતોનું વિવરણ આપવામાં આવ્યું છે. સામાયિકસૂત્રના પ્રારંભમાં નમસ્કાર મન્ત્ર આવે છે આથી નમસ્કારની નિર્યુક્તિ રૂપે આચાર્ય ઉત્પત્તિ, નિક્ષેપ, પદ, પદાર્થ, પ્રરૂપણા, વસ્તુ, આક્ષેપ, પ્રસિદ્ધિ, ક્રમ, પ્રયોજન અને ફળ — આ અગિયાર દ્વારો વડે નમસ્કારની ચર્ચા કરે છે.^૩ ઉત્પત્તિ વગેરે દ્વારોનું તેમના ભેદ-પ્રભેદો સાથે અતિ વિસ્તૃત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. અહીં તેના કેટલાક મહત્ત્વપૂર્ણ અંશોનો પરિચય આપવામાં આવે છે.

જ્યાં સુધી નમસ્કારની ઉત્પત્તિનો પ્રશ્ન છે, તે ઉત્પન્ન પણ છે અને અનુત્પન્ન પણ છે, નિત્ય પણ છે અને અનિત્ય પણ છે. નયદૃષ્ટિથી વિચાર કરતાં સ્યાદ્વાદીઓના મતે તેમાં કોઈ પ્રકારનો વિરોધ નથી.^૪ નમસ્કારમાં ચાર પ્રકારના નિક્ષેપ છે : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ. પદના પાંચ પ્રકાર છે : નામિક, નૈપાતિક, ઔપસર્ગિક, આખ્યાતક અને મિશ્ર. ‘નમસ્’ પદ નૈપાતિક છે કેમકે તે નિપાતસિદ્ધ છે. ‘નમસ્’ પદનો અર્થ દ્રવ્યસંકોચ અને ભાવસંકોચ છે.^૫ પ્રરૂપણાના બે, ચાર, પાંચ, છ અને નવ ભેદ થઈ શકે છે. ઉદાહરણ માટે છ ભેદ આ મુજબ છે : ૧. નમસ્કાર શું છે, ૨. કોની સાથે સમ્બન્ધ રાખે છે, ૩. કયા કારણે પ્રાપ્ત થાય છે, ૪. ક્યાં રહે છે, ૫. કેટલા સમય સુધી રહે છે, ૬. કેટલા પ્રકારનો હોય છે ?^૬ નચ ભેદ આ છે : ૧. સત્યપ્રરૂપણતા, ૨. દ્રવ્યપ્રમાણ, ૩. ક્ષેત્ર, ૪. સ્પર્શના, ૫. કાલ, ૬. અન્તર, ૭. ભાગ, ૮. ભાવ, ૯. અલ્પબહુત્વ.^૭ અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય,

૧. ગા.૭૮૯-૯૦. ૨. ગા.૮૦૦-૮૮૦.

૩. ગા.૮૮૧.

૪. ગા. ૮૮૨. ૫. ગા. ૮૮૪.

૬. ગા. ૮૮૫.

૭. ગા. ૮૮૯.

ઉપાધ્યાય અને સાધુ — આ પાંચે નમસ્કારયોગ્ય છે આથી વસ્તુદ્વારની અંતર્ગત છે. આ દ્વારની ચર્ચાના પ્રસંગે નિર્ધુક્તિકારે અરિહંત વગેરે પાંચ પરમેષ્ઠિઓનું બહુ વિસ્તારપૂર્વક ગુણગાન કર્યું છે અને બતાવ્યું છે કે અરિહંત વગેરેને નમસ્કાર કરવાથી જીવ સહસ્ર ભવોથી છુટકારો મેળવે છે તથા તેને ભાવપૂર્વક ક્રિયા કરતાં બોધ — સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. અરિહંત વગેરેને નમસ્કારથી બધા પાપોનો નાશ થાય છે. આ નમસ્કાર બધા મંગલોમાં મંગલ છે. ‘અરિહંત’ (અર્હત) શબ્દની નિરુક્તિ કરતાં આચાર્ય કહે છે કે ઈન્દ્રિય, વિષય, કષાય, પરીષદ, વેદના, ઉપસર્ગ વગેરે જેટલા પણ આંતરિક અરિ અર્થાત્ શત્રુઓ છે તેમનું હનન કરનાર અરિહંત કહેવાય છે અથવા આઠ પ્રકારના કર્મરૂપી અરિઓનો નાશ કરનારને અરિહંત કહે છે અથવા જે વંદના, નમસ્કાર, પૂજા, સત્કાર અને સિદ્ધિને અર્હ અર્થાત્ યોગ્ય છે તેમને અર્હન્ત કહે છે અથવા જે દેવ, અસુર અને મનુષ્યો દ્વારા અર્હ અર્થાત્ પૂજ્ય છે તેઓ અર્હન્ત છે.^૧ ‘સિદ્ધ’ શબ્દની નિક્ષેપપદ્ધતિથી વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્ય કહે છે કે જે કર્મ, શિલ્પ, વિદ્યા, મંત્ર, યોગ, આગમ, અર્થ, યાત્રા, અભિપ્રાય, તપ અને કર્મક્ષય — એમાં સિદ્ધ અર્થાત્ સુપરિનિષ્ઠિત તથા પૂર્ણ છે તે સિદ્ધ છે.^૨ અભિપ્રાય અર્થાત્ બુદ્ધિની વ્યાખ્યા કરતાં નિર્ધુક્તિકારે ચાર પ્રકારની બુદ્ધિનું વર્ણન કર્યું છે : ૧. ઔત્પાતિકી, ૨. વૈનયિકી, ૩. કર્મજ્ઞ, ૪. પારિણામિકી.^૩ આ ચારે પ્રકારની બુદ્ધિઓનું સદષ્ટાન્ત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.^૪ કર્મક્ષયની પ્રક્રિયાનું વ્યાખ્યાન કરતી વખતે સમુદ્ઘાતનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે. ત્યાર બાદ અલાબૂ, એરણ્ડકલ, અગ્નિશિખા અને બાણના દષ્ટાન્ત દ્વારા સિદ્ધ આત્માઓની ગતિનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે.^૫ પછી સિદ્ધસ્થાન, સિદ્ધશિલાપ્રમાણ, સિદ્ધશિલાસ્વરૂપ, સિદ્ધાવગાહના, સિદ્ધસ્પર્શના, સિદ્ધલક્ષણ, સિદ્ધસુખ વગેરે સિદ્ધસમ્બન્ધી અન્ય વાતો પર પ્રકાશ નાખતાં એ જ નિષ્કર્ષ કાઢવામાં આવ્યો છે કે સિદ્ધ અશરીરી હોય છે, હંમેશા દર્શન અને જ્ઞાનમાં ઉપયુક્ત હોય છે, કેવળજ્ઞાનમાં ઉપયુક્ત થઈને સર્વદ્રવ્ય અને સમસ્ત પર્યાયોને વિશેષરૂપે જાણે છે, કેવલદર્શનમાં ઉપયુક્ત થઈને સર્વદ્રવ્ય અને સમસ્ત પર્યાયોને સામાન્યરૂપથી જુએ છે, તેમને જ્ઞાન અને દર્શન આ બંનેમાંથી એક સમયમાં એક જ ઉપયોગ હોય છે કેમકે યુગપત્ બે ઉપયોગ ના હોઈ શકે.^૬ ‘આચાર્ય’ શબ્દની નિરુક્તિ કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે આચાર્યના ચાર પ્રકાર છે : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ. જે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય — આ પાંચેય પ્રકારના આચાર્યોનું સ્વયં આચરણ કરે છે, બીજાઓની સામે તેમનું પ્રભાષણ અને પ્રરૂપણ કરે છે તથા

૧. ગા.૯૧૩-૬.

૨. ગા.૯૨૧.

૩. ગા. ૯૩૨.

૪. ગા. ૯૪૮-૯૫૦

૫. ગા. ૯૫૧.

૬. ગા. ૯૫૨-૯૮૨.

બીજાને પોતાની ક્રિયા દ્વારા આચારનું જ્ઞાન કરાવે છે તે જ ભાવાચાર્ય છે.^૧ ઉપાધ્યાય પણ નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી ચાર પ્રકારના હોય છે. જે દ્વાદશાંગનું સ્વયં અધ્યયન કરે છે તથા બીજાને વાચનારૂપે ઉપદેશ આપે છે તેને ઉપાધ્યાય કહે છે.^૨ 'ઉપાધ્યાય' પદની બીજી નિયુક્તિ આ મુજબ છે : ઉપાધ્યાય માટે 'ઉજ્જા' શબ્દ છે. 'ઉ'નો અર્થ છે ઉપયોગકરણ અને 'જ્જા'નો છે ધ્યાનકરણ. આ રીતે 'ઉજ્જા'નો અર્થ છે ઉપયોગપૂર્વક ધ્યાન કરનાર. ઉપાધ્યાય માટે એક બીજો શબ્દ છે 'ઉપાજ્જાઉ'. 'ઉ'નો અર્થ છે ઉપયોગકરણ, 'પા'નો અર્થ છે પાપનું પરિવર્જન, 'જા'નો અર્થ છે ધ્યાનકરણ અને 'ઉ'નો અર્થ છે ઉત્સારણાકર્મ. આ રીતે 'ઉપાજ્જાઉ'નો અર્થ છે ઉપયોગપૂર્વક પાપનું પરિવર્જન કરતાં ધ્યાનારોહણથી કર્મોનું ઉત્સારણ — અપનયન કરનાર.^૩ સાધુ પણ નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી ચાર પ્રકારના હોય છે. જે નિર્વાણસાધક વ્યાપારની સાધના કરે છે તેને સાધુ કહે છે અથવા જે સર્વભૂતોમાં સમભાવ રાખે છે તે સાધુ છે.^૪ અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ — આ પાંચેયને નમસ્કાર કરવાથી બધા પ્રકારના પાપોનો નાશ થાય છે. આ પંચ નમસ્કાર બધા મંગલોમાં પ્રથમ અર્થાત્ સર્વશ્રેષ્ઠ મંગલ છે.^૫ અહીં સુધી વસ્તુદ્વારનો અધિકાર છે. આક્ષેપદ્વારમાં એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે નમસ્કાર કાં તો સંક્ષેપમાં કરવો જોઈએ અથવા વિસ્તારથી. સંક્ષેપમાં સિદ્ધ અને સાધુ — આ બંનેને જ નમસ્કાર કરવો જોઈએ. વિસ્તારથી નમસ્કાર કરવાની અવસ્થામાં ઋષભાદિ અનેક નામ લઈ શકાય છે. આથી પંચવિધ નમસ્કાર ઉપયુક્ત નથી.^૬ આ આક્ષેપનું પ્રસિદ્ધિદ્વારમાં નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં એ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે કે પંચવિધ નમસ્કાર સહેતુક છે આથી ઉપયુક્ત છે, અનુપયુક્ત નથી.^૭ આની પછી કમદ્વાર છે : આમાં જે કમે નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે તેને યુક્તિયુક્ત બતાવવામાં આવ્યો છે. પહેલાં સિદ્ધોને નમસ્કાર ન કરતાં અરિહંતોને નમસ્કાર એટલા માટે કરવામાં આવ્યો છે કે અરિહંતોના ઉપદેશથી જ સિદ્ધને ઓળખવામાં આવે છે આથી અરિહંતોનું વિશેષ માહાત્મ્ય છે.^૮ પ્રયોજનદ્વારમાં નમસ્કારનો ઉદ્દેશ્ય કર્મક્ષય અને મંગલાગમ બતાવવામાં આવ્યો છે. ફલદ્વાર તરૂક સંકેત કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે નમસ્કારનું ફળ બે પ્રકારનું છે : ઐહલૌકિક અને પારલૌકિક. અર્થ, કામ, આરોગ્ય, અભિરતિ વગેરે ઐહલૌકિક ફળ અંતર્ગત છે. પારલૌકિક ફળમાં સિદ્ધિ, સ્વર્ગ, સુકળપ્રાપ્તિ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.^૯ અહીં સુધી નમસ્કારવિષયક વિવેચન છે.

૧. ગા. ૯૮૭-૮. ૨. ગા. ૯૯૫. ૩. ગા. ૯૯૭. ૪. ગા. ૧૦૦૨-૪.
 ૫. ગા. ૧૦૧૨. ૬. ગા. ૧૦૧૩. ૭. ગા. ૧૦૧૪. ૮. ગા. ૧૦૧૬.
 ૯. ગા. ૧૦૧૭-૮.

પંચનમસ્કાર પછી સામાયિકવ્રત પ્રહણ કરવામાં આવે છે કેમકે પંચનમસ્કાર સામાયિકનું જ એક અંગ છે. સામાયિક કઈ રીતે કરવી જોઈએ, તેનું કરણ, ભય, અન્ત અથવા ભદન્ત, સામાયિક, સર્વ, અવધ, યોગ, પ્રત્યાખ્યાન, યાવજજીવન અને ત્રિવિધ પદોની વ્યાખ્યા સાથે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.^૧ સામાયિકનો લાભ કેવી રીતે થાય છે? તેનો ઉત્તર આપતાં નિર્ધુક્તિદ્વાર કહે છે કે સામાયિકના સર્વધાતી અને દેશધાતી કર્મસ્પર્ધકોમાંથી દેશધાતી સ્પર્ધકોની વિશુદ્ધિની અનન્તગુણવૃદ્ધિ થતાં આત્માને સામાયિકનો લાભ થાય છે.^૨ 'સામ', 'સમ' અને 'સમ્યક્'ની આગળ 'ઈક' પદ જોડવાથી જે પદો બને છે તે બધા સામાયિકના એકાર્થક પદો છે. તેમનો નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ નિક્ષેપોથી વિચાર થઈ શકે છે.^૩ સામાયિકના બીજા પણ એકાર્થક પદો આ છે : સમતા, સમ્યક્ત્વ, પ્રશસ્ત, શાન્તિ, શિવ, હિત, શુભ, અનિન્દ્ય, અગર્હિત, અનવધ.^૪ હે ભગવન્ ! હું સામાયિક કરું છું — કરેમિ મંતે ! સામાજ્યં — અહીં કોણ કારક છે, શું કરણ છે અને કયું કર્મ છે? કારણ અને કરણમાં ભેદ છે કે અભેદ? આત્મા જ કારક છે, આત્મા જ કર્મ છે અને આત્મા જ કરણ છે. આત્માનું પરિણામ જ સામાયિક છે આથી આત્મા જ કર્તા, કર્મ અને કરણ છે.^૫ સંક્ષેપમાં સામાયિકનો અર્થ છે ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી સાવધ ક્રિયાનો ત્યાગ.^૬ ત્રણ કરણ અર્થાત્ કરવું, કરાવવું અને કરનારનું અનુમોદન કરવું, ત્રણ યોગ અર્થાત્ મન, વચન અને કાયા; તેમનાથી થનારી સાવધ અર્થાત્ પાપકારિણી ક્રિયાનો જીવનપર્યન્ત ત્યાગ, આ જ સામાયિકનો ઉદ્દેશ્ય છે.

ચતુર્વિંશતિસ્તવ :

આવશ્યકસૂત્રનું બીજું અધ્યયન ચતુર્વિંશતિસ્તવ છે. 'ચતુર્વિંશતિ' શબ્દનો છ પ્રકારનો અને 'સ્તવ' શબ્દનો ચાર પ્રકારનો નિક્ષેપ-ન્યાસ છે. ચતુર્વિંશતિનિક્ષેપના છ પ્રકાર આ છે : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ. સ્તવનિક્ષેપના ચાર પ્રકાર આ છે : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ. પુષ્પ વગેરે સામગ્રીથી પૂજા કરવી દ્રવ્યસ્તવ છે. સદ્ગુણોનું ઉત્કીર્તન ભાવસ્તવ છે. દ્રવ્યસ્તવ અને ભાવસ્તવમાં ભાવસ્તવ જ અધિક ગુણવાળો છે કેમકે જિન-વચનમાં ષડ્જીવની રક્ષાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. જે લોકો એમ વિચારે છે કે દ્રવ્યસ્તવ બહુગુણવાળું છે તે અનિપુણમતિવાળા છે. દ્રવ્યસ્તવમાં ષડ્જીવની રક્ષાનો વિરોધ આવે છે આથી સંયમવિદ્ સાધુઓ દ્રવ્યસ્તવની ઈચ્છા નથી રાખતા.

૧. ગા. ૧૦૨૩-૧૦૩૪.

૨. ગા. ૧૦૩૫.

૩. ગા. ૧૦૩૭.

૪. ગા. ૧૦૪૦.

૫. ગા. ૧૦૪૧-૨.

૬. ગા. ૧૦૫૮.

ચતુર્વિંશતિસ્તવ માટે આવશ્યકસૂત્રમાં 'લોગસ્સુજ્જોયગરે'નો પાઠ છે. આની નિર્યુક્તિ કરતાં આચાર્ય ભદ્રબાહુ કહે છે કે 'લોક' (લોગ) શબ્દનો નિમ્નોક્ત આઠ પ્રકારના નિક્ષેપથી વિચાર થઈ શકે છે : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ભવ, ભાવ અને પર્યાય.^૧ આલોક્યતે इति 'आलोकः', प्रलोक्यते इति 'प्रलोकः', लोक्यते इति 'लोकः', संलोक्यते इति 'संलोकः' — આ બધા શબ્દ એકાર્થક છે.^૨ 'ઉદ્યોત' (उज्जोय) બે પ્રકારનો છે : દ્રવ્યોદ્યોત અને ભાવોદ્યોત. અગ્નિ, ચન્દ્ર, સૂર્ય, મણિ, વિદ્યુતાદિ દ્રવ્યોદ્યોત છે. જ્ઞાન ભાવોદ્યોત છે.^૩ ચોવીસ જિનવરોને લોકના ઉદ્યોતકર કહેવામાં આવે છે તે ભાવોદ્યોતની અપેક્ષાએ છે, નહિ કે દ્રવ્યોદ્યોતની અપેક્ષાએ.^૪ 'ધર્મ' પણ બે પ્રકારનો છે : દ્રવ્યધર્મ અને ભાવધર્મ. ભાવધર્મના વળી બે ભેદો છે : શ્રુતધર્મ અને ચરણધર્મ. શ્રુતનો સ્વાધ્યાય શ્રુતધર્મ છે. ચારિત્રરૂપી ધર્મ ચરણધર્મ છે. આને શ્રમણધર્મ કહે છે. આ ક્ષાન્ત્યાદિરૂપ દસ પ્રકારનો છે.^૫ 'તીર્થ'ના મુખ્યરૂપે ચાર નિક્ષેપ છે : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ. આમાંથી પ્રત્યેકના ફરી અનેક પ્રકાર થઈ શકે છે.^૬ જ્યાં અનેક ભવોથી સંચિત અષ્ટવિધ કર્મરજ તપ અને સંયમથી ધોવામાં આવે છે તે ભાવતીર્થ છે.^૭ જિનવર અર્થાત્ તીર્થકર આ જ પ્રકારના ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરે છે. એટલા માટે તેમને 'ધર્મતીર્થકર' (धम्मत्तिथ्यर) કહે છે. તેમને 'જિન' એટલા માટે કહે છે કે તેમણે ક્રોધ, માન, માયા, લોભ વગેરે દોષોને જીતી લીધા છે. કર્મરજરૂપી અરિનો નાશ કરવાને કારણે તેમને 'અરિહંત' પણ કહે છે.^૮ તે પછી નિર્યુક્તિકાર ચોવીસ તીર્થકરોના નામની નિક્ષેપ પદ્ધતિથી વ્યાખ્યા કરે છે. પછી તેમની વિશેષતાઓ — ગુણો પર પ્રકાશ પાડે છે.^૯ તેની સાથે 'ચતુર્વિંશતિસ્તવ' નામના દ્વિતીય અધ્યયનની નિર્યુક્તિ સમાપ્ત થાય છે.

વન્દના :

તૃતીય અધ્યયનનું નામ વન્દના છે. ઐ અધ્યયનની નિર્યુક્તિ કરતાં આચાર્ય સર્વપ્રથમ એ બતાવે છે કે વન્દનાકર્મ, ચિત્તિકર્મ, કૃત્તિકર્મ, પૂજાકર્મ અને વિનયકર્મ — આ પાંચે સામાન્ય રીતે વન્દનાના પર્યાય છે. વન્દનાનો નવ દ્વારોથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે : ૧. વન્દના કોને કરવી જોઈએ, ૨. કોના દ્વારા થવી જોઈએ, ૩. ક્યારે થવી જોઈએ, ૪. કેટલી વાર થવી જોઈએ, ૫. વન્દના કરતી વખતે કેટલી વાર ઝૂકવું જોઈએ, ૬. કેટલી વાર માથું ઝુકાવવું જોઈએ, ૭. કેટલાં આવશ્યકોથી શુદ્ધ થવું જોઈએ, ૮. કેટલા દોષોથી મુક્ત થવું જોઈએ, ૯. વન્દના

૧. ગા. ૧૦૬૪.

૨. ગા. ૧૦૬૫.

૩. ગા. ૧૦૬૬-૭.

૪. ગા. ૧૦૬૮

૫. ગા. ૧૦૭૦-૧.

૬. ગા. ૧૦૭૨.

૭. ગા. ૧૦૭૫.

૮. ગા. ૧૦૮૩

૯. ગા. ૧૦૮૭-૧૧૦૮.

શા માટે કરવી જોઈએ.^૧ આ દ્વારોનો નિર્દેશ કર્યા બાદ વંદાવંદનો બહુ વિસ્તારથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. શ્રમણો માટે ઈચ્છનીય છે કે તેઓ અસંયતી માતા, પિતા, ગુરુ, સેનાપતિ, પ્રશાસક, રાજા, દેવ-દેવી વગેરેને વન્દના ન કરે. જે સંયતી છે, મેધાવી છે, સુસમાહિત છે, પંચસમિતિ અને ત્રિગુપ્તિથી યુક્ત છે તેવા શ્રમણને વન્દના કરે.^૨ પાર્શ્વસ્થ વગેરે સંયમબ્રહ્મ સંન્યાસીઓની વંદના કરવાથી તો ન તો કીર્તિ મળે છે, ન નિર્જરા થાય છે. આ પ્રકારની વંદના કાયકલેશ માત્ર છે, જે માત્ર કર્મબંધનું કારણ છે.^૩ તે પછી સંસર્ગથી ઉત્પન્ન થનારા ગુણ-દોષોનું વર્ણન કરતાં આચાર્યે સમુદ્રનાં દષ્ટાન્ત વડે સમજાવ્યું છે કે જે રીતે નદીઓનું મીઠું પાણી સમુદ્રના ખારા પાણીમાં પડતાં જ ખારું થઈ જાય છે તે જ રીતે શીલવાન પુરુષ શીલબ્રહ્મ પુરુષોની સંગતિથી શીલબ્રહ્મ થઈ જાય છે.^૪ માત્ર બાહ્ય લિંગથી પ્રભાવિત ન થતાં પર્યાય, પર્યદ્, પુરુષ, ક્ષેત્ર, કાળ, આગમ વગેરે વાતો જાણીને જે સમયે જેવું ઉચિત પ્રતીત થાય તે સમયે તેમ કરવું જોઈએ.^૫ જિનપ્રણીત લિંગને વંદના કરવાથી વિપુલ નિર્જરા થાય છે, ચાહે તે પુરુષ ગુણહીન પણ કેમ ન હોય, કેમકે વંદના કરનાર અધ્યાત્મશુદ્ધિ માટે જ વંદના કરે છે.^૬ અન્યલિંગીને જાણી-બૂઝીને નમસ્કાર કરવાથી દોષ લાગે છે કેમકે તે નિષિદ્ધ લિંગ ધારણ કરે છે. સંક્ષેપમાં જે દ્રવ્ય અને ભાવથી સુશ્રમણ છે તે જ વંદ છે.^૭ જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રના વિવિધ ભંગોનો વિચાર કર્યા પછી આચાર્ય તે જ નિષ્કર્ષ પર પહોંચ્યા છે-કે જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર — આ ત્રણેનો સમ્યક્ યોગ થાય ત્યારે જ સંપૂર્ણ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. આથી જે હંમેશા દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ, વિનય વગેરેમાં રત રહે છે તેઓ જ વંદનીય છે અને તેમનાથી જ જિનપ્રવચનનો યશ ફેલાય છે.^૮

વંદના કરનાર પંચમહાવ્રતી આળસરહિત, માનવપરિવર્જિતમતિ, સંવિગ્ન અને નિર્જરાથી હોવો જોઈએ.^૯ જે આળસુ, અભિમાની અને પાપથી ભય ન રાખનાર ના હોય તેનામાં વંદના કરવાની યોગ્યતા કેવી રીતે આવી શકે ?

જે ધર્મકથા વગેરેથી પરાઙ્મુખ હોય છે અથવા પ્રમત્ત હોય છે તેને ક્યારેય પણ વંદના ન કરવી. જે વખતે કોઈ આહાર અથવા નીહાર કરી રહ્યું હોય તે વખતે તેને વંદના ન કરવી. જે વખતે તે પ્રશાન્ત, આસનસ્થ અને ઉપશાન્ત હોય તે વખતે તેની પાસે જઈને વંદના કરવી.^{૧૦}

૧. ગા. ૧૧૧૦-૧.

૨. ગા. ૧૧૧૩-૪.

૩. ગા. ૧૧૧૬.

૪. ગા. ૧૧૨૭-૮.

૫. ગા. ૧૧૩૬.

૬. ગા. ૧૧૩૯.

૭. ગા. ૧૧૪૫-૭.

૮. ગા. ૧૧૬૭-૧૨૦૦.

૯. ગા. ૧૨૦૪

૧૦. ગા. ૧૨૦૫-૬.

વંદના કેટલી વાર કરવી જોઈએ ? તેનો ઉત્તર આપતાં નિર્ધુક્તિકાર કહે છે કે પ્રતિક્રમણ, સ્વાધ્યાય, કાયોત્સર્ગ, અપરાધ વગેરે આઠ અવસ્થાઓમાં વંદના કરવી જોઈએ.^૧

વંદના કરતી વખતે બે વાર ઝૂકવું જોઈએ, બાર આવર્ત લેવા જોઈએ (૧. અહો, ૨. કાર્ય, ૩. કાર્ય, ૪. જત્તા મે, ૫. જર્વાળ, ૬. જ્ઞં ચ મે । આ એક વાર થયું. આ જ રીતે બીજી વાર પણ બોલવું જોઈએ) તથા ચાર વાર માથું ઝુકાવવું જોઈએ.^૨

જે પચીસ પ્રકારના આવશ્યકોથી પરિશુદ્ધ થઈને ગુરુને નમસ્કાર કરે છે તે શીઘ્ર જ કાં તો નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે કાં દેવપદ પર પહોંચે છે.^૩

કેટલા દોષોથી મુક્ત થઈને વંદના કરવી જોઈએ ? આના ઉત્તરમાં નિર્ધુક્તિકારે બત્રીસ દોષ ગણાવ્યા છે કે જેમનાથી શુદ્ધ થઈને વંદના કરવી જોઈએ.^૪

વંદના શા માટે કરવી જોઈએ ? તેનું સમાધાન કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે વંદના કરતી વખતે મુખ્ય પ્રયોજન વિનય-પ્રાપ્તિ છે, કેમકે વિનય જ શાસનનું મૂળ છે, વિનીત જ સંયમી હોય છે, વિનયથી દૂર રહેનાર ન તો ધર્મ કરી શકે છે, ન તપ.^૫

વંદનાની આવશ્યકતા અને વિધિની આટલી લાંબી ભૂમિકા બાંધ્યા પછી આચાર્ય 'વંદના'ના મૂળ પાઠ 'इच्छामि खमासमणो'ની સૂત્રસ્પર્શી વ્યાખ્યા શરૂ કરે છે. તેના માટે ૧. ઈચ્છા, ૨. અનુજ્ઞાપના, ૩. અવ્યાબાધ, ૪. યાત્રા, ૫. યાપના અને ૬. અપરાધક્ષમણા — આ છ સ્થાનોની નિર્ધુક્તિ કરે છે.^૬ નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ વગેરે નિક્ષેપોથી તેનું સંક્ષિપ્ત વિવેચન કરીને વંદનાધ્યયનની નિર્ધુક્તિ સમાપ્ત કરે છે. ત્યાર બાદ 'પ્રતિક્રમણ' નામક ચતુર્થ અધ્યયન શરૂ થાય છે.

પ્રતિક્રમણ :

પ્રતિક્રમણ^૭નો ત્રણ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે છે : ૧. પ્રતિક્રમણરૂપ ક્રિયા, ૨. પ્રતિક્રમણના કર્તા અર્થાત્ પ્રતિક્રામક અને ૩. પ્રતિક્રમણ અર્થાત્ પ્રતિક્રમિતવ્ય અશુભયોગરૂપ કર્મ.^૮ જીવ પાપકર્મયોગોનો પ્રતિક્રામક છે. એટલા માટે જે ધ્યાનપ્રશસ્ત યોગી છે તેમનું સાધુએ પ્રતિક્રમણ ન કરવું

૧. ગા. ૧૨૦૭

૨. ગા. ૧૨૦૯.

૩. ગા. ૧૨૧૧.

૪. ગા. ૧૨૧૨-૬.

૫. ગા. ૧૨૨૦-૧.

૬. ગા. ૧૨૨૩.

૭. સ્વસ્થાનાત્યત્પરસ્થાનં પ્રમાદસ્ય વશાદ ગતઃ । તત્રૈવ કમળં ધૂયઃ પ્રતિક્રમણમુચ્યતે ॥

૮. ગા. ૧૨૩૬.

જોઈએ.^૧ પ્રતિકમણના નિમ્નોક્ત પર્યાયો છે : પ્રતિકમણ, પ્રતિચરણા, પરિહરણા, વારણા, નિવૃત્તિ, નિંદા, ગહા, શુદ્ધિ.^૨ આ પર્યાયોનો અર્થ યોગ્ય રીતે સમજમાં આવી જાય, એટલા માટે નિર્યુક્તિકારે પ્રત્યેક શબ્દના અલગ-અલગ દષ્ટાન્ત આપ્યાં છે. તેની પછી શુદ્ધિની વિધિ બતાવતાં દિશા વગેરેની તરફ સંકેત કર્યો છે.^૩

પ્રતિકમણ દૈવસિક, રાત્રિક, ઈત્વરિક, યાવત્કથિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક, સાંવત્સરિક, ઉત્તમાર્થક વગેરે અનેક પ્રકારનું હોય છે. પંચમહાવ્રત, રાત્રિભુક્તિવિરતિ, ચતુર્થામ, ભક્તપરિજ્ઞા વગેરે યાવત્કથિક અર્થાત્ જીવનભર માટે છે. ઉચ્ચાર, મૂત્ર, કફ, નાસિકામળ, આત્મોગ, અનાભોગ, સહસાકાર વગેરે ક્રિયાઓ ઉપરાન્ત પ્રતિકમણ આવશ્યક છે.

પ્રતિકન્તવ્ય પાંચ પ્રકારનું છે : મિથ્યાત્વપ્રતિકમણ, અસંયમપ્રતિકમણ, કષાયપ્રતિકમણ, અપ્રશસ્તયોગપ્રતિકમણ તથા સંસારપ્રતિકમણ. સંસારપ્રતિકમણના ચાર દુર્ગતિઓ અનુસાર ચાર પ્રકાર છે. ભાવપ્રતિકમણનો અર્થ છે ત્રણ કરણ અને ત્રણ યોગથી મિથ્યાત્વાદિનું સેવન છોડવું.^૪ આ વિષયને વધારે સ્પષ્ટ કરવા માટે આચાર્યે આગળ કેટલીક ગાથાઓમાં નાગદત્તનું ઉદાહરણ પણ આપ્યું છે. તેની પછી એ બતાવ્યું છે કે પ્રતિષિદ્ધ વિષયોનું આચરણ કર્યા પછી, વિહિત વિષયોનું આચરણ ન કર્યું હોય ત્યારે, જિનોક્ત વચનોમાં શ્રદ્ધા ન રાખી હોય ત્યારે તથા વિપરીત પ્રવૃત્તિ કર્યા પછી પ્રતિકમણ અવશ્ય કરવું જોઈએ.^૫ ત્યાર પછી આલોચના વગેરે બત્રીસ યોગોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. તેમના નામ આ છે :^૬ ૧. આલોચના, ૨. નિરપલાપ, ૩. આપત્તિમાં દૃઢધર્મતા, ૪. અનિશ્ચિતોપધાન, ૫. શિક્ષા, ૬. નિશ્ચાતિકર્મતા, ૭. અજ્ઞાતતા, ૮. અલોભતા, ૯. તિતિક્ષા, ૧૦. આર્જવ, ૧૧. શુચિ, ૧૨. સમ્યગ્દૃષ્ટિવ, ૧૩. સમાધિ, ૧૪. આચારોપગત્વ, ૧૫. વિનયોપગત્વ, ૧૬. ધૃતિમતિ, ૧૭. સંવેગ, ૧૮. પ્રણિધિ, ૧૯. સુવિધિ, ૨૦. સંવર, ૨૧. આત્મદોષોપસંહાર, ૨૨. સર્વકામવિરક્તતા, ૨૩. મૂલગુણ-પ્રત્યાખ્યાન, ૨૪. ઉત્તરગુણપ્રત્યાખ્યાન, ૨૫. વ્યુત્સર્ગ, ૨૬. અપ્રમાદ, ૨૭. લવાલવ, ૨૮. ધ્યાન, ૨૯. મરણાભીતિ, ૩૦. સંગપરિજ્ઞા, ૩૧. પ્રાયશ્ચિત્તકરણ, ૩૨. મરણાન્તારાધના. આ યોગોનો અર્થ સારી રીતે સમજાવવા માટે વિવિધ વ્યક્તિઓનાં ઉદાહરણો પણ આપવામાં આવ્યાં છે.^૭ આમાંથી કેટલાંક નામ આ મુજબ છે : મહાગિરિ, સ્થૂલભદ્ર, ધર્મદોષ, સુરેન્દ્રદત્ત, વારત્તક, ધન્વન્તરી વૈદ્ય, કરકંડુ, આર્ય

૧. ગા. ૧૨૩૭.

૨. ગા. ૧૨૩૮.

૩. ગા. ૧૨૩૯-૧૨૪૩.

૪. ગા. ૧૨૪૪-૬.

૫. ગા. ૧૨૪૭-૮.

૬. ગા. ૧૨૬૮.

૭. ગા. ૧૨૬૯-૧૨૭૩.

૮. ગા. ૧૨૭૪-૧૩૧૪.

પુષ્પભૂતિ. ત્યાર પછી અસ્વાધ્યાયિકની નિર્ધુક્તિ કરવામાં આવી છે. અસ્વાધ્યાય બે પ્રકારનો છે : આત્મસમુત્થ અને પરસમુત્થ. પરસમુત્થના ફરી પાંચ પ્રકાર છે : સંયમઘાતક, ઔત્પાતિક, સદિવ્ય, વ્યુદ્ગ્રાહક અને શારીર.^૧ આ પાંચે પ્રકારો ઉદાહરણપૂર્વક સમજાવવામાં આવ્યા છે. સાથે બહુ જ વિસ્તારથી એ પણ બતાવવામાં આવ્યું છે કે કયા કાળ અને કયા દેશ (સ્થાન)માં શ્રમણે સ્વાધ્યાય ન કરવો જોઈએ, સ્વાધ્યાય માટે કયો દેશ અને કયો કાળ યોગ્ય છે, ગુરુ વગેરે સમક્ષ કઈ રીતે સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ વગેરે^૨. આત્મસમુત્થ અસ્વાધ્યાય એક પ્રકારનો પણ હોય છે અને બે પ્રકારનો પણ. શ્રમણો માટે એક પ્રકારનો છે જે માત્ર વ્રજદેશમાં હોય છે. શ્રમણીઓ માટે વ્રજ તથા ઋતુકાળમાં હોવાના કારણે બે પ્રકારનો છે.^૩ તત્પશ્ચાત્ અસ્વાધ્યાયથી થનાર પરિણામની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ ચર્ચા સાથે અસ્વાધ્યાયિકની નિર્ધુક્તિ સમાપ્ત થાય છે અને સાથે સાથે જ ચતુર્થ અધ્યયન – પ્રતિક્રમણાધ્યયનની નિર્ધુક્તિ પણ પૂર્ણ થાય છે.

કાયોત્સર્ગ :

પ્રતિક્રમણ પછી કાયોત્સર્ગ છે. તે આવશ્યક સૂત્રનું પાંચમું અધ્યયન છે. કાયોત્સર્ગની નિર્ધુક્તિ કરતાં પહેલાં આચાર્ય પ્રાયશ્ચિત્તના ભેદ બતાવે છે. પ્રાયશ્ચિત્ત દસ પ્રકારનું છે : ૧. આલોચના, ૨. પ્રતિક્રમણ, ૩. મિશ્ર, ૪. વિવેક, ૫. વ્યુત્સર્ગ, ૬. તપ, ૭. છેદ, ૮. મૂલ, ૯. અનવસ્થાપ્ય અને ૧૦. પારાચિક.^૪ કાયોત્સર્ગ અને વ્યુત્સર્ગ એકાર્યવાચી છે. અહીં કાયોત્સર્ગનો અર્થ છે વ્રજચિકિત્સા : વ્રજ બે પ્રકારનો હોય છે : તદુદ્ભવ અર્થાત્ કાયોત્થ અને આગન્તુક અર્થાત્ પરોત્થ. આમાંથી આગન્તુક વ્રજનું શલ્યોદ્ધરણ કરવામાં આવે છે, નહિ કે તદુદ્ભવનું.^૫ શલ્યોદ્ધરણની વિધિ શલ્યની પ્રકૃતિને અનુરૂપ હોય છે. જેવો વ્રજ હોય છે તેવી જ તેની ચિકિત્સા હોય છે. આ બાહ્ય વ્રજની ચિકિત્સાની વાત થઈ. આત્મ્યન્તર વ્રજની ચિકિત્સાની પણ અલગ-અલગ વિધિઓ છે. ભિક્ષાચર્યાથી ઉત્પન્ન વ્રજ આલોચનાથી ઠીક થઈ જાય છે. વ્રતોના અતિચારોની શુદ્ધિ પ્રતિક્રમણથી થાય છે. કોઈ અતિચારની શુદ્ધિ કાયોત્સર્ગ અર્થાત્ વ્યુત્સર્ગથી થાય છે. કોઈ-કોઈ અતિચાર તપસ્યાથી શુદ્ધ થાય છે.^૬ આ રીતે આત્મ્યન્તર વ્રજની ચિકિત્સાના પણ અનેક ઉપાયો છે.

૧. ગા. ૧૩૧૬-૭.

૨. ગા. ૧૩૧૮-૧૩૨૭.

૩. ગા. ૧૩૨૮.

૪. ગા. ૧૪૧૩.

૫. ગા. ૧૪૧૪

૬. ગા. ૧૪૨૦-૨.

‘કાયોત્સર્ગ’ શબ્દની વ્યાખ્યા કરવા માટે નિર્ધુક્તિકાર નિમ્નલિખિત અગિયાર દ્વારોનો આધાર લે છે : ૧. નિક્ષેપ, ૨. એકાર્થકશબ્દ, ૩. વિધાનમાર્ગજ્ઞા, ૪. કાલપ્રમાણ, ૫. ભેદપરિમાણ, ૬. અશઠ, ૭. શઠ, ૮. વિધિ, ૯. દોષ, ૧૦. અધિકારી અને ૧૧. ફળ.^૧

‘કાયોત્સર્ગ’માં બે પદ છે : કાય અને ઉત્સર્ગ. કાયનો નિક્ષેપ બાર પ્રકારનો છે અને ઉત્સર્ગ છ પ્રકારનો. કાયનિક્ષેપના બાર પ્રકાર આ છે : ૧. નામ, ૨. સ્થાપના, ૩. શરીર, ૪. ગતિ, ૫. નિકાય, ૬. અસ્તિકાય, ૭. દ્રવ્ય, ૮. માતૃકા, ૯. સંગ્રહ, ૧૦. પર્યાય, ૧૧. ભ્યાર અને ૧૨. ભાવ.^૨ આમાંથી પ્રત્યેકના અનેક ભેદ-પ્રભેદ થાય છે.

કાયના એકાર્થક શબ્દો આ છે : કાય, શરીર, દેહ, બોન્દિ, ચય, ઉપચય, સંઘાત, ઉચ્છ્રય, સમુચ્છ્રય, કલેવર, ભસ્ત્રા, તનુ, પ્રાણુ.^૩

ઉત્સર્ગનો નિક્ષેપ છ પ્રકારનો છે : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ.^૪ ઉત્સર્ગના એકાર્થવાચી શબ્દો આ છે : ઉત્સર્ગ, વ્યુત્સર્જન, ઉજ્જના, અવકિરણ, છર્દન, વિવેક, વર્જન, ત્યજન, ઉન્મોચના, પરિશાઠતા, શાતના.^૫

કાયોત્સર્ગના વિધાન અર્થાત્ પ્રકાર બે છે : ચેષ્ટાકાયોત્સર્ગ અને અભિનવ કાયોત્સર્ગ. ભિક્ષાચર્યા વગેરેમાં થનાર ચેષ્ટાકાયોત્સર્ગ છે; ઉપસર્ગ વગેરેમાં થનાર અભિનવકાયોત્સર્ગ છે.^૬

અભિનવકાયોત્સર્ગની કાળમર્યાદા અધિકથી અધિક સંવત્સર — એક વર્ષ છે અને ઓછીમાં ઓછી અન્તર્મુહૂર્ત છે.^૭

કાયોત્સર્ગના ભેદપરિમાણની ચર્યા કરતાં નિર્ધુક્તિકાર નવ ભેદોની ગણના કરે છે : ૧. ઉચ્છિતોચ્છિત, ૨. ઉચ્છિત, ૩. ઉચ્છિતનિષણ, ૪. નિષણોચ્છિત, ૫. નિષણ, ૬. નિષણનિષણ, ૭. નિર્વિણોચ્છિત, ૮. નિર્વિણ, ૯. નિર્વિણનિર્વિણ. ઉચ્છિતનો અર્થ છે ઊર્ધ્વસ્થ અર્થાત્ ઊભું રહેલું, નિષણનો અર્થ છે ઉપવિષ્ટ અર્થાત્ બેઠેલું અને નિર્વિણનો અર્થ છે સુમ અર્થાત્ સૂતેલું.

ભેદપરિમાણની ચર્યા કરતાં-કરતાં આચાર્ય કાયોત્સર્ગના ગુણોની ચર્યા શરૂ કરી દે છે. કાયોત્સર્ગથી દેહ અને મતિની જડતાની શુદ્ધિ થાય છે, સુખ-દુઃખ સહન કરવાની ક્ષમતા આવે છે, અનુપ્રેક્ષા અર્થાત્ અનિત્યત્વાદિનું ચિન્તન થાય છે તથા એકાગ્રતાપૂર્વક શુભધ્યાનનો અભ્યાસ થાય છે. શુભધ્યાનનો આધાર લઈને આચાર્ય

૧. ગા. ૧૪૨૧. ૨. ગા. ૧૪૨૪-૫. ૩. ગા. ૧૪૪૧. ૪. ગા. ૧૪૪૨.

૫. ગા. ૧૪૪૬. ૬. ગા. ૧૪૪૭. ૭. ગા. ૧૪૫૩. ૮. ગા. ૧૪૫૪-૫.

ધ્યાનની ચર્ચા શરૂ કરી દે છે.^૧

ધ્યાનનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં આચાર્ય કહે છે કે અન્તર્મુહૂર્ત માટે જે ચિત્તની એકાગ્રતા છે તે જ ધ્યાન છે. ધ્યાન ચાર પ્રકારનું હોય છે : આર્ત, રુદ્ર, પર્મ અને શુક્લ.^૨ આમાંથી પ્રથમ બે પ્રકાર સંસારવર્ધનના હેતુ છે અને અંતિમ બે પ્રકાર વિમોક્ષના હેતુ છે. પ્રસ્તુત અધિકાર અંતિમ બે પ્રકારના માનનો જ છે.^૩ આટલો સામાન્ય સંકેત કર્યા બાદ નિર્ધુક્તિકાર ધ્યાન સાથે સંબંધ રાખનારી અન્ય વાતોનું વર્ણન કરે છે.^૪

કાયોત્સર્ગ મોક્ષપથપ્રદાતા છે, એવું સમજીને ધીર શ્રમણ દિવસાદિ સંબંધી અતિચારોનું પરિજ્ઞાન કરવા માટે કાયોત્સર્ગમાં સ્થિત થાય છે. આ અતિચારો કયા છે ? નિર્ધુક્તિકારે આગળની કેટલીક ગાથાઓમાં વિવિધ પ્રકારના અતિચારોનું સ્વરૂપ તથા તેમનાથી શુદ્ધ થવાના ઉપાયો બતાવ્યા છે. સાથે જ કાયોત્સર્ગની વિધિ તરફ પણ સંકેત કર્યો છે. સાધુઓને ઈચ્છનીય છે કે સૂર્ય હોય ત્યારે જ પ્રસ્રવણોચ્ચારકાલસંબંધી ભૂમિને સારી રીતે જોઈને પોતપોતાના સ્થાન પર આવીને સૂર્યાસ્ત થતાં જ કાયોત્સર્ગમાં સ્થિત થઈ જાય.^૫ દૈવસિક, રાત્રિક, પાક્ષિક, ચાતુર્માસિક અને સાંવત્સરિક પ્રતિક્રમણોના કાયોત્સર્ગ નિયત છે, ગમનાદિવિધયક બાકીના કાયોત્સર્ગ અનિયત છે. હવે નિયતકાયોત્સર્ગોના ઉચ્ચવાસોની સંખ્યા દર્શાવે છે : દૈવસિકમાં સો ઉચ્ચવાસ, રાત્રિકમાં પચાસ, પાક્ષિકમાં ત્રણ સો, ચાતુર્માસિકમાં પાંચ સો, સાંવત્સરિકમાં એક હજાર આઠ.^૬ આ જ રીતે પ્રત્યેક પ્રકારના કાયોત્સર્ગ માટે 'લોગસ્સુજ્જોયગે'ના પાઠ પણ નિયત છે : દૈવસિક કાયોત્સર્ગમાં ચાર, રાત્રિકમાં બે, પાક્ષિકમાં બાર, ચાતુર્માસિકમાં વીસ અને સાંવત્સરિકમાં ચાલીસ.^૭ અનિયતકાયોત્સર્ગ માટે પણ આ જ પ્રકારના નિશ્ચિત નિયમો છે.

અશઠદ્વારનું વ્યાખ્યાન કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સાધુ પોતાની શક્તિની મર્યાદા અનુસાર જ કાયોત્સર્ગ કરે. શક્તિની સીમાનું ઉલ્લંઘન કરવાથી અનેક દોષો ઉત્પન્ન થવાનો ભય રહે છે.^૮

શઠદ્વારની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્ય કહે છે કે કાયોત્સર્ગ સમયે છળપૂર્વક ઊંઘી જવું, સૂત્ર અથવા અર્થની પ્રતિપૃચ્છા કરવી, કાંટો કાઢવો, પ્રસ્રવણ અર્થાત્ પેશાબ કરવા ચાલ્યા જવું વગેરે કાર્યો દોષપૂર્ણ છે. તેનાથી અનુષ્ઠાન ખોટું થઈ જાય છે.^૯

૧. ગા. ૧૪૫૭. ૨. ગા. ૧૪૫૮. ૩. ગા. ૧૪૫૯. ૪. ગા. ૧૪૬૦-૧૪૯૧.
 ૫. ગા. ૧૫૧૨. ૬. ગા. ૧૫૨૪-૫. ૭. ગા. ૧૫૨૬. ૮. ગા. ૧૫૩૬.
 ૯. ગા. ૧૫૩૮.

કાયોત્સર્ગની વિધિનું વિધાન કરતાં આચાર્ય કહે છે કે ગુરુની નજીક જ કાયોત્સર્ગ શરૂ કરવો જોઈએ તથા ગુરુની નજીક જ સમાપ્ત કરવો જોઈએ. કાયોત્સર્ગ સમયે ડાબા હાથમાં મુખવસ્ત્રિકા અને જમણા હાથમાં રજોહરણ રાખવું જોઈએ.^૧

કાયોત્સર્ગના નિમ્નાંકિત દોષો છે : ૧. ઘોટકદોષ, ૨. લતાદોષ, ૩. સ્તંભ, કુડ્યદોષ, ૪. માલદોષ, ૫. શબરીદોષ, ૬. વધૂદોષ, ૭. નિગડદોષ, ૮. લંબોત્તરદોષ, ૯. સ્તનદોષ, ૧૦. ઉદ્ધિદોષ, ૧૧. સંયતીદોષ, ૧૨. ખલિનદોષ, ૧૩. વાયસદોષ, ૧૪. કપિત્થદોષ, ૧૫. શીર્ષકંપદોષ, ૧૬. મૂકદોષ, ૧૭. અંગુલિબૂદોષ, ૧૮. વારુણીદોષ, ૧૯. પ્રેક્ષાદોષ.^૨

હવે આચાર્ય અધિકારીનું સ્વરૂપ બતાવે છે. જે વાસી (વાંસલો) અને ચંદન બંનેને સમાન સમજે છે, જેમની જીવવા અને મરવામાં સમબુદ્ધિ છે, જે દેહની મમતાથી પર છે તે જ કાયોત્સર્ગનો સાચો અધિકારી છે.^૩

કાયોત્સર્ગના અંતિમ દ્વાર — ફલદ્વારની ચર્ચા કરતાં નિર્ધુક્તિકાર કહે છે કે સુભદ્રા, રાજા ઉદિતોદિત, શ્રેષ્ઠિભાર્યા મિત્રવતી, સોદાસ, ખડ્ગસ્તમ્બન વગેરે ઉદાહરણોથી કાયોત્સર્ગના ઐહલૌકિક ફળનું અનુમાન કરી લેવું જોઈએ. પારલૌકિક ફળના રૂપમાં સિદ્ધિ, સ્વર્ગ વગેરે સમજવા જોઈએ.^૪ અહીં કાયોત્સર્ગ નામના પાંચમા અધ્યયનના અગિયાર દ્વારોની ચર્ચા સમાપ્ત થાય છે.

પ્રત્યાખ્યાન :

આવશ્યક સૂત્રનું છઠ્ઠું અધ્યયન પ્રત્યાખ્યાનના રૂપે છે. નિર્ધુક્તિકાર આચાર્ય ભદ્રબાહુ પ્રત્યાખ્યાનનું છ દેષ્ટિએ વ્યાખ્યાન કરે છે : ૧. પ્રત્યાખ્યાન, ૨. પ્રત્યાખ્યાતા, ૩. પ્રત્યાખ્યેય, ૪. પર્ષદ્, ૫. કથનવિધિ અને ૬. ફળ.^૫

પ્રત્યાખ્યાનના છ ભેદ છે : ૧. નામપ્રત્યાખ્યાન, ૨. સ્થાપનાપ્રત્યાખ્યાન, ૩. દ્રવ્યપ્રત્યાખ્યાન, ૪. અદિત્સાપ્રત્યાખ્યાન, ૫. પ્રતિષેધપ્રત્યાખ્યાન અને ૬. ભાવપ્રત્યાખ્યાન.^૬ પ્રત્યાખ્યાનની શુદ્ધિ છ રીતે થાય છે : ૧. શ્રદ્ધાનશુદ્ધિ, ૨. જ્ઞાનનાશુદ્ધિ, ૩. વિનયશુદ્ધિ, ૪. અનુભાષણશુદ્ધિ, ૫. અનુપાલનાશુદ્ધિ, ૬. ભાવશુદ્ધિ.^૭ અશન, પાન, ખાદિમ અને સ્વાદિમ — આ ચાર પ્રકારની આહારવિધિઓ છે. આ ચારે પ્રકારના આહાર છોડવા તે આહાર-પ્રત્યાખ્યાન છે. જે તરત જ ક્ષુધા શાંત કરે છે તે અશન છે. જે પ્રાણ અર્થાત્ ઈન્દ્રિયાદિનો ઉપકાર કરે છે તે પાન છે. જે આકાશમાં સમાય છે અર્થાત્ પેટના રિક્ત સ્થાનમાં ભરવામાં આવે છે તે ખાદિમ છે. જે સરસ આહારના ગુણોને સ્વાદ પ્રદાન કરે છે તે સ્વાદિમ

૧. ગા. ૧૫૩૯-૧૫૪૦.

૨. ગા. ૧૫૪૧-૨. ૩. ગા. ૧૫૪૩.

૪. ગા. ૧૫૪૫.

૫. ગા. ૧૫૫૦.

૬. ગા. ૧૫૫૧.

૭. ગા. ૧૫૬૦.

છે.^૧ પ્રત્યાખ્યાનના ગુણો તરફ ધ્યાન દોરતાં આચાર્ય કહે છે કે પ્રત્યાખ્યાનથી આસ્રવના દ્વાર અર્થાત્ કર્માગમના દ્વાર બંધ થઈ જાય છે, પરિણામે આસ્રવનો ઉચ્છેદ થાય છે. આસ્રવોચ્છેદથી તૃષ્ણાનો નાશ થાય છે. તૃષ્ણોચ્છેદથી મનુષ્યની અંદર અતુલ ઉપશમ અર્થાત્ મધ્યસ્થતાવ પેદા થઈ જાય છે. મધ્યસ્થતાવથી ફરી પ્રત્યાખ્યાનની વિશુદ્ધિ થાય છે. આનાથી શુદ્ધ ચારિત્રધર્મનો ઉદય થાય છે, જેનાથી કર્મનિર્જરા થાય છે અને ક્રમશઃ અપૂર્વકરણ થતાં શ્રેણિક્રમથી કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. અંતમાં શાશ્વત સુખરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.^૨ પ્રત્યાખ્યાન દસ પ્રકારના આકારો વડે પ્રહણ કરવામાં તથા પાળવામાં આવે છે : ૧. નમસ્કાર, ૨. પૌરુષ્ય, ૩. પુરિમાર્દ્ધ, ૪. એકાશન, ૫. એકસ્થાન, ૬. આચામ્લ, ૭. અભક્તાર્થ, ૮. ચરમ, ૯. અભિગ્રહ, ૧૦. વિકૃતિ.^૩

હવે પ્રત્યાખ્યાતાનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે. પ્રત્યાખ્યાતા ગુરુ હોય છે જે યથોક્તવિધિથી શિષ્યને પ્રત્યાખ્યાન કરાવે છે. ગુરુ મૂળગુણ અને ઉત્તરગુણથી શુદ્ધ તથા પ્રત્યાખ્યાનની વિધિ જાણનાર હોય છે. શિષ્ય કૃતિકર્માદિની વિધિ જાણનાર, ઉપયોગપરાયણ, ઋજુ પ્રકૃતિવાળો, સંવિગ્ન અને સ્થિરપ્રતિજ્ઞ હોય છે.^૪

પ્રત્યાખ્યાતવ્યનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રત્યાખ્યાતવ્ય બે પ્રકારનું હોય છે : દ્રવ્યપ્રત્યાખ્યાતવ્ય અને ભાવપ્રત્યાખ્યાતવ્ય. અજ્ઞાનાદિનું પ્રત્યાખ્યાન પ્રથમ પ્રકારનું છે. અજ્ઞાનાદિનું પ્રત્યાખ્યાન બીજા પ્રકારનું છે.^૫

વિનીત તથા અવ્યાક્ષિપ્તરૂપે શિષ્ય ઉપસ્થિત થાય ત્યારે પ્રત્યાખ્યાન કરાવવું જોઈએ. આ જ પર્યદ્ દ્વાર છે.^૬

કથનવિધિ આ મુજબ છે : આજ્ઞાગ્રાહ્ય અર્થાત્ આગમગ્રાહ્ય વિષયનું કથન આગમ દ્વારા જ કરવું જોઈએ; દંષ્ટાન્તવાક્ય અર્થનું કથન દંષ્ટાન્ત દ્વારા જ કરવું જોઈએ. એવું ન કરવાથી કથનવિધિની વિરાધના થાય છે.^૭

ફળનું વ્યાખ્યાન કરતાં નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે પ્રત્યાખ્યાનનું ફળ ઐહલૌકિક અને પારલૌકિક બે પ્રકારનું હોય છે. ઐહલૌકિક ફળના દંષ્ટાન્તરૂપે ધમ્મિલાદિ અને પારલૌકિક ફળના દંષ્ટાન્તરૂપે દામગ્રકાદિ સમજવા જોઈએ. જિનવરોપદિષ્ટ પ્રત્યાખ્યાનનું સેવન કરીને અનંત જીવો તરત જ શાશ્વત સુખરૂપ મોક્ષને પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યા છે.^૮ ફળ પ્રત્યાખ્યાનનું અંતિમ દ્વાર છે અને પ્રત્યાખ્યાન

૧. ગા. ૧૫૮૧-૨.

૨. ગા. ૧૫૮૮-૧૫૯૦.

૩. ગા. ૧૫૯૧-૧૬૦૬.

૪. ગા. ૧૬૦૭-૮.

૫. ગા. ૧૬૧૧.

૬. ગા. ૧૬૧૨.

૭. ગા. ૧૬૧૩.

૮. ગા. ૧૬૧૪-૫.

આવશ્યક સૂત્રનું અંતિમ અધ્યયન છે આથી આ દ્વારની નિર્યુક્તિ સાથે આવશ્યકનિર્યુક્તિ સમાપ્ત થાય છે.

આવશ્યકનિર્યુક્તિના આ વિસ્તૃત પરિચયથી જ અનુમાન કરી શકાય છે કે જૈન નિર્યુક્તિગ્રંથોમાં આવશ્યકનિર્યુક્તિનું કેટલું મહત્ત્વ છે. શ્રમણ-જીવનની સફળ સાધના માટે અનિવાર્ય બધા પ્રકારના વિધિ-વિધાનોનું સંક્ષિપ્ત તથા સુવ્યવસ્થિત નિરૂપણ આવશ્યકનિર્યુક્તિની એક બહુ મોટી વિશેષતા છે. જૈન પરમ્પરા સાથે સંબંધ રાખનાર અનેક પ્રાચીન ઐતિહાસિક તથ્યોનું પ્રતિષ્ઠાદન પણ સર્વપ્રથમ આ જ નિર્યુક્તિમાં કરવામાં આવ્યું છે. આ બધી વાતો આવશ્યકનિર્યુક્તિના અધ્યયનથી સ્પષ્ટ મालૂમ થાય છે.

તૃતીય પ્રકરણ દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિ

સર્વપ્રથમ નિર્યુક્તિકારે સર્વસિદ્ધોને મંગલરૂપ નમસ્કાર કરીને દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિ^૧ રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. મંગલના વિષયમાં તેઓ કહે છે કે ગ્રન્થના પ્રારંભ, મધ્ય અને અંતમાં વિધિપૂર્વક મંગલ કરવું જોઈએ. મંગલ નામાદિ ભેદથી ચાર પ્રકારનું હોય છે. ભાવમંગલનો અર્થ શ્રુતજ્ઞાન છે. તે ચાર પ્રકારનું છે : ચરણકરણાનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ (કાલાનુયોગ) અને દ્રવ્યાનુયોગ. ચરણકરણાનુયોગનાં દ્વાર આ છે : નિક્ષેપ, એકાર્થ, નિરુક્ત, વિધિ, પ્રવૃત્તિ, કોના દ્વારા, કોનું, દ્વારભેદ, લક્ષણ, પર્ષદ્ અને સૂત્રાર્થ.^૨

દશવૈકાલિક શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરવા માટે 'દશ' અને 'કાલ'નો નિક્ષેપ પદ્ધતિથી વિચાર કરવો જોઈએ. 'દશ'ની પહેલાં 'એક'નો નિક્ષેપ કરતાં આચાર્ય કહે છે કે એકકના નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, માતૃકાપદ, સંગ્રહ, પર્યાય અને ભાવ — આ સાત પ્રકાર છે. દશકનો નિક્ષેપ છ પ્રકારનો છે : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ. કાલના દસ ભેદ આ પ્રમાણે છે : બાલા, કીડા, મંદા, બલા, પ્રજા, હાયિનિ, પ્રપંચા, પ્રાગ્ભારા, મૃન્મુખી અને શાયિની.^૩ આ પ્રાણીઓની દસ દશાઓ — અવસ્થાવિશેષ છે.

કાલનો દ્રવ્ય, અર્દ્ધ, યથાયુષ્ક, ઉપક્રમ, દેશ, કાલ, પ્રમાણ, વર્ણ અને ભાવ — આ નવ દષ્ટિઓથી વિચાર કરવો જોઈએ.

દશકાલિક અથવા દશવૈકાલિક 'દશ' અને 'કાલ' આ બંને પદો સાથે સંબંધ ધરાવે છે. દશકાલિકમાં 'દશ'નો પ્રયોગ એટલા માટે કરવામાં આવ્યો છે કે આ

૧. (અ) હરિભદ્રીય વિવરણસહિત : પ્રકાશક-દેવચન્દ લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર, મુંબઈ, ૧૯૧૮.

(આ) નિર્યુક્તિ તથા મૂળ : સંપાદક E. Leumann, ZDMG ભા. ૪૬, પૃ. ૫૮૧-૬૬૩.

૨. ગા. ૧-૫.

૩. ગા. ૮-૧૦.

૪. ગા. ૧૧.

સૂત્રમાં દસ અધ્યયન છે. કાલનો પ્રયોગ એટલા માટે છે કે આ સૂત્રની રચના તે સમયે થઈ જ્યારે પૌરુષી વ્યતીત થઈ ચૂકી હતી અથવા જે દશ અધ્યયન પૂર્વોમાંથી ઉદ્ભવ કરવામાં આવ્યા તેમનું સુવ્યવસ્થિત નિરૂપણ વિકાલ અર્થાત્ અપરાહ્મમાં કરવામાં આવ્યું એટલા માટે આ સૂત્રનું નામ દશવૈકાલિક રાખવામાં આવ્યું. આ સૂત્રની રચના મનક નામના શિષ્ય માટે આચાર્ય શય્યાંભવે કરી.^૧

દશવૈકાલિકસૂત્રમાં દુમપુષ્પિકા વગેરે દસ અધ્યયનો છે. પ્રથમ અધ્યયનમાં ધર્મની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. બીજા અધ્યયનમાં ધૃતિની સ્થાપના કરવામાં આવી છે અને બતાવવામાં આવ્યું છે કે આ જ ધર્મ છે. ત્રીજા અધ્યયનમાં ક્ષુલ્લિકા અર્થાત્ લઘુ આચારકથાનો અધિકાર છે. ચોથા અધ્યયનમાં આત્મસંયમ માટે ષડ્જીવરક્ષાનો ઉપદેશ આપવામાં આવ્યો છે. પાંચમું અધ્યયન ત્રિક્ષાવિશુદ્ધિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. ત્રિક્ષાવિશુદ્ધિ તપ અને સંયમનું પોષણ કરનારી છે. છઠ્ઠા અધ્યયનમાં મહતી અર્થાત્ બૃહદ્ આચારકથાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. સાતમા અધ્યયનમાં વચનવિભક્તિનો અધિકાર છે. આઠમું અધ્યયન પ્રણિધાન અર્થાત્ વિશિષ્ટ ચિત્તધર્મસંબંધી છે. નવમા અધ્યયનમાં વિનયનો તથા દસમામાં ત્રિક્ષુનો અધિકાર છે. આ અધ્યયનો ઉપરાંત આ સૂત્રમાં બે ચૂલિકાઓ પણ છે. પ્રથમ ચૂલિકામાં સંયમમાં સ્થિરીકરણનો અધિકાર છે અને બીજીમાં વિવિક્તચર્યાનું વર્ણન છે. આ દશવૈકાલિકનો સંક્ષિપ્ત અર્થ છે.^૨

દુમપુષ્પિકા નામના પ્રથમ અધ્યયનની નિર્યુક્તિમાં સામાન્ય શ્વેતાભિધાન ચાર પ્રકારનું બતાવવામાં આવ્યું છે : અધ્યયન, અક્ષીણ, આય અને ક્ષપણા.^૩ આત્માની કર્મભળથી મુક્તિ જ ભાવાધ્યયન છે. દુમ અને પુષ્પનો નિક્ષેપ કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે દુમ નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવભેદથી ચાર પ્રકારનું છે. આ જ રીતે પુષ્પનો નિક્ષેપ પણ ચાર પ્રકારનો છે. દુમના પર્યાયવાચી શબ્દો આ છે : દુમ, પાદપ, વૃક્ષ, અગમ, વિટપી, તરુ, કુહ, મહીરુહ, રોપક, રુંચક. પુષ્પના એકાર્થક શબ્દો આ છે : પુષ્પ, કુસુમ, ફુલ્લ, પ્રસવ, સુમન, સૂક્ષ્મ.^૪

સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિ કરતાં આચાર્ય 'ધર્મ' પદનું વ્યાખ્યાન આ રીતે કરે છે કે ધર્મ ચાર પ્રકારનો હોય છે : નામધર્મ, સ્થાપનાધર્મ, દ્રવ્યધર્મ અને ભાવધર્મ. ધર્મના લૌકિક અને લોકોત્તર એવા બે ભેદ પણ થાય છે. લૌકિક ધર્મ અનેક પ્રકારનો હોય છે. ગમ્યધર્મ, પશુધર્મ, રાજ્યધર્મ, પુરવરધર્મ, ગ્રામધર્મ, ગણધર્મ, ગોષ્ઠીધર્મ, રાજધર્મ વગેરે લૌકિક ધર્મના ભેદ છે. લોકોત્તર ધર્મ બે પ્રકારનો છે : શ્વેતધર્મ અને

૧. ગા. ૧૨-૫.

૨. ગા. ૧૯-૨૫.

૩. ગા. ૨૬-૭.

૪. ગા. ૩૫-૬.

ચારિત્રધર્મ. શ્રુતધર્મ સ્વાધ્યાયરૂપ છે અને ચારિત્રધર્મ શ્રમણધર્મ રૂપ છે.^૧

મંગલ પણ દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ હોય છે. પૂર્ણકલશાદિ દ્રવ્યમંગલ છે. ધર્મ ભાવમંગલ છે.^૨

હિસાથી વિરુદ્ધ અહિંસા થાય છે. તેના પણ દ્રવ્યાદિ ચાર ભેદ થાય છે. પ્રાણાતિપાતવિરતિ વગેરે ભાવ અહિંસા છે.^૩

આચાર્ય સંયમની વ્યાખ્યા કરતાં કહે છે કે પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ, દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય તથા પંચેન્દ્રિયની મન, વચન અને કાયાથી યતના રાખવી તે સંયમ છે.^૪

તપ બાહ્ય અને આત્મ્યન્તરના તફાવતથી બે પ્રકારનું હોય છે. અનશન, ઊણોદરી, વૃત્તિસંક્ષેપ, રસપરિત્યાગ, કાયક્લેશ અને સંલીનતા બાહ્ય તપના ભેદ છે. પ્રાયશ્ચિત્ત, વિનય, વૈયાવૃત્ય, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન અને વ્યુત્સર્ગ આત્મ્યંતર તપના ભેદ છે.^૫

હેતુ અને ઉદાહરણની ઉપયોગિતા બતાવતાં નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે શ્રોતાની યોગ્યતા ધ્યાનમાં રાખીને પાંચ અથવા દસ અવયવોનો પ્રયોગ કરી શકાય છે. ઉદાહરણ બે પ્રકારનું હોય છે. આ બે પ્રકાર ફરી ચાર-ચાર પ્રકારના હોય છે. હેતુ ચાર પ્રકારનો હોય છે. હેતુનું પ્રયોજન અર્થની સિદ્ધિ કરવાનું છે.^૬ આચાર્યે ઉદાહરણનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે અનેક દષ્ટાન્ત આપતાં ઉદાહરણના વિવિધ દ્વારોનું વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું છે. ઉદાહરણના ચાર જાતના દોષ આ પ્રમાણે છે : અધર્મયુક્ત, પ્રતિલોમ, આત્મોપન્યાસ અને દુરુપનીત.^૭ હેતુના ચાર પ્રકાર આ છે : યાપક, સ્થાપક, વ્યંસક અને લૂષક.^૮ પ્રથમ અધ્યયનમાં ભ્રમરનું ઉદાહરણ અનિયતવૃત્તિત્વનું દિગ્દર્શન કરાવવા માટે આપવામાં આવ્યું છે.^૯

સૂત્રસ્પર્શી નિર્યુક્તિ કરતાં આચાર્ય વિહંગમ શબ્દની વ્યાખ્યા આ મુજબ કરે છે :- વિહંગમ બે પ્રકારના હોય છે : દ્રવ્યવિહંગમ અને ભાવવિહંગમ. જે પૂર્વોપાત્ત કર્મના ઉદયને કારણે જીવ વિહંગમકુલમાં ઉત્પન્ન થાય છે તે દ્રવ્યવિહંગમ છે. ભાવવિહંગમના ફરી બે ભેદ છે : ગુણસિદ્ધ અને સંજ્ઞાસિદ્ધ. જે વિહ અર્થાત્ આકાશમાં પ્રતિષ્ઠિત છે તેને ગુણસિદ્ધ વિહંગમ કહે છે. જે આકાશમાં ગમન કરે છે અર્થાત્ ઉડે છે તે બધા સંજ્ઞાસિદ્ધ વિહંગમ છે. પ્રસ્તુત પ્રસંગ આકાશમાં ગમન

૧. ગા. ૩૯-૪૩.

૪. ગા. ૪૬.

૭. ગા. ૮૧-૫.

૨. ગા. ૪૪.

૫. ગા. ૪૭-૮.

૮. ગા. ૮૬-૮.

૩. ગા. ૪૫.

૬. ગા. ૫૦-૧.

૯. ગા. ૯૭

કરનારા ભ્રમરોનો છે.^૧

હેતુ અને દષ્ટાન્તના પ્રસંગે જે દસ અવયવોનો નિર્દેશ ઉપર કરવામાં આવ્યો છે તેમનાં નામ આ છે : ૧. પ્રતિજ્ઞા, ૨. વિભક્તિ, ૩. હેતુ, ૪. વિભક્તિ, ૫. વિપક્ષ, ૬. પ્રતિબોધ, ૭. દષ્ટાન્ત, ૮. આશંકા, ૯. તત્પ્રતિષેધ, ૧૦. નિગમન. નિર્યુક્તિકારે આ દસ પ્રકારના અવયવો પર દશવૈકાલિકના પ્રથમ અધ્યયનને સારી રીતે કસ્યું છે અને તે સિદ્ધ કર્યું છે કે આ અધ્યયનની રચનામાં આ અવયવોનું સમ્યક્રૂપે અનુસરણ કરવામાં આવ્યું છે.^૨

બીજા અધ્યયનના પ્રારંભમાં 'શ્રામણ્યપૂર્વક'ની નિક્ષેપ-પદ્ધતિથી વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. 'શ્રામણ્ય'નો નિક્ષેપ ચાર પ્રકારનો છે તથા 'પૂર્વક'નો તેર પ્રકારનો. જે સંયત છે તે જ ભાવશ્રમણ છે. આગળની કેટલીક ગાથાઓમાં ભાવશ્રમણનું બહુ જ માપી-તોળીને અને ભાવપૂર્ણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.^૩ 'શ્રમણ' શબ્દના પર્યાયો આ છે : પ્રવ્રજિત, અનગાર, પાખંડી, ચરક, તાપસ, ત્વિષ્ણુ, પરિવ્રાજક, શ્રમણ, નિર્ગ્રંથ, સંયત, મુક્ત, તીર્ણ, ત્રાતા, દ્રવ્ય, મુનિ, જ્ઞાન્ત, દાન્ત, વિરત, રૂક્ષ, તીરાર્થી.^૪ 'પૂર્વ'ના તેર પ્રકારના નિક્ષેપ આ છે : ૧. નામ, ૨. સ્થાપના, ૩. દ્રવ્ય, ૪. ક્ષેત્ર, ૫. કાલ, ૬. દિક્, ૭. તાપક્ષેત્ર, ૮. પ્રજ્ઞાપક, ૯. પૂર્વ, ૧૦. વસ્તુ, ૧૧. પ્રાભૂત, ૧૨. અતિપ્રાભૂત અને ૧૩. ભાવ.^૫ તેની પછી 'કામ'નો નામાદિ ચાર પ્રકારના નિક્ષેપથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ભાવકામ બે પ્રકારનો છે : ઈચ્છાકામ અને મદનકામ. ઈચ્છા પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત બે પ્રકારની હોય છે. મદનનો અર્થ છે વેદોપયોગ અર્થાત્ સ્ત્રીવેદાદિના વિપાકનો અનુભવ. પ્રસ્તુત અધિકાર મદનકામનો છે.^૬

'પદ'ની નિર્યુક્તિ કરતાં આચાર્ય કહે છે કે પદ ચાર પ્રકારનું હોય છે : નામપદ, સ્થાપનાપદ, દ્રવ્યપદ અને ભાવપદ. ભાવપદના બે ભેદ છે : અપરાધપદ અને નોઅપરાધપદ. નોઅપરાધપદના ફરી બે ભેદ છે માતૃકાપદ અને નોમાતૃકાપદ. નોમાતૃકાપદના પણ બે ભેદ છે : ગ્રથિત અને પ્રકીર્ણક. ગ્રથિત ચાર પ્રકારનું હોય છે : ગદ્ય, પદ્ય, ગેય અને ચૌર્ણ. પ્રકીર્ણકના અનેક ભેદ હોય છે. ઈન્દ્રિય, વિષય, કષાય, પરીષદ, વેદના, ઉપસર્ગ વગેરે અપરાધ પદ છે. શ્રમણધર્મના પાલન માટે તેનું પરિવર્જન આવશ્યક છે.^૭

ત્રીજા અધ્યયનનું નામ ક્ષુલ્લિકાચારકથા છે. નિર્યુક્તિકાર ક્ષુલ્લક, આચાર અને કથા — આ ત્રણેનો નિક્ષેપ કરે છે. ક્ષુલ્લક મહત્ સાપેક્ષ છે આથી મહત્ત્વનો નિક્ષેપ

૧. ગા. ૧૧૭-૧૨૨

૩. ગા. ૧૫૨-૭.

૫. ગા. ૧૬૦.

૨. ગા. ૧૩૭-૧૪૮.

૪. ગા. ૧૫૮-૯

૬. ગા. ૧૬૧-૩.

૭. ગા. ૧૬૬-૧૭૭.

કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, પ્રધાન, પ્રતીત્ય અને ભાવ - આ આઠ ભેદો સાથે મહત્ત્વનો વિચાર કરવો જોઈએ. ક્ષુલ્લક મહત્ત્વું પ્રતિપક્ષી છે આથી તેના પણ આ જ આઠ ભેદ છે. આચારનો નિક્ષેપ નામાદિ ભેદથી ચાર પ્રકારનો છે. નામન, ધાવન, વાસન, શિક્ષાપન વગેરે દ્રવ્યાચાર છે. ભાવાચાર પાંચ પ્રકારનો છે : દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ અને વીર્ય.^૧ કથા ચાર પ્રકારની હોય છે : અર્થકથા, કામકથા, ધર્મકથા અને મિશ્રકથા. અર્થકથાના નિમ્નોક્ત ભેદ છે : વિદ્યા, શિલ્પ, ઉપાય, અનિર્વેદ, સંયમ, દક્ષત્વ, સામ, દંડ, ભેદ અને ઉપપ્રદાન. કામકથાના નિમ્નલિખિત ભેદ છે : રૂપ, વય, વેષ, દાક્ષિણ્ય, વિષયજા, દંષ્ટ, શ્રુત, અનુભૂત અને સંસ્તવ. ધર્મકથા ચાર પ્રકારની છે : આક્ષેપણી, વિક્ષેપણી, સંવેજની અને નિર્વેદની. ધર્મ, અર્થ અને કામથી મિશ્રિત કથાનું નામ મિશ્રકથા છે. કથાની વિપક્ષભૂત વિકથા છે. તેના સ્ત્રીકથા, ભક્તકથા, રાજકથા, ચૌરજનપદકથા, નટનર્તકજલ્લમુષ્ટિકકથા વગેરે અનેક ભેદ છે. શ્રમણ માટે ઈચ્છનીય છે કે તે ક્ષેત્ર, કાલ, પુરુષ, સામર્થ્ય વગેરેનું ધ્યાન રાખીને અનવદ્ય કથાનું વ્યાખ્યાન કરે.^૨

ચતુર્થ અધ્યયનનું નામ ષડ્જીવનિકાય છે. તેની નિયુક્તિમાં એક, છ, જીવ, નિકાય અને શસ્ત્રનો નિક્ષેપ-પદ્ધતિથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આચાર્ય જીવના નિમ્નોક્ત લક્ષણો બતાવ્યાં છે : આદાન, પરિભોગ, યોગ, ઉપયોગ, કષાય, લેશ્યા, આન, આપાન, ઈન્દ્રિય, બંધ, ઉદય, નિર્જરા, ચિત્ત, ચેતના, સંજ્ઞા, વિજ્ઞાન, ધારણા, બુદ્ધિ, ઈલા, મતિ, વિતર્ક.^૩ શસ્ત્રની વ્યાખ્યા કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે દ્રવ્યશાસ્ત્ર સ્વકાય, પરકાય અથવા ઉભયકાયરૂપ હોય છે. ભાવશસ્ત્ર અસંયમ છે.^૪

ધિરેષણા નામના પાંચમા અધ્યયનની નિયુક્તિમાં આચાર્ય ભદ્રબાહુએ પિંડ અને એષણા આ બે પદોનું નિક્ષેપપૂર્વક વ્યાખ્યાન કર્યું છે. ગોળ, ચોખા વગેરે દ્રવ્યપિંડ છે. કોષાદિ ચાર ભાવપિંડ છે. દ્રવ્યેષણા ત્રણ પ્રકારની છે : સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્ર. ભાવેષણા બે પ્રકારની છે : પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત. જ્ઞાનાદિ પ્રશસ્ત ભાવેષણા છે. કોષાદિ અપ્રશસ્ત ભાવેષણા છે. પ્રસ્તુત અધિકાર દ્રવ્યેષણાનો છે.^૫

ષષ્ઠ અધ્યયનનું નામ મહાચારકથા છે. તેની નિયુક્તિમાં આચાર્ય એવો નિર્દેશ કર્યો છે કે ક્ષુલ્લિકાચારકથાની નિયુક્તિમાં મહત્, આચાર અને કથાનું વ્યાખ્યાન થઈ

૧. ગા. ૧૭૮-૧૮૭.

૩. ગા. ૨૨૩-૪.

૨. ગા. ૧૮૮-૨૧૫.

૪. ગા. ૨૩૧.

૫. ગા. ૨૩૪-૨૪૪.

યુક્ત્યું છે.^૧ સૂત્રસ્માર્શિક નિર્ધુક્તિ કરતાં આચાર્ય 'ધર્મ' શબ્દની વ્યાખ્યા આ રીતે કરે છે :— ધર્મ બે પ્રકારનો હોય છે : અગારધર્મ અને અનગારધર્મ. અગારધર્મ બાર પ્રકારનો છે : પાંચ અણુવ્રત, ત્રણ ગુણવ્રત અને ચાર શિક્ષાવ્રત. અનગારધર્મ દસ પ્રકારનો છે : શાન્તિ, માર્દવ, આર્જવ, મુક્તિ, તપ, સંયમ, સત્ય, શૌચ, આર્કિયન્ય અને બ્રહ્મચર્ય.^૨ ધાન્ય ૨૪ પ્રકારનું હોય છે : ૧. ધવ, ૨. ગોધૂમ, ૩. શાલિ, ૪. વ્રીહિ, ૫. ષષ્ટિક, ૬. કોદ્રવ, ૭. અણુક, ૮. કંગુ, ૯. રાલક, ૧૦. તિલ, ૧૧. મુદ્ગ, ૧૨. માષ, ૧૩. અતસી, ૧૪. હરિમંથ, ૧૫. ત્રિપુટક, ૧૬. નિષ્પાવ, ૧૭. સિલિંદ, ૧૮. રાજમાષ, ૧૯. ઈક્ષુ, ૨૦. મસૂર, ૨૧. તુવરી, ૨૨. કુલત્થ, ૨૩. ધાન્યક, ૨૪. કલાય. ૨૫. ૨૪ પ્રકારનાં હોય છે : ૧. સુવર્ણ, ૨. ત્રપુ, ૩. તામ્ર, ૪. રજત, ૫. લૌહ, ૬. સીસક, ૭. હિરણ્ય, ૮. પાષાણ, ૯. વજ્ર, ૧૦. મણિ, ૧૧. મૌક્તિક, ૧૨. પ્રવાલ, ૧૩. શંખ, ૧૪. તિનિશ, ૧૫. અગરુ, ૧૬. ચંદન, ૧૭. વસ, ૧૮. અમિલ, ૧૯. કાષ, ૨૦. ચર્મ, ૨૧. દંત, ૨૨. વાળ, ૨૩. ગંધ અને ૨૪. દ્રવ્યૌષધ. સ્થાવરના ત્રણ ભેદ છે : ભૂમિ, ગૃહ અને તરુ. દ્વિપદ બે પ્રકારનાં છે : ચકારબદ્ધ અને માનુષ. ચતુષ્પદ દસ પ્રકારનાં છે : ગો, મહિષી, ઉષ્ટ્ર, ઝગ, એડક, અશ્વ, અશ્વતર, ઘોટક, ગર્દભ અને હસ્તી. કામ બે પ્રકારનો છે : સંપ્રાપ્ત અને અસંપ્રાપ્ત. સંપ્રાપ્ત કામ ચૌદ પ્રકારનો અને અસંપ્રાપ્ત કામ દસ પ્રકારનો છે. અસંપ્રાપ્ત કામનાં દસ પ્રકાર આ છે : અર્થ, ચિંતા, શ્રદ્ધા, સંસ્મરણ, વિકલવતા, લજ્જાનાશ, પ્રમાદ, ઉન્માદ, તદ્ભાવના અને મરણ. સંપ્રાપ્ત કામના ચૌદ પ્રકાર આ છે : દષ્ટિસંપાત, સંભાષણ, હસિત, લલિત, ઉપગૂહિત, દંતનિપાત, નખનિપાત, યુંબન, આલિંગન, આદાન, કરણ, આસેવન, સંગ અને ક્રીડા.^૩

સમમ અધ્યયનનું નામ વાક્યશુદ્ધિ છે. 'વાક્ય'નો નિક્ષેપ ચાર પ્રકારનો છે. ભાષાદ્રવ્યને દ્રવ્યવાક્ય કહે છે. ભાષા શબ્દ ભાવવાક્ય છે. વાક્યના એકાર્થક શબ્દો આ છે : વાક્ય, વચન, ગિરા, સરસ્વતી, ભારતી, ગો, વાક, ભાષા, પ્રજ્ઞાપની, દેશની, વાગ્યોગ, યોગ.^૪ સત્યભાષા જનપદાદિના ભેદથી દસ પ્રકારની હોય છે; મૃષાભાષા કોષાદિના ભેદથી દસ પ્રકારની હોય છે; મિશ્રભાષા ઉત્પન્નાદિ ભેદથી અનેક પ્રકારની હોય છે; અસત્યમૃષા આમંત્રણી વગેરે ભેદથી અનેક જાતની હોય છે.^૫ શુદ્ધિનો નિક્ષેપ પણ નામાદિ ચાર પ્રકારનો છે. ભાવશુદ્ધિ ત્રણ પ્રકારની છે : તદ્ભાવ, આદેશાભાવ અને પ્રાધાન્યભાવ.^૬

૧. ગા. ૨૪૫.

૨. ગા. ૨૪૬-૮.

૩. ગા. ૨૫૦-૨૬૨.

૪. ગા. ૨૬૯-૨૭૦.

૫. ગા. ૨૭૩-૬.

૬. ગા. ૨૮૬.

અષ્ટમ અધ્યયનનું નામ આચારપ્રણિધિ છે. આચારનો નિક્ષેપ પહેલાં જ થઈ ચૂક્યો છે. પ્રણિધિ બે પ્રકારની છે : દ્રવ્યપ્રણિધિ અને ભાવપ્રણિધિ. નિધાનાદિ દ્રવ્યપ્રણિધિ છે. ભાવપ્રણિધિના બે ભેદ છે : ઈન્દ્રિયપ્રણિધિ અને નોઈન્દ્રિયપ્રણિધિ. એ ફરી પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્તના ભેદથી બે પ્રકારની હોય છે.^૧

વિનયસમાધિ નામના નવમા અધ્યયનની નિર્યુક્તિમાં આચાર્ય ભાવવિનયના પાંચ ભેદ કરે છે : લોકોપચાર, અર્થનિમિત્ત, કામહેતુ, ભયનિમિત્ત અને મોક્ષનિમિત્ત. મોક્ષનિમિત્તક વિનય પાંચ પ્રકારનો છે : દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ અને ઉપચારસંબંધી.^૨

દસમા અધ્યયનનું નામ સત્ત્વિક્ષુ છે. સકારનો નિક્ષેપ નામાદિ ચાર પ્રકારનો છે. દ્રવ્યસકાર પ્રશંસાદિવિષયક છે. ભાવસકાર તદુપયુક્ત જીવ છે. નિર્દેશ, પ્રશંસા અને અસ્તિભાવમાં સકારનો પ્રયોગ થાય છે. પ્રસ્તુત અધ્યયનમાં નિર્દેશ અને પ્રશંસાનો અધિકાર છે.^૩ ત્વિક્ષુનો નિક્ષેપ પણ નામાદિ ચાર પ્રકારનો છે. ભાવત્વિક્ષુના બે પ્રકાર છે : આગમતઃ અને નોઆગમતઃ. ત્વિક્ષુપદાર્થમાં ઉપયુક્ત આગમતઃ ભાવત્વિક્ષુ છે. ત્વિક્ષુગુણસંવેદક નોઆગમતઃ ભાવત્વિક્ષુ છે.^૪ ત્વિક્ષુના પર્યાય આ છે : તીર્ણ, તાપી, દ્રવ્ય, વ્રતી, ક્ષાંત, દાંત, વિરત, મુનિ, તાપસ, પ્રજ્ઞાપક, ઋજુ, ત્વિક્ષુ, બુદ્ધ, યતિ, વિદ્વાન, પ્રવ્રજિત, અનગાર, પાસંડી, ચરક, બ્રાહ્મણ, પરિવ્રાજક, શ્રમણ, નિર્ઋત્ય, સંયત, મુક્ત, સાધુ, રુક્ષ, તીરાર્થી.^૫ આમાંથી અધિકાંશ શબ્દો 'શ્રમણ'ના પર્યાયોમાં આવી ચૂક્યા છે.

ચૂલિકાઓની નિર્યુક્તિ કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે 'ચૂલિકા'નો નિક્ષેપ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવપૂર્વક થાય છે. કુક્કુટચૂડા વગેરે સચિત્ત દ્રવ્યચૂડા છે, મણિચૂડા વગેરે અચિત્ત દ્રવ્યચૂડા છે અને મધૂરશિખા વગેરે મિશ્ર દ્રવ્યચૂડા છે. ભાવચૂડા ક્ષાયોપશમિક ભાવરૂપ છે.^૬ 'રતિ'નો નિક્ષેપ નામાદિ ચાર પ્રકારનો છે. જે રતિ કર્મના ઉદયને કારણે થાય છે તે ભાવરતિ છે. જે ધર્મ પ્રત્યે રતિકારક છે તે અધર્મ પ્રત્યે અરતિકારક છે.^૭

૧. ગા. ૨૯૩-૪.

૨. ગા. ૩૦૯-૩૨૨.

૩. ગા. ૩૨૮-૯.

૪. ગા. ૩૪૧.

૫. ગા. ૩૪૫-૭.

૬. ગા. ૩૫૯-૩૬૧.

૭. ગા. ૩૬૨-૭.

પતુર્થ પ્રકરણ

ઉત્તરાધ્યયનનિર્યુક્તિ

આ નિર્યુક્તિ' માં ૬૦૭ ગાથાઓ છે. અન્ય નિર્યુક્તિઓની જેમ આમાં પણ અનેક પારિભાષિક શબ્દોનું નિક્ષેપ-પદ્ધતિથી વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. આ જ રીતે અનેક શબ્દોના વિવિધ પર્યાયો પણ આપવામાં આવ્યા છે.

સર્વપ્રથમ આચાર્ય 'ઉત્તરાધ્યયન' શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં 'ઉત્તર' પદનો પંદર પ્રકારના નિક્ષેપોથી વિચાર કરે છે : ૧. નામ, ૨. સ્થાપના, ૩. દ્રવ્ય, ૪. ક્ષેત્ર, ૫. દિશા, ૬. તાપક્ષેત્ર, ૭. પ્રજ્ઞાપક, ૮. પ્રતિ, ૯. કાલ, ૧૦. સંચય, ૧૧. પ્રધાન, ૧૨. જ્ઞાન, ૧૩. ક્રમ, ૧૪. ગણના અને ૧૫. ભાવ.^૧ 'ઉત્તરાધ્યયન'માં 'ઉત્તર'નો અર્થ ક્રમોત્તર સમજવો જોઈએ.^૨

ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રમાં ભગવાન જિનેન્દ્રે છત્રીસ અધ્યયનોનો ઉપદેશ આપ્યો છે.^૩

'અધ્યયન' પદનું નિક્ષેપપૂર્વક વ્યાખ્યાન કરતાં નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ - આ ચાર દ્વારોથી 'અધ્યયન'નો વિચાર થઈ શકે છે. ભાવાધ્યયનની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે : પ્રારબ્ધ તથા બધ્યમાન કર્મોના અભાવથી આત્માનું જે પોતાના સ્વભાવમાં આનયન અર્થાત્ લઈ જવું એ જ અધ્યયન છે. જેનાથી જીવાદિ પદાર્થોનો અધિગમ અર્થાત્ પરિચ્છેદ થાય છે અથવા જેનાથી અધિક નયન અર્થાત્ વિશેષ પ્રાપ્તિ થાય છે અથવા જેનાથી શીઘ્ર જ અત્મીષ્ટ અર્થની સિદ્ધિ થાય છે તે જ અધ્યયન છે.^૪ કેમકે અધ્યયનથી અનેક ભવોથી એકઠી થતી આઠ પ્રકારની કર્મરજનો ક્ષય થાય છે એટલા માટે તેને ભાવાધ્યયન કહે છે.^૫ અહીં સુધી 'ઉત્તરાધ્યયન'નું વ્યાખ્યાન છે. ત્યાર બાદ આચાર્ય 'શ્વૃતસ્કન્ધ'નો નિક્ષેપ કરે છે કેમકે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર શ્વૃતસ્કન્ધ છે. તદનન્તર છત્રીસ અધ્યયનોનાં નામ ગણાવે છે તથા તેમના વિવિધ અધિકારોનો નિર્દેશ કરે છે.^૬ અહીં સુધી સંક્ષેપમાં

૧. શાન્તિસૂરિકૃત શિષ્યહિતા-ટીકાસહિત-દેવચન્દ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્યાર, મુંબઈ, ૧૯૧૯-૧૯૨૭.

૨. ગા. ૧.

૩. ગા. ૩.

૪. ગા. ૪.

૫. ગા. ૫-૭.

૬. ગા. ૧૧

૭. ગા. ૧૨-૨૬.

ઉત્તરાધ્યયનનો પિંડાર્થ અર્થાત્ સમુદાયાર્થ આપવામાં આવ્યો છે. આગળ પ્રત્યેક અધ્યયનનું વિશેષ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રથમ અધ્યયનનું નામ વિનયશ્રુત છે. 'વિનય'નો વિચાર પહેલાં જ થઈ ચૂક્યો છે. 'શ્રુત'નો નામાદિ ચાર પ્રકારનો નિક્ષેપ થાય છે. નિહવાદિ દ્રવ્યશ્રુત છે. જે શ્રુતમાં ઉપયુક્ત છે તે ભાવશ્રુત છે.^૧ તેની પછી 'સંયોગ' શબ્દની અતિ વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્યે છ તથા બે પ્રકારના નિક્ષેપથી 'સંયોગ'ની અતિ વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરી છે. આમાં સંસ્થાન, અભિપ્રેત, અનભિપ્રેત, અભિલાપ, સમ્બન્ધન, અનાદેશ, આદેશ, આત્મસંયોગ, બાહ્યસંયોગ વગેરે વિષયોનું બહુ વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.^૨ વિનયના પ્રસંગમાં આચાર્ય અને શિષ્યના ગુણોનું વર્ણન કરતાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે આ બંનેનો સંયોગ કેવી રીતે થાય છે. સંબન્ધનસંયોગ સંસારનો હેતુ છે કેમકે તે કર્મપાશનું કારણ બને છે. તેને નષ્ટ કરીને જીવ મુક્તિનો વાસ્તવિક આનંદ ભોગવે છે.^૩

વિનયશ્રુતની બારમી ગાથામાં 'ગલિ' શબ્દ આવે છે. આના પર્યાયવાચી શબ્દો આ છે : ગણિ, ગલિ, મરાલિ. 'આકીર્ણ' શબ્દના પર્યાયો આ છે : આકીર્ણ, વિનીત, ભદ્રક.^૪ 'ગલિ'નો પ્રયોગ અવિનીત માટે છે અને 'આકીર્ણ'નો પ્રયોગ વિનીત માટે.

બીજા અધ્યયનનું નામ પરીષદ છે. પરીષદનો ન્યાસ અર્થાત્ નિક્ષેપ ચાર પ્રકારનો છે. આમાંથી દ્રવ્યનિક્ષેપ બે પ્રકારનો છે : આગમરૂપ, નોઆગમરૂપ. નોઆગમ પરીષદ ફરી ત્રણ પ્રકારનો છે : શાયકશરીર, ભવ્ય અને તદ્વ્યતિરિક્ત. કર્મ અને નોકર્મરૂપથી દ્રવ્યપરીષદ બે પ્રકારનો પણ હોય છે. નોકર્મરૂપ દ્રવ્યપરીષદ સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્રરૂપથી ત્રણ પ્રકારનો છે. ભાવપરીષદમાં કર્મનો ઉદય થાય છે. તેના દ્વાર આ છે : કુતઃ (ક્યાંથી) કસ્ય (કોનું), દ્રવ્ય, સમવતાર, અધ્યાસ, નય, વર્તના, કાલ, ક્ષેત્ર, ઉદ્દેશ, પૃચ્છા, નિર્દેશ અને સૂત્રસ્પર્શ.^૫ બાહરસમ્પરાય ગુણસ્થાનમાં બાવીસ, સૂક્ષ્મસંપરાય ગુણસ્થાનમાં ચૌદ, છંદસ્થવીતરાગ ગુણસ્થાનમાં પણ ચૌદ અને કેવલી અવસ્થામાં અગિયાર પરીષદ હોય છે.^૬

શુદ્ધિપાસા વગેરે પરીષદોની વિશેષ વ્યાખ્યા કરતાં નિર્યુક્તિકારે વિવિધ ઉદાહરણો દ્વારા એ સમજાવ્યું છે કે શ્રમણો કઈ રીતે આ પરીષદો સહન કરવા

૧. દશવૈકલિક, અધ્યયન૯ (વિનયસમાધિ)ની નિર્યુક્તિ.

૨. ગા. ૨૯. ૩. ગા. ૩૦-૫૭. ૪. ગા. ૬૨.

૫. ગા. ૬૪. ૬. ગા. ૬૫-૮. ૭. ગા. ૭૯

જોઈએ.^૧ આ પ્રસંગમાં આચાર્ય જૈન પરંપરામાં આવનારી અનેક મહત્વપૂર્ણ તથા શિક્ષાપ્રદ કથાઓનું સંકલન કર્યું છે.

ત્રીજા અધ્યયનનું નામ ચતુરંગીય છે. એકના વિના ચાર નથી થતા આથી નિર્યુક્તિકાર સર્વપ્રથમ 'એક'નો નિક્ષેપ-પદ્ધતિએ વિચાર કરે છે. આના માટે સાત પ્રકારના 'એકક'નો નિર્દેશ કરે છે : ૧. નામૈકક, ૨. સ્થાપનૈકક, ૩. દ્રવ્યૈકક, ૪. માતૃકાપદૈકક, ૫. સંગ્રહૈકક, ૬. પર્યવૈકક અને ૭. ભાવૈકક.^૨ 'એકક'ની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિમાં થઈ ચૂકી છે. 'ચતુષ્ક' અર્થાત્ ચારનો સાત પ્રકારનો નિક્ષેપ છે : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, ગણના અને ભાવ. પ્રસ્તુત અધિકાર ગણનાનો છે.^૩

'અંગ'નો નિક્ષેપ ચાર પ્રકારનો છે : નામાંગ, સ્થાપનાંગ, દ્રવ્યાંગ અને ભાવાંગ. આમાંથી દ્રવ્યાંગ છ પ્રકારનું હોય છે : ૧. ગંધાંગ, ૨. ઔષધાંગ, ૩. મઘાંગ, ૪. આતોઘાંગ, ૫. શરીરાંગ અને ૬. યુદ્ધાંગ.^૪

ગંધાંગ નિમ્નલિખિત છે : જમદગ્નિજટા (વાલક), હરેણુકા (પ્રિયંગુ), શબરનિવસનક (તમાલપત્ર), સપિષ્નિક, મલ્લિકાવાસિત, ઓસીર, સ્ત્રીબેર, ભદ્રદારુ (દેવદારુ), શતપુષ્પા, તમાલપત્ર. આમનું માહાત્મ્ય એ જ છે કે આમનાથી સ્નાન અને વિલેપન કરવામાં આવે છે. વાસવદત્તાએ ઉદયનને હૃદયમાં રાખતાં આનું સેવન કર્યું હતું.^૫

ઔષધાંગની ગુટિકામાં પિણ્ડદારુ, હરિદ્રા, માહેન્દ્રફલ, સુણ્ડી, પિપ્પલી, મરિચ, આર્દ્ર, બિલ્વમૂલ અને પાણી - આ આઠ વસ્તુઓ ભેગી કરેલી હોય છે. આનાથી કંડુ, તિમિર, અર્ધશિરોરોગ, પૂર્ણશિરોરોગ, તાર્ત્તીયીક અને ચાતુર્થિક જવર (ત્રીજા અને ચોથા દિવસે આવનાર તાવ), મૂષક અને સર્પદંશ તરત જ દૂર થઈ જાય છે.^૬

દ્રાક્ષાના સોળ ભાગ (સોળ દ્રાક્ષ), ધાતકીપુષ્પના ચાર ભાગ અને એક આઠક ઈશુરસ - આનાથી મઘાંગ બને છે. આઠકનું માપ માગધ માપથી સમજવું જોઈએ.^૭

એક મુકુંદાતૂર્ય, એક અભિમારદારુક, એક શાલ્મલીપુષ્પ - આમના બંધથી આમોડક અર્થાત્ પુષ્પોન્મિશ્ર વાલબંધવિશેષ થાય છે. આ જ આતોઘાંગ છે.^૮

હવે શરીરાંગનાં નામ બતાવે છે. શિર, ઉર, ઉદર, પીઠ, બાહુ (બે) અને ઉરુ (બે) - આ આઠ અંગ છે. શેષ અંગોપાંગ છે.^૯

૧. ગા. ૮૯-૧૪૧.

૨. ગા. ૧૪૨.

૩. ગા. ૧૪૩.

૪. ગા. ૧૪૪-૫.

૫. ગા. ૧૪૬-૮.

૬. ગા. ૧૪૯-૧૫૦.

૭. ગા. ૧૫૧.

૮. ગા. ૧૫૨.

૯. ગા. ૧૫૩.

યુદ્ધાંગ આ છે : યાન (હસ્ત્યાદિ), આવરણ (કવચાદિ), પ્રહરણ (ખડ્ગાદિ), કુશલત્વ (પ્રવીણતા), નીતિ, દક્ષત્વ (આશુકારિત્વ), વ્યવસાય, શરીર (અંહીનાંગ) અને આરોગ્ય.^૧ અહીં સુધી દ્રવ્યાંગનું વ્યાખ્યાન છે.

ભાવાંગ બે પ્રકારનું છે : શ્વતાંગ અને નોશ્વતાંગ. શ્વતાંગ આચારાદિ ભેદથી બાર પ્રકારનું છે. નોશ્વતાંગ ચાર પ્રકારનું છે. આ ચાર પ્રકાર જ ચતુરંગીયના રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. સંસારમાં આ ચાર ભાવાંગ દુર્લભ છે : માનુષ્ય, ધર્મશ્રુતિ, શ્રદ્ધા અને વીર્ય (તપ અને સંયમમાં પરાક્રમ).^૨

અંગ, દશભાગ, ભેદ, અવયવ, અસફળ, ચૂર્ણ, ખંડ, દેશ, પ્રદેશ, પર્વ, શાખા, પટલ, પર્યવખિલ — આ બધા શરીરાંગના પર્યાયો છે. સંયમના પર્યાયો આ છે : દયા, સંયમ, લજ્જા, જુગુપ્સા, અછલના, તિતિક્ષા, અહિંસા અને દ્વી.^૩

આગળ નિયુક્તિકારે ઉદાહરણોની મદદથી એ બતાવ્યું છે કે મનુષ્યભવની પ્રાપ્તિ કેટલી દુર્લભ છે, મનુષ્યભવ પ્રાપ્ત થઈ ગયા બાદ પણ ધર્મશ્રુતિ કેટલી મુશ્કેલ છે, ધર્મશ્રુતિનો લાભ થવા છતાં પણ તેની પર શ્રદ્ધા કરવી કેટલી મુશ્કેલ છે, શ્રદ્ધા થઈ ગયા છતાં પણ તપ અને સંયમમાં વીર્ય અર્થાત્ પરાક્રમ કરવું તો તેનાથી પણ મુશ્કેલ છે. શ્રદ્ધાની ચર્ચા કરતી વખતે જમાલિપ્રભૃતિ સાત નિહ્વોનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.^૪

ચતુર્થ અધ્યયનનું નામ ‘અસંસ્કૃત’ છે. તેની નિયુક્તિ કરતી વખતે સર્વપ્રથમ પ્રમાદ અને અપ્રમાદ બંનેનો નિક્ષેપ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રમાદ અને અપ્રમાદ બંને નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવના ભેદથી ચાર પ્રકારના હોય છે. આમાંથી દ્રવ્ય અને ભાવપ્રમાદ પાંચ પ્રકારના હોય છે : મઘ, વિષય, ક્ષાય, નિદ્રા અને વિકથા. અપ્રમાદના પણ પાંચ પ્રકાર છે જે આનાથી વિપરીત છે.^૫

જે ઉત્તરકરણથી કૃત અર્થાત્ નિર્વર્તિત છે તે સંસ્કૃત છે. બાકીના અસંસ્કૃત છે. કરણનો નિક્ષેપ છ પ્રકારનો હોય છે : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ. દ્રવ્યકરણ બે પ્રકારનું હોય છે : સંજ્ઞાકરણ અને નોસંજ્ઞાકરણ. સંજ્ઞાકરણ ફરી ત્રણ પ્રકારનું છે : કટકરણ, અર્થકરણ અને વેલુકરણ. નોસંજ્ઞાકરણ બે પ્રકારનું છે : પ્રયોગકરણ અને વિશ્રસાકરણ. વિશ્રસાકરણના વળી બે ભેદ છે : સાદિક અને અનાદિક. અનાદિક ત્રણ પ્રકારનું છે : ધર્મ, અધર્મ અને આકાશ. સાદિક બે પ્રકારનું છે : ચક્ષુઃસ્પર્શ અને અચક્ષુઃસ્પર્શ. પ્રયોગકરણના બે ભેદ છે : જીવપ્રયોગકરણ અને

૧. ગા. ૧૫૪.

૨. ગા. ૧૫૫-૬.

૩. ગા. ૧૫૭-૮.

૪. ગા. ૧૫૯-૧૭૮.

૫. ગા. ૧૭૯-૧૮૧

અજીવપ્રયોગકરણ. જીવપ્રયોગકરણ પુનઃ બે પ્રકારનું છે : મૂલકરણ અને ઉત્તરકરણ. પાંચ પ્રકારનાં શરીર અને ત્રણ પ્રકારનાં અંગોપાંગ મૂલકરણ છે. કર્ણ, સ્કંધ વગેરે ઉત્તરકરણ છે.^૧ અજીવપ્રયોગકરણ વર્ણાદિ ભેદથી પાંચ પ્રકારનું હોય છે.^૨ તે જ રીતે ક્ષેત્રકરણ અને કાલકરણનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.^૩ ભાવકરણ જીવકરણ અને અજીવકરણના ભેદથી બે પ્રકારનું છે. આમાંથી અજીવકરણ પુનઃ પાંચ પ્રકારનું છે : વર્ણ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ અને સંસ્થાન. તે ક્રમશઃ પાંચ, પાંચ, બે, આઠ અને પાંચ પ્રકારના છે. જીવકરણ બે પ્રકારનું છે : શ્વૃતકરણ અને નોશ્વૃતકરણ. શ્વૃતકરણ બદ્ધ અને અબદ્ધરૂપથી બે પ્રકારનું છે. બદ્ધના ફરી બે ભેદ છે : નિશીય અને અનિશીય. નોશ્વૃતકરણ બે પ્રકારનું છે : ગુણકરણ અને યોજનાકરણ. ગુણકરણ તપ-સંયમ-યોગરૂપ છે અને યોજનાકરણ મન, વચન અને કાય વિષયરૂપ છે.^૪ આટલા વિસ્તારપૂર્વક કરણનો વિચાર કર્યા બાદ નિર્યુક્તિકાર પોતાના અભીષ્ટ અર્થની યોજના કરે છે. કાર્મણ દેહના નિમિત્તે થનાર આયુઃકરણ અસંસ્કૃત છે. તેના તૂટવા પર પટાદિની જેમ ઉત્તરકરણથી સાંધી નથી શકાતું. પ્રસ્તુત અધિકાર આયુઃકર્મથી અસંસ્કૃતનું છે. કેમકે આયુઃકર્મ અસંસ્કૃત છે એટલા માટે હંમેશા અપ્રમાદપૂર્વક આચરણ કરવું જોઈએ.^૫

આગળના અધ્યયનોની નિર્યુક્તિમાં પણ આ જ રીતે પ્રત્યેક અધ્યયનના નામનો નામાદિ નિક્ષેપોથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ગાથા ૨૦૮માં 'કામ' અને 'મરણ'નો નિક્ષેપ છે. ગા. ૨૩૭માં 'નિર્ગન્થ' શબ્દનું નિક્ષેપ-પદ્ધતિએ વિવેચન છે. ગા. ૨૪૪માં ઉરભ્ર, ગા. ૨૫૦માં કપિલ, ગા. ૨૬૦માં નમિ, ગા. ૨૮૦માં દ્રુમ, ગા. ૩૧૦માં બહુ, શ્વૃત અને પૂજા, ગા. ૪૫૫માં પ્રવચન, ગા. ૪૮૦માં સામ, ગા. ૪૯૬માં મોક્ષ, ગા. ૫૧૪માં ચરણ અને ગા. ૫૧૬માં વિધિનું નિક્ષેપપૂર્વક વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. ૨૧૨થી ૨૩૫ સુધીની ગાથાઓમાં સત્તર પ્રકારના મૃત્યુનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

૧. ગા. ૧૮૨-૧૯૧.

૨. ગા. ૧૯૫

૩. ગા. ૧૯૬-૨૦૦

૪. ગા. ૨૦૧-૪.

૫. ગા. ૨૦૫

પંચમ પ્રકરણ આચારાંગનિર્યુક્તિ

આ નિર્યુક્તિ^૧ આચારાંગ સૂત્રના બંને શ્રુતસ્કંધો પર છે. આમાં ૩૪૭ ગાથાઓ છે જેમાં આચાર, અંગ, બ્રહ્મ, ચરણ, શસ્ત્ર, સંજ્ઞા, દિશા, પૃથિવી, વિમોક્ષ, ઈર્ષ્યા વગેરે શબ્દોના નિક્ષેપ, પર્યાય વગેરે છે. આ નિર્યુક્તિ ઉત્તરાધ્યનનિર્યુક્તિની પછી તથા સૂત્રકૃતાંગનિર્યુક્તિની પહેલાં રચવામાં આવી છે.

પ્રારંભમાં મંગલગાથા છે જેમાં સર્વસિદ્ધોને નમસ્કાર કરીને આચારાંગની નિર્યુક્તિ રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી છે.^૨ ત્યાર બાદ બતાવવામાં આવ્યું છે કે આચાર, અંગ, શ્રુત, સ્કંધ, બ્રહ્મ, ચરણ, શસ્ત્ર, પરિજ્ઞા, સંજ્ઞા અને દિશા - આ બધાનો નિક્ષેપ કરવો જોઈએ. આમાંથી કયો નિક્ષેપ કેટલા પ્રકારનો છે, તે બતાવતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ચરણ અને દિશાને છોડીને બાકીનાનો નિક્ષેપ ચાર પ્રકારનો છે. ચરણનો નિક્ષેપ છ પ્રકારનો છે અને દિશાનો સાત પ્રકારનો.^૩

આચાર અને અંગનો નિક્ષેપ પહેલાં કરવામાં આવી ચૂક્યો છે.^૪ અહીં ભાવાચારના વિષયમાં કેટલોક વિશેષ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. આ માટે નિમ્નલિખિત સાત દ્વારોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે : એકાર્થક, પ્રવૃત્તિ, પ્રથમાંગ, ગણી, પરિમાણ, સમવતરણ અને સાર.^૫

આચારના એકાર્થક શબ્દો આ છે : આચાર, આચાલ, આગાલ, આકર, આચાસ, આદર્શ, અંગ, આચીર્ણ, આજ્ઞાતિ, આમોક્ષ.^૬

૧. (અ) શીલાંક, જિનહંસ તથા પાર્શ્વચન્દ્રકૃત ટીકાઓ સહિત -
રાય બહાદુર ધનપતસિંહ, કલકત્તા, વિ.સં. ૧૯૩૬.
(બ) શીલાંકકૃત ટીકાસહિત -
આગમોદય સમિતિ, સુરત, વિ.સં. ૧૯૭૨-૩.
જૈનાનન્દ પુસ્તકાલય, ગોપીપુરા, સુરત, સન્ ૧૯૩૫.

૨. ગા. ૧. ૩. ગા. ૨-૩.
૪. દશવૈકલિકની શુલ્લિકાચારકથા તથા ઉત્તરાધ્યયનનું ચતુરંગીય અધ્યયન
૫. ગા. ૫-૬. ૬. ગા. ૭.

આચારનું પ્રવર્તન ક્યારે થયું ? બધા તીર્થંકરોએ તીર્થ-પ્રવર્તનના આરંભમાં આચારાંગનું પ્રવર્તન કર્યું. બાકીના અગિયાર અંગોનું આનુપૂર્વીથી નિર્માણ થયું.^૧

આચારાંગ પ્રથમ કેમ છે, તેનું કારણ બતાવે છે. આચારાંગ દ્વાદશાંગીમાં પ્રથમ છે કેમકે એમાં મોક્ષના ઉપાયનું પ્રતિષ્ઠાન છે જે સંપૂર્ણ પ્રવચનનો સાર છે.^૨

કેમકે આચારાંગના અધ્યયનથી શ્રમણધર્મનું પરિજ્ઞાન થાય છે એટલા માટે તેનું મુખ્ય અર્થાત્ આદ્ય ગણિસ્થાન છે.^૩

તેનું પરિમાણ આ પ્રમાણે છે : તેમાં નવ બ્રહ્મચર્યાભિધાયી અધ્યયન છે, અઠાર હજાર પદ છે, પાંચ ચૂડાઓ છે.^૪

આ ચૂડાઓનું બ્રહ્મચર્યાધ્યયનમાં સમવતરણ થાય છે. એ જ ફરી છ કાયોમાં, પાંચ વ્રતોમાં, બધા દ્રવ્યોમાં અને પર્યાયોના અનંતમા ભાગમાં અવતરિત થાય છે.^૫

હવે અંતિમ દ્વારનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે. અંગોનો સાર શું છે ? આચાર. આચારનો સાર શું છે ? અનુયોગાર્થ. અનુયોગાર્થનો સાર શું છે ? પ્રરૂપણા. પ્રરૂપણાનો સાર શું છે ? ચરણ. ચરણનો સાર શું છે ? નિર્વાણ. નિર્વાણનો સાર શું છે ? અવ્યાબાધ. આ જ સર્વોત્કૃષ્ટ સાર છે — અંતિમ ધ્યેય છે.^૬

કેમકે ભાવશ્રુતસ્કંધ બ્રહ્મચર્યાત્મક છે આથી બ્રહ્મ અને ચરણનો નિક્ષેપ કરે છે. બ્રહ્મની અને આ જ રીતે બ્રાહ્મણની નામાદિ ચાર સ્થાનોમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે. ભાવબ્રહ્મ સંયમ છે. બ્રાહ્મણના પ્રસંગને દષ્ટિમાં રાખતાં નિર્યુક્તિકાર સાત વર્ણો અને નવ વર્ણાન્તરોનું પણ વર્ણન કરે છે. એક મનુષ્યજાતિના સાત વર્ણો આ છે : ક્ષત્રિય, શૂદ્ર, વૈશ્ય, બ્રાહ્મણ, સંકરક્ષત્રિય, સંકરવૈશ્ય અને સંકરશૂદ્ર. નવ વર્ણાન્તરો આ છે : અંબઞ્ઠ, ઉગ્ર, નિષાદ, અયોગવ, માગધ, સૂત, ક્ષત, વિદેહ અને ચાંડાલ.^૭

ચરણ નામાદિ ભેદથી છ પ્રકારનું હોય છે. ભાવચરણ ગતિ, આહાર અને ગુણના ભેદથી ત્રણ પ્રકારનું હોય છે.^૮

મૂલ અને ઉત્તરગુણની સ્થાપના કરનાર નવ અધ્યાય નિમ્નાલિખિત છે : ૧. શસ્ત્રપરિજ્ઞા, ૨. લોકવિજય, ૩. શીતોષ્ણ, ૪. સમ્યક્ત્વ, ૫. લોકસાર,

૧. ગા.૮. ૨. ગા. ૯. ૩. ગા. ૧૦.

૪. ગા. ૧૧ ૫. ગા. ૧૨-૪. ૬. ગા. ૧૬-૭.

૭. ગા. ૧૮-૨૨ ૮. ગા. ૨૯-૩૦.

૬. ધ્રુવ, ૭. મહાપરિજ્ઞા, ૮. વિમોક્ષ અને ૯. ઉપધાનશ્ચુત. આ નવ આચાર છે, શેષ આચારાગ્ર છે.^૧

હવે આ અધ્યયનોનો અર્થાધિકાર બતાવે છે. પ્રથમ અધ્યયનનો અધિકાર જીવસંયમ છે, બીજાનો અષ્ટવિધ કર્મવિજય છે, ત્રીજાનો સુખ-દુઃખતિતિક્ષા છે, ચોથાનો સમ્યક્ત્વની દૃઢતા છે, પાંચમાનો લોકસાર રત્નત્રયારાધના છે, છઠ્ઠાનો નિઃસંગતા છે, સાતમાનો મોહસમુત્થ પરીષ્લોપસર્ગસહનતા છે, આઠમાનો નિર્યાણ અર્થાત્ અન્યક્રિયા છે અને નવમાનો જિનપ્રતિપાદિત અર્થશ્રદ્ધાન છે.^૨

શસ્ત્રપરિજ્ઞામાં બે પદો છે : શસ્ત્ર અને પરિજ્ઞા. શસ્ત્રનો નિક્ષેપ નામાદિ ચાર પ્રકારનો છે. ખડ્ગ, અગ્નિ, વિષ, સ્નેહ, આમ્લ, ક્ષાર, લવણાદિ દ્રવ્યશસ્ત્ર છે. દુષ્ટયુક્ત ભાવ જ ભાવશસ્ત્ર છે. પરિજ્ઞા પણ નામાદિ ભેદથી ચાર પ્રકારની છે. દ્રવ્યપરિજ્ઞા બે પ્રકારની છે : જપરિજ્ઞા અને પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા. ભાવપરિજ્ઞા પણ બે પ્રકારની છે : જપરિજ્ઞા અને પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞા. દ્રવ્યપરિજ્ઞામાં જ્ઞાતા અનુપયુક્ત હોય છે જ્યારે ભાવપરિજ્ઞામાં જ્ઞાતાને ઉપયોગ હોય છે.^૩

આની પછી નિયુક્તિકાર સૂત્રસ્પર્શી નિયુક્તિનો પ્રારંભ કરે છે. સર્વપ્રથમ 'સંજ્ઞા'નો નિક્ષેપ કરતાં કહે છે કે સચિત્તાદિ (હસ્ત, ધ્વજ, પ્રદીપાદિ)થી થનારી સંજ્ઞા દ્રવ્યસંજ્ઞા છે. ભાવસંજ્ઞા બે પ્રકારની છે : અનુભવનસંજ્ઞા અને જ્ઞાનસંજ્ઞા. મતિ વગેરે જ્ઞાનસંજ્ઞા છે. કર્મોદયાદિને કારણે થનાર સંજ્ઞા અનુભવનસંજ્ઞા છે. એ સોળ પ્રકારની છે : આહાર, ભય, પરિગ્રહ, મૈથુન, સુખ, દુઃખ, મોહ, વિચિકિત્સા, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, શોક, લોક, ધર્મ અને ઓઘ.^૪

'દિક્'નો નિક્ષેપ સાત પ્રકારનો છે : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, તાપ, પ્રજ્ઞાપક અને ભાવ. દ્રવ્યાદિ દિશાઓનું સ્વરૂપ બતાવ્યાં પછી આચાર્ય ભાવદિશાનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે ભાવદિશાઓ અઢાર છે : ચાર પ્રકારના મનુષ્ય (સમ્મૂર્છનજ, કર્મભૂમિજ, અકર્મભૂમિજ, અંતરદ્વીપજ), ચાર પ્રકારના તિર્યચ (દ્વીન્દ્રિય, ત્રીન્દ્રિય, ચતુરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય), ચાર પ્રકારની કાય (પૃથ્વી, અપ્, તેજસ્, વાયુ), ચાર પ્રકારના બીજ (અગ્ર, મૂલ, સ્કંધ, પર્વ) દેવ અને નારક.^૫ જીવ આ અઢાર પ્રકારના ભાવોથી યુક્ત હોય છે અને તેનો આમનાથી વ્યપદેશ થાય છે એટલા માટે તેમને ભાવદિશાઓ કહેવામાં આવે છે. અહીં સુધી શસ્ત્રપરિજ્ઞાના પ્રથમ ઉદ્દેશનો અધિકાર છે.

દ્વિતીય ઉદ્દેશકના પ્રારંભમાં પૃથ્વીનો નિક્ષેપાદિ પદ્ધતિથી વિચાર કરવામાં

૧. ગા. ૩૧-૨.

૨. ગા. ૩૩-૪.

૩. ગા. ૩૬-૭.

૪. ગા. ૩૮-૯.

૫. ગા. ૪૦-૬૦

આવ્યો છે. આના માટે નિમ્નોક્ત દારોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે : નિક્ષેપ, પ્રરૂપણા, લક્ષણ, પરિમાણ, ઉપભોગ, શસ્ત્ર, વેદના, વધ અને નિવૃત્તિ.^૧

પૃથ્વીનો નિક્ષેપ ચાર પ્રકારનો છે : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ. જે જીવ પૃથ્વી-નામાદિ કર્મોને ભોગવે છે તે જ ભાવપૃથ્વી છે.^૨

પ્રરૂપણાદ્વારની વ્યાખ્યા કરતાં નિર્ધુક્તિકાર કહે છે કે પૃથ્વીજીવ બે પ્રકારના છે : સૂક્ષ્મ અને બાદર. સૂક્ષ્મ જીવ સર્વલોકવ્યાપી છે. બાદર પૃથ્વીના ફરી બે ભેદ છે : શ્લક્ષ્ણ અને ખર. શ્લક્ષ્ણના કૃષ્ણ, નીલ, લોહિત, પીત અને શુક્લ વર્ણરૂપ પાંચ ભેદો છે. ખરના પૃથ્વી, શર્કરા, વાલુકા વગેરે છત્રીસ ભેદો છે. બાદર અને સૂક્ષ્મ બંનેય કાં તો પર્યામિક હોય છે અથવા અપર્યામિક.^૩

લક્ષણદ્વારની વ્યાખ્યા આ મુજબ છે : પૃથ્વીકાયના જીવોમાં ઉપયોગ, યોગ, અધ્યવસાય, મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન, અચક્ષુર્દર્શન, અષ્ટવિધકર્મોદય, લેશ્યા, સંજ્ઞા, ઉચ્ચવાસ અને કષાય હોય છે.^૪

પરિમાણદ્વારનું વ્યાખ્યાન આ પ્રકારે છે : બાદર-પર્યામિક-પૃથ્વીકાયિક સંવર્તિત લોકપ્રતરના અસંખ્યેય ભાગપ્રમાણ છે, બાકીના ત્રણ (બાદર-અપર્યામિક તથા સૂક્ષ્મ-પર્યામિક અને અપર્યામિક)માંના પ્રત્યેક અસંખ્યેય લોકકાશપ્રદેશપ્રમાણ છે.^૫

ઉપભોગદ્વારની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્ય કહે છે કે ચાલતાં, બેસતાં, સૂતાં, ઉપકરણ લેતાં, રાખતાં વગેરે અનેક પ્રસંગે પૃથ્વીકાયના જીવોનું હનન થાય છે.^૬

હલ, કુલિક, વિષ, કુદાલા, લિત્રક, મૃગશ્રૃંગ, કાષ્ઠ, અગ્નિ, ઉચ્ચાર, પ્રક્ષવણ વગેરે દ્રવ્યશસ્ત્ર છે. અસંયમ ભાવશસ્ત્ર છે.^૭

જે રીતે પાદાદિ અંગ-પ્રત્યંગના છેદનથી મનુષ્યોને વેદના થાય છે તે જ રીતે છેદન-ભેદનથી પૃથ્વીકાયના જીવોને પણ વેદના થાય છે.^૮

વધ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે : કૃત, કારિત અને અનુમોદિત. અનગાર શ્રમણ મન, વચન અને કાયથી ત્રણે પ્રકારના વધનો ત્યાગ કરે છે.^૯ આ જ નિવૃત્તિદ્વાર છે. આની સાથે શસ્ત્રપરિજ્ઞાનો દ્વિતીય ઉદ્દેશક સમાપ્ત થાય છે.

તૃતીય ઉદ્દેશકમાં અપ્કાયની ચર્યા કરતાં નિર્ધુક્તિકાર કહે છે કે અપ્કાયના પણ તેટલાં જ દ્વાર છે જેટલા પૃથ્વીકાયનાં છે.^{૧૦} આથી તેમનું વિશેષ વિવેચન કરવું આવશ્યક નથી. ચોથા ઉદ્દેશમાં તેજસ્કાયની ચર્યા છે જેમાં બાદર અગ્નિના પાંચ ભેદ કરવામાં આવ્યા છે : અંગાર, અગ્નિ, અર્થિ, જવાલા

૧. ગા. ૬૮	૨. ગા. ૬૯-૭૦.	૩. ગા. ૭૧-૮.	૪. ગા. ૮૪.
૫. ગા. ૮૬	૬. ગા. ૮૨-૪.	૭. ગા. ૮૫-૬.	૮. ગા. ૮૭
૯. ગા. ૧૦૧-૫.	૧૦. ગા. ૧૦૬.		

અને મુર્મુર.^૧ પાંચમા ઉદ્દેશકમાં વનસ્પતિની ચર્ચા છે. તેનાં પણ તે જ દ્વાર છે જે પૃથ્વીકાયનાં છે. બાદર વનસ્પતિના બે ભેદ છે : પ્રત્યેક અને સાધારણ. પ્રત્યેકના બાર પ્રકાર છે. સાધારણના તો અનેક ભેદ છે પરંતુ સંક્ષેપમાં તેના પણ છ ભેદ કરી શકાય છે. પ્રત્યેકના બાર ભેદ આ છે : ૧. વૃક્ષ, ૨. ગુચ્છ, ૩. ગુલ્મ, ૪. લતા, ૫. વલ્લિ, ૬. પર્વક, ૭. તૃણ, ૮. વલય, ૯. હરિત, ૧૦. ઔષધિ, ૧૧. જલરુહ, ૧૨. કુલુણ. સાધારણના છ ભેદ આ પ્રમાણે છે : ૧. અગ્રબીજ, ૨. મૂલબીજ, ૩. સ્કંધબીજ, ૪. પર્વબીજ, ૫. બીજરુહ અને ૬. સમ્મૂર્ચ્ચનજ.^૨ છઠ્ઠા ઉદ્દેશકમાં ત્રસકાયની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ત્રસકાયનાં પણ તે જ દ્વાર છે જે પૃથ્વીકાયનાં છે. ત્રસજીવ બે પ્રકારના છે : લબ્ધિત્રસ અને ગતિત્રસ. તેજસ અને વાયુ લબ્ધિત્રસની અંતર્ગત છે. ગતિત્રસના ચાર ભેદ છે : નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને સુર. એ કાં તો પર્યાપ્તક હોય છે અથવા અપર્યાપ્તક.^૩ સપ્તમ ઉદ્દેશકમાં વાયુકાયનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તેના પણ પૃથ્વીકાયની સમાન જ દ્વાર છે. વાયુકાયના જીવ બે પ્રકારના હોય છે : સૂક્ષ્મ અને બાદર. બાદરના પાંચ ભેદ છે : ઉત્કલિકા, મંડલિકા, ગુંજા, ઘન અને શુદ્ધ.^૪ અહીં સુધી પ્રથમ અધ્યયનનો અધિકાર છે.

દ્વિતીય અધ્યયનનું નામ લોકવિજય છે. તેનાં પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં 'સ્વજન'નો અધિકાર છે, જેમાં એ દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે શ્રમણ માતા-પિતા વગેરે પ્રત્યે મોહ મમતા ન રાખે. દ્વિતીય ઉદ્દેશકમાં સંયમસંબંધી અદ્ભવત્વની નિવૃત્તિનો ઉપદેશ છે. તૃતીય ઉદ્દેશકમાં માન ન કરવાની સૂચના આપવામાં આવી છે. ચોથો ઉદ્દેશક ભોગોની નિઃસારતા પર છે. પાંચમો ઉદ્દેશક લોકાશ્રયની નિવૃત્તિ સાથે સંબંધ રાખે છે. છઠ્ઠા ઉદ્દેશકમાં અમમત્વની પરિપાલનાનો ઉપદેશ છે.^૫

'લોકવિજય'માં બે પદ છે : 'લોક' અને 'વિજય'. 'લોક'નો નિક્ષેપ આઠ પ્રકારનો છે અને 'વિજય'નો છ પ્રકારનો. ભાવલોકનો અર્થ છે કષાય. આથી કષાયવિજય જ લોકવિજય છે.^૬ કષાયની ઉત્પત્તિ કર્મને કારણે થાય છે. કર્મ સંક્ષેપમાં દસ પ્રકારનાં છે : નામકર્મ, સ્થાપનાકર્મ, દ્રવ્યકર્મ, પ્રયોગકર્મ, સમુદાનકર્મ, ઈર્યાપથિકકર્મ, આધાકર્મ, તપઃકર્મ, કૃતિકર્મ અને ભાવકર્મ.^૭

ત્રીજા અધ્યયનનું નામ શીતોષ્ણીય છે. તેમાં ચાર ઉદ્દેશક છે. પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં ભાવસુખના દોષો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. બીજામાં ભાવસુખ દ્વારા અનુભવાતા દુઃખોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ત્રીજામાં એ વાત પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો

૧. ગા. ૧૧૬-૮. ૨. ગા. ૧૨૬-૧૩૦.

૩. ગા. ૧૫૨-૪.

૪. ગા. ૧૬૪-૬. ૫. ગા. ૧૭૨.

૬. ગા. ૧૭૫

૭. ગા. ૧૮૨-૩.

છે કે માત્ર દુઃખ સહન કરવાથી જ કોઈ શ્રમણ નથી બની જતું. શ્રમણની ક્રિયા કરવાથી શ્રમણ બને છે. ચોથામાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે કષાયોનું શું કાર્ય છે, પાપથી વિરતિ કેવી રીતે સંભવે છે, સંયમથી કયા પ્રકારના કર્મોનો ક્ષય થઈને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે ? સાથે જ આ અધ્યયનમાં 'શીત' અને 'ઉષ્ણ' પદોનો નામાદિ નિક્ષેપોથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. સ્ત્રીપરીષહ અને સત્કારપરીષહ — આ બે શીત પરીષહ છે. બાકીના વીસ ઉષ્ણ પરીષહની કોટિમાં છે.^૧

ચતુર્થ અધ્યયનનું નામ સમ્યક્ત્વ છે. તેનાં ચાર ઉદ્દેશક છે. પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં સમ્યગ્દર્શનનો અધિકાર છે, દ્વિતીયમાં સમ્યગ્જ્ઞાનનો અધિકાર છે, તૃતીયમાં સમ્યક્તપની ચર્યા છે, ચતુર્થમાં સમ્યક્ચારિત્રનું વર્ણન છે. આ ચારે મોક્ષાંગ છે. મુમુક્ષુ માટે ચારેનું પાલન આવશ્યક છે.^૨ સમ્યક્ત્વનું પણ નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ — આ ચારે નિક્ષેપોથી વિવેચન કરવામાં આવે છે. ભાવસમ્યક્ત્વ ત્રણ પ્રકારનું છે : દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર. દર્શન અને ચારિત્રના ફરી ત્રણ-ત્રણ ભેદ કરવામાં આવે છે : ઔપશમિક, ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક. જ્ઞાનના બે ભેદ છે : ક્ષાયોપશમિક અને ક્ષાયિક.^૩

લોકસાર નામના પાંચમા અધ્યયનના છ ઉદ્દેશક છે. પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં તે દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે હિંસક, વિષયારંભક અને એકચર મુનિ નથી થઈ શકતો. બીજામાં એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે હિંસાદિથી વિરત જ મુનિ હોય છે. ત્રીજામાં એ વાતનો નિર્દેશ છે કે વિરત મુનિ જ અપરિગ્રહી હોય છે. ચોથામાં એ બતાવવામાં આવ્યું છે કે સૂત્રાર્થપરિનિષ્ઠિતના કયા-કયા પ્રત્યપાય હોય છે. પાંચમામાં સાધુના માટે હૃદોપમ હોવાની આવશ્યકતા પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. છઠ્ઠામાં ઉન્માર્ગવર્જના પર ભાર આપવામાં આવ્યો છે. 'લોક' અને 'સાર'નો પણ ચાર પ્રકારે નિક્ષેપ થાય છે. ફલસાપનતા જ ભાવસાર છે. આનાથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે અને ફળરૂપે ઉત્તમસુખનો લાભ થાય છે.^૪ આ જ વાતને બીજા શબ્દોમાં આ કહી શકાય : સંપૂર્ણ લોકનો સાર ધર્મ છે, ધર્મનો સાર જ્ઞાન છે, જ્ઞાનનો સાર સંયમ છે, સંયમનો સાર નિર્વાણ છે.^૫

ત્યાર પછી સૂત્રસ્પર્શિક નિર્ચુક્તિ કરતાં આચાર્ય કહે છે કે ચર, ચર્યા અને ચરણ એકાર્થક છે. ચરણનો છ પ્રકારનો નિક્ષેપ થાય છે. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર ભાવચરણની અંતર્ગત છે. ભાવચરણ પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત ભેદથી બે પ્રકારનું હોય છે.^૬

૧. ગા. ૧૯૭-૨૧૩.

૨. ગા. ૨૧૪-૫.

૩. ગા. ૨૧૬-૮.

૪. ગા. ૨૩૫-૨૪૦.

૫. ગા. ૨૪૪.

૬. ગા. ૨૪૫-૬.

પૂત નામના છઠ્ઠા અધ્યયનના પાંચ ઉદ્દેશક છે. પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં નિજક અર્થાત્ સ્વજનોના વિધૂનનનો અધિકાર છે, દ્વિતીયમાં કર્મવિધૂનનનો અધિકાર છે, તૃતીયમાં ઉપકરણ અને શરીરના વિધૂનનની ચર્ચા છે, ચતુર્થમાં ગૌરવત્રિકના વિધૂનનનો અધિકાર છે, પાંચમામાં ઉપસર્ગ અને સમ્માનના વિધૂનનની ચર્ચા છે. વસ્ત્રાદિનું પ્રકાલન દ્રવ્યપૂત છે. અષ્ટવિધ કર્મોનો ક્ષય ભાવપૂત છે.^૧

સાતમું અધ્યયન વ્યવચિત્ર છે. આઠમા અધ્યયનનું નામ વિમોક્ષ છે. તેના આઠ ઉદ્દેશક છે. પ્રથમ ઉદ્દેશકમાં અસમનોજ્ઞાના વિમોક્ષ અર્થાત્ પરિત્યાગનો ઉપદેશ છે. દ્વિતીયમાં અકલ્પિકના વિમોક્ષનું વિધાન છે. તૃતીયમાં અંગચેષ્ટા પ્રત્યે ભાષિત અથવા આશંકિત સંશયના નિવારણનું વિધાન છે. ચતુર્થમાં વૈહાનસ (ઉદ્બંધન) તથા ગાર્દ્ધપૃષ્ઠને મરણની ઉપમા આપવામાં આવી છે. પાંચમામાં ગ્લાનતા તથા ભક્તપરિજ્ઞાનો બોધ છે. છઠ્ઠામાં એકત્વભાવના અને ઈંગિતમરણનો બોધ છે. સાતમામાં પ્રતિમાઓ તથા પાદપોષગમનનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આઠમામાં અનુપૂર્વવિહારીઓનો અધિકાર છે.^૨

વિમોક્ષનો નામાદિ છ પ્રકારે નિક્ષેપ થાય છે. ભાવવિમોક્ષ બે પ્રકારનો છે : દેશવિમોક્ષ અને સર્વવિમોક્ષ. સાધુ દેશવિમુક્ત છે, સિદ્ધ સર્વવિમુક્ત છે.^૩

નવમા અધ્યયનનું નામ ઉપધાનશ્ચુત છે. આ અધ્યયનના અધિકારની ચર્ચા કરતાં નિર્યુક્તિકાર કહે છે કે જે તીર્થંકર જે સમયે ઉત્પન્ન થાય છે તે જ સમયે પોતાના તીર્થમાં ઉપધાનશ્ચુતાધ્યયનમાં તપ:કર્મનું વર્ણન કરે છે.^૪ બધા તીર્થંકરોનું તપ:કર્મ નિરુપસર્ગ છે પરંતુ વર્ધમાનનું તપ:કર્મ સોપસર્ગ છે.^૫ આ અધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશકનો અધિકાર ચર્ચા છે, બીજાનો શય્યા છે, ત્રીજાનો પરીષદ છે, ચોથાનો આતંકકાલીન ચિકિત્સા છે. પણ ચારે ઉદ્દેશકોમાં તપશ્ચર્યાનો અધિકાર તો છે જ.^૬

‘ઉપધાન’ અને ‘શ્ચુત’ બંનેનો નામાદિ ભેદથી ચાર પ્રકારનો નિક્ષેપ થાય છે. શય્યાદિમાં થનાર ઉપધાન દ્રવ્યોપધાન છે, તપ અને ચારિત્રસંબંધી ઉપધાન ભાવોપધાન છે. જે રીતે મલીન વસ્ત્ર ઉદકાદિ દ્રવ્યોથી શુદ્ધ થઈ જાય છે તે જ રીતે ભાવોપધાનથી આઠ પ્રકારના કર્મોની શુદ્ધિ થાય છે.^૭ જે વીરવર વર્ધમાનસ્વામીના

૧. ગા. ૨૪૯-૨૫૦.

૨. ગા. ૨૫૨-૬.

૩. ગા. ૨૫૭-૯.

૪. ગા. ૨૭૫.

૫. ગા. ૨૭૬.

૬. ગા. ૨૭૯.

૭. ગા. ૨૮૦-૨.

બતાવેલા આ માર્ગ પર ચાલે છે તેને શાશ્વત શિવપદની પ્રાપ્તિ થાય છે.^૧ અહીં બ્રહ્મચર્ય નામના પ્રથમ શ્વતસ્કંધની નિર્ચુક્તિ સમાપ્ત થાય છે.

દ્વિતીય શ્વતસ્કંધ :

પ્રથમ શ્વતસ્કંધમાં નવ બ્રહ્મચર્યાધ્યયનોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું. તેમાં સમસ્ત વિવક્ષિત અર્થનું અભિધાન ન કરી શકાયું. જે અભિધાન કરવામાં આવ્યું તે પણ બહુ જ સંક્ષેપમાં કરવામાં આવ્યું. આ વાતને દૃષ્ટિમાં રાખતાં બીજા શ્વતસ્કંધની રચના કરવામાં આવી. આચારાંગના પરિમાણની ચર્ચા કરતી વખતે એ વાતનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો હતો કે આમાં નવ બ્રહ્મચર્યાભિધાયી અધ્યયન છે, અષ્ટાદશ સહસ્ર પદ છે અને પાંચ ચૂડાઓ અર્થાત્ ચૂલિકાઓ છે.^૨ ચૂલિકાનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં શીલાંકાચાર્ય કહે છે : ‘ઉક્તશેષાનુવાદિની ચૂડા’ અર્થાત્ કલાં બાદ જે કંઈ બાકી રહી જાય છે તેનું કથન ચૂલિકા કહેવાય છે. દ્વિતીય શ્વતસ્કંધને અગ્રશ્વતસ્કંધ પણ કહે છે. નિર્ચુક્તિકાર ‘અગ્ર’ શબ્દનો નિક્ષેપ કરતાં કહે છે કે અગ્ર આઠ પ્રકારનું હોય છે : ૧. દ્રવ્યાગ્ર, ૨. અવગાહનાગ્ર, ૩. આદેશાગ્ર, ૪. કાલાગ્ર, ૫. ક્રમાગ્ર, ૬. ગણનાગ્ર, ૭. સંચયાગ્ર, ૮. ભાવાગ્ર. ભાવાગ્ર ફરી ત્રણ પ્રકારનું છે : પ્રધાનાગ્ર, પ્રભૂતાગ્ર અને ઉપકારાગ્ર. પ્રસ્તુત અધિકાર ઉપકારાગ્રનો છે.^૩

ચૂલિકાઓનું પરિમાણ આ પ્રમાણે છે : ‘પિહૃષણા’ અધ્યયનથી લઈને ‘અવગ્રહપ્રતિમા’ અધ્યયનપર્યંત સાત અધ્યયનોની પ્રથમ ચૂલિકા છે, સમસમિકા નામક દ્વિતીય ચૂલિકા છે, ભાવના નામક તૃતીય ચૂલિકા છે, ચતુર્થ ચૂલિકાનું નામ વિમુક્તિ છે, નિશીથ પંચમ ચૂલિકા છે.^૪

પ્રથમ ચૂલિકાનાં સાત અધ્યયનોનાં નામ આ છે : ૧. પિંડ, ૨. શય્યા, ૩. ઈર્ષ્યા, ૪. ભાષા, ૫. વસ્ત્ર, ૬. પાત્ર, ૭. અવગ્રહ. નિર્ચુક્તિકારે આની નામાદિ નિક્ષેપોથી વ્યાખ્યા કરી છે.^૫ આગળની ગાથાઓમાં સમસમિકા, ભાવના અને વિમુક્તિનું વિશેષ વ્યાખ્યાન છે. નિશીથ ચૂલિકાના વિષયમાં આચાર્ય કહે છે કે તેની નિર્ચુક્તિ હું પછીથી કરીશ.^૬ આ નિર્ચુક્તિ નિશીથનિર્ચુક્તિ રૂપે અલગથી ઉપલબ્ધ હતી જે પછીથી નિશીથભાષ્યમાં ભળી ગઈ.

૧. ગા. ૨૮૪.

૨. ગા. ૧૧.

૩. ગા. ૧૧ની વૃત્તિ.

૪. ગા. ૨૮૫-૬.

૫. ગા. ૨૯૭.

૬. ગા. ૨૯૮-૩૨૨.

૭. ગા. ૩૨૩-૩૪૬.

૮. ગા. ૩૪૭.

ષષ્ઠ પ્રકરણ

સૂત્રકૃતાંગનિર્ચુક્તિ

આ નિર્ચુક્તિ^૧ માં ૨૦૫ ગાથાઓ છે. ગાથા ૧૮ અને ૨૦માં 'સૂત્રકૃતાંગ' શબ્દનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ગાથા ૬૬-૬૭માં પંદર પ્રકારના પરમાધાર્મિકોનાં નામ ગણાવવામાં આવ્યા છે : અંબ, અંબરીષ, શ્યામ, શબલ, રુદ્ર, અવરુદ્ર, કાલ, મહાકાલ, અસિપત્ર, ધનુષ, કુંભ, વાલુક, વૈતરણી, ખરસ્વર અને મહાઘોષ. આગળની કેટલીક ગાથાઓમાં નિર્ચુક્તિકારે એ દર્શાવ્યું છે કે તેઓ નરકવાસીઓને કઈ રીતે સતાવે છે, કઈ-કઈ યાતનાઓ પહોંચાડે છે. ગાથા ૧૧૮માં આચાર્યે નિમ્નલિખિત ૩૬૩ મતાંતરોનો નિર્દેશ કર્યો છે : ૧૮૦ ક્રિયાવાદી, ૮૪ અક્રિયાવાદી, ૬૭ અજ્ઞાનવાદી અને ૩૨ વૈનયિક. ગાથા ૧૨૭-૧૩૧માં શિષ્ય અને શિક્ષકના ભેદ-પ્રભેદોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આ વિષયો સિવાય પ્રસ્તુત નિર્ચુક્તિમાં અનેક પદોનું નિક્ષેપ-પદ્ધતિથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ઉદાહરણ તરીકે ગાથા, ષોડશ, શ્રુત, સ્કંધ, પુરુષ, વિભક્તિ, સમાધિ, માર્ગ, આદાન, ગ્રહણ, અધ્યયન, પુંડરીક, આહાર, પ્રત્યાખ્યાન, સૂત્ર, આર્દ્ર વગેરે શબ્દોનો નામાદિ નિક્ષેપોથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આ નિર્ચુક્તિમાં પર્યાયવાચક શબ્દો તરફ વિશેષ ધ્યાન નથી આપવામાં આવ્યું. 'આર્દ્ર' પદની વ્યાખ્યા કરતી વખતે આર્દ્રની જીવન-કથા પણ આપવામાં આવી છે. અંતમાં નાલંદા અધ્યયનની નિર્ચુક્તિ કરતી વખતે 'અલમ્' શબ્દની નામાદિ ચાર પ્રકારના નિક્ષેપોથી વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે અને દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે રાજગૃહ નગરની બહાર નાલંદા વસેલું છે.

૧. (અ) શીલાંકકૃત ટીકાસહિત—આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ, સન્ ૧૯૧૭.

(બ) સૂત્રસહિત—સંપાદક : ડૉ. પી. એલ. વૈદ્ય, પૂના, સન્ ૧૯૨૮.

સમમ પ્રકરણ

દશાશ્રુતસ્કંધનિયુક્તિ

આ નિયુક્તિ' દશાશ્રુતસ્કંધ નામના છેદસૂત્ર પર છે. પ્રારંભમાં નિયુક્તિકારે દશા, કલ્પ અને વ્યવહાર સૂત્રના કર્તા, ચરમ સકલશ્રુતજ્ઞાની, પ્રાચીનગોત્રીય ભદ્રબાહુને નમસ્કાર કર્યા છે :

વંદામિ ભદ્રબાહુ, પાઈણં ચરમસયલસુઅનાર્ણિ ।

સુત્તસ્સ કારગમિસિ, દસાસુ કવ્પે અ વવહારે ॥

ત્યારબાદ 'એક' અને 'દશ'નું નિક્ષેપ-પદ્ધતિથી વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે તથા દશાશ્રુતસ્કંધના દસ અધ્યયનોના અધિકારોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ અધ્યયન અસમાપ્તિસ્થાનની નિયુક્તિમાં દ્રવ્ય અને ભાવસમાધિનું સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યું છે તથા સ્થાનના નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, અદ્વા, ઊર્ધ્વ, ચર્યા, વસતિ, સંયમ, પ્રગ્રહ, યોધ, અચલ, ગણન, સંધાન અને ભાવ — આ પંદર નિક્ષેપોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે :

નામં ઠવણા દવિઁ ઁત્તદ્વા ડકુઓ ચરઈ વસહી ।

સંજમ યગ્ગહ જોહો અચલ ગણણ સંધણા ધાવે ॥

દ્વિતીય અધ્યયન શબ્દની નિયુક્તિમાં શબ્દલનું નામાદિ ચાર નિક્ષેપોથી વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે અને બતાવવામાં આવ્યું છે કે આચારથી ભિન્ન અર્થાત્ અંશતઃ પતિત થયેલી વ્યક્તિ ભાવશબ્દ છે.

તૃતીય અધ્યયન આશાતનાની નિયુક્તિમાં બે પ્રકારની આશાતનાની વ્યાખ્યા છે: મિથ્યાપ્રતિપાદનસંબંધી અને લાભસંબંધી (આસાયણા ડ દુવિહ્વા મિચ્છપડિવજ્જણા ય લાભે અ). લાભસંબંધી આશાતનાના પુનઃ નામાદિ છ ભેદ થાય છે.

ચતુર્થ અધ્યયન ગણિસંપદાની નિયુક્તિમાં 'ગણિ' અને 'સંપદા' પદોનો નિક્ષેપપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. નિયુક્તિકારે ગણિ અને ગુણિને એકાર્થક

૧. આ પરિચય મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીના અસીમ સૌજન્યથી મળેલ દશાશ્રુતસ્કંધચૂર્ણિની હસ્તલિખિત પ્રતિની નિયુક્તિ-ગાથાઓના આધારે લખવામાં આવ્યો છે.

બતાવ્યા છે. આચારનું અધ્યયન કરવાથી શ્રમણધર્મનું જ્ઞાન થાય છે, આથી આચારને પ્રથમ ગણિસ્થાન આપવામાં આવ્યું છે. સંપદા બે પ્રકારની હોય છે : દ્રવ્યસંપદા અને ભાવસંપદા. શરીરસંપદા દ્રવ્યસંપદા છે. આચાર વગેરે ભાવસંપદા છે.

ચિત્તસમાધિસ્થાન નામના પાંચમા અધ્યયનની નિર્યુક્તિમાં 'ચિત્ત' અને 'સમાધિ'નું નિક્ષેપપૂર્વક વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. ચિત્ત નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવરૂપથી ચાર પ્રકારનું છે. એ જ રીતે સમાધિ પણ ચાર પ્રકારની છે. ભાવચિત્તની સમાધિ જ ભાવસમાધિ છે. રાગદ્વેષરહિત ચિત્ત જ્યારે વિશુદ્ધ ધર્મધ્યાનમાં લીન થાય છે ત્યારે તેની સમાધિને ભાવસમાધિ કહેવામાં આવે છે.

ઉપાસકપ્રતિમા નામના છઠ્ઠા અધ્યયનની નિર્યુક્તિમાં 'ઉપાસક' અને 'પ્રતિમા'નું નિક્ષેપપૂર્વક વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. ઉપાસક ચાર પ્રકારનો હોય છે : દ્રવ્યોપાસક, તદર્થોપાસક, મોહોપાસક અને ભાવોપાસક. જે સમ્યગ્દૃષ્ટિ છે તથા શ્રમણની ઉપાસના કરે છે તે ભાવોપાસક છે. તેને શ્રમણ પણ કહે છે. પ્રતિમા નામાદિ ચાર પ્રકારની છે. સદ્ગુણધારણાનું નામ ભાવ પ્રતિમા છે. તે બે પ્રકારની છે : ભિક્ષુપ્રતિમા અને ઉપાસકપ્રતિમા. ભિક્ષુપ્રતિમાઓ બાર છે. ઉપાસકપ્રતિમાઓની સંખ્યા અગિયાર છે. પ્રસ્તુત અધિકાર ઉપાસકપ્રતિમાનો છે.

સાતમા અધ્યયનમાં ભિક્ષુપ્રતિમાનો અધિકાર છે. ભાવભિક્ષુની પ્રતિમા પાંચ પ્રકારની હોય છે : સમાધિપ્રતિમા, ઉપધાનપ્રતિમા, વિવેકપ્રતિમા, પ્રતિસંલીનપ્રતિમા અને એકવિહારપ્રતિમા :—

સમાહિ ઉવહાણો ય વિવેગપટિમાઙ્ગા ।

પત્તિસંલીણા ય તહા એગવિહારે અ યંચમિઆ ॥

આઠમા અધ્યયનની નિર્યુક્તિમાં પર્યુષણાકલ્પનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. પરિવસના, પર્યુષણા, પર્યુપશમના, વર્ષાવાસ, પ્રથમસમસરણ, સ્થાપના અને જયેષ્ઠબ્રહ્મ એકાર્થક છે :

પટ્ટિવસણા પજ્જુસણા, પજ્જોસમણા ય વાસવાસો ય ।

પહમસમોસરણં તિ ય ઠવણા જેઠ્ઠોગ્ગહેગઢ્ઠા ॥

સાધુઓ માટે વર્ષા ઋતુમાં ચાર માસ સુધી એક સ્થાન પર રહેવાનું જે વિધાન છે તેનું જ નામ વર્ષાવાસ છે. તેમણે હેમંતના ચારમાસ અને ગ્રીષ્મના ચાર માસ આ આઠ મહિનામાં ભિન્ન-ભિન્ન સ્થાનોમાં વિચરવું જોઈએ.

નવમા અધ્યયનમાં મોહનીયસ્થાનનો અધિકાર છે. મોહ નામાદિ ચાર પ્રકારનો

છે. પાપ, વજ્ર્ય, વૈર, પંક, પનક, ક્ષોભ, અસાત, સંગ, શલ્ય, અતર, નિરતિ અને પૂર્ત્ય મોહના પર્યાયવાચી છે :

પાવે વજ્જે વૈરે પંકે પળમે રુહે અસાએ ચ ।

સંગે સલ્લેચરેણ નિરણ ઘુત્તે ચ ણગઢ્ઠા ॥

દસમા અધ્યયનમાં આજ્ઞાતિસ્થાનનો અધિકાર છે. આજ્ઞાતિ અર્થાત્ જન્મ-મરણનાં કયા કારણો છે અને અનાજ્ઞાતિ અર્થાત્ મોક્ષ કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે? આ બંને પ્રશ્નોનું પ્રસ્તુત અધ્યયનની નિર્યુક્તિમાં સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે.

અષ્ટમ પ્રકરણ

બૃહત્કલ્પનિર્યુક્તિ

આ નિર્યુક્તિ^૧ ભાષ્યમિશ્રિત અવસ્થામાં મળે છે. આમાં સર્વપ્રથમ તીર્થકરોને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે.^૨ ત્યાર પછી જ્ઞાનના વિવિધ ભેદોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે અને કહેવામાં આવ્યું છે કે જ્ઞાન અને મંગલમાં કથંચિત્ ભેદ અને કથંચિત્ અભેદ છે. મંગલ ચાર પ્રકારનું છે : નામમંગલ, સ્થાપનામંગલ, દ્રવ્યમંગલ અને ભાવમંગલ.^૩ આ રીતે મંગલનું નિક્ષેપ-પદ્ધતિએ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે અને સાથે જ જ્ઞાનના ભેદોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

અનુયોગનો નિક્ષેપ કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, વચન અને ભાવ — આ સાત ભેદો વડે અનુયોગનો નિક્ષેપ થાય છે.^૪ નિરુક્તનો અર્થ છે નિશ્ચિત ઉક્ત. તે બે પ્રકારનું છે : સૂત્રનિરુક્ત અને અર્થનિરુક્ત.^૫ અનુયોગનો અર્થ આ મુજબ છે : અનુ અર્થાત્ પશ્ચાદ્ભૂત જે યોગ છે તે અનુયોગ છે. અથવા અણુ અર્થાત્ સ્તોકરૂપ જે યોગ છે તે અનુયોગ છે. કેમકે તે પાછળથી થાય છે અને સ્તોકરૂપે હોય છે એટલા માટે જ તેને અનુયોગ કહે છે.^૬ કલ્પના ચાર અનુયોગદ્વાર છે : ઉપક્રમ, નિક્ષેપ, અનુગમ અને નય.^૭

કલ્પ અને વ્યવહારનું શ્રવણ અને અધ્યયન કરનાર બહુશ્રુત, ચિરપ્રવૃત્તિ, કલ્પિક, અચંચલ, અવસ્થિત, મેધાવી, અપરિશ્રાવી, વિદ્વાન્, પ્રામાનુજાત અને ભાવપરિણામક હોય છે.^૮

પ્રથમ ઉદ્દેશકના પ્રારંભમાં પ્રલંબસૂત્રનો અધિકાર છે. તેની સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિ કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે આદિ નકાર, ગ્રંથ, આમ, તાલ, પ્રલંબ અને ભિન્ન — આ બધા પદોનો નામાદિ ભેદથી ચાર પ્રકારે નિક્ષેપ થાય છે.^૯ ત્યાર પછી પ્રલંબગ્રહણ સાથે સંબંધ રાખનાર પ્રાયશ્ચિત્તોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તત્રગ્રહણનું વિવેચન કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તત્રગ્રહણ બે પ્રકારનું હોય છે : સપરિગ્રહ અને અપરિગ્રહ. સપરિગ્રહ ત્રણ પ્રકારનું છે : દેવપરિગૃહીત, મનુષ્યપરિગૃહીત અને

૧. નિર્યુક્તિ-લઘુભાષ્ય-વૃત્તિસાહાયી-સંપાદક મુનિ ચતુરવિજ્ઞય તથા પુણ્યવિજય; પ્રકાશક : જૈન આત્માનન્દ સભા, ભાવનગર, સન્ ૧૯૩૩-૧૯૪૨.

૨. ગા. ૧. ૩. ગા. ૩-૫. ૪. ગા. ૧૫૧. ૫. ગા. ૧૮૮

૬. ગા. ૧૯૦. ૭. ગા. ૨૫૬. ૮. ગા. ૪૦૦-૧. ૯. ગા. ૮૧૫.

તિર્યકપરિગૃહીત.^૧ માસકલ્પપ્રકૃત સૂત્રોની વ્યાખ્યા કરતાં ગ્રામ, નગર, ખેડ, કર્બટક, મડંબ, પત્તન, આકર, દ્રોણમુખ, નિગમ, રાજધાની, આશ્રમ, નિવેશ, સંબાધ, ઘોષ, અંશિકા વગેરે પદોનું નિક્ષેપપદ્ધતિથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.^૨ આગળની કેટલીક ગાથાઓમાં જિનકલ્પિક અને સ્થવિરકલ્પિકના આહાર-વિહારની ચર્ચા છે. વ્યવશમનપ્રકૃત સૂત્રની નિર્યુક્તિ કરતાં આચાર્ય કહે છે કે ક્ષમિત, વ્યવશમિત, વિનાશિત અને ક્ષપિત એકાર્થબોધક પદો છે. પ્રાભૂત, પ્રહેણક અને પ્રણયક એકાર્થવાચી છે.^૩ પ્રથમ ઉદ્દેશના અંતમાં આર્યક્ષેત્રપ્રકૃત સૂત્રનું વ્યાખ્યાન છે જેમાં 'આર્ય' પદનો નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, જાતિ, કુલ, કર્મ, ભાષા, શિલ્પ, જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્ર — આ બાર પ્રકારના નિક્ષેપોથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.^૪ આર્યક્ષેત્રની મર્યાદા ભગવાન મહાવીરના સમયથી જ છે, આ વાતનું નિરૂપણ કરતાં આર્યક્ષેત્રની બહાર વિચરણ કરવાથી લાગનારા દોષોનું સ્કંદકાર્યાર્યના દષ્ટાન્ત સાથે દિગ્દર્શન કરવામાં આવ્યું છે. સાથે જ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની રક્ષા અને વૃદ્ધિ માટે આર્યક્ષેત્રની બહાર વિચરવાની આજ્ઞા પણ આપવામાં આવી છે, જેનું સંપ્રતિરાજના દષ્ટાન્તથી સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે.^૫ આ જ રીતે આગળના ઉદ્દેશકોનું પણ નિક્ષેપ-પદ્ધતિથી વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે.

૧. ગા. ૮૮૧-૨.

૨. ગા. ૧૦૮૮-૧૧૨૦.

૩. ગા. ૨૬૭૮

૪. ગા. ૩૨૬૩.

૫. ગા. ૩૨૭૧-૩૨૮૮.

નવમ પ્રકરણ વ્યવહારનિર્યુક્તિ

વ્યવહાર સૂત્ર અને બૃહત્કલ્પ સૂત્ર એકબીજાનાં પૂરક છે. જે રીતે બૃહત્કલ્પમાં શ્રમણ-જીવનની સાધના માટે આવશ્યક વિધિ-વિધાન, દોષ, અપવાદ વગેરેનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તે જ રીતે વ્યવહારસૂત્રમાં પણ આ જ વિષયો સંબંધિત ઉલ્લેખો છે. આ જ કારણ છે કે વ્યવહાર-નિર્યુક્તિ^૧માં પણ અધિકતર એ જ અથવા એ જ પ્રકારના વિષયોનું વિવેચન છે જે બૃહત્કલ્પનિર્યુક્તિમાં મળે છે. આ રીતે બંને નિર્યુક્તિઓ પરસ્પર પૂરક છે. વ્યવહારનિર્યુક્તિ પણ ત્વાષ્ટ્યમિશ્રિત અવસ્થામાં જ મળે છે.

૧. નિર્યુક્તિ-ત્વાષ્ટ્ય-મલયગિરિવિવરણસહિત-પ્રકાશક : કેશવલાલ પ્રેમચંદ મોદી તથા ત્રિકમલાલ ઉગરચંદ, અમદાવાદ, વિ.સં. ૧૯૮૨-૫.

દશમ પ્રકરણ

અન્ય નિર્યુક્તિઓ

આ પહેલાં જ કહેવામાં આવી ગયું છે કે આચાર્ય ભદ્રબાહુએ દસ સૂત્રગ્રંથો પર નિર્યુક્તિ લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી. આ દસ નિર્યુક્તિઓમાંથી આઠ ઉપલબ્ધ છે અને બે અનુપલબ્ધ. આ આઠ નિર્યુક્તિઓનો પરિચય ક્યાંક સંક્ષેપમાં તો ક્યાંક વિસ્તારથી આપવામાં આવી ગયો છે. તે ઉપરાંત પિંડનિર્યુક્તિ, ઓઘનિર્યુક્તિ, પંચકલ્પનિર્યુક્તિ, નિશીઘનિર્યુક્તિ તથા સંસક્તનિર્યુક્તિ પણ મળે છે. સંસક્તનિર્યુક્તિ ઘણા પાઠ્યજ્ઞાના કોઈ આચાર્યની રચના છે. પિંડનિર્યુક્તિ, ઓઘનિર્યુક્તિ અને પંચકલ્પનિર્યુક્તિ સ્વતન્ત્ર નિર્યુક્તિગ્રંથો ન હોતાં ક્રમશઃ દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિ, આવશ્યકનિર્યુક્તિ અને બૃહત્કલ્પનિર્યુક્તિનાં જ પૂરક અંગ છે. નિશીઘનિર્યુક્તિ પણ એક રીતે આચારાંગનિર્યુક્તિનું જ અંગ છે કેમકે આચારાંગનિર્યુક્તિના અંતમાં સ્વયં નિર્યુક્તિકારે લખ્યું છે કે પંચમ ચૂલિકા નિશીઘની નિર્યુક્તિ હું પછીથી કરીશ.^૧ આ નિર્યુક્તિ નિશીઘભાષ્યમાં એ રીતે સમાવિષ્ટ થઈ ગઈ છે કે તેને અલગ નથી કરી શકાતી. ગોવિન્દાચાર્યકૃત એક અન્ય નિર્યુક્તિ અનુપલબ્ધ છે.

૧. પંચમૂલનિસીહં તસ્સ ચ ઉર્વારિ ભળીહામિ ।

—આચારાંગનિર્યુક્તિ, ગા. ૩૪૭.

પ્રથમ પ્રકરણ

ભાષ્ય અને ભાષ્યકાર

આગમોની પ્રાચીનતમ પદ્ધાત્મક ટીકાઓ નિર્યુક્તિઓ રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. નિર્યુક્તિઓની વ્યાખ્યા-શૈલી બહુ ગૂઢ તથા સંકોચશીલ છે. કોઈ પણ વિષયનો જેટલા વિસ્તારથી વિચાર થવો જોઈએ, તેનો તેમાં અભાવ છે. તેનું કારણ એ છે કે તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પારિભાષિક શબ્દોની વ્યાખ્યા કરવાનો છે, નહિ કે કોઈ વિષયનું વિસ્તૃત વિવેચન. એ જ કારણ છે કે નિર્યુક્તિઓની અનેક વાતો પછીની વ્યાખ્યાઓની સહાય વિના સરળતાથી સમજમાં નથી આવતી. નિર્યુક્તિઓના ગૂઢાર્થને પ્રકટરૂપે પ્રસ્તુત કરવા માટે પછીના આચાર્યોએ તેમની વિસ્તૃત વ્યાખ્યાઓ લખવાનું આવશ્યક માન્યું. આ રીતે નિર્યુક્તિઓના આધારે અથવા સ્વતંત્રરૂપે જે પદ્ધાત્મક વ્યાખ્યાઓ લખવામાં આવી તે ભાષ્ય રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. નિર્યુક્તિઓની જેમ ભાષ્યો પણ પ્રાકૃતમાં જ છે.

ભાષ્ય :

જે રીતે પ્રત્યેક આગમ-ગ્રંથ પર નિર્યુક્તિ ન રચી શકાઈ તે જ રીતે પ્રત્યેક નિર્યુક્તિ પર ભાષ્ય પણ ન રચી શક્યું. નિમ્નલિખિત આગમ-ગ્રંથો પર ભાષ્ય રચવામાં આવ્યાં છે : ૧. આવશ્યક, ૨. દશવૈકાલિક, ૩. ઉત્તરાધ્યયન, ૪. બૃહત્કલ્પ, ૫. પંચકલ્પ, ૬. વ્યવહાર, ૭. નિશીથ, ૮. જીતકલ્પ, ૯. ઓઘનિર્યુક્તિ, ૧૦. પિંડનિર્યુક્તિ.

આવશ્યકસૂત્ર પર ત્રણ ભાષ્યો લખવામાં આવ્યાં છે : ૧. મૂલભાષ્ય, ૨. ભાષ્ય અને ૩. વિશેષાવશ્યકભાષ્ય. પ્રથમ બે ભાષ્યો બહુ જ સંક્ષિપ્ત રૂપે લખવામાં આવ્યાં અને તેમની અનેક ગાથાઓ વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં સમ્મિલિત કરી લેવાઈ. આ રીતે વિશેષાવશ્યકભાષ્યને ત્રણ ભાષ્યોનું પ્રતિનિધિ માની શકાય, જે આજે પણ મોજૂદ છે. આ ભાષ્ય આવશ્યકસૂત્ર પર ન હોતાં માત્ર તેના પ્રથમ અધ્યયન 'સામાયિક' પર છે. એક અધ્યયન પર હોવા છતાં પણ તેમાં ૩૬૦૩ ગાથાઓ છે. દશવૈકાલિકભાષ્યમાં ૬૩ ગાથાઓ છે. ઉત્તરાધ્યયનભાષ્ય પણ ખૂબ નાનું છે. તેમાં માત્ર ૪૫ ગાથાઓ છે. બૃહત્કલ્પ પર બે ભાષ્યો છે : બૃહત્ અને લઘુ. બૃહદ્ભાષ્ય પૂરું ઉપલબ્ધ નથી. લઘુભાષ્યમાં ૬૪૮૦ ગાથાઓ છે. પંચકલ્પ-

મહાત્માખ્યની ગાથાસંખ્યા ૨૫૭૪ છે. વ્યવહારત્માખ્યમાં ૪૬૨૯ ગાથાઓ છે. નિશીથત્માખ્યમાં લગભગ ૬૫૦૦ ગાથાઓ છે. જીતકલ્પત્માખ્યની ગાથાસંખ્યા ૨૬૦૬ છે. ઓઘનિર્યુક્તિ પર બે ત્માખ્યો છે જેમાં એકની ગાથાસંખ્યા ૩૨૨ અને બીજાની ૨૫૧૭ છે. પિંડનિર્યુક્તિ-ત્માખ્યમાં ૪૬ ગાથાઓ છે.

ત્માખ્યકાર :

ઉપલબ્ધ ત્માખ્યોની પ્રતિઓના આધારે માત્ર બે ત્માખ્યકારોના નામની જાણ થાય છે. તેઓ છે આચાર્ય જિનભદ્ર અને સંઘદાસગણિ. આચાર્ય જિનભદ્રે બે ત્માખ્યો રચ્યાં : વિશેષાવશ્યકત્માખ્ય અને જીતકલ્પત્માખ્ય. સંઘદાસગણિના પણ બે ત્માખ્યો છે : બૃહત્કલ્પ-લઘુત્માખ્ય અને પંચકલ્પ-મહાત્માખ્ય.

આચાર્ય જિનભદ્ર :

આચાર્ય જિનભદ્ર^૧નું પોતાના મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથોના કારણે-જૈન પરંપરાના ઇતિહાસમાં એક વિશિષ્ટ સ્થાન છે. આટલું હોવા છતાં પણ આશ્ચર્ય તે વાતનું છે કે તેમના જીવનની ઘટનાઓનાં વિષયમાં જૈન ગ્રંથોમાં કોઈ સામગ્રી ઉપલબ્ધ નથી. તેમના જન્મ અને શિષ્યત્વના વિષયમાં પરસ્પર વિરોધી ઉલ્લેખો મળે છે. આ ઉલ્લેખો બહુ પ્રાચીન નથી પરંતુ ૧૫મી અથવા ૧૬મી શતાબ્દીની પટ્ટાવલીઓમાં છે. તેનાથી એ સિદ્ધ થાય છે કે આચાર્ય જિનભદ્રને પટ્ટપરંપરામાં સમ્યક્ સ્થાન નથી મળ્યું. તેમના મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથો તથા તેમના આધારે લખવામાં આવેલાં વિવરણો જોઈને જ પછીના આચાર્યોએ તેમને ઉચિત મહત્વ આપ્યું તથા આચાર્ય-પરંપરામાં સમ્મિલિત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો. આ પ્રયાસમાં વાસ્તવિકતાની માત્રા અધિક ન હતી આથી એ સ્વાભાવિક છે કે વિભિન્ન આચાર્યોના ઉલ્લેખોમાં મતભેદ હોય. આ જ કારણ છે કે તેમના સંબંધમાં એવો પણ ઉલ્લેખ મળે છે કે તેઓ આચાર્ય હરિભદ્રના પટ્ટ પર આવ્યા.

આચાર્ય જિનભદ્રકૃત વિશેષાવશ્યકત્માખ્યની પ્રતિ શક સંવત્ ૫૩૧માં લખવામાં આવી તથા વલભીના એક જૈન મંદિરમાં સમર્પિત કરવામાં આવી. આ ઘટનાથી એવું પ્રતીત થાય છે કે આચાર્ય જિનભદ્રનો વલભી સાથે કોઈ સંબંધ જરૂર હોવો જોઈએ. આચાર્ય જિનભદ્ર લખે છે કે આચાર્ય જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણે મથુરામાં દેવનિર્મિત સ્તૂપના દેવની આરાધના એક પક્ષની તપસ્યા દ્વારા કરી અને ઊપધ દ્વારા ખવાયેલાં મહાનિશીથસૂત્રનો ઉદ્ધાર કર્યો.^૨ આનાથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે આચાર્ય

૧. ગણધરવાદ : પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૭-૪૫.

૨. વિવિધતીર્થકલ્પ, પૃ. ૧૯.

જિનભદ્રનો સબંધ વલભી ઉપરાંત મથુરા સાથે પણ છે.

ડૉ. ઉમાકાંત પ્રેમાનંદ શાહે અંકોટક - અકોટા ગામથી પ્રાપ્ત થયેલી બે પ્રતિમાઓના અધ્યયનના આધારે એ સિદ્ધ કર્યું છે કે આ પ્રતિમાઓ ઈ.સ. ૫૫૦થી ૬૦૦ સુધીના કાળની છે. તેમણે એમ પણ લખ્યું છે કે આ પ્રતિમાઓના લેખોમાં જે આચાર્ય જિનભદ્રનું નામ છે, તે વિશેષાવશ્યકભાષ્યના કર્તા ક્ષમાશ્રમણ આચાર્ય જિનભદ્ર જ છે. તેમની વાચના અનુસાર એક મૂર્તિના પદ્માસનના પાછલા ભાગમાં 'ૐ દેવાધર્મોયં નિવૃત્તિકુલે જિનમદ્રવાચનાચાર્યસ્ય' એવો લેખ છે અને બીજી મૂર્તિના ભામંડલમાં 'ૐ નિવૃત્તિકુલે જિનમદ્રવાચનાચાર્યસ્ય' એવો લેખ છે.^૧ આ લેખોથી ત્રણ વાત ફલિત થાય છે : (૧) આચાર્ય જિનભદ્રે આ પ્રતિમાઓ પ્રતિષ્ઠિત કરી હશે, (૨) તેમના કુળનું નામ નિવૃત્તિકુળ હતું અને (૩) તેમને વાચનાચાર્ય કહેવામાં આવતા હતા. આ મૂર્તિઓ અંકોટકમાં મળી છે, તેથી એ પણ અનુમાન કરી શકાય છે કે તે સમયે ભરુચની આસપાસ પણ જૈનોનો પ્રભાવ રહ્યો હશે અને આચાર્ય જિનભદ્રે આ ક્ષેત્રમાં પણ વિહાર કર્યો હશે. ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખોમાં આચાર્ય જિનભદ્રને ક્ષમાશ્રમણ ન કહેતાં વાચનાચાર્ય એટલા માટે કહેવામાં આવ્યા છે કે પરંપરા અનુસાર વાદી, ક્ષમાશ્રમણ, દિવાકર તથા વાયકને એકાર્થક શબ્દો માનવામાં આવ્યાં છે.^૨ વાયક અને વાચનાચાર્ય પણ એકાર્થક છે, આથી વાચનાચાર્ય અને ક્ષમાશ્રમણ શબ્દ વાસ્તવમાં એક જ અર્થના સૂચક છે.^૩ આમાંથી એકનો પ્રયોગ કરવાથી બીજાનું પ્રયોજન પણ સિદ્ધ થઈ જ જાય છે.

૧. જૈન સત્ય પ્રકાશ, અંક ૧૯૬.

૨. એજન.

૩. પં. શ્રી દલસુખ માલવણિયાએ આ શબ્દોની મીમાંસા આ રીતે કરી છે :-

પ્રારંભમાં 'વાયક' શબ્દ શાસ્ત્રવિશારદ માટે વિશેષ પ્રચલિત હતો. પરંતુ જ્યારે વાયકોમાં ક્ષમાશ્રમણોની સંખ્યા વધતી ગઈ ત્યારે 'ક્ષમાશ્રમણ' શબ્દ પણ વાયકના પર્યાય રૂપે પ્રસિદ્ધ થઈ ગયો. અથવા 'ક્ષમાશ્રમણ' શબ્દ આવશ્યકસૂત્રમાં સામાન્ય ગુરુના અર્થમાં પણ વપરાયો છે. આથી સંભવ છે કે શિષ્યો વિદ્યાગુરુને ક્ષમાશ્રમણ નામે સંબોધિત કરતા રહ્યા હોય. એટલે એ સ્વાભાવિક છે કે 'ક્ષમાશ્રમણ' 'વાયક'નો પર્યાય બની જાય. જૈન સમાજમાં જ્યારે વાદીઓની પ્રતિષ્ઠા સ્થાપિત થઈ ત્યારે શાસ્ત્ર-વૈશારદ્યના કારણે વાયકોનો જ મોટો ભાગ 'વાદી' નામે

આચાર્ય જિનભદ્ર નિવૃત્તિકુળના હતા, તેનું પ્રમાણ ઉપર્યુક્ત લેખો સિવાય અન્યત્ર નથી મળતું. આ નિવૃત્તિકુળ કેવી રીતે પ્રસિદ્ધ થયું, તે માટે નિમ્ન કથનનો આધાર લઈ શકાય :-

ભગવાન મહાવીરના ૧૭મા પદ પર આચાર્ય વજ્રસેન યથા હતા. તેમણે સોપારક નગરના શેઠ જિનદત્ત અને શેઠાણી ઈશ્વરીના ચાર પુત્રોને દીક્ષા આપી હતી. તેમનાં નામ આ મુજબ હતા : નાગેન્દ્ર, ચન્દ્ર, નિવૃત્તિ અને વિદ્યાધર. આગળ જતાં તેમના નામે ત્વિન્ન-ત્વિન્ન ચાર પ્રકારની પરંપરાઓ પ્રચલિત થઈ અને તેમની નાગેન્દ્ર, ચન્દ્ર, નિવૃત્તિ તથા વિદ્યાધર કુળો રૂપે પ્રસિદ્ધિ થઈ.^૧

આ વિગતો સિવાય તેમના જીવન સંબંધિત અન્ય કોઈ વિશેષ વાત નથી મળતી. હા, તેમના ગુણોનું વર્ણન ચોક્કસ ઉપલબ્ધ થાય છે. જીતકલ્પચૂર્ણિના કર્તા સિદ્ધસેનગણિ પોતાની ચૂર્ણિના પ્રારંભમાં આચાર્ય જિનભદ્રની સ્તુતિ કરતાં તેમના ગુણોનું આ મુજબ વર્ણન કરે છે :-

“જે અનુયોગધર, યુગપ્રધાન, પ્રધાન જ્ઞાનીઓથી બહુમત, સર્વ શ્રુતિ અને શાસ્ત્રમાં કુશળ તથા દર્શન-જ્ઞાનોપયોગના માર્ગરક્ષક છે. જે રીતે કમળની સુગંધથી વશ થઈને ભ્રમર કમળની ઉપાસના કરે છે, તે જ રીતે જ્ઞાનરૂપી મકરંદના પિપાસુ મુનિઓ જિનના મુખરૂપ ઝરણાંથી પ્રવાહિત જ્ઞાનરૂપ અમૃતનું સર્વદા સેવન કરે છે. સ્વ-સમય તથા પર-સમયના આગમ, લિપિ, ગણિત, છંદ અને શબ્દશાસ્ત્રો પર કરવામાં આવેલાં વ્યાખ્યાનોથી નિર્મિત જેમનો અનુપમ યશપટલ દશે દિશાઓમાં વાગી રહ્યો છે, જેમણે પોતાની અનુપમ બુદ્ધિના પ્રભાવથી જ્ઞાન, જ્ઞાની, હેતુ, પ્રમાણ તથા ગણધરવાદનું સવિશેષ વિવેચન વિશેષોવશ્યકમાં ગ્રંથનિબદ્ધ કર્યું છે, જેમણે છેદસૂત્રોના અર્થના આધારે પુરુષવિશેષના પૃથક્કરણ અનુસાર પ્રાયશ્ચિત્તની

વિખ્યાત થયો હશે. આથી કાળાંતરે ‘વાદી’ પણ ‘વાચક’નો પર્યાયવાચી બની ગયો હોય તે સ્વાભાવિક છે. સિદ્ધસેન જેવા શાસ્ત્રવિશારદ વિદ્વાન પોતાને ‘દિવાકર’ કહેવરાવતા હશે અથવા તેમના સાથીઓએ તેમને ‘દિવાકર’ પદવી આપી હશે, એટલે ‘વાચક’ના પર્યાયોમાં ‘દિવાકર’ને પણ સ્થાન મળી ગયું. આચાર્ય જિનભદ્રનો યુગ ક્ષમાશ્રમણોનો યુગ રહ્યો હશે, આથી સંભવિત છે કે તેમની પછીના લેખકોએ તેમના માટે ‘વાચનાચાર્ય’ના સ્થાને ‘ક્ષમાશ્રમણ’ પદનો ઉલ્લેખ કર્યો હોય.

— ગણધરવાદ : પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૧.

૧. જૈન ગૂર્જર કવિઓ, ભાગ ૨, પૃ. ૬૬૯.

વિધિનું વિધાન કરનાર જીતકલ્પસૂત્રની રચના કરી છે, એવા પર-સમયના સિદ્ધાંતોમાં નિપુણ, સંયમશીલ શ્રમણોના માર્ગના અનુગામી અને ક્ષમાશ્રમણોમાં નિધાનભૂત જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણને નમસ્કાર હો.”

આ વર્ણનથી એવું પ્રતીત થાય છે કે જિનભદ્રગણિ આગમોના અદ્વિતીય વ્યાખ્યાતા હતા, ‘યુગપ્રધાન’ પદના ધારક હતા, તત્કાલીન પ્રધાન શ્રુતધરો પણ તેમનું બહુમાન કરતા હતા; શ્રુતિ અને અન્ય શાસ્ત્રોના કુશળ વિદ્વાન હતા. જૈન પરંપરામાં જે જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ઉપયોગનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, તેના તેઓ સમર્થક હતા. તેમની સેવામાં અનેક મુનિઓ જ્ઞાનાભ્યાસ કરવા માટે સદા ઉપસ્થિત રહેતા હતા. ભિન્ન-ભિન્ન દર્શનોનાં શાસ્ત્ર, લિપિવિદ્યા, ગણિતશાસ્ત્ર, છંદશાસ્ત્ર, શબ્દશાસ્ત્ર વગેરેના તેઓ અનુપમ પંડિત હતા. તેમણે વિશેષાવશ્યકભાષ્ય અને જીતકલ્પસૂત્રની રચના કરી હતી. તેઓ પર-સિદ્ધાંતમાં નિપુણ, સ્વાચારપાલનમાં પ્રવીણ અને સર્વ જૈન શ્રમણોમાં મુખ્ય હતા.

ઉત્તરવર્તી આચાર્યોએ પણ આચાર્ય જિનભદ્રનો બહુમાનપૂર્વક નામોલ્લેખ કર્યો છે. તેમના માટે ભાષ્યસુધામ્બોધિ, ભાષ્યપીયૂષપાથોધિ, ભગવાન્ ભાષ્યકાર, દુઃષમાન્ધકારનિમગ્નજિનવચનપ્રદીપપ્રતિમ, દલિતકુવાદિપ્રવાદ, પ્રશસ્ય-ભાષ્યસસ્યકાશ્યપીકલ્પ, ત્રિભુવનજનપ્રથિતપ્રવચનોપનિષદ્વેદી, સન્દેહસન્દોહશૈલ-શ્રૃંગભંગદમ્બોલિ વગેરે વિશેષણોનો પ્રયોગ થયો છે.

આચાર્ય જિનભદ્રના સમય વિષયમાં મુનિ શ્રી જિનવિજયજીનો મત છે કે તેમની મુખ્ય કૃતિ વિશેષાવશ્યકભાષ્યની જેસલમેર સ્થિત પ્રતિના અંતમાં મળતી બે ગાથાઓના આધારે એમ કહી શકાય કે આ ભાષ્યની રચના વિક્રમ સંવત્ ૬૬૬માં થઈ હતી. તે ગાથાઓ આ મુજબ છે :-

પંચ સતા ઇગતીસા સગણિવકાલસસ વટ્ટમાણસસ ।

તો ચેત્તપુણિમાણે બુધ્ધિણ સાર્ત્તિમિ ણક્કહત્તે ॥

રજ્જે ણુ પાલણપરે સી(લાઇ)જ્જમ્મિ ણરવરિન્દમ્મિ ।

વલભીણગરીણે ઇમ મહ્ધવિ...મિ જિણધવણો ॥

મુનિ શ્રી જિનવિજયજીએ આ ગાથાઓનો અર્થ આ મુજબ કર્યો છે : શક સંવત્ ૫૩૧ (વિક્રમ સંવત્ ૬૬૬)માં વલભીમાં જે સમયે શીલાદિત્ય રાજ્ય કરતો હતો તે સમયે ચૈત્ર શુકલા પૂર્ણિમા, બુધવાર અને સ્વાતિ નક્ષત્રમાં વિશેષાવશ્યકભાષ્યની રચના પૂર્ણ થઈ.

પં. શ્રી દલસુખ માલવણિયા આ મતનો વિરોધ કરે છે. તેમની માન્યતા છે કે ઉપર્યુક્ત મત મૂલ ગાથાઓમાંથી ફલિત નથી થતો. તેમના મતાનુસાર આ ગાથાઓમાં

૧. જીતકલ્પચૂર્ણિ, ગા. ૫-૧૦ (જીતકલ્પસૂત્ર : પ્રસ્તાવના, પૃ. ૬-૭).

રચનાવિષયક કોઈ ઉલ્લેખ નથી. તેઓ કહે છે કે ખંડિત અક્ષરોને આપણે જો કોઈ મંદિરનું નામ માની લઈએ તો આ બંને ગાથાઓમાં કોઈ ક્રિયાપદ મળતું નથી. એવી હાલતમાં તેની શક સંવત્ ૫૩૧માં રચના થઈ તેવું નિશ્ચયપૂર્વક નથી કહી શકાતું. વધારે સંભવ એવો છે કે તે પ્રતિ તે સમયે લખાઈને તે મંદિરમાં રાખવામાં આવી હોય. આ મતની પુષ્ટિ માટે કેટલાક પ્રમાણ પણ આપી શકાય છે :-

૧ - આ ગાથાઓ માત્ર જેસલમેરની પ્રતિમાં જ મળે છે, અન્ય કોઈ પ્રતિમાં નહીં. તેનો અર્થ એ થયો કે આ ગાથાઓ મૂલત્માખ્યની ન હોતાં પ્રતિ લખાઈ તે સમયની તથા ઉક્ત મંદિરમાં રાખવામાં આવવાના સમયની સૂચક છે. જેસલમેરની પ્રતિ મંદિરમાં રાખવામાં આવેલી પ્રતિના આધારે લખવામાં આવી હોઈ શકે.

૨ - જો આ ગાથાઓને રચનાકાલસૂચક માનવામાં આવે તો તેમની રચના આચાર્ય જિનભદ્રે કરી છે, તે પણ માનવું જ પડશે. એવી સ્થિતિમાં તેમના પરની ટીકા પણ મળવી જોઈએ. પરંતુ વાત એવી નથી. આચાર્ય જિનભદ્ર દ્વારા પ્રારંભમાં કરવામાં આવેલી વિશેષાવશ્યકત્માખ્યની સર્વપ્રથમ ટીકામાં અથવા કોટ્યાચાર્ય અને મલધારી હેમચન્દ્રની ટીકાઓમાં આ ગાથાઓની ટીકા નથી મળતી. એટલું જ નહિ પરંતુ આ ગાથાઓના અસ્તિત્વની સૂચના સુદાં નથી.

આ પ્રમાણોથી એ જ સાબિત થાય છે કે આ ગાથાઓ આચાર્ય જિનભદ્રે ન લખી હોય પરંતુ તે પ્રતિની નકલ કરવા-કરાવનારાએ લખી હોય. એવી સ્થિતિમાં તે પણ સ્વતઃ સિદ્ધ છે કે આ ગાથાઓમાં નિર્દિષ્ટ સમય-રચનાં સમય નથી પરંતુ પ્રતિલેખનસમય છે. કોટ્યાર્યના ઉલ્લેખથી પણ નિશ્ચિત છે કે આચાર્ય જિનભદ્રની અંતિમ કૃતિ વિશેષાવશ્યકત્માખ્ય છે. આ ત્માખ્યની સ્વોપજ ટીકા તેમનું મૃત્યુ થઈ જવાને કારણે પૂર્ણ ન થઈ શકી.^૧

જો વિશેષાવશ્યકત્માખ્યની જેસલમેર સ્થિત ઉક્ત પ્રતિનો લેખનસમય શક સંવત્ ૫૩૧ અર્થાત્ વિક્રમ સંવત્ ૬૬૬ માનવામાં આવે તો વિશેષાવશ્યકત્માખ્યનો રચનાસમય તેની પૂર્વનો જ માનવો પડશે. એ પણ આપણે જાણીએ છીએ કે વિશેષાવશ્યકત્માખ્ય આચાર્ય જિનભદ્રની અંતિમ કૃતિ હતી અને તેમની સ્વોપજ ટીકા પણ તેમના મૃત્યુના કારણે અપૂર્ણ રહી, એવી દશામાં જો એમ માનવામાં આવે કે જિનભદ્રનો ઉત્તરકાળ વિક્રમ સંવત્ ૬૫૦-૬૬૦ની આસપાસનો રહ્યો હશે તો તે અનુચિત નથી.

આચાર્ય જિનભદ્રે નિમ્નાલિખિત ગ્રંથોની રચના કરી છે : ૧. વિશેષાવશ્યકત્માખ્ય (પ્રાકૃત પદ), ૨. વિશેષાવશ્યકત્માખ્યસ્વોપજવૃત્તિ (અપૂર્ણ - સંસ્કૃત ગદ્ય),

૧. ગણધરવાદ : પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૨-૩.

૩. બૃહત્સંગ્રહણી (પ્રાકૃત પદ), ૪. બૃહત્કોત્રસમાસ (પ્રાકૃત પદ), ૫. વિશેષણવતી (પ્રાકૃત પદ), ૬. જીતકલ્પ (પ્રાકૃત પદ), ૭. જીતકલ્પભાષ્ય (પ્રાકૃત પદ), ૮. અનુયોગદ્વારયૂર્ણિ (પ્રાકૃત ગદ્ય)^૧, ૯. ધ્યાનશતક (પ્રાકૃત પદ). અંતિમ ગ્રંથ અર્થાત્ ધ્યાનશતકના કર્તૃત્વના વિષયમાં હજી વિદ્વાનોને સંદેહ છે.

સંઘદાસગણિ :

સંઘદાસગણિ પણ ભાષ્યકારરૂપે પ્રસિદ્ધ છે. તેમના બે ભાષ્ય ઉપલબ્ધ છે : બૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્ય અને પંચકલ્પ-મહાભાષ્ય. મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીના મતાનુસાર સંઘદાસગણિ નામના બે આચાર્ય થયા છે : એક વસુદેવહિરિ — પ્રથમ ખંડના પ્રણેતા અને બીજા બૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્ય તથા પંચકલ્પ-મહાભાષ્યના પ્રણેતા. આ બંને આચાર્ય એક ન હોતાં ભિન્ન-ભિન્ન છે કેમકે વસુદેવહિરિ-મધ્યમ ખંડના કર્તા આચાર્ય ધર્મસેનગણિ મહત્તરના કથનાનુસાર વસુદેવહિરિ-પ્રથમ ખંડના પ્રણેતા સંઘદાસગણિ 'વાચક' પદથી વિભૂષિત હતા, જ્યારે ભાષ્યપ્રણેતા સંઘદાસગણિ 'ક્ષમાશ્રમણ' પદાલંકૃત છે.^૨ આચાર્ય જિનભદ્રનો પરિચય આપતી વખતે આપણે જોયું છે કે માત્ર પદવી-ભેદથી વ્યક્તિ-ભેદની કલ્પના નથી કરી શકાતી. એક જ વ્યક્તિ વિવિધ સમયે વિવિધ પદવીઓ ધારણ કરી શકે છે. એટલું જ નહિ, એક જ સમયે એક જ વ્યક્તિ માટે વિભિન્ન દષ્ટિએ વિભિન્ન પદવીઓનો પ્રયોગ કરી શકાય છે. ક્યારેક ક્યારેક તો કેટલીક પદવીઓ પરસ્પર પર્યાયવાચી પણ બની જાય છે. એવી સ્થિતિમાં માત્ર 'વાચક' અને 'ક્ષમાશ્રમણ' પદવીઓના આધારે એ નિશ્ચયપૂર્વક નથી કહી શકાતું કે આ પદવીઓ ધારણ કરનાર સંઘદાસગણિ ભિન્ન-ભિન્ન વ્યક્તિ હતા. મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીએ ભાષ્યકાર તથા વસુદેવહિરિકાર આચાર્યોને ભિન્ન-ભિન્ન સાબિત કરવા માટે એક વધારે તર્ક આપ્યો છે જે વિશેષ મજબૂત છે. આચાર્ય જિનભદ્રે પોતાના વિશેષણવતી ગ્રંથમાં વસુદેવહિરિ-પ્રથમ ખંડમાં ચિત્રિત ઋષભદેવચરિતની સંગ્રહણી ગાથાઓ બનાવીને તેનો પોતાના ગ્રંથમાં સમાવેશ પણ કર્યો છે. આનાથી એ સાબિત થાય છે કે વસુદેવસહિરિ-પ્રથમ ખંડના પ્રણેતા સંઘદાસગણિ આચાર્ય જિનભદ્રના પૂર્વવર્તી છે.^૩ ભાષ્યકાર સંઘદાસગણિ પણ આચાર્ય જિનભદ્રના પૂર્વવર્તી જ છે.

૧. આ યૂર્ણિ અનુયોગદ્વારના અંગુલ પદ પર છે જે જિનદાસની યૂર્ણિ તથા હરિભદ્રની વૃત્તિમાં અક્ષરશઃ ઉદ્ભૂત છે.

૨. નિર્યુક્તિ-લઘુભાષ્ય-વૃત્ત્યુપેત બૃહત્કલ્પસૂત્ર (છઠ્ઠો ભાગ) : પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૦

૩. એજન, પૃ. ૨૦-૨૧.

અન્ય ભાષ્યકારો :

આચાર્ય જિનભદ્ર અને સંઘદાસગણિને છોડીને અન્ય ભાષ્યકારોના નામોની જાણ હજી સુધી મળી શકી નથી. એ તો નિશ્ચિત છે કે આ બે ભાષ્યકારો સિવાય અન્ય ભાષ્યકારો પણ થયા છે જેમણે વ્યવહારભાષ્ય વગેરેની રચના કરી છે. મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીના મતાનુસાર ઓછામાં ઓછા ચાર ભાષ્યકાર તો થયા જ છે. તેમનું કથન છે કે એક શ્રી જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ, બીજા શ્રી સંઘદાસગણિ ક્ષમાશ્રમણ, ત્રીજા વ્યવહારભાષ્ય વગેરેના પ્રણેતા અને ચોથા બૃહદ્ભાષ્ય વગેરેના રચયિતા — આ પ્રમાણે સામાન્ય રીતે ચાર આગમિક ભાષ્યકાર થયા છે. પ્રથમ બે ભાષ્યકારોના નામની તો આપણને ખબર જ છે. બૃહત્કલ્પ-બૃહદ્ભાષ્યના પ્રણેતા, જેમનું નામ હજી સુધી અજ્ઞાત છે, તેઓ બૃહત્કલ્પચૂર્ણિકાર તથા બૃહત્કલ્પવિશેષ-ચૂર્ણિકારની પણ પછી થયા છે. આનું કારણ એ છે કે બૃહત્કલ્પલઘુભાષ્યની ૧૬૬૧મી ગાથામાં પ્રતિલેખના સમયનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. તેમનું વ્યાખ્યાન કરતાં ચૂર્ણિકાર અને વિશેષચૂર્ણિકારે જે આદેશાંતરોનો અર્થાત્ પ્રતિલેખના સમયે સંબંધ ધરાવતી વિવિધ માન્યતાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તેનાથી પણ વધારે નવી-નવી માન્યતાઓનો સંગ્રહ બૃહત્કલ્પ-બૃહદ્ભાષ્યકારે ઉપર્યુક્ત ગાથા સંબંધિત મહાભાષ્યમાં કર્યો છે જે યાકિનીમહત્તરાસૂનુ આચાર્ય શ્રી હરિભદ્રસૂરિવિરચિત પંચવસ્તુકપ્રકરણની સ્વોપજા વૃત્તિમાં ઉપલબ્ધ છે. આનાથી તે સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે કે બૃહત્કલ્પ-બૃહદ્ભાષ્યના પ્રણેતા બૃહત્કલ્પચૂર્ણિ તથા વિશેષચૂર્ણિના પ્રણેતાઓની પછી થયા છે. તેઓ આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિથી કંઈક પૂર્વવર્તી અથવા સમકાલીન છે. હવે રહી વાત વ્યવહારભાષ્યના પ્રણેતા કોણ અને તેઓ ક્યારે થયા ? આટલું હોવા છતાં પણ એમ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય છે કે વ્યવહારભાષ્યકાર જિનભદ્રના પણ પૂર્વવર્તી છે.^૧ તેનું પ્રમાણ એ છે કે આચાર્ય જિનભદ્રે પોતાના વિશેષણવતી ગ્રંથમાં વ્યવહારના નામની સાથે જે વિષયનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે વ્યવહારસૂત્રના છઠ્ઠા ઉદ્દેશકના ભાષ્યમાં ઉપલબ્ધ થાય છે.^૨ તેનાથી સહજ જ અનુમાન કરી શકાય છે કે

૧. નિર્યુક્તિ-લઘુભાષ્ય-વૃત્સુપેત બૃહત્કલ્પસૂત્ર (છઠ્ઠો ભાગ) : પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૧-૨૨.

૨. સીહો સુદાઢનાગો, આસગ્ગીવો ય હોઙ અણ્ણેસિ ।

સિહો મિગઢ્ઢઓ ત્તિ ય, હોઙ વસુદેવચરિયામ્મિ ॥

સીહો ચેવ સુદાઢો, જં રાયગિહમ્મિ કવિલબ્ઢુઓ ત્તિ ।

સીસહ વવહારે ગોયમોવસમિઓ સ ણિગ્ગ્ઘંત ॥

વ્યવહારભાષ્યકાર આચાર્ય જિન્ભદ્રની પણ પહેલાં થયા છે.

સીહો તિવિદ્ધ નિહતો, ભમિં સયગિહ કવલિબડુગ ત્તિ ।
જિણવર કહણમણવસમ; ગોયમોવસમ દિવલા ય ॥

— વ્યવહારભાષ્ય, ૧૧૨.

દ્વિતીય પ્રકરણ

વિશેષાવશ્યકભાષ્ય

વિશેષાવશ્યકભાષ્ય' એક એવો ગ્રંથ છે જેમાં જૈન આગમોમાં વર્ણિત બધા મહત્વપૂર્ણ વિષયોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. જૈન જ્ઞાનવાદ, પ્રમાણશાસ્ત્ર, આત્યારનીતિ, સ્યાદ્વાદ, નયવાદ, કર્મસિદ્ધાંત વગેરે બધા વિષયો સાથે સંબંધિત સામગ્રીની પ્રચુરતાનું દર્શન આ ગ્રંથમાં સહજ જ ઉપલબ્ધ થાય છે. આ ગ્રંથની એક બહુ મોટી વિશેષતા એ છે કે આમાં જૈન તત્ત્વનું નિરૂપણ માત્ર જૈન દૃષ્ટિથી ન કરતાં અન્ય દાર્શનિક માન્યતાઓની તુલના સાથે થયું છે. આચાર્ય જિનભદ્રે આગમોની બધા પ્રકરની માન્યતાઓનું જેવું તર્કપુરસ્સર નિરૂપણ આ ગ્રંથમાં કર્યું છે તેવું અન્યત્ર જોવા નથી મળતું. આ જ કારણ છે કે જૈનાગમોના તાત્પર્યને સારી રીતે સમજવા માટે વિશેષાવશ્યકભાષ્ય એક અત્યંત ઉપયોગી ગ્રંથ છે. આચાર્ય જિનભદ્રના ઉત્તરવર્તી જૈનાચાર્યોએ વિશેષાવશ્યકભાષ્યની સામગ્રી અને તર્કપદ્ધતિનો ઉદ્ધારતાપૂર્વક ઉપયોગ કર્યો છે. તેમની પછી લખવામાં આવેલ આગમની વ્યાખ્યા કરતો એક પણ મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ એવો નથી જેમાં વિશેષાવશ્યકભાષ્યનો આધાર ન લેવામાં આવ્યો હોય.

આ સંક્ષિપ્ત ભૂમિકા સાથે હવે આપણે વિશેષાવશ્યકભાષ્યના વિસ્તૃત પરિચયની તરફ વધીએ. આ ગ્રંથ આવશ્યકસૂત્રની વ્યાખ્યારૂપે છે. આમાં માત્ર પ્રથમ અધ્યયન અર્થાત્ સામાયિક સંબંધિત નિર્યુક્તિની ગાથાઓનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

ઉપોદ્ઘાત :

સર્વપ્રથમ આચાર્યે પ્રવચનને પ્રણામ કર્યા છે તથા ગુરુના ઉપદેશાનુસાર સકલ ચરણ-ગુણસંગ્રહરૂપ આવશ્યકાનુયોગ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. તેનાં ફળ વગેરેનો

-
૧. (ક) શિષ્યહિતાખ્ય બૃહદ્વૃત્તિ (મલધારી હેમચન્દ્રકૃત ટીકા) સહિત - પશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલા, બનારસ, વીર સંવત્ ૨૪૨૭-૨૪૪૧.
 - (ખ) ગુજરાતી અનુવાદ - આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ, સન્ ૧૯૨૪-૧૯૨૭.
 - (ગ) વિશેષાવશ્યકગાથાનામકારણિ: ક્રમ: તથા વિશેષાવશ્યકવિષયાણામનુક્રમ: - આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ, સન્ ૧૯૨૩.
 - (ઘ) સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિસહિત (પ્રથમ ભાગ) - લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ, સન્ ૧૯૬૬.

વિચાર કરતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે આવશ્યકાનુયોગનો ફળ, યોગ, મંગલ, સમુદાયાર્થ, દ્વારોપન્યાસ, તદ્ભેદ, નિરુક્ત, ક્રમપ્રયોજન વગેરે દૃષ્ટિઓથી વિચાર કરવો જોઈએ.^૧

ફલદ્વાર :

આવશ્યકાનુયોગનું ફળ આ છે : જ્ઞાન અને ક્રિયાથી મોક્ષ થાય છે અને આવશ્યક જ્ઞાન-ક્રિયામય છે, આથી તેના વ્યાખ્યાનરૂપ કારણથી મોક્ષલક્ષણરૂપ કાર્યસિદ્ધિ થાય છે.^૨

યોગદ્વાર :

યોગદ્વારની વ્યાખ્યા આ મુજબ છે : જે રીતે વૈદ્ય બાળક વગેરે માટે યથોચિત આહારની સંમતિ આપે છે, તે જ રીતે મોક્ષમાર્ગાભિલાષી ભવ્ય માટે પ્રારંભમાં આવશ્યકનું આચરણ યોગ્ય છે — ઉપયુક્ત છે.^૩ આચાર્ય શિષ્યને પંચનમસ્કાર કર્યા પછી સર્વપ્રથમ વિધિપૂર્વક સામાયિક વગેરે આપે છે; તેની પછી ક્રમશઃ શેષ શ્રુતિનો પણ બોધ કરાવે છે,^૪ કેમકે સ્થવિરકલ્પનો ક્રમ તે જ રીતે છે. તે ક્રમ આમ છે : પ્રવ્રજયા, શિક્ષાપદ, અર્થગ્રહણ, અનિયતવાસ, નિષ્પત્તિ, વિહાર અને સામાયારીસ્થિતિ.^૫ અહીં એક શંકા થાય છે કે જો પહેલાં નમસ્કાર કરવો જોઈએ અને પછી સામાયિકાદિ આવશ્યક ગ્રહણ કરવું જોઈએ, તો સર્વપ્રથમ નમસ્કારનો અનુયોગ કરવો જોઈએ અને ત્યાર પછી આવશ્યકનો અનુયોગ કરવો યોગ્ય છે. તેનો ઉત્તર આપતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે નમસ્કાર બધા શ્રુતસ્કંધ અભ્યંતર છે આથી આવશ્યકાનુયોગના ગ્રહણ સાથે જ તેનું પણ ગ્રહણ થઈ જ જાય છે. નમસ્કાર સર્વશ્રુતસ્કન્ધાભ્યાન્તર છે તેનું શું પ્રમાણ? તેની સર્વશ્રુતાભ્યાન્તરતાનું એ જ પ્રમાણ છે કે તેને પ્રથમ મંગલ કહેવામાં આવ્યું છે. બીજી વાત એ છે કે તેનું નંદીમાં પૃથક્ શ્રુતસ્કન્ધ રૂપે ગ્રહણ નથી કરવામાં આવ્યું.^૬

મંગલદ્વાર :

હવે મંગલદ્વારની ચર્ચા શરૂ થાય છે. મંગલની શું ઉપયોગિતા છે, તે બતાવતાં કહેવામાં આવ્યું છે. કે શ્રેષ્ઠ કાર્યમાં અનેક વિઘ્નો ઉપસ્થિત થયા કરે છે. તેમની શાંતિ માટે મંગલ કરવામાં આવે છે. શાસ્ત્રમાં મંગલ ત્રણ સ્થાનો પર થાય છે : આદિ, મધ્ય અને અંત. પ્રથમ મંગલનું પ્રયોજન શાસ્ત્રાર્થની અવિઘ્નપૂર્વક સમાપ્તિ છે, દ્વિતીયનું પ્રયોજન તેની સ્થિરતા છે અને તૃતીયનું પ્રયોજન તેની શિષ્ય-પ્રશિષ્યાદિ વંશપર્યંત અવ્યવસ્થિતિ છે.^૭ ભાષ્યકારે મંગલનો શબ્દાર્થ આ મુજબ કર્યો છે :

૧. ગા. ૧-૨. ૨. ગા. ૩ ૩. ગા. ૪. ૪. ગા. ૫.
૫. ગા. ૭. ૬. ગા. ૮-૧૦. ૭. ગા. ૧૨-૪.

મંગ્યતેઽધિગમ્યતે યેન હિતં તેન મંગલં ભવતિ અર્થાત્ જેનાથી હિતની સિદ્ધિ થાય છે તે મંગલ છે. અથવા મંગો ધર્મસ્તં લાતિ તકં સમાદત્તે અર્થાત્ જે ધર્મનું સમાદાન કરે છે તે મંગલ છે. અથવા નિપાતનથી મંગલનો અર્થ ઈષ્ઠાર્થપ્રકૃતિ થઈ શકે છે. અથવા માં ગાલયતિ ભવાદ્ અર્થાત્ જે ભવચક્રથી મુક્ત કરે છે તે મંગલ છે. તેના નામાદિ ચાર પ્રકાર છે.^૧ ત્યારબાદ આચાર્યે નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, અને ભાવમંગલના સ્વરૂપનો વિસ્તારપૂર્વક વિચાર કર્યો છે. દ્રવ્યમંગલની ચર્ચા કરતી વખતે નયોનાં સ્વરૂપ, ક્ષેત્ર વગેરે તરફ પણ નિર્દેશ કર્યો છે.^૨ ચાર પ્રકારના મંગલોમાં એકબીજાની શું વિશેષતા છે, તે તરફ નિર્દેશ કરતાં આચાર્ય કહે છે કે જેવો આકાર, અભિપ્રાય, બુદ્ધિ, ક્રિયા અને ફળ સ્થાપનૈન્દ્રમાં જોવામાં આવે છે, તેવો ન નામૈન્દ્રમાં જોવામાં આવે છે, ન દ્રવ્યૈન્દ્રમાં. તે જ રીતે જેવો ઉપયોગ અને પરિણમન દ્રવ્ય અને ભાવમાં જોવામાં આવે છે, તેવું ન નામમાં છે, ન સ્થાપનામાં.^૩ વસ્તુનું અભિધાન માત્ર નામ છે, તેનો આકાર સ્થાપના છે, તેની કારણતા દ્રવ્ય છે અને તેની કાર્યાપન્નતા ભાવ છે.^૪ પ્રકારાન્તરથી મંગલની વ્યાખ્યા કરતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે નંદીને પણ મંગલ કહી શકાય છે. તેના પણ મંગલની જેમ ચાર પ્રકાર છે. તેમાંથી ભાવનંદી પંચજ્ઞાનરૂપ છે.^૫ તે પાંચ જ્ઞાન છે : આત્મિનિબોધિકજ્ઞાન (મતિજ્ઞાન), શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન.^૬

જ્ઞાનપંચક :

અત્મિનિબોધનો અર્થ છે અર્થાત્મિમુખ નિયત બોધ. આ જ આત્મિનિબોધિક જ્ઞાન (મતિજ્ઞાન) છે. જે સાંભળવામાં આવે છે અથવા જે સાંભળે છે અથવા જેનાથી સાંભળવામાં આવે છે તે શ્રુત છે. અવધિનો અર્થ છે મર્યાદા. જેનાથી મર્યાદિત દ્રવ્યાદિ જાણવામાં આવે છે તે અવધિજ્ઞાન છે. જે મનના પર્યાયોને જાણે છે તે મન:પર્યયજ્ઞાન છે. પર્યયનો અર્થ પર્યવન, પર્યવન અને પર્યાય છે. કેવલજ્ઞાન એકલું અર્થાત્ અસહાય છે, શુદ્ધ છે, પૂર્ણ છે, અસાધારણ છે, અનન્તર છે.^૭ તેની પછી આચાર્યે એ સિદ્ધ કર્યું છે કે આ પાંચ પ્રકારોને આ જ ક્રમથી કેમ ગણાવવામાં આવ્યા છે. આ પાંચ જ્ઞાનોમાંથી મતિ અને શ્રુત પરોક્ષ છે, બાકીના પ્રત્યક્ષ છે. અક્ષનો અર્થ છે જીવ. જે જ્ઞાન સીધું જીવથી ઉત્પન્ન થાય છે તેને પ્રત્યક્ષ કહે છે. જે જ્ઞાન દ્રવ્યૈન્દ્રિય અને દ્રવ્યમનની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પરોક્ષ છે.^૮ વૈશેષિકાદિસમ્મત ઈન્દ્રિયોત્પન્ન પ્રત્યક્ષનું ખંડન કરતાં આચાર્ય કહે છે કે કેટલાક લોકો ઈન્દ્રિયોને અક્ષ માને છે અને તેમનાથી ઉત્પન્ન જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કહે છે, તે બરાબર નથી. ઈન્દ્રિયો ઘટાદિની જેમ

૧. ગા. ૨૨-૪. ૨. ગા. ૨૫-૫૧. ૩. ગા. ૫૩-૪. ૪. ગા. ૬૦.

૫. ગા. ૭૮. ૬. ગા. ૭૯. ૭. ગા. ૮૦-૪. ૮. ગા. ૮૫-૯૦.

અચેતન છે, આથી તેમનાથી જ્ઞાન ઉત્પન્ન નથી થઈ શકતું.^૧ ઈન્દ્રિય-મનોજન્ય જ્ઞાનને પરોક્ષ સિદ્ધ કરવા માટે અનેક હેતુ પ્રસ્તુત કરતાં ભાષ્યકારે એ જ નિષ્કર્ષ કાઢ્યો છે કે લૈંગિક અર્થાત્ અનુમાનજન્ય જ્ઞાન એકાન્તરૂપે પરોક્ષ છે; અવધિઆદિ એકાન્તરૂપે પ્રત્યક્ષ છે; ઈન્દ્રિય મનોજન્ય જ્ઞાન સંવ્યવહારપ્રત્યક્ષ છે.^૨

મતિ અને શ્રુત :

મતિ અને શ્રુતના લક્ષણભેદની ચર્ચા કરતાં આચાર્ય કહે છે કે જે વિજ્ઞાન ઈન્દ્રિય-મનોનિમિત્તક તથા શ્રુતાનુસારી છે તે ભાવશ્રુત છે. બાકીનું મતિ છે.^૩ બીજી વાત એ છે કે શ્રુત મતિપૂર્વક થાય છે પરંતુ મતિ શ્રુતપૂર્વક નથી થતી.^૪ ભાષ્યકારે આ વિષય પર વિસ્તૃત ચર્ચા કરી છે કે શ્રુત મતિપૂર્વક થાય છે, તેનો શો અર્થ છે? દ્રવ્યશ્રુત અને ભાવશ્રુત વચ્ચે શું સંબંધ છે? દ્રવ્યશ્રુત મતિપૂર્વક થાય છે અથવા ભાવશ્રુત? મતિ અને શ્રુતમાં એક ભેદ એ પણ છે કે શ્રુત શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ છે, બાકીની મતિ છે. અહીં એક શંકા થાય છે કે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ જો શ્રુત જ છે, તો શ્રોત્રેન્દ્રિયજન્ય અવગ્રહ વગેરેનું શું યશો? જો શ્રોત્રેન્દ્રિયજન્ય અવગ્રહ વગેરે બુદ્ધિને મતિ માનવામાં આવે તો તે શ્રુત નથી થઈ શકતી; શ્રુત માનવામાં આવે તો મતિ નથી થઈ શકતી; બંને માનવાથી સંકર દોષનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે. આનું સમાધાન કરતાં ભાષ્યકાર કહે છે અમારું પ્રયોજન તે છે કે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ જ શ્રુત છે, નહિ કે શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ શ્રુત જ છે. ક્યાંક-ક્યાંક (અશ્રુતાનુસારિણી) શ્રોત્રેન્દ્રિયોપલબ્ધિ મતિ પણ હોય છે.^૫ પત્રાદિગત સામગ્રી શ્રુતનું કારણ હોવાથી શબ્દની જેમ દ્રવ્યશ્રુત માનવામાં આવી છે. અક્ષરલાભ ભાવશ્રુત છે. બાકીની મતિજ્ઞાન છે.^૬ અનભિલાષ્ય પદાર્થોનો અનંતમો ભાગ પ્રજ્ઞાપનીય છે. પ્રજ્ઞાપનીય પદાર્થોનો અનંતમો ભાવ શ્રુતનિબદ્ધ છે. એવું કેમ? કેમકે જેઓ ચતુર્દશપૂર્વધર હોય છે તેઓ પરસ્પર ષટ્સ્થાનપતિત હોય છે અને એટલા માટે જે સૂત્રો છે તે પ્રજ્ઞાપનીય ભાવોનો અનંતમો ભાગ છે.^૭ મતિ અને શ્રુતના ભેદને સ્પષ્ટ કરવા માટે વલ્ક અને શુંબના ઉદાહરણની યુક્તિયુક્ત પરીક્ષા કરતાં ભાષ્યકારે તે સિદ્ધ કર્યું છે કે મતિ વલ્ક સમાન છે અને ભાવશ્રુત શુંબ સમાન છે.^૮ આ જ રીતે અક્ષર અને અનક્ષરના ભેદથી પણ શ્રુત અને મતિની વ્યાખ્યા કરી છે.^૯ મૂક અને ઈતર ભેદથી મતિ અને શ્રુતના ભેદનો વિચાર કરતાં આચાર્ય એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે કરાદિચેષ્ટા શબ્દાર્થ જ છે,

૧. ગા. ૯૧.

૨. ગા. ૯૫.

૩. ગા. ૧૦૦.

૪. ગા. ૧૦૫.

૫. ગા. ૧૦૬-૧૧૩.

૬. ગા. ૧૨૨.

૭. ગા. ૧૨૪.

૮. ગા. ૧૪૧-૨

૯. ગા. ૧૫૪-૧૬૧.

૧૦. ગા. ૧૬૨-૧૭૦.

કેમકે તે તેનું જ કામ કરે છે અને તે રીતે શ્રુતજ્ઞાનનું કારણ છે, નહિ કે મતિનું.^૧ અહીં સુધી મતિ-શ્રુતના ભેદનો અધિકાર છે.

આભિનિબોધિક જ્ઞાન :

આભિનિબોધિક જ્ઞાનના ભેદો તરફ નિર્દેશ કરતાં આગળ કહેવામાં આવ્યું છે કે ઈન્દ્રિય-મનોનિમિત્ત જે આભિનિબોધિક જ્ઞાન છે તેના બે ભેદ છે : શ્રુતનિશ્ચિત અને અશ્રુતનિશ્ચિત. આ બંનેના ફરી ચાર-ચાર ભેદ થાય છે : અવગ્રહ, ઈલા, અપાય અને ધારણા. સામાન્યરૂપે અર્થનું અવગ્રહણ અવગ્રહ છે, ભેદની માર્ગણા કરવી ઈલા છે, તેનો નિશ્ચય અપાય છે અને તેની અવિચ્યુતિ ધારણા છે.^૨ જે લોકો સામાન્યવિશેષના ગ્રહણને અવગ્રહ કહે છે તેમનો મત ઠીક નથી કેમકે તેમાં અનેક દોષો છે. કેટલાક લોકો એમ કહે છે કે ઈલા સંશયમાત્ર છે, તે બરાબર નથી, કેમકે સંશય તો અજ્ઞાન છે જ્યારે ઈલા જ્ઞાન છે. આવી સ્થિતિમાં જ્ઞાનરૂપ ઈલા અજ્ઞાનરૂપ સંશય કેવી રીતે હોઈ શકે ?^૩ આ જ રીતે અપાય અને ધારણાસંબંધી મતાંતરોનું પણ ભાષ્યકારે ખંડન કર્યું છે.

અવગ્રહ બે પ્રકારનો છે : વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ. જેમાં અર્થ (પદાર્થ) પ્રકટ થાય છે તે વ્યંજનાવગ્રહ છે. ઉપકરણેન્દ્રિય અને શબ્દાદિરૂપથી પરિણત દ્રવ્યનો પારસ્પરિક સંબંધ વ્યંજનાવગ્રહ છે.^૪ આના ચાર ભેદ છે : સ્પર્શન, રસન, દ્રાણ અને શ્રોત. નયન અને મન અપ્રાપ્યકારી છે આથી તેમનાથી વ્યંજનાવગ્રહ નથી થતો. જે લોકો શ્રોત અને દ્રાણને પણ અપ્રાપ્યકારી માને છે તેમના મતનું ખંડન કરતાં ભાષ્યકારે એમ સિદ્ધ કર્યું છે કે સ્પર્શન અને રસનની જેમ જ દ્રાણ અને શ્રોત પણ પ્રાપ્ત અર્થનું જ ગ્રહણ કરે છે.^૫ આ જ રીતે નયન અને મનની અપ્રાપ્યકારિતાનું પણ રોચક રીતે સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે.^૬ વિશેષ કરીને જ્યાં સ્વપ્રનો પ્રસંગ આવે છે ત્યાં તો આચાર્યે પ્રતિપાદનની કુશળતા તથા રોચકતાનો પરિચય ખૂબ જ સુંદર રીતે આપ્યો છે. વ્યંજનાવગ્રહના સ્વરૂપનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યા બાદ અર્થાવગ્રહનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે, જેમાં અનેક શંકાઓનું સમાધાન કરતાં વ્યવહારિક તથા નૈશ્ચયિક દૃષ્ટિએ અર્થાવગ્રહના વિષય, સમય વગેરેનો નિર્ણય કર્યો છે.^૭ તે પછી ઈલા, અપાય અને ધારણાના સ્વરૂપની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. મત્તિજ્ઞાનના મુખ્યરૂપે બે ભેદ છે : શ્રુતનિશ્ચિત અને અશ્રુતનિશ્ચિત. શ્રુતનિશ્ચિતના અવગ્રહાદિ ચાર ભેદ છે. અવગ્રહના ફરી બે ભેદ છે : વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ.

૧. ગા. ૧૭૧-૫. ૨. ગા. ૧૭૭-૧૮૦. ૩. ગા. ૧૮૧-૨. ૪. ગા. ૧૮૩-૪.

૫. ગા. ૨૦૪-૮. ૬. ગા. ૨૦૯-૨૩૬. ૭. ગા. ૨૩૭-૨૮૮.

વ્યંજનાવગ્રહ શ્રોત્રાદિ ચાર પ્રકારનો છે. અર્થાવગ્રહ, ઈલા, અપાય અને ધારણાના શ્રોત્રાદિ પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મન-આ છથી ઉત્પન્ન થવાના કારણે પ્રત્યેકના છ ભેદ થાય છે. આ રીતે વ્યંજનાવગ્રહના ૪ તથા અર્થાવગ્રહાદિના ૨૪ મળીને કુલ ૨૮ ભેદ થયા. આ શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનના ભેદ છે. કેટલાક લોકો અવગ્રહના બે ભેદોને અલગ ન ગણાવતાં અવગ્રહ, ઈલા, અપાય અને ધારણા-આ ચારેના છ-છ ભેદ કરીને શ્રુતનિશ્ચિત મતિના ૨૪ ભેદ કરે છે અને તેમાં અશ્રુતનિશ્ચિત મતિના ઔત્પત્તિકી, વૈનયિકી, કાર્મિકી અને પારિજ્ઞામિકી આ ચાર ભેદો ઉમેરીને સમગ્ર મતિજ્ઞાનના ૨૮ ભેદ કરે છે.^૧ ભાષ્યકારે આ મતનું ખંડન કર્યું છે. ઉપર્યુક્ત ૨૮ પ્રકારના શ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનના બહુ, બહુવિધ, ક્ષિપ્ર, અનિશ્ચિત, નિશ્ચિત અને ધ્રુવ-આ છ તથા તેનાથી વિપરીત છ બીજા-આ રીતે પ્રત્યેકના ૧૨ ભેદ થાય છે. આ રીતે શ્રુતનિશ્ચિત મતિના ૨૮ x ૧૨ = ૩૩૬ ભેદ થાય છે.^૨ ત્યાર પછી આચાર્યે સંશય જ્ઞાન છે કે અજ્ઞાન તેની ચર્ચા કરતાં સમ્યગ્દૃષ્ટિ અને મિથ્યાદષ્ટિની વિશેષતાઓ પર પ્રકાશ પાડ્યો છે.^૩ અવગ્રહાદિની કાળમર્યાદા આ મુજબ છે : અવગ્રહ એક સમયપર્યંત રહે છે, ઈલા અને અપાય અંતર્મુહૂર્ત સુધી રહે છે, ધારણા અન્તર્મુહૂર્ત, સંખ્યેયકાલ તથા અસંખ્યેયકાલ સુધી રહે છે. આ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે માત્ર નૈશ્વરિક અર્થાવગ્રહ એક સમયપર્યંત રહે છે. વાસનારૂપ ધારણાને છોડીને બાકી વ્યંજનાવગ્રહ એક સમયપર્યંત રહે છે. વાસનારૂપ ધારણાને છોડીને બાકી વ્યંજનાવગ્રહ, વ્યાવહારિક અર્થાવગ્રહ, ઈલા વગેરે પ્રત્યેકનો કાળ અન્તર્મુહૂર્ત છે. વાસનારૂપ ધારણા જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમની વિશિષ્ટતાને કારણે સંખ્યેય અથવા અસંખ્યેય કાળપર્યંત રહે છે.^૪ ત્યાર બાદ ભાષ્યકારે ઈન્દ્રિયોની પ્રાપ્તકારિતા અને અપ્રાપ્તકારિકાના સામીપ્ય, દૂરતા, કાળ વગેરે સાથે સંબંધ રાખનારી વાતો પર પ્રકાશ પાડ્યો છે.^૫ આ પ્રસંગે ભાષા, શરીર, સમુદ્ઘાત વગેરે વિષયોનો પણ વિસ્તૃત પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

મતિજ્ઞાન જ્ઞેયભેદથી ચાર પ્રકારનું છે. સામાન્ય રીતે મતિજ્ઞાનોપયુક્ત જીવ દ્રવ્યાદિ ચારે પ્રકારોને જાણે છે. આ ચાર પ્રકાર છે : દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ.^૬ નિર્યુક્તિકારનું અનુસરણ કરતાં આગળની કેટલીક ગાથાઓમાં આભિનિબોધિક જ્ઞાનનો સત્પદમરૂપણતા, દ્રવ્યપ્રમાણ, ક્ષેત્ર, સ્પર્શન, કાલ, અંતર, ભાગ, ભાવ અને અલ્પ-બહુત્વ-આ દ્વારો વડે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. પ્રસંગવશ વ્યવહારવાદ અને નિશ્ચયવાદના પારસ્પરિક મતભેદનું દિગ્દર્શન કરાવવા સાથે બંનેના સ્વાદ્વાદ-સમ્મત સામંજસ્યનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.^૭

૧. ગા. ૩૦૦-૨. ૨. ગા. ૩૦૭. ૩. ૩૦૮-૩૩૨. ૪. ગા. ૩૩૩-૪.

૫. ગા. ૩૪૦-૩૯૫. ૬. ગા. ૪૦૨-૪. ૭. ગા. ૪૦૬-૪૪૨.

શ્રુતજ્ઞાન :

શ્રુતજ્ઞાનની ચર્ચા કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે લોકમાં જેટલા પણ પ્રત્યેકાક્ષર છે અને જેટલા પણ તેમના સંયોગ છે તેટલી જ શ્રુતજ્ઞાનની પ્રકૃતિઓ હોય છે. સંયુક્ત અને અસંયુક્ત એકાક્ષરોના અનંત સંયોગ હોય છે અને તેમાંથી પણ પ્રત્યેક સંયોગના અનંત પર્યાય હોય છે.^૧ શ્રુતજ્ઞાનનો ચૌદ પ્રકારના નિક્ષેપોથી વિચાર કરવામાં આવે છે. તે ચૌદ પ્રકાર આ છે : અક્ષર, સંજ્ઞી, સમ્યક્, સાદિક, સપર્યવસિત, ગમિક અને અંગપ્રવિષ્ટ — આ સાત અને સાત તેમના વિરોધી.^૨

અક્ષર ત્રણ પ્રકારનો છે : સંજ્ઞાક્ષર, વ્યંજનાક્ષર અને લબ્ધ્યક્ષર. જેટલા પણ લિપિભેદ છે તે બધા સંજ્ઞાક્ષરને કારણે છે. જેનાથી અર્થની અભિવ્યક્તિ થાય છે તેને વ્યંજનાક્ષર કહે છે. અક્ષરની ઉપલબ્ધિ અર્થાત્ લાભને લબ્ધ્યક્ષર કહે છે. તે વિજ્ઞાનરૂપ છે, ઈન્દ્રિય-મનોનિમિત્તક છે તથા આવરણના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે. આમાંથી સંજ્ઞાક્ષર અને વ્યંજનાક્ષર દ્રવ્યશ્રુતરૂપ છે તથા લબ્ધ્યક્ષર ભાવશ્રુતરૂપ છે.^૩ શ્રુતજ્ઞાનના પ્રસંગને દષ્ટિમાં રાખતાં ભાષ્યકારે તે પણ સાબિત કર્યું છે કે એકેન્દ્રિયાદિ અસંજ્ઞી જીવોને અક્ષરનો લાભ (લબ્ધ્યક્ષર) કેવી રીતે થાય છે.^૪ ઉચ્ચવસિત, નિઃશ્ચસિત, નિષ્ક્રૂત, કાસિત, ક્ષુત, નિઃસંધિત, અનુસ્વાર, સેષ્ટિત વગેરે અનક્ષર છે.^૫

જેને સંજ્ઞા હોય છે તેને સંજ્ઞી કહે છે. સંજ્ઞા ત્રણ પ્રકારની છે : કાલિકી, હેતુવાદોપદેશિકી અને દષ્ટિવાદોપદેશિકી. કાલિકી સંજ્ઞાવાળો અતીત અને અનાગત વસ્તુનું ચિંતન કરવા સમર્થ હોય છે.^૬ હેતુવાદોપદેશિકી સંજ્ઞાવાળો જીવ સ્વદેહપરિપાલનની દષ્ટિથી ઈષ્ટ અને અનિષ્ટ વસ્તુનો વિચાર કરતો કરતો તેમાં પ્રવૃત્ત અથવા નિવૃત્ત થાય છે. આ સંજ્ઞા ધણું કરી સંપ્રતકાલીન અર્થાત્ વર્તમાનકાળમાં જ થાય છે. અતીત અને અનાગતની ચિંતા આનો વિષય નથી થતો. ક્ષાયોપશમિક જ્ઞાનમાં વર્તમાન સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવ દષ્ટિવાદોપદેશિકી સંજ્ઞાવાળો છે. આ દષ્ટિએ મિથ્યાદષ્ટિ અસંજ્ઞી છે.^૭ પૃથિવી, અપ્, તેજસ્, વાયુ અને વનસ્પતિમાં ઓધસંજ્ઞા (વૃત્યારોહણાદિ અભિપ્રાયરૂપ) હોય છે. દ્વીન્દ્રિયાદિમાં હેતુસંજ્ઞા રહે છે. સુર, નારક અને ગર્ભોદ્ભવ પ્રાણીઓમાં કાલિકી સંજ્ઞા હોય છે. છન્દસ્થ સમ્યગ્દૃષ્ટિ જીવોમાં દષ્ટિવાદ સંજ્ઞા રહે છે. કેવલીઓમાં કોઈ પ્રકારની સંજ્ઞા નથી હોતી, કેમકે સ્મરણ, ચિંતા વગેરે મતિ-વ્યાપારોથી તેઓ વિમુક્ત હોય છે, આથી તેઓ સંજ્ઞાતીત છે.^૮

૧. ગા. ૪૪૪-૫.

૨. ગા. ૪૫૩-૪.

૩. ગા. ૪૬૪-૭.

૪. ગા. ૪૭૪-૬.

૫. ગા. ૫૦૧ (નિર્ધુક્તિ)

૬. ગા. ૫૦૪-૮.

૭. ગા. ૫૧૫-૭.

૮. ગા. ૫૨૩-૪.

અંગપ્રવિષ્ટ આચારાદિ શ્રુત તથા અનંગપ્રવિષ્ટ આવશ્યકાદિ શ્રુત સમ્યક્શ્રુતની કોટિમાં છે. લૌકિક મહાભારતાદિ શ્રુત મિથ્યાશ્રુત છે. સ્વામિત્વની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સમ્યગ્દૃષ્ટિપરિગૃહીત લૌકિક શ્રુત પણ સમ્યક્શ્રુતની કોટિમાં આવી જાય છે જ્યારે મિથ્યાદૃષ્ટિપરિગૃહીત આચારાદિ સમ્યક્શ્રુત પણ મિથ્યાશ્રુતની કોટિમાં ચાલી જાય છે. તાત્પર્ય એ છે કે સમ્યક્ત્વપરિગૃહીત શ્રુત સમ્યક્ હોય છે. સમ્યક્ત્વ પાંચ પ્રકારનું છે : ઔપશમિક, સાસ્વાદન, ક્ષાયોપશમિક, વેદક તથા ક્ષાયિક. ભાષ્યકારે આ પ્રકારોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપ્યો છે.^૧

દ્રવ્યાસ્તિક નયની અપેક્ષાએ શ્રુત પંચાસ્તિકાયની જેમ અનાદિ તથા અપર્યવસિત — અનંત છે અને પર્યાયાસ્તિક નયની દૃષ્ટિએ જીવના ગતિપર્યાયોની જેમ સાદિ તથા સપર્યવસિત — સાન્ત છે.^૨ જે વાત શ્રુત માટે કહેવામાં આવી છે તે જ સંસારનાં સમસ્ત પદાર્થો માટે છે. પ્રત્યેક પદાર્થ પ્રતિક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે, નષ્ટ થાય છે તથા નિત્યરૂપથી સ્થિત રહે છે. આ જ રીતે સુખ-દુઃખ, બંધ-મોક્ષ વગેરેનો સદ્ભાવ સિદ્ધ કરી શકાય છે.^૩

ગમનો અર્થ થાય છે ભંગ અર્થાત્ ગણિતાદિ વિશેષ. તે જેમાં હોય તેને ગમિક કહેવાય છે. અથવા ગમનો અર્થ છે સદૃશ પાઠ. તે જેમાં વધારે હોય તેને ગમિક કહે છે. જે શ્રુતમાં આ પ્રકારની સામગ્રી ન હોય તે અગમિક શ્રુત છે.^૪

દ્વાદશાંગરૂપ ગણધરકૃત શ્રુતને અંગપ્રવિષ્ટ કહે છે તથા અનંગરૂપ સ્થવિરકૃત શ્રુતને અંગબાહ્ય કહે છે. અથવા ગણધરપૃષ્ટ તીર્થકરસંબંધી જે આદેશ છે, તેમાંથી નિષ્પન્ન થનાર શ્રુત અંગપ્રવિષ્ટ છે તથા જે મુક્ત અર્થાત્ અપ્રશ્નપૂર્વક અર્થપ્રતિપાદન છે તે અંગબાહ્ય છે. અથવા જે શ્રુત ધ્રુવ અર્થાત્ બધા તીર્થકરોનાં તીર્થોમાં નિયત છે તે અંગપ્રવિષ્ટ છે તથા જે ચલ અર્થાત્ અનિયત છે તે અંગબાહ્ય છે.^૫

ઉપયોગયુક્ત શ્રુતજ્ઞાની બધાં દ્રવ્યોને જાણે છે પરંતુ તેમાંથી પોતાના અચક્ષુર્દર્શનથી કેટલાકને જ દેખે છે. એવું કેમ ? આનો પણ ઉત્તર ભાષ્યકારે આપ્યો છે.^૬ જે આઠ ગુણોથી આગમશાસ્ત્રનું બ્રહ્મ થાય છે તે આ મુજબ છે : શુશ્રૂષા, પ્રતિપૃચ્છા, શ્રવણ, બ્રહ્મણ, પર્યાલોચન, અપોહન (નિશ્ચય), ધારણ અને સમ્યગનુષ્ઠાન. ભાષ્યકારે નિર્યુક્તિસમ્મત આ આઠ પ્રકારના ગુણોનું સંક્ષિપ્ત વિવેચન કર્યું છે.^૭

૧. ગા. ૫૨૭-૫૩૬.

૨. ગા. ૫૩૭.

૩. ગા. ૫૪૪.

૪. ગા. ૫૪૯.

૫. ગા. ૫૫૦.

૬. ગા. ૫૫૩-૫.

૭. ગા. ૫૬૨-૬.

અવધિજ્ઞાન :

અવધિજ્ઞાનનું વિવેચન કરતાં ભાષ્યકારે નિર્યુક્તિની ગાથાઓની ખૂબ જ વિસ્તારથી વ્યાખ્યા કરી છે. ભવપ્રત્યય અને ગુણપ્રત્યય ભેદો તરફ નિર્દેશ કરતાં ચૌદ પ્રકારના નિક્ષેપોનું ખૂબ જ વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું છે.^૧ નારક અને દેવોને પક્ષીઓના નભોગમનની જેમ જન્મથી જ ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાન હોય છે. બાકીના પ્રાણીઓને ગુણપ્રત્યય અર્થાત્ પોતાના કર્મના ક્ષયોપશમના કારણે ક્યારેક થાય છે. તેમના માટે એવો નિયમ નથી કે તેમને જન્મથી જ હોય.

મન:પર્યયજ્ઞાન :

મન:પર્યયજ્ઞાનથી મનુષ્યનું માનસિક પરિચિતન પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ જ્ઞાન મનુષ્યક્ષેત્ર સુધી સીમિત છે, ગુણપ્રત્યયિક છે અને ચારિત્રશીલને થાય છે. બીજા શબ્દોમાં જે સંયત છે, સર્વપ્રમાદરહિત છે, વિવિધ ઋદ્ધિયુક્ત છે તે જ આ જ્ઞાનનો અધિકારી હોય છે. મન:પર્યયજ્ઞાનનો વિષય ચિતિત મનોદ્રવ્ય છે, ક્ષેત્ર મનુષ્યલોક છે, કાળ ભૂત અને ભવિષ્યત્નો પલ્લોપમાસંખ્યેય ભાગ છે. મન:પર્યયજ્ઞાની ચિતિત મનોદ્રવ્યને સાક્ષાત્ જુએ તથા જાણે છે પરંતુ તદ્ભાસિત બાહ્ય પદાર્થને અનુમાનથી જ જાણે છે.^૨

કેવલજ્ઞાન :

કેવલજ્ઞાન સર્વદ્રવ્ય તથા સર્વપર્યાયોને પ્રહણ કરે છે. તે અનંત છે, શાશ્વત છે, અપ્રતિપાતી છે, એક જ પ્રકારનું છે. તે જ્ઞાન સર્વાવરણક્ષયથી ઉત્પન્ન થનાર છે, આથી સર્વોત્કૃષ્ટ છે, સર્વવિશુદ્ધ છે, સર્વગત છે. કેવલી કોઈ પણ અર્થનું પ્રતિપાદન પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન દ્વારા જ કરે છે. તેનો વાગ્યોગ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પર અવલંબિત હોય છે. આ જ વાગ્યોગ શ્રુતનું રૂપ ધારણ કરે છે.^૩ આ જ રીતે કેવલજ્ઞાનના સ્વરૂપની ચર્ચા સાથે જ્ઞાનપંચકનો અધિકાર સમાપ્ત થાય છે.

સમુદાયાર્થદ્વાર :

પંચજ્ઞાનની ચર્ચા સાથે મંગલરૂપ તૃતીય દ્વાર સમાપ્ત થાય છે તથા સમુદાયાર્થરૂપ ચતુર્થ દ્વારનું વ્યાખ્યાન શરૂ થાય છે. જ્ઞાનપંચકમાંથી આ કયા જ્ઞાનનો મંગલાર્થ અર્થાત્ અનુયોગ છે ? તેનો ઉત્તર આપતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે મતિજ્ઞાનાદિમાં શ્રુતનો પ્રકૃતાનુયોગ છે, અન્યનો નથી કેમકે બીજા પ્રકારનાં જ્ઞાન પરાધીન હોય છે તથા પરબોધમાં ઘણું કરી સમર્થ નથી હોતા. શ્રુતજ્ઞાન દીપકની જેમ સ્વપ્રકાશન

૧. ગા. ૫૬૮-૮૦૮.

૨. ગા. ૮૧૦-૪.

૩. ગા. ૮૨૩-૮૩૬.

તથા પરપ્રબોધનમાં સમર્થ છે, આથી તેનો જ અનુયોગ અહીં ઉચિત છે. અહીં જે આવશ્યકનો અધિકાર છે તે શ્રુતરૂપ જ છે.^૧ અનુયોગનો અર્થ છે સૂત્રનું પોતાના અભિધેય સાથે અનુયોજન અર્થાત્ અનુસંધાન; અથવા સૂત્રનો અનુરૂપ પ્રતિપાદનલક્ષણરૂપ વ્યાપાર; અથવા સૂત્રનો અર્થ સાથે અનુ=અણુ છે — સ્તોક છે, તથા અનુ=પશ્ચાત્ છે તેની અર્થ સાથે યોજના અર્થાત્ સમ્બન્ધસ્થાપન.^૨

પ્રસ્તુત શાસ્ત્રનું નામ આવશ્યક શ્રુતસ્કન્ધ છે. તેના સામાયિકાદિ જે છ ભેદ છે તેમને અધ્યયન કહે છે. આથી 'આવશ્યક', 'શ્રુત', 'સ્કન્ધ', 'અધ્યયન', વગેરે પદોનો પૃથક્-પૃથક્ અનુયોગ કરવો જોઈએ. 'આવશ્યક'નો નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવરૂપ ચાર પ્રકારનો નિક્ષેપ થાય છે. આમાંથી પ્રસ્તુત ભાષ્યમાં દ્રવ્યાવશ્યકની આગમ અને નોઆગમરૂપે વિસ્તૃત વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. અધિકાક્ષર સૂત્રપાઠ માટે કુજાલ નામના રાજપુત્ર તથા કપિનું ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. હીનાક્ષર પાઠ માટે વિદ્યાધર વગેરેનાં ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યાં છે. ઉભય માટે બાલ તથા આતુર માટે અતિભોજન તથા ભેષજવિપર્યયનાં ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યાં છે. લોકોત્તર નોઆગમરૂપ દ્રવ્યાવશ્યકના સ્વરૂપની પુષ્ટિ માટે સાધ્વાભાસનું દંષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું છે.^૩ ભાવાવશ્યક પણ બે પ્રકારનું હોય છે : આગમરૂપ અને નોઆગમરૂપ. આવશ્યકના અર્થનું ઉપયોગરૂપ પરિજ્ઞામ આગમરૂપ ભાવાવશ્યક છે. જ્ઞાનક્રિયોભયરૂપ પરિજ્ઞામ નોઆગમરૂપ ભાવાવશ્યક છે. નોઆગમરૂપ ભાવાવશ્યકના ત્રણ પ્રકાર છે : લૌકિક, લોકોત્તર તથા કુપ્રાવચનિક. આ ત્રણમાંથી લોકોત્તર ભાવાવશ્યક પ્રશસ્ત છે આથી શાસ્ત્રમાં તેનો જ અધિકાર છે.^૪

આવશ્યકના પર્યાયો આ છે : આવશ્યક, અવશ્યકરણીય, ધ્રુવ, નિમ્નહ, વિશુદ્ધિ, અધ્યયનષટ્ક, વર્ગ, ન્યાય, આરાધના, માર્ગ. ભાષ્યકારે આ નામોની સાર્થકતા પણ બતાવી છે.^૫ આ જ રીતે શ્રુત, સ્કન્ધ વગેરેનો પણ નિક્ષેપ-પદ્ધતિથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. શ્રુતનાં એકાર્થક નામ આ છે : શ્રુત, સૂત્ર, ગ્રંથ, સિદ્ધાંત, શાસન, આજ્ઞા, વચન, ઉપદેશ, પ્રજ્ઞાપન, આગમ.^૬ સ્કન્ધના પર્યાય આ છે : ગણ, કાય, નિકાય, સ્કન્ધ, વર્ગ, રાશિ, પુંજ, પિંડ, નિકર, સંઘાત, આકુલ, સમૂહ.^૭

આવશ્યક શ્રુતસ્કન્ધના છ અધ્યયનોનો અર્થાધિકાર આ પ્રમાણે છે : સામાયિકાધ્યયનનો અર્થાધિકાર સાવધયોગવિરતિ છે, ચતુર્વિંશતિસ્તવનો અર્થાધિકાર ગુણોત્કીર્તન છે, વન્દનાધ્યયનનો અર્થાધિકાર ગુણી ગુરુની પ્રતિપત્તિ છે, પ્રતિક્રમણનો

૧. ગા. ૮૩૭-૮૪૦.

૨. ગા. ૮૪૧-૨.

૩. ગા. ૮૪૭-૮૬૮.

૪. ગા. ૮૬૯-૮૭૦.

૫. ગા. ૮૭૨-૩.

૬. ગા. ૮૮૪.

૭. ગા. ૯૦૦.

અર્થાધિકાર શ્રુત-શીલસ્ખલનની નિંદા છે, કાયોત્સર્ગાધ્યયનનો અધિકાર અપરાધવ્રણચિકિત્સા છે તથા પ્રત્યાખ્યાનાધ્યયનનો અધિકાર ગુણધારણ છે.^૧ અહીં આવશ્યકનું વિષ્કાર્થ — સમુદાયાર્થ નામનું ચતુર્થ દ્વાર સમાપ્ત થાય છે.

દારોપન્યાસ તથા ભેદદ્વાર :

પંચમ દ્વારમાં સામાયિક નામના પ્રથમ અધ્યયનની વિશેષ વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્ય કહે છે કે સામાયિકનું લક્ષણ સમભાવ છે. જે રીતે વ્યોમ બધા દ્રવ્યોનો આધાર છે તે જ રીતે સામાયિક બધા ગુણોનો આધાર છે. બાકીના અધ્યયનો એક રીતે સામાયિકના જ ભેદ છે કેમકે સામાયિક દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ ત્રણ પ્રકારની છે અને કોઈ ગુણ એવો નથી જે આ ત્રણે પ્રકારોથી વધારે હોય. કોઈ મહાનગરના દારોની જેમ સામાયિકાધ્યયનના પણ ચાર અનુયોગદ્વાર છે. તેમના નામ આ મુજબ છે : ઉપક્રમ, નિક્ષેપ, અનુગમ તથા નય. આના ફરી ક્રમશઃ છ, ત્રણ, બે તથા બે પ્રભેદ થાય છે.^૨ અહીં સુધી પાંચમા દારોપન્યાસ તથા છઠ્ઠા ભેદદ્વારનો અધિકાર છે.

નિરુક્તદ્વાર :

સાતમા નિરુક્તદ્વારમાં ઉપક્રમ વગેરેની વ્યાખ્યા કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે શાસ્ત્રનું ઉપક્રમણ અર્થાત્ સમીપીકરણ (ન્યાસદેશાનયન) ઉપક્રમ છે. નિક્ષેપનો અર્થ છે નિશ્ચિત ક્ષેપ અર્થાત્ ન્યાસ. અથવા નિયત વ્યવસ્થાપન. અનુગમનો અર્થ છે સૂત્રાનુરૂપ ગમન (વ્યાખ્યાન) અથવા અર્થાનુરૂપ ગમન. આનું પ્રયોજન સૂત્ર અને અર્થનું અનુરૂપ સમ્બન્ધસ્થાપન છે. નયનો અર્થ છે વસ્તુનું સંભાવિત અનેક પર્યાયોને અનુરૂપ પરિચ્છેદન.^૩

ક્રમપ્રયોજન :

આઠમા દ્વારનું નામ ક્રમપ્રયોજન છે. તેમાં ઉપક્રમ, નિક્ષેપ, અનુગમ તથા નયના ઉક્ત ક્રમને યુક્તિયુક્ત સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે.^૪ અહીં સુધી ભાષ્યની દ્વિતીય ગાથામાં નિર્દિષ્ટ દારોનો અધિકાર છે. ત્યાર પછી ઉપક્રમનું ભાવોપક્રમની દૃષ્ટિએ વિસ્તારપૂર્વક વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે તથા આનુપૂર્વી, નામ, પ્રમાણ, વક્તવ્યતા, અર્થાધિકાર અને સમવતાર નામના છ ભેદોનું વિસ્તૃત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.^૫

૧. ગા. ૯૦૨.

૨. ગા. ૯૦૫-૯૧૦.

૩. ગા. ૯૧૧-૪.

૪. ગા. ૯૧૫-૬.

૫. ગા. ૯૧૭-૯૫૬.

નિક્ષેપ :

નિક્ષેપના ત્રણ ભેદ છે : ઓઘનિષ્પત્ત, નામનિષ્પત્ત તથા સૂત્રાલાપકનિષ્પત્ત. શ્રુતના અંગ, અધ્યયન વગેરે સામાન્ય નામ ઓઘ છે. પ્રસ્તુત સામાયિક શ્રુતનું ઓઘ ચાર પ્રકારનું છે : અધ્યયન, અક્ષીણ, આય તથા ક્ષપણા. શુભ અધ્યાત્માનયનનું નામ અધ્યયન છે. એ બોધ, સંયમ, મોક્ષ વગેરેની પ્રાપ્તિમાં હેતુભૂત છે. જે અનવરત વૃદ્ધિ તરફ અગ્રેસર છે તે અક્ષીણ છે. જેનાથી જ્ઞાનાદિનો લાભ થાય છે તે આય છે. જેનાથી પાપકર્મોની નિર્જરા થાય છે તે ક્ષપણા છે. પ્રસ્તુત અધ્યયનનું એક વિશેષ નામ (સામાયિક) છે. આ જ નામ નિક્ષેપ છે. 'કરેમિ મતે !' વગેરે સૂત્રપદોનો ન્યાસ જ સૂત્રાલાપકનિક્ષેપ છે.^૧

અનુગમ :

અનુગમ બે પ્રકારનો છે : નિર્ધુક્ત્યનુગમ તથા સૂત્રાનુગમ. નિર્ધુક્તિના પુનઃ ત્રણ ભેદ છે : નિક્ષેપનિર્ધુક્તિ, ઉપોદ્ઘાતનિર્ધુક્તિ તથા સૂત્રસ્પર્શિકનિર્ધુક્તિ. ભાષ્યકારે આ ભેદોનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે.^૨

નય :

કોઈ પણ સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતી વખતે બધા પ્રકારના નયોની પરિશુદ્ધિનો વિચાર કરતાં નિરવશેષ અર્થનું પ્રતિપાદન કરી શકાય છે. આ જ નય છે.^૩ અહીં ચાર પ્રકારના અનુયોગદ્વારોની વ્યાખ્યા સમાપ્ત થાય છે.

ઉપોદ્ઘાત-વિસ્તાર :

ભાષ્યકાર કહે છે કે હવે હું મંગલોપચાર કરીને શાસ્ત્રનો વિસ્તારપૂર્વક ઉપોદ્ઘાત કરીશ. આ મંગલોપચાર મધ્યમંગલરૂપ છે.^૪ હું સર્વપ્રથમ અનુત્તર પરાક્રમી, અભિતજ્ઞાની, તીર્ણ, સુગતિપ્રાપ્ત તથા સિદ્ધિપથપ્રદર્શક તીર્થકરોને નમસ્કાર કરું છું. જેનાથી તરવામાં આવે છે અથવા જે તારે છે અથવા જેમાં તરી જવાય છે તેને તીર્થ કહે છે. તે નામાદિ ભેદથી ચાર પ્રકારનું છે. સરિત્-સમુદ્ર વગેરેનો કોઈ પણ નિરપાય નિયત ભાગ દ્રવ્યતીર્થ કહેવાય છે કેમકે તે દેહાદિ દ્રવ્યને જ તારી શકે છે. જે લોકો એમ માને છે કે નદ્યાદિ તીર્થ ભવતારક છે તેમની આ માન્યતા યોગ્ય નથી કેમકે સ્નાનાદિ જીવનો ઉપઘાત કરનાર છે. તેનાથી પુણ્યોપાર્જન નથી થતું. જો કોઈ એમ કહે કે જાહ્નવીજલાદિક તીર્થરૂપ જ છે કેમકે તેનાથી દાહનાશ, પિપાસોપશમાદિ કાર્ય સમ્પન્ન થાય છે અને તે રીતે તે દેહનો ઉપકાર કરે છે, તે યોગ્ય નથી. એવું માનવાથી મધુ, મઘ, માંસ, વેશ્યા વગેરે પણ તીર્થરૂપ થઈ જશે કેમકે તે પણ દેહનો

૧. ૯૫૭-૯૭૦.

૨. ગા. ૯૭૧-૧૦૦૭.

૩. ગા. ૧૦૦૮-૧૦૧૧.

૪. ગા. ૧૦૧૪-૬.

ઉપકાર કરે છે.^૧ જે શ્રુતવિહિત સંઘ છે તે ભાવતીર્થ છે, તેમાં રહેનાર સાધુ તારક છે. જ્ઞાનાદિ ત્રિક તરણ છે તથા ભવસમુદ્ર તરણીય છે.^૨ તીર્થનો બીજો અર્થ એ પણ થઈ શકે કે જે દાહોપશમન, તૃષ્ણાચ્છેદ તથા મલક્ષાલનરૂપ અથવા સમ્યગ્દર્શન, જ્ઞાન તથા ચારિત્રરૂપ ત્રણ અર્થોમાં સ્થિત છે તે ત્રિસ્થ (તિત્થ) અર્થાત્ તીર્થ છે. તે પણ સંઘ જ છે. તીર્થ (તિત્થ)નો અર્થ ત્ર્યર્થ પણ થઈ શકે છે અર્થાત્ જે કોષાગ્નિદાહોપશમન વગેરે ઉપર્યુક્ત ત્રણ અર્થોની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્નશીલ છે તે ત્ર્યર્થ — તિત્થ — તીર્થ છે. આ અર્થ પણ સંઘરૂપ જ છે.^૩ જે ભાવતીર્થની સ્થાપના કરે છે અર્થાત્ તેને ગુણરૂપે પ્રકાશિત કરે છે તેમને તીર્થકર — હિતાર્થકર કહે છે.^૪ તીર્થકરોનાં પરાક્રમ, જ્ઞાન, ગતિ વગેરે વિષયો પર પણ આચાર્ય પ્રકાશ પાડ્યો છે.^૫ ત્યાર પછી વર્તમાન તીર્થના પ્રણેતા ભગવાન મહાવીરને નમસ્કાર કર્યા છે. તદુપરાન્ત તેમના એકાદશ ગણધર વગેરે અન્ય પૂજ્ય પુરુષોને વંદન કર્યા છે.^૬ ત્યાર પછી સર્વપ્રથમ આવશ્યકસૂત્રની વ્યાખ્યા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીને સામાયિક નામક પ્રથમ અધ્યયનનું વિવેચન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. 'નિર્યુક્તિ' શબ્દનું વિશેષ વ્યાખ્યાન કરતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે સૂત્રના નિશ્ચિત અર્થની વ્યાખ્યા કરવી એ જ નિર્યુક્તિ છે.^૭ સૂત્રાદિની રચના કેવી રીતે થાય છે, તે તરફ સંકેત કરતાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે જિનો અર્થભાષક છે તથા ગણધરો સૂત્રગ્રથક છે. શાસનનું હિતાર્થ જ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ છે. અર્થપ્રત્યાયક શબ્દમાં અર્થનો ઉપચાર કરવામાં આવે છે અને એ જ રીતે અર્થનો અભિલાપ થાય છે. સૂત્રમાં અર્થવિસ્તાર અધિક છે આથી તે મહાર્થ છે.^૮ જ્ઞાન અને ચારિત્ર :

સામાયિકાદિ શ્રુતનો સાર ચારિત્ર છે, ચારિત્રનો સાર નિર્વાણ છે. ચારિત્રને પ્રધાન એટલા માટે કહેવામાં આવે છે કે તે મુક્તિનું પ્રત્યક્ષ કારણ છે. જ્ઞાનથી વસ્તુની યથાર્થતા-અયથાર્થતાનું પ્રકાશન થાય છે અને તેનાથી ચારિત્રની વિશુદ્ધિ થાય છે, આથી જ્ઞાન ચારિત્ર-વિશુદ્ધિનું પ્રત્યક્ષ કારણ છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાન અને ચારિત્ર બંને મોક્ષનાં કારણ છે. બંનેમાં અંતર એ જ છે કે જ્ઞાન ચારિત્ર-શુદ્ધિનું કારણ હોવાથી મોક્ષનું વ્યવહિત કારણ છે, જ્યારે ચારિત્ર મોક્ષનું અવ્યવહિત કારણ છે.^૯ બીજી વાત એ છે કે જ્ઞાનનો ઉત્કૃષ્ટતમ લાભ (કેવલજ્ઞાન) થઈ ગયા છતાં પણ જ્યાં

૧. ગા. ૧૦૨૫-૩૧.

૨. ગા. ૧૦૩૨.

૩. ગા. ૧૦૩૫-૭.

૪. ગા. ૧૦૪૭.

૫. ગા. ૧૦૪૯-૧૦૫૩

૬. ગા. ૧૦૫૭-૬૮.

૭. ગા. ૧૦૮૬.

૮. ગા. ૧૦૯૫-૧૧૨૫.

૯. ગા. ૧૧૨૬-૧૧૩૦.

સુધી બધા સંવરનો લાભ ન થઈ જાય, ત્યાં સુધી જીવ મુક્ત નથી થતો. આનાથી પણ એ જ સિદ્ધ થાય છે કે સંવર — ચારિત્ર જ મોક્ષનો મુખ્ય હેતુ છે, નહિ કે જ્ઞાન. આથી ચારિત્ર જ્ઞાનથી પ્રધાનતર છે.^૧ આચાર્યે જ્ઞાન અને ચારિત્રના સંબંધની પણ ચર્ચા કરી છે.

સામાયિક-લાભ :

સામાયિકનો લાભ કેવી રીતે થાય છે ? તેનો ઉત્તર આપતાં નિર્યુક્તિકારે કહ્યું છે કે આઠે કર્મ પ્રકૃતિઓની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વિદ્યમાન હોય ત્યારે જીવને ચાર પ્રકારની સામાયિકમાંથી એકનો પણ લાભ નથી થઈ શકતો.^૨ આનું વિવેચન કરતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે નામ અને ગોત્ર કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વીસ કોટાકોટિ સાગરોપમ છે, મોહનીયની સત્તર કોટાકોટી સાગરોપમ છે, બાકીના અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય અને અંતરાયની વીસ કોટાકોટી સાગરોપમ છે તથા આયુની તેગ્રીસ સાગરોપમ છે. જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, આયુ, મોહનીય તથા અંતરાયની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્ત છે, નામ અને ગોત્રની આઠ મુહૂર્ત છે તથા વેદનીયની બાર મુહૂર્ત છે. મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો બંધ થતાં છ કર્મો-જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય, નામ, ગોત્ર તથા અંતરાયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો બંધ થાય જ છે (ઉત્કૃષ્ટ સંકલેશ થાય ત્યારે જ મોહનીયની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો બંધ થાય છે) પરંતુ આયુની સ્થિતિનો બંધ ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ ગમે તે હોઈ શકે છે. એટલું ચોક્કસ છે કે આ સ્થિતિમાં આયુનો જઘન્ય બંધ નથી થઈ શકતો. મોહનીય છોડીને બાકીના જ્ઞાનાવરણાદિ કોઈની પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિનો બંધ થાય ત્યારે મોહનીય અથવા અન્ય કોઈ પણ કર્મની ઉત્કૃષ્ટ અથવા મધ્યમ સ્થિતિનો બંધ થાય છે, પરંતુ આયુનો સ્થિતિ-બંધ જઘન્ય પણ થઈ શકે છે. સમ્યક્ત્વ, શ્રુત, દેશવ્રત તથા સર્વવ્રત આ ચાર સામાયિકોમાંથી ઉત્કૃષ્ટ કર્મસ્થિતિવાળો એક પણ સામાયિકની પ્રાપ્તિ નથી કરી શકતો પરંતુ તેનાથી પૂર્વપ્રતિપત્ત વિકલ્પથી છે અર્થાત્ થાય પણ છે, નથી પણ થતી (અનુત્તરસુરમાં પૂર્વપ્રતિપત્ત સમ્યક્ત્વ તથા શ્રુત હોય છે, બાકીના નહિ). જ્ઞાનાવરણાદિની જઘન્ય સ્થિતિવાળાને પણ આ સામાયિકોમાંથી એકનો પણ લાભ નથી થતો કેમકે તેને પહેલાંથી જ એ બધી પ્રાપ્ત હોય છે, એવી સ્થિતિમાં પુનર્લાભનો પ્રશ્ન જ નથી ઊઠતો. આયુની જઘન્ય સ્થિતિવાળાને ન તો તે પહેલાંથી પ્રાપ્ત હોય છે, નથી તે પ્રાપ્ત કરી શકતો.^૩ તે પછી સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિના કારણો પર પ્રકાશ પાડતાં ગ્રંથિભેદનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે. સામાયિક-પ્રાપ્તિના સ્વરૂપનું

૧. ગા. ૧૧૩૧-૨.

૨. ગા. ૧૧૩૩-૧૧૮૨.

૩. ગા. ૧૧૮૬.

૪. ગા. ૧૧૮૭-૧૧૯૨.

વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે પલ્લકાદિ નવ પ્રકારના દષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યાં છે.^૧ સમ્યક્ત્વલાભ પછી દેશવિરતિ વગેરેનો લાભ કેવી રીતે થાય છે? તેનો ઉત્તર આપતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે જેટલી કર્મસ્થિતિના રહેતાં સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે, તેમાંથી પલ્યોપમપૃથક્ત્વનો ક્ષય થતાં દેશવિરતિ — શ્રાવકત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમાંથી પણ સંખ્યાત સાગરોપમનો ક્ષય થતાં ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમાંથી પણ સંખ્યાત સાગરોપમનો ક્ષય થતાં ઉપશમશ્રેણીની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમાંથી પણ સંખ્યાત સાગરોપમનો ક્ષય થતાં ક્ષયકશ્રેણીનો લાભ થાય છે.^૨

સામાયિકનાં બાધક કારણો :

કષાયાદિના ઉદયથી દર્શનાદિસામાયિક પ્રાપ્ત નથી થતી અથવા પ્રાપ્ત થઈને ફરી નષ્ટ થઈ જાય છે. જેને કારણે પ્રાણી પરસ્પર હિંસા કરે છે (કર્ષન્તિ) તેને કષાય કહે છે; અથવા જેને કારણે પ્રાણી શારીરિક અથવા માનસિક દુઃખોથી ઘસાતાં રહે છે (કૃષ્યન્તે) તેને કષાય કહે છે; અથવા જેનાથી 'કષ' અર્થાત્ કર્મની 'આય' અર્થાત્ લાભ થાય છે તેને કષાય કહે છે; અથવા જેનાથી પ્રાણી 'કષ' અર્થાત્ કર્મને 'આર્થન્તિ' અર્થાત્ પ્રાપ્ત થાય છે તેને કષાય કહે છે; અથવા જે 'કષ' (કર્મ)ની 'આય' અર્થાત્ ઉપાદાન (હેતુ) છે તે કષાય છે. કષાય મુખ્યરૂપે ચાર પ્રકારનો છે : ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ. આમાંથી કયા કષાયની ઉત્કૃષ્ટતા અથવા મંદતાથી કયા પ્રકારના ચારિત્રાદિનો ઘાત થાય છે, તેનું ભાષ્યકારે વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે.^૩

ચારિત્ર-પ્રાપ્તિ :

અનન્તાનુબન્ધી વગેરે બાર પ્રકારના કષાયોનો ક્ષય, ઉપશમ અથવા ક્ષયોપશમ થતાં મનો-વાક્-કાયરૂપ પ્રશસ્ત હેતુઓથી ચારિત્ર-લાભ થાય છે. ચારિત્ર પાંચ પ્રકારનું છે : સામાયિક, છેદોપસ્થાપન, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મસંપરાય તથા યથાખ્યાત.^૪ પ્રસ્તુતમાં નિયમ એવો છે કે બાર કષાયોના ક્ષયાદિથી ચારિત્રનો લાભ થાય જ છે, નહિ કે પાંચેય પ્રકારના ચારિત્રનો (ગા. ૧૨૫૮) — એવું સ્પષ્ટીકરણ ભાષ્યકારે કર્યું છે.

સામાન્યરૂપે બધા પ્રકારનાં ચારિત્ર સામાયિક જ છે. છેદાદિ તેમની વિશેષ પ્રકારની અવસ્થાઓ છે. સામાયિકનો અર્થ છે સાવધ યોગનો ત્યાગ. તે બે પ્રકારનો હોય છે : ઈત્વર તથા યાવત્કથિક. ઈત્વર સ્વલ્પકાલીન છે તથા યાવત્કથિક જીવનપર્યન્ત માટે છે.^૫ જેનાથી ચારિત્રના પૂર્વપર્યાયનો છેદ થાય છે તથા પ્રતોમાં

૧. ગા. ૧૧૯૩-૧૨૨૧.

૨. ગા. ૧૨૨૨.

૩. ગા. ૧૨૨૪-૧૨૫૩.

૪. ગા. ૧૨૫૪-૧૨૬૧.

૫. ગા. ૧૨૬૨-૭.

ઉપસ્થાપન થાય છે તેને છેદોપસ્થાપન કહે છે. તે બે પ્રકારનું છે : સાતિચાર તથા નિરતિચાર. શિષ્યની ઉપસ્થાપના અથવા તીર્થાન્તરસંક્રાંતિમાં જેનો આરોપ કરવામાં આવે છે તે નિરતિચાર છેદોપસ્થાપન છે. મૂલગુણધાતીનું જે પુનઃ સમારોપણ છે તે સાતિચાર છેદોપસ્થાપન છે.^૧ પરિહાર નામક તપવિશેષથી વિશુદ્ધ થવાનું નામ પરિહારવિશુદ્ધિ ચારિત્ર છે. તે બે પ્રકારનું છે : નિર્વિશમાન તથા નિર્વિષ્ટકાયિક. પરિહારિકનું ચારિત્ર નિર્વિશમાન છે. અનુપહારી તથા કલ્પસ્થિતનું ચારિત્ર નિર્વિષ્ટકાયિક છે.^૨ ક્રોધાદિ કષાયવર્ગને સંપરાય કહે છે. જેમાં સંપરાયનો સૂક્ષ્મ અવશેષ રહે છે તે સૂક્ષ્મસંપરાય ચારિત્ર છે. શ્રેણી (ઉપશમ અથવા ક્ષપક) પર આરૂઢ થનાર વિશુદ્ધિપ્રાપ્ત જીવ તેનો અધિકારી થાય છે.^૩ યથાપ્યાત ચારિત્રવાળો જીવ કષાયથી નિર્લિપ્ત હોય છે. આ ચારિત્ર બે પ્રકારનું છે : છબ્રસ્થસમ્બન્ધી તથા કેવલીસમ્બન્ધી. છબ્રસ્થસમ્બન્ધીના ફરી બે ભેદ છે : મોહક્ષયસમુત્પન્ન તથા મોહોપશમપ્રભવ અર્થાત્ કષાયના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થનાર તથા કષાયના ઉપશમથી ઉત્પન્ન થનાર. કેવલીસમ્બન્ધી યથાપ્યાતના બે ભેદ છે : સયોગી તથા અયોગી.^૪ કષાયના ઉપશમ અને ક્ષયની પ્રક્રિયાને ધ્યાનમાં રાખતાં ભાષ્યકારે આગળ ઉપશમશ્રેણી તથા ક્ષપકશ્રેણીનું સ્વરૂપ-વર્ણન કર્યું છે.^૫

પ્રવચન તથા સૂત્ર :

કેવલજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના પ્રસંગને ધ્યાનમાં રાખતાં જિન-પ્રવચનની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કર્યા બાદ આચાર્ય નિર્યુક્તિની તે ગાથાનું વ્યાખ્યાન શરૂ કરે છે જેમાં એવો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે કે શ્રુતધર્મ, તીર્થ, માર્ગ, પ્રાવચન, પ્રવચન — આ બધા પ્રવચનના એકાર્થક છે તથા સૂત્ર, તન્ત્ર, ગ્રન્થ, પાઠ, શાસ્ત્ર — આ બધા સૂત્રના એકાર્થક છે. શ્રુતધર્મ શું છે ? તેનું વિવેચન કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે શ્રુતનો ધર્મ અર્થાત્ સ્વભાવ બોધ હોય છે અને તે જ શ્રુતધર્મ છે; અથવા શ્રુતરૂપ ધર્મ શ્રુતધર્મ છે અને તે જીવનો પર્યાયવિશેષ છે; અથવા સુગતિ અર્થાત્ સંપન્નમાં ધારણ કરવાને કારણે ધર્મને શ્રુત કહે છે અને તે જ શ્રુતધર્મ છે.^૬ તે જ રીતે ભાષ્યકારે તીર્થ, માર્ગ, પ્રાવચન, સૂત્ર, તન્ત્ર, ગ્રન્થ, પાઠ અને શાસ્ત્રનું શબ્દાર્થ-વિવેચન કર્યું છે.^૭

૧. ગા. ૧૨૬૮-૯.

૨. ગા. ૧૨૭૦-૧.

૩. ૧૨૭૭-૮.

૪. ગા. ૧૨૭૯-૧૨૮૦.

૫. ગા. ૧૨૮૩-૧૩૪૫.

૬. ગા. ૧૩૭૯.

૭. ગા. ૧૩૮૦-૪.

અનુયોગ :

સૂત્રૈકાર્થકોનું વ્યાખ્યાન કર્યા પછી અર્થૈકાર્થકોનું વ્યાખ્યાન શરૂ થાય છે. અનુયોગ, નિયોગ, ભાષા, વિભાષા, વાર્તિક — આ પાંચ એકાર્થકો છે. અનુયોગનો સાત પ્રકારે નિક્ષેપ થાય છે : નામાનુયોગ, સ્થાપનાનુયોગ, દ્રવ્યાનુયોગ, ક્ષેત્રાનુયોગ, કાલાનુયોગ, વચનાનુયોગ અને ભાવાનુયોગ.^૧ આચાર્યે આ ભેદોનું વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું છે.^૨ આ જ રીતે અનુયોગના વિપર્યયરૂપ અનનુયોગનું પણ સોદાહરણ અને સવિસ્તાર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.^૩ નિયત, નિશ્ચિત અથવા હિત (અનુકૂળ) યોગનું નામ નિયોગ છે. તેનાથી અભિધેયની સાથે સૂત્રનો સમ્બન્ધ સ્થાપિત થાય છે. તેનો પણ અનુયોગની માફક સભેદ તથા સોદાહરણ વિચાર કરવો જોઈએ. વ્યક્ત વાક્યનું નામ ભાષા છે. તેનાથી શ્રુતના ભાવસામાન્યની અભિવ્યક્તિ થાય છે. ભાવવિશેષની અભિવ્યક્તિનું નામ વિભાષા છે. વૃત્તિ (સૂત્રવિવરણ)નું બધા પર્યાયો વડે વ્યાખ્યાન કરવું તે વાર્તિક કહેવાય છે.^૪ વ્યાખ્યાન-વિધિની ચર્ચા કરતાં ભાષ્યકારે વિવિધ દષ્ટાન્તો આપીને એ સમજાવ્યું છે કે ગુરુ અને શિષ્યની યોગ્યતા અને અયોગ્યતાનો માપ-દંડ કયો છે ? જે રીતે હંસ ભળેલા દૂધ અને પાણીમાંથી પાણી છોડીને દૂધ પી જાય છે તે જ રીતે સુશિષ્ય ગુરુના દોષોને એક બાજુ રાખીને તેના ગુણોને જ ધ્યાન કરે છે. જે રીતે એક પાડો કોઈ જળાશયમાં ઊતરીને તેનું બધું પાણી એવી રીતે ગંદુ અને કલુષિત કરી નાખે છે કે તે ન તો તેના પોતાના પીવાના કામમાં આવી શકે છે અને ન કોઈ અન્ય પણ તેને પી શકે છે, તે જ રીતે કુશિષ્ય કોઈ વ્યાખ્યાન-મંડળમાં જઈને પોતાના ગુરુ અથવા શિષ્યની સાથે એવી રીતે ઝઘડો શરૂ કરી દે છે કે તે વ્યાખ્યાનનો રસ ન તો તે પોતે લઈ શકે છે અને ન કોઈ અન્ય પણ. આ રીતે અનેક સુંદર-સુંદર ઉદાહરણો આપીને આચાર્ય જિનભદ્રે ગુરુ-શિષ્યના ગુણ-દોષોનું સરસ, સરળ તથા સફળ ચિત્રણ કર્યું છે.^૫

સામાયિક-દ્વાર :

વ્યાખ્યાન-વિધિનું વિવેચન કર્યા પછી આચાર્ય સામાયિક-સંબંધી દ્વારવિધિની વ્યાખ્યા શરૂ કરે છે. તે દ્વાર-વિધિ આ પ્રમાણે છે : ઉદ્દેશ, નિર્દેશ, નિર્ગમ, ક્ષેત્ર, કાલ, પુરુષ, કારણ, પ્રત્યય, લક્ષણ, નય, સમવતાર, અનુમત, કિમ્, કતિવિધિ, કસ્ય, કુત્ર, કેષુ, કથમ્, કિયચ્ચિર, કતિ, સાન્તર, અવિરહિત, ભવ, આકર્ષ, સ્પર્શન, નિરુક્તિ.^૬

૧. ગા. ૧૩૮૫-૮.

૨. ગા. ૧૩૮૯-૧૪૦૯.

૩. ગા. ૧૪૧૦-૮.

૪. ગા. ૧૪૧૯-૧૪૨૨.

૫. ગા. ૧૪૪૬-૧૪૮૨.

૬. ગા. ૧૪૮૪-૫.

ઉદ્દેશ :

ઉદ્દેશનો અર્થ છે સામાન્ય નિર્દેશ. તે નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, સમાસ, ઉદ્દેશ અને ભાવ ભેદથી આઠ પ્રકારનો હોય છે. ભાષ્યકારે આનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપ્યો છે.^૧

નિર્દેશ :

વસ્તુનો વિશેષ ઉલ્લેખ નિર્દેશ છે. આના પણ નામાદિ આઠ ભેદ થાય છે. આનો પણ ભાષ્યકારે વિશેષ પરિચય આપ્યો છે તથા નવ દૃષ્ટિથી સામાયિકની ત્રિલિંગતાનો વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે.^૨

નિર્ગમ :

નિર્ગમનો અર્થ છે પ્રસૂતિ અર્થાત્ ઉત્પત્તિ. નિર્ગમ છ પ્રકારનો છે : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ તથા ભાવ. આ ભેદોની ચર્ચા કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે જે દ્રવ્યથી સામાયિકનું નિર્ગમન થયું છે તે દ્રવ્ય અહીં મહાવીર રૂપે છે. જે ક્ષેત્રમાં તેનો નિર્ગમ થયો છે તે મહસેન વન છે. તેનો કાળ પ્રથમ પૌરુષી-પ્રમાણકાલ છે. ભાવ વક્ષ્યમાણ લક્ષણ ભાવપુરુષ છે. આ સંક્ષેપમાં સામાયિકના નિર્ગમાંગો છે.^૩ સામાયિકના નિર્ગમ સાથે સ્યવં મહાવીરના નિર્ગમની ચર્ચા કરતાં ભાષ્યકાર નિર્ધુક્તિકારના જ શબ્દોમાં કહે છે કે મહાવીર કઈ રીતે મિથ્યાત્વાદિ અંધારામાંથી નીકળ્યા, કઈ રીતે તેમને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું તથા કઈ રીતે સામાયિકની ઉત્પત્તિ થઈ - વગેરે વાતો બતાવીશ.^૪ આટલું કર્યા પછી ભાષ્યકાર એકદમ ગણધરવાદની વ્યાખ્યા શરૂ કરી દે છે. ટીકાકાર મલધારી હેમચન્દ્ર ઉપર્યુક્ત વાતો તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચતા કહે છે કે આ બધી વાતો સૂત્રસિદ્ધ જ છે. આમાં જે કંઈ કઠિન પ્રતીત થાય તે મૂલાવશ્યકવિવરણથી જાણી લેવું જોઈએ.

ગણધરવાદ :

ભગવાન મહાવીર તથા અગિયાર પ્રમુખ બ્રાહ્મણ-પંડિતોની વચ્ચે વિભિન્ન દાર્શનિક વિષયો પર જે ચર્ચા થઈ તથા ભગવાનના મંતવ્યોથી પ્રભાવિત થઈને આ પંડિતોએ મહાવીરના સંઘમાં સમ્મિલિત થવાનું સ્વીકાર્યું, તેની ભાષ્યકાર જિનભદ્રે પોતાના ગ્રંથમાં વિસ્તૃત તર્કયુક્ત ચર્ચા કરી છે. આ જ ચર્ચાનું નામ ગણધરવાદ છે. આ ચર્ચામાં દાર્શનિક જગતના લગભગ સમસ્ત વિષયોનો સમાવેશ કરી લેવામાં

૧. ગા. ૧૫૮૬-૧૪૯૬.

૨. ગા. ૧૪૯૭-૧૫૩૦.

૩. ગા. ૧૫૨૧-૧૫૪૬.

૪. ગા. ૧૫૪૮.

આવ્યો છે. ૧ આ ચર્યામાં ભાગ લેનાર પંડિતો જે પછીથી ભગવાન મહાવીરના મુખ્ય શિષ્ય — ગણધરના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા તેમનાં નામ આ મુજબ છે :

૧. ઈન્દ્રભૂતિ, ૨. અગ્નિભૂતિ, ૩. વાયુભૂતિ, ૪. વ્યક્ત, ૫. સુધર્મા, ૬. મંડિક, ૭. મૌર્યપુત્ર, ૮. અકંપિત, ૯. અચલબ્રાતા, ૧૦. મેતાર્ય, ૧૧. પ્રભાસ.

તેઓની સાથે જે વિષયોની ચર્યા થઈ તે ક્રમશઃ આ મુજબ છે : ૧. આત્માનું અસ્તિત્વ, ૨. કર્મનું અસ્તિત્વ, ૩. આત્મા અને શરીરનો ભેદ, ૪. શૂન્યવાદનિરાસ, ૫. ઈલલોક અને પરલોકનું વૈચિત્ર્ય, ૬. બંધ અને મોક્ષ, ૭. દેવોનું અસ્તિત્વ, ૮. નરકોનું અસ્તિત્વ, ૯. પુણ્ય અને પાપ, ૧૦. પરલોકનું અસ્તિત્વ, ૧૧. નિર્વાણનું અસ્તિત્વ.

આત્માનું સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વ :

સર્વજ્ઞત્વની પ્રાપ્તિ બાદ ભગવાન મહાવીર એક વખત મહસેન વનમાં વિરાજિત હતા. જનસમૂહ શ્રદ્ધાવશ તેમના દર્શન માટે જઈ રહ્યો હતો. યજ્ઞવાટિકામાં સ્થિત બ્રાહ્મણ પંડિતોના મનમાં આ દશ્ય જોઈને જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ કે જેમના દર્શન માટે આટલો મોટો જનસમૂહ ઊભરાઈ રહ્યો છે એવા મહાપુરુષને અવશ્ય મળવું જોઈએ. આ બધાના મનમાં વેદવાક્યોને લઈને વિવિધ પ્રકારની શંકાઓ હતી. સર્વપ્રથમ ઈન્દ્રભૂતિ (ગૌતમ) ભગવાન મહાવીરની પાસે જવા તૈયાર થયા. જેવા તે પોતાની શિષ્ય-મંડળી સહિત ભગવાન પાસે પહોંચ્યા, ભગવાને તેમના મનમાં રહેલ સંદેહ તરફ સંકેત કરતાં કહ્યું — આત્માના અસ્તિત્વના વિષયમાં તારા મનમાં આ પ્રકારનો સંશય છે કે જો જીવ (આત્મા)નું અસ્તિત્વ છે તો તે ઘટાદિ પદાર્થોની જેમ પ્રત્યક્ષ

૧. પં. શ્રી દલસુખ માલવણિયાકૃત 'ગણધરવાદ'માં આચાર્ય જિનભદ્રકૃત ગણધરવાદનો સંવાદાત્મક ગુજરાતી અનુવાદ, ટિપ્પણ, વિસ્તૃત તુલનાત્મક પ્રસ્તાવના વગેરે છે. ગુજરાત વિદ્યાસભા, ભદ્ર, અમદાવાદ તરફથી સન્ ૧૯૫૨માં તેનું પ્રકાશન થયું છે.

શ્રી પૃથ્વીરાજ જૈન, એમ. એ., શાસ્ત્રીએ આનો હિંદીમાં પણ અનુવાદ કર્યો છે જે હજી સુધી અપ્રકાશિત છે. પ્રસ્તુત પરિચયમાં આ ગ્રંથનો ઉપયોગ કરવા માટે લેખક તથા અનુવાદક બંનેનો આભારી છું.

ગણધરવાદના અંગ્રેજી અનુવાદ તથા વિવેચન માટે જુઓ — શ્રમણ ભગવાન મહાવીર, ભાગ ૩, સંપા. — મુનિ રત્નપ્રભવિજય; અનુ. — પ્રો. ધીરુભાઈ પી. ઠાકર; પ્રકા. — શ્રી જૈનગ્રંથ પ્રકાશક સભા, પાંજરાપોળ, અમદાવાદ, સન્ ૧૯૪૨; શ્રી જૈન સિદ્ધાન્ત સોસાયટી, પાંજરાપોળ, અમદાવાદ, સન્ ૧૯૫૦ તથા ડૉ. ઈ. એ. સોલોમનનો અંગ્રેજી અનુવાદ : પ્રકા. ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ, સન્ ૧૯૬૬.

દેખાવું જોઈએ. તે તો ખપુષ્પની જેમ સર્વથા અપ્રત્યક્ષ છે, આથી તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારી નથી શકાતું. જો કોઈ એમ કહે કે જીવ અનુમાનથી સિદ્ધ છે તો તે પણ બરાબર નથી. કારણ કે અનુમાન પ્રત્યક્ષપૂર્વક જ થાય છે. જેનું પ્રત્યક્ષ જ નથી તેની સિદ્ધિ અનુમાનથી કેવી રીતે થઈ શકે છે ? પ્રત્યક્ષથી નિશ્ચિત ધૂમ્ર તથા અગ્નિના અવિનાભાવસંબંધનું સ્મરણ થયા પછી જ ધૂમ્રના પ્રત્યક્ષથી અગ્નિનું અનુમાન કરી શકાય છે. જેનાથી તે લિંગનું પુનઃ પ્રત્યક્ષ થવા પર તે સંબંધનું સ્મરણ થઈ જાય તથા તેનાથી જીવનું અનુમાન કરી શકાય એવા જીવના કોઈ પણ લિંગનું સંબંધપ્રલણ તેની સાથે પ્રત્યક્ષ દ્વારા નથી થતું. આગમ પ્રમાણથી પણ જીવનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સિદ્ધ નથી કરી શકાતું, કેમકે જેનું પ્રત્યક્ષ જ નથી તે આગમનો વિષય કેવી રીતે થઈ શકે ? કોઈ એવી વ્યક્તિ નજરે નથી પડતી જેનાથી જીવનું પ્રત્યક્ષ થાય અને જેના વચનોને પ્રમાણભૂત માનીને જીવનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરી શકાય. બીજી વાત એ છે કે આગમ પ્રમાણ માનવા છતાં પણ જીવની સિદ્ધિ નથી થઈ શકતી, કેમકે વિભિન્ન આગમો પરસ્પર વિરોધી તત્વો સિદ્ધ કરે છે. જે વાતની એક આગમ સિદ્ધિ કરે છે તેની જ બીજું ખંડન કરે છે. આવી સ્થિતિમાં આગમના આધારે પણ જીવનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ નથી થતું. આ રીતે કોઈ પણ પ્રમાણથી જીવના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ નથી થઈ શકતી, આથી તેનો અભાવ માનવો જોઈએ. એવું હોવા છતાં પણ લોકો જીવનું અસ્તિત્વ કેમ માને છે ?

આ સંશયનું નિવારણ કરતાં ભગવાન મહાવીર કહે છે — હે ગૌતમ ! તારો આ સંદેહ ઉચિત નથી. તારી એ માન્યતા કે 'જીવ પ્રત્યક્ષ નથી, ક્રીક નથી, કેમકે જીવ તને પ્રત્યક્ષ છે જ. તે કેવી રીતે ? 'જીવ છે કે નહીં' એ પ્રકારનું જે સંશયરૂપ વિજ્ઞાન છે તે જ જીવ છે કેમકે જીવ વિજ્ઞાનરૂપ છે. તારો સંશય તો તને પ્રત્યક્ષ છે જ. આવી દશામાં તને જીવ પ્રત્યક્ષ થઈ જ રહ્યો છે. આ ઉપરાંત 'મેં કર્યું', 'હું કરું છું', 'હું કરીશ' વગેરે રૂપથી ત્રણે કાળ સંબંધી વિવિધ કાર્યોનો પણ નિર્દેશ કરવામાં આવે છે આમાં 'હું' (અહમ્)રૂપ જે જ્ઞાન છે તે પણ આત્મ-પ્રત્યક્ષ જ છે. બીજી વાત એ છે કે જો સંશય કરનારું કોઈ ન હોય તો 'હું છું કે નહીં' તે સંશય કોને થશે ? જેને સ્વરૂપમાં જ સંદેહ હોય તેના માટે સંસારમાં કઈ વસ્તુ અસંદિગ્ધ હશે ? એવી વ્યક્તિને સર્વત્ર સંશય થશે. અનુમાનથી જીવની સિદ્ધિ કરતાં આગળ કહેવામાં આવ્યું છે કે આત્મા પ્રત્યક્ષ છે કેમકે તેના સ્મરણાદિ વિજ્ઞાનરૂપ ગુણો સ્વસંવેદન દ્વારા પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. જે ગુણીના ગુણોનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે તે ગુણીનો પણ પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે જેમકે ઘટ. જીવના ગુણ પ્રત્યક્ષ છે આથી

જીવ પણ પ્રત્યક્ષ છે. જે રીતે ઘટના પ્રત્યક્ષનો આધાર તેનાં રૂપાદિ ગુણ છે તે જ રીતે આત્માના પ્રત્યક્ષ અનુભવનો આધાર તેના જ્ઞાનાદિ ગુણ છે. જે લોકો ગુણથી ગુણીને એકાન્ત ભિન્ન માને છે તેમના મતે રૂપાદિનું પ્રલણ થયા છતાં પણ ઘટાદિ ગુણીરૂપ પદાર્થોનું પ્રલણ નહીં થાય. ઈન્દ્રિયો દ્વારા માત્ર રૂપાદિનું પ્રલણ થવાથી રૂપાદિને તો પ્રત્યક્ષ માની શકાય છે પરંતુ રૂપાદિથી એકાન્ત ભિન્ન ઘટનું પ્રત્યક્ષ નથી માની શકાતું. આ રીતે જ્યારે ઘટાદિ પદાર્થ પણ સિદ્ધ નથી તો પછી આત્માના અસ્તિત્વનાસ્તિત્વનો વિચાર કરવાથી શું લાભ ? આથી સ્મરણાદિ ગુણોના આધારે આત્માનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું જોઈએ.^૧

આત્મા અને શરીરનો ભેદ :

ઉપર્યુક્ત ચર્ચાના આધારે ઈન્દ્રભૂતિ એ વાત માનવા માટે તૈયાર થઈ જાય છે કે જ્ઞાનાદિ ગુણોના પ્રત્યક્ષ થવાને કારણે તેનો આધારભૂત કોઈ ગુણી અવશ્ય હોવો જોઈએ. આટલું સ્વીકાર કરીને તેઓ એક નવી શંકા રજૂ કરે છે. તેઓ કહે છે કે સ્મરણાદિ ગુણોનો આધાર આત્મા જ છે, તે માન્યતા ઠીક નથી કેમકે કૃશતા, સ્થૂળતા વગેરે ગુણોની જેમ સ્મરણાદિ ગુણ પણ શરીરમાં જ ઉપલબ્ધ થાય છે. એવી દશામાં તેમનો ગુણીભૂત આધાર શરીરને જ માનવો જોઈએ, શરીરથી ભિન્ન આત્માને નહીં. આ શંકાનું સમાધાન કરતાં ભગવાન મહાવીર કહે છે કે છે જ્ઞાનાદિ શરીરના ગુણ ન થઈ શકે કેમકે શરીર ઘટની જેમ મૂર્ત અર્થાત્ ચાક્ષુષ છે જ્યારે જ્ઞાનાદિ ગુણ અમૂર્ત અર્થાત્ અચાક્ષુષ છે. આથી જ્ઞાનાદિ ગુણોને અનુરૂપ દેહથી ભિન્ન કોઈ અમૂર્ત ગુણીની સત્તા અવશ્ય માનવી જોઈએ. આ ગુણી જ આત્મા અર્થાત્ જીવ છે. તે પછી ઈન્દ્રભૂતિ એક વધુ શંકા ઉપસ્થિત કરે છે. તેઓ કહે છે કે હું પોતાના દેહમાં આત્માનું અસ્તિત્વ માની શકું છું પરંતુ બીજાના દેહમાં પણ આત્માની સત્તા છે, તેનું શું પ્રમાણ ? મહાવીર કહે છે કે આ હેતુથી અન્ય આત્માઓની પણ સિદ્ધિ થઈ શકે છે. બીજાઓના શરીરમાં પણ વિજ્ઞાનમય જીવ છે કેમકે તેમનામાં પણ ઈષ્ટપ્રવૃત્તિ, અનિષ્ટનિવૃત્તિ વગેરે વિજ્ઞાનમય ક્રિયાઓ જોઈ શકાય છે.^૨

આત્માની સિદ્ધિનું હેતુ :

જે રીતે સાંખ્યદર્શનમાં પુરુષને પ્રકૃતિથી ભિન્ન સિદ્ધ કરવા માટે અધિષ્ઠાતૃત્વ, સંઘાતપરાર્થત્વ વગેરે હેતુ આપવામાં આવ્યા તે જ રીતે વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં પણ આત્મસિદ્ધિ માટે આ જ પ્રકારના કેટલાક હેતુ આપવામાં આવ્યા છે. (૧) ઈન્દ્રિયોનો કોઈ અધિષ્ઠાતા અવશ્ય હોવો જોઈએ કેમકે તેઓ કરણ છે, જેમ

૧. ગા. ૧૫૫૪-૧૫૬૦

૨. ગા. ૧૫૬૧-૪.

કે દંડાદિ કરણોનો અધિષ્ઠાતા કુંભાર હોય છે. જેનો કોઈ અધિષ્ઠાતા નથી હોતો તે આકાશની માફક કરણ પણ નથી હોતું. ઈન્દ્રિયોનો જે અધિષ્ઠાતા છે તે જ આત્મા છે. (૨) દેહનો કોઈ કર્તા હોવો જોઈએ કેમકે તેનો ઘટની જેમ એક સાદિ અને નિયત આકાર છે. જેનો કોઈ કર્તા નથી હોતો તેનો સાદિ અને નિશ્ચિત આકાર પણ નથી હોતો, જેમકે વાદળ. આ દેહનો જે કર્તા છે તે જ આત્મા છે. (૩) જ્યારે ઈન્દ્રિયો અને વિષયોમાં આદાન-આદેયભાવ છે ત્યારે ત્યાં કોઈ આદાતા અવશ્ય હોવો જોઈએ. જ્યાં આદાન-આદેયભાવ હોય છે ત્યાં કોઈ આદાતા અવશ્ય હોય છે; જેમકે સાણસી (સંદંશક) અને લોખંડમાં આદાન-આદેયભાવ છે તથા લુહાર (લોહકાર) આદાતા છે. એ જ રીતે ઈન્દ્રિય અને વિષયમાં આદાન-આદેયભાવ છે તથા આત્મા આદાતા છે. (૪) દેહાદિનો કોઈ ભોક્તા અવશ્ય હોવો જોઈએ કેમકે તે ભોગ્ય છે; જેમ ભોજન વસ્ત્રાદિ ભોગ્ય પદાર્થોનો ભોક્તા પુરુષવિશેષ છે. દેહાદિનો જે ભોક્તા છે તે જ આત્મા છે. (૫) દેહાદિનો કોઈ સ્વામી અવશ્ય હોવો જોઈએ કેમકે તે સંઘાતરૂપ છે. જે સંઘાતરૂપ હોય છે તેનો કોઈ સ્વામી અવશ્ય હોય છે, જેમ ગૃહ અને તેનો સ્વામી ગૃહપતિ. દેહાદિ સંઘાતોનો જે સ્વામી છે તે જ આત્મા છે.^૧

વ્યુત્પત્તિમૂલક હેતુ :

શબ્દની વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ જીવનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ કરતાં ભગવાન મહાવીર ઈન્દ્રભૂતિને સમજાવે છે કે ‘જીવ’ પદ ‘ઘટ’ પદની જેમ વ્યુત્પત્તિયુક્ત શુદ્ધ પદ હોવાને કારણે સાર્થક હોવું જોઈએ અર્થાત્ ‘જીવ’ પદનો કંઈક અર્થ અવશ્ય હોવો જોઈએ. જે પદ સાર્થક નથી હોતું તે વ્યુત્પત્તિયુક્ત શુદ્ધ પદ પણ નથી હોતું, જેમકે ડિથ, ખરવિષાણ વગેરે. ‘જીવ’ પદ વ્યુત્પત્તિયુક્ત તથા શુદ્ધ છે આથી તેનો કોઈ અર્થ અવશ્ય હોવો જોઈએ. આ તર્ક સાંભળીને ઈન્દ્રભૂતિ ફરી કહે છે કે શરીર જ ‘જીવ’ પદનો અર્થ છે, તેનાથી ભિન્ન કોઈ વસ્તુ નહીં. મહાવીર આ મતનું ખંડન કરતાં ફરી કહે છે — ‘જીવ’ પદનો અર્થ શરીર નથી યદિ શક્તો કેમકે ‘જીવ’ શબ્દના પર્યાયો ‘શરીર’ શબ્દના પર્યાયોથી ભિન્ન છે. જીવના પર્યાયો છે : જંતુ, પ્રાણી, સત્ત્વ, આત્મા વગેરે. શરીરના પર્યાયો છે : દેહ, વયુ, કાય, કલેવર વગેરે. અને પાછા દેહ અને જીવનાં લક્ષણો પણ ભિન્ન-ભિન્ન છે. જીવ જ્ઞાનાદિ ગુણયુક્ત છે જ્યારે દેહ જડ છે.^૨ તે પછી મહાવીરે પોતાની સર્વજ્ઞતાનું પ્રમાણ આપીને તે સાબિત કર્યું છે કે સર્વજ્ઞના વચનોમાં સંદેહ ના હોવો જોઈએ કેમકે તેઓ જેના કારણે મનુષ્ય જૂઠું બોલે છે તેવા રાગ, દ્વેષાદિ દોષોથી પર હોય છે.^૩

૧. ગા. ૧૫૬૭-૮.

૨. ગા. ૧૫૭૫-૬.

૩. ૧૫૭૭-૮.

જીવની અનેકતા :

જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ છે. જીવના મુખ્ય બે ભેદ છે : સંસારી અને સિદ્ધ. સંસારી જીવના ફરી બે ભેદ છે : ત્રસ અને સ્થાવર.^૧

જે લોકો આકાશની જેમ એક જ જીવની સત્તામાં વિશ્વાસ કરે છે તે યથાર્થવાદી નથી. નારક, દેવ, મનુષ્ય, તિર્યચ વગેરે પિંડોમાં આકાશની જેમ એક જ આત્મા માનવામાં શું હાનિ છે ? આનો ઉત્તર તે છે કે આકાશની જેમ બધા પિંડોમાં એક આત્મા સંભવિત નથી. આકાશનું સર્વત્ર એક જ લિંગ અથવા લક્ષણ આપણે અનુભવીએ છીએ આથી આકાશ એક જ છે. જીવના વિષયમાં એવું નથી કહી શકાતું. જીવ પ્રત્યેક પિંડમાં વિલક્ષણ છે આથી તેને સર્વત્ર એક નથી કહી શકાતો. જીવ અનેક છે કેમકે તેમાં લક્ષણભેદ છે, જેમકે વિવિધ ઘટ. જે વસ્તુ અનેક નથી હોતી તેમાં લક્ષણ ભેદ પણ નથી હોતો, જેમકે આકાશ. વળી, એક જ જીવ માનવાથી સુખ, દુઃખ, બંધ, મોક્ષ વગેરેની વ્યવસ્થા પણ નથી થઈ શકતી. એક જ જીવનું એક જ સમયમાં સુખી-દુઃખી થવું સંભવતું નથી, બદ્ધ-મુક્ત થવું સંભવતું નથી. આથી અનેક જીવોની સત્તા માનવી યુક્તિસંગત છે. ઈન્દ્રભૂતિ મહાવીરના ઉપર્યુક્ત વક્તવ્યથી પૂર્ણ સંતુષ્ટ નથી થતા. તેઓ ફરી શંકા કરે છે કે જો જીવનું લક્ષણ જ્ઞાન-દર્શનરૂપ ઉપયોગ છે અને તે બધા જીવોમાં વિદ્યમાન છે તો પછી પ્રત્યેક પિંડમાં લક્ષણ ભેદ કેવી રીતે માની શકાય ? આનું સમાધાન કરતાં ભગવાન મહાવીર કહે છે કે બધા જીવોમાં ઉપયોગરૂપ સામાન્ય લક્ષણ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ પ્રત્યેક શરીરમાં વિશેષ-વિશેષ ઉપયોગનો અનુભવ થાય છે. જીવોમાં ઉપયોગના અપકર્ષ તથા ઉત્કર્ષના તારતમ્યના અનંત ભેદ છે. આ જ કારણ છે કે જીવોની સંખ્યા પણ અનંત છે.^૩

જીવનું સ્વદેહ-પરિમાણ :

જીવોને અનેક માનવા છતાં પણ સર્વવ્યાપક માનવામાં શું મુશ્કેલી છે ? જીવ સર્વવ્યાપક નથી પરંતુ શરીરવ્યાપી છે કેમકે તેના ગુણ શરીરમાં જ ઉપલબ્ધ થાય છે. જેમકે ઘટના ગુણ ઘટના બાહ્ય દેશમાં ઉપલબ્ધ નથી થતાં આથી તેને સર્વવ્યાપક નથી માની શકાતો, તે જ રીતે આત્માના ગુણ પણ શરીરની બહાર ઉપલબ્ધ નથી થતાં આથી તે સ્વદેહપરિમાણ જ છે.^૪ અથવા જ્યાં જેની ઉપલબ્ધિ પ્રમાણસિદ્ધ નથી થતી ત્યાં તેનો અભાવ માનવો જોઈએ જેમકે ઘટમાં પટનો અભાવ છે.

૧. ગા. ૧૫૮૦.

૨. બ્રહ્મબિંદુ ઉપનિષદ, ૧૧ વગેરે.

૩. ગા. ૧૫૮૧-૩.

૪. જેમકે સાંખ્ય, નૈયાયિક વગેરે માને છે.

૫. તુલના : અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિશિકા, ૯.

શરીરની બહાર સંસારી આત્માની ઉપલબ્ધિ નથી આથી શરીરની બહાર તેનો અભાવ માનવો યુક્તિયુક્ત છે. જીવમાં કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, બંધ, મોક્ષ, સુખ, દુઃખ વગેરે બધું યુક્તિસંગત સિદ્ધ ત્યારે થઈ શકે, જ્યારે તેને અનેક અને અસર્વવ્યાપક-સ્વશરીરવ્યાપી માનવામાં આવે. આથી જીવને અનેક અને અસર્વગત માનવો જોઈએ.^૧

જીવની નિત્યાનિત્યતા :

આત્મા પૂર્વ પર્યાયના નાશ અને અપર પર્યાયની ઉત્પત્તિની અપેક્ષાએ અનિત્ય સ્વભાવવાળો છે. ઘટાદિ વિજ્ઞાનરૂપ ઉપયોગનો નાશ થતાં પટાદિ વિજ્ઞાનરૂપ ઉપયોગ ઉત્પન્ન થાય છે. આનાથી જીવમાં ઉત્પાદ અને વ્યય બંને સિદ્ધ થાય છે, આથી જીવ વિનાશી છે. એવું હોવા છતાં પણ વિજ્ઞાન-સન્તતિની અપેક્ષાએ જીવ અવિનાશી અર્થાત્ નિત્ય - ધ્રુવ પણ સિદ્ધ થાય છે. આત્મામાં વિજ્ઞાનસામાન્યનો ક્યારેય અભાવ નથી હોતો, વિજ્ઞાનવિશેષનો અભાવ હોય છે. આથી વિજ્ઞાનસન્તતિ અર્થાત્ વિજ્ઞાનસામાન્યની અપેક્ષાએ આત્મા નિત્ય છે, ધ્રુવ છે, શાશ્વત છે, અવિનાશી છે. સંસારના બધા પદાર્થોનો પણ આ જ સ્વભાવ છે.^૨

જીવ ભૂતધર્મ નથી :

કેટલાક લોકો એમ માને છે કે વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ ભૂતોથી જ થાય છે, આથી વિજ્ઞાનરૂપ જીવ ભૂતોનો જ ધર્મ છે.^૩ તેમની આ માન્યતા અનુપયુક્ત છે. વિજ્ઞાનનો ભૂતો સાથે કોઈ અન્વય-વ્યતિરેક સંબંધ નથી. ભૂતોનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં પણ મૃત શરીરમાં જ્ઞાનનો અભાવ જોઈ શકાય છે. ભૂતોના અભાવમાં પણ મુક્તાવસ્થામાં જ્ઞાનનો સદ્ભાવ છે. આથી ભૂતોની સાથે જ્ઞાનનો અન્વય-વ્યતિરેક અસિદ્ધ છે. એટલા માટે જ્ઞાનરૂપ જીવ ભૂતધર્મ ન હોઈ શકે. જે રીતે ઘટનો સદ્ભાવ થવાથી નિયમપૂર્વક પટનો સદ્ભાવ નથી થતો તથા ઘટના અભાવમાં પણ પટનો સદ્ભાવ જોઈ શકાય છે, આથી પટને ઘટથી ભિન્ન અને સ્વતંત્ર માની શકાય છે, તે જ રીતે જ્ઞાનને પણ ભૂતોથી ભિન્ન માનવું જોઈએ. આથી વિજ્ઞાનરૂપ જીવ ભૂતધર્મ ન હોઈ શકે.^૪

આ પ્રમાણે ભગવાન મહાવીરે ઈન્દ્રભૂતિનો જીવવિષયક સંશય દૂર કર્યો અને તેમણે પોતાના પાંચસો શિષ્યો સહિત મહાવીર પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી.^૫

૧. ગા. ૧૫૮૬-૭.

૨. ગા. ૧૫૮૫.

૩. ચાર્વાકની આ જ માન્યતા છે.

૪. ગા. ૧૫૮૭-૮.

૫. ગા. ૧૬૦૪.

કર્મનું અસ્તિત્વ :

ત્યાર પછી અગ્નિભૂતિ મહાવીરની પાસે પહોંચ્યા. ભગવાને તેમને આવેલા જોઈને નામ અને ગોત્રથી સમ્બોધિત કર્યા અને કહ્યું — અગ્નિભૂતિ ! તારા મનમાં એવો સંદેહ છે કે કર્મ છે કે નથી. હું તારા આ સંદેહનું નિવારણ કરીશ. તું માને છે કે કર્મ પ્રત્યક્ષ વગેરે કોઈ પણ પ્રમાણથી સિદ્ધ નથી, આથી તે ખરવિષાણની જેમ અભાવરૂપ છે. તારો આ સંદેહ અનુપયુક્ત છે. હું કર્મને પ્રત્યક્ષ જોઉં છું. જો કે તને તેનું પ્રત્યક્ષ દર્શન નથી તો પણ અનુમાનથી તું પણ તેની સિદ્ધિ કરી શકે છે. સુખ-દુઃખરૂપ કર્મફળ તો તને પ્રત્યક્ષ જ છે અને તેથી તેના કારણરૂપ કર્મની સત્તાનું અનુમાન કરી શકાય છે. સુખ-દુઃખનું કોઈ કારણ અવશ્ય હોવું જોઈએ કેમકે તે કાર્ય છે, જેમ અંકુરરૂપ કાર્યનો હેતુ બીજ છે. સુખ-દુઃખરૂપ કાર્યનો જે હેતુ છે તે જ કર્મ છે.^૧

અગ્નિભૂતિ મહાવીરની આ વાત માનીને આગળ શંકા કરે છે કે જો સુખ-દુઃખનું દષ્ટ કારણ સિદ્ધ હોય તો અદષ્ટ કારણરૂપ કર્મનું અસ્તિત્વ માનવાની શી આવશ્યકતા છે ? ચંદન વગેરે પદાર્થ સુખના હેતુ છે અને સર્પવિષ વગેરે દુઃખના હેતુ છે. આ દષ્ટ કારણોને છોડીને અદષ્ટ કર્મને માનવાની કોઈ આવશ્યકતા પ્રતીત નથી થતી. આનું સમાધાન કરતાં ભગવાન કહે છે કે દષ્ટ કારણમાં વ્યભિચાર દેખાય છે આથી અદષ્ટ કારણ માનવું અનિવાર્ય બની જાય છે. એ કેવી રીતે ? સુખ-દુઃખના દષ્ટ કારણો સમાનરૂપે ઉપસ્થિત હોવા છતાં પણ તેમનાં કાર્યોમાં તારતમ્ય જોવામાં આવે છે તે નિષ્કારણ નથી હોઈ શકતું. આનું જે કારણ છે તે જ કર્મ છે.^૨

કર્મ-સાધક એક અન્ય પ્રમાણ આપતાં ભગવાન મહાવીર કહે છે — આઘ બાલશરીર દેહાન્તરપૂર્વક છે કેમકે તે ઈન્દ્રિયાદિથી યુક્ત છે, જેમ યુવાદેહ બાલદેહપૂર્વક છે. આઘ બાલશરીર જે દેહપૂર્વક છે તે જ કર્મ — કાર્મણશરીર છે.^૩

કર્મ-સાધક ત્રીજું અનુમાન આ મુજબ છે : દાનાદિ ક્રિયાનું કંઈક ફળ અવશ્ય હોવું જોઈએ, કેમકે તે સચેતન વ્યક્તિકૃત ક્રિયા છે, જેમકે કૃષિ. દાનાદિ ક્રિયાનું જે ફળ છે તે જ કર્મ છે. અગ્નિભૂતિ આ વાતને માનતાં ફરી પ્રશ્ન કરે છે કે જેમ કૃષિ વગેરે ક્રિયાનું દષ્ટ ફળ ધાન્યાદિ છે, તે જ રીતે દાનાદિ ક્રિયાનું ફળ પણ મનઃપ્રસાદ વગેરે કેમ ન માની લેવામાં આવે ? આ દષ્ટ ફળ છોડીને અદષ્ટ ફલરૂપ કર્મની સત્તા માનવાથી શું લાભ ? મહાવીર આનો ઉત્તર આપતાં કહે છે — અગ્નિભૂતિ ! શું તું નથી જાણતો કે મનઃપ્રસાદ પણ એક પ્રકારની ક્રિયા છે, આથી સચેતનની અન્ય

૧. ગા. ૧૬૧૦-૨.

૨. ૧૬૧૨-૩.

૩. ગા. ૧૬૧૪

ક્રિયાઓ માફક તેનું પણ ફળ માનવું જોઈએ. તે જ ફળ કર્મ છે. આ કર્મના કાર્યરૂપે સુખદુઃખ વગેરે આગળ જતાં ફરી આપણે અનુભવીએ છીએ.^૧

મૂર્ત કર્મ :

જો કાર્યના અસ્તિત્વથી કારણની સિદ્ધિ થાય છે તો શરીર વગેરે કાર્ય મૂર્ત હોવાને કારણે તેનું કારણરૂપ કર્મ પણ મૂર્ત જ હોવું જોઈએ. આ સંશયનું નિવારણ કરતાં ભગવાન મહાવીર કહે છે કે હું કર્મને મૂર્ત જ માનું છું કારણકે તેનું કાર્ય મૂર્ત છે. જેમ પરમાણુનું કાર્ય ઘટ મૂર્ત છે આથી પરમાણુ પણ મૂર્ત છે, તેવી જ રીતે કર્મનું શરીરોદિ કાર્ય મૂર્ત છે આથી કર્મ પણ મૂર્ત જ છે.^૨

કર્મનું મૂર્તત્વ સિદ્ધ કરનાર અન્ય હેતુઓ આ છે : (૧) કર્મ મૂર્ત છે કારણકે તેની સાથે સંબંધ થવાથી સુખ આદિનો અનુભવ થાય છે, જેમકે ભોજન. જે અમૂર્ત હોય છે તેની સાથે સંબંધ થવાથી સુખ વગેરેનો અનુભવ નથી થતો, જેમકે આકાશ. (૨) કર્મ મૂર્ત છે કેમકે તેના સંબંધથી વેદનાનો અનુભવ થાય છે, જેમકે અગ્નિ. (૩) કર્મ મૂર્ત છે કેમકે તેમાં બાહ્ય પદાર્થોથી બલાધાન થાય છે. જેમ ઘટોદિ પદાર્થો પર તેલ વગેરે બાહ્ય વસ્તુનું વિલેપન કરવાથી બલાધાન થાય છે — સ્નિગ્ધતા આવે છે તે જ રીતે કર્મમાં પણ માળા, ચંદન, વનિતા વગેરે બાહ્ય વસ્તુઓના સંસર્ગથી બલાધાન થાય છે આથી તે મૂર્ત છે. (૪) કર્મ મૂર્ત છે કેમકે તે આત્માદિથી ભિન્ન રૂપમાં પરિણામી છે, જેમકે દૂધ.^૩

કર્મ અને આત્માનો સંબંધ :

કર્મને મૂર્ત માનવાથી અમૂર્ત આત્મા સાથે તેનો સંબંધ કેવી રીતે થઈ શકે ? ઘટ મૂર્ત છે છતાં પણ તેનો સંયોગ સંબંધ અમૂર્ત આકાશ સાથે થાય છે. બરાબર એ જ રીતે મૂર્ત કર્મનો અમૂર્ત આત્મા સાથે સંબંધ થાય છે. અથવા જે રીતે આંગળી વગેરે મૂર્ત દ્રવ્યનો આકુંચન વગેરે અમૂર્ત ક્રિયા સાથે સંબંધ થાય છે તે જ પ્રમાણે કર્મ અને જીવનો સંબંધ સિદ્ધ થાય છે.^૪

સ્થૂળ શરીર મૂર્ત છે પરંતુ તેનો આત્મા સાથે સંબંધ પ્રત્યક્ષ જ છે. એ જ રીતે ભવાંતરમાં જતાં જીવનો કાર્મણ શરીર સાથે સંબંધ થવો જ જોઈએ અન્યથા નવા સ્થૂળ શરીરનું ગ્રહણ સંભવી નથી શકતું.^૫

મૂર્ત દ્વારા અમૂર્તનો ઉપધાત અને અનુગ્રહ કેવી રીતે થઈ શકે ? વિજ્ઞાનાદિ અમૂર્ત છે પરંતુ મદિરા, વિષ વગેરે મૂર્ત વસ્તુઓ દ્વારા તેમનો ઉપધાત થાય છે તથા ઘી, દૂધ વગેરે પૌષ્ટિક ભોજન વડે તેમનો ઉપકાર થાય છે. એ જ રીતે મૂર્ત કર્મ દ્વારા અમૂર્ત આત્માનો અનુગ્રહ અથવા ઉપકાર થઈ શકે છે.^૬

૧. ગા. ૧૬૧૫-૬.

૨. ગા. ૧૬૨૫.

૩. ગા. ૧૬૨૬-૭.

૪. ગા. ૧૬૩૫.

૫. ગા. ૧૬૩૬.

૬. ગા. ૧૬૩૭

અથવા એમ કહો કે સંસારી આત્મા વસ્તુતઃ એકાંતરૂપે અમૂર્ત નથી. જીવ તથા કર્મનો અનાદિકાલીન સંબંધ હોવાને કારણે કથંચિત જીવ પણ કર્મપરિણામરૂપ છે, આથી તે તે રૂપમાં મૂર્ત પણ છે. આ પ્રમાણે મૂર્ત આત્મા પર મૂર્ત કર્મ દ્વારા ધનાર અનુગ્રહ અને ઉપધાતનો સ્વીકાર કરવામાં કોઈ આપત્તિ ના હોવી જોઈએ. દેહ અને કર્મમાં પરસ્પર કાર્ય-કારણભાવ છે. જેમ બીજથી અંકુર અને અંકુરથી બીજની ઉત્પત્તિ છે અને એ રીતે બીજાંકુર સંતતિ અનાદિ છે તે જ રીતે દેહથી કર્મ અને કર્મથી દેહનો ઉદ્ભવ સમજવો જોઈએ. દેહ અને કર્મની આ પરંપરા અનાદિ છે.^૧

ઈશ્વરકર્તૃત્વનું ખંડન :

અગ્નિભૂતિ એક બીજી શંકા ઊભી કરે છે. તેઓ કહે છે કે જો ઈશ્વરાદિને જગત-વૈચિત્ર્યનું કારણ માની લેવામાં આવે તો કર્મની કોઈ આવશ્યકતા નથી રહેતી. મહાવીર કહે છે કે કર્મની સત્તા ન માનતાં માત્ર શુદ્ધ જીવને જ દેહાદિની વિચિત્રતાનો કર્તા માનવામાં આવે અથવા ઈશ્વરાદિને આ સમસ્ત વૈચિત્ર્યનો કર્તા માનવામાં આવે તો આપણી બધી માન્યતાઓ અસંગત સિદ્ધ થશે. આમ કેમ ? જો શુદ્ધ જીવ અથવા ઈશ્વરાદિને કર્મ-સાધનની અપેક્ષા નથી તો તે શરીરાદિનો આરંભ જ ન કરી શકે કેમકે તેની પાસે આવશ્યક ઉપકરણોનો અભાવ છે, જેમ કુંભાર દંડ વગેરે ઉપકરણોના અભાવમાં ઘડા વગેરેનું નિર્માણ નથી કરી શકતો તે જ રીતે ઈશ્વર કર્માદિ સાધનોના અભાવમાં શરીર વગેરેનું નિર્માણ નથી કરી શકતો. આ જ રીતે નિશ્ચેષ્ટતા, અમૂર્તતા વગેરે હેતુઓથી પણ ઈશ્વર-કર્તૃત્વનું ખંડન કરી શકાય છે.^૨

આ પ્રમાણે ભગવાન મહાવીરે અગ્નિભૂતિના સંશયનું નિવારણ કરી આપ્યું તેથી તેમણે પોતાના ૫૦૦ શિષ્યો સાથે ભગવાન પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી લીધી.^૩

આત્મા અને શરીરના ભેદ :

ઈન્દ્રભૂતિ તથા અગ્નિભૂતિના દીક્ષિત થવાના સમાચાર સાંભળીને વાયુભૂતિ ભગવાન મહાવીર પાસે પહોંચ્યા. ભગવાને તેમને સંબોધિત કરતાં કહ્યું — વાયુભૂતિ ! તારા મનમાં એ સંશય છે કે જીવ અને શરીર એક જ છે અથવા જુદા-જુદા છે ? તને વેદ-પદોનો સાચો અર્થ સમજાયો નથી, એટલા માટે તને આ પ્રકારનો સંદેહ થઈ રહ્યો છે.^૪ તું એમ માને છે કે પૃથ્વી, જલ, તેજ અને વાયુ — આ ચાર ભૂતોના સમુદાયથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. જે રીતે મદ્ય ઉત્પન્ન કરનારી જુદી-જુદી વસ્તુઓમાં મદ્યશક્તિ દેખાતી નથી છતાં પણ તેમના સમુદાયથી મદ્યશક્તિ

૧. ગા. ૧૬૩૮-૯.

૨. ગા. ૧૬૪૧-૨.

૩. ગા. ૧૬૪૪.

૪. ગા. ૧૬૪૯

ઉત્પન્ન થાય છે, તે જ રીતે પૃથ્વી વગેરે કોઈ પણ પૃથક્ ભૂતમાં ચૈતન્યશક્તિ દેખાતી નથી છતાં પણ તેમના સમુદાયથી ચૈતન્યનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. જે રીતે જુદા-જુદા દ્રવ્યોના સમુદાયથી મદશક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલાક સમય સુધી સ્થિર રહીને કાલાંતરમાં વિનાશની સામગ્રી ઉપસ્થિત થતાં ફરીથી નષ્ટ થઈ જાય છે, તે જ રીતે ભૂતોના સમુદાયથી ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલાક સમય સુધી વિદ્યમાન રહીને કાલાંતરમાં વિનાશની સામગ્રી ઉપસ્થિત થતાં ફરી નષ્ટ થઈ જાય છે. આથી ચૈતન્ય ભૂતોનો ધર્મ છે અને ભૂતરૂપ શરીર તથા ચૈતન્યરૂપ આત્મા અભિન્ન છે.^૧

ભગવાન મહાવીર આ સંશયનું નિરાકરણ કરતાં કહે છે — હે વાયુભૂતિ ! તારો આ સંશય યોગ્ય નથી કેમકે ચૈતન્ય માત્ર ભૂતોના સમુદાયથી ઉત્પન્ન નથી થઈ શકતું. તે સ્વતંત્રરૂપે સત્ છે કેમકે પ્રત્યેક ભૂતમાં તેની સત્તાનો અભાવ છે. જેનો પ્રત્યેક અવયવમાં અભાવ હોય તે સમુદાયથી પણ ઉત્પન્ન નથી થઈ શકતું. રેતીના પ્રત્યેક કણમાં તેલ નથી આથી રેતીના સમુદાયમાંથી પણ તેલ નથી નીકળી શકતું. તલના સમુદાયમાંથી તેલ નીકળે છે કેમકે પ્રત્યેક તલમાં તેલની સત્તા છે.^૨ તારું એ કથન કે મદના પ્રત્યેક દ્રવ્યમાં મદ અવિદ્યમાન છે, અયોગ્ય છે. વસ્તુતઃ મદના પ્રત્યેક અંગમાં પણ મદની ન્યૂન અથવા અધિક માત્રા વિદ્યમાન છે જ, એટલા માટે તે સમુદાયથી ઉત્પન્ન થાય છે.^૩

ભૂતોમાં પણ મદાંગોની માફક પ્રત્યેકમાં ચૈતન્યની માત્રા વિદ્યમાન છે આથી તે સમુદાયથી પણ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે, એવું માની લેવામાં આવે તો શું આપત્તિ છે ? આ વાત નથી માની શકાતી કેમકે જે રીતે મદના પ્રત્યેક અંગ — ધાતકીપુષ્પ, ગોળ, દ્રાક્ષા, ઈશ્વરસ વગેરેમાં મદશક્તિ જોવામાં આવે છે તે જ રીતે પ્રત્યેક ભૂતમાં ચૈતન્યશક્તિનું દર્શન નથી થતું. આથી એમ નથી કહી શકાતું કે માત્ર ભૂતસમુદાયથી જ ચૈતન્ય ઉત્પન્ન થાય છે.^૪

મદના પ્રત્યેક અંગમાં પણ જો મદશક્તિ ન માનીએ તો શું દોષ છે ? જો ભૂતોમાં ચૈતન્યની માફક મદના પણ પ્રત્યેક અંગમાં મદશક્તિ ન હોય તો એવો નિયમ જ નથી બની શકતો કે મદના ધાતકીપુષ્પ વગેરે તો કારણો છે અને અન્ય પદાર્થો નહિ. આવી સ્થિતિમાં રાખ, પત્થર વગેરે કોઈ પણ વસ્તુ મદનું કારણ બની જશે અને કોઈ પણ સમુદાયથી મદ ઉત્પન્ન થઈ જશે. પરંતુ વ્યવહારમાં આમ નથી થતું. આથી મદના પ્રત્યેક અંગભૂત પદાર્થમાં મદશક્તિનું અસ્તિત્વ અવશ્ય માનવું જોઈએ.^૫

૧. ગા. ૧૬૫૦-૧.

૨. આ સત્કાર્યવાદનો મૂળભૂત સિદ્ધાંત છે.

૩. ગા. ૧૬૫૨.

૪. ગા. ૧૬૫૩

૫. ગા. ૧૬૫૪.

ઈન્દ્રિય-ભિન્ન આત્મસાધક અનુમાન :

ભૂત અથવા ઈન્દ્રિયોથી જુદા કોઈ તત્ત્વનો ધર્મ ચૈતન્ય છે, કેમકે ભૂત અથવા ઈન્દ્રિયો દ્વારા ઉપલબ્ધ પદાર્થનું સ્મરણ થાય છે, જેમ પાંચ ઝરુખામાંથી ઉપલબ્ધ વસ્તુનું સ્મરણ થવાને કારણે ઝરુખાઓથી ભિન્નસ્વરૂપ દેવદત્તનો ધર્મ ચૈતન્ય છે. જેમ ક્રમશઃ પાંચ ઝરુખામાંથી જોનાર દેવદત્ત એક જ છે અને તે આ ઝરુખાઓથી ભિન્ન છે કેમકે તે પાંચે ઝરુખાઓ દ્વારા જોવામાં આવેલી ચીજોનું સ્મરણ કરે છે, તે જ રીતે પાંચે ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગૃહીત પદાર્થોનું સ્મરણ કરનાર પણ ઈન્દ્રિયોથી ભિન્ન કોઈ તત્ત્વ અવશ્ય હોવું જોઈએ. આ જ તત્ત્વનું નામ આત્મા અથવા જીવ અથવા ચૈતના છે. જો સ્વયં ઈન્દ્રિયોને જ ઉપલબ્ધિકર્તા માની લેવામાં આવે તો શું આપત્તિ છે ? ઈન્દ્રિયવ્યાપાર બંધ થવાથી અથવા ઈન્દ્રિયોનો નાશ થવાથી પણ ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગૃહીત વસ્તુનું સ્મરણ થાય છે તથા ક્યારેક-ક્યારેક ઈન્દ્રિયવ્યાપારના અસ્તિત્વમાં પણ અન્યમનસ્કને વસ્તુનું જ્ઞાન નથી થતું, આથી એમ માનવું જોઈએ કે કોઈ વસ્તુનું જ્ઞાન ઈન્દ્રિયોને નથી થતું પરંતુ ઈન્દ્રિયભિન્ન કોઈ અન્યને જ થાય છે. આ જ જ્ઞાતા આત્મા છે.^૧

બીજું અનુમાન આ મુજબ છે : આત્મા ઈન્દ્રિયોથી ભિન્ન છે, કેમકે તે એક ઈન્દ્રિય દ્વારા ગૃહીત પદાર્થને બીજી ઈન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરે છે. જેમ એક બારીમાંથી જોવામાં આવેલાં ઘડાને દેવદત્ત બીજી બારીમાંથી ગ્રહણ કરે છે આથી દેવદત્ત બંને બારીઓથી ભિન્ન છે, તેવી જ રીતે આત્મા પણ એક ઈન્દ્રિયથી ગૃહીત વસ્તુને બીજી ઈન્દ્રિયથી ગ્રહણ કરે છે આથી તે ઈન્દ્રિયોથી ભિન્ન છે. બીજી વાત એ છે કે વસ્તુનું ગ્રહણ એક ઈન્દ્રિયથી થાય છે પરંતુ વિકાર બીજી ઈન્દ્રિયમાં થાય છે, જેમ આંખો દ્વારા આમલી વગેરે આમ્લ પદાર્થ દેખાય છે પરંતુ લાલાસ્રવાદિ વિકાર (લાળ પડવી, મોંમાં પાણી આવવું) જિહ્વામાં થાય છે, આથી એમ માનવું પડે છે કે આત્મા ઈન્દ્રિયોથી ભિન્ન છે.^૨

ત્રીજું અનુમાન આ પ્રમાણે છે : જીવ ઈન્દ્રિયોથી ભિન્ન છે, કેમકે તે બધી ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગૃહીત અર્થનું સ્મરણ કરે છે. જે રીતે પોતાની ઈચ્છાથી રૂપ વગેરે એક-એક ગુણના જ્ઞાતા એવા પાંચ પુરુષોથી રૂપ વગેરેનું જ્ઞાન ગ્રહણ કરનારો પુરુષ ભિન્ન છે, તે જ રીતે પાંચે ઈન્દ્રિયોથી ઉપલબ્ધ અર્થનું સ્મરણ કરનારું પાંચે ઈન્દ્રિયોથી ભિન્ન કોઈ તત્ત્વ હોવું જોઈએ. આ જ તત્ત્વ આત્મા છે.^૩

૧. ગા. ૧૬૫૭-૮.

૨. ગા. ૧૬૫૮.

૩. ગા. ૧૬૬૦.

આત્માની નિત્યતા :

આત્મા શરીરથી ભિન્ન સાબિત થવાં છતાં પણ શરીરની જેમ ક્ષણિક તો છે જ. આવી દશામાં તે શરીરની સાથે જ નષ્ટ થઈ જાય છે. તો પછી તેને શરીરથી ભિન્ન સાબિત કરવાનો શો ફાયદો ? આ શંકા યોગ્ય નથી. પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ કરનાર જીવનો તેના પૂર્વ ભવના શરીરનો નાશ થઈ જવા છતાં પણ ક્ષય નથી માની શકાતો. જીવનો ક્ષય માનવાથી પૂર્વ ભવનું સ્મરણ કરનાર કોઈ નથી રહેતું. જે રીતે બાલ્યાવસ્થાનું સ્મરણ કરનાર વૃદ્ધના આત્માનો બાલ્યકાળમાં સર્વથા નાશ નથી થઈ જતો કેમકે તે બાલ્યાવસ્થાનું સ્મરણ કરતો પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે, બરાબર એ જ રીતે જીવ પણ પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ કરે છે, આ વાત સાબિત થયેલી છે. અથવા જે રીતે વિદેશમાં ગયેલ કોઈ વ્યક્તિ-સ્વદેશની વાતોનું સ્મરણ કરે છે આથી તેને નષ્ટ નથી માની શકાતો, તે જ રીતે પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ કરનાર જીવનો પણ સર્વથા નાશ ન માની શકાય.^૧

જો કોઈ એમ કહે કે જીવરૂપ વિજ્ઞાનને ક્ષણિક માનીને પણ વિજ્ઞાન-સંતતિના સામર્થ્યથી સ્મરણની સિદ્ધિ કરી શકાય છે, તો તેનો અર્થ એ થયો કે શરીરનો નાશ થઈ જવા છતાં પણ વિજ્ઞાન-સંતતિનો નાશ નથી થયો. આથી વિજ્ઞાન-સંતતિ શરીરથી ભિન્ન જ સાબિત થઈ. વિજ્ઞાનનું સર્વથા ક્ષણિક હોવું સંભવિત નથી કેમકે પૂર્વોપલબ્ધ વસ્તુનું સ્મરણ થતું હોવાનું જોઈ શકાય છે. જે ક્ષણિક હોય છે તેને અતીતનું સ્મરણ નથી થઈ શકતું. કેમકે આપણને અતીતનું સ્મરણ થાય છે આથી આપણું વિજ્ઞાન સર્વથા ક્ષણિક નથી. ક્ષણિકવાદના અનેક દોષો તરફ સંકેત કરતાં ભાષ્યકારે એવા મતની સ્થાપના કરી છે કે જ્ઞાન-સંતતિનું જે સામાન્ય રૂપ છે તે નિત્ય છે આથી તેનો ક્યારેય પણ વ્યવચ્છેદ નથી થતો. એ જ આત્મા નામે પ્રસિદ્ધ છે.^૨

આત્માની અદેશ્યતા :

જો આત્મા શરીરથી ભિન્ન છે તો તે શરીરમાં પ્રવેશ સમયે અથવા ત્યાંથી બહાર નીકળતાં દેખાતો કેમ નથી ? કોઈ પણ વસ્તુની અનુપલબ્ધિ બે જાતની હોય છે : (૧) જે વસ્તુ ખરશ્રૂંગાદિ માફક સર્વથા અસત્ હોય તે ક્યારેય ઉપલબ્ધ નથી હોતી; (૨) વસ્તુ સત્ હોવા છતાં પણ બહુ દૂર, બહુ પાસે, અતિ સૂક્ષ્મ વગેરે હોવાને કારણે ઉપલબ્ધ નથી હોતી. આત્મા સ્વભાવથી અમૂર્ત છે તથા તેનું કાર્મણ શરીર પરમાણુની માફક સૂક્ષ્મ છે આથી તે આપણા શરીરમાં પ્રવેશ કરતી વખતે અથવા શરીરમાંથી બહાર નીકળતી વખતે જોવામાં નથી આવતો.^૩

૧. ગા. ૧૬૭૧.

૨. ગા. ૧૬૭૨-૧૬૮૧.

૩. ગા. ૧૬૮૩

આ પ્રમાણે જ્યારે ભગવાન મહાવીરે વાયુભૂતિના સંશયનું નિવારણ કર્યું ત્યારે તેમણે પોતાના ૫૦૦ શિષ્યો પાસે ભગવાન પાસે દીક્ષા અંગીકાર કરી લીધી.^૧

શૂન્યવાદનું નિરસન :

ઈન્દ્રભૂતિ વગેરે ત્રણેને દીક્ષિત થયેલા સાંભળીને વ્યક્તે વિચાર કર્યો કે મારે પણ મહાવીર પાસે પહોંચવું જોઈએ. એમ વિચારીને તેઓ ભગવાન મહાવીર પાસે પહોંચ્યા. ભગવાને તેમને આવેલા જોઈને સંબોધિત કરતાં કહ્યું — હે વ્યક્ત ! તારા મનમાં એમ સંશય છે કે ભૂતોનું અસ્તિત્વ છે કે નહિ ? તું વેદવાક્યોનો યથાર્થ અર્થ નથી જાણતો, એટલા માટે તને આ પ્રકારની શંકા છે. હું તને આનો સાચો અર્થ બતાવીશ જેથી તારો સંશય દૂર થશે.^૨

હે વ્યક્ત ! તું એમ સમજે છે કે પ્રત્યક્ષ દેખાનારા આ બધા ભૂતો સ્વપ્નોપમ છે તથા જીવ, પુણ્ય, પાપ વગેરે પરોક્ષ પદાર્થો પણ માયોપમ છે. આ રીતે સમસ્ત સંસાર યથાર્થમાં શૂન્યરૂપ છે. તું એમ પણ જાણે છે કે સંસારમાં સઘળો વ્યવહાર હ્રસ્વ-દીર્ઘની માફક સાપેક્ષ છે. આથી વસ્તુની સિદ્ધિ સ્વતઃ, પરતઃ, ઉભયતઃ તથા અન્ય કોઈ પણ પ્રકારથી નથી થઈ શકતી. આથી બધું જ શૂન્ય છે. આ જ રીતે પદાર્થની સાથે અસ્તિત્વ, એકત્વ, અનેકત્વ વગેરેનો કોઈ પ્રકારનો સંબંધ સાબિત નથી થઈ શકતો, આથી બધું શૂન્ય છે. ઉત્પત્તિ, અનુત્પત્તિ, ઉભય, અનુભય વગેરેમાં પણ આ જ પ્રકારના અનેક દોષો ઉપસ્થિત થાય છે, આથી જગતને શૂન્યરૂપ જ માનવું જોઈએ.^૩

આ શંકાઓનું નિવારણ આ મુજબ છે : જો સંસારમાં ભૂતોનું અસ્તિત્વ જ ન હોય તો તેમના વિષયમાં આકાશ-કુસુમ સમાન સંશય જ ઉત્પન્ન ન થાય. જે વસ્તુ વિદ્યમાન હોય છે તેના જ વિષયમાં સંશય થાય છે જેમ કે સ્થાણુ અને પુરુષના વિષયમાં. એવી કઈ વિશેષતા છે કે જેના કારણે સ્થાણુ-પુરુષના વિષયમાં તો સંદેહ થાય છે પરંતુ આકાશ-કુસુમના વિષયમાં સંદેહ નથી થતો ? અથવા એવું કેમ નથી થતું કે આકાશ-કુસુમ વગેરેના વિષયમાં જ સંદેહ થાય તથા સ્થાણુ-પુરુષના વિષયમાં સંદેહ ન થાય ? આથી એમ માનવું જોઈએ કે આકાશકુસુમની સમાન બધું સમાનરૂપથી શૂન્ય નથી. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન તથા આગમ દ્વારા પદાર્થની સિદ્ધિ થાય છે, આથી આ પ્રમાણોના વિષયભૂત પદાર્થોના સંબંધમાં જ સંશય ઉત્પન્ન થાય છે. જે સર્વપ્રમાણીત છે તેના વિષયમાં સંશય કેવી રીતે થઈ શકે ? એટલા માટે સ્થાણુ-પુરુષ વગેરે પદાર્થોના વિષયમાં તો સંદેહ થાય છે પરંતુ આકાશ-કુસુમ વગેરેના

૧. ગા. ૧૬૮૬.

૨. ગા. ૧૬૮૭-૮.

૩. ગા. ૧૬૮૦-૬.

વિષયમાં નહિ. બીજી વાત એ છે કે સંશયાદિ જ્ઞાનપર્યાય છે. જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ જોય વિના સંભવતી નથી. આથી જો જોય જ નથી તો સંશય ઉત્પન્ન જ કેવી રીતે થશે ?'

અહીં કોઈ એમ કહી શકે કે એવો કોઈ નિયમ નથી કે જો બધાનો અભાવ હોય તો સંશય જ ન થાય. જેમ સૂતેલાં પુરુષ પાસે કંઈ પણ નથી હોતું છતાં પણ તે સ્વપ્નમાં સંશય કરે છે કે 'આ ગજરાજ છે અથવા પર્વત ?' આથી બધું શૂન્ય હોવા છતાં પણ સંશય થઈ શકે છે. આ કથન યોગ્ય નથી. સ્વપ્નમાં જે સંદેહ થાય છે તે પણ પૂર્વાનુભૂત વસ્તુના સ્મરણથી જ થાય છે. જો બધી વસ્તુઓનો સર્વથા અભાવ હોય તો સ્વપ્નમાં પણ સંશય ન થાય. જે કારણોથી સ્વપ્ન થાય છે તે આ મુજબ છે : અનુભૂત અર્થ — જેમકે સ્નાનાદિ, દષ્ટ અર્થ — જેમકે હસ્તિ-તુરગાદિ, ચિંતિત અર્થ — જેમકે પ્રિયતમા વગેરે, શ્રુત અર્થ — જેમકે સ્વર્ગ-નરકાદિ, પ્રકૃતિ વિકાર — જેમકે વાત-પિત્તાદિ, અનુકૂળ અથવા પ્રતિકૂળ દેવતા, સજળ પ્રદેશ, પુણ્ય તથા પાપ. આથી સ્વપ્ન પણ ભાવરૂપ છે. સ્વપ્ન ભાવરૂપ છે કેમકે ઘટ-વિજ્ઞાનાદિ માફક તે પણ વિજ્ઞાનરૂપ છે અથવા સ્વપ્ન ભાવરૂપ છે કેમકે તે પણ પોતાના કારણોથી ઉત્પન્ન થાય છે, જેમ ઘટ વગેરે પોતાના કારણોથી ઉત્પન્ન થવાને કારણે ભાવરૂપ છે.^૨

શૂન્યવાદમાં એક દોષ એ પણ છે કે જો બધું જ શૂન્ય હોય તો સ્વપ્ન-અસ્વપ્ન, સત્ય-મિથ્યા, ગન્ધર્વનગર-પાટલિપુત્ર, મુખ્ય-ગૌણ, સાધ્ય-સાધન, કાર્ય-કારણ, વક્તા-વચન, ત્રિઅવયવ-પંચાવયવ, સ્વપક્ષ-પરપક્ષ વગેરે ભેદ પણ ન હોય.^૩

એમ કહેવું કે સમસ્ત વ્યવહાર સાપેક્ષ છે, આથી કોઈ પદાર્થની સ્વરૂપસિદ્ધિ નથી થઈ શકતી, અયુક્ત છે. આપણી સામે એક પ્રશ્ન છે કે હસ્વ-દીર્ઘનું જ્ઞાન યુગપદ્ થાય છે કે ક્રમશઃ ? જો યુગપદ્ થાય છે તો જે સમયે મધ્યમા આંગળીના વિષયમાં દીર્ઘત્વનો પ્રતિભાસ થયો તે જ સમયે પ્રદેશિનીમાં હસ્વત્વનો પ્રતિભાસ થયો, એવું માનવું પડશે. આવી અવસ્થામાં એમ નથી કહી શકાતું કે હસ્વત્વ-દીર્ઘત્વ સાપેક્ષ છે. જો હસ્વ-દીર્ઘનું જ્ઞાન ક્રમશઃ થાય છે તો પહેલાં પ્રદેશિનીમાં હસ્વત્વનું જ્ઞાન થાય છે જે મધ્યમા આંગળીના દીર્ઘત્વના પ્રતિભાસથી નિરપેક્ષ છે. આથી એમ માનવું પડે છે કે હસ્વત્વ-દીર્ઘત્વનો વ્યવહાર માત્ર સાપેક્ષ નથી. એક બીજું ઉદાહરણ લઈએ. બાળક જન્મ લીધાં પછી સર્વપ્રથમ આંખો ખોલીને જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે તેમાં શાની અપેક્ષા છે ? તથા બે સદેશ પદાર્થોનું જ્ઞાન જો એક સાથે થાય તો તેમાં પણ કોઈની અપેક્ષા દૃષ્ટિગોચર નથી થતી. આ બધી મુશ્કેલીઓ

૧. ગા. ૧૬૮૭-૧૭૦૦.

૨. ગા. ૧૭૦૨-૪.

૩. ગા. ૧૭૦૫-૯.

ધ્યાનમાં રાખતાં એ માનવું જોઈએ કે કોઈ એક વસ્તુનું સ્વવિષયક જ્ઞાન અન્ય વસ્તુની અપેક્ષા વિના થાય છે. તત્ત્રતિપક્ષી પદાર્થનું સ્મરણ થવાથી આ પ્રકારનો વ્યપદેશ અવશ્ય થાય છે કે આ અમુકથી હ્રસ્વ છે, અમુકથી દીર્ઘ છે વગેરે. આથી પદાર્થોને સ્વતઃ સિદ્ધ માનવા જોઈએ.^૧

પદાર્થના અસ્તિત્વ વગેરે ધર્મોની સિદ્ધિ આ પ્રમાણે કરી શકાય છે : જો પદાર્થના અસ્તિત્વ વગેરે ધર્મો અન્યનિરપેક્ષ ન હોય તો હ્રસ્વ પદાર્થોનો નાશ થાય ત્યારે દીર્ઘ પદાર્થોનો પણ સર્વથા નાશ થઈ જવો જોઈએ, કેમકે દીર્ઘ પદાર્થોની સત્તા હ્રસ્વ પદાર્થ સાપેક્ષ છે. પરંતુ એવું નથી થતું. આથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે પદાર્થના હ્રસ્વ વગેરે ધર્મોનું જ્ઞાન અને વ્યવહાર જ પરસાપેક્ષ છે, તેમના અસ્તિત્વ વગેરે ધર્મો નહિ.^૨ ઘટસત્તા ઘટનો ધર્મ હોવાને કારણે ઘટથી અભિન્ન છે પરંતુ પટાદિથી ભિન્ન છે. ઘટની જેમ પટાદિની સત્તા પટાદિમાં છે જ આથી ઘટની માફક અઘટરૂપ પટાદિ પણ વિદ્યમાન છે. આ જ રીતે અઘટનું અસ્તિત્વ હોવાને કારણે તદ્ભિન્નને ઘટ કહી શકાય છે. અહીં એક શંકા પેદા થઈ શકે છે કે જો ઘટ અને અસ્તિત્વ એક જ હોય તો એવો નિયમ કેમ નથી બની શકતો કે ‘જે જે અસ્તિરૂપ છે તે બધું ઘટ જ છે?’ આવું એટલા માટે નથી થતું કે ઘટનું અસ્તિત્વ ઘટમાં જ છે, પટાદિમાં નહિ. આથી ઘટ અને તેના અસ્તિત્વને અભિન્ન માનીને પણ એ નિયમ નથી બની શકતો કે ‘જે જે અસ્તિરૂપ છે તે બધું ઘટ જ છે.’ માત્ર ‘અસ્તિ’ અર્થાત્ ‘છે’ કહેવાથી જેટલા પદાર્થોમાં અસ્તિત્વ છે તે બધાનો બોધ થશે. તેમાં ઘટ અને અઘટ બધાનો સમાવેશ થશે. ‘ઘટ છે’ એવું કહેવાથી તો તેટલો જ બોધ થશે કે માત્ર ઘટ છે. એનું કારણ એ છે કે ઘટનું અસ્તિત્વ ઘટ સુધી જ સીમિત છે. જેમ ‘વૃક્ષ’ કહેવાથી આંબો, લીમડો વગેરે બધાં વૃક્ષોનો બોધ થાય છે કેમકે આ બધામાં વૃક્ષત્વ સમાનરૂપે વિદ્યમાન છે. પરંતુ ‘આમ્ર’ કહેવાથી તો માત્ર આમ્ર વૃક્ષનો જ બોધ થશે કેમકે તેનું વૃક્ષત્વ ત્યાં સુધી જ સીમિત છે.^૩ આ જ રીતે જાત-અજાત, દૃશ્ય-અદૃશ્ય વગેરેની પણ સિદ્ધિ કરી શકાય છે. આ રીતે પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ વગેરે પ્રત્યક્ષ દેખાતા ભૂતાદિના વિષયમાં સંદેહ ન થવો જોઈએ. વાયુ તથા આકાશ પ્રત્યક્ષ દેખાતા નથી આથી તેમના વિષયમાં સંદેહ થઈ શકે છે. આ સંશયનું નિવારણ અનુમાનથી થઈ શકે છે.

૧. ગા. ૧૭૧૦-૧.

૨. ગા. ૧૭૧૫.

૩. ગા. ૧૭૨૨-૩.

૪. ગા. ૧૭૨૪.

વાયુ અને આકાશનું અસ્તિત્વ :

સ્પર્શાદિ ગુણોનો કોઈ ગુણી અવશ્ય હોવો જોઈએ કેમકે તે ગુણો છે, જેમકે રૂપ ગુણનો ગુણી ઘટ છે. સ્પર્શાદિ ગુણોનો જે ગુણી છે તે વાયુ છે.^૧

પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, વાયુ — આ બધાનો કોઈ આધાર હોવો જોઈએ કેમકે આ બધા મૂર્ત છે. જે મૂર્ત હોય છે તેનો આધાર અવશ્ય હોય છે, જેમકે પાણીનો આધાર ઘડો છે. પૃથ્વી વગેરેનો જે આધાર છે તે જ આકાશ છે.^૨

આ પ્રમાણે ભગવાન મહાવીર વ્યક્તની ભૂતવિષયક શંકાનું સમાધાન કરતાં આગળ કહે છે કે જ્યાં સુધી શસ્ત્રથી ઉપઘાત ન થયો હોય ત્યાં સુધી આ ભૂતો સચેતન છે, શરીરના આધારભૂત છે, વિવિધ પ્રકારે જીવોના ઉપયોગમાં આવે છે.^૩

ભૂતોની સજીવતા :

પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ અને વાયુ સચેતન છે કેમકે તેમાં જીવના લક્ષણો જોઈ શકાય છે. આકાશ અમૂર્ત છે. તે માત્ર જીવનો આધાર જ બને છે. તે સજીવ નથી.^૪ પૃથ્વી સચેતન છે કેમકે તેમાં જીવમાં દેખી શકાતાં જન્મ, જરા, જીવન, મરણ, ક્ષતસંરોહણ, આહાર, દોહદ, રોગ, ચિકિત્સા વગેરે લક્ષણો મળી આવે છે. સ્પૃષ્ટપ્રરોદિકા (લાજવન્તી) ક્ષુદ્ર જીવની માફક સ્પર્શથી સંકુચિત થઈ જાય છે. વેલ પોતાનો આશ્રય પ્રાપ્ત કરવા માટે મનુષ્યની માફક વૃક્ષ તરફ વધતી જોઈ શકાય છે. શમી વગેરેમાં નિદ્રા, પ્રબોધ, સંકોચ વગેરે લક્ષણો માનવામાં આવે છે. બકુલ શબ્દનો, અશોક રૂપનો, કુરબક ગંધનો, વિરહક રસનો, ચંપક સ્પર્શનો ઉપભોગ કરતા દષ્ટિગોચર થાય છે.^૫ જલ પણ સચેતન છે. ભૂમિ ખોદવાથી સ્વાભાવિક રૂપે નીકળવાને કારણે દેડકાની જેમ જલ સજીવ સિદ્ધ થાય છે. મત્સ્યની જેમ સ્વાભાવિક રૂપે આકાશમાંથી પડવાને કારણે જલને સચેતન માનવું જોઈએ.^૬ વાયુની સચેતનતાનું પ્રમાણ આ છે : જેમ ગાય કોઈની પ્રેરણા વિના જ અનિયમિત રૂપે તિર્યક ગમન કરે છે, વાયુ પણ તે જ રીતે કરે છે આથી તે સજીવ છે. અગ્નિ પણ સજીવ છે કેમકે જેમ મનુષ્યમાં આહાર વગેરેથી વૃદ્ધિ અને વિકાર જોઈ શકાય છે તેવી જ રીતે અગ્નિમાં પણ કાષ્ઠાદિ આહારથી વૃદ્ધિ અને વિકાર જોઈ શકાય છે.^૭

૧. ગાથા ૧૭૪૯.

૨. ગા. ૧૭૫૦.

૩. ગા. ૧૭૫૧.

૪. ગા. ૧૭૫૨.

૫. ગા. ૧૭૫૪-૫.

૬. ગા. ૧૭૫૭.

૭. ગા. ૧૭૫૮.

હિંસા-અહિંસાનો વિવેક :

જો પૃથ્વી વગેરે ભૂતોમાં અનંત જીવો વિદ્યમાન છે તો સાધુએ આહારાદિ લેવાને કારણે અનંત જીવોની હિંસાનો દોષ લાગશે. આવી સ્થિતિમાં સાધુને અહિંસક કેવી રીતે માની શકાશે ? ભૂતો સજીવ હોવા છતાં પણ સાધુને હિંસાનો દોષ એટલા માટે નથી લાગતો કે શસ્ત્રોપહત પૃથ્વી વગેરે ભૂતોમાં જીવ નથી હોતો. આવા ભૂતો નિર્જીવ જ હોય છે. એવું કથન પણ યોગ્ય નથી કે કોઈ વ્યક્તિ માત્ર જીવનો ઘાતક બનવાથી હિંસક થઈ જાય છે. એ કથન પણ અનુચિત છે કે એક વ્યક્તિ કોઈ પણ જીવનો ઘાતક નથી આથી તે નિશ્ચિત રૂપે અહિંસક છે. એમ માનવું પણ યુક્તિસંગત નથી કે થોડાક જીવ હોય તો હિંસા નથી થતી અને અધિક જીવ હોય તો હિંસા થાય છે. હિંસક અને અહિંસકની ઓળખાણ એ છે કે જીવની હત્યા ન કરવાં છતાં પણ દુષ્ટ ભાવોને કારણે વ્યક્તિ હિંસક કહેવાય છે તથા જીવનો ઘાતક હોવા છતાં પણ વ્યક્તિ શુદ્ધ ભાવોને કારણે અહિંસક કહેવાય છે. પાંચ સમિતિ તથા ત્રણ ગુપ્તિ સંપન્ન જ્ઞાની મુનિ અહિંસક છે. આનાથી વિપરીત જે અસંયમી છે તે હિંસક છે. સંયમી કોઈ જીવનો ઘાત કરે કે ન કરે પરંતુ તે હિંસક નથી કહેવાતો કેમકે હિંસા-અહિંસાનો આધાર આત્માનો અધ્યવસાય છે, નહિ કે ક્રિયા. વસ્તુતઃ અશુભ પરિણામનું નામ જ હિંસા છે. આ અશુભ પરિણામ બાહ્ય જીવઘાતની અપેક્ષા રાખી પણ શકે છે અને નહીં પણ. જે જીવવધ અશુભ પરિણામજન્ય છે અથવા અશુભ પરિણામનો જનક છે તે જીવવધ તો હિંસા છે જ. જે જીવવધ અશુભ પરિણામનો જનક નથી તે હિંસાની કોટિની બહાર છે. જે રીતે શબ્દાદિ વિષયો વીતરાગમાં રાગ ઉત્પન્ન નથી કરી શકતા કેમકે વીતરાગના ભાવો શુદ્ધ હોય છે તે જ રીતે સંયમીનો જીવવધ પણ હિંસા નથી કહેવાતો કેમકે તેનું મન શુદ્ધ છે.^૧

આ પ્રમાણે ભગવાન મહાવીરે વ્યક્તનો સંશય દૂર કર્યો અને તેમણે પોતાના ૫૦૦ શિષ્યો સહિત ભગવાન પાસેથી દીક્ષા ગ્રહણ કરી.^૨

ઈહલોક અને પરલોકની વિચિત્રતા :

ઉપર્યુક્ત ચાર પંડિતોના દીક્ષિત થયાના સમાચાર સાંભળીને સુધર્મા ભગવાન મહાવીર પાસે પહોંચ્યા. મહાવીરે તેમને સંબોધિત કરતાં કહ્યું — સુધર્મા ! તને એવો સંશય છે કે જીવ જેવો આ ભવમાં છે તેવો જ પરભવમાં પણ હોય છે કે નહિ ? તને વેદપદોનો અર્થ જ્ઞાત નથી એટલા માટે આ પ્રકારનો સંશય થાય છે. હું તારા સંશયનું નિવારણ કરીશ.^૩

૧. ગા. ૧૭૬૨-૮.

૨. ગા. ૧૭૬૯.

૩. ગા. ૧૭૭૦-૨.

કાર્ય કારણની સમાન જ હોય છે તેવી માન્યતા યોગ્ય નથી. એવો કોઈ એકાન્તિક નિયમ નથી કે કાર્ય કારણની જેવું જ હોય છે. શ્રૃંગમાંથી પણ શર નામની વનસ્પતિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેની પર જો સરસવનો લેપ કરવામાં આવે તો ફરી તેમાંથી એક વિશેષ પ્રકારનું ઘાસ ઉત્પન્ન થાય છે. ગાય તથા બકરીના વાળથી દૂર્વા (દાભ) ઉત્પન્ન થાય છે. એ જ રીતે વિવિધ પ્રકારના દ્રવ્યોના સંયોગથી વિલક્ષણ વનસ્પતિની ઉત્પત્તિનું વર્ણન વૃક્ષાયુર્વેદમાં મળે છે. આથી એમ માનવું જોઈએ કે કારણથી વિલક્ષણ કાર્ય પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. એવો એકાન્તિક નિયમ નથી કે કાર્ય કારણાનુરૂપ જ હોય.^૧

કારણાનુરૂપ કાર્ય માનવાથી પણ ભવાન્તરમાં વિચિત્રતા સંભવે છે. કારણાનુરૂપ કાર્ય સ્વીકારવાથી પણ એમ નિશ્ચિત નથી કહી શકાતું કે મનુષ્ય મરીને મનુષ્ય જ બને છે. આમ કેમ? બીજને અનુરૂપ અંકુરની ઉત્પત્તિ માનવા છતાં પણ પરભવમાં જીવમાં વૈચિત્ર્ય માનવું જ પડશે. મનુષ્યનું ઉદાહરણ લઈએ. ભવાંકુરનું બીજ મનુષ્ય પોતે ન હોતાં-તેનું કર્મ હોય છે. કર્મ વિચિત્ર છે આથી તેનો પરભવ પણ વિચિત્ર જ હશે.^૨ કર્મની વિચિત્રતાનું પ્રમાણ એ છે કે કર્મ પુદ્ગલનું પરિણામ છે આથી તેમાં બાહ્ય અબ્રાદિ વિકાર માફક વૈચિત્ર્ય હોવું જોઈએ. કર્મની વિચિત્રતાના રાગ-દ્વેષાદિ વિશેષ કારણો છે.^૩

કર્મના અભાવમાં પણ ભવ માની લેવામાં આવે તો શું આપત્તિ છે? આવી સ્થિતિમાં ભવનો નાશ પણ નિષ્કારણ માનવો પડશે અને મોક્ષને માટે તપસ્યા વગેરે અનુષ્ઠાન પણ વ્યર્થ સાબિત થશે. એ જ રીતે જીવોના વૈસાદશ્યને પણ નિષ્કારણ માનવું પડશે.^૪ આ રીતે કર્મના અભાવમાં ભવની સત્તા માનતાં અનેક દોષોનો સામનો કરવો પડશે.

કર્મના અભાવમાં સ્વભાવથી જ પરભવ માનવામાં શું હાનિ છે? તેનો ઉત્તર આપતાં મહાવીર કહે છે કે સ્વભાવ શું છે? તે કોઈ વસ્તુ છે, નિષ્કારણતા છે અથવા વસ્તુધર્મ છે? વસ્તુ માનવાથી તેની ઉપલબ્ધિ હોવી જોઈએ પરંતુ આકાશ-કુસુમ સમાન તેની ઉપલબ્ધિ નથી થતી આથી તે વસ્તુ નથી. જો અનુપલબ્ધ હોવા છતાં પણ સ્વભાવનું અસ્તિત્વ સ્વીકારી શકાય છે તો અનુપલબ્ધ હોવા છતાં કર્મનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં શું આપત્તિ છે? બીજી વાત એ છે કે સ્વભાવની વિસદશતા વગેરેની સિદ્ધિ માટે કોઈ હેતુ નથી મળતો કે જેનાથી જગત્-વૈચિત્ર્ય સાબિત થઈ

૧. ગા. ૧૭૭૩-૫.

૨. ગા. ૧૭૭૬-૮.

૩. ગા. ૧૭૮૦.

૪. ગા. ૧૭૮૪.

શકે. સ્વભાવની નિષ્કારણતામાં પણ અનેક દોષોની સંભાવના છે. સ્વભાવને વસ્તુધર્મ પણ નથી માની શકાતો કેમકે તેમાં પણ તેવા દૃશ્ય માટે કોઈ સ્થાન નથી રહેતું. સ્વભાવને પુદ્ગલરૂપ માનીને વૈસાદૃશ્યની સાબિતી કરવામાં આવે તો તે કર્મરૂપ જ સિદ્ધ થશે.^૧

આ પ્રમાણે ભગવાન મહાવીરે સુધર્માનો સંશય દૂર કર્યો અને તેમણે પોતાના ૫૦૦ શિષ્યો સહિત ભગવતી દીક્ષા અંગીકાર કરી.^૨

બંધ અને મોક્ષ :

ત્યાર પછી મંડિક ભગવાન મહાવીર પાસે પહોંચ્યા. ભગવાને તેમના મનનો સંશય પ્રકટ કરતાં કહ્યું — મંડિક ! તારા મનમાં સંદેહ છે કે બંધ અને મોક્ષ છે કે નહિ ? તું વેદપદોનો અર્થ યોગ્ય રીતે નથી સમજતો આથી તારા મનમાં આ પ્રકારનો સંદેહ ઉત્પન્ન થાય છે. હું તારો સંદેહ દૂર કરીશ.^૩

મંડિક ! તું વિચારે છે કે જો જીવનો કર્મ સાથે જે સંયોગ છે તે જ બંધ છે તો તે બંધ સાદિ છે કે અનાદિ ? જો તે સાદિ છે તો શું (૧) પ્રથમ જીવ અને ત્યારપછી કર્મ ઉત્પન્ન થાય છે અથવા (૨) પ્રથમ કર્મ અને ત્યારપછી જીવ ઉત્પન્ન થાય છે અથવા (૩) એ બંને સાથે જ ઉત્પન્ન થાય છે ? આ ત્રણે વિકલ્પોમાં નીચેના દોષો આવે છે :-

૧. કર્મની પહેલાં જીવની ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી કેમકે ખરશ્રૂંગ સમાન તેનો કોઈ હેતુ દૃષ્ટિગોચર નથી થતો. જો જીવની ઉત્પત્તિ નિર્હેતુક માની લેવામાં આવે તો તેનો વિનાશ પણ નિર્હેતુક માનવો પડશે.

૨. જીવની પહેલાં કર્મની ઉત્પત્તિ પણ સંભવતી નથી કેમકે જીવને કર્મનો કર્તા માનવામાં આવે છે. જો કર્તા જ ન હોય તો કર્મ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થઈ શકે ? જીવની માફક જ કર્મની નિર્હેતુક ઉત્પત્તિ પણ સંભવતી નથી. જો કર્મની ઉત્પત્તિ કોઈ કારણ વગર માની લેવામાં આવે તો તેનો વિનાશ પણ નિર્હેતુક માનવો પડશે. આથી કર્મને જીવની પહેલાં નથી માની શકાતું.

૩. જો જીવ તથા કર્મ બંનેની યુગપત્ ઉત્પત્તિ માની લેવામાં આવે તો જીવને કર્તા તથા કર્મને તેનું કાર્ય નથી કહી શકાતું. જે રીતે લોકમાં એક સાથે ઉત્પન્ન થનાર ગાયના શીંગડાઓમાંથી એકને કર્તા તથા બીજાને કાર્ય નથી કહી શકાતું તે જ રીતે એક સાથે ઉત્પન્ન થનાર જીવ અને કર્મમાં કર્તા અને કર્મનો વ્યવહાર નથી કરી શકાતો.^૪

૧. ગા. ૧૭૮૫-૧૭૯૩.

૨. ગા. ૧૮૦૧.

૩. ગા. ૧૮૦૨-૪.

૪. ગા. ૧૮૦૫-૧૮૧૦.

જીવ અને કર્મનો અનાદિ સંબંધ પણ યુક્તિસંગત પ્રતીત નથી થતો કેમકે એવું માનવાથી જીવની મુક્તિ ક્યારેય પણ નથી થઈ શકતી. જે વસ્તુ અનાદિ હોય છે તે અનંત પણ હોય છે જેમકે જીવ તથા આકાશનો સંબંધ. જીવ તથા કર્મના સંબંધને અનાદિ માનવાથી અનંત પણ માનવો જ પડશે. આવી સ્થિતિમાં જીવ ક્યારેય પણ મુક્ત ન થઈ શકે.^૧

આ યુક્તિઓનું સમાધાન કરતાં ભગવાન મહાવીર કહે છે કે શરીર તથા કર્મની સંતતિ અનાદિ છે કેમકે આ બંનેમાં પરસ્પર કાર્ય-કારણભાવ છે, જેમકે બીજ અને અંકુર. જે પ્રકારે બીજમાંથી અંકુર તથા અંકુરમાંથી બીજ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ ક્રમ અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવી રહ્યો છે આથી આ બંનેનાં સંતાન અનાદિ છે તે જ રીતે દેહથી કર્મ અને કર્મથી દેહની ઉત્પત્તિનો ક્રમ અનાદિ કાળથી ચાલ્યો આવી રહ્યો છે આથી આ બંનેના સંતાન અનાદિ છે. આથી જીવ અને કર્મસંબંધી ઉપયુક્ત વિકલ્પ વ્યર્થ છે. જીવ અને કર્મની સંતતિ અનાદિ છે. જીવ કર્મ દ્વારા શરીર ઉત્પન્ન કરે છે આથી તે શરીરનો કર્તા છે તથા શરીર દ્વારા કર્મ ઉત્પન્ન કરે છે આથી તે કર્મનો પણ કર્તા છે. શરીર તથા કર્મની સંતતિ અનાદિ છે આથી જીવ અને કર્મની સંતતિને પણ અનાદિ માનવી જોઈએ. આ રીતે જીવ અને કર્મનો બંધ પણ અનાદિ સાબિત થાય છે.^૨

એવું કથન કે જે અનાદિ છે તે અનંત પણ હોય છે, અયુક્ત છે. બીજ તથા અંકુરની સંતતિ અનાદિ હોવા છતાં પણ સાન્ત હોઈ શકે છે. એ જ રીતે અના કર્મ સંતતિનો પણ અંત થઈ શકે છે. બીજ તથા અંકુરમાંથી જો કોઈ પણ પોતાનું કાર્ય ઉત્પન્ન કર્યા પહેલાં જ નાશ પામી જાય તો તેના સંતાનનો પણ અંત થઈ જાય છે. આ જ નિયમ મરઘી અને ઈંડા માટે પણ છે. બીજું ઉદાહરણ લઈએ. સોનું તથા માટીનો સંયોગ અનાદિ સંતતિગત છે છતાં પણ ઉપાયવિશેષથી તે સંયોગનો નાશ થઈ જાય છે. બરાબર એ જ રીતે જીવ તથા કર્મના અનાદિ સંયોગનો પણ સમ્યગ્દર્શન વગેરે દ્વારા નાશ થઈ શકે છે.^૩ ત્યાર પછી આચાર્યે મોક્ષવિષયક વિવેચન કરતાં ભવ્ય અને અભવ્યના સ્વરૂપની ચર્ચા કરી છે.^૪

જીવ તથા કર્મના સંયોગનો નાશ ઉપાયજન્ય છે અર્થાત્ મોક્ષની ઉત્પત્તિ ઉપાયથી થઈ શકે છે. જે ઉપાયજન્ય છે તે કૃતક છે. જે કૃતક હોય છે તે અનિત્ય હોય છે, જેમકે ઘડો. આથી મોક્ષ પણ ઘડા સમાન કૃતક હોવાને કારણે અનિત્ય હોવું જોઈએ. આ સંશયનું નિવારણ કરતાં ભગવાન મહાવીર કહે છે કે એ નિયમ

૧. ગા. ૧૮૧૧.

૨. ગા. ૧૮૧૩-૫.

૩. ગા. ૧૮૧૭-૯.

૪. ગા. ૧૮૨૧-૧૮૩૬.

વ્યભિચારી છે કે જે કૃતક હોય છે તે અનિત્ય જ હોય છે. ઘટાદિનો પ્રધ્વંસાભાવ કૃતક હોવા છતાં પણ નિત્ય છે. જો પ્રધ્વંસાભાવને અનિત્ય માની લેવામાં આવે તો પ્રધ્વંસાભાવનો અભાવ થઈ જવાને કારણે વિનષ્ટ ઘટાદિ ફરી ઉત્પન્ન થઈ જવા જોઈએ. પરંતુ એવું થતું નથી. આથી પ્રધ્વંસાભાવને કૃતક હોવા છતાં પણ નિત્ય માનવો પડે છે. આ જ રીતે કૃતક હોવા છતાં પણ મોક્ષ નિત્ય છે.^૧ આની પછી આચાર્ય સિદ્ધ-મુક્ત આત્માઓના સ્વરૂપની ચર્ચા કરી છે તથા લોકાકાશ, અલોકાકાશ વગેરેનું વર્ણન કર્યું છે.

આ પ્રમાણે જ્યારે ભગવાન મહાવીરે મંડિકના સંશયનું નિવારણ કરી આખું ત્યારે તેમણે પોતાના સાડા ત્રણસો શિષ્યો સાથે જિનદીક્ષા અંગીકાર કરી લીધી.^૩ દેવોનું અસ્તિત્વ :

મંડિકના દીક્ષિત થવાના સમાચાર સાંભળીને મૌર્યપુત્ર પણ ભગવાન પાસે પહોંચ્યા. ભગવાને તેમને સંબોધિત કરતાં કહ્યું - મૌર્યપુત્ર ! તારા મનમાં એમ સંદેહ છે કે દેવો છે કે નથી ? હું તારા સંદેહનું નિરાકરણ કરીશ.^૪

મૌર્યપુત્ર ! તું વિચારે છે કે નારક તો પરતંત્ર છે તથા અત્યંત દુઃખી છે આથી તે આપણી સંમુખ ઉપસ્થિત થવા અસમર્થ છે. પરંતુ દેવ તો સ્વચ્છન્દવિહારી છે તથા દિવ્ય પ્રભાવયુક્ત છે. છતાં પણ તેઓ ક્યારેય દેખાતા નથી. તેમના અસ્તિત્વ વિષયમાં સંદેહ થવો સ્વાભાવિક છે.^૫

આ સંદેહનું નિવારણ આ રીતે કરી શકાય છે : ઓછામાં ઓછા સૂર્ય, ચંદ્ર વગેરે જ્યોતિષ્ક દેવો તો પ્રત્યક્ષ દેખી જ શકાય છે આથી એમ નથી કહી શકાતું કે દેવો ક્યારેય દેખાતા નથી. આ સિવાય લોકમાં દેવકૃત અનુગ્રહ અને પીડા બંને દેખાય છે. આના આધારે પણ દેવોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું જોઈએ.^૬

ચંદ્ર, સૂર્ય વગેરે શૂન્યનગરની માફક જોઈ શકાય છે. તેમાં નિવાસ કરનાર કોઈ પણ નથી. આથી એમ કેવી રીતે કહી શકાય છે કે સૂર્યાદિના પ્રત્યક્ષ થવાથી દેવો પણ પ્રત્યક્ષ થઈ ગયા ? આ શંકાનું સમાધાન કરતાં ભગવાન મહાવીર કહે છે કે સૂર્ય, ચંદ્રાદિને આલય માનવાથી તેમાં રહેનાર પણ કોઈને કોઈ માનવું જ જોઈએ નહિતર તેમને આલય નથી કહી શકાતા.^૭ અહીં એક બીજી શંકા ઉત્પન્ન થાય છે. જેમને આલય કહેવામાં આવ્યાં છે તે વાસ્તવમાં આલય છે કે નહિ, તેનો નિર્ણય ન થવાની અવસ્થામાં એમ નથી કહી શકાતું કે તે નિવાસસ્થાનો છે આથી તેમાં

૧. ગા. ૧૮૩૭.

૨. ગા. ૧૮૪૦-૧૮૬૨.

૩. ગા. ૧૮૬૩.

૪. ગા. ૧૮૬૪-૬.

૫. ગા. ૧૮૬૭-૮.

૬. ગા. ૧૮૭૦.

૭. ગા. ૧૮૭૧.

રહેનારાઓમાં કોઈ હોવું જોઈએ. સંભવ છે કે તેઓ રત્નોના ગોળા જ હોય. આનું સમાધાન કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે તે દેવોના રહેવાના વિમાન જ છે કેમકે તે વિદ્યાધરોના વિમાનોની જેમ રત્નનિર્મિત છે તથા આકાશમાં ગમન કરે છે.^૧

સૂર્ય, ચન્દ્રાદિ વિમાનોને માયિક કેમ ન માની લેવામાં આવે? વસ્તુતઃ તે માયિક નથી. થોડી વાર માટે તેમને માયિક માની પણ લેવામાં આવે તો પણ આ માયા કરનાર દેવો તો માનવા જ પડશે. વગર માયાવીએ માયા સંભવિત નથી. બીજી વાત એ છે કે માયા તો થોડીક વારમાં જ નાશ પામી જાય છે જ્યારે ઉક્ત વિમાનો સર્વદા ઉપલબ્ધ હોવાને કારણે શાશ્વત છે. આથી તેમને માયિક નથી કહી શકાતા.^૨

દેવોના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ માટે એક હેતુ એવો પણ છે કે આ લોકમાં જે પ્રકૃષ્ટ પાપ કરે છે તેમના માટે ફલભોગના કારણે નારકોનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવું પડે છે એ જ રીતે પ્રકૃષ્ટ પુણ્ય કરનાર માટે દેવોનું અસ્તિત્વ પણ સ્વીકારવું જોઈએ.^૩

જો દેવ છે તો તે સ્વૈરવિહારી હોવા છતાં પણ મનુષ્ય-લોકમાં કેમ નથી આવતા? સામાન્ય રીતે દેવો આ લોકમાં એટલા માટે નથી આવતા કે તેઓ સ્વર્ગના દિવ્ય પદાર્થોમાં જ આસક્ત રહે છે, ત્યાંના વિષયભોગમાં જ લિપ્ત રહે છે. તેમને ત્યાંના કામભોગમાંથી અવકાશ નથી મળતો. મનુષ્ય-લોકની દુર્ગંધ પણ તેમને અહીં આવવાથી રોકે છે અને વળી તેમને અહીં આવવાનું કોઈ વિશેષ પ્રયોજન પણ નથી. આવું હોવા છતાં પણ ક્યારેક-ક્યારેક તેઓ આ લોકમાં આવે પણ છે. તીર્થંકરના જન્મ, દીક્ષા, કેવલપ્રાપ્તિ, નિર્વાણ વગેરે શુભ પ્રસંગો પર દેવો આ લોકમાં આવ્યા કરે છે. પૂર્વ ભવના રાગ, વેર વગેરેના કારણે પણ તેમનું અહીં આગમન થતું રહે છે.^૪

આ પ્રમાણે ભગવાન મહાવીરે મૌર્યપુત્રનો દેવ વિષયક સંશય દૂર કર્યો અને તેમણે પણ સાડા ત્રણસો શિષ્યો સાથે ભગવાન પાસે દીક્ષા લઈ લીધી.^૫

નારકોનું અસ્તિત્વ :

મૌર્યપુત્રપર્યંત બધાને દીક્ષિત થયેલા જાણીને અકંપિત પણ મહાવીર પાસે પહોંચ્યા. મહાવીરે તેમને સંબોધિત કરતાં કહ્યું — અકંપિત ! તારા મનમાં એમ સંશય છે કે નારક છે કે નથી ? આ સંશયનું સમાધાન આ મુજબ છે^૬ :

પ્રકૃષ્ટ પાપફળનો ભોક્તા કોઈ ન કોઈ અવશ્ય હોવો જોઈએ કેમકે તે પણ જઘન્ય-મધ્યમ કર્મફલ જેવું કર્મફલ છે. જઘન્ય-મધ્યમ કર્મફલના ભોક્તા તિર્યંચો તથા મનુષ્યો છે. પ્રકૃષ્ટ પાપકર્મફલના જે ભોક્તા છે તે જ નારકો છે.^૭

૧. ગા. ૧૮૭૨. ૨. ગા. ૧૮૭૩. ૩. ગા. ૧૮૭૪. ૪. ગા. ૧૮૭૫-૭.

૫. ગા. ૧૮૮૪. ૬. ગા. ૧૮૮૫-૭. ૭. ગા. ૧૮૮૮.

અત્યંત દુઃખી તિર્યચ અને મનુષ્યને જ પ્રકૃષ્ટ પાપફલનો ભોક્તા માની લેવામાં આવે તો શું મુશ્કેલી છે? દેવોમાં જેવો સુખનો પ્રકર્ષ છે તેવો દુઃખનો પ્રકર્ષ તિર્યચ અને મનુષ્યોમાં નથી આથી તેમને નારક નથી માની શકાતાં. એવો એક પણ તિર્યચ અથવા મનુષ્ય નથી જે માત્ર દુઃખી જ હોય. આથી પ્રકૃષ્ટ પાપકર્મફલના ભોક્તા રૂપે તિર્યચ અને મનુષ્યથી ભિન્ન નારકોનું અસ્તિત્વ માનવું જોઈએ.^૧

આ રીતે જ્યારે ભગવાને અર્કપિતનો સંશય દૂર કર્યો ત્યારે તેમણે પણ પોતાના સાડા ત્રણસો શિષ્યો સહિત ભગવતી દીક્ષા અંગીકાર કરી લીધી.^૨

પુણ્ય-પાપનો સદ્ભાવ :

આ બધાને દીક્ષિત થયેલા જાણીને નવમા પંડિત અચલબ્રાતા ભગવાન પાસે પહોંચ્યા. ભગવાને તેમને સંબોધિત કરતાં કહ્યું — અચલબ્રાતા ! તને સંદેહ છે કે પુણ્ય-પાપનો સદ્ભાવ છે કે નહિ ? હું તારા આ સંદેહનું નિવારણ કરું છું.^૩

પુણ્ય-પાપ સંબંધમાં નીચેના વિકલ્પો છે : (૧) માત્ર પુણ્ય જ છે, પાપ નથી; (૨) માત્ર પાપ જ છે, પુણ્ય નથી; (૩) પુણ્ય અને પાપ એક જ સાધારણ વસ્તુ છે, ભિન્ન-ભિન્ન નથી; (૪) પુણ્ય અને પાપ ભિન્ન-ભિન્ન છે; (૫) સ્વભાવ જ બંધુ છે, પુણ્ય-પાપ કશું નથી.^૪

૧. માત્ર પુણ્યનો જ સદ્ભાવ છે, પાપનો સર્વથા અભાવ છે. જેમ-જેમ પુણ્ય વધતું જાય છે તેમ-તેમ સુખની વૃદ્ધિ થતી જાય છે. પુણ્યની ક્રમશઃ હાનિ થવાથી સુખની પણ ક્રમશઃ હાનિ થાય છે. પુણ્યનો સર્વથા ક્ષય થવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.^૫

૨. માત્ર પાપનો જ સદ્ભાવ છે, પુણ્યનો સર્વથા અભાવ છે. જેમ-જેમ પાપની વૃદ્ધિ થાય છે તેમ-તેમ દુઃખ વધે છે. પાપની ક્રમશઃ હાનિ થવાથી તજજનિત દુઃખનો પણ ક્રમશઃ અભાવ થાય છે. પાપનો સર્વથા ક્ષય થવાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.^૬

૩. પુણ્ય અને પાપ ભિન્ન-ભિન્ન ન હોતાં એક જ સાધારણ વસ્તુના બે ભેદ છે. આ સાધારણ વસ્તુમાં જ્યારે પુણ્યની માત્રા વધી જાય છે ત્યારે તેને પુણ્ય કહેવામાં આવે છે તથા જ્યારે પાપની માત્રા વધી જાય છે ત્યારે તેને પાપ કહેવામાં આવે છે. બીજા શબ્દોમાં પુણ્યાંશનો અપકર્ષ થતાં તેને પાપ કહે છે તથા પાપાંશનો અપકર્ષ થતાં તેને પુણ્ય કહે છે.^૭

૪. પુણ્ય તથા પાપ બંને સ્વતન્ત્ર છે. સુખનું કારણ પુણ્ય છે અને દુઃખનું કારણ પાપ છે.

૧. ગા. ૧૯૦૦.

૨. ગા. ૧૯૦૪.

૩. ગા. ૧૯૦૫-૭. ૪. ગા. ૧૯૦૮.

૫. ગા. ૧૯૦૯.

૬. ગા. ૧૯૧૦.

૭. ગા. ૧૯૧૧.

૫. પુણ્ય-પાપ જેવી કોઈ વસ્તુ આ સંસારમાં નથી. સમસ્ત ભવપ્રપંચ સ્વભાવથી જ થાય છે.

આ પાંચ પ્રકારના વિકલ્પોમાંથી ચોથો વિકલ્પ જ યુક્તિયુક્ત છે. પાપ તથા પુણ્ય બંને સ્વતન્ત્ર છે. એક દુઃખનું કારણ છે અને બીજું સુખનું. સ્વભાવવાદ વગેરે યુક્તિથી બાધિત છે.^૧

દુઃખની પ્રકૃષ્ટતા તદનુરૂપ કર્મના પ્રકર્ષથી સાબિત થાય છે. જે રીતે સુખના પ્રકૃષ્ટ અનુભવનો આધાર પુણ્ય-પ્રકર્ષ છે તે જ રીતે દુઃખના પ્રકૃષ્ટ અનુભવનો આધાર પાપ-પ્રકર્ષ છે. આથી દુઃખાનુભવનું કારણ પુણ્યનો અપકર્ષ નથી પરંતુ પાપનો પ્રકર્ષ છે. આ જ રીતે માત્ર પાપવાદનું પણ નિરસન કરી શકાય છે. સંકીર્ણપક્ષનું નિરસન કરતાં ભગવાન મહાવીર કહે છે કે કોઈ પણ કર્મ પુણ્ય-પાપ ઉભયરૂપ નથી હોઈ શકતું કેમકે એવું કર્મ નિર્હતુક છે. આમ કેમ ? કર્મ-બંધનું કારણ યોગ છે. કોઈ એક સમયનો યોગ યા તો શુભ હશે યા અશુભ. તે શુભાશુભ ઉભયરૂપે ન હોઈ શકે. આથી તેનું કાર્ય પણ યા તો શુભ હશે યા અશુભ. તે ઉભયરૂપ ન હોઈ શકે. જે શુભ કાર્ય છે તે જ પુણ્ય છે અને જે અશુભ કાર્ય છે તે જ પાપ છે.^૨

પુણ્ય અને પાપનું લક્ષણ બતાવતાં આગળ કહેવામાં આવ્યું છે કે જે સ્વયં શુભ વર્ણ, ગંધ, રસ તથા સ્પર્શયુક્ત હોય તથા જેનો વિપાક પણ શુભ હોય તે પુણ્ય છે. જે આનાથી વિપરીત છે તે પાપ છે. પુણ્ય તથા પાપ બંને પુદ્ગલ છે. તે મેરુ વગેરેની માફક અતિ સ્થૂળ પણ નથી અને પરમાણુની માફક અતિ સૂક્ષ્મ પણ નથી.^૩

આ રીતે ભગવાન મહાવીરે અચલબ્રાતાના સંદેહનું નિવારણ કર્યું. તેમણે પણ પોતાના ત્રણસો શિષ્યો સહિત ભગવાન પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી.^૪

પરલોકનો સદ્ભાવ :

આ બધાની દીક્ષાના સમાચાર સાંભળીને મેતાર્ય પણ મહાવીર પાસે પહોંચ્યા. મહાવીરે તેમને નામ-ગોત્રથી સંબોધિત કરતાં કહ્યું — મેતાર્ય ! તને સંશય છે કે પરલોક છે કે નહિ ? હું તારા સંશયનું નિવારણ કરીશ.^૫

મેતાર્ય ! તું એમ સમજે છે કે મદ્યાંગ અને મદની માફક ભૂત અને ચૈતન્યમાં કોઈ ભેદ નથી, આથી પરલોક માનવો અનાવશ્યક છે. જ્યારે ભૂતસંયોગના નાશની સાથે જ ચૈતન્યનો પણ નાશ થઈ જાય છે ત્યારે પરલોક માનવાની આવશ્યકતા જ નથી રહેતી.^૬ આ જ રીતે સર્વવ્યાપી એક જ આત્માનું અસ્તિત્વ માનવાથી પણ પરલોકની સિદ્ધિ થઈ નથી શકતી.^૭

૧. ગા. ૧૯૧૨-૧૯૨૦.

૨. ગા. ૧૯૩૧-૫.

૩. ગા. ૧૯૪૦.

૪. ગા. ૧૯૪૮.

૫. ગા. ૧૯૪૯-૧૯૫૧.

૬. ગા. ૧૯૫૨.

૭. ગા. ૧૯૫૪.

આ બંને હેતુઓનું નિરાકરણ કરતાં મહાવીર કહે છે કે ભૂત-ઈન્દ્રિય વગેરેથી ભિન્નસ્વરૂપ આત્માનો ધર્મ ચૈતન્ય છે, આ વાતની સિદ્ધિ પહેલાં થઈ ચૂકી છે. આથી આત્માને સ્વતન્ત્ર દ્રવ્ય માનવું જોઈએ. આ રીતે અનેક આત્માઓનું અસ્તિત્વ પણ સિદ્ધ કરવામાં આવી ચૂક્યું છે. આ લોકથી ભિન્ન દેવાદિ પરલોકોનો સદ્ભાવ પણ મૌર્ય તથા અકંપિતની સાથે થયેલી ચર્ચામાં સિદ્ધ થઈ ચૂક્યો છે.^૧ આથી પરલોકનો સદ્ભાવ માનવો યુક્તિસંગત છે. આત્મા ઉત્પાદ, વ્યય અને પ્રૌઘ્યસ્વાભાવયુક્ત છે આથી મૃત્યુ પશ્ચાત્ તેનો સદ્ભાવ સિદ્ધ છે.

આ રીતે મેતાર્યના સંશયનું નિવારણ થયું અને તેમણે પોતાના ત્રણસો શિષ્યો સહિત ભગવાન મહાવીર પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી.^૨

નિર્વાણની સિદ્ધિ :

આ બધાને દીક્ષિત થયેલા સાંભળીને અગિયારમા પંડિત પ્રભાસના મનમાં પણ ઈચ્છા થઈ કે હું પણ મહાવીર પાસે પહોંચું. એમ વિચારીને તેઓ ભગવાન પાસે પહોંચ્યા. ભગવાને તેમને તે જ રીતે સંબોધિત કરતાં કહ્યું — પ્રભાસ ! તારા મનમાં સંશય છે કે નિર્વાણ છે અથવા નથી ? આ વિષયમાં મારો મત સાંભળ.^૩

કોઈ કહે છે કે દીપ-નિર્વાણ સમાન જીવનો નાશ જ નિર્વાણ અર્થાત્ મોક્ષ છે.^૪ કોઈ માને છે કે વિદ્યમાન જીવના રાગ, દ્વેષ વગેરે દુઃખોનો અંત થઈ જવાથી જે એક વિશિષ્ટ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે તે જ મોક્ષ છે.^૫ આ બંનેમાંથી કોને સાચા કહેવામાં આવે ?^૬ જીવ તથા કર્મનો સંયોગ આકાશની જેમ અનાદિ છે આથી તેનો ક્યારેય પણ નાશ નથી થઈ શકતો. પછી નિર્વાણ કેવી રીતે માની શકાય ?^૭

જે રીતે કનક-પાષાણ તથા કનકનો સંયોગ અનાદિ છે છતાં પણ પ્રયત્ન દ્વારા કનકને કનકપાષાણથી અલગ કરી શકાય છે તે જ રીતે સમ્યગ્જ્ઞાન અને ક્રિયા દ્વારા જીવ અને કર્મના અનાદિ સંયોગનો અંત થતાં જીવ કર્મથી મુક્ત થઈ શકે છે.^૮

જે લોકો એમ માને છે કે દીપ-નિર્વાણની જેમ મોક્ષમાં જીવનો પણ નાશ થઈ જાય છે તેમની માન્યતામાં દોષ છે. દીપની અગ્નિનો પણ સર્વથા નાશ નથી થતો. જેમ દૂધ

૧. ગા. ૧૯૫૬-૮.

૨. ગા. ૧૯૭૧.

૩. ગા. ૧૯૭૨-૪.

૪. દીપો યથા નિર્વૃત્તિમખ્યુપેતો નૈવાર્વાનિ ગચ્છતિ નાન્તરિક્ષમ્ ।

દિશં ન કાચ્છિદ્ વિદિશં ન કાચ્છિત્ સ્નેહક્ષયાત્ કેવલમેતિ શાન્તિમ્ ॥

જીવસ્તથા નિર્વૃત્તિમખ્યુપેતો નૈવાર્વાનિ ગચ્છતિ નાન્તરિક્ષમ્ ।

દિશં ન કાચ્છિદ્ વિદિશં ન કાચ્છિત્ ક્લેશક્ષયાત્ કેવલમેતિ શાન્તિમ્ ॥

— સૌન્દર્યનન્દ, ૧૬, ૨૮-૯.

૫. કેવલસંવિદ્દર્શનરૂપાઃ સર્વાર્તિદુઃખપરિમુક્તાઃ ।

મોદન્તે મુક્તિગતા જીવાઃ ક્ષીણાન્તરારિગણા ॥

૬. ગા. ૧૯૭૫.

૭. ગા. ૧૯૭૬.

૮. ગા. ૧૯૭૭.

દધિરૂપ તથા ઘડો કપાલરૂપ પરિણામ ધારણ કરે છે, તેમ તે પ્રકાશપરિણામ છોડીને અંધકારપરિણામ ધારણ કરે છે. આથી દીપક સમાન જીવનો પણ સર્વથા ઉચ્છેદ નથી માની શકાતો. અહીં એક શંકા થાય છે કે જો દીપનો સર્વથા નાશ નથી થતો તો તે બુઝાયા બાદ દેખાતો કેમ નથી ? આનો ઉત્તર એ છે કે બુઝાયા પછી તે અંધકારમાં પરિણત થઈ જાય છે, જે પ્રત્યક્ષ જ છે. આથી તે કથન યોગ્ય નથી કે તે દેખાતો નથી. દીપ બુઝાયા બાદ તેટલી જ સ્પષ્ટતાથી કેમ નથી દેખાતો ? તેનું કારણ એ છે કે તે ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મતર પરિણામ ધારણ કરતો જાય છે, આથી વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ સ્પષ્ટપણે દેખાતો નથી. જે રીતે વાદળો વીખરાઈ ગયા પછી વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ આકાશમાં દૃષ્ટિગોચર નથી થતાં તથા અંજન-રજ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ આંખોથી દેખાતી નથી તે જ રીતે દીપક પણ બુઝાયા બાદ વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ પોતાના સૂક્ષ્મ પરિણામને કારણે સ્પષ્ટ રીતે દેખાતો નથી.^૧ આ જ રીતે નિર્વાણમાં પણ જીવનો સર્વથા નાશ નથી થતો.

જે રીતે દીપ જ્યારે નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તે પરિણામાંતર પ્રાપ્ત કરે છે અને સર્વથા નષ્ટ નથી થતો તે જ રીતે જીવ પણ જ્યારે પરિનિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તે નિરાબાધ સુખરૂપ પરિણામાંતર પ્રાપ્ત કરે છે અને સર્વથા નષ્ટ નથી થતો. આથી જીવની દુઃખકથરૂપ વિશેષાવસ્થા જ નિર્વાણ છે, મોક્ષ છે, મુક્તિ છે.^૨ મુક્ત જીવને પરમ મુનિ સમાન સ્વાભાવિક પ્રકૃષ્ટ સુખ થાય છે કેમકે તેમાં કોઈ પ્રકારની બાધા નથી હોતી.^૩

એ માન્યતા પણ ઠીક નથી કે મુક્તાત્મામાં જ્ઞાનનો અભાવ છે.^૪ જ્ઞાન તો આત્માનું સ્વરૂપ છે. જેમ પરમાણુ ક્યારેય અમૂર્ત નથી હોઈ શકતો તેવી જ રીતે આત્મા ક્યારેય જ્ઞાનરહિત નથી હોઈ શકતો. આથી તે કથન પરસ્પર વિરુદ્ધ છે કે 'આત્મા' છે અને તે 'જ્ઞાનરહિત' છે. તેનું શું પ્રમાણ કે જ્ઞાન આત્માનું સ્વરૂપ છે ? એ વાત તો સ્વાનુભવથી જ સિદ્ધ છે કે આપણો આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. આ રીતે સ્વાત્માની જ્ઞાનસ્વરૂપતા સ્વસંવેદનપ્રત્યક્ષથી સિદ્ધ જ છે. પરદેહમાં વિદ્યમાન આત્મા પણ અનુમાનથી જ્ઞાનસ્વરૂપ સિદ્ધ થઈ શકે છે. તે અનુમાન આ મુજબ છે : પરદેહગત આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે કેમકે તેમાં પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિ જોઈ શકાય છે. જો તે જ્ઞાનસ્વરૂપ ન હોય તો સ્વાત્માની માફક ઈષ્ટમાં પ્રવૃત્ત અને અનિષ્ટથી નિવૃત્ત ન થાય. પણ તેમાં ઈષ્ટપ્રવૃત્તિ અને અનિષ્ટનિવૃત્તિ જોવામાં આવે છે આથી તેને જ્ઞાનસ્વરૂપ જ માનવો જોઈએ. જે રીતે પ્રકાશસ્વરૂપ પ્રદીપને દિગ્દ્રયુક્ત આવરણથી

૧. ગા. ૧૯૮૭-૮.

૨. ગા. ૧૯૯૧.

૩. ગા. ૧૯૯૨.

૪. નૈયાયિકોની આ જ માન્યતા છે : ન સંવિદાનન્દમયી મુક્તિઃ ।

આસ્પદિત કરી દેવાથી તે પોતાનો પ્રકાશ તે છિદ્રો દ્વારા થોડો થોડોક જ ફેલાવી શકે છે તે જ રીતે જ્ઞાનપ્રકાશ સ્વરૂપ આત્મા પણ આવરણોનો ક્ષયોપક્ષમ થયા પછી ઈન્દ્રિયરૂપ છિદ્રો દ્વારા પોતાનો પ્રકાશ થોડોક જ ફેલાવી શકે છે. મુક્તાત્મામાં આવરણોનો સર્વથા અભાવ હોય છે આથી તે પોતાના પૂર્ણ રૂપે પ્રકાશિત થાય છે. તેને સંસારના બધા પદાર્થોનું જ્ઞાન હોય છે. આનાથી એમ સાબિત થાય છે કે મુક્ત આત્મા જ્ઞાની છે.^૧

મુક્તાત્માનું સુખ નિરાભાધ હોય છે, તે વાત સમજમાં નથી આવતી કારણકે પુણ્યથી સુખ થાય છે અને પાપથી દુઃખ. મુક્તાત્મામાં પુણ્ય-પાપરૂપ કોઈ પણ પ્રકારના કર્મનો સદ્ભાવ નથી હોતો આથી તેમાં સુખ દુઃખ બંનેનો અભાવ હોવો જોઈએ, જેમ આકાશમાં સુખ-દુઃખ કંઈ પણ નથી હોતું. બીજી વાત એ છે કે સુખ-દુઃખનો આધાર દેહ છે. મુક્તિમાં દેહનો અભાવ છે આથી ત્યાં આકાશની માફક સુખ અને દુઃખ બંનેનો અભાવ હોવો જોઈએ. આનું સમાધાન કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે વસ્તુતઃ પુણ્યનું ફળ પણ દુઃખ જ છે કેમકે તે કર્મજન્ય છે. જે કર્મજન્ય હોય છે તે પાપફલની જેમ દુઃખરૂપ જ હોય છે. કોઈ આનું વિરોધી અનુમાન પણ ઉપસ્થિત કરી શકે છે : પાપનું ફલ પણ વસ્તુતઃ સુખરૂપ જ હોય છે કેમકે તે કર્મજન્ય છે. જે કર્મજન્ય હોય છે તે પુણ્યફલ સમાન સુખરૂપ જ હોય છે. પાપનું ફલ પણ કર્મજન્ય છે આથી તે સુખરૂપ હોવું જોઈએ. બીજી વાત એ છે કે પુણ્યફલનું સંવેદન અનુકૂલ પ્રતીત થવાને કારણે સુખરૂપ છે. આવી સ્થિતિમાં પુણ્યફલને દુઃખરૂપ કહેવું પ્રત્યક્ષવિરુદ્ધ છે. આ શંકાનું સમાધાન કરતાં મહાવીર કહે છે કે જેને પ્રત્યક્ષ સુખ કહેવામાં આવે છે તે સુખ નથી પરંતુ દુઃખ જ છે. સંસાર જેને સુખ માને છે તે વ્યાધિ વગેરેના પ્રતિકાર સમાન દુઃખરૂપ જ છે. આથી પુણ્યના ફલને પણ તત્ત્વતઃ દુઃખ જ માનવું જોઈએ. આના માટે અનુમાન પણ કરી શકાય છે : વિષયજન્ય સુખ દુઃખ જ છે કેમકે તે દુઃખના પ્રતીકાર રૂપે છે. જે દુઃખના પ્રતીકાર રૂપે હોય છે તે કુષ્ઠાદિ રોગના પ્રતીકારરૂપ ક્વાથપાન વગેરે ચિકિત્સા સમાન દુઃખરૂપ જ હોય છે. એવું હોવા છતાં પણ લોકો તેને ઉપચારથી સુખ કહે છે. ઔપચારિક સુખ પારમાર્થિક સુખ વિના સંભવિત નથી, આથી મુક્ત જીવના સુખને પારમાર્થિક સુખ માનવું જોઈએ. તેની ઉત્પત્તિ સર્વદુઃખના ક્ષય દ્વારા થાય છે, જે બાહ્ય વસ્તુના સંસર્ગથી સર્વથા નિરપેક્ષ છે. આથી મુક્તાવસ્થાનું સુખ મુખ્ય અને વિશુદ્ધ સુખ છે તથા પ્રતીકારરૂપ સાંસારિક સુખ ઔપચારિક અને વસ્તુતઃ દુઃખરૂપ છે.^૨

આ રીતે જ્યારે ભગવાન મહાવીરે પ્રભાસનો સંશય દૂર કર્યો ત્યારે તેમણે પણ પોતાના ત્રણસો શિષ્યો સહિત ભગવાન પાસેથી જિનદીક્ષા અંગીકાર કરી.^૧ અહીં સુધી ગણધરવાદનો અધિકાર છે. ભગવાન મહાવીરને કેવલજ્ઞાન થવાથી જે અગિયાર પંડિતોએ તેમની સાથે વિવિધ દાર્શનિક વિષયો પર ચર્ચા કરી તથા તે ચર્ચાથી સંતુષ્ટ થઈને ભગવાનના મુખ્ય શિષ્ય બન્યા તેઓ જ જૈન-સાહિત્યમાં અગિયાર ગણધરો રૂપે પ્રસિદ્ધ છે.

સામાયિકની વ્યાખ્યા કરતાં ભાષ્યકારે ઉદ્દેશ, નિર્દેશ, નિર્ગમ, ક્ષેત્ર, કાલ વગેરે દ્વારો તરફ સંકેત કર્યો^૨ તથા તેમાંથી તૃતીય દ્વાર નિર્ગમ અર્થાત્ ઉત્પત્તિની ચર્ચા કરતાં એમ બતાવ્યું કે જે દ્રવ્યથી સામાયિકનો નિર્ગમ થયો છે તે દ્રવ્ય અહીં ભગવાન મહાવીર રૂપે છે.^૩ આ રીતે ભગવાન મહાવીરનો પ્રસંગ સામે રાખીને ભાષ્યકારે ગણધરવાદની વિસ્તૃત ચર્ચા કરી.

ક્ષેત્ર અને કાલ :

ક્ષેત્ર નામના ચતુર્થ દ્વારની ચર્ચા કરતાં આચાર્ય કહે છે કે સર્વપ્રથમ મહાસેનવન નામના ઉદ્યાનમાં ભગવાન મહાવીરે સામાયિકનું પ્રરૂપણ કર્યું અને ત્યાર પછી પરંપરા મુજબ અન્યત્ર પણ પ્રરૂપણ કર્યું. આ પ્રથમ પ્રરૂપણ કયા કાળે થયું ? વૈશાખ શુક્લા એકાદશીના પૂર્વાહ્ન કાળે અર્થાત્ પ્રથમ પૌરુષીમાં સામાયિકનો નિર્ગમ થયો.^૪ આ રીતે ક્ષેત્ર અને કાળ રૂપે ચતુર્થ અને પંચમ દ્વારસંબંધી ચર્ચા પૂર્ણ થાય છે.

પુરુષ :

છઠ્ઠા દ્વાર પુરુષની વ્યાખ્યા કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પુરુષના અનેક ભેદ છે : દ્રવ્યપુરુષ, અભિલાપપુરુષ, ચિહ્નપુરુષ, ધર્મપુરુષ, અર્થપુરુષ, ભોગપુરુષ, ભાવપુરુષ. શુદ્ધજીવ તીર્થંકરરૂપે પુરુષ ભાવપુરુષ કહેવાય છે. પ્રકૃતમાં ભાવપુરુષનું પ્રહણ કરવું જોઈએ.^૫

કારણ :

સાતમા દ્વાર કારણનું વ્યાખ્યાન કરતાં આચાર્ય કહે છે કે કારણનો નિક્ષેપ ચાર પ્રકારનો છે : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ. આમાંથી દ્રવ્યકારણના બે ભેદ છે : તદ્દ્રવ્ય અને અન્યદ્રવ્ય; અથવા નિમિત્ત અને નૈમિત્તિક; અથવા સમવાયી અને અસમવાયી. આના છ ભેદ પણ થઈ શકે છે : કર્તા, કરણ, કર્મ, સંપ્રદાન,

૧. ગા. ૨૦૨૪.

૨. ગા. ૧૪૮૪-૫.

૩. ગા. ૧૫૩૧-૧૫૪૬.

૪. ગા. ૨૦૮૩.

૫. ગા. ૨૦૮૦-૭.

અપાદાન, સંનિધાન.^૧ આ બધા ભેદોનું ભાષ્યકારે દાર્શનિક દૃષ્ટિથી વિશેષ વિવેચન કર્યું છે.^૨ તીર્થંકરો સામાયિકનો ઉપદેશ કેમ આપે છે ? આનો ઉત્તર આપતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે તીર્થંકરનામકર્મનો ઉદય થવાને કારણે તેઓ સામાયિક વગેરેનો ઉપદેશ આપે છે. ગૌતમ વગેરે ગણધરો સામાયિકનો ઉપદેશ કેમ સાંભળે છે ? તેમને ભગવાનના વચન સાંભળીને તદર્થવિષયક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. તેનાથી શુભ અને અશુભ પદાર્થોમાં વિવેક-બુદ્ધિ જાગ્રત થાય છે તથા શુભપ્રવૃત્તિ અને અશુભનિવૃત્તિની ભાવના પેદા થાય છે. પરિણામે સંયમ અને તપની વૃદ્ધિ થાય છે જેનાથી કર્મનિર્જરા થઈને અંતમાં જતાં મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.^૩

પ્રત્યય :

આઠમા દ્વાર પ્રત્યયની ચર્ચા કરતાં જોવામાં આવ્યું છે કે પ્રત્યયનો પણ નામાદિ નિક્ષેપપૂર્વક વિચાર કરવો જોઈએ. અવધિ વગેરે જ્ઞાનત્રયરૂપ ભાવપ્રત્યય છે. કેવલજ્ઞાની સાક્ષાત્ સામાયિકનો અર્થ જાણીને જ સામાયિકનું કથન કરે છે. એટલા માટે ગણધર વગેરે શ્રોતાઓને તેમના વચનોમાં પ્રત્યય અર્થાત્ બોધનિશ્ચય થાય છે.^૪

લક્ષણ :

નવમા દ્વાર લક્ષણનું વ્યાખ્યાન કરતાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે કે નામાદિ ભેદથી લક્ષણ બાર પ્રકારનું હોય છે : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, સાદૃશ્ય, સામાન્ય, આકાર, ગત્યાગતિ, નાનાત્વ, નિમિત્ત, ઉત્પાદ-વિગમ, વીર્ય અને ભાવ. ભાષ્યકારે આનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે.^૫ પ્રસ્તુત અધિકાર ભાવલક્ષણનો છે. સામાયિક ચાર પ્રકારની છે : સમ્યક્ત્વસામાયિક, શ્રુતસામાયિક, દેશવિરતિસામાયિક અને સર્વવિરતિસામાયિક. આમાંથી સમ્યક્ત્વસામાયિક અને સર્વવિરતિ અર્થાત્ ચારિત્રસામાયિક ક્ષાયોપશમિક, ઔપશમિક અને ક્ષાયિક ભાવ ધરાવતી હોય છે. શ્રુતસામાયિક અને દેશવિરતિસામાયિક માત્ર ક્ષાયોપશમિક ભાવવાળી જ હોય છે.^૬

નય :

નય નામના દસમા દ્વારનો વિચાર કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે અનેક ધર્માત્મક વસ્તુનો કોઈ એક ધર્મના આધારે વિચાર કરવો તે નય કહેવાય છે. આ નય સાત પ્રકારનો છે : નૈગમ, સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરૂઢ અને એવંભૂત.

૧. ગા. ૨૦૯૮-૯.

૨. ગા. ૨૧૦૦-૨૧૨૧.

૩. ગા. ૨૧૨૨-૮.

૪. ગા. ૨૧૩૧-૪.

૫. ગા. ૨૧૪૬-૨૧૭૬.

૬. ગા. ૨૧૭૭-૮.

આચાર્યે પ્રત્યેક નયનું લક્ષણ, વ્યુત્પત્તિ, ઉદાહરણ વગેરે દૃષ્ટિઓથી વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું છે.^૧ જેઓ વસ્તુને અનેક ધર્માત્મક ન માનતાં કોઈ એક વિશેષ ધર્મયુક્ત જ માને છે તે દાર્શનિકોની માન્યતાઓનું યુક્તિ પુરસ્સર ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. આમાં ભારતીય દર્શનની સમસ્ત એકાન્તવાદી પરંપરાઓનો સમાવેશ છે.

સમવતાર :

અગિયારમા દ્વાર સમવતારનું સ્વરૂપ આ મુજબ છે : કાલિક શ્રુત અર્થાત્ પ્રથમ અને ચરમ પૌરુષીમાં વાંચવામાં આવનાર શ્રુતમાં નયોની અવતારણા નથી થતી. ચરણકરણાનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગનું અપૃથક્ ભાવથી પ્રરૂપણ કરતી વખતે નયોનો વિસ્તારપૂર્વક સમવતાર થતો હતો. ચરણકરણાદિ અનુયોગોનું પૃથક્ત્વ થઈ જવાથી નયોનો સમવતાર નથી થતો. અનુયોગોનું પૃથક્કરણ ક્યારે અને કેમ થયું ? આ પ્રશ્ન પર વિચાર કરતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે આર્ય વજ્રની પછી આર્ય રક્ષિત થયા. તેમણે ભવિષ્યમાં મતિ-મેધા-ધારણા વગેરેનો નાશ થવાનું જાણીને અનુયોગોના વિભાગ કરી નાખ્યા. તેમના સમય સુધી કોઈ એક સૂત્રની વ્યાખ્યા ચારે પ્રકારના અનુયોગોથી થતી હતી. તેમણે વિવિધ સૂત્રોનું નિશ્ચિત વિભાજન કરી દીધું. ચરણાનુયોગમાં કાલિક શ્રુતરૂપ અગિયાર અંગ, મહાકલ્પશ્રુત અને છેદસૂત્રો રાખવામાં આવ્યા. ધર્મકથાનુયોગમાં ઋષિભાષિતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો. ગણિતાનુયોગમાં સૂર્યપ્રજ્ઞાપ્તિ અને દ્રવ્યાનુયોગમાં દૃષ્ટિવાદ રાખવામાં આવ્યાં.^૨ આ રીતે અનુયોગનું પૃથક્કરણ કર્યા પછી આર્ય રક્ષિતે પુષ્યમિત્રને ગણિપદ પર પ્રતિષ્ઠિત કર્યા. આ જોઈને ગોજામાહિલને ખૂબ ઈર્ષ્યા થઈ અને તે મિથ્યાત્વના ઉદયને કારણે સાતમા નિહવ રૂપે પ્રસિદ્ધ થયો.^૩ અન્ય છ નિહવોના નામ આ પ્રમાણે છે : ૧. જમાલિ, ૨. તિષ્યગુપ્ત, ૩. આષાઠ, ૪. અશ્વમિત્ર, ૫. ગંગ અને ૬. ષડુલૂક. આ સાત નિહવોના જન્મ-સ્થાન આ છે : ૧. શ્રાવસ્તી, ૨. ઋષભપુર, ૩. શ્વેતવિકા, ૪. મિથિલા, ૫. ઉલૂકાતીર, ૬. અતિરંજિકા અને ૭. દશપુર. આ સાત નિહવો સિવાય ભાષ્યકારે વધુ એક નિહવનો ઉલ્લેખ કર્યો છે જેનું નામ છે શિવભૂતિ બોટિક. તેનું જન્મ-સ્થાન રથવીરપુર છે. આ આઠ નિહવોના ઉત્પત્તિ-કાળનો ક્રમ આ મુજબ છે : પ્રથમ બે ભગવાન મહાવીરના કેવલજ્ઞાન થવાના ક્રમશઃ ૧૪ તથા ૧૬ વર્ષ પછી નિહવરૂપે ઉત્પન્ન થયા. બાકીના મહાવીરના નિર્વાણ બાદ ક્રમશઃ ૨૧૪, ૨૨૦, ૨૨૮, ૫૪૪, ૫૮૪ અને ૬૦૯ વર્ષ પછી ઉત્પન્ન થયા.^૪

૧. ગા. ૨૧૮૦-૨૨૭૮.

૨. ગા. ૨૨૮૪-૨૨૯૫.

૩. ગા. ૨૨૯૬-૭.

૪. ગા. ૨૩૦૧-૫.

નિહવવાદ :

પોતાના અભિનિવેશને કારણે આગમ-પ્રતિપાદિત તત્ત્વોનો પરંપરાથી વિરુદ્ધ અર્થ કરનાર નિહવની કોટિમાં આવે છે. જૈનદૃષ્ટિએ નિહવ મિથ્યાદૃષ્ટિનો જ એક પ્રકાર છે. અભિનિવેશ વિના થનાર સૂગાર્થના વિવાદને કારણે કોઈ નિહવ નથી કહેવાતો, કેમકે આ પ્રકારના વિવાદનું લક્ષ્ય સમ્યક્ અર્થ નિર્ણય છે, નહિ કે પોતાના અભિનિવેશનું મિથ્યા પોષણ. સામાન્ય મિથ્યાત્વી અને નિહવમાં એ ભેદ છે કે સામાન્ય મિથ્યાત્વી જિનપ્રવચનને જ નથી માનતો અથવા મિથ્યા માને છે જ્યારે નિહવ તેના કોઈ એક પક્ષનો પોતાના અભિનિવેશના કારણે પરંપરાથી વિરુદ્ધ અર્થ કરે છે તથા બાકીના પક્ષોને પરંપરા અનુસાર જ સ્વીકારે છે. આ રીતે નિહવ વાસ્તવમાં જૈનપરંપરાની અંદર જ એક નવો સંપ્રદાય ઊભો કરી દે છે. જિનભદ્ર વગેરે પાછળના આચાર્યોએ તો દિગંબર સંપ્રદાયને પણ નિહવ-કોટિમાં નાખી દીધો છે, જેનો સંબંધ શિવભૂતિ બોટિક નિહવ સાથે છે. ભાષ્યકાર જિનભદ્રે જમાલિ વગેરે આઠ નિહવોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તથા સંક્ષેપમાં તેમના મતોનું પણ વર્ણન કર્યું છે.

પ્રથમ નિહવ :

પ્રથમ નિહવનું નામ જમાલિ છે. તેણે બહુરત મતનું પ્રરૂપણ કર્યું. તેનું જીવન-વૃત્ત આ પ્રમાણે છે : ક્ષત્રિયકુમાર જમાલિએ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થવાથી પાંચસો પુરુષો સાથે મહાવીર પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરી તથા તે તેમનો આચાર્ય થયો. જે સમયે તે શ્રાવસ્તીના તેન્દુક ઉદ્યાનમાં ઉતર્યો હતો તે સમયે તેને કોઈ રોગ થઈ ગયો. તેણે પોતાના એક શિષ્યને પથારી પાથરવાનું કહ્યું. થોડી વાર પછી તેણે તે શિષ્યને પૂછ્યું — “પથારી પથરાઈ ગઈ?” તેણે પાથરતાં-પાથરતાં જ ઉત્તર આપ્યો — “પથરાઈ ગઈ છે.” જમાલિ સૂવા માટે ઊભો થયો. તેણે જઈને જોયું તો પથારી હજી પાથરવામાં જ આવી રહી હતી. આ જોઈને તેણે વિચાર્યું — ભગવાન મહાવીર જે ‘ક્રિયમાણં કૃત્તમ્’ અર્થાત્ ‘કરાઈ રહેલું કરી નાખવામાં આવ્યું’નું કથન કરે છે તે મિથ્યા છે. જો ‘ક્રિયમાણ’ (કરાઈ રહેલું) ‘કૃત્’ (કરી નાખવામાં આવ્યું) હોત તો હું આ પથારી પર આ સમયે જ સૂઈ શકત પરંતુ વાત એવી નથી. આથી મહાવીરનો તે સિદ્ધાન્ત કે ‘કરાઈ રહેલું કરાયેલ છે.’ ખોટો છે. બ્રીજ સાધુઓએ તેને ‘ક્રિયમાણં કૃત્તમ્’નો વાસ્તવિક અર્થ સમજાવ્યો પરંતુ તેના મનમાં કોઈની વાત ન બેઠી. તેણે તે જ સમયે પોતાના વિરોધી સિદ્ધાન્ત ‘બહુરત’નું

પ્રતિપાદન શરૂ કરી દીધું. આ સિદ્ધાન્ત અનુસાર કોઈ પણ ક્રિયા એક સમયમાં ન થતાં વધુ સમયમાં થાય છે. ભાષ્યકારે અનેક હેતુ આપીને આ સિદ્ધાન્ત સ્પષ્ટ કર્યો છે, આમાં પ્રિયદર્શના (સુદર્શના—અનવદ્યા—જયેષ્ઠા)નો વૃત્તાન્ત પણ આપવામાં આવ્યો છે જેણે પહેલાં તો પતિના અનુરાગને કારણે જમાલિના સંઘમાં જવાનું સ્વીકારી લીધું હતું પરંતુ પછીથી ભગવાન મહાવીરના સિદ્ધાન્તનો વાસ્તવિક અર્થ સમજ્યા બાદ ફરી મહાવીરના સંઘમાં સામેલ થઈ ગઈ હતી.^૧

દ્વિતીય નિહ્વ :

દ્વિતીય નિહ્વ તિષ્ઠ્યગુપ્તે જીવપ્રાદેશિક મતનું પ્રરૂપણ કર્યું હતું. તિષ્ઠ્યગુપ્ત વસુ નામના ચૌદપૂર્વધર આચાર્યનો શિષ્ય હતો. તે જે સમયે રાજગૃહ — ઋષભપુરમાં હતો તે સમયે આત્મપ્રવાદ નામના પૂર્વના આધારે તેણે એક નવો તર્ક ઉપસ્થિત કર્યો અને જીવપ્રાદેશિક મતની સ્થાપના કરી. કથાનક આ મુજબ છે : ગૌતમે ભગવાન મહાવીરને પૂછ્યું — ‘ભગવન્ ! શું જીવના એક પ્રદેશને જીવ કહી શકાય ?’ મહાવીરે કહ્યું — “ના, એવું નથી થઈ શકતું. આ પ્રમાણે બે, ત્રણ, સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત પ્રદેશોનું તો શું, જીવના જે અસંખ્યાત પ્રદેશ છે તેમાંથી એક પ્રદેશ પણ ઓછો હોય તો તેને જીવ નથી કહી શકાતો. લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલો સંપૂર્ણ પ્રદેશયુક્ત હોય ત્યારે જ તે જીવ કહેવાય છે.” આ સંવાદ સાંભળીને તિષ્ઠ્યગુપ્તે પોતાના ગુરુ વસુને કહ્યું — “જો એવું જ છે તો જે પ્રદેશ વગર તે જીવ નથી કહેવાતો અને જે એક પ્રદેશથી તે જીવ કહેવાય છે તે ચરમ પ્રદેશને જ કેમ જીવ ન માનવો ? તેની સિવાયના અન્ય પ્રદેશ તો તેના વિના અજીવ જ છે કેમકે તેનાથી જ તે બધા જીવત્વ પ્રાપ્ત કરે છે.” ગુરુએ તેને મહાવીરની જીવવિષયક ઉપર્યુક્ત માન્યતાનું રહસ્ય સમજાવવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ તેણે પોતાનો મત ન છોડ્યો તથા બીજાઓને પણ તે જ પ્રમાણે સમજાવવા લાગ્યો. પરિણામસ્વરૂપ તેને સંઘમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યો અને તે પોતાની જીવપ્રદેશી માન્યતાને કારણે જીવપ્રાદેશિક રૂપે પ્રસિદ્ધ થયો. એક વખત અમલકલ્પા નામની નગરીના મિત્રશ્રી નામના શ્રમણોપાસકે તિષ્ઠ્યગુપ્તના પાત્રમાં અનેક પ્રકારના પદાર્થોનો થોડો-થોડો અંતિમ અંશ મૂક્યો અને કહેવા લાગ્યો — “મારું અહોભાગ્ય છે કે આજે મેં આપને આટલા બધા પદાર્થોનું દાન કર્યું.” આ સાંભળીને તિષ્ઠ્યગુપ્ત કોપિત થઈને બોલ્યો — “તેં આ મારું અપમાન કર્યું છે.” મિત્રશ્રીએ તરત ઉત્તર આપ્યો — “મેં તમારા જ મત

૧. ગા. ૨૩૦૬-૨૩૩૨.

અનુસાર આટલું બધું દાન આપ્યું છે.” આ સાંભળીને તિષ્યગુપ્તને પોતાના મિથ્યા મતનું ભાન થયું. તેણે પોતાના અભિનિવેશનું પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું અને ગુરુ પાસે ક્ષમાયાચના કરી.^૧

તૃતીય નિહવ :

ત્રીજા નિહવની માન્યતાનું નામ અવ્યક્ત મત છે. શ્વેતવિકા નગરીના પૌલાષાઢ ચૈત્યમાં આષાઢ નામના આચાર્ય ઉતર્યા હતા. તેમના અનેક શિષ્યો યોગની સાધનામાં સંલગ્ન હતા. આષાઢ અકસ્માતે રાતમાં મરીને દેવ થયા. તેમને પોતાના યોગસંલગ્ન શિષ્યો પર દયા આવી અને તેઓ ફરી પોતાના મૃત શરીરમાં રહેવા લાગ્યા તથા પોતાના શિષ્યોને પૂર્વવત્ જ આચાર વગેરેનું શિક્ષણ આપતા રહ્યા. જ્યારે યોગ-સાધના સમાપ્ત થઈ ત્યારે તેમણે પોતાના શિષ્યોને વંદના કરીને કહ્યું — “હે શ્રમણો ! મને ક્ષમા કરજો કે મેં અસંયતી હોવા છતાં પણ તમારી પાસે આજ સુધી વંદના કરાવી.” આટલું કહીને તેઓ પોતાનું શરીર છોડી દેવલોકમાં ચાલ્યા ગયા. આ જાણીને તેમના શિષ્યોને ભારે પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો કે અમે અસંયતી — દેવની આટલી વાર વંદના કરી. તેમને ધીરે-ધીરે એ ખબર પડવા લાગી કે કોઈના વિષયમાં એમ નિશ્ચયપૂર્વક નથી કહી શકાતું કે તે સાધુ છે કે દેવ. એટલા માટે કોઈને વંદના કરવી જ ન જોઈએ. વંદના કરીએ તે વ્યક્તિ સાધુને બદલે દેવ નીકળે તો અસંયત-નમનનો દોષ લાગે છે; જો એમ કહેવામાં આવે કે તે સાધુ નથી અને કદાચ સાધુ જ હોય તો મૃષાવાદનું પાપ લાગે છે. આમ કોઈની સાધુતાનો નિશ્ચય જ નથી થઈ શકતો, એટલા માટે કોઈને પણ વંદના ન કરવી જોઈએ. અન્ય સ્થવિરોએ તેમને ખૂબ સમજાવ્યા કે આવો એકાન્તિક આગ્રહ રાખવો ઠીક નથી, પરંતુ તેમણે કોઈનું ન માન્યું અને સંઘથી અલગ થઈને અવ્યક્તમતનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. એકવાર રાજગૃહના બલભદ્ર રાજાએ એવો આદેશ કાઢ્યો કે આ બધા સાધુઓને મારી નાખો. આ જાણીને તે લોકો ખૂબ વ્યાકુળ થયા અને રાજાને કહેવા લાગ્યા — “અમે લોકો સાધુ છીએ. તું અમને કેવી રીતે મરાવી શકે ?” રાજાએ કહ્યું — “આપનું કહેવું તો ઠીક છે પરંતુ હું કેવી રીતે જાણી શકું કે તમે લોકો ચોર છો કે સાધુ ?” આ સાંભળીને તે લોકોનો ભ્રમ દૂર થયો અને યથોચિત પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને તેઓ ફરી સંઘમાં સામેલ થયા.^૨ આષાઢને કારણે અવ્યક્તમતનો ઉદ્ભવ થયો આથી તેના નામ સાથે આ મતને જોડી દેવામાં આવ્યો.

ચતુર્થ નિહવ :

આ નિહવ સામુદ્દેહિકના નામે પ્રસિદ્ધ છે. સમુદ્દેહનો અર્થ છે જન્મ થતાં જ અત્યન્ત નાશ. આ પ્રકારની માન્યતાનો સમર્થક સામુદ્દેહિક કહેવાય છે. આ મતની

૧. ગા. ૨૩૩૩-૨૩૫૫.

૨. ગા. ૨૩૫૬-૨૩૮૮.

ઉત્પત્તિની કથા આ મુજબ છે : મહાગિરિનો પ્રશિષ્ય તથા કૌણ્ડિન્યનો શિષ્ય અશ્વમિત્ર અનુપ્રવાદ નામના પુર્વનું અધ્યયન કરતો હતો. તેમાં એવું વર્ણન આવ્યું કે વર્તમાન સમયના નારકો વિચ્છિન્ન થઈ જશે. આ જ રીતે દ્વિતીયાદિ સમયના નારકો પણ વિચ્છિન્ન થઈ જશે. વૈમાનિક વગેરેના વિષયમાં પણ આ જ વાત સમજવી જોઈએ. આ જાણીને તેના મનમાં શંકા થઈ કે જો આ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થતાં જ જીવ નષ્ટ થઈ જતો હોય તો તે કર્મનું ફળ ક્યારે ભોગવે ? તેની આ શંકાનું સમાધાન કરતાં ગુરુએ કહ્યું કે પર્યાયરૂપથી નારકાદિ નષ્ટ થાય છે પરંતુ દ્રવ્યરૂપથી તો વિદ્યમાન જ રહે છે આથી કર્મફલનું વેદન ઘટી શકે છે. ગુરુના સમજાવવા છતાં પણ તે પોતાની હઠ પર દઢ રહ્યો અને એકાન્ત સમુચ્છેદનો પ્રચાર કરવા લાગ્યો. પરિણામે તેને સંઘમાંથી બહિષ્કૃત કરી દેવામાં આવ્યો. એક વખત અશ્વમિત્ર વિચરતા-વિચરતા રાજગૃહમાં જઈ પહોંચ્યો. ત્યાંના શ્રાવકોએ તેને મારવાનું શરૂ કર્યું. આ જોઈને તે કહેવા લાગ્યો — “તમે લોકો શ્રાવક થઈને સાધુને મારો છો !” શ્રાવકોએ ઉત્તર આપ્યો — “જે સાધુ બન્યો હતો તે અશ્વમિત્ર હતો અને જે શ્રાવક બન્યા હતા તે લોકો તો ક્યારના નષ્ટ થઈ ચૂક્યા. તું અને અમે તો કોઈ બીજા જ છીએ.” આ સાંભળીને અશ્વમિત્રને પોતાના મતની દુર્બળતા સમજાઈ ગઈ. તેણે ફરી પોતાના ગુરુ પાસે જઈને ક્ષમાયાચના કરી તથા મહાવીરના સંઘનો અનુયાયી બન્યો.”

પંચમ નિહવ :

પંચમ નિહવનું નામ ગંગ છે. તેણે એ મતનું પ્રતિપાદન કર્યું કે એક સમયમાં બે ક્રિયાઓનો અનુભવ થઈ શકે છે. આ માન્યતાને કારણે તેને દ્વૈક્રિય નિહવ કહેવામાં આવે છે. ઘટના આ મુજબ છે : આર્ય મહાગિરિનો પ્રશિષ્ય તથા ધનગુપ્તનો શિષ્ય ગંગ એક વખત શરદ ઋતુમાં પોતાના આચાર્યને વંદના કરવા માટે ઉલ્લુકાતીર નામના નગરથી નીકળીને ચાલ્યો. રસ્તામાં ઉલ્લુકા નદીમાં ચાલતી વખતે તેને માથા પર લાગતી સૂર્યની ગરમી તથા પગમાં લાગતી નદીની ઠંડકનો અનુભવ થયો. આ જોઈને તેણે વિચાર્યું — ‘સૂત્રોમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે એક સમયમાં એક જ ક્રિયાનું વેદન થઈ શકે છે. પરંતુ મને તો એક જ સાથે બે ક્રિયાઓનો અનુભવ થઈ રહ્યો છે.’ તેણે પોતાનો અનુભવ પોતાના ગુરુ સામે રાખ્યો. ગુરુએ કહ્યું — “તારું કહેવું ઠીક છે પરંતુ વાત એમ છે કે સમય અને મન એટલાં સૂક્ષ્મ છે કે આપણે સામાન્ય રીતે તેમના નાના-નાના વિભાગોને નથી સમજી શકતા. વાસ્તવમાં કોઈ પણ ક્રિયાનું વેદન ક્રમશઃ જ થાય છે.” ગંગને ગુરુની વાત ગમી નહિ. તે સંઘથી અલગ થઈને પોતાના મતનો પ્રચાર

કરવા લાગ્યો. એક વખત રાજગૃહમાં પોતાના મતનો પ્રચાર કરતાં મણિનાગ દ્વારા ભયભીત થઈને તેણે ફરી પોતાના ગુરુ પાસે આવીને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું.^૧

ષષ્ઠ નિહ્વ :

છઠ્ઠા નિહ્વનું નામ રોહગુપ્ત અથવા ષડુલૂક છે. તેણે ત્રૈરાશિક મતનું પ્રરૂપણ કર્યું. આ મતનો અર્થ છે જીવ, અજીવ અને નોજીવ — આ પ્રકારની ત્રણ રાશિઓનો સદ્ભાવ. કથાનક આ મુજબ છે : એક વખત રોહગુપ્ત કોઈ અન્ય ગામથી અંતરંગિકા નગરીના ભૂતગૃહ નામના ચૈત્યમાં ઊતરેલા પોતાના ગુરુ શ્રીગુપ્તને વંદના કરવા જઈ રહ્યો હતો. માર્ગમાં તેણે અનેક પ્રવાદીઓને પરાજિત કર્યા અને બધી હકીકત પોતાના ગુરુ સમક્ષ મૂકી. ત્યાર બાદ તેણે મોરી, નકુલી, બિડાલી, વ્યાધી, સિંહી, ઉલૂકી અને ઉલાવકી વિદ્યાઓ ગ્રહણ કરી તથા પોંકશાલ નામનો પરિવ્રાજક કે જે વૃશ્ચિકી, સર્પી, મૂષકી, મૃગી, વરાહી, કાકી તથા પોતાકી વિદ્યાઓમાં સિદ્ધહસ્ત હતો, તેને વાદ માટે પડકાર્યો. રાજસભામાં પોંકશાલે જીવ અને અજીવ — આ બે રાશિઓની સ્થાપના કરી. તેને પરાસ્ત કરવા માટે રોહગુપ્તે એક ત્રીજી રાશિ નોજીવની પણ સ્થાપના કરી. આ જ રીતે અન્ય વિદ્યાઓમાં પણ તેને પોતાની મોરી વગેરે વિરોધી વિદ્યાઓ વડે પરાજિત કર્યો. જ્યારે તેણે પોતાના ગુરુ સમક્ષ આ બધો વૃત્તાન્ત કહ્યો ત્યારે ગુરુએ કહ્યું — “તું પાછો જા અને રાજસભામાં જઈને કહે કે રાશિત્રયનો સિદ્ધાન્ત કોઈ વાસ્તવિક સિદ્ધાન્ત નથી. મેં માત્ર વાદીને પરાજિત કરવા માટે જ આ સિદ્ધાન્તની પોતાના બુદ્ધિબળથી સ્થાપના કરી છે. હકીકતમાં રાશિત્રયનો સિદ્ધાન્ત અપસિદ્ધાન્ત છે.” રોહગુપ્તે ગુરુની આ આજ્ઞા ન માની તથા પોતાના અભિનિવેશને કારણે તે રાશિત્રયના સિદ્ધાન્તને જ વળગી રહ્યો. આ જોઈને ગુરુ સ્વયં તેને પોતાની સાથે રાજસભામાં લઈ ગયા. ત્યાંથી રાજા સાથે તેઓ કુત્રિકાપણ (બધી વસ્તુઓ જ્યાં મળતી હોય તેવી દુકાન) પર ગયા. ત્યાં જઈને તેમણે જીવ માગ્યો તો જીવ મળ્યો, અજીવ માંગ્યો તો અજીવ મળ્યો. જ્યારે તેમણે નોજીવ માગ્યો તો કંઈ ન મળ્યું. આ જોઈને સભામાં રોહગુપ્તના પરાજયની ઘોષણા કરવામાં આવી. આટલું થવા છતાં પણ તેનો અભિનિવેશ ઓછો ન થયો અને તેણે વૈશેષિક મતનું પ્રરૂપણ કર્યું. રોહગુપ્તનું નામ ષડુલૂક કેવી રીતે પડી ગયું, તેનું સમાધાન કરતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે તેનું નામ તો રોહગુપ્ત છે પરંતુ ગોત્રથી તે ઉલૂક છે. દ્રવ્ય, ગુણ, કર્મ, સામાન્ય, વિશેષ અને સમવાય નામના ષટ્ પદાર્થોનું પ્રરૂપણ કરવાને કારણે ઉલૂકગોત્રીય રોહગુપ્તને ષડુલૂક કહેવામાં આવ્યો છે.^૨

૧. ગા. ૨૪૨૪-૨૪૫૦.

૨. ગા. ૨૪૫૧-૨૫૦૮.

સમમ નિહવ :

સમમ નિહવનું નામ ગોષ્ઠામાહિલ છે. તેણે એવી માન્યતાનો પ્રચાર કર્યો કે જીવ અને કર્મનો બંધ નહીં પરંતુ સ્પર્શમાત્ર હોય છે. આ જ અબદ્ધ સિદ્ધાન્તને કારણે તે અબદ્ધિક નિહવ નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ સિદ્ધાન્તની ઉત્પત્તિ સાથે સમ્બદ્ધ કથા આ પ્રમાણે છે : આર્યરક્ષિતના મૃત્યુ પછી આચાર્ય દુર્બલિકા પુષ્પમિત્ર ગણિપદ પર પ્રતિષ્ઠિત થયા. તે જ ગણમાં ગોષ્ઠામાહિલ નામનો એક સાધુ પણ હતો. એક વખત આચાર્ય દુર્બલિકા પુષ્પમિત્ર વિન્ધ્ય નામના એક સાધુને કર્મપ્રવાદ નામક પૂર્વનો કર્મબન્ધાધિકાર ભણાવી રહ્યા હતા. તેમાં એવું વર્ણન આવ્યું કે કોઈ કર્મ માત્ર જીવનો સ્પર્શ કરીને જ અલગ થઈ જાય છે. તેની સ્થિતિ અધિક સમય સુધી નથી હોતી. જે રીતે કોઈ સૂકી દીવાલ પર માટી નાખતાં જ દીવાલનો સ્પર્શ કરતાં જ માટી તરત નીચે પડી જાય છે તે જ રીતે કોઈ કર્મ જીવનો સ્પર્શ કરીને થોડાક જ સમયમાં તેનાથી અલગ થઈ જાય છે. જેમ ભીની દીવાલ પર માટી નાખવાથી તે તેમાં જ ચોંટીને એકરૂપ થઈ જાય છે તથા ઘણા સમય પછી તેનાથી અલગ થઈ શકે છે તેવી જ રીતે જે કર્મ બદ્ધ, સ્પૃષ્ટ તથા નિકાચિત હોય છે તે જીવની સાથે એકત્વ પ્રાપ્ત કરીને કાલાન્તરમાં ઉદયમાં આવે છે. આ સાંભળીને ગોષ્ઠામાહિલ કહેવા લાગ્યો — “જો એમ વાત છે તો જીવ અને કર્મ ક્યારેય અલગ ન થવા જોઈએ કેમકે તે એકરૂપ થઈ જાય છે. આવી સ્થિતિમાં કર્મબદ્ધને ક્યારેય મોક્ષ ન થઈ શકે કેમકે તે હંમેશા કર્મ સાથે બંધાયેલો રહેશે. એટલા માટે વાસ્તવમાં જીવ અને કર્મનો બંધ જ ન માનવો જોઈએ. માત્ર જીવ અને કર્મનો સ્પર્શ જ માનવો જોઈએ.” આચાર્ય આ બંને અવસ્થાઓનું સહસ્ય સમજાવ્યું પરંતુ ઈર્ષ્યા તથા અભિનિવેશને કારણે તેના મનમાં તેમની વાત ન બેઠી. અંતે જતાં તેને સંઘથી બહિષ્કૃત કરી દેવામાં આવ્યો.^૧

અષ્ટમ નિહવ :

આ અન્તિમ નિહવ છે. આની પ્રસિદ્ધિ બોટિક — ઠિગંબર રૂપે છે. કથાનક આ મુજબ છે : રથવીરપુર નામના નગરમાં શિવભૂતિ નામનો એક સાધુ આવ્યો હતો. ત્યાંના રાજાએ તેને બહુમૂલ્ય રત્નકંબલ આપ્યો. આ જોઈને શિવભૂતિના ગુરુ આર્યકૃષ્ણે કહ્યું — “સાધુના માર્ગમાં અનેક અનર્થ ઉત્પન્ન કરનાર આ કંબલ પ્રહણ કરવો યોગ્ય નથી.” તેણે ગુરુની આજ્ઞાની અવહેલના કરીને તે કંબલને છુપાવીને પોતાની પાસે રાખી લીધો. ગોચરચર્યામાંથી આવ્યા બાદ તે પ્રતિદિન તેની સંભાળ લેતો પરંતુ ક્યારેય કામમાં ન લેતો. ગુરુએ આ બધું જોઈને વિચાર્યું — ‘આની આમાં

૧. ગા. ૨૫૦૯-૨૫૪૯.

માયા લાગી ગઈ છે. તેને દૂર કરવાનો કોઈ ઉપાય કરવો જોઈએ' એમ વિચારીને તે બહાર ગયો ત્યારે તેમણે વગર કંઈ પૂછ્યે-કર્યે તે સ્તંકબલ ફાડીને તેના નાના-નાના ટુકડા કરીને સાધુઓના પાદપ્રોચ્છનક બનાવી કાઢ્યા. આ જાણીને શિવભૂતિ મનમાં ને મનમાં બળવા લાગ્યો. તેનો કષાય દિન-પ્રતિદિન વધવા લાગ્યો. એક વખત આચાર્ય જિનકલ્પીઓનું વર્ણન કરી રહ્યા હતા : 'કેટલાક જિનકલ્પીઓને રજોહરણ અને મુખવસ્ત્રિકા - આ બે જ ઉપધિઓ હોય છે, વગેરે.' આ સાંભળીને શિવભૂતિએ કહ્યું - "જો એમ જ છે તો આપણે આટલો બધો પરિગ્રહ કેમ કરીને રાખીએ છીએ ? તે જ જિનકલ્પનું પાલન કેમ નથી કરતા ?" આચાર્યે તેને સમજાવ્યો કે આ કાળમાં ઉપયુક્ત સંહનન વગેરેનો અભાવ હોવાથી તેનું પાલન શક્ય નથી. શિવભૂતિએ કહ્યું - "મારા હોવા છતાં આ અશક્ય કેવી રીતે હોઈ શકે ? હું હમણાં જ આનું આચરણ કરી બતાવું છું." એમ કહીને તે અભિનિવેશવશ પોતાના વસ્ત્રોને ત્યાં જ ફેંકીને ચાલ્યો ગયો. પછીથી તેણે કૌંડિન્ય અને કોટ્ટવીર નામના બે શિષ્યોને દીક્ષા આપી. આ રીતે આ પરંપરા આગળ વધતી ગઈ, જે બોટિક મત નામે પ્રસિદ્ધ થઈ. બોટિકોના મતાનુસાર વસ્ત્ર કષાયનું કારણ હોવાથી પરિગ્રહરૂપ છે આથી ત્યાજ્ય છે. ભાષ્યકાર આર્યકૃષ્ણના શબ્દોમાં આ મતનું ખંડન કરતાં કહે છે કે જે જે કષાયના હેતુ છે તે તે જો પરિગ્રહ ગણીએ અને તેમને ત્યાગી દેવા જોઈએ તો સ્વકીય શરીરને પણ ત્યાગી દેવું પડશે કેમકે તે પણ કષાયોત્પત્તિનો હેતુ છે આથી પરિગ્રહ છે.^૧

અગિયારમા દ્વાર સમવતારની વ્યાખ્યા કરતી વખતે ગોષ્ઠામાલિલનો પ્રસંગ આવ્યો અને તે જ પ્રસંગથી નિહ્નવવાદની ચર્ચા શરૂ થઈ. આ ચર્ચાની સમાપ્તિની સાથે સમવતાર દ્વારની વ્યાખ્યા પણ સમાપ્ત થાય છે.

અનુમત દ્વાર :

બારમા દ્વારનું નામ અનુમત છે. વ્યવહાર-નિશ્ચય નયની દૃષ્ટિએ કઈ સામાયિક મોક્ષમાર્ગનું કારણ છે, તેનો વિચાર કરવો અનુમત કહેવાય છે. નૈગમ, સંગ્રહ અને વ્યવહાર નયની અપેક્ષાથી સમ્યક્ત્વ, શ્રુત અને ચારિત્રરૂપ ત્રણે પ્રકારની સામાયિક મોક્ષમાર્ગરૂપ માનવામાં આવી છે. શબ્દ તથા ઋજુસૂત્ર નયની અપેક્ષાએ માત્ર ચારિત્રસામાયિક જ મોક્ષમાર્ગ છે.^૨

કિં દ્વાર :

સામાયિક શું છે ? સામાયિક જીવ છે અથવા અજીવ ? જીવ અને અજીવમાં પણ તે દ્રવ્ય છે અથવા ગુણ ? અથવા તે જીવાજીવ ઉભયાત્મક છે ? અથવા જીવ અને અજીવ બંનેથી ત્રિત્ર કોઈ અર્થાન્તર છે ? આત્મા અર્થાત્ જીવ જ સામાયિક છે,

અજીવાદિ નહિ. જીવ સાવધ યોગનું પ્રત્યાખ્યાન કરતી વખતે સામાયિક હોય છે. બીજા શબ્દોમાં સામાયિકભાવમાં પરિણતિ થવાને કારણે જીવ જ સામાયિક છે. અન્ય બધા દ્રવ્ય શ્રદ્ધેય, જ્ઞેય વગેરે ક્રિયારૂપ ઉપયોગના કારણે તેના વિષયભૂત છે.^૧ દ્રવ્યાર્થિક નયના અભિપ્રાયથી સામાયિક દ્રવ્ય છે તથા પર્યાયાર્થિક નયની દૃષ્ટિથી સામાયિક ગુણ છે.^૨ આ તેરમા કિં દ્વારની વ્યાખ્યા થઈ.

કતિવિધ દ્વાર :

ચૌદમા દ્વાર કતિવિધની વ્યાખ્યા કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે સામાયિક ત્રણ પ્રકારની છે : સમ્યક્ત્વ, શ્રુત તથા ચારિત્ર. ચારિત્ર બે પ્રકારનું છે : આગારિક તથા અનાગારિક. શ્રુત અર્થાત્ અધ્યયન ત્રણ પ્રકારનું છે : સૂત્રવિષયક, અર્થવિષયક અને ઉભય વિષયક. સમ્યક્ત્વ નિસર્ગજ તથા અધિગમજ ભેદથી બે પ્રકારનું છે. આ બંનેમાંથી પ્રત્યેકના ઔપશમિક, સાસ્વાદન, ક્ષાયોપશમિક, વેદક અને ક્ષાયિક — આ પાંચ ભેદ થાય છે. આ રીતે સમ્યક્ત્વ દસ પ્રકારનું પણ છે. અથવા કારક, રોચક અને દીપક ભેદથી સમ્યક્ત્વના ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક તથા ઔપશમિક — આ ત્રણ ભેદ પણ થાય છે. આ જ રીતે શ્રુત અને ચારિત્રના પણ વિવિધ ભેદ થઈ શકે છે.^૩

કસ્ય દ્વાર :

જેનો આત્મા સંયમ, નિયમ તથા તપમાં સ્થિત છે તેની પાસે સામાયિક હોય છે. જે ત્રસ અને સ્થાવર બધા પ્રાણીઓ પ્રત્યે સમભાવ — માધ્યસ્થ્યભાવ રાખે છે તેની પાસે સામાયિક હોય છે.^૪ જે ન રાગમાં પ્રવૃત્ત હોય છે ન દ્વેષમાં, પરંતુ બંનેની મધ્યમાં રહે છે તે મધ્યસ્થ છે અને બાકીના બધા અમધ્યસ્થ છે.^૫

કુત્ર દ્વાર :

આ દ્વારનો નિમ્ન ઉપદ્વારોની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે : ક્ષેત્ર, દિક્, કાલ, ગતિ, ભવ્ય, સંજ્ઞી, ઉચ્ચ્વાસ, દૃષ્ટિ, આહાર, પર્યામ, સુમ, જન્મ, સ્થિતિ, વેદ, સંજ્ઞા, ક્ષાય, આયુષ્ય, જ્ઞાન, યોગ, ઉપયોગ, શરીર, સંસ્થાન, સંહનન, માન, લેશ્યાપરિણામ, વેદના, સમુદ્ઘાતકર્મ, નિર્વેજન, ઉદ્વર્તન, આસ્રવકરણ, અલંકાર, શયન, આસન, સ્થાન, ચંક્રમણ.^૬

કેષુ દ્વાર :

સામાયિક કયા દ્રવ્યો અને પર્યાયોમાં હોય છે ? સમ્યક્ત્વ સર્વદ્રવ્ય-પર્યાયગત છે. શ્રુત અને ચારિત્રમાં દ્રવ્ય તો બધા હોય છે, પરંતુ પર્યાય બધા નથી હોતા. દેશવિરતિમાં

૧. ગા. ૨૬૩૩-૨૬૪૦.

૨. ગા. ૨૬૫૮.

૩. ગા. ૨૬૭૩-૭.

૪. ગા. ૨૬૭૯-૨૬૮૦.

૫. ગા. ૨૬૯૧.

૬. ગા. ૨૬૯૨-૨૭૫૦.

ન તો બધા દ્રવ્ય જ હોય છે અને ન બધા પર્યાય જ. ભાષ્યકારે આનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે.^૧

કથં દ્વાર :

સામાયિક કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ? આ દ્વારની ચર્ચા ભાષ્યકારે અહીં નથી કરી. ટીકાકાર મલધારી હેમચન્દ્રે આ તરફ સંકેત કરતાં લખ્યું છે કે સામાયિક મહાકષ્ટલભ્ય છે. તેના લાભક્રમ માટે 'માણુસ્સ' થી લઈ 'અબ્બુદ્દાણે વિણણ' પર્યંત ગાથાઓ જોવી જોઈએ. ક્યાંય મુરકેલી જણાય તો મૂલાવસ્થકટીકાની સહાય લેવી જોઈએ.^૨

કિયચ્ચિર દ્વાર :

ઓગણીસમું દ્વાર કિયચ્ચિર છે. આમાં તે પ્રશ્નનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે કે સામાયિક કેટલા સમય સુધી રહે છે. સમ્યક્ત્વ અને શ્વતની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ દ્દ સાગરોપમ (પૂર્વકોટિપૃથક્ત્વ અધિક) છે જ્યારે દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પૂર્વકોટિ દેશોન છે. સમ્યક્ત્વ, શ્વત અને દેશવિરતિની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુદૂર્ત છે જ્યારે સર્વવિરતિ સામાયિકની જઘન્ય સ્થિતિ એક સમય છે. આ બધો લબ્ધિનો સ્થિતિકાળ છે. ઉપયોગની દૃષ્ટિથી તો બધાની સ્થિતિ અંતર્મુદૂર્ત છે.

કતિ દ્વાર :

સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિકોના વિવક્ષિત્ત સમયમાં કેટલા પ્રતિપત્તા, પ્રતિપત્ત અથવા પ્રતિપતિત હોય છે ? સમ્યક્ત્વી અને દેશવિરત પ્રાણી (ક્ષેત્ર) પલ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ બરાબર હોય છે. શ્વતપ્રતિપત્તા શ્રેણીના અસંખ્યાતમા ભાગ બરાબર હોય છે. સર્વવિરતિપ્રતિપત્તા સહસ્રાત્રશઃ હોય છે. આ બધી પ્રતિપત્તાઓની ઉત્કૃષ્ટ સંખ્યા છે. પૂર્વપ્રતિપત્તોનું પ્રતિપાદન કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે વર્તમાન સમયમાં સમ્યક્ત્વ અને દેશવિરતિપ્રતિપત્ત અસંખ્યેય છે, સર્વવિરતિપ્રતિપત્ત સંખ્યેય છે. આ ત્રણે પ્રાપ્ત કરી જે પ્રતિપતિત થઈ ચૂક્યા છે તે અનંતગુણ છે. સંપ્રતિ શ્વતપ્રતિપત્ત પ્રતરના અસંખ્યાતમા ભાગ બરાબર છે. બાકી સંસારસ્થ જીવો (ભાષાલબ્ધિરહિત પૃથ્વી વગેરે) ભાષાલબ્ધિ પ્રાપ્ત કરી પ્રતિપતિત થવાને કારણે સામાન્યશ્વતથી પ્રતિપતિત માનવામાં આવ્યા છે.^૩

સાન્તર દ્વાર :

જીવને કોઈ એક સમય સમ્યક્ત્વાદિ સામાયિક પ્રાપ્ત થવાથી ફરી તેનો પરિત્યાગ થઈ જતાં જેટલા સમય પછી તેને ફરી તેની પ્રાપ્તિ થાય છે તેને અંતરકાલ કહે છે.

૧. ગા. ૨૭૫૧-૨૭૬૦.

૨. પૃ. ૧૦૯૭.

૩. ગા. ૨૭૬૧-૩.

૪. ગા. ૨૭૬૪-૨૭૭૪.

તે સામાન્યાક્ષરાત્મક શ્રુતમાં જઘન્યપણે અંતર્મુહૂર્ત છે, ઉત્કૃષ્ટપણે અનંતકાલ છે. બાકીમાં જઘન્યપણે અંતર્મુહૂર્ત છે, ઉત્કૃષ્ટપણે દેશોન અર્થપરાવર્તક છે.^૧

અવિરહિત દ્વાર :

સમ્યક્ત્વ, શ્રુત તથા દેશવિરતિ સામાયિકનો ઉત્કૃષ્ટ અવિરહ કાળ આવલિકાનો અસંખ્યેય ભાગ છે, ચારિત્ર (સર્વવિરતિ)નો આઠ સમય છે. જઘન્યપણે બધા સામાયિકોનો બે સમય છે.^૨

સમ્યક્ત્વ અને શ્રુતનો ઉત્કૃષ્ટ વિરહકાલ સમ અહોરાત્ર છે, દેશવિરતિનો દ્વાદશ અહોરાત્ર છે. સર્વવિરતિનો પંચદશ અહોરાત્ર છે.^૩

ભવદ્વાર :

સમ્યગ્દષ્ટિ તથા દેશવિરત ઉત્કૃષ્ટપણે પલ્ચના અસંખ્યેય ભાગ જેટલા ભવો પ્રાપ્ત કરે છે. સર્વવિરત ઉત્કૃષ્ટપણે આઠ ભવો પ્રાપ્ત કરે છે. શ્રુતસામાયિક ધરાવતો ઉત્કૃષ્ટપણે અનંત ભવ પ્રાપ્ત કરે છે^૪ (જઘન્યપણે બધા માટે એક ભવ છે).

આકર્ષ દ્વાર :

આકર્ષનો અર્થ છે આકર્ષણ અર્થાત્ પ્રથમ વાર અથવા છોડેલાનું પુનર્મલણ. સમ્યક્ત્વ, શ્રુત અને દેશવિરતિ સામાયિકનો એક ભવમાં ઉત્કૃષ્ટ આકર્ષ સહસ્રપૃથક્ત્વ વાર થાય છે, સર્વવિરતિનો શતપૃથક્ત્વ વાર થાય છે (જઘન્યપણે બધાનો એક વાર જ આકર્ષ છે). વિવિધ ભવોની અપેક્ષાએ સમ્યક્ત્વ અને દેશવિરતિના ઉત્કૃષ્ટપણે અસંખ્યેય સહસ્રપૃથક્ત્વ આકર્ષ હોય છે, સર્વવિરતિના સહસ્રપૃથક્ત્વ આકર્ષ હોય છે, શ્રુતના આકર્ષ તો અનંત છે.^૫

સ્પર્શન દ્વાર :

સમ્યક્ત્વ-ચરણયુક્ત પ્રાણી ઉત્કૃષ્ટપણે સંપૂર્ણ લોકનો સ્પર્શ કરે છે (જઘન્યપણે અસંખ્યેય ભાગનો સ્પર્શ કરે છે). શ્રુતના સમયતુર્દશભાગ ($\frac{૭}{૧૪}$) તથા પંચયતુર્દશભાગ ($\frac{૫}{૧૪}$) સ્પર્શનીય છે. દેશવિરતિના પંચયતુર્દશભાગ ($\frac{૫}{૧૪}$) સ્પર્શનીય છે.^૬

નિરુક્તિ દ્વાર :

અંતિમ દ્વારનું નામ નિરુક્તિ છે. સમ્યક્ત્વ સામાયિકની નિરુક્તિ આ પ્રમાણે છે : સમ્યગ્દષ્ટિ, અમોહ, શુદ્ધિ, સદ્ભાવદર્શન, બોધિ, અવિપર્યય, સુદષ્ટિ વગેરે સમ્યક્ત્વના નિરુક્ત - પર્યાય છે. શ્રુત સામાયિકની નિરુક્તિ કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે અક્ષર, સંશી, સમ્યક્, સાદિક, સપર્યવસિત, ગમિક અને અંગપ્રવિષ્ટ - આ સાત

૧. ગા. ૨૭૭૫.

૨. ગા. ૨૭૭૭.

૩. ગા. ૨૭૭૮.

૪. ગા. ૨૭૭૯.

૫. ગા. ૨૭૮૦-૮૧.

૬. ગા. ૨૭૮૨.

અને સાત તેમના પ્રતિપક્ષી — આ રીતે ચૌદ ભેદ-પૂર્વક શ્રુતનો વિચાર કરવો જોઈએ. વિરતાવિરતિ, સંવૃતાસંવૃત, બાલપંડિત, દેશૈકદેશવિરતિ, અભુધર્મ, અગારધર્મ વગેરે દેશવિરતિ સામાયિકના નિરુક્ત — પર્યાય છે. સામાયિક, સામયિક, સમ્યગ્વાદ, સમાસ, સંક્ષેપ, અનવદ્ય, પરિજ્ઞા, પ્રત્યાખ્યાન — આ આઠ સર્વવિરતિ સામાયિકના નિરુક્ત — પર્યાય છે.^૧ અહીં સુધી સામાયિકના ઉપોદ્ઘાતનો અધિકાર છે.

નમસ્કારનિર્યુક્તિ :

સામાયિકના આ સુવિસ્તૃત ઉપોદ્ઘાતની સમાપ્તિ પછી ભાષ્યકારે સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિનું વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું છે. નમસ્કાર (અન્તમંગલરૂપ)ની ચર્ચા કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ઉત્પત્તિ, નિક્ષેપ, પદ, પદાર્થ, પ્રરૂપણા, વસ્તુ, આક્ષેપ, પ્રસિદ્ધિ, ક્રમ, પ્રયોજન અને ફલ — આ અગિયાર દ્વારોથી નમસ્કારનું વ્યાખ્યાન કરવું જોઈએ.^૨ ભાષ્યકારે આ બધા દ્વારોનું બહુ વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કર્યું છે. આ વિવેચનમાં પણ નિક્ષેપપદ્ધતિનો આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે જેમાં નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ભાવ, ભેદ, સંબંધ, કાલ, સ્વામી વગેરે અનેક પ્રભેદોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રત્યેક દ્વારના વ્યાખ્યાનમાં યથાસંભવ નયદષ્ટિનો આધાર પણ લેવામાં આવ્યો છે. અર્હત્, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુને નમસ્કાર કેમ કરવા જોઈએ, આનો યુક્તિયુક્ત વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. રાગ, દ્વેષ, કષાય વગેરે દોષોની ઉત્પત્તિ વગેરેનું પણ સંક્ષિપ્ત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. સિદ્ધના સ્વરૂપનું વર્ણન કરતી વખતે આચાર્યે કર્મસ્થિતિ તથા સમુદ્ઘાતની પ્રક્રિયાનું પણ વર્ણન કર્યું છે. શૈલેશી અવસ્થાનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં શુક્લધ્યાન વગેરે પર પણ પર્યાપ્ત પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.^૩ સિદ્ધને સાકાર ઉપયોગ હોય છે અથવા નિરોકાર, આની ચર્ચા કરતાં ભાષ્યકારે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનના ભેદ અને અભેદનો વિચાર કર્યો છે. કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શન યુગપત્ હોય છે કે ક્રમશઃ, આ પ્રશ્ન પર આગમિક માન્યતા અનુસાર વિચાર કરતાં એવા મતની પુષ્ટિ કરી છે કે કેવલીને એક સાથે બે ઉપયોગ નથી હોઈ શકતા.^૪ સિદ્ધિગમનક્રિયાનું સ્વરૂપ બતાવતાં આચાર્યે અલાબુ, એરંડફલ, અગ્નિશિખા, શર વગેરે દષ્ટાંતોનું સ્પષ્ટીકરણ તથા વિવિધ આક્ષેપોનો પરિહાર કર્યો છે. સિદ્ધસંબંધી અન્ય આવશ્યક વાતોની જાણકારીની સાથે સિદ્ધનમસ્કારનો અધિકાર સમાપ્ત કરવામાં આવ્યો છે.^૫ આ જ રીતે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુનમસ્કારનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.^૬ નમસ્કારના પ્રયોજન, ફલ વગેરે દ્વારોનું વ્યાખ્યાન કરતાં ભાષ્યકારે પરિણામ-વિશુદ્ધિનું સમર્થન કર્યું છે અને આ જ દષ્ટિથી જિનાદિપૂજાનું વિવેચન કર્યું

૧. ગા. ૨૭૮૪-૭.

૨. ગા. ૨૮૦૫.

૩. ગા. ૨૮૦૬-૩૦૮૮.

૪. ગા. ૩૦૮૯-૩૧૩૫.

૫. ગા. ૩૧૪૦-૩૧૮૮.

૬. ગા. ૩૧૮૯-૩૨૦૦.

છે. અહીં સુધી નમસ્કારનિર્ધુક્તિનો અધિકાર છે.^૧

પદવ્યાખ્યા :

‘કરેમિ મંતે !’ વગેરે સામાયિકસૂત્રના પદોની વ્યાખ્યા કરતાં ભાષ્યકારે ‘કરેમિ’ પદ માટે ‘કરણ’ શબ્દનું વિસ્તારપૂર્વક વ્યાખ્યાન કર્યું છે. ‘કરણ’નો અર્થ છે ક્રિયા; અથવા યથાસંભવ અન્ય અર્થનું પણ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. ‘કરણ’ નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ ભેદથી છ પ્રકારનું છે.

‘મંતે’ અર્થાત્ ‘મદન્ત’ની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્ય કહે છે કે ‘મદન્ત’ શબ્દ કલ્યાણ અને સુખાર્થક છે તથા નિર્વાણનું કારણ છે. સુખ અને કલ્યાણનું સાધન ગુરુ છે. આ જ રીતે આ શબ્દની પણ અનેક પ્રકારની વ્યાખ્યાઓ કરવામાં આવી છે.^૨

આગળની ગાથાઓમાં સામાયિક, સર્વ, સાવધ, યોગ, પ્રત્યાખ્યાન, યાવજજીવ, વિવિધ, કરણ, પ્રતિકમણ, નિન્દા, ગર્હા, વ્યુત્સર્જન વગેરે પદોનું સવિસ્તાર વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે.^૩ પ્રસંગવશાત્ સંગ્રહાદિ છ નયોની વિશેષ વ્યાખ્યા પણ કરવામાં આવી છે.^૪ અંતિમ ગાથામાં ભાષ્યકાર આચાર્ય જિનભદ્ર આ ભાષ્ય સાંભળવાથી જે ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે તેની તરફ નિર્દેશ કરતાં કહે છે કે સર્વાનુયોગમૂલરૂપ આ સામાયિકનું ભાષ્ય સાંભળવાથી પરિકર્મિત મતિયુક્ત શિષ્ય શેષ શાસ્ત્રાનુયોગ માટે યોગ્ય થઈ જાય છે.^૫

વિશેષાવશ્યકભાષ્યના આ વિસ્તૃત પરિચયથી સ્પષ્ટ છે કે આચાર્ય જિનભદ્રે આ એક ગ્રંથમાં જૈન વિચારધારાઓનો કેટલી વિલક્ષણતાથી સંગ્રહ કર્યો છે. આચાર્યની તર્કશક્તિ, અભિવ્યક્તિકુશળતા, પ્રતિપાદનપ્રવણતા તથા વ્યાખ્યાનવિદગ્ધતાનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવા માટે આ ગ્રંથ જ પર્યાપ્ત છે. વાસ્તવમાં વિશેષાવશ્યકભાષ્ય જૈનજ્ઞાનમહોદધિ છે. જૈન આચાર અને વિચારના મૂળભૂત સમસ્ત તત્ત્વો આ ગ્રંથમાં સંગૃહીત છે. દર્શનના ગહનતમ વિષયથી લઈને ચારિત્રની સૂક્ષ્મતમ પ્રક્રિયા સુધીના સંબંધમાં આમાં પર્યાપ્ત પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

૧. ગા. ૩૨૯૪.

૨. ગા. ૩૨૯૯-૩૪૩૮.

૩. ગા. ૩૪૩૯-૩૪૭૬

૪. ગા. ૩૪૭૭-૩૫૮૩.

૫. ગા. ૩૫૮૪-૩૬૦૧.

૬. ગા. ૩૬૦૩.

તૃતીય પ્રકરણ જીતકલ્પભાષ્ય

આચાર્ય જિનભદ્રનું બીજું ભાષ્ય જીતકલ્પ સૂત્ર પર છે. આ સૂત્ર આચાર્યની પોતાની જ કૃતિ છે. આમાં ૧૦૩ પ્રાકૃત ગાથાઓ છે, જેમાં જીતવ્યવહારના આધારે આપવામાં આવનાર પ્રાયશ્ચિત્તોનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન છે. મોક્ષના હેતુભૂત ચારિત્રની સાથે પ્રાયશ્ચિત્તનો વિશેષરૂપે સંબંધ છે કેમકે ચારિત્રના દોષોની શુદ્ધિનો મુખ્ય આધાર પ્રાયશ્ચિત્ત જ છે. આવી સ્થિતિમાં મુમુક્ષુ માટે પ્રાયશ્ચિત્તનું જ્ઞાન આવશ્યક છે. મૂલ સૂત્રમાં આચાર્યે પ્રાયશ્ચિત્તના આલોચના વગેરે દસ ભેદો ગણાવ્યા છે તથા પ્રત્યેક પ્રાયશ્ચિત્તના અપરાધસ્થાનોનો નિર્દેશ કર્યો છે અને એ દર્શાવ્યું છે કે કયા અપરાધ માટે કયું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ. આચાર્યે દર્શાવ્યું છે કે અનવસ્થાપ્ય અને પારાંચિક પ્રાયશ્ચિત્ત ઐદ્યપૂર્વધરના સમય સુધી આપવામાં આવતા હતા અર્થાત્ ચતુર્દશપૂર્વધર આચાર્ય ભદ્રબાહુના સમય સુધી આ પ્રાયશ્ચિત્ત પ્રચલિત હતા. તેની પછી તેમનો વિચ્છેદ થઈ ગયો.

જીતકલ્પભાષ્ય^૧ ઉપર્યુક્ત સૂત્ર પર ૨૬૦૬ ગાથાઓમાં લખવામાં આવેલું સ્વોપજ્ઞ ભાષ્ય છે. આ ભાષ્યમાં બૃહત્કલ્પ-લઘુ ભાષ્ય, વ્યવહાર ભાષ્ય, પંચકલ્પમહાભાષ્ય, પિંડનિર્યુક્તિ વગેરે ગ્રંથોની અનેક ગાથાઓ અક્ષરશઃ મળે છે.

આ તથ્યને દૈષ્ટિમાં રાખતાં એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે પ્રસ્તુત ભાષ્યગ્રંથ કલ્પભાષ્ય વગેરે ગ્રંથોની ગાથાઓના સંગ્રહરૂપ છે.^૨ જીતકલ્પસૂત્રના પ્રણેતા આચાર્ય જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ છે, તે નિર્વિવાદ છે. જીતકલ્પભાષ્યના કર્તા કોણ છે, આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રસ્તુત ભાષ્યમાં ભાષ્યકારે કોઈ પણ સ્થાને પોતાના નામનો ઉલ્લેખ કર્યો નથી. એ જ રીતે અન્યત્ર પણ એવો કોઈ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ ઉપલબ્ધ નથી જેના આધારે ભાષ્યકારના નામનો ઠીક-ઠીક નિર્ણય લઈ શકાય. આવી સ્થિતિમાં પ્રસ્તુત ભાષ્યની નિમ્ન ગાથાના આધારે કેટલોક નિર્ણય કરી શકાય છે : —

૧. સંશોધક — મુનિ પુણ્યવિજય; પ્રકાશક-બબલચંદ્ર કેશવલાલ મોદી, હાજીપટેલની પોળ, અમદાવાદ, વિ.સં. ૧૯૯૪.
૨. જીતકલ્પસૂત્ર (સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યસહિત) : પ્રસ્તાવના, પૃ. ૪-૫.

તિસમયહારાદીણં, ગાહાણડટ્ઠણહ વી સસ્ત્રં તુ ।

વિત્થરસ્યો વળ્ણેજ્જા, જહ હેઢ્ઢાડવસ્સણ મળિયં ॥ ૬૦ ॥

આ ગાથાના 'જહ હેઢ્ઢાડવસ્સણ મળિયં' આ પાઠ તરફ ધ્યાન આપવાથી સહજ જ પ્રતીત થાય છે કે અહીં 'જહ આવસ્સણ મળિયં' એટલો પાઠ જ પૂરતો હોવા છતાં ભાષ્યકારે 'હેઢ્ઢા' શબ્દ વધારાનો કેમ મૂક્યો ? 'હેઢ્ઢા' શબ્દ કોઈ પાઠપૂર્તિરૂપ શબ્દ નથી કે તેમ માનવાથી કામ ચાલી જાય. વાસ્તવમાં ગ્રંથકાર 'હેઢ્ઢા' અને 'ઊર્વરિ' આ બે શબ્દોને અનુક્રમે 'પૂર્વ' અને 'અગ્રે' અર્થમાં જ વાપરે છે; ઉદાહરણાર્થ 'હેઢ્ઢા મળિયં' અર્થાત્ 'પૂર્વ મળિતમ્' તથા 'ઊર્વરિ વોચ્છં' અર્થાત્ 'અગ્રે વક્ષ્યે'. આનાથી એમ ફલિત થાય છે કે પ્રસ્તુત ભાષ્યકારે 'તિસમયહાર' અર્થાત્ 'જાવડયા તિસમયા' (આવશ્યકનિર્યુક્તિ, ગા. ૩૦) ઈત્યાદિ આઠ ગાથાઓનું વિવરણ પહેલા આવશ્યકમાં અર્થાત્ આવશ્યકભાષ્યમાં વિસ્તારથી આપી દીધું છે. આવશ્યકનિર્યુક્તિ અંતર્ગત 'જાવડયા તિસમયા' વગેરે ગાથાઓનું ભાષ્ય લખીને વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન કરનાર આચાર્ય જિનભદ્ર સિવાય અન્ય કોઈ નથી. એટલા માટે જીતકલ્પભાષ્યના પ્રણેતા આચાર્ય જિનભદ્રગણિ કમાશ્રમણ જ હોવા જોઈએ.^૧

પ્રાયશ્ચિત્તનો અર્થ :

સર્વપ્રથમ આચાર્યે 'પ્રવચન' શબ્દનો નિરુક્તાર્થ કરતાં પ્રવચનને નમસ્કાર કર્યા છે. ત્યાર પછી દસ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તની વ્યાખ્યા કરવાનો સંકલ્પ કરતાં 'પ્રાયશ્ચિત્ત' શબ્દનો નિરુક્તાર્થ કર્યો છે. 'પ્રાયશ્ચિત્ત'નાં પ્રાકૃતમાં બે રૂપો પ્રચલિત છે : 'પાયચ્છિત્ત' અને 'પચ્છિત્ત'. આ બંને શબ્દોની વ્યુત્પત્તિમૂલક વ્યાખ્યા કરતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે જે પાપનો છેદ કરે છે તે 'પાયચ્છિત્ત' છે તથા ઘણું કરી જેનાથી ચિત્ત શુદ્ધ થાય છે તે 'પચ્છિત્ત' છે.^૨

આગમવ્યવહાર :

સૂત્રની પ્રથમ ગાથામાં પ્રયુક્ત 'જીતવ્યવહાર'નું વ્યાખ્યાન કરવા માટે ભાષ્યકારે આગમાદિ વ્યવહારપંચક-આગમ, શ્રુત, આજ્ઞા, ધારણા અને જીતવ્યવહારનું વિવેચન કર્યું છે. આગમવ્યવહારના બે ભેદ છે : પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ. પ્રત્યક્ષના ફરી બે ભેદ છે : ઈન્દ્રિયજ અને નોઈન્દ્રિયજ. ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષને પાંચ વિષયો રૂપે સમજવું જોઈએ. 'અક્ષ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતાં આચાર્યે 'અક્ષ'ના અર્થ સંબંધમાં અન્ય મતનો નિર્દેશ

૧. એજન, પૃ. ૫-૬.

૨. ગા. ૧-૫.

તથા પ્રતિષેધ કર્યો છે. નોઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ આગમ ત્રણ પ્રકારનું છે : અવધિ, મન:પર્યય અને કેવલ. અવધિજ્ઞાન કાં તો ભવપ્રત્યયિક હોય છે કે ગુણપ્રત્યયિક. અવધિના છ ભેદ છે : અનુગામિક, અનાનુગામિક, વર્ધમાનક, હીયમાનક, પ્રતિપાતી અને અપ્રતિપાતી. દ્રવ્યાવધિ; ક્ષેત્રાવધિ, કાલાવધિ અને ભાવાવધિની દૃષ્ટિએ અવધિજ્ઞાનનો વિચાર કરવામાં આવે છે. મન:પર્યયના બે ભેદ છે : ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ. આનો પણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવે છે. કેવલજ્ઞાન સર્વાવરણનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થાય છે. ભૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્યની કોઈ એવી ક્ષણ નથી જે કેવલીને પ્રત્યક્ષ ન હોય. ક્ષયોપશમજન્ય મતિ વગેરે જ્ઞાનોનો કેવલીમાં અભાવ છે કેમકે તેનું જ્ઞાન સર્વથા ક્ષયજન્ય છે.^૧

શ્રુતધર આગમત: પરોક્ષ વ્યવહારી છે. ચતુર્દશપૂર્વધર, દશપૂર્વધર, નવપૂર્વધર, ગંધહસ્તી વગેરે આ જ કોટિના છે.^૨

પ્રાયશ્ચિત્તનાં સ્થાન :

આની પછી ભાષ્યકાર પોતાના મૂળ વિષય પ્રાયશ્ચિત્તનું વિવેચન શરૂ કરે છે. પ્રાયશ્ચિત્તની ન્યૂનતા-અધિકતા સંબંધી પ્રશ્નોત્તર પછી પ્રાયશ્ચિત્તદાનને યોગ્ય વ્યક્તિનું સ્વરૂપ બતાવતાં આલોચનાના શ્રવણનો ક્રમ બતાવે છે.^૩ પ્રાયશ્ચિત્તના અઢાર, બત્રીસ તથા છત્રીસ સ્થાનોનો વિચાર કર્યો છે. બત્રીસ સ્થાનો માટે આઠ ગણિસંપદાઓનું વિવેચન કર્યું છે. આઠ સંપદાઓના પ્રત્યેકના ચાર-ચાર ભેદ કરવામાં આવ્યા છે : ૧. ચાર પ્રકારની આચારસંપદા, ૨. ચાર પ્રકારની શ્રુતસંપદા, ૩. ચાર પ્રકારની શરીરસંપદા, ૪. ચાર પ્રકારની વચનસંપદા, ૫. ચાર પ્રકારની વાચનાસંપદા, ૬. ચાર પ્રકારની મતિસંપદા, ૭. ચાર પ્રકારની પ્રયોગમતિસંપદા, ૮. ચાર પ્રકારની સંગ્રહપરિજ્ઞાસંપદા. આમાં ચાર પ્રકારની વિનયપ્રતિપત્તિ ઉમેરવાથી પ્રાયશ્ચિત્તના છત્રીસ સ્થાન બની જાય છે. વિનયપ્રતિપત્તિના ચાર ભેદ આ પ્રમાણે છે : આચારવિનય, શ્રુતવિનય, વિક્ષેપણવિનય અને દોષનિર્ઘાતવિનય. આમાંથી પ્રત્યેકના ફરી ચાર ભેદ છે.^૪

પ્રાયશ્ચિત્તદાતા :

પ્રાયશ્ચિત્ત આપનાર યોગ્ય જ્ઞાનીઓનો અભાવ હોવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત કેવી રીતે સંભવી શકે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં આચાર્ય કહે છે કે પ્રાયશ્ચિત્ત આપવાની

૧. ગા. ૭-૧૦૯.

૨. ગા. ૧૧૦-૬.

૩. ગા. ૧૧૭-૧૪૮.

૪. ગા. ૧૪૯-૨૪૧.

યોગ્યતાવાળા મહાપુરુષો કેવલી તથા ચૌદપૂર્વધર આ યુગમાં નથી, એ વાત સાચી છે પરંતુ પ્રાયશ્ચિત્તની વિધિનું મૂળ પ્રત્યાખ્યાન પૂર્વની ત્રણેય વસ્તુમાં છે અને તેના આધારે કલ્પ, પ્રકલ્પ તથા વ્યવહાર ગ્રંથોનું નિર્માણ થયું છે.^૧ આ ગ્રંથો તથા તેમના જ્ઞાતાઓ આજે પણ વિદ્યમાન છે. આથી પ્રાયશ્ચિત્તનો વ્યવહાર આ ગ્રંથોના આધારે સરળતાપૂર્વક કરી શકાય છે અને આ રીતે ચારિત્રની શુદ્ધિ થઈ શકે છે.^૨

પ્રાયશ્ચિત્તદાતાની સાપેક્ષતા :

દસ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તનો નામોલ્લેખ કર્યા બાદ પ્રાયશ્ચિત્તદાનનો વિભાગ કરવામાં આવ્યો છે તથા પ્રાયશ્ચિત્તવિધાતાઓનો સદ્ભાવ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે.^૩ સાપેક્ષ પ્રાયશ્ચિત્તદાનના લાભ અને નિરપેક્ષ પ્રાયશ્ચિત્તદાનની હાનિ તરફ સંકેત કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રાયશ્ચિત્તદાનમાં દાતાએ દયાભાવ રાખવો જોઈએ તથા જેને પ્રાયશ્ચિત્ત આપવાનું હોય તેની શક્તિનું પણ ધ્યાન રાખવું જોઈએ. એવું થવાથી જ પ્રાયશ્ચિત્તનું પ્રયોજન સિદ્ધ થાય છે તથા પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારની સંયમમાં દૃઢતા થઈ શકે છે. એવું ન કરવાથી પ્રાયશ્ચિત્ત કરનારમાં પ્રતિક્રિયા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે સંયમમાં સ્થિર થવાને બદલે સંયમનો સર્વથા ત્યાગ જ કરી દે છે. પ્રાયશ્ચિત્ત આપવામાં એટલો વધારે દયાભાવ પણ ન રાખવો જોઈએ કે પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન જ નષ્ટ થઈ જાય અને દોષોની પરંપરા એટલી અધિક વધી જાય કે ચારિત્રશુદ્ધિ જ ન થઈ શકે. વગર પ્રાયશ્ચિત્તે ચારિત્ર સ્થિર નથી રહી શકતું. ચારિત્રના અભાવમાં તીર્થ ચારિત્રશૂન્ય થઈ જાય છે. ચારિત્રશૂન્યતાથી નિર્વાણની પ્રાપ્તિ નથી થઈ શકતી. નિર્વાણલાભનો અભાવ થઈ જવાથી કોઈ દીક્ષિત પણ નહિ થાય. દીક્ષિત સાધુઓના અભાવમાં તીર્થ પણ નહિ બને. આ રીતે પ્રાયશ્ચિત્તના અભાવમાં તીર્થ ટકી જ નથી શકતું. એટલે જ્યાં સુધી તીર્થની સ્થિતિ છે ત્યાં સુધી પ્રાયશ્ચિત્તની પરંપરા ચાલવી જ જોઈએ.^૪

ભક્તપરિજ્ઞા, ઈંગિનીમરણ તથા પાદપોષગમન :

પ્રાયશ્ચિત્તના વિધાનનું વિશેષ સમર્થન કરતાં ભાષ્યકારે 'પ્રશંગવશાત્ ભક્તપરિજ્ઞા, ઈંગિનીમરણ તથા પાદપોષગમન-આ ત્રણ પ્રકારની મારણાતિક સાધનાઓનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે. ભક્તપરિજ્ઞાની વિધિ તરફ સંકેત કરતાં નિર્વ્યાઘાત અને સવ્યાઘાતરૂપી સપરાકમભક્તપરિજ્ઞાના સ્વરૂપનો નિમ્ન દ્વારોથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે : ૧. ગણિનિસ્સરણ, ૨. શ્રિતિ, ૩. સંલેખના, ૪. અગીત, ૫. અસંવિગ્ન, ૬. એક, ૭. આભોગ, ૮. અન્ય, ૯. અનાપૃચ્છા,

૧. કલ્પ અર્થાત્ બૃહત્કલ્પ; પ્રકલ્પ અર્થાત્ નિશીય.

૨. ગા. ૨૫૫-૨૭૩.

૩. ગા. ૨૭૪-૨૯૯.

૪. ગા. ૩૦૦-૩૧૮.

૧૦. પરીક્ષા, ૧૧. આલોચના, ૧૨. સ્થાન - વસતિ, ૧૩. નિર્યાપક, ૧૪. દ્રવ્યદાપના, ૧૫. હાનિ, ૧૬. અપરિતાન્ત, ૧૭. નિર્જરા, ૧૮. સંસ્તારક, ૧૯. ઉદ્ધર્તના, ૨૦. સ્મારણા, ૨૧. કવચ, ૨૨. ચિહ્નકરણ, ૨૩. યતના. આ રીતે નિવ્યાધાત અને સવ્યાધાતરૂપી અપરાક્રમભક્તપરિજ્ઞા, ઈંગિનીમરણ અને પાદપોષગમનના સ્વરૂપનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.^૧ અહીં સુધી આગમવ્યવહારનો અધિકાર છે.

શ્રુતાદિવ્યવહાર :

પૂર્વનિર્દેષ્ટ આગમ, શ્રુત, આજ્ઞા, ધારણા અને જીતવ્યવહારમાંથી આગમ વ્યવહારનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરીને આચાર્યશ્રુતવ્યવહારનું સંક્ષિપ્ત વિવેચન કર્યું છે. આજ્ઞાવ્યવહારનું વ્યાખ્યાન કરતાં અપરિણત, અતિપરિણત અને પરિણત શિષ્યોની પરીક્ષાના સ્વરૂપ તરફ નિર્દેશ કર્યો છે. તેની પછી દર્પના દસ તથા કલ્પનાના ચોવીસ ભેદોનું સંબંધ વિવેચન કર્યું છે. એ જ રીતે ધારણાવ્યવહારનો પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.^૨

જીતવ્યવહાર :

જે વ્યવહાર પરંપરાથી પ્રાપ્ત હોય, શ્રેષ્ઠ પુરુષો દ્વારા અનુમત હોય, જેનું બહુશ્રુતોએ અનેક વાર સેવન કર્યું હોય તથા જેનું તેમના દ્વારા નિવારણ ન કરવામાં આવ્યું હોય તે જીતવ્યવહાર કહેવાય છે. જેનો આધાર આગમ, શ્રુત, આજ્ઞા અથવા ધારણા ન હોય તે જીતવ્યવહાર છે. તેનો મૂળ આધાર આગમાદિ ન હોતાં માત્ર પરંપરા જ હોય છે. જે જીતવ્યવહારથી ચારિત્રની શુદ્ધિ થાય છે તેનું જ આચારણ કરવું જોઈએ. જે જીતવ્યવહાર ચારિત્ર-શુદ્ધિનું કારણ ન હોય તેનું આચારણ ન કરવું જોઈએ. સંભવ છે કે એવો પણ કોઈ જીતવ્યવહાર હોય જેનું આચારણ કોઈ એક જ વ્યક્તિએ કર્યું હોય છતાં પણ જો તે વ્યક્તિ સંવેગપરાયણ હોય, દાન્ત હોય તથા તે આચાર શુદ્ધિકર હોય તો તે જીતવ્યવહારનું અનુકરણ કરવું જોઈએ.^૩ તેની પછી ભાષ્યકારે વ્યવહારના સ્વરૂપનો ઉપસંહાર કર્યો છે.^૪ અહીં સુધી મૂલ સૂત્રની પ્રથમ ગાથાનું વ્યાખ્યાન છે.

પ્રાયશ્ચિત્તના ભેદ :

પ્રાયશ્ચિત્તનું માહાત્મ્ય-વર્ણન કર્યા પછી આચાર્ય તેના દસ ભેદોની ગણના તથા તેમનું સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપ-વર્ણન કર્યું છે. પ્રાયશ્ચિત્તના દસ ભેદ આ છે : ૧. આલોચના, ૨. પ્રતિકમણ, ૩. મિશ્ર, ૪. વિવેક, ૫. વ્યુત્સર્ગ, ૬. તપ, ૭. છેદ, ૮. મૂલ, ૯.

૧. ગા. ૩૨૨-૫૫૯.

૨. ગા. ૫૬૦-૬૭૪.

૩. ગા. ૬૭૫-૬૯૪.

૪. ગા. ૬૯૫-૭૦૫.

૫. ગા. ૭૦૬-૭૩૦.

અનવસ્થાપ્ય, ૧૦. પારાંચિક.^૧

આલોચના :

પ્રથમ પ્રાયશ્ચિત્ત આલોચનાના અપરાધ-સ્થાનો તરફ સંક્ષેપમાં સંકેત કરતાં આ જ પ્રસંગમાં 'છબ'નો અર્થ બતાવતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે છબ કર્મને કહે છે. તે કર્મ ચાર પ્રકારનું છે : જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, મોહનીય અને અંતરાય. જ્યાં સુધી પ્રાણી આ ચારે પ્રકારના કર્મોના બંધનથી મુક્ત નથી થતો ત્યાં સુધી તે છબસ્થ કહેવાય છે. આલોચના વગેરે પ્રાયશ્ચિત્તોનું વિધાન છબસ્થો માટે જ છે.^૨

પ્રતિક્રમણ :

પ્રતિક્રમણના અપરાધ-સ્થાનોનું વર્ણન કરતાં ગુપ્તિ અને સમિતિનું પણ સોદાહરણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. મનોગુપ્તિ માટે જિનદાસનું ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. એ જ રીતે વચનગુપ્તિ અને કાયગુપ્તિ માટે પણ બે અન્ય ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યા છે. સમિતિઓનું સ્વરૂપ સમજાવતાં ઈર્યાસમિતિ માટે અર્હત્રકનું ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. ભાષાસમિતિનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે એક સાધુનું દૃષ્ટાન્ત ઉપસ્થિત કરવામાં આવ્યું છે. વસુદેવના જીવ નંદિવર્ષનનું ઉદાહરણ આપીને એષણાસમિતિનું સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આ જ રીતે આદાન-નિક્ષેપણાસમિતિ માટે પણ એક ઉદાહરણ આપવામાં આવ્યું છે. પરિષ્ઠાપનિકાસમિતિનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે ધર્મરુચિનું દૃષ્ટાન્ત મૂકવામાં આવ્યું છે.^૩ આ પ્રસંગે ભાષ્યકારે નિમ્ન વિષયોની ચર્ચા પણ કરી છે : ગુરુની આશાતના અને તેનું સ્વરૂપ, ગુરુ અને શિષ્યનો ભાષા-પ્રયોગ, ગુરુ-વિનયનો ભંગ અને તેનું સ્વરૂપ, વિનય-ભંગના સાત પ્રકાર, ઈચ્છાદિ, દસ પ્રકારની અકરણતા, લઘુમૃધાવાદ તથા તેનું સ્વરૂપ.^૪

પ્રતિક્રમણ સંબંધિત અવિધિ, કાસ, જૂંભા, શુત, વાત, અસંકિલષ્ટકર્મ, કન્દર્પ, હાસ્ય, વિકથા, ક્ષાય, વિષયાનુષંગ, સ્ખલના, સહસા, અનાભોગ, આભોગ, સ્નેહ, ભય, શોક અને બાકુશિક અપરાધ-સ્થાનોનું મૂળ સૂત્રનું અનુકરણ કરતાં વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે.^૫

મિશ્ર પ્રાયશ્ચિત્ત :

આ પ્રાયશ્ચિત્તમાં આલોચના તથા પ્રતિક્રમણ બંનેનો સમાવેશ છે. આમાં આલોચના અને પ્રતિક્રમણ આ બંનેના સંયુક્ત અપરાધ-સ્થાનોનું વિવેચન કરવામાં

૧. ગા. ૭૩૫.

૨. ગા. ૭૮૪-૮૬૦.

૩. ગા. ૮૬૧-૯૦૫.

૪. ગા. ૯૦૬-૯૩૨.

આવ્યું છે. સંભ્રમ, ભય, આપત્, સહસા, અનાભોગ, અનાત્મવશતા, દુશ્ચિતિત, દુર્ભાષિત, દુશ્ચેષ્ટિત વગેરે અપરાધ-સ્થાનો મિશ્ર કોટિનાં છે. ભાષ્યકારે તેમની વિશેષ વ્યાખ્યા કરી છે.

વિવેક:

વિવેક-પ્રાયશ્ચિત્તના અપરાધ-સ્થાનોનું વિવેચન કરતાં આચાર્યે પિંડ, ઉપધિ, શય્યા, કૃતયોગી, કલાતીત, અધ્વાતીત, શઠ, અશઠ, ઉદ્ગત, અનુદ્ગત, કારણગૃહીત વગેરે પદોની વ્યાખ્યા કરી છે.^૨ વ્યાખ્યા બહુ સંક્ષિપ્ત તથા સારગ્રાહી છે. ત્યાર પછી વ્યુત્સર્ગ-પ્રાયશ્ચિત્તનું વ્યાખ્યાન શરૂ થાય છે.

વ્યુત્સર્ગ :

પંચમ પ્રાયશ્ચિત્ત વ્યુત્સર્ગનાં અપરાધ-સ્થાનોનું વિશ્લેષણ કરવા માટે ભાષ્યકારે મૂલ સૂત્રમાં નિર્દિષ્ટ ગમન, આગમન, વિહાર, શ્રુત, સાવધસ્વપ્ન, નાવ, નદી, સન્તાર વગેરે પદોનું સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યાન કર્યું છે. તેની પછી તપઃ પ્રાયશ્ચિત્તનાં અપરાધ-સ્થાનોની વ્યાખ્યા શરૂ થાય છે.

તપ :

તપની ચર્યાના પ્રારંભમાં જ્ઞાન અને દર્શનના આઠ-આઠ અતિચારોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. જ્ઞાનના આઠ અતિચાર નિમ્નોક્ત આઠ વિષયો સાથે સંબંધિત છે : ૧. કાલ, ૨. વિનય, ૩. બહુમાન, ૪. ઉપધાન, ૫. અનિહ્નવન, ૬. વ્યંજન, ૭. અર્થ, ૮. તદુભય. દર્શનના અતિચારોનો સંબંધ નિમ્ન આઠ વિષયો સાથે છે : ૧. નિઃશંકિત, ૨. નિષ્કાંક્ષિત, ૩. નિર્વિચિકિત્સા, ૪. અમૂઢદષ્ટિ, ૫. ઉપબૃહણ, ૬. સ્થિરીકરણ, ૭. વાત્સલ્ય, ૮. પ્રભાવના.^૩ આની પછી છ પ્રતરૂપ ચારિત્રના અતિચારોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.^૪ ચારિત્રોદ્ગમનનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં ઉદ્ગમના સોળ દોષોનું પણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.^૫ આ સોળ દોષ આ પ્રમાણે છે : ૧. આધાકર્મ, ૨. ઔદ્દેશિક, ૩. પૂતિકર્મ, ૪. મિશ્રજાત, ૫. સ્થાપના, ૬. પ્રાભૃતિકા, ૭. પ્રાદુષ્કરણ, ૮. કીત, ૯. પ્રામિત્ય, ૧૦. પરાવર્તિત, ૧૧. અભ્યાહત, ૧૨. ઉદ્દિમિત, ૧૩. માલાહત, ૧૪. આસ્થેષ, ૧૫. અનિસૃષ્ટ, ૧૬ અધ્યવપૂરક.^૬ ઉદ્ગમની પછી ઉત્પાદનાનું સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યું છે. નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ — આ ચાર પ્રકારના નિક્ષેપો દ્વારા ઉત્પાદનાનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.^૭ આના પણ સોળ દોષ છે : ૧. ધાત્રીદોષ, ૨. દૂતીદોષ, ૩. નિમિત્તદોષ, ૪. આજીવદોષ, ૫. વનીપકદોષ,

૧. ગા. ૯૩૩-૯૫૪.

૨. ગા. ૯૫૫-૯૭૧.

૩. ગા. ૯૭૨-૯૯૭.

૪. ગા. ૯૯૮-૧૦૬૮.

૫. ગા. ૧૦૬૯-૧૦૮૬.

૬. ગા. ૧૦૯૮-૧૨૮૬.

૭. ગા. ૧૦૯૫-૭.

૮. ગા. ૧૩૧૩-૮.

૬. ચિકિત્સાદોષ, ૭. કોષદોષ, ૮. માનદોષ, ૯. માયાદોષ, ૧૦. લોભદોષ, ૧૧. સંસ્તવદોષ, ૧૨. વિદ્યાદોષ, ૧૩. મન્ત્રદોષ, ૧૪. ચૂર્ણદોષ, ૧૫. યોગદોષ, ૧૬. મૂલકર્મદોષ.^૧ આ દોષોનું ભાષ્યકારે બહુ વિસ્તાર-પૂર્વક વર્ણન કર્યું છે. કોષ માટે ક્ષપકનું, માન માટે ક્ષુલ્લકનું, માયા માટે આષાઢભૂતિનું, લોભ માટે સિંહકેસર નામના મોદકની ઈચ્છા રાખનાર ક્ષપકનું, વિદ્યા માટે ભિક્ષુ-ઉપાસક અર્થાત્ બૌદ્ધ-ઉપાસકનું, મન્ત્ર માટે પાદલિપ્ત અને મુરુંડરાજનું, ચૂર્ણ માટે બે ક્ષુલ્લકોનું અને યોગ માટે બ્રહ્મદ્વૈપિક તાપસોનું ઉદાહરણ આપ્યું છે.^૨

ગ્રહભૈષજાનાં સ્વરૂપ દર્શાવતાં આચાર્યે ગ્રહભૈષજાના દસ પ્રકારોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. જે દસ પદોથી ગ્રહભૈષજાની શુદ્ધિ થવી જોઈએ તેમનાં નામ આ છે : શંકિત, પ્રક્ષિત, નિક્ષિત, પિહિત, સંહત, દાયક, ઉન્મિશ્ર, અપરિણત, લિપ્ત અને છર્દિત.^૩ આ દસ પ્રકારના દોષોનું વિશેષ વર્ણન કર્યા પછી ગ્રાસૈષજાનાં સ્વરૂપ પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. તે માટે સંયોજના, પ્રમાણ, અંગાર, ધૂમ, કારણ વગેરે દોષોનાં વર્જનનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે.^૪ તેની પછી પિણ્ડવિશુદ્ધિ વિષયક અતિચારો સંબંધિત પ્રાયશ્ચિત્તોનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે.^૫

તપઃપ્રાયશ્ચિત્ત સંબંધિત અન્ય સૂત્ર-ગાથાઓનું વિવેચન કરતાં ભાષ્યકારે ધાવન, ડેપન, સંઘર્ષ, ગમન, કીડા, કુધાવના, ઉત્કૃષ્ટિ, ગીત, સેણિકા, જીવરુત વગેરે પદોનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે.^૬ તપઃપ્રાયશ્ચિત્તની જઘન્ય, મધ્યમ તથા ઉત્કૃષ્ટ ઉપધિઓનો આશ્રય લેતાં વિચ્યુત, વિસ્મૃત, અપ્રેક્ષિત, અનિવેદન વગેરે પદોની વ્યાખ્યા કરી છે. આ જ રીતે કાલાતીતકરણ, અધ્વાતીતકરણ, તત્પરિભોગ, પાનાસંવરણ, કાયોત્સર્ગભંગ, કાયોત્સર્ગ-અકરણ, વેગવન્દના, રાત્રિવ્યુત્સર્ગ, દિવસશયન, ચિરકથાય, લશુન, તર્ણાદિ-બંધન, પુસ્તક-પંચક, તૃણપંચક, દૂષ્યપંચક, સ્થાપનાકુલ વગેરે સંબંધી દોષ, દર્પ, પંચેન્દ્રિય-વ્યપરોપણ, સંકલિષ્ટકર્મ, દ્વિધાધ્વકલ્પ, ગ્લાનકલ્પ, છેદ, અશ્રદ્ધાન વગેરે અનેક પદોનું આચાર્યે સમ્યક્ વિવેચન કર્યું છે.^૭

સામાન્ય તથા વિશેષ આપત્તિની દૃષ્ટિએ તપઃપ્રાયશ્ચિત્તનું શું સ્વરૂપ છે, તેનું વિશ્લેષણ કર્યા પછી ભાષ્યકારે તપોદાનનો વિચાર કર્યો છે. દ્રવ્યનું શું સ્વરૂપ છે અને તે દૃષ્ટિએ તપોદાનની શું સ્થિતિ છે, ક્ષેત્રના સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ તપોદાનનો શું

૧. ગા. ૧૩૧૯-૧૩૨૦.

૨. ગા. ૧૩૯૫-૧૪૬૭.

૩. ગા. ૧૪૭૬.

૪. ગા. ૧૬૦૫-૧૬૭૦.

૫. ગા. ૧૬૮૦-૧૭૧૯.

૬. ગા. ૧૭૨૦-૨૪.

૭. ગા. ૧૭૨૫-૧૭૯૪.

અર્થ છે, કાલના સ્વરૂપને દૃષ્ટિમાં રાખતાં તપોદાનનું કઈ રીતે વર્ણન કરી શકાય છે, ભાવનાં સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ તપોદાનનું રૂપ શું હોઈ શકે છે — આ મહત્વપૂર્ણ પ્રશ્નોનું સમાધાન ભાષ્યકારે બહુ સંક્ષિપ્ત તથા સરળ ઢંગથી કર્યું છે.^૧ આ જ રીતે પુરુષની દૃષ્ટિથી પણ તપોદાનનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રસંગે ગીતાર્થ, અગીતાર્થ, સહનશીલ, અસહનશીલ, શઠ, અશઠ, પરિણામી, અપરિણામી, અતિપરિણામી, ધૃતિસંહનનોપેત, હીન, આત્મતર, પરતર, ઉભયતર, નોભયતર, અન્યતર વગેરે અનેક પ્રકારના પુરુષોનું સ્વરૂપ-વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.^૨ કલ્પસ્થિત અને અકલ્પસ્થિત પુરુષોનું વર્ણન કરતાં આચાર્યે 'સ્થિતિ' શબ્દના નિમ્ન પર્યાયો આપ્યા છે : પ્રતિષ્ઠા, સ્થાપના, સ્થપિતિ, સંસ્થિતિ, સ્થિતિ, અવસ્થાન, અવસ્થા.^૩ કલ્પસ્થિતિ છ પ્રકારની છે : સામાયિક, છેદ, નિર્વિશમાન, નિર્વિષ્ટ, જિનકલ્પ અને સ્થવિરકલ્પ.^૪ કલ્પ દસ પ્રકારનું છે : ૧. આચેલક્ય, ૨. ઔદ્દેશિક, ૩. શય્યાતર, ૪. રાજપિક, ૫. કૃતિકર્મ, ૬. વ્રત, ૭. જયેષ્ઠ, ૮. પ્રતિકમણ, ૯. માસ, ૧૦. પર્યુષણા. ભાષ્યકારે આ કલ્પોનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે. તેની સાથે જ પરિહારકલ્પ, જિનકલ્પ, સ્થવિરકલ્પ વગેરેના સ્વરૂપનું પણ વર્ણન કર્યું છે. તેની પછી પરિણત, અપરિણત, કૃતયોગી, અકૃતયોગી, તરમાણ, અતરમાણ વગેરે પુરુષોનું સ્વરૂપ બતાવતાં કલ્પસ્થિત વગેરે પુરુષોની દૃષ્ટિથી તપોદાનનો વિભાગ કરવામાં આવ્યો છે.^૫ આગળ મૂળ સૂત્રના પદોનું વ્યાખ્યાન કરતાં આચાર્યે જીતયત્નની વિધિ બંતાવી છે તથા પ્રતિસેવનાનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં એ દૃષ્ટિએ તપોદાનનો વિભાગ કરીને તપ:પ્રાયશ્ચિત્તનું સુવિસ્તૃત વિવેચન સમાપ્ત કર્યું છે.^૬

છેદ અને મૂલ :

છેદપ્રાયશ્ચિત્તનાં અપરાધ-સ્થાનોનાં વર્ણનના પ્રસંગે ઉત્કૃષ્ટ તપોભૂમિ તરફ પણ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. આદિ જિનની ઉત્કૃષ્ટ તપોભૂમિ એક વર્ષની હોય છે, મધ્યમ જિનોની ઉત્કૃષ્ટ તપોભૂમિ આઠ માસની હોય છે તથા અંતિમ જિનની તપોભૂમિનો સમય છ માસ છે.^૭ ત્યાર પછી મૂલપ્રાયશ્ચિત્તના અપરાધસ્થાનો તરફ સંકેત કરવામાં આવ્યો છે.^૮

અનવસ્થાપ્ય :

અનવસ્થાપ્ય-પ્રાયશ્ચિત્તના અપરાધ-સ્થાનોનું દિગ્દર્શન કરાવતાં આચાર્યે હસ્તાલ, હસ્તાલંબ, હસ્તાદાન વગેરેનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે તથા અવસન્નાચાર્યનું

૧. ગા. ૧૭૯૫-૧૯૩૭.

૨. ગા. ૧૯૩૮-૧૯૬૪.

૩. ગા. ૧૯૬૬.

૪. ગા. ૧૯૬૭.

૫. ગા. ૧૯૬૮-૨૧૯૫.

૬. ગા. ૨૧૯૬-૨૨૭૯.

૭. ગા. ૨૨૮૫-૬.

૮. ગા. ૨૨૮૮-૨૩૦૦.

દેશાન્ત આપીને હસ્તાદાનનાં સ્વરૂપની પુષ્ટિ કરી છે.^૧ આની પછી અંતિમ પ્રાયશ્ચિત્ત પારાંચિકનું વર્ણન શરૂ થાય છે.

પારાંચિક :

પારાંચિક-પ્રાયશ્ચિત્તનું સ્વરૂપ દર્શાવતી વખતે આચાર્ય તીર્થંકર, પ્રવચન, શ્રુત, આચાર્ય વગેરેની આશાતના સાથે સંબંધ રાખનાર પારાંચિકનો નિર્દેશ કર્યો છે. સાથે જ કષાયદુષ્ટ, વિષયદુષ્ટ, સ્ત્યાનર્દિપ્રમત્ત અને અન્યોન્ય-કુર્વાણ-પારાંચિકનું સ્વરૂપ બતાવતાં લિંગ, ક્ષેત્ર અને કાલની દૃષ્ટિથી પારાંચિકનું વિવેચન કર્યું છે.^૨ ત્યાર પછી એ તથ્ય તરફ આપણું ધ્યાન ખેંચ્યું છે કે અનવસ્થાપ્ય અને પારાંચિક-પ્રાયશ્ચિત્તનો સદ્ભાવ ચતુર્દશપૂર્વધર ભદ્રબાહુ સુધી જ રહ્યો છે.^૩ જીતકલ્પનો ઉપસંહાર કરતાં જીતકલ્પ સૂત્રના અધ્યયનનો અધિકારી કોણ છે, તેનો ઉત્તર આપતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે જે સૂત્ર અને અર્થ બંનેથી પ્રાપ્ત અર્થાત્ યુક્ત છે તે જ જીતકલ્પનો યોગ્ય અધિકારી છે, બાકીનાને તે માટે અયોગ્ય સમજવા જોઈએ.^૪ જીતકલ્પના મહત્ત્વ તથા આધાર તરફ એક વાર ફરી નિર્દેશ કરતાં ભાષ્યકારે ભાષ્યની સમાપ્તિ કરી છે.^૫ આચારના નિયમો અને વિશેષપણે ચારિત્રના દોષોની શુદ્ધિનું પ્રાયશ્ચિત્ત દ્વારા વિધાન કરનાર જીતકલ્પ સૂત્રના સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યના આ સંક્ષિપ્ત પરિચયથી તેની શૈલી તથા સામગ્રીનું અનુમાન કરવું મુશ્કેલ નથી. જીતકલ્પભાષ્ય આચાર્ય જિતભદ્રની જૈન આચારશાસ્ત્ર પર એક મહત્ત્વપૂર્ણ કૃતિ છે, તેમાં કોઈ સંદેહ નથી.

૧. ગા. ૨૩૦૧-૨૪૧૦.

૪. ગા. ૨૫૯૪.

૨. ગા. ૨૪૬૩-૨૫૮૫.

૫. ગા. ૨૬૦૦-૬.

૩. ગા. ૨૫૮૬-૭.

તૃતીય પ્રકરણ

બૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્ય

બૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્ય^૧ના પ્રણેતા સંઘદાસગણિ કામાશ્રમણ છે. આમાં બૃહત્કલ્પ સૂત્રના પદોનું સુવિસ્તૃત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. લઘુભાષ્ય હોવા છતાં પણ તેની ગાથા-સંખ્યા ૬૪૯૦ છે. તે છ ઉદ્દેશોમાં વિભક્ત છે. તે સિવાય ભાષ્યના પ્રારંભમાં એક વિસ્તૃત પીઠિકા પણ છે જેની ગાથા-સંખ્યા ૮૦૫ છે. આ ભાષ્યમાં પ્રાચીન ભારતની કેટલીક મહત્વપૂર્ણ સાંસ્કૃતિક સામગ્રી પણ સુરક્ષિત છે. ડૉ. મોતીચન્દ્રે પોતાના પુસ્તક સાર્થવાહ (પ્રાચીન ભારતકી પથ-પદ્ધતિ)^૨માં આ ભાષ્યની કેટલીક સામગ્રીનો 'યાત્રી અને સાર્થવાહ'નો પરિચય આપવાની દૃષ્ટિએ ઉપયોગ કર્યો છે. આ જ રીતે અન્ય દૃષ્ટિઓથી પણ આ સામગ્રીનો ઉપયોગ થઈ શકે છે. ભાષ્યના આગળ આપવામાં આવનાર વિસ્તૃત પરિચયથી એ વાતની ખબર પડી શકશે કે આમાં પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિના ઈતિહાસનો કેટલો મસાલો ભરેલો પડ્યો છે.

પીઠિકા :

વિશેષાવશ્યક-ભાષ્યની જેમ જ આ ભાષ્યમાં પણ પ્રારંભિક ગાથાઓમાં મંગલવાદની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. 'મંગલ' પદના નિક્ષેપ, મંગલાચરણનું પ્રયોજન, આદિ, મધ્ય અને અંતમાં મંગલ કરવાની વિધિ વગેરે વિષયોની ચર્ચા કર્યા પછી નન્દી — જ્ઞાનપંચકનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. શ્રુતજ્ઞાનના પ્રસંગમાં સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિના ક્રમનો વિચાર કરતાં ઔપશમિક, સાસ્વાદન, ક્ષાયોપશમિક, વેદક અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનું સ્વરૂપ દર્શાવવામાં આવ્યું છે.^૩

અનુયોગનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં નિક્ષેપ વગેરે બાર પ્રકારના દ્વારોથી અનુયોગનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તેમનાં નામો આ છે : ૧. નિક્ષેપ, ૨. એકાર્થિક,

૧. નિર્ધુક્તિ-લઘુભાષ્ય-વૃત્ત્યુપેત બૃહત્કલ્પસૂત્ર (૬ ભાગ) : સંપાદક — મુનિ ચતુરવિજય તથા પુણ્યવિજય; પ્રકાશક — શ્રી જૈન આત્માનન્દ સભા, ભાવનગર, સન્ ૧૯૩૩, ૧૯૩૬, ૧૯૩૮, ૧૯૩૮, ૧૯૪૨.

૨. સાર્થવાહ (પ્રાચીન ભારતકી પથ-પદ્ધતિ) : પ્રકાશક — બિહાર રાષ્ટ્રભાષા પરિષદ્, પટના, સન્ ૧૯૫૩.

૩. ગા. ૪-૧૩૧.

૩. નિરુક્ત, ૪. વિધિ, ૫. પ્રવૃત્તિ, ૬. કેન, ૭. કસ્ય, ૮. અનુયોગદ્વાર, ૯. ભેદ, ૧૦. લક્ષણ, ૧૧. તદર્થ, ૧૨. પર્યદ્.

કલ્પ-વ્યવહારના અનુયોગ માટે સુયોગ્ય મનાતી છત્રાંતિક પર્યદાના ગુણોનો બહુશ્ચુતદ્વાર, ચિરમ્પ્રજિતદ્વાર અને કલ્પિકદ્વાર — આ ત્રણે દ્વારોથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. કલ્પિકદ્વારનું આચાર્યે નિમ્ન ઉપદ્વારોથી વિવેચન કર્યું છે : સૂત્રકલ્પિકદ્વાર, અર્થકલ્પિકદ્વાર, તદુભયકલ્પિકદ્વાર, ઉપસ્થાપનાકલ્પિકદ્વાર, વિચારકલ્પિકદ્વાર, લેપકલ્પિકદ્વાર, પિણ્ડકલ્પિકદ્વાર, શય્યાકલ્પિકદ્વાર, વસ્ત્રકલ્પિકદ્વાર, પાત્રકલ્પિકદ્વાર, અવગ્રહકલ્પિકદ્વાર, વિહારકલ્પિકદ્વાર, ઉત્સારકલ્પિકદ્વાર, અચંચલદ્વાર, અવસ્થિતદ્વાર, મેઘાવીદ્વાર, અપરિજ્ઞાવીદ્વાર, યશ્વવિદ્વાનુદ્વાર, પત્તદ્વાર, અનુજ્ઞાતદ્વાર અને પરિણામકદ્વાર. આમાંથી વિચારકલ્પિકદ્વારનું નિરૂપણ કરતાં આચાર્યે વિચારભૂમિ અર્થાત્ સ્થાણ્ડલભૂમિનું સવિસ્તાર નિરૂપણ કર્યું છે. આ નિરૂપણમાં નિમ્ન દ્વારોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે : ભેદ, શોધિ, અપાય, વર્જના, અનુજ્ઞા, કારણ, યતના.^૧ શય્યાકલ્પિકદ્વારનો રક્ષણકલ્પિક અને ગ્રહણકલ્પિકની દૃષ્ટિથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આ જ રીતે અન્ય દ્વારોનો પણ વિવિધ દૃષ્ટિઓથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. યત્ર-તત્ર દૃષ્ટાન્તોનો ઉપયોગ પણ થયો છે. ઉત્સારકલ્પિકદ્વારના યોગવિરાધના દોષને સમજાવવા માટે ઘણ્ટાશ્રુગાલનું દૃષ્ટાંત આપવામાં આવ્યું છે. પરિણામકદ્વારમાં પરિણામક, અપરિણામક વગેરે શિષ્યોની પરીક્ષા માટે આગ્ર, વૃક્ષ, બીજ વગેરેનાં દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યાં છે.^૨ છેદસૂત્રો (બૃહત્કલ્પાદિ)નાં અર્થશ્રવણની વિધિ તરફ સંકેત કરતાં પરિણામકદ્વારના ઉપસંહાર સાથે પીઠિકાની સમાપ્તિ કરવામાં આવી છે.^૩

પ્રથમ ઉદ્દેશ — પ્રલમ્બસૂત્ર :

પીઠિકા પછી ભાષ્યકાર પ્રત્યેક મૂલ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન શરૂ કરે છે. પ્રથમ ઉદ્દેશમાં પ્રલમ્બપ્રકૃત, માસકલ્પપ્રકૃત વગેરે સૂત્રોનો સમાવેશ છે. પ્રથમ પ્રલમ્બસૂત્રની નિમ્ન દ્વારોથી વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે : આદિનકારદ્વાર, ગ્રન્થદ્વાર, આમદ્વાર, તાલદ્વાર, પ્રલમ્બદ્વાર, ભિન્નદ્વાર. તાલ, તલ અને પ્રલમ્બનો અર્થ આ મુજબ છે : તલવૃક્ષ સમ્બન્ધી ફળને તાલ કહે છે; તદાધારત્યૂત વૃક્ષનું નામ તલ છે; તેના મૂળને પ્રલંબ કહે છે. પ્રલમ્બ શબ્દ દ્વારા અહીં મૂલપ્રલંબનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ.^૪

પ્રલમ્બગ્રહણ સમ્બન્ધી પ્રાયશ્ચિત્તો તરફ સંકેત કરતાં તત્રપ્રલમ્બગ્રહણ અર્થાત્ જ્યાં તાડ વગેરે વૃક્ષ હોય ત્યાં જઈને નીચે પડેલાં અચિત્ત પ્રલમ્બાદિનું ગ્રહણ કરતી

૧. ગા. ૧૪૯-૩૯૯.

૨. ગા. ૪૧૭-૪૬૯.

૩. ગા. ૪૦૦-૮૦૨.

૪. ગા. ૮૦૩-૫.

૫. ગા. ૬૫૦.

વખતે જે દોષોની સંભાવના રહે છે તેનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે. આ જ રીતે સચિત્ત પ્રલમ્બાદિ સંબંધિત વાતો તરફ પણ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. દેવ, મનુષ્ય તથા તિર્યચના અધિકારમાં રહેલા પ્રલમ્બાદિનું સ્વરૂપ, તદ્ગ્રહણદોષ વગેરે પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.^૧ પ્રલમ્બાદિનું ગ્રહણ કરવાથી લાગનાર આજ્ઞાભંગ, અનવસ્થા, મિથ્યાત્વ અને આત્મસંયમવિરાધના દોષોનું વિસ્તૃત વર્ણન કરતાં આચાર્યે અજ્ઞાન અને વ્યસનો તરફ સંકેત કર્યો છે.^૨ ગીતાર્થના વિશિષ્ટ ગુણોનું સ્વરૂપ બતાવતાં આચાર્યે ગીતાર્થને પ્રાયશ્ચિત્ત ન લાગવાનાં કારણોની મીમાંસા કરી છે. ગીતાર્થની કેવલી સાથે તુલના કરતાં શ્વતકેવલીનાં વૃદ્ધિ-હાનિનાં ષટ્સ્થાનો તરફ સંકેત કર્યો છે.^૩

દ્વિતીય પ્રલમ્બસૂત્રનાં વ્યાખ્યાનમાં નિમ્ન વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે : નિર્ગ્ન્ય-નિર્ગ્ન્યીઓ માટે ટૂટેલાં તાલ-પ્રલમ્બનાં ગ્રહણ સાથે સંબંધ રાખનાર અપવાદ, નિર્ગ્ન્ય-નિર્ગ્ન્યીઓનાં દેશાન્તર-ગમનનાં કારણો તથા તેની વિધિ, રોગ અને આતંકનો ભેદ, રુગ્ણાવસ્થા માટે વિધિ-વિધાન, વૈદ્ય અને તેના આઠ પ્રકાર.^૪

બાકીનાં પ્રલમ્બસૂત્રોનું વિવેચન નિમ્ન વિષયોની દૃષ્ટિએ મહત્વપૂર્ણ છે : પક્કતાલપ્રલમ્બગ્રહણ-વિષયક નિષેધ, 'પક્ક' પદના નિક્ષેપ, 'ભિન્ન' અને 'અભિન્ન' પદોની વ્યાખ્યા, તદ્વિષયક ષડ્ભંગી, તત્સમ્બન્ધી પ્રાયશ્ચિત્ત, અવિધિભિન્ન અને વિધિભિન્ન તાલપ્રલમ્બ, તત્સમ્બન્ધી ગુણ, દોષ અને પ્રાયશ્ચિત્ત, દુષ્કાળ વગેરેમાં નિર્ગ્ન્ય-નિર્ગ્ન્યીઓના એકબીજાનાં અવગૃહીત ક્ષેત્રમાં રહેવાની વિધિ, તત્સમ્બન્ધી ૧૪૪ ભંગ અને તદ્વિષયક પ્રાયશ્ચિત્ત.^૫

માસકલ્પપ્રકૃતસૂત્ર :

માસકલ્પવિષયક વિવેચન શરૂ કરતી વખતે સર્વપ્રથમ આચાર્યે પ્રલમ્બપ્રકૃત અને માસકલ્પપ્રકૃતના સંબંધનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે. પ્રથમ સૂત્રની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા માટે ગ્રામ, નગર, ખેડ, કર્બટક, મડમ્બ, પત્તન, આકર, દ્રોણમુખ, નિગમ, રાજધાની, આશ્રમ, નિવેશ, સંભાષ, ઘોષ, અંશિકા, પુટભેદન, શંકર વગેરે પદોનું વિવેચન કર્યું છે.^૬ ગ્રામનો નામગ્રામ, સ્થાપનાગ્રામ, દ્રવ્યગ્રામ, ભૂતગ્રામ, આતોદ્યગ્રામ, ઈન્દ્રિયગ્રામ, પિતૃગ્રામ, માતૃગ્રામ અને ભાવગ્રામ — આ નવ પ્રકારના નિક્ષેપોથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. દ્રવ્યગ્રામ બાર પ્રકારનાં હોય છે :

૧. ગા. ૮૬૩-૮૨૩.

૨. ગા. ૯૨૪-૯૫૦.

૩. ગા. ૯૫૧-૧૦૦૦.

૪. ગા. ૧૦૦૧-૧૦૩૩.

૫. ગા. ૧૦૩૪-૧૦૮૫.

૬. ગા. ૧૦૮૮-૧૦૯૩.

૧. ઉત્તાનકમલ્લક, ૨. અવાહુમુખમલ્લક, ૩. સંપુટમલ્લક, ૪. ઉત્તાનકખણ્ડમલ્લક, ૫. અવાહુમુખખણ્ડમલ્લક, ૬. સમ્પુટખણ્ડમલ્લક, ૭. ભિન્નિ, ૮. પડાલિ, ૯. વલભી, ૧૦. અક્ષાટક, ૧૧. રુચક, ૧૨. કાશ્યપક.^૨

‘માસ’ પદનું વિવિધ નિક્ષેપોથી વ્યાખ્યાન કરતાં ભાષ્યકારે નક્ષત્રમાસ, ચન્દ્રમાસ, ઋતુમાસ, આદિત્યમાસ અને અભિવર્ધિતમાસનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. તેની પછી માસકલ્પવિહારીઓનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં જિનકલ્પિક, સ્થવિરકલ્પિક વગેરેના સ્વરૂપનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે.

જિનકલ્પિક :

જિનકલ્પિકની દીક્ષાની દૃષ્ટિએ ધર્મ, ધર્મોપદેશક અને ધર્મોપદેશને યોગ્ય ભવસિદ્ધિકાદિ જીવોનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં ધર્મોપદેશની વિધિ અને તેના દોષોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. જિનકલ્પિકની શિક્ષાનું વર્ણન કરતાં શાસ્ત્રાભ્યાસથી થનાર આત્મહિત, પરિજ્ઞા, ભાવસંવર, સંવેગ, નિષ્કમ્પતા, તપ, નિર્જરા, પરદેશકત્વ વગેરે ગુણો તરફ સંકેત કરવામાં આવ્યો છે.^૩ જિનકલ્પિક ક્યારે હોય ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે જિનકલ્પિક જિન અર્થાત્ તીર્થંકરના સમયમાં અથવા ગણધર વગેરે કેવલિઓના સમયમાં હોય.^૪ આ પ્રસંગનો વિશેષ વિસ્તાર કરતાં આચાર્ય તીર્થંકરના સમવસરણ (ધર્મસભા)નું વર્ણન કર્યું છે. આ વર્ણનમાં નિમ્ન વિષયોનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે : વૈમાનિક, જયોતિષ્ક, ભવનપતિ, વ્યંતર વગેરે દેવો એક સાથે એકત્રિત થયા હોય તે સમયે સમવસરણની ભૂમિ સાફ કરવી, સુગંધિત પાણી, પુષ્પ વગેરેની વર્ષા કરવી, સમવસરણના પ્રાકાર, દ્વાર, પતાકા, ધ્વજ, તોરણ, ચિત્ર, ચૈત્યવૃક્ષ, પીઠિકા, દેવચન્દ્રક, આસન, છત્ર, ચામર વગેરેની રચના અને વ્યવસ્થા, ઈન્દ્ર વગેરે મહર્દિક દેવોએ એકલા જ સમવસરણની રચના કરવી, સમવસરણમાં તીર્થંકરોનો કયા સમયે કઈ દિશામાંથી કઈ રીતે પ્રવેશ થાય છે, તેઓ કઈ દિશામાં મુખ રાખીને ઉપદેશ આપે છે, મુખ્ય ગણધર ક્યાં બેસે છે, અન્ય દિશાઓમાં તીર્થંકરોનાં પ્રતિબિમ્બ કેવાં હોય છે, ગણધર, કેવલી, સાધુ, સાધ્વીઓ, દેવ, દેવીઓ, પુરુષો, સ્ત્રીઓ વગેરે સમવસરણમાં ક્યાં બેસે છે અથવા ઊભા રહે છે, સમવસરણમાં એકત્રિત દેવ, મનુષ્ય, તિર્થંક વગેરેની મર્યાદાઓ અને પારસ્પરિક ઈર્ષ્યા વગેરેનો ત્યાગ, તીર્થંકરની અમોઘ દેશના, ધર્મોપદેશના પ્રારંભમાં તીર્થંકરો દ્વારા તીર્થને નમસ્કાર અને તેનાં કારણો, સમવસરણમાં શ્રમણોના આગમનનું અંતર, તીર્થંકર, ગણધર,

૨. ગા. ૧૦૯૪-૧૧૧૧.

૩. ગા. ૧૧૪૩-૧૧૭૧.

૪. ગા. ૧૧૭૨.

આહારકશરીરી, અનુત્તરદેવ, ચક્રવર્તી, બલદેવ, વાસુદેવ વગેરેનાં રૂપ, સંહનન, સંસ્થાન, વર્ણ, ગતિ, સત્ત્વ, ઉચ્છવાસ વગેરે શુભાશુભ પ્રકૃતિઓ, તીર્થકરનાં રૂપની સર્વોત્કૃષ્ટતાનું કારણ, શ્રોતાઓના સંશયોનું સમાધાન, તીર્થકરની એકરૂપ ભાષાનું વિભિન્ન ભાષાભાષી શ્રોતાઓ માટે વિભિન્ન રૂપોમાં પરિણમન, તીર્થકરનાં આગમન સંબંધિત સમાચારો આપનારને ચક્રવર્તી, બલદેવ, વાસુદેવ વગેરે તરફથી આપવામાં આવતું પ્રીતિદાન, દેવમાલ્ય, દેવમાલ્યાનયન, ગણધરોપદેશ અને તેનાથી થનાર લાભ વગેરે.^૧ જિનકલ્પિકનાં શાસ્ત્રાર્થવિષયક શિક્ષણ તરફ નિર્દેશ કરતાં ભાષ્યકારે સંજ્ઞાસૂત્ર, સ્વસમયસૂત્ર, પરસમયસૂત્ર, ઉત્સર્ગસૂત્ર, અપવાદસૂત્ર, હીનાક્ષરસૂત્ર, અધિકાક્ષરસૂત્ર, જિનકલ્પિકસૂત્ર, સ્થવિરકલ્પિકસૂત્ર, આર્યાસૂત્ર, કાલસૂત્ર, વચનસૂત્ર વગેરે સૂત્રોના વિવિધ પ્રકારો તરફ સંકેત કર્યો છે.^૨ તે પછી જિનકલ્પિકના અનિયતવાસ, નિષ્પત્તિ, ઉપસંપદા, વિહાર, ભાવનાઓ વગેરે પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. ભાવનાઓ બે પ્રકારની છે : અપ્રશસ્ત અને પ્રશસ્ત. અપ્રશસ્ત ભાવનાઓ પાંચ છે : કાંદર્પી ભાવના, દેવકિલ્વિષિકી ભાવના, આભિયોગી ભાવના, આસુરી ભાવના અને સાંમોહી ભાવના. આ જ રીતે પાંચ પ્રશસ્ત ભાવનાઓ છે : તપોભાવના, સત્ત્વભાવના, સૂત્રભાવના, એકત્વભાવના અને બલભાવના.^૩ જિનકલ્પ બ્રહ્મ કરવાની વિધિ, જિનકલ્પ બ્રહ્મ કરનાર આચાર્ય દ્વારા કલ્પ બ્રહ્મ કરતી વખતે ગચ્છપાલન માટે નવીન આચાર્યની સ્થાપના, ગચ્છ અને નવા આચાર્ય માટે સૂચનાઓ, ગચ્છ, સંઘ વગેરે પાસે ક્ષમાપના — આ બધી વાતોનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કર્યા પછી જિનકલ્પિકની સામાચારી પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.^૪ નિમ્નલિખિત ૨૭ દ્વારો વડે આ સામાચારીનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે : ૧. શ્રુત, ૨. સંહનન, ૩. ઉપસર્ગ, ૪. આતંક, ૫. વેદના, ૬. કતિજન, ૭. સ્થણિલ, ૮. વસતિ, ૯. કિયચ્ચિર, ૧૦. ઉચ્ચાર, ૧૧. પ્રબ્રવણ, ૧૨. અવકાશ, ૧૩. તૃણફલક, ૧૪. સંરક્ષણતા, ૧૫. સંસ્થાપનતા, ૧૬. પ્રાભૃતિકા, ૧૭. અગ્નિ, ૧૮. દીપ, ૧૯. અવધાન, ૨૦. વત્સ્યથ (કતિજન), ૨૧. ભિક્ષાચર્યા, ૨૨. પાનક, ૨૩. લેખાલેપ, ૨૪. અલેપ, ૨૫. આચામ્લ, ૨૬. પ્રતિમા, ૨૭. માસકલ્પ.^૫ જિનકલ્પિકની સ્થિતિનો વિચાર કરતાં આચાર્ય નિમ્ન દ્વારોનો આધાર લીધો છે : ક્ષેત્ર, કાલ, ચારિત્ર, તીર્થ, પર્યાય, આગમ, વેદ, કલ્પ, લિંગ, લેશ્યા, ધ્યાન, ગણના, અભિબ્રહ્મ, પ્રવ્રાજના, મુંડાપના, પ્રાયશ્ચિત્ત, કારણ, નિષ્પ્રાતિકર્મ અને ભક્ત.^૬ આની પછી ભાષ્યકાર પરિહારવિશુદ્ધિક અને યથાલાન્દિક કલ્પનું સ્વરૂપ દર્શાવે છે તથા ગચ્છવાસીઓ — સ્થવિરકલ્પિકોની માસકલ્પવિષયક વિધિનું વર્ણન શરૂ કરે છે.

૧. ગા. ૧૧૭૬-૧૨૧૭.

૨. ગા. ૧૨૧૮-૧૨૨૨.

૩. ગા. ૧૨૨૩-૧૩૫૭.

૪. ગા. ૧૩૬૬-૧૩૮૧.

૫. ગા. ૧૩૮૨-૧૪૧૨.

૬. ગા. ૧૪૧૩-૧૪૨૪.

સ્થવિરકલ્પિક :

સ્થવિરકલ્પિકો માટે પ્રવ્રજ્યા, શિક્ષા, અર્થબ્રહ્મણ, અનિયતવાસ અને નિષ્પત્તિનું વર્ણન જિનકલ્પિકોની સમાન જ સમજી લેવું જોઈએ. વિહાર માટે નિમ્ન વાતોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે : વિહારનો સમય અને મર્યાદા, વિહાર કરવા માટે ગચ્છના નિવાસ અને નિર્વાહયોગ્ય ક્ષેત્રની તપાસ કરવાની વિધિ, ક્ષેત્રની પ્રતિલેખના માટે ક્ષેત્રપ્રત્યુપેક્ષકોને મોકલતાં પહેલાં તેમના માટે યોગ્ય સમ્મતિ અને સલાહ લેવા માટે સંપૂર્ણ ગચ્છને બોલાવવાની વિધિ, ઉત્સર્ગ અને અપવાદની દૃષ્ટિએ યોગ્ય-અયોગ્ય ક્ષેત્રપ્રત્યુપેક્ષક, ગચ્છના રહેવા યોગ્ય ક્ષેત્રની પ્રતિલેખના માટે કેટલા લોકોએ જવું જોઈએ અને કેવી રીતે જવું જોઈએ, ક્ષેત્રની પ્રતિલેખના માટે જવાની વિધિ અને ક્ષેત્રમાં પરીક્ષા કરવા યોગ્ય વાતો, ક્ષેત્રની પ્રતિલેખના માટે જનાર ક્ષેત્રપ્રત્યુપેક્ષકો દ્વારા વિહારના માર્ગો, માર્ગમાં સ્થહિલભૂમિ, પાણી, વિશ્રામસ્થાન, ત્મિક્ષા, વસતિ, ચોર વગેરેના ઉપદ્રવ વગેરે વાતોની તપાસ, પ્રતિલેખના કરવા યોગ્ય ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરવાની વિધિ, ત્મિક્ષાચર્યા દ્વારા તે ક્ષેત્રના લોકોની મનોવૃત્તિની પરીક્ષા, ત્મિક્ષા, ઔષધ વગેરેની સુલભતા-દુર્લભતા, મહાસ્થહિલની પ્રતિલેખના અને તેના ગુણ-દોષ, ગચ્છવાસી યથાલંદિકો માટે ક્ષેત્રની પરીક્ષા, પરીક્ષિત - પ્રતિલિખિત ક્ષેત્રની અનુજ્ઞાની વિધિ, ક્ષેત્રપ્રત્યુપેક્ષકો દ્વારા આચાર્યાદિ સમક્ષ ક્ષેત્રના ગુણ-દોષનું નિવેદન કરવા તથા જવા યોગ્ય ક્ષેત્રનો નિર્ણય કરવાની વિધિ, વિહાર કરતાં પહેલાં જેની વસતિમાં રહ્યા હોય તેને પૂછવાની વિધિ, અવિધિથી પૂછવાથી લાગનાર દોષ અને તેમનું પ્રાયશ્ચિત્ત, વિહાર કરતાં પહેલાં વસતિના સ્વામીને વિધિપૂર્વક ઉપદેશ આપતાં વિહારના સમયનું સૂચન, વિહાર કરતી વખતે શુભ દિવસ અને શુભ શકુન જોવાનાં કારણ, શુભ શકુન અને અશુભ શકુન, વિહાર કરતી વખતે આચાર્ય દ્વારા વસતિના સ્વામીને ઉપદેશ, વિહારના સમયે આચાર્ય, બાલસાધુ વગેરેના સામાનને કેવી રીતે ઊચકવો જોઈએ, અનનુજ્ઞાત ક્ષેત્રમાં નિવાસ કરવાથી લાગતા દોષ અને તેમનું પ્રાયશ્ચિત્ત, પ્રતિલિખિત ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ અને શુભાશુભ શકુનદર્શન, આચાર્ય દ્વારા વસતિમાં પ્રવેશ કરવાની વિધિ, વસતિમાં પ્રવિષ્ટ થયા પછી ગચ્છવાસીઓની મર્યાદાઓ અને સ્થાપનાકુળોની વ્યવસ્થા, વસતિમાં પ્રવેશ કર્યા પછી ઝોળી-પાત્ર લીધેલા અમુક સાધુઓને સાથે લઈને આચાર્ય વગેરેનું જિનચૈત્યવંદના માટે નીકળવું, ઝોળી-પાત્ર સાથે રાખવાનાં કારણો, જિનચૈત્યોનાં વંદન માટે જતાં માર્ગમાં ગૃહજિનમંદિરોનાં દર્શનાર્થે જવું અને દાનશ્રદ્ધાળુ, ધર્મશ્રદ્ધાળુ, ઈર્ષ્યાળુ, ધર્મપરાઙ્મુખ વગેરે શ્રાદ્ધકુળોની ઓળખાણ કરવી, સ્થાપનાકુળ વગેરેની વ્યવસ્થા, તેનાં કારણો અને વીરશુનિકાનું ઉદાહરણ, ચાર પ્રકારના પ્રાધુણ્યક સાધુ, સ્થાપનાકુળોમાં જવાની

વિધિ, એક-બે દિવસ છોડીને સ્થાપનાકુળોમાં નહિ જવાથી લાગનાર દોષ, સ્થાપનાકુળોમાં જવા યોગ્ય અથવા મોકલવા યોગ્ય વૈયાવૃત્યકર અને તેમના ગુણ-દોષ, વૈયાવૃત્ય કરનારના ગુણોની પરીક્ષા કરવાનાં કારણો, શ્રાવકોને ગોચરચર્યાના દોષો સમજાવવાથી થનાર લાભ અને તે માટે લુબ્ધકનું દષ્ટાન્ત, સ્થાપનાકુળોમાંથી વિધિપૂર્વક ઉચિત દ્રવ્યોનું ગ્રહણ, જે ક્ષેત્રમાં એક જ ગચ્છ ઊતર્યો હોય તે ક્ષેત્રની દષ્ટિએ સ્થાપનાકુળોમાંથી ભિક્ષા ગ્રહણ કરવાની સામાચારી, જે ક્ષેત્રમાં બે-ત્રણ ગચ્છ એક વસતિમાં અથવા ભિન્ન-ભિન્ન વસતિઓમાં ઊતર્યા હોય તે ક્ષેત્રની દષ્ટિએ ભિક્ષા લેવાની સામાચારી વગેરે.^૧ આ જ રીતે સ્થવિરકલ્પિકોની સામાન્ય સામાચારી, સ્થિતિ વગેરેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.^૨

ગચ્છવાસીઓ — સ્થવિરકલ્પિકોની વિશેષ સામાચારીનું પણ ભાષ્યકારે વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે.^૩ આ વર્ણનમાં નિમ્ન વાતો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે :—

૧. પ્રતિલેખનાદ્વાર — વસ્ત્રાદિની પ્રતિલેખનાનો કાળ, પ્રાભાતિક પ્રતિલેખનાના સમય સંબંધિત વિવિધ આદેશ, પ્રતિલેખનાના દોષ અને પ્રાયશ્ચિત્ત, પ્રતિલેખનામાં અપવાદ.

૨. નિષ્કમણદ્વાર — ગચ્છવાસી વગેરેએ ઉપાશ્રયની બહાર ક્યારે અને કેટલી વાર નીકળવું જોઈએ ?

૩. પ્રાભૃતિકાદ્વાર — સૂક્ષ્મ અને બાદર પ્રાભૃતિકાનું વર્ણન, ગૃહસ્થાદિ માટે તૈયાર કરવામાં આવેલ ઘર, વસતિ વગેરેમાં રહેવા અને ન રહેવા સંબંધી વિધિ અને પ્રાયશ્ચિત્ત.

૪. ભિક્ષાદ્વાર — કઈ એષણાથી પિંડ વગેરેનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ, કેટલી વાર અને કયા સમયે ભિક્ષા માટે જવું જોઈએ, મળીને ભિક્ષા માટે જવું, એકલા ભિક્ષા માટે જવાનાં કલ્પિત કારણ અને તત્સમ્બન્ધી પ્રાયશ્ચિત્ત, ભિક્ષા માટે ઉપકરણ વગેરેની વ્યવસ્થા.

૫. કલ્પમરણદ્વાર — પાત્ર ધોવાની વિધિ, લેપકૃત અને અલેપકૃત દ્રવ્ય, પાત્ર-લેપથી થનાર લાભ અને તદ્વિષયક એક શ્રમણનું દષ્ટાન્ત, પાત્ર ધોવાનાં કારણો તથા તદ્વિષયક પ્રશ્નોત્તર.

૬. ગચ્છશતિકાદ્વાર — સાત પ્રકારની સૌવીરિણીઓ : ૧. આધાકર્મિક,

૧. ગા. ૧૪૪૭-૧૬૨૨

૨. ગા. ૧૬૨૩-૧૬૫૫.

૩. ગા. ૧૬૫૬-૨૦૩૩.

૨. સ્વગૃહયત્તિમિશ્ર, ૩. સ્વગૃહપાષણમિશ્ર, ૪. યાવદર્થિકમિશ્ર, ૫. કીતકૃત, ૬. પૂતિકર્મિક, ૭. આત્માર્થકૃત; આના અવાંતર ભેદ-પ્રભેદો અને એતદ્વિષયક વિશોધિ-અવિશોધિ કોટિઓ.

૭. અનુયાનદ્વાર — તીર્થંકર વગેરેના સમયમાં જ્યારે સેંકડો ગચ્છો એક સાથે રહેતા હોય ત્યારે આધાર્મિકાદિ પિંડથી બચવું કેવી રીતે સંભવે — આ પ્રકારની શિષ્યની શંકા અને તેનું સમાધાન તથા પ્રશંગવશાત્ અનુયાન અર્થાત્ રથયાત્રાનું વર્ણન, રથયાત્રા જોવા જતી વખતે માર્ગમાં લાગનાર દોષ, ત્યાં પહોંચી જતાં લાગનાર દોષ, સાધર્મિક ચૈત્ય, મંગલચૈત્ય, શાશ્વત ચૈત્ય અને ભક્તિચૈત્ય, રથયાત્રાના મેળામાં જનાર સાધુને લાગનાર આધાર્મિક દોષ, ઉદ્દગમ દોષ, નવદીક્ષિતનું ભ્રષ્ટ થવું, સ્ત્રી, નાટક વગેરે જોવાથી લાગતા દોષ, સ્ત્રી વગેરેના સ્પર્શથી લાગતા દોષ, મંદિર વગેરે સ્થાનોમાં લાગેલાં જાળાં, માળા, છત વગેરે પાડવા માટે કહેવા-ન કહેવાથી લાગનાર દોષ, પાર્શ્વસ્થ વગેરેના સુલ્લક શિષ્યોને અલંકારવિભૂતિ જોઈને સુલ્લક શ્રમણ પતિત થઈ જાય અથવા પાર્શ્વસ્થ સાધુઓના પારસ્પરિક ઝઘડાઓ ઉકેલવાનું કાર્ય કરવું પડે તેનાથી લાગતા દોષ, રથયાત્રાના મેળામાં સાધુઓએ જવાનાં વિશેષ કારણ — ચૈત્યપૂજા, રાજા અને શ્રાવકનું વિશેષ નિમંત્રણ, વાદીનો પરાજય, તપ અને ધર્મનું માહાત્મ્ય-વર્ધન, ધર્મકથા અને વ્યાખ્યાન, શંકિત અથવા વિસ્મૃત સૂત્રાર્થનું સ્પષ્ટીકરણ, ગચ્છના આધારભૂત યોગ્ય શિષ્ય વગેરેની શોધ, તીર્થ-પ્રભાવના, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, રાજ્યોપદ્રવ વગેરે સંબંધી સમાચારની પ્રાપ્તિ, કુળ-ગણ-સંઘ વગેરેનું કાર્ય, ધર્મ-રક્ષા તથા એવા પ્રકારનાં અન્ય મહત્ત્વનાં કારણો — રથયાત્રાના મેળામાં રાખવા યોગ્ય યતનાઓ, ચૈત્યપૂજા, રાજા વગેરેની પ્રાર્થના વગેરે કારણોથી રથયાત્રાના મેળામાં જનાર સાધુઓએ ઉપાશ્રય વગેરેની પ્રતિલેખના કઈ રીતે કરવી જોઈએ, ભિક્ષાચર્યા કઈ રીતે કરવી જોઈએ, સ્ત્રી, નાટક વગેરેનાં દર્શનનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થતાં કેવી રીતે વ્યવહાર કરવો જોઈએ, મંદિરમાં જાળાં, માળા વગેરે હોવાથી કઈ રીતે યતના રાખવી જોઈએ, સુલ્લક શિષ્ય ભ્રષ્ટ ન થવા પામે તથા પાર્શ્વસ્થ સાધુઓના વિવાદ કેવી રીતે ઉકેલવા વગેરે.

૮. પુરઃકર્મદ્વાર — પુરઃકર્મનો અર્થ છે ભિક્ષાદાન પૂર્વે શીતળ જળથી દાતા દ્વારા સ્વહસ્ત વગેરેનું પ્રક્ષાલન. આ દ્વારની ચર્યા કરતી વખતે નિમ્ન દષ્ટિઓથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે : પુરઃકર્મ શું છે, પુરઃકર્મ દોષ કોને લાગે છે, ક્યારે લાગે છે, પુરઃકર્મ શા માટે કરવામાં આવે છે, પુરઃકર્મ અને ઉદકાર્દ્રદોષમાં અંતર (ઉદકાર્દ્ર અને પુરઃકર્મમાં અપૂકાયનો સમારંભ સરખો હોવા છતાં પણ ઉદકાર્દ્ર સુકાઈ જાય ત્યારે ભિક્ષા વગેરેનું ગ્રહણ કરાય છે, જ્યારે પુરઃકર્મ સુકાઈ જાય તો પણ ગ્રહણનો નિષેધ

છે), પુરઃકર્મસંબંધી પ્રાયશ્ચિત્ત, પુરઃકર્મવિષયક અવિધિનિષેધ અને વિધિનિષેધ, સાત પ્રકારના અવિધિનિષેધ, આઠ પ્રકારના વિધિનિષેધ, પુરઃકર્મવિષયક બ્રહ્મહત્યાનું દંષ્ટાન્ત.

૯. ગ્લાનદ્વાર — ગ્લાન — રુગ્ણ સાધુના સમાચાર મળતાં જ તેની ખબર કાઢવા માટે જવું જોઈએ, ત્યાં તેની સેવા કરનાર કોઈ છે કે નહિ — તેની તપાસ કરવી જોઈએ, તપાસ ન કરનાર માટે પ્રાયશ્ચિત્ત, ગ્લાન સાધુની શ્રદ્ધાથી સેવા કરનાર માટે સેવાના પ્રકાર, ગ્લાન સાધુની સેવા માટે કોઈની વિનંતી કે આજ્ઞાની અપેક્ષા રાખનાર માટે પ્રાયશ્ચિત્ત અને તદ્વિષયક મહર્દિક રાજાનું ઉદાહરણ, ગ્લાનની સેવા કરવામાં અશક્તિનું પ્રદર્શન કરનારને શિક્ષા, ગ્લાન સાધુની સેવા માટે જવામાં દુઃખ અનુભવનાર માટે પ્રાયશ્ચિત્ત, ઉદ્ગમ વગેરે દોષોનું બહાનું કાઢનાર માટે પ્રાયશ્ચિત્ત, ગ્લાન સાધુની સેવાના બહાને ગૃહસ્થોને ત્યાંથી ઉત્કૃષ્ટ પદાર્થ, વસ્ત્ર, પાત્ર વગેરે લાવનાર તથા ક્ષેત્રાદિકાન્ત, કાલાતિકાન્ત વગેરે દોષોનું સેવન કરનાર લોભી સાધુને લાગતા દોષ અને તેમનું પ્રાયશ્ચિત્ત, ગ્લાન સાધુ માટે પથ્યાપથ્ય કઈ રીતે લાવવું જોઈએ, ક્યાંથી લાવવું જોઈએ, ક્યાં રાખવું જોઈએ, તેની પ્રાપ્તિ માટે ગવેષણા કઈ રીતે કરવી જોઈએ, ગ્લાન સાધુના વિશોષણસાધ્ય રોગ માટે ઉપવાસની ચિકિત્સા, આઠ પ્રકારના વૈધ (૧. સંવિગ્ન, ૨. અસંવિગ્ન, ૩. લિંગી, ૪. શ્રાવક, ૫. સંજી, ૬. અનભિગૃહીત અસંજી (મિથ્યા-દૃષ્ટિ), ૭. અભિગૃહીત અસંજી, ૮. પરતીર્થિક), એમના ક્રમભંગથી લાગનાર દોષો અને તેમનું પ્રાયશ્ચિત્ત, વૈધ પાસે જવાની વિધિ, વૈધ પાસે ગ્લાન સાધુને લઈ જવો કે ગ્લાન સાધુ પાસે વૈધને લાવવો, વૈધ પાસે કેવો સાધુ જાય, કેટલા સાધુ જાય, તેમનાં વસ્ત્ર વગેરે કેવાં હોય, જતી વખતે કેવાં શકુન જોવામાં આવે, વૈધ પાસે જનાર સાધુએ વૈધ કયા કામમાં વ્યસ્ત હોય તો રોગી સાધુ વિષયમાં વાત કરવી જોઈએ, કયા કામમાં વ્યસ્ત હોય તો વાતચીત નહિ કરવી જોઈએ, વૈધના ઘરે આવવા માટે શ્રાવકોને સંકેત, વૈધ પાસે જઈને રુગ્ણ સાધુના સ્વાસ્થ્યના સમાચાર કહેવાનો ક્રમ, ગ્લાન સાધુ માટે વૈધનો સંકેત, વૈધ દ્વારા બતાવાયેલાં પથ્યાપથ્ય લભ્ય છે કે નહિ તેનો વિચાર અને લભ્ય ન હોય તો વૈધને પ્રશ્ન, ગ્લાન સાધુ માટે વૈધનું ઉપાશ્રયમાં આવવું, ઉપાશ્રયમાં આવેલા વૈધ સાથે વ્યવહાર કરવાની વિધિ, વૈધનાં ઉપાશ્રયમાં આગમન વખતે આચાર્ય વગેરેનાં ઊઠવા, વૈધને આસન આપવા અને રોગીને દેખાડવાની વિધિ, અવિધિથી ઊઠવા વગેરેમાં દોષો અને તેમનું પ્રાયશ્ચિત્ત, ઔષધ વગેરેના પ્રબંધ વિષયમાં ભદ્રક વૈધનો પ્રશ્ન, ધર્મભાવનારહિત વૈધ માટે ભોજનાદિ તથા ઔષધાદિનાં મૂલ્યની વ્યવસ્થા,

બહારથી વૈદ્ય બોલાવવાની તથા તેનાં ખાનપાનની વ્યવસ્થા કરવાની વિધિ, રોગી સાધુ અને વૈદ્યની સેવા કરવાનાં કારણો, રોગો તથા તેની સેવા કરનારને અપવાદ-સેવન માટે પ્રાયશ્ચિત્ત, ગ્લાન સાધુનાં સ્થાનાન્તરનાં કારણો તથા એક-બીજા સમુદાયના ગ્લાન સાધુની સેવા માટે પરિવર્તન, ગ્લાન સાધુની ઉપેક્ષા કરનાર સાધુઓને સેવા કરવાની શિક્ષા ન આપનાર આચાર્ય માટે પ્રાયશ્ચિત્ત, નિર્દયતાથી રુગ્ણ સાધુને ઉપાશ્રય, ગલી વગેરે સ્થાનોમાં છોડીને ચાલ્યા જનારા આચાર્યને લાગતા દોષો અને તેમનું પ્રાયશ્ચિત્ત, એક ગચ્છ રુગ્ણ સાધુની સેવા કેટલા સમય સુધી કરે અને પછી તે સાધુને કોને સોંપે, કયા વિશેષ કારણોથી કયા પ્રકારના વિવેક સાથે કયા પ્રકારના ગ્લાન સાધુને છોડી શકાય તથા તેનાથી થનાર લાભ વગેરે.

૧૦. ગચ્છપ્રતિબદ્ધયથાલંદિકદ્વાર — દસમા દ્વારમાં વાયના વગેરેના કારણે ગચ્છ સાથે સંબંધ રાખનારા યથાલંદિકકલ્પધારીઓના વંદનાદિ વ્યવહાર તથા માસકલ્પની મર્યાદાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

૧૧. ઉપરિદોષદ્વાર — આમાં વર્ષાઋતુ સિવાયના સમયમાં એક ક્ષેત્રમાં એક માસથી અધિક રહેવાથી લાગનાર દોષોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

૧૨. અપવાદદ્વાર — આ અંતિમ દ્વાર છે. આમાં એક ક્ષેત્રમાં એક માસથી વધારે રહેવાનાં આપવાદિક કારણો તથા તે ક્ષેત્રમાં રહેવા તથા ભિક્ષાચર્યા કરવાની વિધિ પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

માસકલ્પવિષયક દ્વિતીય સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરતાં આચાર્યે તે વાતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે કે જો ગ્રામ, નગર વગેરે દુર્ગની અંદર અને બહાર એ બે વિભાગોમાં વસેલાં હોય તો અંદર તથા બહાર મળીને એક ક્ષેત્રમાં બે માસ સુધી રહી શકાય છે. તે સાથે જ ગ્રામ, નગરાદિની બહાર બીજાં માસકલ્પ કરતી વખતે તૃણ, ફલક વગેરે લઈ જવાની વિધિની ચર્યા કરવામાં આવી છે તથા અવિધિથી લઈ જવાથી લાગનાર દોષો અને પ્રાયશ્ચિત્તોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.^૧

નિર્ઝન્થીઓ — સાધ્વીઓ :

માસકલ્પવિષયક તૃતીય સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં ભાષ્યકારે નિર્ઝન્થીવિષયક વિશેષ વિધિ-નિષેધની ચર્યા કરી છે.^૨ આ ચર્યામાં નિમ્ન વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે : નિર્ઝન્થીના માસકલ્પની મર્યાદા, વિહારનું વર્ણન, નિર્ઝન્થીઓના સમુદાયનો ગણધર તથા તેના ગુણ, ગણધર દ્વારા ક્ષેત્રની પ્રતિલેખના, સ્વયં

૧. ગા. ૨૦૩૪-૨૦૪૬.

૨. ગા. ૨૦૪૭-૨૧૦૫.

નિર્ગ્રન્થી દ્વારા પોતાને રહેવા યોગ્ય ક્ષેત્રની પ્રતિલેખના કરવાનો નિષેધ તથા ભુરુચમાં બૌદ્ધ શ્રાવકો દ્વારા કરવામાં આવેલા સાધ્વીઓના અપહરણનું વર્ણન, સાધ્વીઓને રહેવા યોગ્ય ક્ષેત્રના ગુણ, સાધ્વીઓને રહેવા યોગ્ય વસતિ — ઉપાશ્રય અને તેનો સ્વામી, સાધ્વીઓને યોગ્ય સ્થંડિલભૂમિ, સાધ્વીઓને તેમનાં રહેવા યોગ્ય ક્ષેત્રમાં લઈ જવાની વિધિ, વારકદ્વાર, ભક્તાર્થનાવિધિદ્વાર, વિધર્મી વગેરે તરફથી થનારા ઉપદ્રવોથી બચાવ, ભિક્ષા માટે જનારી સાધ્વીઓની સંખ્યા, સમૂહરૂપે ભિક્ષાયર્યા માટે જવાના કારણો તથા યતનાઓ, સાધ્વીઓના ઋતુબદ્ધ કાળ સિવાય એક ક્ષેત્રમાં બે મહિના સુધી રહી શકવાનાં કારણો.

માસકલ્પવિષયક ચતુર્થ સૂત્રનું વિવેચન કરતાં એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે ગ્રામ, નગર વગેરે દુર્ગની અંદર અને બહાર વસેલાં હોય તો અંદર અને બહાર મળીને એક ક્ષેત્રમાં ચાર માસ સુધી સાધ્વીઓ રહી શકે છે. આનાથી વધારે રહેવાથી કેટલાક દોષો લાગે છે જેમનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે. આપવાદિક કારણોસર વધારે સમય સુધી રહેવાની અવસ્થામાં વિશેષ પ્રકારની યતનાઓનું સેવન કરવું જોઈએ.^૧

સ્થવિરકલ્પ અને જિનકલ્પ આ બંનેમાં કયું મુખ્ય છે ? નિષ્યાદક અને નિષ્પત્ત આ બે દષ્ટિઓથી બંને ય પ્રધાન છે. સ્થવિરકલ્પ સૂત્રાર્થગ્રહણ વગેરે દષ્ટિઓથી જિનકલ્પનું નિષ્યાદક છે, જ્યારે જિનકલ્પ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર વગેરે દષ્ટિઓથી નિષ્પત્ત છે. આ રીતે બંને ય મહત્વપૂર્ણ અવસ્થાઓ હોવાને કારણે પ્રધાન-મહદ્દિક છે. આ દષ્ટિકોણને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા માટે ભાષ્યકારે ગુહાસિંહ, બે સ્ત્રીઓ અને બે ગોવર્ગોનાં દષ્ટાન્ત આપ્યાં છે.^૨

વગડાપ્રકૃતસૂત્ર :

વગડાનો અર્થ છે પરિક્ષેપ — કોટ — પરિખા — પ્રાચીર — કિલ્લેબંધી. એક પરિક્ષેપ અને એક દ્વારવાળા ગ્રામ, નગર વગેરેમાં નિર્ગ્રન્થ-નિર્ગ્રન્થીઓએ એક સાથે ન રહેવું જોઈએ. પ્રસ્તુત સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં ભાષ્યકારે એતત્સમ્બન્ધી દોષો, પ્રાયશ્ચિત્તો વગેરે પર પ્રકાશ પાડ્યો છે. આ વિવેચનમાં નિમ્ન વાતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે : એક પરિક્ષેપ અને એક દ્વારવાળા ક્ષેત્રમાં નિર્ગ્રન્થ અથવા નિર્ગ્રન્થીઓના એક સમુદાયના રહેતાં બીજા સમુદાયના આવીને રહેવાથી તેના આચાર્ય, પ્રવર્તિની વગેરેને લાગનાર દોષો અને તેમનું પ્રાયશ્ચિત્ત, ક્ષેત્રની પ્રતિલેખના માટે મોકલવામાં આવેલા શ્રમણોની પ્રેરણાથી સાધ્વીઓ દ્વારા અવગૃહીત ક્ષેત્રને

૧. ગા. ૨૧૦૬-૮.

૨. ગા. ૨૧૦૯-૨૧૨૪.

દબાવવાનો વિચાર કરનાર તથા તે ક્ષેત્રમાં જવાનો નિર્ણય કરનાર આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વગેરે માટે પ્રાયશ્ચિત્ત, વેદોદય વગેરે દોષોનું અગ્નિ, યોદ્ધા અને ગારુડિકનાં દંષ્ટાન્તો દ્વારા સમર્થન, શ્રમણ અને શ્રમણીઓ ભિન્ન-ભિન્ન ઉપાશ્રયમાં રહેતા હોઈ એક-બીજાના સહવાસથી દૂર રહી શકે છે પરંતુ ગ્રામ વગેરેમાં રહેનાર શ્રમણો માટે ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓનો સહવાસ તો અનિવાર્ય છે, આવી સ્થિતિમાં શ્રમણો માટે વનવાસ જ શ્રેષ્ઠ છે — આ પ્રકારની શંકાનું સમાધાન, શ્રમણીઓના સહવાસવાળા ગ્રામ વગેરેના ત્યાગનાં કારણો, એક વગડા અને એક દ્વારવાળા ક્ષેત્રમાં રહેનારા સાધુ-સાધ્વીઓની વિચારભૂમિ — સ્થંડિલભૂમિ, ભિક્ષાયર્યા, વિહારભૂમિ, ચૈત્યવંદન વગેરે કારણોથી લાગનાર દોષો અને તેમના માટે પ્રાયશ્ચિત્ત, એક વગડા વગેરે ધરાવતાં જે ક્ષેત્રમાં શ્રમણીઓ રહેતી હોય ત્યાં રહેનાર શ્રમણોને કુલસ્થવિરો દ્વારા રહેવાનાં કારણોની પૂછપરછ, કારણવશાત્ એક ક્ષેત્રમાં રહેનાર શ્રમણ-શ્રમણીઓ માટે વિચારભૂમિ, ભિક્ષાયર્યા વગેરે વિષયક વ્યવસ્થા, ભિન્ન-ભિન્ન સમુદાયના શ્રમણ અથવા શ્રમણીઓ એક ક્ષેત્રમાં એક સાથે રહેતાં હોય અને તેમાં પરસ્પર કલહ થતો હોય તો તેની શાંતિ માટે આચાર્ય, પ્રવર્તિની વગેરે દ્વારા કરવામાં આવતા ઉપાય, ન કરનારને લાગનાર કલંકાદિ દોષો અને તેમનું પ્રાયશ્ચિત્ત.^૧

સાધુ-સાધ્વીઓને એક વગડા અને અનેક દ્વારવાળા સ્થાનમાં એક સાથે રહેવાથી જે દોષો લાગે છે તેમનો નિમ્ન દ્વારોથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે : ૧. એકશાપ્તિકાદ્વાર — એક હરોળમાં બનેલાં વાડના અંતરવાળા ઘરોમાં સાથે રહેનાર સાધુ-સાધ્વીઓનો પરસ્પર વાર્તાલાપ, પ્રશ્નોત્તર વગેરેનાં કારણે લાગનાર દોષ, ૨. સપ્રતિમુખદ્વાર દ્વાર — એક બીજાના દ્વારની સામેના ઘરમાં રહેવાથી લાગનાર દોષ, ૩. પાર્શ્વમાર્ગદ્વાર — એક-બીજાની પાસેના અથવા પાછળના દરવાજાવાળા ઉપાશ્રયમાં રહેવાથી લાગનારા દોષ, ૪. ઉચ્ચનીચદ્વાર — શ્રમણ-શ્રમણીઓને એક-બીજા પર દષ્ટિ પડે તેવા ઉપાશ્રયમાં રહેવાથી લાગનાર દોષો અને તત્સમ્બન્ધી પ્રાયશ્ચિત્ત, દષ્ટિ-દોષથી ઉત્પન્ન થનાર દસ પ્રકારના કામવિકારના આવેગ : ૧. ચિંતા, ૨. દર્શનેચ્છા, ૩. દીર્ઘ નિઃશ્વાસ, ૪. જ્વર, ૫. દાહ, ૬. ભોજન-અરુચિ, ૭. મૂર્છા, ૮. ઉન્માદ, ૯. નિશ્ચેષ્ટા અને ૧૦. મરણ. ૫. ધર્મ-કથાદ્વાર — જ્યાં નિર્ગન્ધ-નિર્ગન્ધીઓ એક-બીજાની પાસે રહેતા હોય ત્યાં રાત્રિ સમયે ધર્મકથા, સ્વાધ્યાય વગેરે કરવાની વિધિ, દુર્ભિક્ષ વગેરે કારણોથી અકસ્માત એકવગડા-અનેકદ્વારવાળા ગ્રામાદિમાં એક સાથે આવવાનો અવસર ઉપસ્થિત થતાં ઉપાશ્રય વગેરેની પ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન તથા યોગ્ય

ઉપાશ્રયના અભાવમાં એકબીજાના ઉપાશ્રયની સમીપ રહેવાનો પ્રસંગ આવતાં એક-બીજાના વ્યવહાર સાથે સંબંધ રાખનારી યતનાઓ.^૧

અનેકવગડા-એકદ્વારવાળા ગ્રામ, નગર વગેરેમાં સાધુ-સાધ્વીઓએ સાથે રહેવાથી લાગનાર દોષો તરફ નિર્દેશ કરતાં કુસુંબલ વચ્ચની રક્ષા માટે નગ્ન થનારા અગારી, અદ્ધ, કુમ્હુક અને પેશીનાં ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યાં છે.^૨

દ્વિતીય વગડાસૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં તે વાતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે શ્રમણ-શ્રમણીઓએ અનેકવગડા-અનેકદ્વારવાળા ગ્રામ, નગર વગેરેમાં રહેવું જોઈએ. જે ગ્રામ વગેરેમાં શ્રમણ અને શ્રમણીઓની ભિક્ષાભૂમિ, સ્થંડિલભૂમિ, વિહારભૂમિ વગેરે ભિન્ન-ભિન્ન હોય ત્યાં જ તેમણે રહેવું જોઈએ.^૩

આપણગૃહાદિપ્રકૃતસૂત્ર :

આપણગૃહ, રથ્યામુખ, શ્રંગાટક, ચતુષ્ક, ચત્વર, અંતરાપણ વગેરે પદોની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્યે આ સ્થાનો પર બનેલા ઉપાશ્રયમાં રહેનારી શ્રમણીઓને લાગનાર દોષો તથા પ્રાયશ્ચિત્તોનું વર્ણન કર્યું છે. સાર્વજનિક સ્થાનોમાં બનેલા ઉપાશ્રયોમાં રહેનારી શ્રમણીઓનાં મનમાં યુવક, વેશ્યાઓ, વરઘોડા, રાજા વગેરે અલંકૃત વ્યક્તિઓને જોવાથી અનેક દોષોનો ઉદ્ભવ થાય છે. આ રીતે જાહેર રસ્તા પર રહેનારી સાધ્વીઓને જોઈને લોકોના મનમાં અનેક પ્રકારના અવર્ણવાદાદિ દોષો ઉત્પન્ન થાય છે. જો કોઈ કારણથી આ પ્રકારના ઉપાશ્રયમાં રહેવું જ પડે તો તેના માટે આચાર્યે વિવિધ યતનાઓનું વિધાન પણ કર્યું છે.^૪

અપાવૃત્તદારોપાશ્રયપ્રકૃતસૂત્ર :

શ્રમણીઓએ વગર દ્વારના ખુલ્લા ઉપાશ્રયમાં ન રહેવું જોઈએ. કદાચિત્ દ્વારયુક્ત ઉપાશ્રય અપ્રાપ્ય હોય તો ખુલ્લા ઉપાશ્રયમાં પરદો બાંધીને રહેવું જોઈએ. આ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં નિમ્ન વાતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે : નિર્ગંધીવિષયક અપાવૃત્તદારોપાશ્રય સૂત્ર આચાર્ય જો પ્રવર્તિનીને ન સમજાવે, પ્રવર્તિની જો પોતાની સાધ્વીઓને ન સંભળાવે, સાધ્વીઓ જો તે ન સાંભળે તો તેમને લાગનાર દોષો અને તેમનું પ્રાયશ્ચિત્ત, વગર દરવાજાના ઉપાશ્રયમાં રહેનારી પ્રવર્તિની, ગણાવચ્છેદિની, અભિષેકા અને શ્રમણીઓને લાગનાર દોષો અને પ્રાયશ્ચિત્ત, આપવાદિક રૂપથી

૧. ગા. ૨૨૩૨-૨૨૭૭.

૨. ગા. ૨૨૭૮-૨૨૮૭.

૩. ગા. ૨૨૮૮-૯.

૪. ગા. ૨૨૯૫-૨૩૨૩.

વગર દ્વારના ઉપાશ્રયમાં રહેવાની વિધિ, આ પ્રકારના ઉપાશ્રયમાં દ્વિદલકટાદિ બાંધવાની વિધિ, દ્વારપાલિકા શ્રમણી અને તેના ગુણો, ગણિની, દ્વારપાલિકા — પ્રતિહારસાધ્વી તથા અન્ય સાધ્વીઓનાં નિવાસ-સ્થાનનો નિર્દેશ, પ્રસ્તવણ — પેશાબ વગેરે માટે બહાર જવા-આવવામાં વિલંબ કરનારી સાધ્વીઓને ઠપકો આપવાની વિધિ, શ્રમણી સિવાય કોઈ અન્ય વ્યક્તિ ઉપાશ્રયમાં ન ધુસી જાય તે માટે તેની પરીક્ષા કરવાની વિધિ, પ્રતિહારસાધ્વી દ્વારા ઉપાશ્રયનાં દ્વારની રક્ષા, શયનસંબંધી યતનાઓ, રાત્રિ સમયે કોઈ મનુષ્ય ઉપાશ્રયમાં ધુસી જાય તો તેને બહાર કાઢવાની વિધિ, વિહાર વગેરેના સમયે માર્ગમાં આવનાર ગામોમાં સુરક્ષિત દ્વારવાળો ઉપાશ્રય ન મળે તથા કોઈ અનપેક્ષિત ભયપ્રદ ઘટના બની જાય તો તરુણ અને વૃદ્ધ સાધ્વીઓએ કઈ રીતે તેનો સામનો કરવો જોઈએ તેનો નિર્દેશ.^૧

સાધુ વગર દરવાજાના ઉપાશ્રયમાં રહી શકે છે. તેમણે ઉત્સર્ગરૂપે ઉપાશ્રયનું દ્વાર બંધ ન કરવું જોઈએ પરંતુ અપવાદરૂપે તેવું કરી શકાય છે. અપવાદરૂપ કારણોનાં રહેવાં છતાં દ્વાર બંધ ન કરવા પર પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે.^૨

ઘટીમાત્રકપ્રકૃતસૂત્ર :

શ્રમણીઓ માટે ઘટીમાત્રક — ઘડો રાખવો તથા તેનો ઉપયોગ કરવો વિહિત છે પરંતુ શ્રમણો માટે ઘટીમાત્રક રાખવું અથવા તેનો ઉપયોગ કરવો નિષિદ્ધ છે. નિષ્કારણ ઘટીમાત્રક રાખવાથી સાધુઓને દોષો લાગે છે. હા, અપવાદરૂપે તેમના માટે ઘટીમાત્રક રાખવું વર્જિત નથી. શ્રમણ-શ્રમણીઓ વિશેષ કારણોથી ઘટીમાત્રક રાખે છે તથા તેનો પ્રયોગ કરે છે. ઘટીમાત્રક પાસે ન હોવાની અવસ્થામાં તેમને વિવિધ યતનાઓનું સેવન કરવું પડે છે.^૩

ચિલિમિલિકાપ્રકૃતસૂત્ર :

નિર્ઝન્ય-નિર્ઝન્યીઓ વચ્ચની ચિલિમિલિકા — પરદો રાખી શકે છે તથા તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે. ચિલિમિલિકાનું સ્વરૂપ બતાવવા માટે ભાષ્યકારે નિમ્ન દ્વારોનો આશ્રય લીધો છે : ૧. ભેદદ્વાર, ૨. પ્રરૂપણાદ્વાર-સૂત્રમયી, ૨જજુમયી, વલ્કલમયી, દંડકમયી અને કટકમયી ચિલિમિલિકા, ૩. દ્વિવિધપ્રમાણદ્વાર, ૪. ઉપભોગદ્વાર.^૪

દકતીરપ્રકૃતસૂત્ર :

નિર્ઝન્ય-નિર્ઝન્યીઓ માટે જલાશય, નદી વગેરે પાણીનાં સ્થાનો પાસે અથવા

૧. ગા. ૨૩૨૬-૨૩૫૨. ૨. ગા. ૨૩૫૩-૨૩૬૧.
૩. ગા. ૨૩૬૧-૨૩૭૦. ૪. ગા. ૨૩૭૧-૨૩૮૨.

કિનારે ઊભા રહેવું, બેસવું, સૂવું, ખાવું-પીવું, સ્વાધ્યાય-ધ્યાન-કાયોત્સર્ગ વગેરે કરવાં નિષિદ્ધ છે. તેનાં પ્રતિપાદન માટે નિમ્નલિખિત વિષયો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે : દકતીરની સીમા, પાણીના કિનારે ઊભા રહેવા, બેસવા વગેરેથી લાગતા અધિકરણ વગેરે દોષો, અધિકરણદોષનું સ્વરૂપ, જલાશય વગેરે પાસે શ્રમણ-શ્રમણીઓને જોઈને સ્ત્રી, પુરુષ, પશુ, વગેરે તરફથી ઉત્પન્ન થનાર અધિકરણ દોષોનું સ્વરૂપ, પાણી પાસે ઊભા રહેવું વગેરે દસ સ્થાનો સંબંધિત સામાન્ય પ્રાયશ્ચિત્ત, નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રયલા અને પ્રયલાપ્રયલાનું સ્વરૂપ, સંપાતિમ અને અસંપાતિમ જળના કિનારે બેસવા વગેરે દસ સ્થાનોનું સેવન કરનાર આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, ભિક્ષુ, સ્થવિર અને ક્ષુલ્લક — આ પાંચ પ્રકારના શ્રમણો તથા પ્રવર્તિની, અભિષેકા, ભિક્ષુણી, સ્થવિરા અને ક્ષુલ્લિકા-આ પાંચ પ્રકારની શ્રમણીઓની દષ્ટિએ પ્રાયશ્ચિત્તના વિવિધ આદેશ, અસંપાતિમ અને સંપાતિમનું સ્વરૂપ (જલજ મત્સ્ય-મહ્લૂક વગેરે અસંપાતિમ છે. તેમનાથી યુક્ત જળના કિનારાને અસંપાતિમ દકતીર કહે છે. બાકીના પ્રાણીઓ સંપાતિમ છે. તેમનાથી યુક્ત કિનારાને સંપાતિમ દકતીર કહે છે. અથવા, માત્ર પક્ષી સંપાતિમ છે અને તદ્દિભિન્ન બાકીના પ્રાણીઓ અસંપાતિમ છે. તેમનાથી યુક્ત જલતીર ક્રમશઃ સંપાતિમ અને અસંપાતિમ છે.), યૂપક — જલમધ્યવર્તી તટનું સ્વરૂપ અને તત્સંબંધી પ્રાયશ્ચિત્ત, જળના કિનારે આતાપના લેવાથી લાગનાર દોષો, દકતીરદ્વાર, યૂપકદ્વાર અને આતાપનાદ્વાર સંબંધી અપવાદ અને યતનાઓ.^૧

ચિત્રકર્મપ્રકૃતસૂત્ર :

સાધુ-સાધ્વીઓએ ચિત્રકર્મવાળા ઉપાશ્રયમાં ન ઊતરવું જોઈએ. આ વિષયનું વિવેચન કરતાં ભાષ્યકારે નિર્દોષ અને સદોષ ચિત્રકર્મનું સ્વરૂપ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વગેરેની દષ્ટિએ ચિત્રકર્મવાળા ઉપાશ્રયમાં રહેવાથી લાગનાર દોષો અને પ્રાયશ્ચિત્ત, ચિત્રકર્મયુક્ત ઉપાશ્રયમાં રહેવાથી લાગનાર વિકથા, સ્વાધ્યાય-વ્યાઘાત વગેરે દોષો, આપવાદિક રૂપે ચિત્રકર્મયુક્ત ઉપાશ્રયમાં રહેવું પડે તો તેના માટે વિવિધ યતનાઓ વગેરે વાતોનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે.^૨

સાગારિકનિશ્રાપ્રકૃતસૂત્ર :

શ્રમણીઓએ શય્યાતર — વસતિના સ્વામીની નિશ્રા (સંરક્ષણ)માં જ રહેવું જોઈએ. સાગારિક — શય્યાતરની નિશ્રામાં ન રહેનારી શ્રમણીઓને વિવિધ દોષો લાગે છે. આ દોષોનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે આચાર્યે ગવાદિ-પશુવર્ગ, અજ્ઞ, પક્વાત્ર, ઈક્ષુ, ધૃત વગેરેનાં દષ્ટાન્ત આપ્યાં છે. અપવાદ રૂપે સાગારિકની નિશ્રાના

અભાવમાં રહેવાનો પ્રસંગ આવે તો કેવા પ્રકારના ઉપાશ્રયમાં રહેવું જોઈએ, તેનું દિગ્દર્શન કરાવતાં આચાર્ય તે પણ બતાવ્યું છે કે યોગ્ય ઉપાશ્રયના અભાવમાં વૃષભોએ કઈ રીતે શ્રમણીઓની રક્ષા કરવી જોઈએ અને તે વૃષભો કયા પ્રકારના સદ્ગુણોથી યુક્ત હોવા જોઈએ.^૧

જ્યાં સુધી શ્રમણોનો પ્રશ્ન છે, તેઓ ઉત્સર્ગરૂપે સાગારિકની નિશ્રામાં નથી રહી શકતા પરંતુ અપવાદરૂપે તેવું કરી શકે છે. જે નિર્ગ્રન્થ કોઈ વિશેષ કારણ વિના સાગારિકની નિશ્રામાં રહે છે તેમને દોષ લાગે છે, જેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે.^૨

સાગારિકોપાશ્રયપ્રકૃતસૂત્ર :

નિર્ગ્રન્થ-નિર્ગ્રન્થીઓ માટે સાગારિકના સંબંધવાળા ઉપાશ્રયમાં રહેવું વર્જિત છે. આ વિષય પર ચર્ચા કરતાં ભાષ્યકારે નિમ્નોક્ત વાતોનું વિવેચન કર્યું છે : સાગારિક પદનો નિક્ષેપ, દ્રવ્ય-સાગારિકનાં રૂપ, આભરણ, વસ્ત્ર, અલંકાર, ભોજન, ગંધ, આતોદ્ય, નાટ્ય, નાટક, ગીત વગેરે પ્રકાર અને તત્સંબંધી દોષો તથા પ્રાયશ્ચિત્ત, ભાવસાગારિકનું સ્વરૂપ, અબ્રહ્મચર્યના હેતુભૂત પ્રાજ્ઞપત્ય, કૌટુંબિક તથા દણ્ડિકપરિગૃહીત દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યચ સંબંધી રૂપનું સ્વરૂપ તથા તેમના જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ પ્રકાર, દેવપ્રતિમાના વિવિધ પ્રકાર, દેવપ્રતિમાયુક્ત ઉપાશ્રયોમાં રહેવાથી લાગનાર દોષો અને પ્રાયશ્ચિત્ત, દેવતાના સાન્નિધ્યવાળી પ્રતિમાઓના પ્રકાર, મનુષ્યપ્રતિમાનું સ્વરૂપ, પ્રાજ્ઞપત્ય વગેરે દષ્ટિઓથી વિશેષ વિવરણ, આ પ્રકારની પ્રતિમાયુક્ત વસતિમાં ઊતરવાથી લાગતા દોષ તથા તદ્વિષયક પ્રાયશ્ચિત્ત, તિર્યચપ્રતિમાનું સ્વરૂપ, ભેદ, તદ્વિષયક નિવાસ-દોષ અને પ્રાયશ્ચિત્ત, મનુષ્ય સાથે મૈથુનનું સેવન કરનાર સિંહણનું દષ્ટાન્ત, સાગારિકોપાશ્રયસૂત્ર સંબંધી અપવાદ અને તત્સંબંધી યતનાઓ, સવિકાર પુરુષ, પુરુષપ્રકૃતિ તથા સ્ત્રીપ્રકૃતિવાળા નપુંસકનું સ્વરૂપ, તેમના મધ્યસ્થ, આભરણપ્રિય, કાંદર્પિક અને કાથિક ભેદો, તેમના સંબંધવાળા ઉપાશ્રયોમાં રહેવાથી લાગતા સંયમવિરાધનાદિ દોષો અને પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે.^૩

પ્રતિબદ્ધશય્યાપ્રકૃતસૂત્ર :

પ્રથમ પ્રતિબદ્ધશય્યા સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે જે ઉપાશ્રયની નજીક ગૃહસ્થ રહેતા હોય ત્યાં નિર્ગ્રન્થોએ ન રહેવું જોઈએ. તેમાં નિમ્ન વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે : 'પ્રતિબદ્ધ' પદના નિક્ષેપ, ભાવપ્રતિબદ્ધતા પ્રસ્તવણ, સ્થાન, રૂપ અને શબ્દ આ ચાર ભેદ, દ્રવ્યપ્રતિબદ્ધ-ભાવપ્રતિબદ્ધની

૧. ગા. ૨૪૩૪-૨૪૪૫.

૨. ગા. ૨૪૪૬-૮.

૩. ગા. ૨૪૪૯-૨૫૮૨.

ચતુર્ભંગી અને તત્સંબંધી વિધિ-નિક્ષેપ, નિર્ગ્મથોની 'દ્રવ્યતઃ પ્રતિબદ્ધ ભાવતઃ અપ્રતિબદ્ધ' રૂપ પ્રથમ ભંગવાળા આશ્રયમાં રહેવાથી લાગતા અધિકરણાદિ દોષો, તેમનું સ્વરૂપ અને તત્સંબંધી યતનાઓ, 'દ્રવ્યતઃ અપ્રતિબદ્ધ ભાવતઃ પ્રતિબદ્ધ' રૂપ દ્વિતીય ભંગવાળા ઉપાશ્રયમાં રહેવાથી લાગતા દોષો, તેમનું સ્વરૂપ અને તત્સંબંધી યતનાઓ, 'દ્રવ્ય-ભાવપ્રતિબદ્ધ' રૂપ તૃતીય ભંગવાળા ઉપાશ્રયમાં રહેવાથી લાગતા દોષ વગેરે, 'દ્રવ્ય-ભાવ-અપ્રતિબદ્ધ' રૂપ ચતુર્થ ભંગવાળા ઉપાશ્રયોની નિર્દોષતાનું પ્રરૂપણ.^૧

દ્વિતીય સૂત્રની વ્યાખ્યામાં આનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે જે ઉપાશ્રયની નજીક ગૃહસ્થો રહેતા હોય ત્યાં નિર્ગ્મન્થીઓનો નિવાસ વિહિત છે. દ્રવ્ય-પ્રતિબદ્ધ તથા ભાવપ્રતિબદ્ધ ઉપાશ્રયોમાં રહેવાથી નિર્ગ્મન્થીઓને લાગતા દોષો અને યતનાઓનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.^૨

ગૃહપતિકુલમધ્યવાસપ્રકૃતસૂત્ર :

શ્રમણોનું ગૃહપતિકુલની મધ્યમાં રહેવું વર્જિત છે. આના વિચાર માટે આચાર્ય શાલાદ્વાર, મધ્યદ્વાર અને છિંડિકાદ્વારનો આશ્રય લીધો છે.

૧. શાલાદ્વાર — શ્રમણોએ શાલામાં રહેવાથી લાગતા દોષોનું ૧. પ્રત્યપાય, ૨. વૈક્રિય, ૩. અપાવૃત, ૪. આદર્શ, ૫. કલ્પસ્થ, ૬. ભક્ત, ૭. પૃથિવી, ૮. ઉદક, ૯. અગ્નિ, ૧૦. બીજ અને ૧૧. અવહત્ર — આ અગિયાર દ્વારોથી વર્ણન કર્યું છે.^૩

૨. મધ્યદ્વાર — શ્રમણોએ શાલાની મધ્યમાં બનેલાં ભવન વગેરેમાં રહેવાથી લાગતા દોષોનું ઉપર્યુક્ત અગિયાર દ્વારો ઉપરાંત ૧. અતિગમન, ૨. અનાભોગ, ૩. અવભાષણ, ૪. મજ્જન અને ૫. હિરણ્ય — આ પાંચ દ્વારોથી નિરૂપણ કર્યું છે.^૪

૩. છિંડિકાદ્વાર — છિંડિકાનો અર્થ છે પુરોહડ અર્થાત્ વસતિના દ્વાર પર બનેલો પ્રતિશ્રય. છિંડિકામાં રહેવાથી લાગતાં દોષોનો વિવિધ દષ્ટિઓથી વિચાર કર્યો છે. આ દ્વારો સાથે સંબંધ રાખનારી યતનાઓનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.^૫

શ્રમણીઓની દષ્ટિએ ગૃહપતિવાસનો વિચાર કરતાં આચાર્ય બતાવ્યું છે કે તેમણે પણ ગૃહપતિકુલની મધ્યમાં રહેવું ન જોઈએ. શાળા વગેરેમાં રહેવાથી શ્રમણીઓને અનેક પ્રકારના દોષો લાગે છે.^૬

૧. ગા. ૨૫૮૩-૨૬૧૫.

૨. ગા. ૨૬૧૬-૨૬૨૮.

૩. ગા. ૨૬૩૩-૨૬૪૪.

૪. ગા. ૨૬૪૫-૨૬૫૨.

૫. ગા. ૨૬૫૩-૨૬૬૭.

૬. ગા. ૨૬૬૮-૨૬૭૫.

વ્યવશમનપ્રકૃતસૂત્ર :

આ સૂત્ર^૧માં એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે સાધુઓમાં પરસ્પર કલેશ થાય ત્યારે ઉપશમ ધારણ કરીને કલેશ શાન્ત કરી દેવો જોઈએ. જે ઉપશમ ધારણ કરે છે તે આરાધક છે. જે ઉપશમ ધારણ નથી કરતો તે વિરાધક છે. પ્રસ્તુત સૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં ભાષ્યકારે નિમ્ન વિષયોનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે : વ્યવશમિતના એકાર્થક શબ્દો — ક્ષામિત, વ્યવશમિત, વિનાશિત અને ક્ષપિત; પ્રાભૂત શબ્દના પર્યાયો — પ્રાભૂત, પ્રહેણક અને પ્રણયન; અધિકરણ પદના નિક્ષેપો; દ્રવ્યાધિકરણના નિર્વર્તના, નિક્ષેપણા, સંયોજના અને નિસર્જના — આ ચાર ભેદો, ભાવાધિકરણ — ક્ષાય દ્વારા જીવ કઈ રીતે વિભિન્ન ગતિઓમાં જાય છે; નિશ્ચય અને વ્યવહારનયની અપેક્ષાએ દ્રવ્યનું ગુરુત્વ, લઘુત્વ, ગુરુલઘુત્વ અને અગુરુલઘુત્વ; જીવો દ્વારા કર્મ-પ્રહણ અને તજજન્ય વિવિધ ગતિઓ; ઉદીર્ણ અને અનુદીર્ણ કર્મ; ભાવાધિકરણ ઉત્પન્ન થવાનાં છ પ્રકારનાં કારણો — સચિત્ત, અચિત્ત, મિશ્ર, વયોગત, પરિહાર અને દેશકથા; નિર્ગ્ન્ય-નિર્ગ્ન્યીઓમાં પરસ્પર અધિકરણ — કલેશ થતો હોય તે વખતે ઉપેક્ષા, ઉપહાસ વગેરે કરનાર માટે પ્રાયશ્ચિત્ત; નિર્ગ્ન્ય-નિર્ગ્ન્યીઓના પારસ્પરિક કલેશની ઉપેક્ષા કરનાર આચાર્ય વગેરેને લાગનાર દોષો અને તત્સમ્બન્ધી જલચર અને હસ્તિયૂથનું દષ્ટાન્ત; સાધુ-સાધ્વીઓના અંદરના ઝઘડાઓને ઉકેલવાની વિધિ; આચાર્ય વગેરેના ઉપદેશથી બે કલહકારીઓમાંથી એક તો શાંત થઈ જાય પરંતુ બીજો શાંત ન થાય તો તે સમયે શું કરવું જોઈએ તે બાબતનો સંકેત; ‘પર’નું નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, આદેશ, કમ, બહુ, પ્રધાન અને ભાવ નિક્ષેપોનું વિવેચન, અધિકરણ-કલેશ માટે અપવાદ.^૨

ચારપ્રકૃતસૂત્ર :

પ્રથમ ચારસૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરતાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે શ્રમણશ્રમણીઓએ વર્ષાઋતુમાં એક ગામથી બીજા ગામ ન જવું જોઈએ. વર્ષાવાસ બે પ્રકારનો હોય છે : પ્રાવૃટ્ અને વર્ષા. આમાં વિહાર કરવાથી તથા વર્ષાઋતુ પૂર્ણ થઈ જવા છતાં વિહાર ન કરવાથી લાગનાર દોષોનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે. આપવાદિક કારણોથી

૧. આ પ્રકૃત ભાષ્યકારે ગા. ૨૩૪૨માં પ્રાભૂતસૂત્રરૂપે તથા ચૂર્ણિકાર તથા વિશેષચૂર્ણિકારે અધિકરણસૂત્ર રૂપે આપ્યું છે. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ સૂત્રનો વાસ્તવિક આશય ધ્યાનમાં રાખતાં આનું નામ વ્યવશમનસૂત્ર રાખ્યું છે.

— બૃહત્કલ્પસૂત્ર, વિભાગ-૩, વિષયાનુક્રમ, પૃ. ૩૦.

૨. ગા. ૨૬૭૬-૨૭૩૧.

વર્ષાઋતુમાં વિહાર કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય તો વિશેષ યતનાઓના સેવનનું વિધાન છે.^૧

નિર્ગન્ધ-નિર્ગન્ધીઓએ હેમંત અને ગ્રીષ્મઋતુના આઠ મહિનામાં વિહાર કરવો જોઈએ. આ આઠ મહિનાઓમાં વિહાર કરવાથી અનેક લાભો થાય છે તથા ન કરવાથી અનેક દોષો લાગે છે. વિહાર કરતાં માર્ગમાં આવનાર માસકલ્પને યોગ્ય ગ્રામ-નગરાદિ ક્ષેત્રોને ચૈતન્યવંદનાદિ નિમિત્તે છોડીને ચાલ્યા જવાથી અનેક દોષો લાગે છે. હા, પરંતુ આપવાદિક કારણોથી તેમ કરવું પડે તો તેમાં કોઈ દોષ નથી.^૨

વૈરાજ્યપ્રકૃતસૂત્ર :

આ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે નિર્ગન્ધ-નિર્ગન્ધીઓએ વૈરાજ્ય અર્થાત્ વિરુદ્ધરાજ્યમાં ફરી ફરી ગમનાગમન ન કરવું જોઈએ. આ વ્યાખ્યામાં નિમ્ન વિષયો પર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે : વૈરાજ્ય, વિરુદ્ધરાજ્ય, સઘોગમન, સઘોઆગમન, વૈર વગેરે પદ, વૈરાજ્યના ચાર પ્રકાર (અરાજક, યૌવરાજ્ય, વૈરાજ્ય અને દ્વૈરાજ્ય), વૈરાજ્ય - વિરુદ્ધરાજ્યમાં આવવા-જવાથી લાગનાર આત્મવિરાધના વગેરે દોષો, વૈરાજ્ય - વિરુદ્ધરાજ્યમાં ગમનાગમન સંબંધિત અપવાદ અને યતનાઓ.^૩

અવગ્રહપ્રકૃતસૂત્ર :

પ્રથમ અવગ્રહસૂત્રની વ્યાખ્યા કરતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે ભિક્ષાયર્યા માટે ગયેલા નિર્ગન્ધને જો ગૃહપતિ વસ્ર, પાત્ર, કંબલ વગેરે માટે પ્રાર્થના કરે તો તે તે ઉપકરણ લઈને આચાર્ય સમક્ષ પ્રસ્તુત કરે અને આચાર્યની આજ્ઞા લઈને જ તેને રાખે અથવા કામમાં લે. વસ્ર બે પ્રકારનાં છે : યાચનાવસ્ર અને નિમંત્રણાવસ્ર. યાચનાવસ્રનું સ્વરૂપ પહેલાં બતાવવામાં આવી ચૂક્યું છે.^૪ નિમંત્રણાવસ્રનું સ્વરૂપ બતાવતાં આચાર્યે નિમ્નોક્ત વાતોનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે : નિમંત્રણાવસ્ર સંબંધી સામાચારી, તેનાથી વિરુદ્ધ આચરણ કરવાથી લાગનાર દોષો અને તેમનું પ્રાયશ્ચિત્ત, નિમંત્રણાવસ્રની શુદ્ધતાનું સ્વરૂપ, ગૃહીત વસ્રનું સ્વામિત્વ વગેરે.^૫

દ્વિતીય અવગ્રહસૂત્રની વ્યાખ્યામાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે સ્થંડિલભૂમિ વગેરે માટે જતી વખતે જો કોઈ નિર્ગન્ધને વસ્ત્રાદિની પ્રાર્થના કરે તો તેને પ્રાપ્ત ઉપકરણાદિ

૧. ગા. ૨૭૩૨-૨૭૪૭.

૨. ગા. ૨૭૪૮-૨૭૫૮.

૩. ગા. ૨૭૫૯-૨૭૯૧.

૪. ગા. ૬૦૩-૬૪૮.

૫. ગા. ૨૭૯૨-૨૮૧૩.

આચાર્ય પાસે લઈ જઈને ઉપસ્થિત કરવાં જોઈએ તથા તેમની આજ્ઞા મળ્યા પછી જ તેમનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.

તૃતીય અને ચતુર્થ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં નિર્ગ્નથીઓની દષ્ટિએ વસ્ત્રગ્રહણ વગેરેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. નિર્ગ્નથી ગૃહપતિઓ પાસેથી મળનારાં વસ્ત્ર-પાત્રાદિ પ્રવર્તિનીની આજ્ઞાથી જ પોતાના કામમાં લઈ શકે છે.^૧

રાત્રિભક્તપ્રકૃતસૂત્ર :

નિર્ગ્નથી નિર્ગ્નથીઓને રાત્રિ સમયે અથવા વિકાલમાં અશન-પાનાદિનું ગ્રહણ નથી કલ્પતું. પ્રસ્તુત સૂત્રનું વિવેચન કરતાં ભાષ્યકારે નિમ્ન વિષયોની ચર્ચા કરી છે : 'રાત્રિ' અને 'વિકાલ' પદોની વ્યાખ્યા; રાત્રિમાં ખાવા-પીવાથી લાગનાર આજ્ઞાભંગ, અનવસ્થા, મિથ્યાત્વ, સંયમવિરાધના વગેરે દોષો; રાત્રિભોજનવિષયક 'દિવા ગૃહીતં દિવા ભુક્તમ્', 'દિવા ગૃહીતં રત્રૌ ભુક્તમ્', 'રત્રૌ ગૃહીતં દિવા ભુક્તમ્' અને 'રત્રૌ ગૃહીતં રત્રૌ ભુક્તમ્' રૂપ ચતુર્ભંગી તથા તત્સમ્બન્ધી પ્રાયશ્ચિત્ત; રાત્રિભોજનગ્રહણસમ્બન્ધી આપવાદિક કારણો; રુગ્ણ, ક્ષુધિત, પિપાસિત, અસહિષ્ણુ, ચન્દ્રવેધ અનશન વગેરે સંબંધિત અપવાદ; અધ્વગમન અર્થાત્ દેશાન્તરગમનની અનુજ્ઞા; અધ્વગમનોપયોગી ઉપકરણ; ૧. ચર્મદ્વાર - તલિકા, પુટ, વર્ધ, ક્રોશક, કૃત્તિ, સિક્કક, કાપોતિક વગેરે; ૨. લોહગ્રહણદ્વાર - પિપ્પલક, સૂચી, આરી, નખહરણિકા વગેરે, ૩. નન્દીભાજનદ્વાર; ૪. ધર્મકરકદ્વાર; ૫. પરતીર્થિકોપકરણદ્વાર; ૬. ગુલિકાદ્વાર; ૭. ખોલદ્વાર; અધ્વગમનોપયોગી ઉપકરણ ન લેનાર માટે પ્રાયશ્ચિત્ત; પ્રયાણ કરતી વખતે શકુનાવલોકન; સિંહપર્ષદા, વૃષભપર્ષદા અને મૃગપર્ષદાનું સ્વરૂપ; માર્ગમાં અન્ન-જલ પ્રાપ્ત ન થવાથી તેની પ્રાપ્તિની વિધિ અને તદ્વિષયક દ્વાર - ૧. પ્રતિસાર્થદ્વાર, ૨. સ્તેનપલ્લીદ્વાર, ૩. શૂન્યગ્રામદ્વાર, ૪. વૃક્ષાદિપ્રલોકનદ્વાર, ૫. નન્દિદ્વાર, ૬. દ્વિવિધદ્રવ્યદ્વાર; ઉત્સર્ગરૂપે રાત્રિમાં સંસ્તારક, વસતિ વગેરે ગ્રહણ કરવાથી લાગનાર દોષો અને પ્રાયશ્ચિત્તો; રાત્રિમાં વસતિ વગેરે ગ્રહણ કરવાના આપવાદિક કારણો; ગીતાર્થ નિર્ગ્નથી માટે વસતિ ગ્રહણ કરવાની વિધિ; અગીતાર્થમિશ્રિત ગીતાર્થ નિર્ગ્નથી માટે વસતિ-ગ્રહણની વિધિ; અંધારામાં વસતિની પ્રતિલેખના માટે પ્રકાશનો ઉપયોગ કરવાની વિધિ તથા યતનાઓ; ગ્રામાદિની બહાર વસતિ ગ્રહણ કરવા માટે યતનાઓ; કુલ, ગણ, સંઘ વગેરેની રક્ષા નિમિત્તે લાગનાર અપરાધોની નિર્દોષતા અને તદ્વિષયક સિંહત્રિકઘાતક કૃતકરણ શ્રમણનું ઉદાહરણ.^૨

૧. ગા. ૨૮૧૪.

૨. ગા. ૨૮૧૫-૨૮૩૫.

૩. ગા. ૨૮૩૬-૨૮૬૮.

રાત્રિવસ્ત્રાદિબ્રહ્મણપ્રકૃતસૂત્ર :

શ્રમણ-શ્રમણીઓને રાત્રિ સમયે અથવા વિકાલમાં વસ્ત્રાદિબ્રહ્મણ નથી કલ્પતું. આ નિયમનું વિશ્લેષણ કરતાં ભાષ્યકારે નિમ્નલિખિત વાતોનું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે : રાત્રિમાં વસ્ત્રાદિબ્રહ્મણ કરવાથી લાગતા દોષો તથા પ્રાયશ્ચિત્ત; આ નિયમ સંબંધિત અપવાદ; સંયતભદ્ર, ગૃહિભદ્ર, સંયતપ્રાન્ત અને ગૃહિપ્રાન્ત ચોરવિષયક ચતુર્ભંગી; સંયતભદ્ર-ગૃહિપ્રાન્ત ચોર દ્વારા લૂંટવામાં આવેલા ગૃહસ્થને વસ્ત્રાદિ આપવાની વિધિ; ગૃહિભદ્ર-સંયતપ્રાન્ત ચોર દ્વારા શ્રમણ અને શ્રમણી આ બંનેમાંથી કોઈ એકને લૂંટી લેવાયું હોય તો પરસ્પર વસ્ત્ર આદાન-પ્રદાન કરવાની વિધિ; શ્રમણ-ગૃહસ્થ, શ્રમણ-શ્રમણી, સમનોજ-અમનોજ અથવા સંવિગ્ન-અસંવિગ્ન આ બંને પક્ષોને લૂંટી લેવામાં આવ્યા હોય તે વખતે એક બીજાને વસ્ત્ર આદાન-પ્રદાન કરવાની વિધિ.^૧

હતાહતિકા-હરિતાહતિકાપ્રકૃતસૂત્ર :

પહેલાં હત અર્થાત્ હરવામાં આવેલું હોય અને પછીથી આહત અર્થાત્ લાવવામાં આવ્યું હોય તેને હતાહત કહે છે. હરિત અર્થાત્ વનસ્પતિમાં આહત અર્થાત્ પ્રક્ષિપ્તને હરિતાહત કહે છે. ચોરો દ્વારા જે વસ્ત્રનું પહેલાં હરણ કરી લેવામાં આવ્યું હોય અને પછીથી પાછું આપી દેવાયું હોય અથવા જેને ચોરીને વનસ્પતિ વગેરેમાં ફેંકી દેવામાં આવ્યું હોય તેનાં બ્રહ્મણ સંબંધી નિયમો પર પ્રસ્તુત સૂત્રની વ્યાખ્યામાં પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. પ્રશંગવશાત્ માર્ગમાં આચાર્યને ગુપ્ત રાખવાની વિધિ અને આવશ્યકતાનું પણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.^૨

અધ્વગમનપ્રકૃતસૂત્ર :

શ્રમણ-શ્રમણીઓ માટે રાત્રિમાં અથવા વિકાલમાં અધ્વગમન નિષિદ્ધ છે. અધ્વ પંથ અને માર્ગ ભેદથી બે પ્રકારનો છે. જેની વચમાં ગ્રામ, નગર વગેરે કંઈ પણ ન હોય તેને પંથ કહે છે. જે ગ્રામાનુગ્રામની પરંપરાથી યુક્ત હોય તેને માર્ગ કહે છે. રાત્રિમાં માર્ગરૂપ અધ્વગમન કરવાથી મિથ્યાત્વ, ઉડાહ, સંયમવિરાયના વગેરે અનેક દોષો લાગે છે. પંથ બે પ્રકારનો હોય છે : છિન્નાધ્વા અને અછિન્નાધ્વા. રાત્રિ સમયે પંથગમન કરવાથી પણ અનેક દોષો લાગે છે. અપવાદરૂપે રાત્રિગમનની છૂટ છે પરંતુ તેના માટે અધ્વોપયોગી ઉપકરણોનો સંગ્રહ તથા યોગ્ય સાર્થનો સહયોગ આવશ્યક છે. સાર્થ પાંચ પ્રકારનો છે : ૧. ભંડી, ૨. બહિલક, ૩. ભારવહ, ૪. ઔદરિક અને ૫. કાર્પટિક. આમાંથી કયા પ્રકારના સાર્થ સાથે

૧. ગા. ૨૯૬૯-૩૦૦૦.

૨. ગા. ૩૦૦૧-૩૦૩૭.

શ્રમણ-શ્રમણીઓએ જવું જોઈએ, તે તરફ નિર્દેશ કરતાં આચાર્યે આઠ પ્રકારના સાર્થવાહો અને આઠ પ્રકારના આદિયાત્રિકો અર્થાત્ સાર્થવ્યવસ્થાપકોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેની પછી સાર્થવાહની અનુજ્ઞા લેવાની વિધિ અને ભિક્ષા, ભક્તાર્થના, વસતિ, સ્થંડિલ વગેરે સાથે સંબંધ રાખનારી યતનાઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. અધ્વગમનોપયોગી અધ્વકલ્પનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં અધ્વગમનસંબંધી અશિવ, દુર્ભિક્ષ, રાજદ્વિષ્ટ વગેરે વ્યાઘાતો અને તત્સંબંધી યતનાઓનું વિસ્તૃત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

સંખડિપ્રકૃતસૂત્ર :

‘સંખડિ’ની વ્યુત્પત્તિ આ રીતે કરવામાં આવી છે : સમ્-ઈતિ સામસ્ત્યેન ખણ્ડ્યન્તે ત્રોટ્યન્તે જીવાનાં વનસ્પતિપ્રભૃતીનામાયૂંષિ પ્રાચુર્યેણ યત્ર પ્રકરણ વિશેષે સા ખલુ સંખડિરિત્યુચ્યતે । અર્થાત્ જે પ્રસંગ વિશેષમાં સામૂહિક રૂપે વનસ્પતિ વગેરેનો ઉપભોગ કરવામાં આવતો હોય તેને સંખડિ કહે છે.^૧ પ્રસ્તુત સૂત્રની વ્યાખ્યામાં એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે નિર્ગ્નન્ધ-નિર્ગ્નન્ધીઓએ રાત્રિ સમયે સંખડિમાં અથવા સંખડિને લક્ષ્યમાં રાખીને ક્યાંય ન જવું જોઈએ. માયા, લોલુપતા વગેરે કારણોથી સંખડિમાં જનારને લાગતા દોષો, યાવન્તિકા, પ્રગણિતા, સક્ષેત્રા, અક્ષેત્રા, બાહ્યા, આકીર્ણા વગેરે સંખડિના વિવિધ ભેદો તથા તત્સમ્બન્ધી દોષોનું પ્રાયશ્ચિત્ત, સંખડિમાં જવા યોગ્ય આપવાદિક કારણો અને આવશ્યક યતનાઓ વગેરે વિષયો પર પણ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.^૨

વિચારભૂમિ-વિહારભૂમિપ્રકૃતસૂત્ર :

નિર્ગ્નન્ધોએ રાત્રિ સમયે વિચારભૂમિ — નીહારભૂમિ અથવા વિહારભૂમિ — સ્વાધ્યાયભૂમિમાં એકલા ન જવું જોઈએ. વિચારભૂમિ બે પ્રકારની છે : કાયિકીભૂમિ અને ઉચ્ચારભૂમિ. આમાં રાત્રિ સમયે એકલા જવાથી અનેક દોષો લાગે છે. અપવાદરૂપે એકલા જવાનો પ્રસંગ આવતાં વિવિધ પ્રકારની યતનાઓનાં સેવનનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. આ જ રીતે નિર્ગ્નન્ધી માટે પણ રાત્રિ સમયે એકલા વિચારભૂમિ અને વિહારભૂમિમાં જવાનો નિષેધ છે.^૩

આર્યક્ષેત્રપ્રકૃતસૂત્ર :

આ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં આચાર્યે શ્રમણ-શ્રમણીઓને વિહારયોગ્ય ક્ષેત્રની મર્યાદાઓનું વિવેચન કર્યું છે. સાથે જ આર્યક્ષેત્રવિષયક પ્રસ્તુત સૂત્ર અથવા સંપૂર્ણ કલ્પાધ્યયનનું જ્ઞાન ન ધરાવનાર અથવા જ્ઞાન હોવા છતાં પણ તેનું આચરણ ન

૧. ગા. ૩૦૩૮-૩૧૩૮.

૨. ગા. ૩૧૪૦.

૩. ગા. ૩૧૪૧-૩૨૦૬.

૪. ગા. ૩૨૦૭-૩૨૩૯.

કરનાર આચાર્યની અયોગ્યતાનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. આ પ્રસંગે સાપના માથા અને પૂંછડીનો સંવાદ, ખસદુમશ્રૃંગાલનું આખ્યાન, વાંદરા અને ચકલીનો સંવાદ, વૈદ્યપુત્રનું કથાનક વગેરે ઉદાહરણો પણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યાં છે. 'આર્ય' પદનો ૧. નામ, ૨. સ્થાપના, ૩. દ્રવ્ય, ૪. ક્ષેત્ર, ૫. જાતિ, ૬. કુલ, ૭. કર્મ, ૮. ભાષા, ૯. શિલ્પ, ૧૦. જ્ઞાન, ૧૧. દર્શન અને ૧૨. ચારિત્રરૂપ બાર પ્રકારના નિક્ષેપોથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આર્યજાતિઓ છ છે : અંબજ, કલિંદ, વૈદેહ, વિદક, હારિત અને તંતુજ. આર્યકુલ પણ છ છે : ઉગ્ર, ભોગ, રાજન્ય, ક્ષત્રિય, જ્ઞાત — કૌરવ અને ઈશ્વાકુ. આર્યક્ષેત્રની બહાર વિચરવાથી લાગતા દોષોનું નિરૂપણ કરતાં સ્કન્ધકાચાર્યનું દષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની રક્ષા અને વૃદ્ધિને દષ્ટિમાં રાખતાં આર્યક્ષેત્રની બહાર વિચરવાનાં વિધાનની દષ્ટિએ સંપ્રતિરાજનું ઉદાહરણ પણ પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું છે.^૧ અહીં સુધી પ્રથમ ઉદ્દેશનો અધિકાર છે.

દ્વિતીય ઉદ્દેશ :

દ્વિતીય ઉદ્દેશની વ્યાખ્યામાં નિમ્નલિખિત સાત પ્રકારના સૂત્રોનો અધિકાર છે : ૧. ઉપાશ્રયપ્રકૃત, ૨. સાગારિકપારિહારિકપ્રકૃત, ૩. આહતિકાનિહતિકાપ્રકૃત, ૪. અંશિકાપ્રકૃત, ૫. પૂજ્યભક્તોપકરણપ્રકૃત, ૬. ઉપધિપ્રકૃત, ૭. રજોહરણપ્રકૃત.^૨

ઉપાશ્રયપ્રકૃતસૂત્રોનાં વિવેચનમાં ઉપાશ્રયના વ્યાધાતોનું વિસ્તૃત વર્ણન છે. જેમાં શાલિ, વ્રીહિ વગેરે સચેતન ધાન્યકણ વીખરાયેલાં હોય તે ઉપાશ્રયમાં શ્રમણ-શ્રમણીઓ માટે થોડા સમય માટે પણ રહેવું વર્જિત છે. બીજાકીર્ણ વગેરે ઉપાશ્રયોમાં રહેવાથી લાગતા દોષો અને પ્રાયશ્ચિત્તોનો નિર્દેશ કરતાં ભાષ્યકારે તદ્વિષયક અપવાદો અને યતનાઓ તરફ પણ સંકેત કર્યો છે. પ્રસંગવશાત્ ઉત્સર્ગસૂત્ર, આપવાદિકસૂત્ર, ઉત્સર્ગાપવાદિકસૂત્ર, અપવાદૌત્સર્ગિકસૂત્ર, ઉત્સર્ગૌત્સર્ગિકસૂત્ર, અપવાદાપવાદિકસૂત્ર, દેશસૂત્ર, નિરવશેષસૂત્ર, ઉત્કમસૂત્ર અને કમસૂત્રનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. આગળ એમ પણ બતાવ્યું છે કે સુરાવિકટકુંભ, શીતોદકવિકટકુંભ, જ્યોતિ, દીપક, પિંડ, દુગ્ધ, દધિ, નવનીત, આગમન, વિકટ, વંશી, વૃક્ષ, અભ્રાવકાશ વગેરે પદાર્થોથી યુક્ત સ્થાનોમાં રહેવું સાધુ-સાધ્વીઓ માટે નિષિદ્ધ છે.^૩

સાગારિકપારિહારિકપ્રકૃતસૂત્રોનું આખ્યાન કરતાં આચાર્યે વસતિના એક અથવા અનેક સાગારિકોના આહાર વગેરેના ત્યાગની વિધિ બતાવી છે. આનો નવ દ્વારોથી

૧. ગા. ૩૨૪૦-૩૨૮૯. ૨. ગા. ૩૨૯૦-૩૫૧૭.

વિચાર કરવામાં આવ્યો છે : ૧. સાગારિકદ્વાર, ૨. ક: સાગારિકદ્વાર, ૩. કદા સાગારિકદ્વાર, ૪. કતિવિધ: સાગારિકપિંડદ્વાર, ૫. અશય્યાતરો વા કદાદ્વાર, ૬. શય્યાતર: કસ્ય પરિહર્તવ્યદ્વાર, ૭. દોષદ્વાર, ૮. કલ્પનીયકારણદ્વાર, ૯. યતનાદ્વાર — પિતા-પુત્રદ્વાર, સપત્નીદ્વાર, વણિગદ્વાર, ઘટાદ્વાર અને વ્રજદ્વાર.^૧

આહતિકા-નિહતિકાપ્રકૃતસૂત્રોની વ્યાખ્યામાં બીજાને ત્યાંથી આવનારી ભોજન-સામગ્રીનું દાન કરનાર સાગારિક અને ગ્રહણ કરનાર શ્રમણના કર્તવ્યોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.^૨

અંશિકાપ્રકૃતસૂત્રની વ્યાખ્યામાં એ વાતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે જ્યાં સુધી સાગારિકની અંશિકા (ભાગ) અલગ ન કરવામાં આવી હોય ત્યાં સુધી બીજાનો અંશિકાપિંડ શ્રમણ માટે અગ્રહણીય છે. સાગારિકની અંશિકાનું પાંચ પ્રકારના દ્વારોથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે : ૧. ક્ષેત્રદ્વાર, ૨. યંત્રદ્વાર, ૩. ભોજ્યદ્વાર, ૪. ક્ષીરદ્વાર અને ૫. માલાકારદ્વાર.^૩

પૂજ્યભક્તોકરણપ્રકૃતસૂત્રોનું વિવેચન કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓ માટે નિર્મિત ભક્ત અથવા ઉપકરણો સાગારિક સ્વયં અથવા તેના પરિવારના કોઈ સભ્ય શ્રમણને આપે તો તેવા ગ્રહણ ન કરવાં જોઈએ.^૪

ઉપધિપ્રકૃતસૂત્રની વ્યાખ્યામાં જાંગિક, ભાંગિક, સાનક, પોતક અને તિરીટપટ્ટક — આ પાંચ પ્રકારના વસ્ત્રોનું સ્વરૂપ, ઉપધિના પરિભોગની વિધિ, તેની સંખ્યા, અપવાદ વગેરે પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.^૫

રજોહરણપ્રકૃતસૂત્રની વ્યાખ્યામાં ઔર્ષિક, ઔષ્ટ્રિક, સાનક, વચ્ચકચિષ્પક અને મુંજચિષ્પક — આ પાંચ પ્રકારના રજોહરણોનાં સ્વરૂપ, તેમનાં ગ્રહણની વિધિ, ક્રમ અને કારણોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.^૬

તૃતીય ઉદ્દેશ — ઉપાશ્રયપ્રવેશપ્રકૃતસૂત્ર :

પ્રસ્તુત સૂત્રની વ્યાખ્યામાં એ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે નિર્ગન્ધોએ નિર્ગન્ધીઓના અને નિર્ગન્ધીઓએ નિર્ગન્ધીના ઉપાશ્રયમાં શયન, આહાર, વિહાર, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, કાયોત્સર્ગ વગેરે કરવું વર્જિત છે. આ પ્રસંગ પર સ્થવિરાદિને પૂછીને અથવા વગર પૂછે નિર્ગન્ધીઓના ઉપાશ્રયમાં વગર કારણે જવાથી આચાર્યાદિને લાગનાર દોષો અને ઓધ પ્રાયશ્ચિત્તોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું

૧. ગા. ૩૫૧૮-૩૬૧૫.

૨. ગા. ૩૬૧૬-૩૬૪૨.

૩. ગા. ૩૬૪૩-૩૬૫૨.

૪. ગા. ૩૬૫૩-૮.

૫. ગા. ૩૬૫૯-૩૬૭૨.

૬. ગા. ૩૬૭૩-૮.

છે. કોઈ કારણસર નિર્ગ્નથીઓના ઉપાશ્રયમાં પ્રવેશ કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય તો તદ્વિષયક આજ્ઞા, વિધિ અને કારણો પર નિમ્નલિખિત છ દ્વારોથી પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે : ૧. કારણદ્વાર, ૨. પ્રાધુણકદ્વાર, ૩ ગણધરદ્વાર, ૪. મહર્દિકદ્વાર, ૫. પ્રચ્છાદનાદ્વાર, ૬. અસહિષ્ણુદ્વાર.^૧

ચર્મપ્રકૃતસૂત્ર :

નિર્ગ્ન-નિર્ગ્નથીવિષયક ચર્મોપયોગ સંબંધિત વિષયોનું વિવેચન કરતાં ભાષ્યકારે નિર્ગ્નથીઓને સલોમ ચર્મના ઉપભોગથી લાગનાર દોષ અને પ્રાયશ્ચિત્ત, તદ્વિષયક અપવાદ, નિર્ગ્નથીઓ માટે સલોમ ચર્મના નિષેધના કારણો, ઉત્સર્ગરૂપે નિર્ગ્નથીઓ માટે પણ સલોમ ચર્મ અકલ્પ્ય, પુસ્તકપંચક, તૃણપંચક, દૂષ્યપંચકદ્વય અને ચર્મપંચકનું સ્વરૂપ, તદ્વિષયક દોષ, પ્રાયશ્ચિત્ત અને યતનાઓ, નિર્ગ્ન-નિર્ગ્નથીઓ માટે કૃત્સ્નચર્મ અર્થાત્ વર્ણ-પ્રમાણાદિથી પ્રતિપૂર્ણ ચર્મના ઉપભોગ અથવા સંગ્રહનો નિષેધ, સકલકૃત્સ્ન, પ્રમાણકૃત્સ્ન, વર્ણકૃત્સ્ન અને બંધનકૃત્સ્નનું સ્વરૂપ, તત્સંબંધી દોષ અને પ્રાયશ્ચિત્ત, કૃત્સ્નકર્મના ઉપભોગાદિથી લાગનાર દોષોનું ગર્વ, નિર્માર્દવતા, નિરપેક્ષ, નિર્દય, નિરંતર અને ભૂતોપઘાત દ્વારોથી નિરૂપણ, તત્સખન્ધી અપવાદ અને યતનાઓ, વર્ણ-પ્રમાણાદિથી રહિત ચર્મના ઉપભોગ અને સંગ્રહનું વિધાન, સકારણ અકૃત્સ્નનો ઉપભોગ અને નિષ્કારણક ઉપભોગથી લાગનાર દોષો અને તેમનું પ્રાયશ્ચિત્ત, અકૃત્સ્નચર્મના અષ્ટાદશ ખંડ વગેરે વિષયોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.^૨

કૃત્સ્નાકૃત્સ્નવસ્ત્રપ્રકૃતસૂત્ર :

નિર્ગ્ન-નિર્ગ્નથીઓ માટે કૃત્સ્નવસ્ત્રનો સંગ્રહ અને ઉપભોગ અકલ્પ્ય છે. તેમણે અકૃત્સ્નવસ્ત્રનો સંગ્રહ તથા ઉપયોગ કરવો જોઈએ. કૃત્સ્નવસ્ત્રનો નિક્ષેપ છ પ્રકારનો છે : ૧. નામકૃત્સ્ન, ૨. સ્થાપનાકૃત્સ્ન, ૩. દ્રવ્યકૃત્સ્ન, ૪. ક્ષેત્રકૃત્સ્ન, ૫. કાલકૃત્સ્ન અને ૬. ભાવકૃત્સ્ન. દ્રવ્યકૃત્સ્નના બે ભેદ છે : સકલકૃત્સ્ન અને પ્રમાણકૃત્સ્ન. ભાવકૃત્સ્ન બે પ્રકારનું છે : વર્ણયુત ભાવકૃત્સ્ન અને મૂલ્યયુત ભાવકૃત્સ્ન. વર્ણયુત ભાવકૃત્સ્નના પાંચ ભેદ છે : કૃષ્ણ, નીલ, લોહિત, પીત અને શુક્લ. મૂલ્યયુત ભાવકૃત્સ્નના ત્રણ ભેદ છે : જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ. આના માટે વિવિધ દોષ, પ્રાયશ્ચિત્ત અને અપવાદ છે.^૩

મિત્રાભિન્નવસ્ત્રપ્રકૃતસૂત્ર :

નિર્ગ્ન-નિર્ગ્નથીઓ માટે અભિન્ન વસ્ત્રનો સંગ્રહ તથા ઉપયોગ અકલ્પ્ય છે.

૧. ગા. ૩૬૭૯-૩૮૦૪.

૨. ગા. ૩૮૦૫-૩૮૭૮.

૩. ગા. ૩૮૭૯-૩૯૧૭.

તેનું વિવેચન કરતાં આચાર્યે નિમ્ન વિષયોનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે : કૃત્સ્ન અને અકૃત્સ્ન પદોની ભિન્ન અને અભિન્ન પદો સાથે ચતુર્ભંગી; અભિન્ન પદનો દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવદ્રષ્ટિથી વિચાર; તદ્ગ્રહણસંબંધી વિધિ, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે; ભિન્ન વસ્ત્ર ઉપલબ્ધ ન થવાની અવસ્થામાં અભિન્ન વસ્ત્રનો ફાડીને ઉપયોગ કરવો; વસ્ત્ર ફાડવાથી લાગનારી હિંસા-અહિંસાની ચર્યા; દ્રવ્યહિંસા અને ભાવહિંસાનું સ્વરૂપ; રાગ, દ્વેષ અને મોહની વિવિધતાના કારણે કર્મબંધમાં ન્યૂનાધિકતા; હિંસા કરવામાં રાગાદિની તીવ્રતાથી તીવ્ર કર્મબંધ અને રાગાદિની મંદતાથી મંદ કર્મબંધ; હિંસકનાં જ્ઞાન અને અજ્ઞાનના કારણે કર્મબંધમાં ન્યૂનાધિકતા; હિંસકના ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔપશમિક વગેરે ભાવોની વિચિત્રતાના કારણે કર્મબંધનું વૈચિત્ર્ય; અધિકરણની વિવિધતાના કારણે કર્મબંધનું વૈવિધ્ય; હિંસકનાં દેહાદિ બળને કારણે કર્મબંધની વિવિધતા; જિનકલ્પિક અને સ્થવિરકલ્પિકની ઉપધિ અને તેની સંખ્યા; સ્થવિરકલ્પિકના પાત્રકબંધ અને રજોહરણનું માપ; ગ્રીષ્મ, શિશિર અને વર્ષાઋતુની દૃષ્ટિથી પટલકોની સંખ્યા અને માપ; રજોહરણનું સ્વરૂપ અને માપ; સંસ્તારક, ઉત્તરપટ્ટ અને ચોલપટ્ટ, રજોહરણની ઊંચ અને સૂતરની નિષઘ્ઠાઓ; મુખવસ્ત્રિકા, ગોચ્છક, પાત્રપ્રત્યુપેક્ષણિકા અને પાત્રસ્થાપનનું માપ; પ્રમાણાતિરિક્ત ઉપધિસંબંધી અપવાદ; ન્યૂનાધિક ઉપધિથી લાગનાર દોષો; વસ્ત્રનું પરિકર્મ અર્થાત્ સંધિ; વિધિપરિકર્મ અને અવિધિપરિકર્મ; વિભૂષા માટે ઉપધિનાં પ્રક્ષાલન વગેરેથી લાગનાર દોષ અને પ્રાયશ્ચિત્ત; મૂચ્છાયુક્ત થઈને ઉપધિ રાખનારને લાગનાર દોષ અને પ્રાયશ્ચિત્ત; પાત્રવિષયક વિધિ; સંખ્યાથી વધારે અથવા ઓછાં અને માપથી મોટાં અથવા નાનાં પાત્ર રાખવાથી લાગનાર દોષ અને પ્રાયશ્ચિત્ત; પાત્રનું માપ; તદ્વિષયક અપવાદ; પાત્રનાં સુલક્ષણ અને અપલક્ષણ; તુંબ, કાષ્ટ અને મૃત્પાત્ર તથા યથાકૃત, અલ્પપરિકર્મ અને સપરિકર્મ પાત્ર, ગ્રહણના ક્રમ-ત્વંગથી લાગનાર દોષ અને પ્રાયશ્ચિત્ત; પાત્ર લાવનાર નિર્ગન્ધની યોગ્યતા; પાત્રની યાચનાનો સમય; પાત્ર-યાચનાના દિવસો; પાત્રપ્રાપ્તિનાં સ્થાનો; તંદુલધાવન; ઉષ્ણોદક વગેરેથી ભાવિત કલ્પ્ય પાત્ર અને તેનાં ગ્રહણની વિધિ; પાત્રગ્રહણવિષયક જઘન્ય યતના; તદ્વિષયક શંકા સમાધાન; પ્રમાણયુક્ત પાત્રની અનુપલબ્ધિની અવસ્થામાં ઉપયોગપૂર્વક પાત્રનું છેદન; પાત્રનાં મુખનું માન; માત્રકવિષયક વિધિ, પ્રમાણ, અપવાદ વગેરે; નિર્ગન્ધીઓ માટે પચીસ પ્રકારની ઓધોપધિ; નિર્ગન્ધીઓનાં શરીરના અધોભાગને ઢાંકવા માટે અવગ્રહાનંતક, પટ્ટ, અર્દ્ધોરુક, ચલનિકા; અન્તર્નિવસની અને બહિર્નિવસની; ઊર્ધ્વભાગને ઢાંકવા માટે કંચુક, ઔપકલિકી,

વૈકલ્પિકી, સંઘાટી અને સ્કન્ધકરણી; જિનકલ્પિક, સ્થવિરકલ્પિક અને શ્રમણીઓની જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ ઉપધિનો વિભાગ વગેરે.^૧

અવગ્રહાનન્તક-અવગ્રહપટ્ટકપ્રકૃતસૂત્ર :

નિર્ગન્થીઓએ અવગ્રહાનન્તક અને અવગ્રહપટ્ટક નહીં રાખવાથી અનેક દોષો લાગે છે. આ વિષયમાં કેટલાક અપવાદો પણ છે. નિર્ગન્થીઓએ હંમેશા પૂરા વસ્ત્રો સહિત વિધિપૂર્વક બહાર નીકળવું જોઈએ. અવિધિપૂર્વક બહાર નીકળવાથી લાગનાર દોષોનું નિરૂપણ કરતાં ભાષ્યકારે નર્તકી વગેરેનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે. ધર્ષિત - અપહૃત નિર્ગન્થીના પરિપાલનની વિધિનો નિર્દેશ કરતાં તેનો અવર્ણવાદ -અવહેલના વગેરે કરનાર માટે પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કર્યું છે. આ જ પ્રસંગે આચાર્યે તે પણ દર્શાવ્યું છે કે પુરુષસંસર્ગના અભાવમાં પણ પાંચ કારણોથી ગર્ભાધાન થઈ શકે છે. તે પાંચ કારણો આ છે : ૧. દુર્વિવૃત અથવા દુર્નિષણ્ણ સ્ત્રીની યોનિમાં પુરુષનિસૃષ્ટ શુકપુદ્ગલ કોઈ રીતે પ્રવિષ્ટ થઈ જાય, ૨. સ્ત્રી સ્વયં અને પુત્રકામનાથી તેમને પોતાની યોનિમાં પ્રવેશ કરાવે, ૩. અન્ય કોઈ તેમને તેની યોનિમાં ગાંધી દે, ૪. વસ્ત્રના સંસર્ગથી શુકપુદ્ગલ સ્ત્રી-યોનિમાં પ્રવિષ્ટ થઈ જાય, ૫. ઉદકાયમનથી સ્ત્રીની અંદર શુકપુદ્ગલ પ્રવિષ્ટ થઈ જાય.^૨

નિશ્રાપ્રકૃત તથા ત્રિકૃત્સ્નપ્રકૃતસૂત્ર :

જેમ કે પહેલાં કહેવામાં આવી ચૂક્યું છે, ભિક્ષા માટે ગયેલી નિર્ગન્થીને વસ્ત્ર વગેરેનું ગ્રહણ કરવું હોય તો પ્રવર્તિનીની નિશ્રામાં કરવું જોઈએ. જો પ્રવર્તિની સાથે ન હોય તો તે ક્ષેત્રમાં જે આચાર્ય વગેરે હોય તેમની નિશ્રામાં કરવું જોઈએ.^૩

ત્રિકૃત્સ્નપ્રકૃતસૂત્રની વ્યાખ્યામાં એ વિધાનનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે પ્રથમ દીક્ષા ગ્રહણ કરનાર શ્રમણ માટે રજોહરણ, ગોચ્છક અને પ્રતિગ્રહરૂપ ત્રણ પ્રકારની ઉપધિનું ગ્રહણ વિહિત છે. જો દીક્ષા લેનારે પહેલાં જ દીક્ષા લઈ લીધી હોય તો તે નવી ઉપધિ લઈને પ્રવ્રજિત નથી થઈ શકતો. આ પ્રસંગે આચાર્યે નિમ્ન વિષયોનું વિવેચન કર્યું છે : પ્રથમ દીક્ષા ગ્રહણ કરનાર શિષ્ય માટે ચૈત્ય, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, ભિક્ષુ વગેરેના પૂજા-સત્કારની વિધિ; તદ્વિષયક વિશોધિકોટિ-અવિશોધિકોટિનું સ્વરૂપ; રજોહરણ, ગોચ્છક અને પ્રતિગ્રહરૂપ ત્રિકૃત્સ્નના ક્યને યોગ્ય કુત્રિકાપણ; કુત્રિકાપણવાળા નગર; નિર્ગન્થી માટે યતુ:કૃત્સ્ન ઉપધિ વગેરે.^૪

૧. ગા. ૩૯૧૮-૪૦૯૯.

૨. ગા. ૪૧૦૦-૪૧૪૭.

૩. ગા. ૪૧૪૮-૪૧૮૮.

૪. ગા. ૪૧૮૯-૪૨૩૪.

સમવસરણપ્રકૃતસૂત્ર :

શ્રમણ-શ્રમણીઓએ પ્રથમ સમવસરણ અર્થાત્ વર્ષાકાળ સંબંધિત ક્ષેત્રકાળમાં પ્રાપ્ત વસ્ત્રોનું ગ્રહણ ન કરવું જોઈએ. આ નિયમની પરિપુષ્ટિ માટે નિમ્ન વાતોનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે : વર્ષાઋતુમાં અધિક ઉપધિ લેવાની આજ્ઞા, તેનાં કારણો, તત્સમ્બન્ધી કુટુંબીનું દષ્ટાન્ત, વર્ષાઋતુયોગ્ય અધિક ઉપકરણ ન રાખવા સંબંધિત દોષો, વર્ષાઋતુને યોગ્ય ઉપકરણો, તત્સમ્બન્ધી અપવાદ, વર્ષાઋતુની કાળમર્યાદા, વર્ષાવાસના ક્ષેત્રમાંથી નીકળેલા શ્રમણ-શ્રમણીઓ માટે વસ્ત્રાદિ ગ્રહણ કરવાની વિધિ, અપવાદ વગેરે.^૧

યથારત્નાધિકરવસ્ત્રપરિભાજનપ્રકૃતસૂત્ર :

પ્રસ્તુત સૂત્રની વ્યાખ્યામાં વસ્ત્ર-વિભાજનની વિધિ તરફ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. આમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે યથારત્નાધિક પરિભાજનનો શું અર્થ છે, કમલંગમાં શું દોષ છે, ગુરુઓને યોગ્ય વસ્ત્ર ક્યાં છે, રત્નાધિક કોણ છે, તેનો શું ક્રમ છે, સમ્મિલિત રૂપમાં લાવવામાં આવેલા વસ્ત્રોનાં પરિભાજન — વિભાજનનો શું ક્રમ છે, લોભી સાધુ સાથે વસ્ત્ર-વિભાજન સમયે કેવો વ્યવહાર કરવો જોઈએ વગેરે.^૨ સચિત્ત, અચિત્ત અને મિશ્રગ્રહણનું વિવેચન કરતાં ભાષ્યકારે બતાવ્યું છે કે જળ, અગ્નિ, ચોર, દુર્ત્તિમ્મ, મહારણ્ય, ગ્લાન, શ્યાપદ વગેરે ભયપ્રદ પ્રસંગોની ઉપસ્થિતિમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, ભિક્ષુ, ક્ષુલ્લક અને સ્થવિર — આ પાંચે નિર્ગન્થો તથા પ્રવ્રત્તિની, ઉપાધ્યાયા, સ્થવિરા, ભિક્ષુણી અને ક્ષુલ્લિકા — આ પાંચ નિર્ગન્થીઓમાંથી કોની કયા ક્રમે રક્ષા કરવી જોઈએ.^૩ એ જ રીતે યથારત્નાધિકશાખ્યા-સંસ્તારકપરિભાજનપ્રકૃતસૂત્રની પણ વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે.^૪

કૃતિકર્મપ્રકૃતસૂત્ર :

કૃતિકર્મ બે પ્રકારનું છે : અભ્યુત્થાન અને વંદનક. નિર્ગન્થ-નિર્ગન્થીઓએ પાર્શ્વસ્થ વગેરે અન્યતીર્થિક, ગૃહસ્થ, યથાચ્છંદ વગેરેને જોઈને અભ્યુત્થાન ન કરવું જોઈએ અર્થાત્ ઊભા ન થવું જોઈએ. આચાર્યાદિ વગેરેને આવતા જોઈને અભ્યુત્થાન ન કરનારને દોષ લાગે છે. વંદનક કૃતિકર્મનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં નિમ્નોક્ત વાતોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે : દૈવસિક, રાત્રિક, પાક્ષિક વગેરે પ્રતિક્રમણમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વગેરેની વંદના ન કરવા, વંદનાના પદોને ન પાળવા તથા હીનાધિક વંદનક કરવાથી લાગનાર દોષોનું પ્રાયશ્ચિત્ત; વંદનકવિષયક પચીસ આવશ્યક

૧. ગા. ૪૨૩૫-૪૩૦૭.

૨. ગા. ૪૩૦૮-૪૩૨૯.

૩. ગા. ૪૩૩૩-૪૩૫૨.

૪. ગા. ૪૩૩૭-૪૪૧૩.

ક્રિયાઓ; અનાદત, સ્તબ્ધ, પ્રબુદ્ધ, પરિપિડિત, ટોલગતિ, અંકુશ વગેરે બત્રીસ દોષો અને તેમના માટે પ્રાયશ્ચિત્ત; આચાર્યાદિને વંદના કરવાની વિધિ; વિધિનો વિપર્યાસ કરનાર માટે પ્રાયશ્ચિત્ત; આચાર્યથી પર્યાયજયેષ્ઠને આચાર્ય વંદન કરે કે નહીં-તેનું વિધાન; આચાર્યના રત્નાધિકોનું સ્વરૂપ; વંદના કોને કરવી જોઈએ અને કોને ન કરવી જોઈએ — આનો નિર્ણય; શ્રેણિસ્થિતોને વંદના કરવાની વિધિ; વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયથી શ્રેણિસ્થિતોની પ્રામાણિકતાની સ્થાપના; સંયમશ્રેણીનું સ્વરૂપ; અપવાદરૂપે પાર્શ્વસ્થાદિ સાથે કયા સ્થાનોમાં કયા પ્રકારના અભ્યુત્થાન અને વંદનકનો વ્યવહાર રાખવો જોઈએ વગેરે.^૧

અન્તરગૃહસ્થાનાદિપ્રકૃતસૂત્ર :

સાધુ સાધ્વીઓ માટે ઘરની અંદર અથવા બે ઘરોની વચ્ચે રહેવું, બેસવું, સૂવું વગેરે વર્જિત છે. એ જ રીતે અન્તરગૃહમાં ચાર-પાંચ ગાથાઓનું આખ્યાન, પાંચ મહાવ્રતોનું વ્યાખ્યાન વગેરે નિષિદ્ધ છે. ઊભા-ઊભા એકાદ શ્લોક અથવા ગાથાનું આખ્યાન કરવામાં કોઈ દોષ નથી. આનાથી અધિક ગાથાઓ અને શ્લોકોનું વ્યાખ્યાન કરવાથી અનેક પ્રકારના દોષોની સંભાવના રહે છે આથી તેમ કરવું નિષિદ્ધ છે.^૨

શય્યા-સંસ્તારકપ્રકૃતસૂત્ર :

પ્રથમ શય્યાસંસ્તારકસૂત્રની વ્યાખ્યામાં એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે શય્યા અને સંસ્તારકના પરિશાટી અને અપરિશાટી આ બે ભેદ છે. શ્રમણ-શ્રમણીઓએ માંગીને લાવેલું શય્યા-સંસ્તારક સ્વામીને સોંપીને જ અન્યત્ર વિહાર કરવો જોઈએ. આવું ન કરનારને અનેક દોષ લાગે છે.

દ્વિતીય સૂત્રની વ્યાખ્યામાં એ વાતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે નિર્ગન્ધ-નિર્ગન્ધીઓએ પોતાનાં તૈયાર કરેલાં શય્યા-સંસ્તારક વિખેરીને અન્યત્ર વિહાર કરવો જોઈએ.

તૃતીય સૂત્રના વ્યાખ્યાનમાં તે વાત પર જોર દેવામાં આવ્યું છે કે શય્યા-સંસ્તારકની ચોરી થાય તો પર સાધુ-સાધ્વીઓએ તેની શોધ કરવી જોઈએ. શોધ કરવાથી મળી જાય એટલે સ્વામીને પાણું સોંપવું જોઈએ. ન મળવાથી બીજી વાર યાચના કરીને નવું શય્યા-સંસ્તારક મેળવવું જોઈએ. સંસ્તારક વગેરે ચોરી ન લેવામાં આવે તે માટે ઉપાશ્રયને સૂનો ન મૂકવો જોઈએ. સાવધાની રાખવા છતાં પણ ઉપકરણ વગેરેની ચોરી થઈ જાય તો તેને શોધવા માટે રાજપુરુષોને વિધિપૂર્વક સમજાવવું જોઈએ.^૩

૧. ગા. ૪૪૧૪-૪૫૫૩.

૨. ગા. ૪૫૫૪-૪૫૯૭.

૩. ગા. ૪૫૯૮-૪૬૪૯.

સાધર્મિકાવગ્રહપ્રકૃતસૂત્ર :

જે દિવસે શ્રમણોએ પોતાની વસતિ અને સંસ્તારકનો ત્યાગ કર્યો હોય તે જ દિવસે બીજા શ્રમણો ત્યાં આવી જાય તો પણ એક દિવસ સુધી પહેલાંના શ્રમણોનો જ અવગ્રહ ચાલુ રહે છે. પ્રસ્તુત સૂત્ર-વિવેચનમાં શૈક્ષવિષયક અવગ્રહનો પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. વાસ્તવ્ય અને વાતાહત — આગંતુક શૈક્ષનું અવ્યાઘાત વગેરે અગિયાર દ્વારોથી વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સાથે જ અવસ્થિતાવગ્રહ, અનવસ્થિતાવગ્રહ, રાજાવગ્રહ વગેરેનું સ્વરૂપ-વર્ણન પણ કરવામાં આવ્યું છે.^૧

સેનાદિપ્રકૃતસૂત્ર :

પરચક, અશિવ, અવમૌદર્ય, બોધિકસ્તેનભય વગેરેની સંભાવના હોય ત્યારે નિર્ઝન્ય-નિર્ઝન્યીઓએ પહેલાંથી જ તે ક્ષેત્રની બહાર નીકળી જવું જોઈએ. તેમ ન કરવાથી અનેક પ્રકારના દોષો લાગે છે. પરચકાગમન અને નગરરોધની સ્થિતિમાં ત્યાંથી ન નીકળી શકવાની દશામાં ભિક્ષા, ભક્તાર્થના, વસતિ, સ્થંડિલ અને શરીરવિવેચન સંબંધી વિવિધ યતનાઓનું સેવન કરવું જોઈએ.^૨

શ્રમણ-શ્રમણીઓએ ચારે દિશા-વિદિશાઓમાં સવા યોજનનો અવગ્રહ લઈને ગ્રામ, નગર વગેરેમાં રહેવું જોઈએ. આ પ્રસંગે ભાષ્યકારે સવ્યાઘાત અને નિર્વ્યાઘાત ક્ષેત્ર, ક્ષેત્રિક અને અક્ષેત્રિક, આભાવ્ય અને અનાભાવ્ય, અચલ અને ચલ ક્ષેત્ર, પ્રજ્ઞિકા, સાર્થ, સેના, સંવર્ત વગેરેનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે અને તત્સમ્બન્ધી અવગ્રહની મર્યાદાનો નિર્દેશ કર્યો છે.^૩

ચતુર્થ ઉદ્દેશ :

આ ઉદ્દેશમાં અનુદ્ધાતિક વગેરે સાથે સંબંધ રાખનાર સોળ પ્રકારનાં સૂત્ર છે. ભાષ્યકારે જે વિષયોનો તેમની વ્યાખ્યામાં સમાવેશ કર્યો છે તેમનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આ મુજબ છે :—

૧. અનુદ્ધાતિકપ્રકૃતસૂત્ર — આની વ્યાખ્યામાં એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે હસ્તકર્મ, મૈથુન અને રાત્રિભોજન અનુદ્ધાતિક અર્થાત્ ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય છે. હસ્તકર્મનું સ્વરૂપ બતાવતાં અસંકલિષ્ટ ભાવહસ્તકર્મના છેદન, ભેદન, ઘર્ષણ, પેષણ, અભિઘાત, સ્નેહ, કાય અને ક્ષારરૂપ આઠ ભેદો બતાવવામાં આવ્યા છે. મૈથુનનું સ્વરૂપ બતાવતાં દેવ, મનુષ્ય અને તિર્યચસંબંધી મૈથુન તરફ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે અને બતાવવામાં આવ્યું છે કે મૈથુનભાવ રાગાદિથી રહિત નથી હોતો આથી તેના માટે કોઈ પ્રકારના અપવાદનું વિધાન નથી કરવામાં આવ્યું. રાત્રિભોજનનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં આચાર્યે તત્સંબંધી અપવાદ, યતનાઓ, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરેનું નિરૂપણ કર્યું છે.^૪

૧. ગા. ૪૬૫૦-૪૭૯૪. ૨. ગા. ૪૭૯૫-૪૮૩૯.
૩. ગા. ૪૮૪૦-૪૮૭૬. ૪. ગા. ૪૮૭૭-૪૯૬૮.

૨. પારાંચિકપ્રકૃતસૂત્ર — દુષ્ટ, પ્રમત્ત અને અન્યોન્યકારક પારાંચિક પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય છે. પારાંચિકના આશાતનાપારાંચિક અને પ્રતિસેવનપારાંચિક એ બે ભેદ છે. આશાતનાપારાંચિકનો સંબંધ ૧. તીર્થંકર, ૨. પ્રવચન, ૩. શ્રુત, ૪. આચાર્ય, ૫. ગણધર અને ૬. મહર્દિક સાથે છે. પ્રતિસેવનાપારાંચિકના ત્રણ ભેદ છે : દુષ્ટ, પ્રમત્ત અને અન્યોન્યકારક. દુષ્ટપારાંચિક બે પ્રકારનું છે : કષાયદુષ્ટ અને વિષયદુષ્ટ. પ્રમાદ પાંચ પ્રકારનો છે : કષાય, વિકથા, વિકટ, ઈન્દ્રિયો અને નિદ્રા. પ્રસ્તુત અધિકાર સ્થાનર્દિ નિદ્રાનો છે. અન્યોન્યકારકપારાંચિકનો ઉપાશ્રય, કુળ, નિવેશન, લિંગ, તપ, કાળ વગેરે દ્રષ્ટિઓથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.^૧

૩. અનવસ્થાપ્યપ્રકૃતસૂત્ર — અનવસ્થાપ્ય પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય ત્રણ પ્રકારના અપરાધ છે : સાધર્મિકસ્તૈન્ય, અન્યધાર્મિકસ્તૈન્ય અને હસ્તાતાલ. સાધર્મિકસ્તૈન્યનો નિમ્ન ત્રણ દારોથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે : ૧. સાધર્મિકોપધિસ્તૈન્ય, ૨. વ્યાપારણા, ૩. ધ્યામના, ૪. પ્રસ્થાપના, ૫. શૈક્ષ, ૬. આહારવિધિ. અન્યધાર્મિકસ્તૈન્યનું પ્રવ્રજિતાન્યધાર્મિકસ્તૈન્ય અને ગૃહસ્થાન્યધાર્મિકસ્તૈન્યની દષ્ટિએ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. હસ્તાતાલનો અર્થ છે હસ્ત, ખડગ્ વગેરેથી આતાડન. હસ્તાતાલના સ્વરૂપ સાથે જ આચાર્યે હસ્તાલંબ અને અર્થાદાનનું સ્વરૂપ પણ દર્શાવ્યું છે.^૨

૪. પ્રવ્રાજનાદિપ્રકૃતસૂત્ર — પંડક, ક્લીબ અને વાતિક પ્રવ્રજ્યા માટે અયોગ્ય છે. પંડકના સામાન્યપણે છ લક્ષણો છે : ૧. મહિલાસ્વભાવ, ૨. સ્વરભેદ, ૩. વર્ણભેદ, ૪. મહન્મેદ્ — પ્રલંબ અંગાદાન, ૫. મૂદુવાક્, ૬. સશબ્દ અને અકેનક મૂત્ર. પંડકના બે ભેદ છે : દૂષિતપંડક અને ઉપઘાતપંડક. દૂષિતપંડકના ફરી બે ભેદ છે : આસિક્ત અને ઉપસિક્ત. ઉપઘાતપંડકના પણ બે ભેદ છે : વેદોપઘાતપંડક અને ઉપકરણોપઘાતપંડક. વેદોપઘાતપંડકનું સ્વરૂપ બતાવતાં આચાર્યે હેમકુમારનું ઉદાહરણ આપ્યું છે તથા ઉપકરણોપઘાતપંડકનું વર્ણન કરતાં એક જ જન્મમાં પુરુષ, સ્ત્રી અને નપુંસક વેદનો અનુભવ કરનાર કપિલનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે. મૈથુનના વિચાર માત્રથી જેના અંગાદાનમાં વિકાર ઉત્પન્ન થઈ જાય છે તથા બીજાંબિંદુ પડવા લાગે છે તે ક્લીબ છે. મહામોહકર્મનો ઉદય થવાથી એવું થાય છે. સનિમિત્તક અથવા અનિમિત્તક મોહોદયથી કોઈના પ્રતિ વિકાર ઉત્પન્ન થાય ત્યારે જ્યાં સુધી તેની પ્રાપ્તિ નથી થઈ જતી ત્યાં સુધી માનસિક સ્થિરતા નથી રહેતી. આને જ વાતિક કહે છે. અપવાદરૂપે પંડક વગેરેને દીક્ષા આપી શકાય છે પરંતુ તેની રહેણી-કરણી વગેરેની વિશેષ

૧. ગા. ૪૯૬૯-૫૦૫૭.

૨. ગા. ૫૦૫૮-૫૧૩૭.

વ્યવસ્થા કરવી પડે છે. પંડક, ક્લીબ અને વાતિક જેમ પ્રવ્રજયા માટે અયોગ્ય છે તેમ જ મુંડન, શિક્ષા, ઉપસ્થાપના, સહભોજન, સહવાસ વગેરે માટે પણ અનુપયુક્ત છે.^૧

૫. વાયનાપ્રકૃતસૂત્ર — અવિનીત, વિકૃતિપ્રતિબદ્ધ અને અવ્યવશમિતપ્રાભૃત વાયનાને અયોગ્ય છે. આથી વિપરીત વિનીત, વિકૃતિહીન અને ઉપશાંતકષાય વાયનાને યોગ્ય છે.^૨

૬. સંજ્ઞાપ્યપ્રકૃતસૂત્ર — દુષ્ટ, મૂઢ અને વ્યુદ્ગ્રાહિત ઉપદેશ વગેરેના અનધિકારી છે. અદુષ્ટ, અમૂઢ અને અવ્યુદ્ગ્રાહિત ઉપદેશ વગેરેના વાસ્તવિક અધિકારી છે.^૩

૭. ગ્લાનપ્રકૃતસૂત્ર — નિર્ગ્રન્થ-નિર્ગ્રન્થીઓ ડુગ્ણાવસ્થામાં હોય તે સમયે તેમની વિવિધ યતનાઓ સાથે સેવા કરવી જોઈએ.^૪

૮. કાલ-ક્ષેત્રાતિકાન્તપ્રકૃતસૂત્ર — નિર્ગ્રન્થ-નિર્ગ્રન્થીઓ માટે કાલાતિકાન્ત તથા ક્ષેત્રાતિકાન્ત અશનાદિ અકલ્પ્ય છે. જિનકલ્પિક અને સ્થવિરકલ્પિક માટે કાલાતિકાન્ત અને ક્ષેત્રાતિકાન્તની ત્મિત્ર-ત્મિત્ર મર્યાદાઓ છે.^૫

૯. અનેષણીયપ્રકૃતસૂત્ર — ત્મિક્ષાયર્યામાં કદાચિત્ અનેષણીય — અશુદ્ધ સ્નિગ્ધ અશનાદિ લઈ લેવામાં આવ્યું હોય તો તેને અનુપસ્થાપિત (અનારોપિતમહાવ્રત) શિષ્યને આપી દેવું જોઈએ. જો કોઈ એવો શિષ્ય ન હોય તો તેનું પ્રાશુક ભૂમિમાં વિસર્જન કરી દેવું જોઈએ.^૬

૧૦. કલ્પાકલ્પસ્થિતપ્રકૃતસૂત્ર — જે અશનાદિ કલ્પસ્થિત શ્રમણો માટે કલ્પ્ય છે તે અકલ્પસ્થિત શ્રમણો માટે અકલ્પ્ય છે. આ જ રીતે જે અશનાદિ અકલ્પસ્થિત શ્રમણો માટે કલ્પ્ય છે તે કલ્પસ્થિત શ્રમણો માટે અકલ્પ્ય છે.^૭

૧૧. ગણાન્તરોપસમ્પત્તપ્રકૃતસૂત્ર — કોઈ પણ નિર્ગ્રન્થને કોઈ કારણે અન્ય ગણમાં ઉપસંપદા ગ્રહણ કરવી હોય તો આચાર્ય વગેરેને પૂછીને તેમ કરવું જોઈએ. જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રની વૃદ્ધિ માટે જ ગણાન્તરોપસંપદાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. જ્ઞાનોપસંપદા, દર્શનોપસંપદા અને ચારિત્રોપસંપદાનાં ગ્રહણની વિભિન્ન વિધિઓ છે.^૮

૧૨. વિષ્વગ્ભવનપ્રકૃતસૂત્ર — આમાં મૃત્યુપ્રાપ્ત ત્મિક્ષુ વગેરેનાં શરીરની પરિષ્ઠાપનાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આના માટે નિમ્નલિખિત દ્વારોનો

૧. ગા. ૫૧૩૮-૫૧૮૬.

૨. ગા. ૫૧૮૭-૫૨૧૦.

૩. ગા. ૫૨૧૧-૫૨૩૫.

૪. ગા. ૫૨૩૬-૫૨૬૨.

૫. ગા. ૫૨૬૩-૫૩૧૪.

૬. ગા. ૫૩૧૫-૫૩૩૮.

૭. ગા. ૫૩૩૯-૫૩૬૧.

૮. ગા. ૫૩૬૨-૫૪૮૬.

આશ્રય લેવામાં આવ્યો છે : ૧. પ્રત્યુપેક્ષણાદ્યાર, ૨. દિગ્દ્યાર, ૩. ણન્તકદ્યાર, ૪. કાલંગતદ્યાર, ૫. જાગરણ-બંધન-છેદનદ્યાર, ૬. કુશપ્રતિમાદ્યાર, ૭. નિવર્તનદ્યાર, ૮. માત્રકદ્યાર, ૯. શીર્ષદ્યાર, ૧૦. તૃણાદિદ્યાર, ૧૧. ઉપકરણદ્યાર, ૧૨. કાયોત્સર્ગદ્યાર, ૧૩. પ્રાદક્ષિણ્યદ્યાર, ૧૪. અભ્યુત્થાનદ્યાર, ૧૫. વ્યાહરણદ્યાર, ૧૬. પરિષ્ઠાપક-કાયોત્સર્ગદ્યાર, ૧૭. ક્ષપણ-સ્વાધ્યાયમાર્ગજ્ઞાદ્યાર, ૧૮. વ્યુત્સર્જનદ્યાર, ૧૯. અવલોકનદ્યાર.^૧

૧૩. અધિકરણપ્રકૃતસૂત્ર — ત્રિક્ષુનું ગૃહસ્થ સાથે અધિકરણ — ઝઘડો થઈ ગયો હોય તો તેને શાંત કર્યા વિના ત્રિક્ષુનાયર્યા વગેરે કરવી અકલ્પ્ય છે.^૨

૧૪. પરિહારિકપ્રકૃતસૂત્ર — પરિહારતપમાં સ્થિત ત્રિક્ષુને ઈન્દ્રમહાદિ ઉત્સવોના દિવસે વિપુલ ભક્ત-પાનાદિ આપી શકાય છે, પછીથી નહિ. તેની અન્ય પ્રકારની સેવા તો પછીથી પણ કરી શકાય છે.^૩

૧૫. મહાનદીપ્રકૃતસૂત્ર — નિર્ગ્રન્થ-નિર્ગ્રન્થીઓએ ગંગા, યમુના, સરયૂ, કોશિકા, મહી વગેરે મહાનદીઓ મહિનામાં એકથી વધારે વાર પાર ન કરવી જોઈએ. ઐરાવતી વગેરે ઓછી ઊંડી નદીઓ મહિનામાં બે-ત્રણ વાર પાર કરી શકાય છે. નદી પાર કરવા માટે સંક્રમ, સ્થલ અને નોસ્થલ — આ રીતે ત્રણ જાતના માર્ગ બતાવવામાં આવ્યાં છે.^૪

૧૬. ઉપાશ્રયવિધિપ્રકૃતસૂત્ર — આ સૂત્રોની વ્યાખ્યામાં નિર્ગ્રન્થ-નિર્ગ્રન્થીઓ માટે વર્ષાઋતુ તથા અન્ય ઋતુઓમાં રહેવા યોગ્ય ઉપાશ્રયોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.^૫

પંચમ ઉદ્દેશ :

પાંચમા ઉદ્દેશમાં બ્રહ્માપાય વગેરે અગિયાર પ્રકારનાં સૂત્રો છે. ભાષ્યકારે આ સૂત્રોની વ્યાખ્યામાં નિમ્ન વિષયોનો સમાવેશ કર્યો છે :-

૧. બ્રહ્માપાયપ્રકૃતસૂત્ર — ગચ્છસંબંધી શાસ્ત્ર-સ્મરણવિષયક વ્યાઘાતોનો ધર્મકથા, મહદ્ધિક, આવશ્યકી, નૈષેધિકી, આલોચના, વાદી, પ્રાધુણક, મહાજન, ગ્લાન વગેરે દ્વારોથી નિરૂપણ, શાસ્ત્રસ્મરણ માટે ગુરુની આજ્ઞા, ગચ્છવાસના ગુણોનું વર્ણન.^૬

૨. અધિકરણપ્રકૃતસૂત્ર — અધિકરણ — ક્લેશની શાંતિ ન કરીને સ્વગણ છોડીને અન્ય ગણમાં જનાર ત્રિક્ષુ, ઉપાધ્યાય, આચાર્ય વગેરે સંબંધિત પ્રાયશ્ચિત્ત, ક્લેશને કારણે ગચ્છનો ત્યાગ ન કરતાં ક્લેશયુક્ત ચિત્તે ગચ્છમાં રહેનાર ત્રિક્ષુ વગેરેને શાંત

૧. ગા. ૫૪૮૭-૫૫૬૫.

૨. ગા. ૫૫૬૬-૫૫૮૩.

૩. ગા. ૫૫૮૪-૫૬૧૭.

૪. ગા. ૫૬૧૮-૫૬૬૪.

૫. ગા. ૫૬૬૫-૫૬૮૧.

૬. ગા. ૫૬૮૨-૫૭૨૫.

કરવાની વિધિ, શાંત ન થનારને લાગનાર દોષો, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે.^૧

૩. સંસ્તૃતનિર્વિચિકિત્સપ્રકૃતસૂત્ર — સશક્ત અથવા અશક્ત ત્રિક્ષુ વગેરે સૂર્યના ઉદય અને અસ્તાભાવ પ્રત્યે નિઃશંક થઈને આહાર ગ્રહણ કરતા હોય અને પછીથી એવું માલુમ પડે કે સૂર્યોદય થયો જ નથી અથવા સૂર્યાસ્ત થઈ ગયો છે. આવી સ્થિતિમાં આહાર વગેરેનો ત્યાગ કરી દેવાથી તેમની રાત્રિભોજનવિરતિ અખંડિત રહે છે. જે સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્ત પ્રત્યે શંકાશીલ થઈને આહારાદિ ગ્રહણ કરે છે તેમની રાત્રિભોજનવિરતિ ખંડિત થાય છે — આ સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન.^૨

૪. ઉદ્ગારપ્રકૃતસૂત્ર — ત્રિક્ષુ, આચાર્ય વગેરે સંબંધી ઉદ્ગાર — વમનાદિ વિષયક દોષ, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે, ઉદ્ગારનાં કારણ, ઉદ્ગારની દૃષ્ટિએ ભોજન વિષયક વિવિધ આદેશ, તદ્વિષયક અપવાદ વગેરે.^૩

૫. આહારવિધિપ્રકૃતસૂત્ર — જે પ્રદેશમાં આહાર, પાણી વગેરે જીવાદિ સંસક્ત જ મળતાં હોય તે પ્રદેશમાં જવાનો વિચાર, પ્રયત્ન વગેરે કરવાથી લાગનાર દોષો, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે, અશિવ, દુર્તિક્ષ વગેરે કારણોથી એવા પ્રદેશમાં જવાનો પ્રસંગ આવતાં તદ્વિષયક વિવિધ યતનાઓ.^૪

૬. પાનકવિધિપ્રકૃતસૂત્ર — પાનક અર્થાત્ પાણીના ગ્રહણની વિધિ, તેના પરિષ્કાપનની વિધિ, તદ્વિષયક અપવાદ વગેરે.^૫

૭. બ્રહ્મરક્ષાપ્રકૃતસૂત્ર — પશુ-પક્ષીના સ્પર્શ વગેરેથી સંભાવિત દોષ, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે, એકલી રહેનારી નિર્ઝન્ધીને લાગનાર દોષ, પ્રાયશ્ચિત્ત, અપવાદ વગેરે, નગ્ન નિર્ઝન્ધીને લાગનાર દોષ વગેરે, પાત્રરહિત નિર્ઝન્ધીને લાગનાર દોષ વગેરે, નિર્ઝન્ધી માટે વ્યુત્સૃષ્ટ કાયની અકલ્પ્યતા, નિર્ઝન્ધી માટે ગ્રામ, નગર વગેરેની બહાર આતાપના લેવાનો નિષેધ, જઘન્ય, મધ્યમ અને ઉત્કૃષ્ટ આતાપનાનું સ્વરૂપ, નિર્ઝન્ધી માટે ઉપયુક્ત આતાપનાઓ, સ્થાનાયત, પ્રતિમાસ્થિત, નિષઘ્ના, ઉત્કટિકાસન, વીરાસન, દંડાસન, લગંડશાયી, અવાજ્ઞમુખ, ઉત્તાન, આમ્રકુબ્જ, એકપાર્શ્વશાયી વગેરે આસનોનું સ્વરૂપ અને નિર્ઝન્ધીઓ માટે તદ્વિષયક વિધિ-નિષેધ, નિર્ઝન્ધીઓ માટે આકુંચનપટ્ટના ઉપયોગનો નિષેધ, નિર્ઝન્ધીઓ માટે સાવશ્રય આસન, સવિષાણ પીઠફલક, સવૃન્ત અલાબુ, સવૃન્ત પાત્રકેસરિકા અને દારુદંડના ઉપયોગનો પ્રતિષેધ.^૬

૧. ગા. ૫૭૨૬-૫૭૮૩.

૨. ગા. ૫૭૮૪-૫૮૨૮.

૩. ગા. ૫૮૨૯-૫૮૬૦.

૪. ગા. ૫૮૬૧-૫૮૯૬.

૫. ગા. ૫૮૯૭-૫૯૧૮.

૬. ગા. ૫૯૧૯-૫૯૭૫.

૮. મોકપ્રકૃતસૂત્ર - નિર્ગન્ધ-નિર્ગન્ધીઓ માટે પરસ્પર મોકના આચમન વગેરેનો નિષેધ.^૧

૯. પરિવાસિતપ્રકૃતસૂત્ર - પરિવાસિત આહારનું સ્વરૂપ, પરિવાસિત આહાર અને અનાહાર વિષયક દોષ, અપવાદ વગેરે, પરિવાસિત આલેપનદ્રવ્યના ઉપયોગનો નિષેધ, પરિવાસિત તેલ વગેરેથી અભ્યંગ વગેરે કરવાનો નિષેધ.^૨

૧૦. વ્યવહારપ્રકૃતસૂત્ર - પરિહારકલ્પસ્થિત ભિક્ષુને લાગનાર કારણજન્ય અતિક્રમાદિ દોષ અને તેમનું પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે.^૩

૧૧. પુલાકભક્તપ્રકૃતસૂત્ર - ધાન્યપુલાક, ગંધપુલાક અને રસપુલાકનું સ્વરૂપ, પુલાકભક્તવિષયક દોષોનું વર્ણન, નિર્ગન્ધીઓ માટે પુલાકભક્તનો નિષેધ.^૪

ષષ્ઠ ઉદ્દેશ :

આ ઉદ્દેશમાં વચન વગેરે સંબંધિત સાત પ્રકારનાં સૂત્ર છે. ભાષ્યકાર સંઘદાસગણિ ક્ષમાશ્રમણે આ સૂત્રોની વ્યાખ્યામાં જે વિષયો પર પ્રકાશ પાડ્યો છે તેમનો ક્રમશઃ પરિચય આ મુજબ છે :-

૧. વચનપ્રકૃતસૂત્ર - નિર્ગન્ધ-નિર્ગન્ધીઓએ અલીક, હીલિત, ખિંસિત, પરુષ, અગારસ્થિત અને વ્યવશમિતોદીરણ વચનોનો પ્રયોગ ન કરવો જોઈએ. તેમને અવચન અર્થાત્ દુર્વચન કહેવામાં આવ્યાં છે. અલીક વચન માટે નિમ્નાલિખિત સત્તર સ્થાન છે : ૧. પ્રયલા, ૨. આર્દ્ર, ૩. મરુક, ૪. પ્રત્યાખ્યાન, ૫. ગમન, ૬. પર્યાય, ૭. સમુદ્દેશ, ૮. સંખડી, ૯. શુલ્લક, ૧૦. પારિહારિક, ૧૧. ઘોટકમુખી, ૧૨. અવશ્યગમન, ૧૩. દિગ્વિજય, ૧૪. એકકુલગમન, ૧૫. એકદ્રવ્યગ્રહણ, ૧૬. ગમન, ૧૭. ભોજન.^૫

૨. પ્રસ્તારપ્રકૃતસૂત્ર - આ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં પ્રાણવધવાદ, મૃષાવાદ, અદત્તાદાનવાદ, અવિરતિવાદ, અપુરુષવાદ અને દાસવિષયક પ્રાયશ્ચિત્તોના પ્રસ્તારો - રચનાના વિવિધ પ્રકારોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. સાથે જ પ્રસ્તારવિષયક અપવાદોનું પણ વિધાન કરવામાં આવ્યું છે.^૬

૩. કષ્ટકાદુઃસ્વપ્નપ્રકૃતસૂત્ર - આ પ્રસંગે નિર્ગન્ધ-નિર્ગન્ધીવિષયક કંટક વગેરેના

૧. ગા. ૫૮૭૬-૫૮૮૬.

૨. ગા. ૫૮૮૭-૬૦૩૨.

૩. ગા. ૬૦૩૩-૬૦૪૬.

૪. ગા. ૬૦૪૭-૬૦૫૯.

૫. ગા. ૬૦૬૦-૬૧૨૮.

૬. ગા. ૬૧૨૯-૬૧૬૨.

ઉદ્વરણ સંબંધિત ઉત્સર્ગમાર્ગ, વિપર્યાસજન્ય દોષ, પ્રાયશ્ચિત્ત, અપવાદ, યતનાઓ વગેરે વાતો પર વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.^૧

૪. દુર્ગપ્રકૃતસૂત્ર — આ પ્રસંગે એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે શ્રમણ-શ્રમણીઓએ દુર્ગ અર્થાત્ વિષમ માર્ગથી ન જવું જોઈએ. આ જ રીતે કાદવ વગેરે વાળા માર્ગ પર પણ ન જવું જોઈએ.^૨

૫. ક્ષિત્તચિત્તાદિપ્રકૃતસૂત્ર — વિવિધ કારણોથી ક્ષિત્તચિત્ત થયેલી નિર્ગન્ધીને સમજાવવાનો શું માર્ગ છે, ક્ષિત્તચિત્ત નિર્ગન્ધીની દેખ-રેખની શું વિધિ છે, દીપ્તચિત્ત હોવાના કયા કારણો છે, દીપ્તચિત્ત શ્રમણી માટે કઈ યતનાઓનું પરિપાલન આવશ્યક છે — વગેરે પ્રશ્નોનો વિચાર કરતાં આચાર્યે ઉન્માદ, ઉપસર્ગ, અધિકરણ — ક્લેશ, પ્રાયશ્ચિત્ત, ભક્તપાન, અર્થજાત વગેરે વિષયોની દૃષ્ટિએ નિર્ગન્ધીવિષયક વિધિ-નિષેધોનું વિવેચન કર્યું છે.^૩

૬. પરિમન્થપ્રકૃતસૂત્ર — સાધુઓ માટે છ પ્રકારના પરિમન્થ અર્થાત્ વ્યાઘાત માનવામાં આવ્યા છે : ૧. કૌકુચિક, ૨. મૌખરિક, ૩. ચક્ષુર્લોલ, ૪. તિત્તિણિક, ૫. ઈચ્છાલોભ, ૬. ભિજ્જનિદાનકરણ. પ્રસ્તુત સૂત્રની વ્યાખ્યામાં આ પરિમંથોનાં સ્વરૂપ, દોષ, અપવાદ વગેરેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.^૪

૭. કલ્પસ્થિતિપ્રકૃતસૂત્ર — આ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરતાં ભાષ્યકારે નિમ્નલિખિત છ પ્રકારની કલ્પસ્થિતિઓનું વર્ણન કર્યું છે : ૧. સામાયિકકલ્પસ્થિતિ, ૨. છેદોપસ્થાપનીયકલ્પસ્થિતિ, ૩. નિર્વિશમાનકલ્પસ્થિતિ, ૪. નિર્વિષદકાચિકકલ્પસ્થિતિ, ૫. જિનકલ્પસ્થિતિ, ૬. સ્થવિરકલ્પસ્થિતિ. છેદોપસ્થાપનીયકલ્પસ્થિતિનું દસ સ્થાનો દ્વારા નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે : ૧. આયેલકચકલ્પદ્વાર — અયેલકનું સ્વરૂપ, અયેલક-સયેલકનો વિભાગ, વસ્ત્રોનું સ્વરૂપ વગેરે, ૨. ઔદ્દેશિકકલ્પદ્વાર, ૩. શય્યાતરપિણ્ડકલ્પદ્વાર, ૪. રાજપિણ્ડકલ્પદ્વાર — રાજનું સ્વરૂપ, આઠ પ્રકારના રાજપિણ્ડ વગેરે, ૫. કૃતિકલ્પદ્વાર, ૬. વ્રતકલ્પદ્વાર — પંચવ્રતાત્મક અને ચતુર્વ્રતાત્મક ધર્મની વ્યવસ્થા, ૭. જયેષ્ઠકલ્પદ્વાર. ૮. પ્રતિકમણ્ડકલ્પદ્વાર, ૯. માસકલ્પદ્વાર, ૧૦. પર્યુષણાકલ્પદ્વાર. બૃહત્કલ્પ સૂત્રના પ્રસ્તુત ભાષ્યની સમાપ્તિ કરતાં આચાર્યે કલ્પાધ્યાયન શાસ્ત્રના અધિકારી અને અનધિકારીનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ કર્યું છે.^૫

બૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્યના આ સારગ્રાહી સંક્ષિપ્ત પરિચયથી સ્પષ્ટ છે કે આમાં જૈન સાધુઓ — મુનિઓ — શ્રમણો — નિર્ગન્ધો — ત્રિલુઓના આચાર-વિચારનું અત્યન્ત સૂક્ષ્મ તથા સતર્ક વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. વિવેચનનાં કેટલાક સ્થળ એવાં પણ

૧. ગા. ૬૧૬૩-૬૧૮૧.

૨. ગા. ૬૧૮૨-૬૧૯૩.

૩. ગા. ૬૧૯૪-૬૩૧૦.

૪. ગા. ૬૩૧૧-૬૩૪૮.

૫. ૬૩૪૯-૬૪૮૦.

છે જેનું મનોવૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ સારું અધ્યયન થઈ શકે. તત્કાલીન ભારતીય સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, ધાર્મિક, રાજનીતિક વગેરે પરિસ્થિતિઓ પર પ્રકાશ પાડનારી સામગ્રીનું પણ આમાં બાહુલ્ય છે. આ બધી દૃષ્ટિઓથી પ્રસ્તુત ભાષ્યનું ભારતીય સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નિઃસંદેહ એક મહત્ત્વપૂર્ણ સ્થાન છે. જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસ માટે આનું મહત્ત્વ આથી ય વધુ છે, એમ કહેવાની જરૂર નથી. સંઘદાસગણિ ક્ષમાશ્રમણનો ભારતીય સાહિત્ય પર અને વિશેષ કરીને જૈન સાહિત્ય પર મહાન ઉપકાર છે કે જેમણે જૈન આચાર પર આ પ્રકારના સમૃદ્ધ, સુવ્યવસ્થિત અને સર્વાંગસુંદર ગ્રંથનું નિર્માણ કર્યું.

પંચમ પ્રકરણ

વ્યવહારભાષ્ય

વ્યવહાર-સૂત્ર પણ બૃહત્કલ્પની જ જેમ સાધુ-સાધ્વીઓના આચાર સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આમાં દસ ઉદ્દેશ છે. આ ઉદ્દેશોમાં આલોચના, પ્રાયશ્ચિત્ત, ગચ્છ, પદવી, વિહાર, મૃત્યુ, ઉપાશ્રય, ઉપકરણ, પ્રતિમાઓ વગેરે વિષયોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રસ્તુત ભાષ્ય^૧ આ જ વિષયો પર વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે. વ્યવહારભાષ્યના કર્તૃત્વ સંબંધમાં નિશ્ચિત રૂપે કંઈ નથી કહી શકાતું. બૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્યનો પરિચય આપતી વખતે અમે જૈન શ્રમણોના આચાર સંબંધી નિયમો પર પર્યાપ્ત પ્રકાશ પાડ્યો છે. વ્યવહારભાષ્યના પરિચયમાં એ જ વિષયો તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવામાં આવશે જેમનું વિશેષ વિવેચન બૃહત્કલ્પના ભાષ્યમાં નથી કરવામાં આવ્યું.

પીઠિકા:

બૃહત્કલ્પભાષ્યકારની જેમ વ્યવહારભાષ્યકારે પોતાના ભાષ્યના પ્રારંભમાં પીઠિકા આપી છે. પીઠિકામાં સર્વપ્રથમ વ્યવહાર, વ્યવહારી અને વ્યવહર્તવ્યનું નિર્દેશ-પદ્ધતિ દ્વારા સ્વરૂપવર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જે સ્વયં વ્યવહારથી અભિજ્ઞ છે તે ગીતાર્થ છે. જેને વ્યવહારનું કોઈ જ્ઞાન નથી તે અગીતાર્થ છે. અગીતાર્થ સાથે પુરુષે વ્યવહાર ન કરવો જોઈએ, કેમકે યથોચિત વ્યવહાર કરવા છતાં પણ તે એમ જ સમજશે કે મારી સાથે ઉચિત વ્યવહાર નથી કરવામાં આવ્યો. આથી ગીતાર્થની સાથે જ વ્યવહાર કરવો જોઈએ.^૨

વ્યવહાર વગેરેમાં દોષોની સંભાવના રહે છે આથી તેમના માટે પ્રાયશ્ચિત્તોનું પણ વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. આ તથ્યને દૃષ્ટિમાં રાખતાં ભાષ્યકારે પ્રાયશ્ચિત્તનો અર્થ, ભેદ, નિમિત્ત, અધ્યયનવિશેષ, તદ્દર્હપર્ષદ્ વગેરે દૃષ્ટિઓથી વિવેચન કર્યું છે. પ્રસ્તુત ભાષ્યમાં પ્રાયશ્ચિત્તનો બરાબર તે જ અર્થ કરવામાં આવ્યો છે જે

૧. નિર્યુક્તિ-ભાષ્ય-મલયગિરિવિવરણસહિત: સંશોધક-મુનિ માણેક; પ્રકાશક-કેશવલાલ પ્રેમચન્દ મોદી તથા ત્રિકમલાલ ઉગરચંદ, અમદાવાદ, વિ. સં. ૧૯૮૨-૫.

૨. પ્રથમ વિભાગ : ગા. ૨૭.

૩. ગા. ૩૪.

જીતકલ્પભાષ્યમાં મળે છે.^૧ પ્રતિસેવના, સંયોજના, આરોપણ અને પરિકુંચના — આ ચારે માટે ચાર પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્ત બતાવવામાં આવ્યાં છે.^૨ પ્રતિસેવના વગેરેનાં સ્વરૂપ તથા તત્સંબંધી પ્રાયશ્ચિત્તોનો અનેક પ્રકારના ભેદ-પ્રભેદો સાથે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. બૃહત્કલ્પભાષ્યકારની જેમ વ્યવહારભાષ્યકારે પણ અનેક વાતોનું દષ્ટાન્તપૂર્વક સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે.^૩

પ્રથમ ઉદ્દેશ :

પીઠિકાની સમાપ્તિ પછી આચાર્ય સૂત્ર-સ્પર્શિક નિર્યુક્તિનું વ્યાખ્યાન શરૂ કરે છે. પ્રલંબ વગેરે સંબંધમાં આચાર્ય સંકેત કર્યો છે કે કલ્પ નામના અધ્યયનમાં જે પ્રકારે આનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તે જ પ્રકારે અહીં પણ સમજી લેવું જોઈએ.^૪ પ્રથમ સૂત્રમાં આવનાર 'ત્મિક્ષુ' શબ્દનો નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવદ્રષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.^૫ 'માસ' શબ્દનું નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવનિષેધથી પ્રરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે અને બતાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રસ્તુત અધિકાર કાલમાસનો છે.^૬ 'પરિહાર' શબ્દનું નિમ્ન દષ્ટિઓથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે : ૧. નામ, ૨. સ્થાપના, ૩. દ્રવ્ય, ૪. પરિરચ, ૫. પરિહરણ, ૬. વર્જન, ૭. અનુગ્રહ, ૮. આપન, ૯. શુદ્ધ.^૭ આ જ રીતે 'સ્થાન', 'પ્રતિસેવના', 'આલોચના' વગેરે પદોની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. આલોચનાની વિધિ તરફ નિર્દેશ કરતાં આચાર્ય કહે છે કે જે રીતે એક નાનો બાળક પોતાના માતા-પિતાની સામે સરળ ભાવે પોતાના મનની બધી વાતો કહી દે છે તે જ રીતે આલોચકે પણ સરળ ભાવથી પોતાના ગુરુ સમક્ષ પોતાના પ્રત્યેક પ્રકારના અપરાધ કહી દેવા જોઈએ. એવું કરવાથી તેનામાં આર્જવ, વિનય, નિર્મળતા, નિઃશલ્યતા વગેરે અનેક ગુણોની વૃદ્ધિ થાય છે.^૮ પ્રાયશ્ચિત્તનાં વિધાનો તરફ સંકેત કરતાં એ વાતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે કપટપૂર્વક આલોચના કરનાર માટે કઠોર પ્રાયશ્ચિત્તનો આદેશ

૧. પાવં છિદ્દઙ્ઙ જમ્હા, પાયચ્છિત્તં તુ મન્નણ તેણં ।

પાણ વા વિ ચિત્તં, વિસોહણ તેણ પચ્છિત્તં ॥

— વ્યવહારભાષ્ય, ૩૫.

પાવં છિદ્દતિ જમ્હા, પાયચ્છિત્તં તિ મન્નણતે તેણં ।

પાયેણ વા વિ ચિત્તં, સોહયઈ તેણ પચ્છિત્તં ॥

— જીતકલ્પભાષ્ય, ૫.

૨. ગા. ૩૬.

૩. ગા. ૩૭-૧૮૪.

૪. દ્વિતીય વિભાગ : ગા. ૨.

૫. ગા. ૩-૧૨.

૬. ગા. ૧૩-૨૬.

૭. ગા. ૨૭-૯.

૮. ગા. ૧૩૪.

છે. માસિકાદિ પ્રાયશ્ચિત્તનું સેવન કરતાં પ્રાયશ્ચિત્તમાં વૃદ્ધિ-હાનિ કેમ થાય છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં આચાર્ય કહે છે કે આ વૃદ્ધિ-હાનિનું કારણ સર્વજ્ઞોએ રાગ-દ્વેષ-હર્ષ વગેરે અધ્યવસાયોની માત્રા બતાવેલ છે.^૧

અતિક્રમ, વ્યતિક્રમ, અતિચાર અને અનાચાર — આ ચાર પ્રકારના આધાકર્માદિ વિષયક અતિચારો માટે ભિન્ન-ભિન્ન પ્રાયશ્ચિત્તોનું વિધાન છે. અતિક્રમ માટે માસગુરુ, વ્યતિક્રમ માટે માસગુરુ અને કાલલઘુ, અતિચાર માટે તપોગુરુ અને કાલગુરુ અને અનાચાર માટે ચતુર્ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. આ બધા પ્રાયશ્ચિત્તો સ્થવિરકલ્પિકોની દૃષ્ટિએ છે. જિનકલ્પિકો માટે પણ તેમનું વિધાન છે પરંતુ પ્રાયઃ તેઓ અતિચારોનું સેવન નથી કરતા.^૨

કયા પ્રકારના દોષ માટે કયા પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કરવામાં આવે છે, તે સમજાવવા માટે ભાષ્યકારે વાતાદિ રોગની ઉપશાંતિ માટે પ્રયુજ્યમાન ધૃતકુટના ચાર ભંગોનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. આ ચાર ભંગો આ પ્રમાણે છે : ક્યારેક એક ધૃતકુટથી એક રોગનો નાશ થાય છે, ક્યારેક એક ધૃતકુટથી અનેક રોગોનો નાશ થાય છે, ક્યારેક અનેક ધૃતકુટોથી એક રોગ દૂર થાય છે અને ક્યારેક અનેક ધૃતકુટોથી અનેક રોગો નષ્ટ થઈ જાય છે. એ જ રીતે વિવિધ દોષો માટે વિવિધ પ્રાયશ્ચિત્તોનું વિધાન કરવામાં આવે છે.^૩ મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણના સંબંધની ચર્ચા કરતાં આચાર્યે બતાવ્યું છે કે એકની રક્ષા તથા પરિવૃદ્ધિ માટે બીજાનું પરિપાલન આવશ્યક છે. આ જ કારણ છે કે બંને પ્રકારના ગુણોના દોષોની પરિશુદ્ધિ માટે પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે અને બતાવવામાં આવ્યું છે કે બંનેની શુદ્ધિથી જ ચારિત્ર શુદ્ધ રહે છે.^૪

ઉત્તરગુણોની સંખ્યા તરફ ધ્યાન ખેંચતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે પિંડવિશુદ્ધિ, સમિતિ, ભાવના, તપ, પ્રતિમા અને અભિગ્રહ ઉત્તરગુણાન્તર્ગત છે. આના ક્રમશઃ બેતાલીસ, આઠ, પચીસ, બાર, બાર અને ચાર ભેદ છે.^૫ પ્રાયશ્ચિત્ત કરનાર પુરુષ બે પ્રકારના હોય છે : નિર્ગત અને વર્તમાન. જે તપોર્હ પ્રાયશ્ચિત્તથી અતિક્રાન્ત થઈ ચૂક્યા હોય છે તેમને નિર્ગત કહે છે તથા જે તેમાં વિદ્યમાન હોય છે તેમને વર્તમાન કહે છે. વર્તમાનના ફરી બે ભેદ છે : સંચયિત અને અસંચયિત. આ બંને ફરી બે પ્રકારના છે : ઉદ્ઘાત અને અનુદ્ઘાત. નિર્ગત તપમાંથી તો નીકળી જાય છે પરંતુ છેદાદિ પ્રાયશ્ચિત્તોમાં વિદ્યમાન રહે છે. સંચયિત, અસંચયિત પ્રાયશ્ચિત્ત માટે યથાવસર એક માસથી છ માસ સુધીની પ્રસ્થાપના હોય છે જ્યારે સંચયિત પ્રાયશ્ચિત્ત માટે નિયમથી છ માસની પ્રસ્થાપના હોય છે.^૬

૧. ગા. ૧૬૬.

૨. ગા. ૨૫૧-૩.

૩. ગા. ૨૫૭-૨૬૨.

૪. ગા. ૨૮૧-૮.

૫. ગા. ૨૮૮-૨૯૦.

૬. ગા. ૨૯૧-૪.

પ્રાયશ્ચિત્તાર્હ અર્થાત્ પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય પુરુષ ચાર પ્રકારના હોય છે : ઉભયતર, આત્મતર, પરતર અને અન્યતર. જે પુરુષ તપ કરતો કરતો બીજાની સેવા પણ કરતો હોય તે ઉભયતર છે. જે માત્ર તપ જ કરી શકતો હોય તે આત્મતર છે. જે માત્ર આચાર્ય વગેરેની સેવા જ કરી શકતો હોય તે પરતર છે. જે તપ અને સેવા આ બંનેમાંથી એક સમયમાં કોઈ એકનું જ સેવન કરી શકતો હોય તે અન્યતર છે.^૧

નિકાયના વગેરે પ્રાયશ્ચિત્તોનું વર્ણન કરતાં એ વાતનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે કે નિકાયના વસ્તુતઃ આલોચના જ છે. આલોચના આલોચનાર્હ અને આલોચક વગર નથી થતી આથી આલોચનાર્હ અને આલોચકનું વિવેચન કરવું જોઈએ. આલોચનાર્હ નિરપલાપી હોય છે તથા નિમ્નલિખિત આઠ વિશેષણોથી યુક્ત હોય છે : આચારવાન્, આધારવાન્, વ્યવહારવાન્, અપત્રીડક, પ્રકુર્વી, નિર્યાપક, અપાયદર્શી અને અપરિશ્રાવી. આલોચક નિમ્નલિખિત દસ વિશેષણોથી યુક્ત હોય છે : જાતિસમ્પન્ન, કુલસમ્પન્ન, વિનયસમ્પન્ન, જ્ઞાનસમ્પન્ન, દર્શનસમ્પન્ન, ચરણસમ્પન્ન, ક્ષાન્ત, દાન્ત, અમાયી અને અપશ્ચાતાપી.^૨ આ રીતે ભાષ્યકારે આલોચનાના દોષ, તદ્વિષેયકભૂત દ્રવ્યાદિ, પ્રાયશ્ચિત્તદાનની વિધિ વગેરેનું પણ વિવેચન કર્યું છે.^૩

પરિહાર વગેરે તપોનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં આચાર્યે તપસહભાવી સેવા — વૈયાવૃત્યનું સ્વરૂપ-વર્ણન કર્યું છે. વૈયાવૃત્યના ત્રણ ભેદ છે : અનુશિષ્ટિ, ઉપાલંભ અને અનુગ્રહ. આ ત્રણેમાંથી પ્રત્યેકના ફરી ત્રણ ભેદ છે : આત્મવિષયક, પરવિષયક અને ઉભયવિષયક.^૪ આનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે સુભદ્રા, મૃગાવતી વગેરેનાં ઉદાહરણો પણ આપવામાં આવ્યાં છે.

મૂલ સૂત્રમાં આવતા ‘પઠ્ઠવ’ — ‘પ્રસ્થાપના’ શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્ય કહે છે કે પ્રાયશ્ચિત્તપ્રસ્થાપના બે પ્રકારની હોય છે : એક અને અનેક. સંચયિત પ્રાયશ્ચિત્તપ્રસ્થાપના નિયમતઃ ષાણ્માસિકી હોય છે આથી તે એક પ્રકારની જ છે. બાકીની અનેક પ્રકારની છે.^૫

‘આરોપણા’ પાંચ પ્રકારની છે : પ્રસ્થાપનિકા, સ્થાપિતા, કૃત્સ્ના, અકૃત્સ્ના અને હાડહડા. આ પાંચ પ્રકારની આરોપણા પ્રાયશ્ચિત્તની છે. આચાર્યે આ પ્રકારોનું સ્વરૂપ બતાવતાં હાડહડાનું વિશેષ વર્ણન કર્યું છે.^૬

૧. ગા. ૨૯૮-૯.

૨. ગા. ૩૩૬-૩૪૦.

૩. ગા. ૩૪૧-૩૫૩.

૪. ગા. ૩૭૪.

૫. ગા. ૪૧૨.

૬. ગા. ૪૧૩-૭.

પ્રાયશ્ચિત્ત કરનાર પુરુષો બે પ્રકારના હોય છે : કૃતકરણ અને અકૃતકરણ. કૃતકરણના ફરી બે ભેદ છે : સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ. જિનાદિ નિરપેક્ષ કૃતકરણ છે. સાપેક્ષ કૃતકરણ ત્રણ પ્રકારના છે : આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને ભિક્ષુ. અકૃતકરણ બે પ્રકારના છે : અનધિગત અને અધિગત. જેમણે સૂત્રાર્થનું ગ્રહણ નથી કર્યું હોતું તે અનધિગત છે. ગૃહીતસૂત્રાર્થ અધિગત કહેવાય છે. અથવા પ્રાયશ્ચિત્ત કરનાર પુરુષ બે પ્રકારના છે : સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ. નિરપેક્ષ પુરુષ નિયમતઃ કૃતકરણ હોય છે. સાપેક્ષ પુરુષ ત્રણ પ્રકારના છે : આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને ભિક્ષુ. આ ત્રણે બે પ્રકારના છે : કૃતકરણ અને અકૃતકરણ. આ બંને ફરી બે પ્રકારના છે : ગીતાર્થ અને અગીતાર્થ. આ બંનેના ફરી બે ભેદ છે : સ્થિર અને અસ્થિર.^૧ આ ભેદ-પ્રભેદોનું વર્ણન કર્યા પછી આચાર્યે પરિહારતપનું બહુ વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે. તદનન્તર સાધુઓ અને સાધ્વીઓની નિસ્તારણવિધિનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. વિવિધ ભાવનાઓનું વિવેચન કરતાં આચાર્યે માસિકી, દ્વેમાસિકી વગેરે પ્રતિમાઓનો પરિચય આપ્યો છે તથા શિથિલતાવશ ગચ્છ છોડીને ફરી ગચ્છમાં સમ્મિલિત થનાર શ્રમણ માટે વિવિધ પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્તોનું વિધાન કર્યું છે. પાર્શ્વસ્થ, યથાચ્છન્દ, કુશીલ, અવસન્ન અને સંસક્તની વ્યુત્પત્તિ, ઉત્પત્તિ, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે પર પણ ભાષ્યકારે પર્યાપ્ત પ્રકાશ પાડ્યો છે. પાર્શ્વસ્થના બે ભેદ છે : દેશતઃ પાર્શ્વસ્થ અને સર્વતઃ પાર્શ્વસ્થ. સર્વતઃ પાર્શ્વસ્થના ત્રણ વિકલ્પ છે : પાર્શ્વસ્થ, પ્રાસ્વસ્થ અને પાશસ્થ. જે દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ વગેરેના પાર્શ્વ અર્થાત્ તટ પર વિચરે છે તે પાર્શ્વસ્થ છે. જે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર વગેરે પ્રત્યે સ્વસ્થ ભાવ તો રાખે છે પરંતુ તેમાં પ્રયત્નશીલ નથી હોતો અર્થાત્ તેની પ્રાપ્તિ માટે પરિશ્રમ નથી કરતો તે પ્રાસ્વસ્થ છે. જે મિથ્યાત્વ વગેરે બંધહેતુરૂપ પાશોમાં સ્થિત હોય છે તે પાશસ્થ છે. દેશતઃ પાર્શ્વસ્થ શય્યાતરપિંડ વગેરેનો ભોગ કરતો વિચરે છે.^૨ જે સ્વયં ઉત્સૂત્રનું આચરણ કરે છે અર્થાત્ પરિબ્રષ્ટ છે તથા બીજાને પણ તેવા જ આચરણની શિક્ષા આપે છે તે યથાચ્છન્દ છે. જે જ્ઞાનાચાર વગેરેની વિરાધના કરે છે તે કુશીલ છે. અવસન્ન બે પ્રકારનો છે : દેશતઃ અને સર્વતઃ. આવશ્યકાદિમાં હીનતા, અધિકતા, વિપર્યાય વગેરે દોષોનું સેવન કરનાર દેશાવસન્ન કહેવાય છે. જે સમય પર સંસ્તારક વગેરેનું પ્રત્યુપેક્ષણ નથી કરતો તે સર્વાવસન્ન છે. જે પાર્શ્વસ્થાદિનો સંસર્ગ કરીને તેમની જ સમાન થઈ જાય છે તે સંસક્ત કહેવાય છે. સંસક્ત બે પ્રકારનો છે : અસંકલિષ્ટ અને સંકલિષ્ટ. જે પાર્શ્વસ્થમાં ભળીને પાર્શ્વસ્થ થઈ જાય છે, યથાચ્છન્દમાં ભળીને યથાચ્છન્દ થઈ જાય

૧. ગા. ૪૧૮-૪૨૦.

૨. તૃતીય વિભાગ : ગા. ૨૨૬-૨૩૦.

છે એ જ પ્રકારે કુશીલાદિમાં ભળીને કુશીલાદિની જ જેવો થઈ જાય છે તે અસંકલિષ્ટ સંસક્ત છે. જે પાંચ પ્રકારના આસ્રવમાં પ્રવૃત્ત હોવા છતાં પણ ત્રણે પ્રકારના ગૌરવથી પ્રતિબદ્ધ હોય છે તથા સ્ત્રી વગેરેમાં બંધાયેલ હોય છે તે સંકલિષ્ટ સંસક્ત છે. આ બધા પ્રકારના વ્યક્તિઓ માટે વિભિન્ન પ્રાયશ્ચિત્તોનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે.^૧

સાધુઓના વિહારની ચર્ચા કરતાં એકાકી વિહારનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તથા તત્સમ્બન્ધી અનેક દોષોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. કોઈ વિશેષ કારણ વગર આચાર્યોદિને છોડીને ન રહેવું જોઈએ. જે ગચ્છમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, ગણાવચ્છેદક, પ્રવર્તક અને સ્થવિર — આ પાંચમાંથી એક પણ વિદ્યમાન ન હોય તે ગચ્છમાં ન રહેવું જોઈએ કેમકે ત્યાં અનેક દોષોની સંભાવના રહે છે. ભાષ્યકારે આ દોષોનું સ્વરૂપ સમજાવતાં એક વણિકનું દૃષ્ટાન્ત આપ્યું છે. તે આ પ્રમાણે છે : કોઈ વાણિયા પાસે ખૂબ જ ધન એકઠું થઈ ગયું. ત્યારે તેણે વિચાર્યું — હું ક્યાં જઈને રહું તો આ ધનનો સારો ઉપભોગ કરી શકું? એવો વિચાર કરીને તેણે નિશ્ચય કર્યો કે જ્યાં આ પાંચે આધાર ન હોય ત્યાં રહેવું ઠીક નથી. આ પાંચ આધાર આ છે : રાજા, વૈદ્ય, ધનિક, નિયતિક અને રૂપયક્ષ અર્થાત્ ધર્મપાઠક. જ્યાં રાજાદિ પાંચ પ્રકારના લોકો ન હોય ત્યાં ધનનો અથવા જીવનનો નાશ થયા વગર નથી રહેતો. પરિસ્થાભે દ્રવ્યોપાર્જન વિફલ સિદ્ધ થાય છે. અથવા રાજા, યુવરાજ, મહત્તરક, અમાત્ય તથા કુમાર — આ પાંચ પ્રકારના વ્યક્તિઓથી પરિગૃહીત રાજ્ય ગુણવિશાલ હોય છે. આ પ્રકારના ગુણવિશાલ રાજ્યમાં રહેવું જોઈએ. રાજા કેવો હોવો જોઈએ? જે બંને યોનિ અર્થાત્ માતૃપક્ષ અને પિતૃપક્ષથી શુદ્ધ, પ્રજા પાસેથી આવકનો દસમો ભાગ માત્ર પ્રહણ કરે, લોકાચાર, દાર્શનિક સિદ્ધાંત તથા નીતિશાસ્ત્રમાં નિપુણ તથા ધર્મમાં શ્રદ્ધા રાખે તે વાસ્તવમાં રાજા છે, શેષ રાજાભાસ છે. રાજા સ્વભુજોપાર્જિત પાંચ પ્રકારના (રૂપરસાદિ) ગુણોનો નિરુદ્ધિને થઈને ઉપભોગ કરે છે તથા દેશપરિપન્થનાદિ વ્યાપારથી વિપ્રમુક્ત હોય છે. યુવરાજ કેવો હોવો જોઈએ? જે પ્રાતઃકાળે ઊઠીને શરીરશુદ્ધિ વગેરે આવશ્યક કાર્યોથી નિવૃત્ત થઈને આસ્થાનિકા (રાજસભા)માં જઈને બધા કામોની વિચારણા કરે છે તે યુવરાજ છે. મહત્તરકનાં લક્ષણ આ છે : જે ગંભીર છે, માર્દવોપેત છે, કુશલ છે, નીતિ અને વિનયસમ્પન્ન છે તથા યુવરાજ સાથે મળી રાજકાર્યોનું પ્રેક્ષણ કરે છે તે મહત્તરક છે. અમાત્ય કેવો હોવો જોઈએ? જે વ્યવહાર કુશળ અને નીતિસમ્પન્ન થઈને જનપદ, પુરવર (રાજધાની) અને

૧. ગા. ૨૩૪થી આગળ.

નરપતિનું હિત-ચિંતન કરે છે તે અમાત્ય છે. અમાત્ય રાજાને પણ શિક્ષા આપે છે. આ પ્રસંગે ભાષ્યકારે રાજા અને પુરોહિતને પોતપોતાની ભાર્યા દ્વારા કેવી રીતે ઘસેડવામાં આવ્યા, તેનું બહુ જ રોચક ઉદાહરણ આપ્યું છે. કુમારનું સ્વરૂપ આ મુજબ છે : જે દુર્દાન્ત વગેરે લોકોનું દમન કરતો સંગ્રામ નીતિમાં પોતાની કુશળતાનો પરિચય આપે છે તે કુમાર છે.^૧ આ પ્રમાણે રાજા વગેરેનાં સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યા પછી આચાર્ય, વૈદ્ય વગેરેનું સ્વરૂપ બતાવે છે. જે વૈદ્યશાસ્ત્રોનો સમ્યગ્જ્ઞાતા છે તથા માતા-પિતા વગેરે સંબંધિત રોગોનો નાશ કરી સ્વાસ્થ્ય પ્રદાન કરે છે તે વૈદ્ય છે. જેની પાસે પિતા-પિતામહ વગેરે પરંપરાથી પ્રાપ્ત કરોડોની સંપત્તિ વિદ્યમાન છે તે ધનિક છે. નિયતિક અથવા નૈયતિકનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે છે : જેની પાસે ભોજન માટે નિમ્નલિખિત સત્તર પ્રકારના ધાન્યના ભંડાર ભરેલા હોય તે નૈયતિક - નિયતિક છે : ૧. શાલિ, ૨. યવ, ૩. કોદ્રવ, ૪. વ્રીહિ, ૫. રાલક, ૬. તલ, ૭. મુદ્ગ, ૮. માપ, ૯. ચવલ, ૧૦. ચણક, ૧૧. તુવેર, ૧૨. મસુર, ૧૩. કુલત્થ, ૧૪. ગોધૂમ, ૧૫. નિખાવ, ૧૬. અતસી, ૧૭. શણ. રૂપયક્ષનું સ્વરૂપ બતાવતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે જે માઠર અને કૌંડિન્યની દંડનીતિમાં કુશળ હોય, કોઈની પણ પાસેથી લાંચ નથી લેતો તથા કોઈ પ્રકારનો પક્ષપાત નથી કરતો તે રૂપયક્ષ અર્થાત્ મૂર્તિમાન ધર્મેકનિષ્ઠ દેવ છે. અહીં સુધી વણિક દષ્ટાન્તનો અધિકાર છે.^૨ આ દષ્ટાન્ત સાધુઓ ઉપર ઘટાવતાં આચાર્ય કહે છે કે જે રીતે રાજા વગેરેના અભાવમાં ઉપર્યુક્ત વણિકે ક્યાંક વાસ કરવો ઉચિત નથી તે જ રીતે સાધુ માટે પણ જે ગચ્છમાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિર અને ગીતાર્થ ન હોય તે ગચ્છમાં રહેવું યોગ્ય નથી. તે પછી ભાષ્યકારે આચાર્ય વગેરેના સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે.

દ્વિતીય ઉદ્દેશ :

દ્વિતીય ઉદ્દેશનાં પ્રથમ સૂત્રની સૂત્ર-સ્પર્શિક વ્યાખ્યા કરતાં ભાષ્યકારે 'દ્વિ', 'સાધર્મિક' અને 'વિહાર'નું નિક્ષેપ-પદ્ધતિથી વિવેચન કર્યું છે. 'દ્વિ' શબ્દનો છ પ્રકારે નિક્ષેપ થાય છે : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ. 'સાધર્મિક' શબ્દના નિમ્નલિખિત બાર નિક્ષેપ છે : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ, પ્રવચન, લિંગ, દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, અભિગ્રહ અને ભાવના. 'વિહાર' શબ્દનો નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય અને ભાવ નિક્ષેપથી વિચાર થાય છે. જેનાથી વિવિધ પ્રકારની

૧. તૃતીય વિભાગ : પૃષ્ઠ ૧૨૭-૧૩૧. ૨. એજન, પૃ. ૧૩૧-૨.
૩. એજન, પૃ. ૧૩૨-૭.

કર્મરજનું હરણ થાય છે તે ભાવવિહાર છે. ભાવવિહાર બે પ્રકારનો હોય છે : ગીતાર્થ અને ગીતાર્થનિશ્ચિત. ગીતાર્થ બે પ્રકારના છે : ગચ્છગત અને ગચ્છનિર્ગત. ગચ્છનિર્ગત જિનકલ્પિક ગીતાર્થ છે. એ જ રીતે પરિહારવિશુદ્ધિક અને યથાલન્દકલ્પિકપ્રતિમાપત્ર પણ ગીતાર્થ છે. ગચ્છગત ગીતાર્થમાં બે પ્રકારની ઋદ્ધિઓ છે : આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય. બાકીના ગીતાર્થનિશ્ચિત છે.^૧ જે સ્વયં અગીતાર્થ છે અથવા અગીતાર્થનિશ્ચિત છે તે આત્મવિરાધના, સંયમવિરાધના વગેરે દોષોનો ભાગી થાય છે. આ આત્મવિરાધના વગેરે દોષોનું ભાષ્યકારે માર્ગ, ક્ષેત્ર, વિહાર, મિથ્યાત્વ, એષણા, શોષિ, ગ્લાન અને સ્તેન — આ આઠ દ્વારોથી નિરૂપણ કર્યું છે.^૨ ગીતાર્થ અને ગીતાર્થનિશ્ચિત ભાવવિહાર ફરી બે પ્રકારનો છે : સમામકલ્પ અને અસમામકલ્પ. સમામકલ્પના ફરી બે ભેદ છે : જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ. ત્રણ ગીતાર્થોનો વિહાર જઘન્ય સમામકલ્પ છે. ઉત્કૃષ્ટ સમામકલ્પ તો બત્રીસ હજારનો હોય છે. ત્રણનો સમામકલ્પ જઘન્ય હોય છે આથી બે વિચરવાવાળાએ લઘુક માસ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે. એ જ રીતે અગીતાર્થો માટે પણ વિવિધ પ્રાયશ્ચિત્તોનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. બેના વિહારમાં અનેક દોષોની સંભાવના રહે છે આથી બેનો વિહાર અકલ્પ્ય છે.^૩ ઉપદ્રવ, દુર્ભિક્ષ વગેરે અવસ્થાઓમાં અપવાદરૂપે બેના વિહારનું વિધાન છે. કારણવશાત્ બે સાધુ સાથે વિચરે અને બંનેને કોઈ દોષ લાગે તો એકની તપસ્યાના સમયે બીજાએ તેની સેવા કરવી જોઈએ અને બીજાની તપસ્યાના સમયે પહેલાએ તેની સેવા કરવી જોઈએ. અનેક સમાન સાધુઓ સાથે વિચરતા હોય અને તે બધાને એક સાથે કોઈ દોષ લાગ્યો હોય તો તેમાંથી કોઈ એકને મુખ્ય બનાવીને અન્ય સાધુઓએ તપશ્ચર્યા કરવી જોઈએ. અંતમાં તે મુખ્ય સાધુએ ઉચિત પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું જોઈએ.^૪

પરિહાર તપ કરનાર જો રોગી થઈ જાય અને તેને કોઈ પ્રકારનો દોષ લાગે તો તેની આલોચના કરીને તેણે તપ કરવું જોઈએ તથા અશક્તિની અવસ્થામાં બીજાઓએ તેની સેવા કરવી જોઈએ. આ વિષયનું વિવેચન કરતાં ભાષ્યકારે પરિહાર તપના વિવિધ દોષો અને પ્રાયશ્ચિત્તોનું વર્ણન કર્યું છે. આ રીતે અનવસ્થાપ્ય, પારાચિત્ત વગેરે સાથે સંબંધિત વૈયાવૃત્યનું પણ વિધાન કરવામાં આવ્યું છે.^૫ ક્ષિત્તચિત્તની સેવાનું વિવેચન કરતાં આચાર્ય કહે છે કે સંક્ષેપમાં બે પ્રકારના ક્ષિત્તચિત્ત હોય છે :

૧. ચતુર્થ વિભાગ : ગા. ૩-૨૧.

૨. ગા. ૨૪-૯.

૩. ગા. ૩૧-૪૯.

૪. ગા. ૫૦-૬૧.

૫. ગા. ૬૨-૧૦૧.

લૌકિક અને લોકોત્તરિક. વ્યક્તિ ક્ષિત્તચિત્ત કેમ થાય છે ? આચાર્યે ક્ષિત્તચિત્ત થવાનાં ત્રણ કારણો બતાવ્યાં છે : રાગ, ભય અને અપમાન. આ ત્રણે પ્રકારનાં કારણોથી વ્યક્તિ ક્ષિત્તચિત્ત થાય છે. આનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે વિવિધ ઉદાહરણો પણ આપવામાં આવ્યાં છે. ક્ષિત્તચિત્તને યોતાના હીનભાવમાંથી કેવી રીતે મુક્ત કરી શકાય, તેનું ભાષ્યકારે વિવિધ દષ્ટાન્ત આપીને અત્યન્ત રોચક અને મનોવૈજ્ઞાનિક વિશ્લેષણ કર્યું છે.^૧ ક્ષિત્તચિત્તથી તદ્દન વિરોધી સ્વભાવવાળા દીપ્તચિત્તનું વિશ્લેષણ કરતાં આચાર્ય કહે છે કે ક્ષિત્તચિત્ત અને દીપ્તચિત્તમાં એ અન્તર છે કે ક્ષિત્તચિત્ત ઘણુંખરું મૌન રહે છે જ્યારે દીપ્તચિત્ત અનાવશ્યક બક-બક કર્યા કરે છે. દીપ્તચિત્ત થવાના કારણો પર પ્રકાશ નાખતાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે ક્ષિત્તચિત્ત હોવાનું મુખ્ય કારણ અપમાન છે જ્યારે વિશિષ્ટ સમ્માનના મદને કારણે વ્યક્તિ દીપ્તચિત્ત બને છે. લાભમદથી મત્ત હોવાથી અથવા દુર્જય શત્રુઓની જીતના મદથી ઉન્મત્ત થવાથી અથવા આ જ પ્રકારના કોઈ અન્ય કારણથી વ્યક્તિ દીપ્તચિત્ત બને છે.^૨ આધુનિક મનોવિજ્ઞાનની ભાષામાં કહેવામાં આવે તો મહદ્ભાવ કે જે હીનભાવથી સર્વથા વિપરીત છે, દીપ્તચિત્ત હોવાનું મુખ્ય કારણ છે. આ જ રીતે આચાર્યે યક્ષાવિષ્ટ, ઉન્મત્ત, મોહિત, ઉપસર્ગપ્રાપ્ત, સાધિકરણ, સપ્રાયશ્ચિત્ત, અર્થજાત, અનવસ્થાપ્ય, પારાંચિક વગેરેની શુશ્રૂષા, યતના વગેરેનું વર્ણન કર્યું છે.^૩ સૂત્રસ્પર્શિક વિવેચન કરતાં ભાષ્યકારે એકપાક્ષિકના બે ભેદ કર્યા છે : પ્રવ્રજ્યાવિષયક અને સૂત્રવિષયક. આ જ પ્રસંગે આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વગેરેની સ્થાપનાની વિધિ, દોષ, પ્રાયશ્ચિત્ત, અપવાદ વગેરે તથા પારિહારિક અને અપારિહારિકના પારસ્પરિક વ્યવહાર, ખાન-પાન, રહેણી-કરણી વગેરેનો પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.^૪

તૃતીય ઉદ્દેશ :

ગણધારણની ઈચ્છા કરનાર ભિક્ષુની યોગ્યતા-અયોગ્યતાનું નિરૂપણ કરતાં ભાષ્યકારે સર્વપ્રથમ 'ઈચ્છા'નું નામાદિ નિક્ષેપોથી વ્યાખ્યાન કર્યું છે. તદ્દનન્તર 'ગણ'નું નિક્ષેપ-પદ્ધતિથી વિવેચન કર્યું છે. ગણધારણ કેમ કરવામાં આવે છે, તેનો ઉત્તર આપતાં ભાષ્યકારે બતાવ્યું છે કે નિર્જરા માટે જ ગણધારણ કરવામાં આવે છે, નહિ કે પૂજા વગેરેના નિમિત્તે. ગણધારણ કરનાર યતિ મહાતબાવ સમાન હોય છે જે અનેક પ્રકારની વિઘ્નબાધાઓમાં પણ ગંભીર તથા શાંત રહે છે.^૫ આ જ રીતે

૧. ગા. ૧૦૩-૧૧૬.

૨. ગા. ૧૪૯-૧૫૧.

૩. ગા. ૧૬૬-૨૧૧.

૪. ગા. ૩૨૧-૩૮૨.

૫. ચતુર્થ વિભાગ - તૃતીય ઉદ્દેશ : ગા. ૬-૧૬.

આચાર્યે અનેક ઉદાહરણ આપીને ગણધારણ કરનારની યોગ્યતાનું દિગ્દર્શન કરાવ્યું છે. ભાવપરિચ્છિન્ન શિષ્ય વિદ્યમાન હોય તો આચાર્યે તેને ગણધારણની અનુમતિ આપવી જોઈએ તથા પોતાની પાસે શિષ્યો હોય તો ઓછામાં ઓછા ત્રણ શિષ્યો તેને આપી દેવા જોઈએ. આવું કેમ ? એટલા માટે કે ત્રણે શિષ્યોમાંથી એક કોઈ પણ સમયે તેની પાસે રહી શકે તથા બે ભિક્ષા વગેરે માટે જઈ શકે.^૧

આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, પ્રવર્તક, સ્થવિર વગેરે પદવીઓ ધારણ કરનારની યોગ્યતા-અયોગ્યતાનો વિચાર કરતાં આચાર્ય કહે છે કે જેઓ એકાદશાંગસૂત્રાર્થધારી છે, નવમ પૂર્વના જ્ઞાતા છે, કૃતયોગી છે, બહુશ્રુત છે, બહાગમ છે, સૂત્રાર્થવિશારદ છે, ધીર છે, શ્રુતનિઘર્ષ છે, મહાજન-નાયક છે તેઓ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય વગેરે પદોને યોગ્ય છે.^૨

આચાર્ય વગેરેની સ્થાપનાનું વર્ણન કરતાં ભાષ્યકારે નવ, હરક, તરુણ, મધ્યમ, સ્થવિર વગેરે વિભિન્ન અવસ્થાઓનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે અને લખ્યું છે કે આચાર્ય મરી જાય ત્યારે વિધિપૂર્વક અન્ય ગણધરનો અભિષેક કરવો જોઈએ. તેવું ન કરનારાઓ માટે પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે. અન્ય ગણધરની સ્થાપના કર્યા વિના આચાર્યના મૃત્યુના સમાચાર પ્રકાશિત ન કરવા જોઈએ. આ વિધાનની પુષ્ટિ માટે રાજાનું દંષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું છે. અન્ય ગણધરની સ્થાપના કર્યા વિના આચાર્યના મૃત્યુના સમાચાર પ્રકાશિત કરવાથી ગચ્છક્ષોભનો સામનો કરવો પડે છે. કોઈ એમ વિચારવા લાગે છે કે અમે લોકો હવે અનાથ થઈ ગયા. કેટલાક લોકો સ્વચ્છન્દચારિતાનો પ્રશ્રય લે છે. કોઈ ક્ષિત્તિયત્ત થઈ જાય છે. ક્યારેક-ક્યારેક સ્વપક્ષ અને પરપક્ષમાં સ્તેન ઊભા થઈ જાય છે. કેટલાક સાધુઓ વેલની જેમ કંપવા લાગે છે. કેટલાક તરુણો આચાર્યની પિપાસાએ અન્યત્ર ચાલ્યા જાય છે.^૩

પ્રવર્તિનીના ગુણોનું વર્ણન કરતાં ભાષ્યકારે સાધ્વીઓની દુર્બળતાઓનું ચિત્રણ કર્યું છે તથા સ્ત્રીઓના વિષયમાં લખ્યું છે કે સ્ત્રી જન્મ-સમયે પિતાના વશમાં હોય છે, વિવાહિત થયા પછી પતિના વશમાં થઈ જાય છે તથા વિધવા થાય ત્યારે પુત્રના વશમાં થઈ જાય છે. આ રીતે સ્ત્રી ક્યારેય પણ પોતાના વશમાં નથી રહેતી. જન્મ થતાં જ નારીની માતા-પિતા રક્ષા કરે છે, લગ્ન થઈ જાય ત્યારે પતિ, સસરા, સાસુ વગેરે રક્ષા કરે છે, વિધવા થઈ જાય ત્યારે પિતા, ભાઈ, પુત્ર વગેરે રક્ષા કરે છે. આ જ રીતે આર્યિકાની પણ આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, ગણિની — પ્રવર્તિની વગેરે રક્ષા કરે છે.^૪

૧. ગા. ૧૦-૧.

૨. ગા. ૧૨૨-૩.

૩. ગા. ૨૨૦-૮.

૪. ગા. ૨૩૩-૪.

મૈથુનસેવનના દોષોનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, ગણાવચ્છેદક, સાધુ વગેરે માટે ભિન્ન-ભિન્ન પ્રાયશ્ચિત્તો, પરિસ્થિતિઓ તથા પ્રવ્રજ્યાના નિયમો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. મૈથુનસેવનના બે ભેદ છે : સાપેક્ષ અને નિરપેક્ષ. જે મૈથુનસેવનની ઈચ્છા થવાથી પોતાના ગુરુને પૂછી લે છે તે સાપેક્ષ મૈથુનસેવક છે. જે ગુરુને પૂછ્યા વિના જ મૈથુનનું સેવન કરતા રહે છે તે નિરપેક્ષ મૈથુનસેવક છે. આ બંને પ્રકારના સાધુઓ માટે ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્ત છે.^૧ આ જ રીતે ગણાવચ્છેદક, ઉપાધ્યાય, આચાર્ય વગેરે માટે પણ વિભિન્ન પ્રાયશ્ચિત્તોનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે.^૨ મૃષાવાદ વગેરે અન્ય અતિચારોનાં સેવનનું વર્ણન કરતાં તત્સમ્બન્ધી વિવિધ પ્રાયશ્ચિત્તોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. વ્યવહારી અને અવ્યવહારીનું સ્વરૂપ બતાવતાં ભાષ્યકારે એક આચાર્યનું ઉદાહરણ આપ્યું છે. આચાર્ય પાસે સોળ શિષ્યો બેઠેલા હતા જેમાંથી આઠ વ્યવહારી હતા અને આઠ અવ્યવહારી. નિમ્નલિખિત આઠ પ્રકારના વ્યવહારીઓની પ્રશંસા ન કરવી જોઈએ : ૧. કંકટુક, ૨. કુણપ, ૩. પક્ક, ૪. ઉત્તર, ૫. ચાર્વાક, ૬. બધિર, ૭. ગુણ્ઠસમાન, ૮. અમ્લસમાન. આ આઠ પ્રકારના વ્યવહારીઓનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.^૩

ચતુર્થ ઉદ્દેશ :

આ ઉદ્દેશમાં મુખ્યરૂપે સાધુઓના વિહારનું વિધિ-વિધાન છે. શીત અને ઉષ્ણકાલના આઠ મહિનામાં આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયે કોઈ અન્ય સાધુ સાથે ન હોય તો વિહાર ન કરવો જોઈએ. ગણાવચ્છેદકે અન્ય સાધુ સાથે હોય તો પણ વિહાર ન કરવો જોઈએ. તેણે બે સાધુ સાથે હોય તો જ વિહાર કરવો જોઈએ. આ રીતે આચાર્ય અને ઉપાધ્યાયે પણ અન્ય સાધુ સાથે હોય તો પણ અલગ ચાતુર્માસ ન કરવો જોઈએ. તેમણે અન્ય બે સાધુઓ સાથે હોય તો જ અલગ ચાતુર્માસ કરવો જોઈએ. ગણાવચ્છેદક માટે ચાતુર્માસમાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ સાધુઓનો સહવાસ અનિવાર્ય છે. સાધુઓ જે નાયક સાથે એક સ્થાનથી બીજા સ્થાન પર જઈ રહ્યા હોય તેનું માર્ગમાં દેહાવસાન થઈ જાય તો તે સાધુઓએ પોતાનામાંથી શ્રેષ્ઠ ગીતાર્થ અને ચારિત્રવાનને નાયક બનાવી લેવો જોઈએ. આ જાતના યોગ્ય નાયકનો અભાવ પ્રતીત થતાં તેમણે પોતાના અન્ય સાધુઓ જ્યાં વિચરતા હોય ત્યાં ચાલ્યા જવું જોઈએ. તેવું ન કરવાથી છેદ અથવા પરિહાર તપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે. આ જ રીતે ચાતુર્માસમાં કોઈ નાયકનું દેહાવસાન થઈ જાય તો યોગ્ય સાધુને નવો નાયક બનાવી લેવો જોઈએ. કદાચ એવું ન થઈ શકે તો પોતાના સમુદાયના અન્ય

૧. ગા. ૨૩૮-૨૫૪.

૨. ગા. ૨૫૫-૨૭૮.

૩. ગા. ૩૩૮-૩૭૨.

સાધુઓની સાથે ભળી જવું જોઈએ. બને ત્યાં સુધી ચાતુર્માસમાં વિહાર કરવાનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત થવા જ ન દેવો જોઈએ. આચાર્ય અથવા ઉપાધ્યાય બીમાર પડી જાય અને સમુદાયના સાધુઓને કહે કે અમુક સાધુને મારી પદવી પ્રદાન કરવી અથવા તેઓ આ લોકમાં ન રહે તો તે સાધુને તે સમયે પદવીને યોગ્ય હોય તો જ પદવી પ્રદાન કરવી જોઈએ, અયોગ્ય હોય તો નહિ. કદાચ તેને પદવી પ્રદાન કરી દેવામાં આવી હોય પરંતુ તેનામાં આવશ્યક યોગ્યતા ન હોય તો અન્ય સાધુઓએ તેને કહેવું જોઈએ કે તમે આ પદવીને અયોગ્ય છો આથી તેને છોડી દો. આથી અવસ્થામાં જો તે પદવીનો ત્યાગ કરી દે તો તેને કોઈ પ્રકારનો દોષ નથી લાગતો. એક સમુદાયના બે સાધુ સાથે વિચરતા હોય તેમાં એક ચારિત્ર - પર્યાયની દૃષ્ટિએ નાનો હોય અને બીજો તે જ દૃષ્ટિએ મોટો હોય તથા નાનો સાધુ શિષ્યવાળો હોય અને મોટા સાધુ પાસે કોઈ શિષ્ય ન હોય તો નાના સાધુએ મોટા સાધુની આજ્ઞામાં રહેવું જોઈએ તથા તેને આહાર-પાણી વગેરે માટે પોતાના શિષ્યો આપવા જોઈએ. જો મોટો સાધુ શિષ્ય-પરિવાર યુક્ત હોય અને નાના સાધુ પાસે એક પણ શિષ્ય ન હોય તો નાનાને પોતાની આજ્ઞામાં રાખવો અથવા ન રાખવો તે મોટાની ઈચ્છા પર નિર્ભર છે. આ જ રીતે પોતાના શિષ્યો તેની સેવા માટે નિયુક્ત કરવા કે ન કરવા તેની ઈચ્છા પર નિર્ભર છે. સારાંશ એ છે કે સાથે વિચરનાર સાધુઓમાં જે ગીતાર્થ અને રત્નાધિક હોય તેને જ નાયક બનાવવો જોઈએ તથા તેની આજ્ઞામાં રહેવું જોઈએ.

પ્રસ્તુત ઉદ્દેશના સૂત્રોનું વ્યાખ્યાન કરતાં ભાષ્યકારે નિમ્ન વિષયોનું વર્ણન કર્યું છે : ચાર કલ્પ - જાતસમાપ્તકલ્પ, જાતઅસમાપ્તકલ્પ, અજાતસમાપ્તકલ્પ અને અજાતઅસમાપ્તકલ્પ, વર્ષાકાળ અને વિહાર, વર્ષાવાસ માટે ઉપયુક્ત સ્થાન (ચિક્ષલ, પ્રાણ, સ્થંડિલ, વસતિ, ગોરસ, જનસમાકુલ, વૈદ્ય, ઔષધ, નિયય, અધિપતિ, પાષણ્ડ, ભિક્ષા અને સ્વાધ્યાય - આ તેર દ્વારોથી વિચાર), ત્રૈવર્ષિકસ્થાપના, ગણધરસ્થાપનની ઉપયુક્ત વિધિ, ઉપસ્થાપનાના નિયમ, ગ્લાનની વૈયાવૃત્ય, અવગ્રહનો વિભાગ, ત્રણ પ્રકારની અનુકંપા - ગવ્યૂત, દ્વયર્થગવ્યૂત અને દ્વિગવ્યૂતસમ્બન્ધી અથવા આહાર, ઉપધિ અને શય્યાવિષયક વગેરે.^૧

આ ઉદ્દેશમાં સાધ્વીઓના વિહારના નિયમો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. પ્રવર્તિની વગેરે વિભિન્ન પદો દૃષ્ટિમાં રાખીને વિવિધ વિધિ-વિધાનોનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રવર્તિની માટે શીત અને ઉષ્ણઋતુમાં એક સાધ્વીને સાથે રાખીને વિહાર કરવાનો નિષેધ છે. આ ઋતુઓમાં ઓછામાં ઓછી બે સાધ્વીઓ

૧. ચતુર્થ ઉદ્દેશ : ગા. ૧-૫૭૫.

તેની સાથે રહેવી જોઈએ. ગણાવચ્છેદિની માટે ઓછામાં ઓછી ત્રણ સાધ્વીઓ સાથે રાખવાનો નિયમ છે. વર્ષાઋતુ માટે ઉક્ત સંખ્યાઓમાં એકની વૃદ્ધિ કરવામાં આવી છે. નાયિકાનું દેહાવસાન થઈ જાય ત્યારે અન્ય નાયિકાની નિયુક્તિ માટે તે જ નિયમો છે જે ચતુર્થ ઉદ્દેશમાં સાધુઓ માટે બતાવવામાં આવ્યા છે. સાધુને રાત્રિ સમયે, સંધ્યાના સમયે અથવા અન્ય કોઈ સમયે સાપ કરડી જાય તો સર્વપ્રથમ સાધુ અને પછી સાધ્વી, અન્ય પુરુષ અથવા સ્ત્રી પોતાની યોગ્યતા અનુસાર ઉપચાર કરે. એવું કરવાથી સાધુ-સાધ્વી માટે પરિહારતપ અથવા અન્ય કોઈ પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન નથી. આ નિયમ સ્થવિરકલ્પીઓ માટે છે. જિનકલ્પીને જો સાપ કરડી જાય તો પણ તે બીજા પાસે કોઈ પણ પ્રકારનો ઉપચાર વગેરે નથી કરાવી શકતો. ભાષ્યકારે 'જે નિર્ગંથા નિર્ગંથીઓ ય સંભોઝ્યા....' (સૂત્ર ૧૮)ની વ્યાખ્યા કરતાં 'સંભોગિક'નું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કર્યું છે. 'સંભોગ' છ પ્રકારનો હોય છે : ઓઘ, અભિગ્રહ, દાનગ્રહણ, અનુપાલના, ઉપપાત અને સંવાસ. ઓઘસંભોગના બાર ભેદ છે : ઉપધિ, શ્વત, ભક્તપાન, અંજલીગ્રહ, દાપના, નિકાયન, અભ્યુત્થાન, કૃતિકર્મ, વૈયાવૃત્ય, સમવસરણ, સન્નિષેઘા અને કથાપ્રબન્ધનવિષયક. ઉપસંભોગના છ ભેદ છે : ઉદ્ગમશુદ્ધ, ઉત્પાદનાશુદ્ધ, એષણાશુદ્ધ, પરિકર્મણાસંભોગ, પરિહરણાસંભોગ અને સંયોગવિષયક. આ રીતે નિશીથના પાંચમા ઉદ્દેશમાં વર્ણિત સંભોગવિધિ, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે અનુસાર અહીં પણ 'સંભોગ'નું વર્ણન સમજી લેવું જોઈએ.'

૫૪ ઉદ્દેશ :

આ ઉદ્દેશમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે સાધુને પોતાના સંબંધીને ત્યાંથી આહાર વગેરે ગ્રહણ કરવાની ઈચ્છા થાય તો પોતાનાથી વૃદ્ધ સ્થવિર વગેરેની આજ્ઞા લીધા વગર તેમ કરવું અકલ્પ્ય છે. સ્થવિર વગેરેની આજ્ઞા વિના પોતાના સંબંધીને ત્યાંથી આહાર લેનાર માટે છેદ અથવા પરિહારતપનાં પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે. આજ્ઞા મળવા છતાં પણ જો જનાર સાધુ અલ્પબોધ હોય તો તેણે એકલા ન જતાં કોઈ બહુશ્રુત સાધુની સાથે જ જવું જોઈએ. ત્યાં જાય ત્યારે તેના પહોંચ્યા પહેલાં જો ભોજન તૈયાર કર્યું હોય તો તે લેવું જોઈએ અન્યથા નહીં.

આચાર્ય તથા ઉપાધ્યાય માટે પાંચ અતિશય હોય છે જેમનું સમુદાયનાં અન્ય સાધુઓએ વિશેષ ધ્યાન રાખવું જોઈએ : (૧) તેઓ બહારથી આવે ત્યારે પગની રજ વગેરે સાફ કરવી તથા પ્રમાર્જના કરવી, (૨) તેમના ઉચ્ચાર-પ્રગ્લવણ વગેરે (અશુચિ)ને નિર્દોષ સ્થાનમાં ફેંકવાં, (૩) તેમની ઈચ્છા થાય ત્યારે વૈયાવૃત્ય કરવી,

(૪) તેમની સાથે ઉપાશ્રયની અંદર રહેવું, (૫) તેમની સાથે ઉપાશ્રયની બહાર રહેવું. ગણાવચ્છેદકને અંતિમ બે અતિશય હોય છે.

ગ્રામ, નગર વગેરેમાં ચારે તરફ દીવાલથી ઘેરાયેલ એક જ દ્વારવાળા મકાનમાં આચાર્યથી જુદા ખંડમાં અગીતાર્થ સાધુઓનો નિવાસ નિષિદ્ધ છે. જો તેમાં કોઈ ગીતાર્થ સાધુ હોય તો એવો કોઈ નિષેધ નથી. માત્ર અગીતાર્થ સાધુઓએ આ જાતના સ્થાનમાં નિવાસ કરવાથી તેમને છેદ અથવા પરિહારતપના પ્રાયશ્ચિત્તના ભાગી બનવું પડે છે. આ જ રીતે અનેક દ્વારોથી યુક્ત ઘર વગેરેમાં રહેવા માટે પણ ગીતાર્થનું સાહચર્ય અનિવાર્ય છે. એતદ્વિષયક વિસ્તૃત વિવેચન બૃહત્કલ્પભાષ્યનો પરિચય આપતી વખતે કરવામાં આવી ચૂક્યું છે.^૧

અનેક સ્ત્રી-પુરુષોને કોઈ સ્થાન પર મૈથુન સેવન કરતાં જોઈને જો કોઈ સાધુ વિકારયુક્ત થઈ હસ્તકર્મ વગેરેથી પોતાના વીર્યનો ક્ષય કરે તો તેના માટે એક માસના અનુદ્વાતી પરિહારતપના પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે; જો તે કોઈ અચિત્ત પ્રતિમાદિમાં પોતાના શુક્રપુદ્ગલો વહાવતો મૈથુનપ્રતિસેવનામાં પ્રસક્ત થાય છે તો તેના માટે ચાર માસના અનુદ્વાતી પરિહારતપના પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે.

અન્ય ગણમાંથી આવેલાં ક્ષીણ આચારવાળા સાધુ-સાધ્વીઓને તેમની પરિશુદ્ધિ કર્યા વિના પોતાના ગણમાં ન ભેળવવા જોઈએ અને ન તો તેમની સાથે આહાર વગેરે કરવો જોઈએ. જે સાધુ-સાધ્વી પોતાના દોષો ખુલ્લા દિલથી આચાર્ય સામે મૂકી દે તથા યથોચિત પ્રાયશ્ચિત્ત કરીને ફરી તેવું કૃત્મ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે તેમની જ સાથે પોતાનો સંબંધ જોડવો જોઈએ.

ભાષ્યકારે ૪૪ ઉદ્દેશની વ્યાખ્યામાં નિમ્ન વિષયોનો પણ સમાવેશ કર્યો છે : 'જ્ઞાતવિષિ' પદનું એકાદશ દ્વારપૂર્વક વ્યાખ્યાન — ૧. આકન્દનસ્થાન, ૨. ક્ષિપ્ત, ૩. પ્રેરણા, ૪. ઉપસર્ગ, ૫. પથિરોદન, ૬. અપભ્રાજના, ૭. ઘાત, ૮. અનુલોમ, ૯. અભિયોગ્ય, ૧૦. વિષ, ૧૧. કોપ; સપ્તવિધ ફૂરની ગણના — શાલિકૂર, વ્રીહિકૂર, કોદ્રવકૂર, યવકૂર, ગોધૂમકૂર, રાલકકૂર અને આરણ્યવ્રીહિકૂર; આચાર્ય વસતિની બહાર રહેવાથી લાગતા દોષ; આચાર્ય સ્વયં ભિક્ષા માટે જાય અથવા ન જાય, જવાનાં કારણ, ન જવાનાં કારણ, તત્સમ્બન્ધી દોષ અને પ્રાયશ્ચિત્ત; અભ્યુત્થાનના નિરાકરણનાં કારણ; ચાર પ્રકારની વિકથાની વ્યાખ્યા; આક્ષેપ, આરોપણા, પ્રરૂપણા વગેરે પદોનું વ્યાખ્યાન; આચાર્યના પાંચ અતિશય — ઉત્કૃષ્ટ ભક્ત, ઉત્કૃષ્ટ પાન, મલિનોપધિવાવન, પ્રશંસન અને હસ્તપાદશૌચ; મતિભેદ, પૂર્વવ્યુદ્ગ્રાહ, સંસર્ગ અને અંભિનિવેશના કારણે મિથ્યાદષ્ટિની ઉત્પત્તિ અને તે

૧. જુઓ — વગડાપ્રકૃતસૂત્ર : ગા. ૨૧૨૫-૨૨૮૯ (બૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્ય).

માટે ક્રમશઃ જમાલિ, ગોવિન્દ, શ્રાવકભિક્ષુ અને ગોષ્ઠામાહિલનાં દંષ્ટાન્ત; વસતિવિષયક વિવિધ યતનાઓ; ઘરની અંદર તથા બહાર અભિનિવિંગડા, તેના વિવિધ ભેદ, તદ્વિષયક વિવિધ દોષ, યતનાઓ તથા પ્રાયશ્ચિત્ત.^૧

સમમ ઉદ્દેશ :

સમમ ઉદ્દેશના ભાષ્યમાં નિમ્ન વિષયોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે :-

જે સાધુ-સાધ્વી સાંભોગિક છે અર્થાત્ એક જ આચાર્યના સંરક્ષણમાં છે તેમણે (સાધ્વીઓએ) પોતાના આચાર્યને પૂછ્યા વિના અન્ય સમુદાયમાંથી આવનારી અતિચાર વગેરે દોષોથી યુક્ત સાધ્વીને પોતાના સંઘમાં ન લેવી જોઈએ. જે સાધ્વીને આચાર્ય પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરેથી શુદ્ધ કરી દે તેને પોતાના સંઘમાં ન લેનારી સાધ્વીઓએ આચાર્યને યથોચિત્ દંડ આપવો જોઈએ.

જે સાધુ-સાધ્વીઓ એક ગુરુની આજ્ઞામાં હોય તે (સાધુ) અન્ય સમુદાયના સાધુઓ સાથે ગોચરીનો વ્યવહાર કરી શકે છે. જો અન્ય સંઘના સાધુઓ આચારવિરુદ્ધ વ્યવહાર કરતા હોય તો તેમની સાથે પીઠ પાછળ વ્યવહાર બંધ ન કરી દેવો જોઈએ પણ તેમને પોતાની ત્રુટિઓનું પ્રત્યક્ષ ભાન કરાવવું જોઈએ. તેઓ પશ્ચાત્તાપ કરી પોતાની ત્રુટિ સુધારી લે તો તેમની સાથે વ્યવહાર-ભંગ ન કરવો જોઈએ. જો એવું કરતાં પણ તેઓ પોતાની ભૂલ ન સુધારે તો તેમની સાથે વ્યવહાર બંધ કરી દેવો જોઈએ. સાધ્વીઓ માટે બીજા પ્રકારનો નિયમ છે. તેમણે પ્રત્યક્ષ દોષ જોઈને પણ ગોચરીનો વ્યવહાર ન તોડવો જોઈએ પરંતુ પોતાના આચાર્યની આજ્ઞા લઈને અશુદ્ધ આચારવાળી સાધ્વીના ગુરુને તેની સૂચના આપવી જોઈએ. તેવું કરવાથી પણ જો તે પોતાનો આચાર ન સુધારે તો તેને સૂચના આપી દેવી જોઈએ કે તારી સાથે અમારો વ્યવહાર બંધ છે.

કોઈ પણ સાધુએ પોતાની વૈધાવૃત્ય માટે સ્ત્રીને દીક્ષા આપવી અકલ્પ્ય છે. તેને દીક્ષા આપીને અન્ય સાધ્વીને સોંપી દેવી જોઈએ. સાધ્વી કોઈ પણ પુરુષને દીક્ષા નથી આપી શકતી. તેણે તો કોઈ યોગ્ય સાધુ પાસે જ દીક્ષા ગ્રહણ કરવી પડે છે.

સાધ્વીએ એક સંઘમાં દીક્ષા લઈને બીજા સંઘની શિષ્યા બનવું હોય તો તેને દીક્ષા ન આપવી જોઈએ. તેણે જ્યાં રહેવું હોય ત્યાં જ જઈને દીક્ષા ગ્રહણ કરવી જોઈએ. સાધુ માટે એવો નિયમ નથી. તે કારણવશાત્ એક સંઘમાં દીક્ષા લઈને બીજા સંઘના ગુરુને પોતાનો ગુરુ બનાવી શકે છે.

ત્રણ વર્ષના પર્યાયવાળો સાધુ સુયોગ્ય હોય તો ત્રીસ વર્ષના પર્યાયવાળી સાધ્વીનો ઉપાધ્યાય થઈ શકે છે. આ જ રીતે પાંચ વર્ષના પર્યાયવાળો સાધુ સાઠ વર્ષના પર્યાયવાળી સાધ્વીનો આચાર્ય બની શકે છે.

૧. ૫૪ વિભાગ : ગા. ૧-૩૮૭.

જે મકાનમાં સાધુ રહેવા માગે તેનો માલિક, તેની વિધવા પુત્રી, પુત્ર, ભાઈ વગેરે કોઈની પણ આજ્ઞા લેવી અનિવાર્ય છે. માર્ગમાં જતી વખતે ક્યાંક રોકાવાનો પ્રસંગ આવે તો પણ યથાવસર કોઈ ને કોઈ ગૃહસ્થની આજ્ઞા લેવી જોઈએ. રાજ્યમાં એક રાજા કોઈ કારણથી રાજા ન રહે ત્યારે બીજા રાજાની નિશ્ચિત રૂપે સ્થાપના થઈ જાય તો તેની ફરી આજ્ઞા લઈને તેના રાજ્યમાં રહેવું જોઈએ.

સાધ્વીની દીક્ષાના પ્રસંગનું વિવેચન કરતાં ભાષ્યકારે એક કોશલક આચાર્ય અને એક શ્રાવિકાનું દષ્ટાન્ત આપ્યું છે અને બતાવ્યું છે કે કોશલક પોતાના દેશસ્વભાવથી જ અનેક દોષોથી યુક્ત હોય છે. આ મતની પુષ્ટિ કરતાં આન્ધ્ર વગેરે પ્રદેશોના નિવાસીઓના સ્વભાવ તરફ પણ સંકેત કરવામાં આવ્યો છે. આન્ધ્ર દેશમાં જન્મ્યો હોય અને અકૂર હોય, મહારાષ્ટ્રમાં જન્મ્યો હોય અને અવાચાળ હોય, કોશલમાં જન્મ્યો હોય અને અદુષ્ટ હોય — એવો સોમાંથી એક પણ મળવો મુશ્કેલ છે.^૧

સાધુ-સાધ્વીઓના સ્વાધ્યાય માટે ઉપયુક્ત તથા અનુપયુક્ત કાળનું ભાષ્યકારે અતિ વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું છે. સાથે જ સ્વાધ્યાયની વિધિ વગેરે અન્ય આવશ્યક વાતો પર પણ પૂર્ણ પ્રકાશ પાડ્યો છે. પરસ્પર વાચના આપવાનો શું નિયમ છે, તેનું પણ વિસ્તારપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.^૨

અષ્ટમ ઉદ્દેશ:

આ ઉદ્દેશના ભાષ્યમાં મુખ્યરૂપે નિમ્નલિખિત વાતોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે :—

શયન કરવા અથવા અન્ય પ્રયોજન માટે પાટની આવશ્યકતા પ્રતીત થતાં સાધુ એક હાથે તેને ઊપાડી શકે તેટલી હલકી પાટ ગામ અથવા પરગામથી માંગીને લાવી શકે છે. પરગામથી લાવવાની સ્થિતિમાં ત્રણ દિવસ જેટલા દૂરના અંતરવાળા ગામથી લાવી શકાય છે, તેનાથી અધિક નહિ. વૃદ્ધ સાધુ માટે આવશ્યકતા હોય ત્યારે પાંચ દિવસ જેટલા દૂરના અંતરવાળા સ્થાનેથી પણ લાવી શકાય છે. પાછા આપવાની શરતે લાવેલી વસ્તુ અન્ય મકાનમાં લઈ જવી હોય તો તેના માટે ફરી માલિકની આજ્ઞા લેવી જોઈએ. એ જ રીતે કોઈ મકાનમાં રોકાવું હોય તો તેના સ્વામીની આજ્ઞા લઈને રોકાવું જોઈએ. કોઈ સાધુને ગોચરી વગેરે માટે જતી વખતે કોઈ અન્ય સાધુનું નાનું-મોટું ઉપકરણ મળે તો પૂછપરછ કરીને જેનું હોય તેને આપી દેવું જોઈએ. માલિકનો પત્તો ન લાગવાની સ્થિતિમાં તેનું નિર્દોષ સ્થાને વિસર્જન કરી દેવું જોઈએ. વિશેષ કારણ ઉપસ્થિત થતાં બીજા સાધુ માટે પાત્રાદિ સામગ્રી

૧. સમમ ઉદ્દેશ : ગા. ૧૨૩-૬.

૨. ગા. ૧૮૧-૪૦૬.

સ્વીકારવી કલ્પ્ય છે. તે સામગ્રી તે સાધુને પૂછીને તેના ગ્રહણ ન કરવાની સ્થિતિમાં જ ગુરુની આજ્ઞાથી અન્ય સાધુને આપી દેવી જોઈએ. કુક્કુટી(કૂકડી)ના ઈંડા જેટલો અથવા કુક્ષી (પેટ)માં સુખપૂર્વક ભરી શકાય તેટલા આહારના બત્રીસમા ભાગ અર્થાત્ કુક્ષીઅંડ જેવડા આઠ કોળિયા ખાનાર સાધુ અલ્પાહારી, બાર કોળિયા ખાનાર સાધુ અપાર્ધાહારી, સોળ કોળિયા ખાનાર અર્ધાહારી, ચોવીસ કોળિયા ખાનાર પ્રામાવમૌદર્ય, એકત્રીસ કોળિયા ખાનાર કિંચિદવમૌદર્ય અને બત્રીસ કોળિયા ખાનાર પ્રમાણાહારી કહેવાય છે. કુક્કુટી અથવા કુક્કુટીનું વ્યાખ્યાન કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે 'કુક્સિતા કુટી કુક્કુટી' અર્થાત્ શરીર. તે શરીરરૂપ કુક્કુટીનું અંડક અર્થાત્ ઈંડા સમાન જે મુખ છે તે કુક્કુટીઅંડક છે. મુખને અંડક કેમ કહેવામાં આવ્યું ? કેમકે ગર્ભમાં સર્વપ્રથમ શરીરનું મુખ બને છે અને પછીથી બાકીનો ભાગ; આથી પ્રથમ નિષ્પન્ન થવાને કારણે મુખને અંડક કહેવામાં આવ્યું છે.^૧

નવમ ઉદ્દેશ :

આ ઉદ્દેશનો મુખ્ય વિષય છે શય્યાતર અર્થાત્ સાગારિકના જ્ઞાતિક, સ્વજન, મિત્ર વગેરે આગંતુકો પાસેથી સંબંધિત આહારના ગ્રહણ-અગ્રહણનો વિવેક તથા સાધુઓની વિવિધ પ્રતિમાઓનું વિધાન. સાગારિકના ઘરની અંદર કે બહાર કોઈ આગંતુક ભોજન કરી રહ્યો હોય અને તે ભોજન સાથે સાગારિકનો સંબંધ હોય અર્થાત્ તેને એમ કહેવામાં આવ્યું હોય કે તારા ખાધા પછી જે કંઈ બચે તેને પાછું સોંપજે તો તે આહારમાંથી સાધુ આગંતુકના આગ્રહ કરવા છતાં પણ કંઈ ન લે. જો તે આહાર સાથે સાગારિકનો કંઈ પણ સંબંધ ન રહી ગયો હોય તો સાધુ તે ગ્રહણ કરી શકે છે. આ જ રીતે સાગારિકના દાસ-દાસી વગેરેના આહારના વિષયમાં પણ સમજવું જોઈએ. ઔષધ વગેરે વિષયમાં પણ એ જ નિયમ છે કે જેનો કોઈ વસ્તુ પર પૂર્ણ અધિકાર હોય તેની જ ઈચ્છાથી તે વસ્તુ ગ્રહણ કરવી જોઈએ.

ભાષ્યકારે પ્રસ્તુત ઉદ્દેશની વ્યાખ્યામાં આદેશ અથવા આવેશ, ચક્રિકા, ગૌલિકા, દૌષિકા, સૌત્રિકા, બોષિકા, કાર્પાસા, ગંધિકાશાલા, શૌણ્ડિકશાલા, આપણ, ભાંડ, ઔષધિ વગેરે પદોનો સમાવેશ કર્યો છે.^૨

પ્રતિમાઓના વિવેચનમાં તત્સમ્બન્ધી કાળ, ત્રિકાપરિમાણ, કરણ અને કરણાન્તર, મોક પ્રતિમાનો શબ્દાર્થ, કલ્યાદિગ્રહણનું પ્રયોજન, મોકનું સ્વરૂપ, મહત્તી મોકપ્રતિમાનું લક્ષણ વગેરે આવશ્યક વાતો પર સંક્ષિપ્ત પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

૧. અષ્ટમ ઉદ્દેશ : ગા. ૩૦૦.

૨. નવમ ઉદ્દેશ : ગા. ૧-૭૩.

૩. ગા. ૭૪-૧૨૮.

દશમ ઉદ્દેશ :

આ ઉદ્દેશમાં યવમધ્ય-પ્રતિમા અને વજ્રમધ્ય-પ્રતિમાની વિધિ પર વિશેષ રૂપે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. પાંચ પ્રકારના વ્યવહારનું વિસ્તૃત વિવેચન કરતાં બાલદીક્ષાની વિધિ પર પણ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. દસ પ્રકારની સેવાનું વર્ણન કરતાં તેનાથી થનારી મહાનિર્જરાનું પણ નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

યવમધ્ય-પ્રતિમાનું સ્વરૂપ બંતાવતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે આ પ્રતિમાને યવ અને ચન્દ્રની ઉપમા આપવામાં આવી છે. જેનો મધ્યભાગ યવ સમાન છે તે યવમધ્યપ્રતિમા છે. તેનો આકાર ચન્દ્ર સમાન હોય છે. વજ્રમધ્ય-પ્રતિમા મધ્યમાં વજ્ર સમાન હોય છે. તેને પણ ચન્દ્રની ઉપમા આપવામાં આવે છે. યવમધ્ય-પ્રતિમા મધ્યમાં વિપુલ — સ્થૂળ હોય છે તથા આદિ અને અંતમાં તનુ — કૃશ હોય છે. જે રીતે શુકલ પક્ષનો ચન્દ્ર કમશઃ વૃદ્ધિ તરફ જઈને ફરી દ્વાસ તરફ આવે છે તે જ રીતે યવમધ્ય-પ્રતિમા પણ કમશઃ ભિક્ષાની વૃદ્ધિ તરફ જતી ફરી દ્વાસ તરફ જાય છે. વજ્રમધ્ય-પ્રતિમામાં ચન્દ્રની ઉપમા બીજી રીતે ઘટિત થાય છે. આમાં બહુલપક્ષનું આદિમાં પ્રહણ થાય છે. જે રીતે કૃષ્ણપક્ષનો ચન્દ્ર પહેલાં કમશઃ દ્વાસને પ્રાપ્ત થાય છે અને પછી કમશઃ વધે છે તે જ રીતે વજ્રમધ્ય-પ્રતિમામાં પણ કમશઃ ભિક્ષાનો દ્વાસ થઈને ફરી તેની વૃદ્ધિ થાય છે. આ જ રીતે આ પ્રતિમા આદિ અને અંતમાં તો સ્થૂળ હોય છે પરંતુ મધ્યમાં કૃશ હોય છે.^૧

વ્યવહાર પાંચ પ્રકારનો છે : આગમ, શ્રુત, આજ્ઞા, ધારણા અને જીત.^૨ આ પાંચે પ્રકારોનું સ્વરૂપવર્ણન જીતકલ્પભાષ્યનો પરિચય આપતી વખતે કરવામાં આવી ચૂક્યું છે આથી અહીં તેની પુનરાવૃત્તિ બિનજરૂરી છે.^૩

નિર્ગ્ન્ય પાંચ પ્રકારના હોય છે : પુલાક, બકુશ, કુશીલ, નિર્ગ્ન્ય અને સ્નાતક. તેમને માટે વિવિધ પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્તોનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રાયશ્ચિત્ત દસ પ્રકારનાં છે : ૧. આલોચના, ૨. પ્રતિકમણ, ૩. મિશ્ર, ૪. વિવેક, ૫. વ્યુત્સર્ગ, ૬. તપ, ૭. છેદ, ૮. મૂલ, ૯. અનવસ્થાપ્ય અને ૧૦. પારંચિત કે પારાચિક. પુલાક માટે આલોચના, પ્રતિકમણ, મિશ્ર, વિવેક, તપ અને વ્યુત્સર્ગ — આ છ પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્ત છે. બકુશ અને કુશીલ માટે બધાં અર્થાત્ દસ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. યથાલન્દ-કલ્પમાં આઠ પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્ત છે (કેમકે તેમાં અનવસ્થાપ્ય અને પારંચિતનો અભાવ છે). નિર્ગ્ન્ય માટે આલોચના અને વિવેક આ બે પ્રાયશ્ચિત્તોનું વિધાન છે. સ્નાતક માટે માત્ર એક પ્રાયશ્ચિત્ત — વિવેકનું વિધાન કરવામાં આવ્યું

૧. દશમ ઉદ્દેશ : ગા. ૩-૫. ૨. ગા. ૫૩.

૩. જીતકલ્પભાષ્ય, ગા. ૭-૬૮૪ તથા પ્રસ્તુત ગ્રંથ, પૃ. ૨૦૩-૨૦૭.

છે. હવે પાંચ પ્રકારના સંયતો માટે પ્રાયશ્ચિત્તોનું વિધાન કરતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે સામાયિકસંયત સ્થવિરકલ્પિકો માટે છેદ અને મૂલ છોડીને બાકીનાં આઠ પ્રાયશ્ચિત્ત — આલોચના, પ્રતિકમણ, મિશ્ર, વિવેક, વ્યુત્સર્ગ, તપ, અનવસ્થાપ્ય અને પારંચિત છે; જિનકલ્પિકો માટે આલોચના, પ્રતિકમણ, મિશ્ર, વિવેક, વ્યુત્સર્ગ અને તપ — આ છ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. છેદોપસ્થાપનીય સંયમમાં સ્થિત સ્થવિરો માટે બધા પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્ત છે; જિનકલ્પિકો માટે આઠ પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્ત છે. પરિહારવિશુદ્ધિક સંયમમાં સ્થિત સ્થવિરો માટે પણ મૂલપર્યન્ત આઠ જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે; જિનકલ્પિકો માટે છેદ અને મૂલ છોડીને છ પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્ત છે. સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાખ્યાત સંયમમાં વિદ્યમાન માટે આલોચના અને વિવેક — આ બે જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.^૧

આગમાદિ પાંચ પ્રકારના વ્યવહારનું સુવિસ્તૃત વવેચન કર્યા પછી ચાર પ્રકારના પુરુષજાતની ચર્ચા શરૂ કરવામાં આવી છે : ૧. અર્થકર, ૨. માનકર, ૩. ઉભયકર અને ૪. નોભયકર. આમાંથી પ્રથમ અને તૃતીયને સફળ માનવામાં આવ્યા છે અને દ્વિતીય અને ચતુર્થને નિષ્ફળ. આ ચારે પ્રકારના પુરુષોનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવા માટે ઉક્કયિની નગરી અને શકરાજાનું દષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું છે.^૨ આ જ રીતે ૧. ગણાર્થકર, ૨. માનકર, ૩. ઉભયકર અને ૪. અનુભયકરનું વર્ણન કર્યા પછી ગણસંગ્રહકર, ગણશોભાકર, ગણશોષિકર વગેરે ચાર-ચાર પ્રકારના પુરુષોનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે.^૩ અંતમાં ત્રણ પ્રકારની સ્થવિરભૂમિ, ત્રણ પ્રકારની શૈક્ષકભૂમિ, આઠ વર્ષથી ઓછી વય ધરાવનારની દીક્ષાનો નિષેધ, આચારપ્રકલ્પ (નિશીથ)નાં અધ્યયનની યોગ્યતા, સૂત્રકૃત વગેરે અન્ય સૂત્રોનાં અધ્યયનની યોગ્યતા, દસ પ્રકારની સેવા વગેરેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.^૪

૧. ગા. ૩૫૨-૩૬૪.

૨. દશમ ઉદ્દેશ : પૃ. ૮૪, ગા. ૧-૭.

૩. ગા. ૧૫-૪૪.

૪. ગા. ૪૫-૧૪૦.

૫૪ પ્રકરણ

ઓઘનિર્યુક્તિ-લઘુભાષ્ય

પ્રસ્તુત પ્રકરણના પ્રારંભમાં ભાષ્યોનો સામાન્ય પરિચય આપતી વખતે અમે આવશ્યકાદિ સૂત્રો પર લખાયેલાં ભાષ્યોનાં જે નામ ગણાવ્યાં છે તેમાંથી નિમ્નલિખિત છ ભાષ્ય પ્રકાશિત થઈ ચૂક્યાં છે : ૧. વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, ૨. જીતકલ્પભાષ્ય, ૩. બૃહત્કલ્પલઘુભાષ્ય, ૪. વ્યવહારભાષ્ય, ૫. ઓઘનિર્યુક્તિલઘુભાષ્ય અને ૬. પિંડનિર્યુક્તિભાષ્ય. આમાંથી પ્રથમ ચારનો વિસ્તૃત પરિચય આપવામાં આવી ગયો છે. ઓઘનિર્યુક્તિલઘુભાષ્ય અને પિંડનિર્યુક્તિભાષ્યની ગાથા-સંખ્યા બહુ મોટી નથી. પ્રથમમાં ૩૨૨ અને દ્વિતીયમાં ૪૬ ગાથાઓ છે. આ ગાથાઓ નિર્યુક્તિઓમાં મિશ્રિતરૂપે ઉપલબ્ધ છે તથા ગણતરીમાં નિર્યુક્તિઓની ગાથાઓથી ઓછી છે. વ્યવહારભાષ્યકારની માફક આ બંને ભાષ્યકારોનાં નામનો પણ કોઈ ઉલ્લેખ નથી મળતો.

ઓઘનિર્યુક્તિલઘુભાષ્ય^૧માં નિમ્ન વિષયોનો સમાવેશ છે : ઓઘ, પિંડ, સમાસ અને સંક્ષેપ એકાર્થક છે; વ્રત, શ્રમણધર્મ, સંયમ, વૈયાવૃત્ય, બ્રહ્મચર્યગુપ્તિ, જ્ઞાનાદિત્રિક, તપ અને ક્રોધનિગ્રહાદિ ચરણ છે; પિંડવિશુદ્ધિ, સમિતિ, ભાવના, પ્રતિમા, ઈન્દ્રિયનિરોધ, પ્રતિલેખના, ગુપ્તિ અને અભિગ્રહ કરણ છે; અનુયોગ ચાર પ્રકારનો હોય છે : ચરણકરણાનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ; ગ્લાન સાધુની પરિચર્યા શા માટે કરવી જોઈએ તથા તેની શું વિધિ છે; ભોજન ગ્રહણની નિર્દોષ વિધિ તથા તત્સમ્બન્ધી યતનાઓ; સાધુઓના વિચરણનો સમય અને તદ્વિષયક મર્યાદાઓ વગેરે; ગ્રામમાં પ્રવેશ તથા શકુનાપશકુનનો વિચાર; સ્થાપનાકુલોની સ્થાપના તથા તેની અનિવાર્યતા; કાયોત્સર્ગ કરવાની વિધિ અને તેના માટે ઉપયુક્ત સ્થાન, આસન વગેરે; ઔપઘાતિકના ત્રણ ભેદ : આત્મૌપઘાતિક,

૧. નિર્યુક્તિ-ભાષ્ય-દ્રોણાચાર્યસૂત્રિતવૃત્તિભૂષિત : પ્રકાશક - શાહ વેણીચન્દ્ર સુરચન્દ્ર, આગમોદય સમિતિ, મહેસાણા, સન્ ૧૯૧૯.

પ્રવચનોપઘાતિક અને સંયમોપઘાતિક; પાત્રલેપની વિધિ, યતનાઓ અને દોષો; ત્રિક્ષાગ્રહણનો ઉપયુક્ત કાળ; ત્રિક્ષાટનની નિર્દોષ વિધિ; દાતાની યોગ્યતા, અયોગ્યતાનો વિવેક; સ્ત્રી-પુરુષનો વિચાર; ગમનાગમન સમયે વિવિધ ઉપકરણ ગ્રહણ કરવાના નિયમો તથા ધર્મરુચિનું દષ્ટાન્ત; આહારનો ઉપભોગ કરવાની નિર્દોષ વિધિ વગેરે.^૧

૧. ભાષ્યગાથા ૧-૩૨૨.

સમમ પ્રકરણ

ઓઘનિર્યુક્તિ-બૃહદ્ભાષ્ય

મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી પાસે ઓઘનિર્યુક્તિ-બૃહદ્ભાષ્યની એક હસ્તલિખિત પ્રતિ છે જેમાં ૨૫૧૭ ગાથાઓ છે, તેમાં નિર્યુક્તિ-ગાથાઓ પણ સમ્મિલિત છે. પ્રારંભમાં નિર્યુક્તિની નિમ્ન ગાથાઓ છે :

અરિહંતે વંદિત્તા ચોદ્દસપુલ્લી તહેવ દસપુલ્લી ।

એકારસંગસુત્તથધારણ સવ્વસાહુ ય ॥ ૧ ॥

ઓહેણ ય નિજ્જુત્તિ વોચ્છં ચરણકરણાણુઓગાતો ।

અપ્પક્કરં મહત્થં અણુગ્ગહત્થં સુવિહિયાણં ॥ ૨ ॥

આ ગાથાઓમાં નિર્યુક્તિકારે અરિહંત, ચતુર્દશપૂર્વી, દશપૂર્વી તથા એકાદશાંગસૂત્રાર્થધારક બધા સાધુઓને નમસ્કાર કરીને ઓઘનિર્યુક્તિ લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ભાષ્યકારે આ જ નિર્યુક્તિની ગાથાઓનાં વિવેચન રૂપે પ્રસ્તુત ભાષ્યનું નિર્માણ કર્યું છે. શ્રંથમાં ભાષ્યકારનાં નામ વગેરે વિષયમાં કોઈ પ્રકારનો ઉલ્લેખ નથી. દ્રોણાચાર્યની વૃત્તિ લઘુભાષ્ય પર છે, બૃહદ્ભાષ્ય પર નહીં.

અષ્ટમ પ્રકરણ

પિંડનિર્યુક્તિ-ભાષ્ય

પિંડનિર્યુક્તિલઘુભાષ્ય^૧માં નિમ્ન વિષયોનું સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યાન છે : 'ગૌણ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, 'પિંડ'નું સ્વરૂપ, લૌકિક અને સામયિકની તુલના, પિંડસ્થાપનાના બે ભેદ : સદ્ભાવસ્થાપના અને અસદ્ભાવસ્થાપના, પિંડનિક્ષેપ અને વાતકાય, આધાકર્મનું સ્વરૂપ, અધઃકર્મતાહેતુ, વિભાગૌદેશિકના ભેદ, મિશ્રજાતનું સ્વરૂપ, સ્વસ્થાનના સ્થાનસ્વસ્થાન, ભાજનસ્વસ્થાન વગેરે ભેદ, સૂક્ષ્મ પ્રાત્નૃતિકાના અપસર્પણ અને ઉત્સર્પણરૂપ બે ભેદ, વિશોષિ અને અવિશોષિની કોટિઓ, ચૂર્ણનું સ્વરૂપ તથા તત્સમ્બન્ધી બે ક્ષુલ્લકોનું દેશાન્ત.^૨

૧. નિર્યુક્તિ-ભાષ્ય-મલયગિરિવિવૃત્તિયુક્ત-પ્રકાશક : દેવચન્દ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્યાર, મુંબઈ, સન્ ૧૯૧૮.
૨. ભાષ્યગાથા ૧-૪૬.

નવમ પ્રકરણ

પંચકલ્પમહાભાષ્ય

આ ભાષ્ય^૧ પંચકલ્પનિર્યુક્તિના વિવેચન રૂપે છે. આમાં કુલ મળીને ૨૬૬૫ ગાથાઓ છે જેમાં માત્ર ભાષ્યની ૨૫૭૪ ગાથાઓ છે. પ્રારંભમાં નિર્યુક્તિકારકૃત નિમ્ન ગાથા છે :

વંદામિ ભદ્રબાહુ ધાર્દ્દિણં ચરિમસગલસુચનાર્ણિ ।
સુત્તસ્સ કારગમિસિં દસાણ કપ્પે ય વવહારે ॥ ૧ ॥

આ ગાથા દશાશ્રુતસ્કંધની નિર્યુક્તિ તથા ચૂર્ણિમાં પણ પ્રારંભમાં જ છે. આ ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરતાં ભાષ્યકારે 'ભદ્રબાહુ'નો અર્થ 'સુંદર બાહુઓવાળો' કહ્યો છે. અન્ય ભદ્રબાહુઓથી પ્રસ્તુત ભદ્રબાહુનું પૃથક્કરણ કરવા માટે 'પ્રાચીન' (ગોત્ર), 'ચરમસકલશ્રુતજ્ઞાની' અને 'દશા-કલ્પ-વ્યવહારસૂત્રકાર' વિશેષણ આપવામાં આવ્યાં છે. એતદ્વિષયક ગાથાઓ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિશેષ મહત્વપૂર્ણ હોવાને કારણે અહીં ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે :

મદ્દ ત્તિ સુંદર ત્તિ ય તુલ્લત્થો જત્થ સુંદરા બાહુ ।
સો હોતિ ભદ્રબાહુ ગોણં જેણં તુ વાલત્તે ॥ ૭ ॥
પાણં લક્ષિજ્જહ પેસલભાવો તુ બાહુજુયલસ્સ ।
ઉવવણ્ણમત્તો ણામં તસ્સેયં મદ્દબાહુ ત્તિ ॥ ૮ ॥
અણ્ણો વિ મદ્દબાહુ વિસેસણં ગોત્તગહ્ણ ધાર્દ્દિણં ।
અણ્ણોસિં પઽવિસિદ્ધે વિસેસણં ચરિમસગલસુત્તં ॥ ૯ ॥
ચરિમો અપચ્છિમો ખલુ ચોદ્દસપુલ્લા ઉ હોતિ સગલસુત્તં ।
સેસાણ વુદાસદ્ધા સુત્તકરજ્ઞયણમેયસ્સ ॥ ૧૦ ॥
કિં તેણ કયં સુત્તં જં મ્મણ્ણતિ તસ્સ કારત્તો સો ઉ ।
મ્મણ્ણતિ ગણધારીર્હિ સન્વસુયં ચેવ પુલ્લકતં ॥ ૧૧ ॥
તત્તો ચ્ચિય ણિજ્જૂઢં અણુગ્ગહદ્ધાય સંપયજત્તીણં ।
સો સુત્તકાર્ણો ખલુ સ મ્મવતિ દસકપ્પવવહારે ॥ ૧૨ ॥

કલ્પ (કલ્પ)નું વ્યાખ્યાન કરતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે કલ્પ બે પ્રકારનો હોય છે : જિનકલ્પ અને સ્થવિરકલ્પ. આ બંને પ્રકારના કલ્પોનો દ્રવ્ય અને ભાવપૂર્વક

૧. આ ભાષ્યની હસ્તલિખિત પ્રત મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીની કૃપાથી પ્રાપ્ત થઈ છે. આ પ્રત મુનિ શ્રીએ વિ.સં. ૧૯૮૩માં લખીને તૈયાર કરી છે.

વિચાર કરવો જોઈએ.^૧ ત્યાર પછી કલ્પ અને અકલ્પ વસ્તુઓનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

કલ્પીઓ અર્થાત્ સાધુઓની જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રરૂપ ત્રિવિધ સંપદાનું વર્ણન કરતાં ભાષ્યકારે પાંચ પ્રકારના ચારિત્રનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે : સામાયિક, છેદોપસ્થાપન, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મરાગ – સૂક્ષ્મસંપરાય અને યથાપ્યાત. આ જ રીતે ચારિત્રના ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને ઔપશમિક – આ ત્રણે ભેદોનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાન બે પ્રકારનું હોય છે : ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક. કેવલજ્ઞાન ક્ષાયિક છે અને બાકીનું જ્ઞાન ક્ષાયોપશમિક છે. દર્શન ત્રણ પ્રકારનું છે : ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક અને ઔપશમિક. ચારિત્રનું પાલન કોણ કરે છે ? નિર્ઋન્ય અને સંયત. નિર્ઋન્ય અને સંયતના પાંચ-પાંચ ભેદ હોય છે :

કસ્મેતં ચારિત્તં ણિયંઠ તહ સંજયાણ તે કતિહા ।

પંચ ણિયંઠા પંચેવ સંજયા હૌતિમે કમસો ॥ ૮૩ ॥

પાંચ પ્રકારના નિર્ઋન્ય આ છે : પુલાક, બકુશ, કુશીલ, નિર્ઋન્ય અને સ્નાતક. સંયતના સામાયિક વગેરે ઉપર્યુક્ત પાંચ ભેદ છે. આ દસ પ્રકારના શ્રમણોના પ્રસ્તુત ભાષ્યમાં બીજા પણ અનેક ભેદ-પ્રભેદો કરવામાં આવ્યાં છે.

‘કલ્પ’ શબ્દનો પ્રયોગ ક્યા-ક્યા અર્થોમાં કરવામાં આવ્યો છે, તેનો વિચાર કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ‘કલ્પ’ શબ્દ નિમ્ન અર્થોમાં પ્રયુક્ત થયો છે : સામર્થ્ય, વર્ણના, કાલ, છેદન, કરણ, ઔપમ્ય અને અધિવાસ :

સામન્થે વળ્ણણા કાલે છેયણે કરણે તહા ।

ઓવમ્મે અહિવાસે ય કપ્પસહો વિયાહિઓ ॥ ૧૫૪ ॥

આ બધાનું ભેદપુરઃસર વિસ્તૃત વિવેચન નવમા પૂર્વમાં કરવામાં આવ્યું છે. પ્રસ્તુત ભાષ્યમાં માત્ર પંચકલ્પ – પાંચ પ્રકારના કલ્પનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન છે. જેમકે ભાષ્યકાર પોતે જ લખે છે :

સો પુણ પંચવિકપ્પો, કપ્પો ઇહ વળ્ણિઓ સમાસેણં ।

વિત્થરત્તો પુવ્વગત્તો, તસ્સં ઇમે હૌતિ ભેદા તુ ॥ ૧૭૪ ॥

પાંચ પ્રકારના કલ્પના ક્રમશઃ છ, સાત, દસ, વીસ અને બેતાલીસ ભેદ છે : છવ્વિહ સત્તવિહે ય, દસવિહ વીસતિવિહે ય બાયાલે ।^૨ છ પ્રકારના કલ્પનો છ પ્રકારે નિક્ષેપ કરવો જોઈએ. તે છ પ્રકારનો નિક્ષેપ છે : નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાલ અને ભાવ.^૩ દ્રવ્યકલ્પ ત્રણ પ્રકારનો છે : જીવ, અજીવ અને મિશ્ર. જીવકલ્પના કરી ત્રણ ભેદ છે : દ્વિપદ, ચતુષ્પદ અને અપદ. પ્રસ્તુત અધિકાર દ્વિપદનો છે અને તેમાં

પણ મનુષ્યદ્વિપદનો. મનુષ્યદ્વિપદમાં પણ કર્મભૂમિજનો અધિકાર અભીષ્ટ છે.^૧ આ મનુજીવકલ્પ છ પ્રકારનો છે : પ્રવાજન, મુંડન, શિક્ષણ, ઉપસ્થાપન, ભોગ અને સંવસન :

પવ્વાવણ મુંડાવણ સિક્ખાવણુવડુ મુંજ સંવસણા ।

એસોત્થ (તુ) જીવકલ્પો, છબ્બેદો હોતિ ણાયલ્લો ॥ ૧૮૬ ॥

ભાષ્યકારે આની પર પર્યાપ્ત પ્રકાશ પાડ્યો છે. પ્રવાજનનું વિવેચન કરતાં જાતિ, કુળ, રૂપ અને વિનયસમ્પન્ન વ્યક્તિને જ પ્રવ્રજ્યા યોગ્ય માની છે. બાળ, વૃદ્ધ, નપુંસક, જડ, ક્લીબ, રોગી, સ્તેન, રાજાપકારી, ઉન્મત્ત, અદર્શી, દાસ, દુષ્ટ, મૂઢ, અજ્ઞાની, જુંગિત, ભયભીત, પલાયિત, નિષ્કાસિત, ગર્ભિણી અને બાલવત્સા — આ વીસ પ્રકારની વ્યક્તિઓને પ્રવ્રજ્યા — દીક્ષા આપવી અકલ્પ્ય છે :

બાલે વુદ્ધે નપુંસે ય, જડ્ઢે કીવે ય વાહિણે ।

તેણે રાયાવગારી ય ઉમ્મત્તે ય અદંસણે ॥ ૨૦૦ ॥

દાસે દુદ્ધે ય મૂઢે ય, અણત્તે જુંગિતેઙ્ઙ ય ।

ઓબદ્ધે ય ભયણે, સેહણિપ્પેઙ્ઙિતેતિ ય ॥ ૨૦૧ ॥

ગુલ્લિવણી બાલવચ્છા ય, પવ્વાવેતું ણ કલ્પણે ।

એસિં પરુવણા દુવિહા, ઉસ્સગવવાયસંજુત્તા ॥ ૨૦૨ ॥

આને જ મળતું આવતું વિધાન નિશીથભાષ્યમાં પણ છે. એતદ્વિષયક અનેક ગાથાઓ બંને ભાષ્યોમાં સમાન છે.^૨

અચિત્ત અર્થાત્ અજીવ-દ્રવ્યકલ્પનું વિવેચન કરતાં આચાર્યે નિમ્નલિખિત સોળ વિષયો પર પ્રકાશ પાડ્યો છે : ૧. આહાર, ૨. ઉપધિ, ૩. ઉપાશ્રય, ૪. પ્રસવણ, ૫. શય્યા, ૬. નિષદા, ૭. સ્થાન, ૮. દંડ, ૯. ચર્મ, ૧૦. ચિલિમિલી, ૧૧. અવલોખનિકા, ૧૨. દંતધાવન, ૧૩. કર્ણશોધન, ૧૪. પિપ્પલક, ૧૫. સૂચી, ૧૬. નખછેદન.^૩

મિશ્ર દ્રવ્યકલ્પનું વિવેચન કરતાં ભાષ્યકારે બતાવ્યું છે કે જીવ અને અજીવના સંયોગ વગેરેથી નિષ્પન્ન કલ્પ મિશ્રકલ્પ કહેવાય છે.^૪ તેના વિવિધ ભંગ હોય છે. અહીં સુધી દ્રવ્યકલ્પનું વ્યાખ્યાન છે.

૧. ગા. ૧૮૨-૪.

૨. તુલના : નિશીથ-ભાષ્ય, ગા. ૩૫૦૬-૦૮.

૩. આહારે ઉવહિમ્મિ ય, ઉવસ્સણે તહ ય પસ્સવણણે ય ।

સેજ્જ ણિસેજ્જદ્ધુણે, ડંઢે ચમ્મે ચિલિમિલી ય ॥ ૭૨૩ ॥

અવલેહણિયા દંતાણ, ધોવણે કણ્ણસોહણે ચેવ ।

પિપ્પલગ સૂતિ ણકકાણ, છેદણે ચેવ સોલસમે ॥ ૭૨૪ ॥

૪. ગા. ૯૦૧.

ક્ષેત્રકલ્પનું સ્વરૂપ બતાવતાં આચાર્યે અર્ધષટ્વિંશતિ (અઢ્ઢછવીસ) અર્થાત્ સાડા પચ્ચીસ દેશોને આર્ધક્ષેત્ર બતાવ્યાં છે જેમાં સાપુઓએ વિચરવું જોઈએ. આ દેશોની સાથે જ તેમની રાજધાનીઓનાં નામ પણ આપ્યાં છે. અહીં એતદ્વિષયક ભાષ્યની છ ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે જેનાથી આર્ધક્ષેત્રીય દેશો અને તેમની રાજધાનીઓનાં નામોની યોગ્ય જાણ થઈ શકશે.

રાયગિહ મગહ ચંપા, અંગા તહ તામલિત્તિ વંગા ય ।
 કંચણપુરં કલિંગા, વારાણસિ ચેવ કાસી ય ॥ ૧૬૧ ॥
 સાણ્ય કોસલા ગયપુરં ચ કુકુ સોરિયં કુસદ્ધા ય ।
 કંપિલ્લ પંચાલા, અહિછત્તા જંગલા ચેવ ॥ ૧૭૦ ॥
 બારવતી ય સુરદ્ધા, મહિલ વિદેહા ય વચ્છ કોસંબી ।
 ગંદિપુરં સંદિભા, મહિલપુરમેવ વલયા ય ॥ ૧૭૧ ॥
 વયરાડવચ્છ વરણા, અચ્છા તહ મત્તિયાવતિ દસણ્ણા ।
 સોત્તિયમતી ય ચેતી, વીતિભયં સિંધુ સોવીરા ॥ ૧૭૨ ॥
 મહુરા ય સુરસેણા, પાવા ભંગી ય માસપુરિવદ્ધા ।
 સાવત્થી ય કુણાલા, કોડીવરિસં ચ લાઢા ય ॥ ૧૭૩ ॥
 સેયવિયાડવિય ણગરી કેતતિઅઢ્ઢં ચ આરિયં મ્મણિતં ।
 જત્થુપ્પત્તિ જિણાણં ચઢ્ઢ્ઠીણં રામકિણ્ણાણં ॥ ૧૭૪ ॥

આર્ધ જનપદો અને તેમની મુખ્ય નગરીઓનાં નામ આ છે :

દેશ	રાજધાની
૧ - મગધ	રાજગૃહ
૨ - અંગ	ચંપા
૩ - વંગ	તામ્રલિત્તિ
૪ - કલિંગ	કાંચનપુર
૫ - કાશી	વારાણસી
૬ - કોસલ	સાકેત
૭ - કુકુ	ગજપુર
૮ - કુશાવર્ત	સૌરિક
૯ - પાંચાલ	કામ્પિલ્ય
૧૦ - જાંગલ	અહિચ્છત્રા
૧૧ - સૌરાષ્ટ્ર	દ્વારવતી
૧૨ - વિદેહ	મિથિલા
૧૩ - વત્સ	કૌશામ્બી
૧૪ - શાંડિલ્ય	નન્દિપુર

દેશ	રાજધાની
૧૫ — મલય	ભદ્લિપુર
૧૬ — મત્સ્ય	વૈરાટપુર
૧૭ — વરણ	અચ્ચપુરી
૧૮ — દશાર્ણ	મૃત્તિકાવતી
૧૯ — ચેદિ	શૌક્તિકાવતી
૨૦ — સિંધુ સૌવીર	વીતિભય
૨૧ — શૂરસેન	મથુરા
૨૨ — ભંગિ	પાપા
૨૩ — વદ્ધ	માસપુરી
૨૪ — કુષ્ણાલ	શ્રાવસ્તી
૨૫ — લાટ	કોટિવર્ષ
૨૫½ — કેક્યાર્ધ	શ્વેતાશ્ચિકા

ક્ષેત્રકલ્પની પછી કાલકલ્પનું વર્ણન કરતાં આચાર્યે નિમ્ન વિષયોનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે : માસકલ્પ, પર્યુષણકલ્પ, વૃદ્ધવાસકલ્પ, પર્યાયકલ્પ, ઉત્સવર્ગ, પ્રતિકમણ, કૃતિકર્મ, પ્રતિલેખન, સ્વાધ્યાય, ધ્યાન, ભિક્ષા, ભક્ત, વિકાર, નિષ્કમણ અને પ્રવેશ.^૧

ભાવકલ્પનાં વર્ણનમાં દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપ, સંયમ, સમિતિ, ગુપ્તિ વગેરેનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.^૨ અહીં સુધી પ્રથમ કલ્પ અંતર્ગત છ પ્રકારના કલ્પોનો અધિકાર છે. ત્યાર પછી કલ્પના સાત ભેદોનું વ્યાખ્યાન શુદ્ધ થાય છે.

સાત પ્રકારના કલ્પમાં નિમ્ન કલ્પોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે : સ્થિતકલ્પ, અસ્થિતકલ્પ, જિનકલ્પ, સ્થવિરકલ્પ, લિંગકલ્પ, ઉપધિકલ્પ અને સંભોગકલ્પ.^૩ ભાષ્યકારે આ બધાનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે.

તૃતીય કલ્પ અંતર્ગત દસ પ્રકારના કલ્પોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે : કલ્પ, પ્રકલ્પ, વિકલ્પ, સંકલ્પ, ઉપકલ્પ, અનુકલ્પ, ઉત્કલ્પ, અકલ્પ, દુષ્કલ્પ અને સુકલ્પ.^૪ પિણ્ડૈષણા, ભાવના, ભિક્ષુપ્રતિમા વગેરે યતિગુણોની વૃદ્ધિ કરવી તે કલ્પ છે. ઉત્સારકલ્પ, લોકાનુયોગ, પ્રથમાનુયોગ, સંગ્રહણી, સંભોગ, શ્રૃંગનાદિત આદિ પ્રકલ્પ છે.^૫ અતિરેક, પરિકર્મ, ભંગોત્પાદના વગેરે વિકલ્પ છે : અતિરેકં પરિકમ્મણ

૧. ગા. ૧૦૨૪-૧૧૩૫. ૨. ગા. ૧૧૩૬-૧૨૬૭. ૩. ગા. ૧૨૬૮.

૪. ગા. ૧૫૧૪.

૫. ઉત્સારકલ્પ લોગાણુઓગ પદમાણુઓગ સંગહણી ।
સંભોગ સિંગણાઇય ઇવમાદી પકલ્પો ડ ॥ ૧૫૩૨ ॥

તહ મંદુપાયણા..... ૧^૧ પ્રકલ્પ સકારણ હોય છે જ્યારે વિકલ્પ નિષ્કારણ હોય છે :
 कारणे पक्वो होती, विक्रवो णिकारणे मुणेयव्वो ॥^૧ સંકલ્પ પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત
 બે પ્રકારનો હોય છે. દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રવિષયક સંકલ્પ પ્રશસ્ત છે. ઈન્દ્રિય-વિષય-
 ક્ષાયવિષયક સંકલ્પ અપ્રશસ્ત છે.^૨ ઉપકલ્પ, ક્રિયા અને ઉપનયન એકાર્થક છે :
 उवकप्पती करेति उवणेइ व होति एगद्धा^૩ । જ્ઞાન અને ચારિત્રથી સમૃદ્ધ પૂર્વાચાર્યોનું
 અનુકરણ કરવું અનુકલ્પ છે.^૪ ઊર્ધ્વકલ્પી હોવું અથવા છિત્રકલ્પી હોવું ઉત્કલ્પ
 કહેવાય છે.^૫ નિષ્કૃત અર્થાત્ કૃપાહીન તથા નિરનુકંપ અર્થાત્ અનુકંપાહીન થઈને
 પ્રવૃત્તિ કરવી અકલ્પ કહેવાય છે.^૬ નિત્ય નિદિત પ્રવૃત્તિ કરવી દુષ્કલ્પ છે.^૭ નિત્ય
 પ્રશંસિત પ્રવૃત્તિ કરવી સુકલ્પ છે.^૮

ચતુર્થ કલ્પ અંતર્ગત નિમ્નલિખિત વીસ કલ્પોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે:
 ૧. નામકલ્પ, ૨. સ્થાપનાકલ્પ, ૩. દ્રવ્યકલ્પ, ૪. ક્ષેત્રકલ્પ, ૫. કાલકલ્પ, ૬.
 દર્શનકલ્પ, ૭. શ્રુતકલ્પ, ૮. અધ્યયનકલ્પ, ૯. ચારિત્રકલ્પ, ૧૦. ઉપધિકલ્પ,
 ૧૧. સંભોગકલ્પ, ૧૨. આલોચનાકલ્પ, ૧૩. ઉપસમ્પદાકલ્પ, ૧૪. ઉદ્દેશકલ્પ,
 ૧૫. અનુજ્ઞાકલ્પ, ૧૬. અધ્વકલ્પ, ૧૭. અનુવાસકલ્પ (સ્થિત અને અસ્થિત),
 ૧૮. જિનકલ્પ, ૧૯. સ્થવિરકલ્પ અને ૨૦. અનુપાલનાકલ્પ. આની નિમ્નોક્ત
 ત્રણ દ્વારગાથાઓ છે :

કપ્પેસુ ણામકપ્પો, ઠવણાકપ્પો ચ દવિયકપ્પો ચ ।
 ચિત્તે કાલે કપ્પો, દંસણકપ્પો ચ સુચકપ્પો ॥ ૧૬૭૦ ॥
 અજ્ઞયણ ચરિત્તમ્પિ ચ, કપ્પો ઠવહી તહેવ સંભોગો ।
 આલોચણ ઉપસંપદ તહેવ ઉદ્દેશણુણ્ણા ॥ ૧૬૭૧ ॥
 અદ્ધાયમ્પિ ચ કપ્પો, અણુવાસે તહ ચ હોઇ ઠિત્તકપ્પો ।
 અદ્ધિત્તકપ્પો ચ તહા, જિણથેર અણુવાલણાકપ્પો ॥ ૧૬૭૨ ॥

ભાષ્યકારે આ વીસ પ્રકારના કલ્પોનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે. પંચમ
 કલ્પના બેતાલીસ ભેદ છે : ૧. દ્રવ્ય, ૨. ભાવ, ૨. તદુભય, ૪. કરણ, ૫.
 વિરમણ, ૬. સદાધાર, ૭. નિર્વેશ, ૮. અંતર, ૯. નયાંતર, ૧૦. સ્થિત, ૧૧.
 અસ્થિત, ૧૨. સ્થાન, ૧૩. જિન, ૧૪. સ્થવિર, ૧૫. પર્યુષણ, ૧૬. શ્રુત, ૧૭.
 ચારિત્ર, ૧૮. અધ્યયન, ૧૯. ઉદ્દેશ, ૨૦. વાચના, ૨૧. પ્રત્યેષણા, ૨૨.
 પરિવર્તના, ૨૩. અનુપ્રેક્ષા, ૨૪. યાત, ૨૫. અધાત, ૨૬. ચીર્ણ, ૨૭. અચીર્ણ;

૧. ગા. ૧૫૯૧. ૨. ગા. ૧૬૦૩. ૩. ગા. ૧૬૨૯-૧૬૩૦.
 ૪. ગા. ૧૬૩૫. ૫. ૧૬૪૨. ૬. ગા. ૧૬૪૯. ૭. ગા. ૧૬૫૯.
 ૮. ગા. ૧૬૬૫. ૯. ગા. ૧૬૬૭.

૨૮. સંધાન, ૨૯. ચ્યવન, ૩૦. ઉપપાત, ૩૧. નિશીથ, ૩૨. વ્યવહાર, ૩૩ ક્ષેત્ર, ૩૪. કાલ, ૩૫. ઉપધિ, ૩૬. સંભોગ, ૩૭. લિંગ, ૩૮. પ્રતિસેવના, ૩૯. અનુવાસ, ૪૦. અનુપાલના, ૪૧. અનુશા, ૪૨. સ્થાપના. આની ચાર દ્વારગાથાઓ છે જેમનું ભાષ્યકારે વિવેચન કર્યું છે :

દલ્લે ભાવે તદુભય કરણે વેરમણનેવ સાહારો ।
 નિલ્લેસ અંતર ણયંતરે ય ઠિય અદ્વિણ્ણે ચેવ ॥ ૨૧૧૨ ॥
 ઠાણ જિણ શ્વેર ધજ્જુસણમેવ સુત્તે ચરિત્તમજ્જયણે ।
 ઉદ્દેસ વાયણ પડિચ્છણા ય પરિયટ્ટણુપ્પેહા ॥ ૨૧૬૩ ॥
 જાયમજ્જાણે ચિણ્ણમચિણ્ણે સંધાણમેસ ચયણે ય ।
 ઉવવાય ણિસીહે ય, વવહારે ચેત્તકાલે ય ॥ ૨૧૬૪ ॥
 ઉવહી સંભોગે લિંગકપ્પ પડિસેવણા ય અણુવાસે ।
 અણુપાલણા અણુણ્ણા, ઠવણાકપ્પે ય બોધલ્લે ॥ ૨૧૬૫ ॥

આ રીતે પાંચ પ્રકારના કલ્પોનું વિવેચન કર્યા પછી પ્રસ્તુત ભાષ્ય જેનું નામ પંચકલ્પમહાભાષ્ય છે અને જેમાં પંચકલ્પલઘુભાષ્યનો સમાવેશ છે, સમાપ્ત થાય છે. પ્રતના અંતે ભાષ્ય તથા ભાષ્યકારનાં નામનો આ રીતે ઉલ્લેખ છે : મહત્પચ્ચકલ્પભાષ્યં સંઘદાસક્ષમાશ્રમણવિરચિત્તં સમાપ્તમિતિ । ભાષ્યનું કલેવર — પ્રમાણ બતાવતાં કહેવામાં આવ્યું છે : ગાહગેણં પંચવીસસયાઈં ચઉહત્તયઈં । સિલોયગ્ગણં એગતીસસયાદિ પંચતીસાણિ । આ ભાષ્ય ૨૫૭૪ ગાથાપ્રમાણ અથવા ૩૧૩૫ શ્લોકપ્રમાણ છે.

દસમ પ્રકરણ

બૃહત્કલ્પ-બૃહદ્ભાષ્ય

નામથી જ સ્પષ્ટ છે કે આ ભાષ્ય બૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્યથી આકારમાં મોટું છે. દુર્ભાગ્યે આ અપૂર્ણ જ ઉપલબ્ધ છે.^૧ આમાં પીઠિકા અને પ્રારંભના બે ઉદ્દેશો તો પૂર્ણ છે પરંતુ તૃતીય ઉદ્દેશ અપૂર્ણ છે. અંતના ત્રણ ઉદ્દેશો અનુપલબ્ધ છે. આચાર્ય ક્ષેમકીર્તિની ટીકાથી સ્પષ્ટ છે કે ભાષ્યનો આ અંશ રચવામાં અવશ્ય આવ્યો છે.^૨ પ્રસ્તુત ભાષ્યમાં લઘુભાષ્ય સમાવિષ્ટ છે.

લઘુભાષ્યની પ્રથમ ગાથા છે :

કારુણ નમોક્કારં, તિત્થયસણં તિલોગમહિયાણં ।

કમ્પવ્વહારણં, વક્ષાણવિર્હિં પવક્ષામિ ॥ ૧ ॥

બૃહદ્ભાષ્યની પ્રથમ ગાથા છે :

કારુણ નમોક્કારં, તિત્થકરણં તિલોકમહિતાણં ।

કમ્પવ્વહારણં, વક્ષાણવિર્ધિં પવક્ષામિ ॥ ૧ ॥

આ બંને ગાથાઓમાં ક્યાંક-ક્યાંક અક્ષરભેદ અર્થાત્ અક્ષર-પરિવર્તન છે. આ જ પ્રકારનું પરિવર્તન અન્ય ગાથાઓમાં પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

લઘુભાષ્યની બીજી ગાથા છે :

સક્કયપાયયવગાણ વિભાસા જત્થ જુજ્જતે જં તુ ।

અજ્ઝયણનિસ્તાણિ ચ, વક્ષાણવિહી ચ અણુઓગો ॥ ૨ ॥

આ ગાથા બૃહદ્ભાષ્યમાં ઘણી દૂર છે.^૩ લગભગ સો ગાથાઓ પછી આ ગાથા આપવામાં આવી છે. વચ્ચેની આ બધી ગાથાઓ પ્રથમ ગાથાના વિવેચન રૂપે છે. બૃહદ્ભાષ્યમાં ઉપર્યુક્ત ગાથા કેટલાક પરિવર્તન સાથે આ મુજબ છે :

સબ્ભગપાયતવયગાણ વિભાસા જચ્છ કુજ્જતે જાતુ ।

અબ્ભયણિસ્તાણિય વત્તવ્વાઈં જહાકમસો ॥

૧. આ ભાષ્ય મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીની અસીમ કૃપાથી હસ્તલિખિતરૂપે પ્રાપ્ત થયું તેથી મુનિ શ્રીનો અત્યંત આભારી છું.
૨. આહ ચ બૃહદ્ભાષ્યકૃત્ — રત્તિં દવપરિવાસે, લહુગા દોસા હવંત જેગવિહ્વ । — બૃહત્કલ્પલઘુભાષ્ય, ગા. ૫૧૮૧ની વ્યાખ્યા (ઉદ્દેશ ૫, પૃ. ૧૫૮૦).
૩. પૃ. ૧૪.

આ ગાથામાં કેટલીક અશુદ્ધિઓ છે. આ પ્રકારની અનેક અશુદ્ધિઓ પ્રસ્તુત પ્રતમાં ભરેલી પડી છે. આ દોષ પ્રસ્તુત પ્રતનો નથી પરંતુ તેની મૂળ પ્રતનો છે જેની આ પ્રતિલિપિ છે.

બૃહદ્ભાષ્યના પ્રારંભમાં એવી કેટલીક ગાથાઓ છે જે લઘુભાષ્યમાં પાછળ આવે છે. ઉદાહરણ રૂપે કેટલીક ગાથાઓ અહીં ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે :

કડકરણં દવ્વે સાસણં તુ સચ્ચેવ દવ્વતો આણા ।
 દવ્વનિમિત્તં વુભયં દોણહ વિ ભાવે ઇમં ચેવ ॥ ૩૬ ॥
 દવ્વવતી દવ્વાતિ જાતિ ગહિતાતિ મુંચતિ ણ તાવ ।
 આરાહણિ દવ્વસ્સ તુ દોણહ વિ પડિપક્કહે ભાવવઈ ॥ ૩૭ ॥
 દવ્વાણ દવ્વભૂતો દવ્વઢ્ઠાએ વ વેજ્જમાતીયા ।
 અથ દવ્વે ઉવદેસો પળવણા આગમો ચેવ ॥ ૩૮ ॥
 અણુયોગો (ય ણિયોગો) ભાસ વિભાસા ય વત્તિયં ચેવ ।
 એતે અણુયોગસ્સ તુ ણામા એગઢ્ઠિયા પંચ ॥ ૪૧ ॥

— બૃહત્કલ્પ-બૃહદ્ભાષ્ય, પૃ. ૫-૬ (સંશોધિત)

કડકરણં દવ્વે સાસણં તુ દવ્વે ચ દવ્વઓ આણા ।
 દવ્વનિમિત્તં વુભયં, દુન્નિ વિ ભાવે ઇમં ચેવ ॥ ૧૮૪ ॥
 દવ્વવતી દવ્વાઈં ગહિયાઈં મુંચઈં ન તાવ ।
 આરાહણિ દવ્વસ્સ વિ, દોહિ વિ ભાવસ્સ પડિવક્કહો ॥ ૧૮૫ ॥
 દવ્વાણ દવ્વભૂઓ, દવ્વઢ્ઠાએ વ વિજ્જમાઈયા ।
 અથ દવ્વે ઉવએસો, પલ્લવણા આગમે ચેવ ॥ ૧૮૬ ॥
 અણુયોગો ય નિયોગો, ભાસ વિભાસા ય વત્તિયં ચેવ ।
 એએ અણુઓગસ્સ ડ, નામા એગઢ્ઠિયા પંચ ॥ ૧૮૭ ॥

— બૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્ય, ભા. ૧.

ઉપર્યુક્ત ગાથાઓથી એ સ્પષ્ટ છે કે બંને ભાષ્યોની કેટલીક ગાથાઓમાં ક્યાંક-ક્યાંક આગળ-પાછળ હેરફેર પણ થઈ છે. બૃહદ્ભાષ્યકારે લઘુભાષ્યની કેટલીક ગાથાઓ કોઈ વ્યાખ્યાન વગર એમની એમ જ પોતાના ભાષ્યમાં ઉદ્ધૃત કરી છે. જેમનું વ્યાખ્યાન કરવું તેમને આવશ્યક પ્રતીત ન થયું તે ગાથાઓના વિષયમાં તેમણે આ જ નીતિ અપનાવી છે. ઉદાહરણ તરીકે લઘુભાષ્યની નામ અને સ્થાપના મંગલવિષયક છઠ્ઠી, સાતમી અને આઠમી આ ત્રણ ગાથાઓ બૃહદ્ભાષ્યમાં ક્રમશઃ એક સાથે આપવામાં આવી છે. આનું બૃહદ્ભાષ્યકારે તે પ્રસંગ પર કોઈ વધારાનું વિવેચન નથી કર્યું. દ્રવ્યમંગલવિષયક નવમી ગાથાના વિષયમાં આ વાત નથી. આ

ગાથાના વ્યાખ્યાન રૂપે બૃહદ્ભાષ્યકારે ચાર નવી ગાથાઓની રચના કરી છે.^૧ આ પ્રમાણે બૃહદ્ભાષ્યમાં લઘુભાષ્યના વિષયોનો જ વિસ્તારપૂર્વક વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આવી સ્થિતિમાં પૂરું બૃહદ્ભાષ્ય એક વિશાળકાય ગ્રન્થ હોવો જોઈએ જેનું કલેવર લગભગ પંદર હજાર ગાથાઓ જેટલું હોય. અપૂર્ણ ઉપલબ્ધ પ્રતનું કલેવર પૂરા ગ્રન્થનું લગભગ અડધું છે, અનુમાને સાત હજાર ગાથાપ્રમાણ છે. આ ગાથાઓ લઘુભાષ્યની ગાથાઓ (ત્રણ ઉદ્દેશ)થી લગભગ બમણી છે. લગભગ આટલી જ ગાથાઓ અનુપલબ્ધ અંશમાં પણ હશે, તેવું અનુમાન કરી શકાય છે.

બૃહદ્ભાષ્યની પ્રતમાં જે અક્ષરપરિવર્તન દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેનાં કેટલાંક રૂપો નીચે આપવામાં આવ્યાં છે :^૨

પ્રચલિત રૂપ

પરિવર્તિત રૂપ

ળ-	—	—	—મ
ળ્ળ-	—	—	—સ્સ
ઘિ-	—	—	—વિ
ઙ-	—	—	—જ
ઘા અથવા હા	—	—	—હ્હા
વ-	—	—	—વ
ત-	—	—	—ન
હ-	—	—	—ધ
ત-	—	—	—વં

૧. પૃ. ૧૮-૯.

૨. મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજ્ઞાના અધ્યયનના આધારે.

૩. નિશીથભાષ્યના પરિચય માટે આગળ નિશીથચૂર્ણિનો પરિચય જુઓ.

યૂર્ણિઓ

પ્રથમ પ્રકરણ

યૂર્ણિઓ અને યૂર્ણિકાર

આગમોની પ્રાચીનતમ પંઘાત્મક વ્યાખ્યાઓ નિર્યુક્તિઓ અને ભાષ્યો રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. તે બધી પ્રાકૃતમાં છે. જૈનાચાર્યો આ પંઘાત્મક વ્યાખ્યાઓથી જ સંતુષ્ટ થનાર ન હતા. તેમને તે જ સ્તરની ગંઘાત્મક વ્યાખ્યાઓની પણ આવશ્યકતા પ્રતીત થઈ. આ આવશ્યકતાની પૂર્તિ રૂપે જૈન આગમો પર પ્રાકૃત અથવા સંસ્કૃતમિશ્રિત પ્રાકૃતમાં જે વ્યાખ્યાઓ રચવામાં આવી છે, તે યૂર્ણિઓ રૂપે પ્રસિદ્ધ છે. આગમેતર સાહિત્ય પર પણ કેટલીક યૂર્ણિઓ રચવામાં આવી, પરંતુ તે આગમોની યૂર્ણિઓની તુલનામાં ખૂબ ઓછી છે. ઉદાહરણ માટે કર્મપ્રકૃતિ, શતક વગેરેની યૂર્ણિઓ ઉપલબ્ધ છે :

યૂર્ણિઓ :

નિમ્નલિખિત આગમ-ગ્રન્થો પર આચાર્યોએ યૂર્ણિઓ લખી છે : ૧. આચારાંગ, ૨. સૂત્રકૃતાંગ, ૩. વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ (ભગવતી), ૪. જીવાભિગમ, ૫. નિશીથ, ૬. મહાનિશીથ, ૭. વ્યવહાર, ૮. દશાશ્રુતસ્કન્ધ, ૯. બૃહત્કલ્પ, ૧૦. પંચકલ્પ, ૧૧. ઓઘનિર્યુક્તિ, ૧૨. જીતકલ્પ, ૧૩. ઉત્તરાધ્યયન, ૧૪. આવશ્યક, ૧૫. દશવૈકાલિક, ૧૬. નન્દી, ૧૭. અનુયોગદ્વાર, ૧૮. જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ. નિશીથ અને જીતકલ્પ પર બે-બે યૂર્ણિઓ લખવામાં આવી, પરંતુ વર્તમાનમાં એક-એક જ ઉપલબ્ધ છે. અનુયોગદ્વાર, બૃહત્કલ્પ તથા દશવૈકાલિક પર પણ બે-બે યૂર્ણિઓ છે.

યૂર્ણિઓની રચનાનો કયો ક્રમ છે એ વિષયમાં નિશ્ચિતરૂપે કંઈ નથી કહી શકાતું. યૂર્ણિઓમાં ઉલ્લિખિત એક-બીજાનાં નામના આધારે ક્રમનિર્ધારણનો પ્રયત્ન કરી શકાય છે. શ્રી આનન્દસાગરસૂરિના મતે જિનદાસગણિકૃત નિમ્નલિખિત યૂર્ણિઓનો રચનાક્રમ આ પ્રકારે છે : નન્દીયૂર્ણિ, અનુયોગદ્વારયૂર્ણિ, આવશ્યકયૂર્ણિ, દશવૈકાલિકયૂર્ણિ, ઉત્તરાધ્યયનયૂર્ણિ, આચારાંગયૂર્ણિ, સૂત્રકૃતાંગયૂર્ણિ અને વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિયૂર્ણિ.^૧

૧. આર્હત આગમોની યૂર્ણિઓ અને તેનું મુદ્રણ-સિદ્ધયક, ભા. ૯, અં. ૮, પૃ. ૧૬૫.

આવશ્યકયૂર્ષિમાં ઓધનિર્યુક્તિયૂર્ષિનો ઉલ્લેખ છે.^૧ આથી પ્રતીત થાય છે કે ઓધનિર્યુક્તિયૂર્ષિ આવશ્યકયૂર્ષિની પૂર્વે રચવામાં આવી છે. દશવૈકાલિકયૂર્ષિમાં આવશ્યકયૂર્ષિનો નામોલ્લેખ છે^૨ જેનાથી એમ સાબિત થાય છે કે આવશ્યકયૂર્ષિ દશવૈકાલિકયૂર્ષિ પૂર્વની રચના છે. ઉત્તરાધ્યયનયૂર્ષિમાં દશવૈકાલિકયૂર્ષિનો નિર્દેશ છે^૩ જેનાથી પ્રકટ થાય છે કે દશવૈકાલિકયૂર્ષિ ઉત્તરાધ્યયનયૂર્ષિની પહેલાં લખવામાં આવી છે. અનુયોગદ્વારયૂર્ષિમાં નંદીયૂર્ષિનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે^૪ જેનાથી સાબિત થાય છે કે નંદીયૂર્ષિની રચના અનુયોગદ્વારયૂર્ષિની પૂર્વે થઈ છે. આ ઉલ્લેખોને જોતાં શ્રી આનન્દસાગરસૂરિના મતનું સમર્થન કરવું અનુચિત નથી. હા, ઉપર્યુક્ત રચના-ક્રમમાં અનુયોગદ્વારયૂર્ષિ પછી તથા આવશ્યકયૂર્ષિની પહેલાં ઓધનિર્યુક્તિયૂર્ષિનો પણ સમાવેશ કરી લેવો જોઈએ, કેમકે આવશ્યકયૂર્ષિમાં ઓધનિર્યુક્તિયૂર્ષિનો ઉલ્લેખ છે જે આવશ્યકયૂર્ષિની પહેલાંની રચના છે.

ભાષાની દૃષ્ટિએ નંદીયૂર્ષિ મુખ્યત્વે પ્રાકૃતમાં છે. તેમાં સંસ્કૃતનો બહુ ઓછો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. અનુયોગદ્વારયૂર્ષિ પણ મુખ્યરૂપે પ્રાકૃતમાં જ છે, જેમાં અહીં-તહીં સંસ્કૃતના શ્લોક અને ગદ્યાંશ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યાં છે. જિનદાસકૃત દશવૈકાલિકયૂર્ષિની ભાષા મુખ્યત્વે પ્રાકૃત છે, જ્યારે અગસ્ત્યસિંહકૃત દશવૈકાલિકયૂર્ષિ પ્રાકૃતમાં જ છે. ઉત્તરાધ્યયનયૂર્ષિ સંસ્કૃતમિશ્રિત પ્રાકૃતમાં છે. આમાં અનેક સ્થાનો પર સંસ્કૃતના શ્લોકો ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યાં છે. આચારાંગયૂર્ષિ પ્રાકૃત-પ્રધાન છે, જેમાં અહીં-તહીં સંસ્કૃતના શ્લોક પણ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે. સૂત્રકૃતાંગયૂર્ષિની ભાષા તથા શૈલી આચારાંગયૂર્ષિ જેવી છે. એમાં સંસ્કૃતનો પ્રયોગ અન્ય યૂર્ષિઓની અપેક્ષાએ અધિક માત્રામાં થયો છે. જીતકલ્પયૂર્ષિમાં પ્રારંભથી અંત સુધી પ્રાકૃતનો જ પ્રયોગ છે. તેમાં જેટલાં ઉદ્ધરણ છે તે બધા પ્રાકૃત-ગ્રન્થોનાં જ છે. આ દૃષ્ટિએ આ યૂર્ષિ અન્ય યૂર્ષિઓથી વિલક્ષણ છે. નિશીથવિશેષયૂર્ષિ અલ્પ-સંસ્કૃતમિશ્રિત પ્રાકૃતમાં છે. દશાશ્વત્કન્ધયૂર્ષિ પ્રધાનપણે પ્રાકૃતમાં છે. બૃહત્કલ્પયૂર્ષિ સંસ્કૃતમિશ્રિત પ્રાકૃતમાં છે.

યૂર્ષિકાર :

યૂર્ષિકાર રૂપે મુખ્યત્વે જિનદાસગણિ મહત્તરનું નામ પ્રસિદ્ધ છે. તેમણે વસ્તુતઃ કેટલી યૂર્ષિઓ લખી છે, તેનો કોઈ નિશ્ચિત ઉત્તર આપી નથી શકાતો. પરંપરાથી નિન્માંકિત યૂર્ષિઓ જિનદાસગણિ મહત્તરની કહેવામાં આવે છે : નિશીથવિશેષયૂર્ષિ,

૧. આવશ્યકયૂર્ષિ (પૂર્વભાગ), પૃ. ૩૪૧. ૨. દશવૈકાલિકયૂર્ષિ, પૃ. ૭૧.

૩. ઉત્તરાધ્યયનયૂર્ષિ, પૃ. ૨૭૪. ૪. અનુયોગદ્વારયૂર્ષિ, પૃ. ૧.

નન્દીયૂર્ણિ, અનુયોગદ્વારયૂર્ણિ, આવશ્યકયૂર્ણિ, દશવૈકાલિકયૂર્ણિ, ઉત્તરાધ્યયનયૂર્ણિ અને સૂત્રકૃતાંગયૂર્ણિ. ઉપલબ્ધ જીતકલ્પયૂર્ણિ સિદ્ધસેનસૂરિની કૃતિ છે. બૃહત્કલ્પયૂર્ણિકારનું નામ પ્રલમ્બસૂરિ છે.^૧ આચાર્ય જિનભદ્રની કૃતિઓમાં એક યૂર્ણિનો પણ સમાવેશ છે. આ યૂર્ણિ અનુયોગદ્વારના અંગુલ પદ પર છે જે જિનદાસની અનુયોગદ્વારયૂર્ણિમાં અક્ષરશઃ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે.^૨ આ જ રીતે દશવૈકાલિકસૂત્ર પર પણ એક બીજી યૂર્ણિ છે. તેના રચયિતા અગસ્ત્યસિંહ છે. અન્ય યૂર્ણિકારોના નામો અજ્ઞાત છે.

જિનદાસગણિ મહત્તરના જીવન-ચરિત્ર સંબંધિત વિશેષ સામગ્રી ઉપલબ્ધ નથી. નિશીથવિશેષયૂર્ણિના અંતમાં યૂર્ણિકારનું નામ જિનદાસ બતાવવામાં આવ્યું છે તથા પ્રારંભમાં તેમના વિદ્યાગુરુ રૂપે પ્રદ્યુમ્ન ક્ષમાશ્રમણના નામનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. ઉત્તરાધ્યયનયૂર્ણિના અંતે યૂર્ણિકારનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે પરંતુ તેમનાં નામનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ નથી કરવામાં આવ્યો. તેમાં તેમના ગુરુનું નામ વાણિજયકુડીન, કોટિકગણીય, વજ્રશાખીય ગોપાલગણિ મહત્તર બતાવવામાં આવ્યું છે. નન્દીયૂર્ણિના અંતમાં યૂર્ણિકારે પોતાનો જે પરિચય આપ્યો છે તે અસ્પષ્ટ રૂપે ઉપલબ્ધ છે. જિનદાસના સમયના વિષયમાં એટલું કહી શકાય કે તેઓ ભાષ્યકાર આચાર્ય જિનભદ્ર પછી તથા ટીકાકાર આચાર્ય હરિભદ્રની પહેલાં થયા હતા કેમકે આચાર્ય જિનભદ્રના ભાષ્યની અનેક ગાથાઓનો ઉપયોગ તેમની યૂર્ણિઓમાં થયો છે, જ્યારે આચાર્ય હરિભદ્રે પોતાની ટીકાઓમાં તેમની યૂર્ણિઓનો પૂરો ઉપયોગ કર્યો છે. આચાર્ય જિનભદ્રનો સમય વિક્રમ સંવત્ ૬૦૦-૬૬૦ની આસપાસ છે^૩ તથા આચાર્ય હરિભદ્રનો સમય વિ.સં. ૭૫૭-૮૨૭ની વચ્ચેનો રહ્યો છે.^૪ આવી સ્થિતિમાં જિનદાસગણિ મહત્તરનો સમય વિ.સં. ૬૫૦-૭૫૦ની વચ્ચે માનવો જોઈએ. નન્દીયૂર્ણિનાં અંતમાં તેનો રચનાકાળ શક સંવત્ ૫૮૮ અર્થાત્ વિ.સં. ૭૩૩ નિર્દિષ્ટ છે.^૫ તેનાથી પણ એ જ સિદ્ધ થાય છે.

ઉપલબ્ધ જીતકલ્પયૂર્ણિના કર્તા સિદ્ધસેનસૂરિ છે. પ્રસ્તુત સિદ્ધસેન, સિદ્ધસેનદિવાકરથી જુદા જ કોઈ આચાર્ય છે. આનું કારણ એ છે કે સિદ્ધસેન દિવાકર જીતકલ્પકાર આચાર્ય જિનભદ્રના પૂર્વવર્તી છે. પ્રસ્તુત યૂર્ણિની એક વ્યાખ્યા

૧. જૈન ગ્રંથાવલી, પૃ. ૧૨, ટિ. ૫. ૨. ગણધરવાદ, પૃ. ૨૧૧.

૩. ગણધરવાદ, પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૨-૩.

૪. જૈન આગમ, પૃ. ૨૭.

૫. A History of the Canonical Literature of Jainas, પૃ. ૧૮૧; નન્દીસૂત્ર-યૂર્ણિ (પ્રા. ટે. સો.), પૃ. ૮૩.

(વિષમપદવ્યાખ્યા) શ્રીચન્દ્રસૂરિએ વિ.સં. ૧૨૨૭માં પૂર્ણ કરી છે આથી ચૂર્ણિકાર સિદ્ધસેન વિ.સં. ૧૨૨૭ની પહેલાં હોવા જોઈએ. આ સિદ્ધસેન કોણ હોઈ શકે છે, તેની સંભાવનાનો વિચાર કરતાં પં. દલસુખ માલવણિયા લખે છે કે આચાર્ય જિનભદ્રના પશ્ચાત્વર્તી તત્ત્વાર્થભાષ્ય-વ્યાખ્યાકાર સિદ્ધસેનગણિ અને ઉપમિતિભવપ્રપંચકથાના લેખક સિદ્ધર્ષિ અથવા સિદ્ધવ્યાખ્યાનિક - આ બે પ્રસિદ્ધ આચાર્ય તો પ્રસ્તુત ચૂર્ણિના લેખક જણાતા નથી, કેમકે આ ચૂર્ણિ ભાષાનો પ્રશ્ન ગૌણ ગણીને જોવામાં આવે તો પણ કહેવું પડશે કે બહુ સરળ શૈલીમાં રચવામાં આવી છે, જ્યારે ઉપર્યુક્ત બંને આચાર્યોની શૈલી અત્યંત ક્લિષ્ટ છે. બીજી વાત એ છે કે આ બંને આચાર્યોની કૃતિઓમાં આની ગણતરી પણ નથી કરવામાં આવતી. આનાથી પ્રતીત થાય છે કે પ્રસ્તુત સિદ્ધસેન કોઈ અન્ય જ હોવા જોઈએ. એવું પ્રતીત થાય છે કે આચાર્ય જિનભદ્રકૃત બૃહત્કેત્રસમાસની વૃત્તિના રચયિતા સિદ્ધસેનસૂરિ પ્રસ્તુત ચૂર્ણિના પણ કર્તા હોવા જોઈએ કેમકે તેમણે ઉપર્યુક્ત વૃત્તિ વિ.સં. ૧૧૯૨માં પૂર્ણ કરી હતી. બીજી વાત એ છે કે આ સિદ્ધસેન સિવાય અન્ય કોઈ સિદ્ધસેનનું આ સમયની આસપાસ હોવાનું જણાતું નથી. આવી સ્થિતિમાં બૃહત્કેત્રસમાસની વૃત્તિના કર્તા અને પ્રસ્તુત ચૂર્ણિના લેખક સંભવતઃ એક જ સિદ્ધસેન છે. જો એમ જ હોય તો માનવું પડશે કે ચૂર્ણિકાર સિદ્ધસેન ઉપકેશગચ્છના હતા તથા દેવગુપ્તસૂરિના શિષ્ય તથા યશોદેવસૂરિના ગુરુભાઈ હતા. આ જ યશોદેવસૂરિએ તેમને શાસ્ત્રાર્થ શીખવ્યો હતો.^૧

ઉપર્યુક્ત માન્યતા પર પોતાનો મત પ્રકટ કરતાં પં. શ્રી સુખલાલજી લખે છે કે જીતકલ્પ એક આગમિક ગ્રંથ છે. આ જોતાં એવું પ્રતીત થાય છે કે તેની ચૂર્ણિના કર્તા કોઈ આગમિક હોવા જોઈએ. આ જ પ્રકારના એક આગમિક સિદ્ધસેન ક્ષમાશ્રમણનો નિર્દેશ પંચકલ્પચૂર્ણિ તથા હારિભદ્રીયવૃત્તિમાં છે. સંભવ છે કે જીતકલ્પચૂર્ણિના લેખક પણ આ જ સિદ્ધસેન ક્ષમાશ્રમણ હોય.^૨ જ્યાં સુધી એતદ્વિષયક નિશ્ચિત પ્રમાણ ઉપલબ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી પ્રસ્તુત ચૂર્ણિકાર સિદ્ધસેનસૂરિના વિષયમાં નિશ્ચિત રૂપે વિશેષ કંઈ નથી કહી શકાતું.

પં. દલસુખ માલવણિયાએ નિશીથ-ચૂર્ણિની પ્રસ્તાવનામાં સંભાવના કરી છે કે આ સિદ્ધસેન આચાર્ય જિનભદ્રના સાક્ષાત્ શિષ્ય હોય. એવું એટલા માટે સંભવિત છે કે જીતકલ્પભાષ્ય-ચૂર્ણિનું મંગલ આ વાતની પુષ્ટિ કરે છે. સાથે જ એ પણ સંભાવના છે કે બૃહત્કલ્પ, વ્યવહાર અને નિશીથ ભાષ્યના કર્તા પણ તેઓ હોય.^૩

૧. ગણપરવાદ : પ્રસ્તાવના, પૃ. ૪૪. ૨. એજન, વૃદ્ધિપત્ર, પૃ. ૨૧૧.

૩. નિશીથસૂત્ર (સન્મતિ જ્ઞાનપીઠ), ભા. ૪ : પ્રસ્તાવના, પૃ. ૩૮માંથી.

બૃહત્કલ્પયૂર્ણિકાર પ્રલંબસૂરિના જીવન-ચરિત્ર પર પ્રકાશ પાડનારી કોઈ સામગ્રી ઉપલબ્ધ નથી. તાડપત્ર પર લખેલી પ્રસ્તુત યૂર્ણિની એક પ્રતિનો લેખન-સમય વિ.સં. ૧૩૩૪ છે.^૧ આથી એટલું નિશ્ચિત છે કે પ્રલંબસૂરિ વિ.સં. ૧૩૩૪ની પહેલાં થયા છે. હોઈ શકે કે તેઓ યૂર્ણિકાર સિદ્ધસેનના સમકાલીન હોય અથવા તેમનાથી પણ પહેલાં થયા હોય.

દશવૈકાલિકયૂર્ણિકાર અગસ્ત્યસિંહ કોટિગણીય વજ્રસ્વામીની શાખાના એક સ્થવિર છે. તેમના ગુરુનું નામ ઋષિગુપ્ત છે. તેમના સમય વગેરે વિષયમાં પ્રકાશ પાડનારી કોઈ સામગ્રી ઉપલબ્ધ નથી. હા, એટલું અવશ્ય કહી શકાય કે તેમની યૂર્ણિ અન્ય યૂર્ણિઓથી વિશેષ પ્રાચીન નથી. આમાં તત્વાર્થસૂત્ર વગેરેનાં સંસ્કૃત ઉદ્ધરણ પણ છે. યૂર્ણિના પ્રારંભમાં જ 'સમ્યાદર્શનજ્ઞાન.....'(તત્વા. અ. ૧, સૂ. ૧) સૂત્ર ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યું છે. શૈલી વગેરેની દૃષ્ટિએ યૂર્ણિ સરળ છે.

૧. જૈન ગ્રંથાવલી, પૃ. ૧૨-૩, ટિ. ૫.

દ્વિતીય પ્રકરણ

નન્દીચૂર્ણ

આ ચૂર્ણ^૧ મૂલસૂત્રાનુસારી છે તથા મુખ્યત્વે પ્રાકૃતમાં લખવામાં આવી છે. આમાં અહીં-તહીં સંસ્કૃતનો પ્રયોગ જરૂર છે પરંતુ તે નહીં બરાબર છે. આની વ્યાખ્યાનશૈલી સંક્ષિપ્ત તથા સારગ્રાહી છે. આમાં સર્વપ્રથમ જિન અને વીરસ્તુતિની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે, તદનન્તર સંઘસ્તુતિની. મૂલ ગાથાઓનું અનુસરણ કરતાં આચાર્યે તીર્થકરો, ગણધરો અને સ્થવિરોની નામાવલી પણ આપી છે. ત્યાર પછી ત્રણ પ્રકારની પર્યટ્ તરફ સંકેત કરતાં જ્ઞાનચર્યા શરૂ કરી છે. જૈનાગમોમાં પ્રસિદ્ધ આત્મિનિબોધિક (મતિ), શ્રુત, અવધિ, મન:પર્યય અને કેવલ — આ પાંચ પ્રકારના જ્ઞાનોનું સ્વરૂપ-વર્ણન કરીને આચાર્યે પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષની સ્વરૂપ-ચર્યા કરી છે. કેવલજ્ઞાનની ચર્યા કરતાં ચૂર્ણિકારે પંદર પ્રકારના સિદ્ધોનું પણ વર્ણન કર્યું છે : ૧. તીર્થસિદ્ધ, ૨. અતીર્થસિદ્ધ, ૩. તીર્થકરસિદ્ધ, ૪. અતીર્થકરસિદ્ધ, ૫. સ્વયંબુદ્ધસિદ્ધ, ૬. પ્રત્યેકબુદ્ધસિદ્ધ, ૭. બુદ્ધબોધિતસિદ્ધ, ૮. સ્ત્રીલિંગસિદ્ધ, ૯. પુરુષલિંગસિદ્ધ, ૧૦. નપુંસકલિંગસિદ્ધ, ૧૧. સ્વલિંગસિદ્ધ, ૧૨. અખ્યલિંગસિદ્ધ, ૧૩. ગૃહલિંગસિદ્ધ, ૧૪. એકસિદ્ધ, ૧૫. અનેકસિદ્ધ. આ અનન્તરસિદ્ધકેવલજ્ઞાનના ભેદો છે. આ જ રીતે કેવલજ્ઞાનના પરંપરસિદ્ધકેવલજ્ઞાન વગેરે અનેક ભેદોપભેદ છે. આ બધાનો મૂલસૂત્રકારે પોતે જ નિર્દેશ કર્યો છે.

કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનના સંબંધની ચર્યા કરતાં આચાર્યે ત્રણ મત ઉદ્ધૃત કર્યા છે : ૧. કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનું યોગપદ્મ, ૨. કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનું કમિકત્વ, ૩. કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનનો અભેદ. એતદ્વિષયક ગાથાઓ આ પ્રમાણે છે :

કેઈ ભગંતિ જુગવં જાણઙ પાસઙ ય કેવલી ણિયમા ।

અણ્ણે ઇગંતરિયં ઙ્ઙ્છંતિ સુત્તોવદેસેણં ॥ ૧ ॥

અણ્ણે ણ ચેવ વીસું દંસણમિચ્છંતિ જિણવરિદસ્સ ।

જં ચિય કેવલણાણં તં ચિય સે દંસણં વેતિ ॥ ૨ ॥

૧. શ્રીવિશેષાવશ્યકસત્કા અમુદ્રિતગાથા: શ્રીનન્દીસૂત્રસ્ય ચૂર્ણિ: હારિભદ્રીયા વૃત્તિશ્ચ — શ્રી ઋષભદેવશ્ચ કેશરીમલશ્ચ શ્વેતામ્બર સંસ્થા, ૨તલામ, સન્ ૧૯૨૮. નંદિસૂત્રમ્ ચૂર્ણિસહિતમ્ — પ્રાકૃત ટેક્સ્ટ સોસાયટી, વારાણસી, સન્ ૧૯૬૬.

આ ત્રણે મતોના સમર્થન રૂપે પણ કેટલીક ગાથાઓ આપવામાં આવી છે. આચાર્યે કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનના ક્રમભાવિત્વનું સમર્થન કર્યું છે. એતદ્વિષયક વિસ્તૃત ચર્ચા વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં જોવી જોઈએ.^૧

શ્રુતનિશ્ચિત, અશ્રુતનિશ્ચિત વગેરે ભેદો સાથે આત્મિનિબોધિકજ્ઞાનનું સવિસ્તાર વિવેચન કરતાં ચૂર્ણિકારે શ્રુતજ્ઞાનનું અતિ વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન કર્યું છે. આ વ્યાખ્યાનમાં સંજ્ઞીશ્રુત, અસંજ્ઞીશ્રુત, સમ્યક્શ્રુત, મિથ્યાશ્રુત, સાદિશ્રુત, અનાદિશ્રુત, ગમિકશ્રુત, અગમિકશ્રુત, અંગપ્રવિષ્ટશ્રુત, અંગબાહ્યશ્રુત, ઉત્કાલિકશ્રુત, કાલિકશ્રુત વગેરેના વિવિધ ભેદોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. દ્વાદશાંગની આરાધનાના ફળ તરફ સંકેત કરતાં આચાર્યે નિમ્ન ગાથામાં પોતાનો પરિચય આપીને ગ્રન્થ સમાપ્ત કર્યો છે :

ણિરેણાગમત્તણહસદા જિયા, પસુપતિસંખગજદ્વિતાકુલા ।
કમદ્વિતા ધીમતર્ચિતિયક્ષરા, ફુડં કહેયંતમિધાણકત્તુણો ॥ ૧ ॥

— નન્દીચૂર્ણ (પ્રા. ટે. સો.), પૃ. ૮૩

૧. વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, ગા. ૩૦૮૯-૩૧૩૫.

તૃતીય પ્રકરણ અનુયોગદ્વારયૂર્ણિ

આ યૂર્ણિ^૧ મૂલ સૂત્રનું અનુસરણ કરતાં મુખ્યત્વે પ્રાકૃતમાં રચવામાં આવી છે. આમાં સંસ્કૃતનો ખૂબ ઓછો પ્રયોગ થયો છે. પ્રારંભમાં મંગલના પ્રસંગમાં ભાવનંદીનું સ્વરૂપ બતાવતાં 'જ્ઞાણં પંચવિધં પષ્ણત્તં' આ પ્રકારનું સૂત્ર ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યું છે અને કહેવામાં આવ્યું છે કે આ સૂત્રનું જે રીતે નંદીસૂત્રમાં વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે તે જ રીતે અહીં પણ વ્યાખ્યાન કરી લેવું જોઈએ.^૨ આ કથનથી સ્પષ્ટ છે કે નંદીયૂર્ણિ અનુયોગદ્વારયૂર્ણિની પહેલાં રચવામાં આવી છે. પ્રસ્તુત યૂર્ણિમાં આવશ્યક, તંદુલવૈચારિક વગેરેનો પણ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.^૩ અનુયોગવિધિ અને અનુયોગાર્થનો વિચાર કરતાં યૂર્ણિકારે આવશ્યકાધિકાર પર પણ પર્યાપ્ત પ્રકાશ પાડ્યો છે. આનુપૂર્વીનું વિવેચન કરતાં કાલાનુપૂર્વીનાં સ્વરૂપ-વર્ણનના પ્રસંગે આચાર્યે પૂર્વાગોનો પરિચય આપ્યો છે. 'જ્ઞામાણિ જ્ઞાણિ' વગેરેની વ્યાખ્યા કરતાં નામ શબ્દનો કર્મ વગેરે દૃષ્ટિઓથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. સાત નામો રૂપે સમસ્વરનું સંગીતશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સૂક્ષ્મ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. નવવિધ નામનું નવ પ્રકારના કાવ્યરસ રૂપે સોદાહરણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે : વીર, શ્રંગાર, અદ્ભુત, રોદ્ર, પ્રીડનક, ભીભત્સ, હાસ્ય, કરુણ અને પ્રશાન્ત. આ જ રીતે પ્રસ્તુત યૂર્ણિમાં આત્માંગુલ, ઉત્સેધાંગુલ, પ્રમાણાંગુલ, કાલપ્રમાણ, ઔદારિકાદિ શરીર, મનુષ્યાદિ પ્રાણીઓનું પ્રમાણ, ગર્ભજાદિ મનુષ્યોની સંખ્યા, જ્ઞાન અને પ્રમાણ, સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંત વગેરે વિષયો પર પણ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.

૧. હરિભદ્રકૃત વૃત્તિસહિત - શ્રી ઋષભદેવજી કેશરીમલજી શેતામ્બર સંસ્થા, રતલામ, સન્ ૧૯૨૮.
૨. ઇમસ્સ સુત્તસ્સ જહા નંદિચુણ્ણીણ વક્કજાણં તથા ઇહં પિ વક્કજાણં દટ્ટવ્વં, અનુયોગદ્વારયૂર્ણિ, પૃ. ૧-૨. તુલના : નંદીયૂર્ણિ, પૃ. ૧૦ અને આગળ.
૩. અનુયોગદ્વારયૂર્ણિ, પૃ. ૩.

ચતુર્થ પ્રકરણ આવશ્યકયૂર્ણિ

આ યૂર્ણિ^૧ મુખ્યરૂપે નિર્યુક્તિનું અનુસરણ કરતાં લખવામાં આવી છે. ક્યાંક-ક્યાંક ભાષ્યની ગાથાઓનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આની ભાષા પ્રાકૃત છે પરંતુ અહીં-તહીં સંસ્કૃતના શ્લોકો, ગદ્યાંશ તથા પંક્તિઓ ઉદ્દૃત કરવામાં આવી છે. ભાષામાં પ્રવાહ છે. શૈલી પણ ઓજપૂર્ણ છે. કથાનકોની તો આમાં ભરમાર છે અને આ દૃષ્ટિએ આનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય પણ અન્ય યૂર્ણિઓથી વધારે છે. વિષય-વિવેચનનો જેટલો વિસ્તાર આ યૂર્ણિમાં છે તેટલો અન્ય યૂર્ણિઓમાં દુર્લભ છે. જે રીતે વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં પ્રત્યેક વિષય ઉપર સુવિસ્તૃત વિવેચન મળે છે, તે જ રીતે આમાં પણ પ્રત્યેક વિષયનું અતિ વિસ્તારપૂર્વક વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. વિશેષ કરીને ઐતિહાસિક આખ્યાનોનાં વર્ણનમાં તો અંત સુધી દૃષ્ટિની વિશાળતા અને લેખનીની ઉદારતાનાં દર્શન થાય છે. આમાં ગોવિન્દનિર્યુક્તિ, ઓઘનિર્યુક્તિ (एत्थंतरे ओहनिज्जुत्तिचुत्री भाणियव्वा जाव सम्मत्ता), વસુદેવહિંદી વગેરે અનેક ગ્રંથોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.^૨

ઉપોદ્ઘાતયૂર્ણિના પ્રારંભમાં મંગલચર્યા કરવામાં આવી છે અને ભાવમંગલ રૂપે જ્ઞાનનું વિસ્તૃત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. શ્રુતજ્ઞાનના આવિષ્કારને નજરમાં રાખીને આવશ્યકનો નિક્ષેપ-પદ્ધતિએ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. દ્રવ્યાવશ્યક અને ભાવાવશ્યકના વિશેષ વિવેચન માટે અનુયોગદ્વાર સૂત્ર તરફ નિર્દેશ કરી દેવામાં આવ્યો છે.^૩ શ્રુતાવતારની ચર્યા કરતાં યૂર્ણિકાર કહે છે કે તીર્થકર ભગવાનમાં શ્રુતનો અવતાર થાય છે. તીર્થકરો કોણ થાય છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર યૂર્ણિકારે નિમ્ન શબ્દોમાં આપ્યો છે : જેહિ एवं दंसणणाणादिसंजुत्तं तित्थं कयं ते तित्थकरा भवन्ति, अहवा तित्थं गणहस तं जेहिं कयं ते तित्थकरा, अहवा तित्थं चाउव्वन्नो संघो तं जेहिं कयं ते तित्थकरा । ભગવાનની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે છે : भगो जेसि अत्थि ते

૧. શ્રી ઋષભદેવજી કેશરીમલજી શ્વેતામ્બર સંસ્થા, રતલામ, પૂર્વભાગ, સન્ ૧૯૨૮, ઉત્તરભાગ, સન્ ૧૯૨૯.

૨. પૂર્વભાગ, પૃ. ૩૧, ૨૪૧; ઉત્તરભાગ, પૃ. ૩૨૪.

૩. આવશ્યકયૂર્ણિ (પૂર્વભાગ), પૃ. ૭૯.

ભગવંતો । ભગ શું છે ? આનો ઉત્તર આપતાં ચૂર્ણિકારે નિમ્ન શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે :^૧

માહાત્મ્યસ્ય સમગ્રસ્ય, રૂપસ્ય યજ્ઞસઃ શ્રિયઃ ।
ધર્મસ્યાથ પ્રયત્નસ્ય, ષણ્ણાં ભગ ઇતીંગના ॥ ૧ ॥

સામાયિક નામક પ્રથમ આવશ્યકનું વ્યાખ્યાન કરતાં ચૂર્ણિકારે સામાયિકનું બે દૃષ્ટિઓથી વિવેચન કર્યું છે : દ્રવ્યપરંપરાથી અને ભાવપરંપરાથી. દ્રવ્યપરંપરાની પુષ્ટિ માટે યાસાસા અને મૃગાવતીનાં આખ્યાનક આખ્યાં છે.^૨ આચાર્ય અને શિષ્યના સંબંધની ચર્ચા કરતાં નિમ્ન શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે :^૩

આચાર્યસ્થૈવ તજ્જાહ્યં, યચ્છિષ્યો નાવબુદ્ધયતે ।
ગાવો ગોપાલકેનૈવ, અતીર્થેનાવતારિતાઃ ॥ ૧ ॥

સામાયિકનો ઉદ્દેશ, નિર્દેશ, નિર્ગમ વગેરે રૂ દ્વારોથી વિચાર કરવો જોઈએ, એ તોરૂ સંકેત કર્યા પછી આચાર્યે નિર્ગમદ્વારની ચર્ચા કરતાં ભગવાન મહાવીરના (મિથ્યાત્વાદિથી) નિર્ગમ તરૂ સંકેત કર્યો છે તથા તેમના ભવોની ચર્ચા કરતાં ભગવાન ઋષભદેવના ધનસાર્થવાહ વગેરે ભવોનું વિવરણ આપ્યું છે. ઋષભદેવના જન્મ, વિવાહ, અપત્ય વગેરેનું બહુ વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કર્યા પછી તત્કાલીન શિલ્પ, કર્મ, લેખ વગેરે પર પણ સમુચિત પ્રકાશ પાડ્યો છે. ઋષભદેવના પુત્ર ભરતના દિગ્વિજયનું વર્ણન કરવામાં તો ચૂર્ણિકારે સાચે જ કમાલ કરી નાખી છે. યુદ્ધકલાના ચિત્રણમાં આચાર્યે સામગ્રી તથા શૈલી બંને દૃષ્ટિએ સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે. ચૂર્ણિના આ એક જ અંશથી ચૂર્ણિકારના પ્રતિપાદન-કૌશલ તથા સાહિત્યિક અભિરુચિનો પરિચય મળી શકે છે. સૈનિક પ્રયાણનું એક દૃશ્ય જુઓ :

અસિખેવણિખગ્ગાવણારયકળમકપ્પણિસૂલલડાર્ઘિમિડિમાલધણુતોણસરપહરણેહિ ય કાલણીલરુહિરપીતસુવિકલ્લઅપેગર્વિધસયસણ્ણિવિટ્ઠં અપ્પોડિતસીહણાયચ્છેલિત-
હયહેસિતહત્થિગુલુગુલાઇતઅપેગરહસયસહસ્સધળધર્ણેતણિહમ્મામાણસહસહિતેણ જમગં સમકં
બંભાહોરેભકિણિતઝરમુહિમુદંગસંઝીયપરિલિવવ્વયપોરવ્વાયણિવંસવેણુવીણાવિયંચિમહતિકચ્છ-
ધિરિગિસિગિકલતાલકંસતાલકર ધાણુત્થિદેણ સંનિનાદેણ સકલમવિ જીવલોગં પૂરયંતે ।^૪

૧. એજન, પૃ. ૮૫.

૨. એજન, પૃ. ૮૭-૮૯.

૩. એજન, પૃ. ૧૨૧.

૪. જુઓ - આવશ્યકનિર્ણુજિત, ગા. ૧૪૦-૧.

૫. આવશ્યકચૂર્ણિ (પૂર્વભાગ), પૃ. ૧૮૭.

ભરતનો રાજ્યાભિષેક, ભરત અને બાહુબલિનું યુદ્ધ, બાહુબલિને કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ વગેરે ઘટનાઓનું વર્ણન પણ આચાર્યે કુશળતાપૂર્વક કર્યું છે. આ રીતે ઋષભદેવસંબંધી વર્ણન સમાપ્ત કરતાં ચક્રવર્તી, વાસુદેવ વગેરેનો પણ થોડો પરિચય આપ્યો છે તથા અન્ય તીર્થંકરોનાં જીવન પર પણ આછો પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. સાથે જ એ પણ બતાવવામાં આવ્યું છે કે ભગવાન મહાવીરના પૂર્વભવના જીવ મરીચિએ કેવી રીતે ભગવાન ઋષભદેવ પાસેથી દીક્ષા ગ્રહણ કરી અને કેવી રીતે પરીષદોથી ભયભીત થઈને સ્વતંત્ર સંપ્રદાયની સ્થાપના કરી. આ વર્ણનમાં મૂળ વાતો તે જ છે જે આવશ્યકનિર્યુક્તિમાં છે.^૧

નિર્ગમદ્વારના પ્રસંગમાં આટલી લાંબી ચર્ચા થયા પછી ફરી ભગવાન મહાવીરનું જીવન-ચરિત્ર શરૂ થાય છે. મરીચિનો જીવ કેવી રીતે અનેક ભવોમાં ભ્રમણ કરીને બ્રાહ્મણકુંડ ગ્રામમાં દેવાનંદા બ્રાહ્મણીની કુક્ષીમાં આવે છે, કેવી રીતે ગર્ભાપહરણ થાય છે, કેવી રીતે રાજા સિદ્ધાર્થના પુત્ર રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે, કેવી રીતે સિદ્ધાર્થસુત વર્ષમાનનો જન્માભિષેક કરવામાં આવે છે વગેરે વાતોનું વિસ્તૃત વર્ણન કર્યા પછી આચાર્યે મહાવીરના કુટુંબનો પણ થોડો પરિચય આપ્યો છે. તે આ મુજબ છે :^૨

સમણે ભગવં મહાવીરે કાસવગોત્તેણ, તસ્સ ણં તત્તો ણામધેજ્જા એવમ્મહિજ્જંતિ, તંજહા-અમ્માપિડસંતિણ વદ્ધમાણે સહસંમુદિતે સમણે અયલે ભયધેરવાણં ચંતા પડિમાસતપારણ અરતિરતિસહે દવિણ ધિતિવિરિયસંપન્ને પરીસહોવસગમસહે તિ દેવેહિં સે કતં ણામં સમણે ભગવં મહાવીરે । ભગવતો માયા ચેડગસ્સ ભગિણી, મોયી ચેડગસ્સ ધુઆ, ણાતા ણામ જે ઉસમ્મામિસ્સ સયાણિજ્જગા તે ણાતવંસા, પિત્તિજ્જણ સુપાસે, જેટ્ટે માતા ણંદિવદ્ધણે, મગિણી સુદંસણા, મારિયા જસોયા કોડિન્નાગોત્તેણં, ધૂયા કાસવીગોત્તેણં તીસે દો નામધેજ્જા, તં-અણોજ્જગિત્તિ વા પિયદંસણાવિત્તિ વા, ણતુઈ કોસીગોત્તેણં, તીસે દો નામધેજ્જા (જયવતીતિ વા) સેસવતીતિ વા, એવં (યં) નામાહિગારે દરિસિતં ।

ભગવાન મહાવીરના જીવન સંબંધિત નિમ્ન ઘટનાઓનું વિસ્તૃત વર્ણન ચૂર્ણિકારે કર્યું છે : ધર્મપરીક્ષા, વિવાહ, અપત્ય, દાન, સંબોધ, લોકાન્તિકાગમન, ઈન્દ્રાગમન, દીક્ષામહોત્સવ, ઉપસર્ગ, ઈન્દ્ર-પ્રાર્થના, અભિગ્રહપંચક, અચ્છંદકવૃત્ત, ચંડકૌશિકવૃત્ત, ગોશાલકવૃત્ત, સંગમકકૃત ઉપસર્ગ, દેવીકૃત ઉપસર્ગ, વૈશાલી વગેરેમાં વિહાર, ચંદનબાલાવૃત્ત, ગોપકૃત શલાકોપસર્ગ, કેવલોત્પાદ, સમવસરણ, ગણધરદીક્ષા વગેરે. દેવીકૃત ઉપસર્ગનું વર્ણન કરતી વખતે આચાર્યે દેવીઓનાં રૂપ-

૧. જુઓ - આવશ્યકનિર્યુક્તિ, ગા. ૩૩૫-૪૪૦.

૨. આવશ્યકચૂર્ણિ (પૂર્વભાગ), પૃ. ૨૪૫.

લાવણ્ય, સ્વભાવ-ચાપલ્ય, શૃંગાર-સૌંદર્ય વગેરેનું સરસ અને સફળ ચિત્રણ કર્યું છે. આ જ રીતે ભગવાનના દેહ-વર્ણનમાં પણ આચાર્યે પોતાનું સાહિત્ય-કૌશલ દેખાડ્યું છે.

ક્ષેત્ર, કાલ વગેરે શેષ દ્વારોનું વ્યાખ્યાન કરતાં ચૂર્ણિકારે ન્યાયિકાર અંતર્ગત વજ્રસ્વામીનું જીવન-વૃત્ત પ્રસ્તુત કર્યું છે અને એમ બતાવ્યું છે કે આર્ય વજ્રની પછી થનાર આર્ય રક્ષિતે કાલિકનો અનુયોગ પૃથક્ કરી નાખ્યો. આ પ્રસંગે આર્ય રક્ષિતનું જીવન-ચરિત્ર પણ આપી દેવામાં આવ્યું છે. આર્ય રક્ષિતના મામા ગોષ્ઠામાહિલનું વૃત્ત આપતાં એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે તે ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં સપ્તમ નિહવ રૂપે પ્રસિદ્ધ થયા. જમાલિ, તિષ્ઠગુપ્ત, આષાઢ, અશ્વમિત્ર, ગંગસૂરિ અને ષુલૂક- આ છ નિહવો ગોષ્ઠામાહિલની પૂર્વે થઈ ચૂક્યા હતા. આ સાતે નિહવોના વર્ણનમાં ચૂર્ણિકારે નિર્ધુક્તિકારનું અનુસરણ કર્યું છે. સાથે જ ભાષ્યકારનું અનુસરણ કરતાં ચૂર્ણિકારે અષ્ટમ નિહવ રૂપે બોટિક - દિગમ્બરનું વર્ણન કર્યું છે અને કથાનક રૂપે ભાષ્યની ગાથા ઉદ્ધૃત કરી છે.^૧

ત્યાર પછી આચાર્યે સામાયિકસંબંધી અન્ય આવશ્યક વાતો પર વિચાર કર્યો છે, જેવીકે સામાયિકના દ્રવ્ય-પર્યાય, નયદષ્ટિએ સામાયિક, સામાયિકના ભેદ, સામાયિકનો સ્વામી, સામાયિક-પ્રાપ્તિનું ક્ષેત્ર, કાળ, દિશા વગેરે, સામાયિકની પ્રાપ્તિ કરનાર, સામાયિકની પ્રાપ્તિના હેતુ, એતદ્વિષયક આનંદ, કામદેવ વગેરેનાં દષ્ટાન્ત, અનુકંપા વગેરે હેતુ અને મેઠ, ઈન્દ્રનાગ, કૃતપુણ્ય, પુણ્યશાલ, શિવરાજર્ષિ, ગંગદત્ત, દશાર્ણભદ્ર, ઈલાપુત્ર વગેરેનાં ઉદાહરણ, સામાયિકની સ્થિતિ, સામાયિકવાળાની સંખ્યા, સામાયિકનું અંતર, સામાયિકનો આકર્ષ, સમભાવ માટે દમદંતનું દષ્ટાન્ત, સમતા માટે મેતાર્યનું ઉદાહરણ, સમાસ માટે ચિલાતિપુત્રનું દષ્ટાન્ત, સંક્ષેપ અને અનવદ્ય માટે તપસ્વી અને ધર્મરુચિનાં ઉદાહરણ, પ્રત્યાખ્યાન માટે તેતલીપુત્રનું દષ્ટાન્ત. અહીં સુધી ઉપોદ્ઘાતનિર્ધુક્તિની ચૂર્ણિનો અધિકાર છે.

સૂત્રસ્પર્શિકનિર્ધુક્તિની ચૂર્ણિમાં નિમ્ન વિષયોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે : નમસ્કારની ઉત્પત્તિ, નિક્ષેપાદિ, રાગના નિક્ષેપ, સ્નેહરાગ માટે અરહત્રકનું દષ્ટાન્ત, દ્વેષના નિક્ષેપ અને ધર્મરુચિનું દષ્ટાન્ત, કથાયના નિક્ષેપ અને જમદગ્ન્યાદિનાં ઉદાહરણ, અહંત્રમસ્કારનું ફળ, સિદ્ધનમસ્કાર અને કર્મસિદ્ધાદિ, ઔત્પત્તિકી, વૈનયિકી, કર્મજ્ઞ અને પારિણામિકી બુદ્ધિ, કર્મક્ષય અને સમુદ્ઘાત, અયોગિગુણસ્થાન

૧. એજન, પૃ. ૪૨૭ (નિહવવાદ માટે જુઓ - વિશેષાવશ્યકભાષ્ય, ગા. ૨૩૦૬-૨૬૦૮).

પ્રતિજ્ઞામણુપાલયન્તિ તે વિ પંચ પાસત્થાદી ણ વંદિતવ્વા ।^૧ આગળ આચાર્યે કુશીલસંસર્ગત્યાગ, લિંગ, જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રવાદ, આલંબનવાદ, વંદ્યવંદકસંબંધ, વંદ્યાવંદકાલ, વંદનસંખ્યા, વંદનદોષ, વંદનફલ વગેરેનો દષ્ટાન્તપૂર્વક વિચાર કર્યો છે.

પ્રતિક્રમણ નામના ચતુર્થ અધ્યયનનું વિવેચન કરતાં યૂર્ષિકાર કહે છે કે પ્રતિક્રમણનો શબ્દાર્થ છે પ્રતિનિવૃત્તિ. પ્રમાદવશ પોતાના સ્થાન(પ્રતિજ્ઞા)થી હટી અન્યત્ર ગયા પછી ફરી પોતાના સ્થાને પાછા ફરવાની જે ક્રિયા છે તે જ પ્રતિક્રમણ છે. આ જ વાત સ્પષ્ટ કરતાં આચાર્યે બે શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યા છે^૨ :

સ્વસ્થાનાદ્યત્પરં સ્થાનં, પ્રમાદસ્ય વશાદ્ ગતઃ ।

તત્રૈવ ક્રમણં મ્હૂયઃ, પ્રતિક્રમણમુચ્યતે ॥ ૧ ॥

ક્ષાયોપશમિકાદ્વાપિ, ભાવાદૌદયિકં ગતઃ ।

તત્રાપિ હિ સ એવાર્થઃ, પ્રતિકૂલગમાત્ સ્મૃતઃ ॥ ૨ ॥

આ જ રીતે યૂર્ષિકારે પ્રતિક્રમણનું સ્વરૂપ સમજાવતાં એક પ્રાકૃત ગાથા પણ ઉદ્ધૃત કરી છે જેમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે શુભ યોગમાં ફરી પ્રવર્તન કરવું તે પ્રતિક્રમણ છે. તે ગાથા આ મુજબ છે^૩ :

પતિ પતિ પવત્તણં વા સુખેસુ જોગેસુ મોક્ષફલદેસુ ।

નિસ્સલ્લસસ જતિસ્સા જં તેણં તં પડિક્કમણં ॥ ૧ ॥

યૂર્ષિકારે નિર્યુક્તિકારની જ માફક પ્રતિક્રમક, પ્રતિક્રમણ અને પ્રતિકાંતવ્ય — આ ત્રણે દષ્ટિઓથી પ્રતિક્રમણનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. આ જ રીતે પ્રતિચરણા, પરિહરણા, વારણા, નિવૃત્તિ, નિદા, ગર્હા, શુદ્ધિ અને આલોચનાનું વિવેચન કરતાં આચાર્યે તત્તદ્વિષયક કથાનક પણ આપ્યાં છે. પ્રતિક્રમણસંબંધી સૂત્રનાં પદોનો અર્થ કરતાં કાયિક, વાયિક અને માનસિક અતિચાર, ઈર્ષ્યાપથિકી વિરાધના, પ્રકામશ્યા, ભિક્ષાયર્યા, સ્વાધ્યાય વગેરેમાં લાગનાર દોષોનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે. આ જ પ્રસંગે ચાર પ્રકારની વિકથા, ચાર પ્રકારનું ધ્યાન, પાંચ પ્રકારની ક્રિયા, પાંચ પ્રકારના કામગુણ, પાંચ પ્રકારનાં મહાપ્રત, પાંચ પ્રકારની સમિતિ, પરિષ્ઠાપના, પ્રતિલેખના વગેરેનું અનેક આખ્યાનો તથા ઉદ્ધરણો સાથે પ્રતિષાદન કરવામાં આવ્યું છે. એકાદસ ઉપાસકપ્રતિમાઓનું સ્વરૂપ સમજાવતાં યૂર્ષિકારે ‘एत्थं कहवि अण्णोवि पाढो दीसत्ति’^૪ આ શબ્દો સાથે પાકાંતર પણ આપ્યું છે. આ જ પ્રકારે દ્વાદશ તિલ્હુ-પ્રતિમાઓનું પણ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે : તેર ક્રિયાસ્થાન, ચૌદ ભૂતગ્રામ તથા

૧. પૃ. ૨૦.

૨. પૃ. ૫૨.

૩. એજન.

૪. પૃ. ૧૨૦.

ગુણસ્થાન, પંદર પરમાધાર્મિક, સોળ અધ્યયન (સૂત્રકૃતના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધનાં અધ્યયન), સત્તર પ્રકારનો અસંયમ, અઠાર પ્રકારનું અબ્રહ્મ, ઉત્ક્રિમ વગેરે ઓગણીસ અધ્યયન, વીસ અસમાધિ-સ્થાન; એકવીસ શબલ (અવિશુદ્ધ ચારિત્ર), બાવીસ પરીષદ, ત્રેવીસ સૂત્રકૃતનાં અધ્યયન (પુંડરીક વગેરે), ચોવીસ દેવ, પચીસ ભાવનાઓ, છવ્વીસ ઉદ્દેશ (દશાશ્રુતસ્કન્ધના દસ, કલ્પ - બૃહત્કલ્પના છ અને વ્યવહારના દસ)^૧, સત્યાવીસ અનગાર-ગુણ, અઠ્યાવીસ પ્રકારનો આચારકલ્પ, ઓગણત્રીસ પાપશ્રુત, ત્રીસ મોહનીય-સ્થાન, એકત્રીસ સિદ્ધાદિગુણ, બત્રીસ પ્રકારનો યોગસંગ્રહ વગેરે વિષયોનું પ્રતિપાદન કર્યા પછી આચાર્યે ગ્રહણશિક્ષા અને આસેવનશિક્ષા^૨ બે પ્રકારની શિક્ષાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને બતાવ્યું છે કે આસેવનશિક્ષાનું વર્ણન તે જ રીતે કરવું જોઈએ જેવી રીતે ઓઘસામાચારી અને પદવિભાગસામાચારીમાં કરવામાં આવ્યું છે : આસેવનશિક્ષા જથા ઓઘસામાચારીય પચવિભાગસામાચારીય વચ્ચિનંતં^૩ શિક્ષાનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવા માટે અભયકુમ્ભરૂરનું વિસ્તૃત વૃત્ત પણ આપવામાં આવ્યું છે. આ જ પ્રસંગે ચૂર્ણિકારે શ્રેણિક, ચેલ્લંજા, સુલસા, કોણિક, ચેટક, ઉદાધી, મહાપદ્મનંદ, શકટાલ, વરરુચિ, સ્થૂલભદ્ર વગેરે સંબંધિત અનેક મહત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક આખ્યાનોનો સંગ્રહ કર્યો છે. અજ્ઞાતોપધ્યાનતા, અલોભતા, તિતિક્ષા, આર્જવ, શુચિ, સમ્યગ્દર્શનવિશુદ્ધિ, સમાધાન, આચારોપગત્વ, વિનયોપગત્વ, ધૃતિમતિ, સંવેગ, પ્રણિધિ, સુવિધિ, સંવર, આત્મદોષોપસંહાર, પ્રત્યાખ્યાન, વ્યુત્સર્ગ, અપ્રમાદ, ધ્યાન, વેદના, સંગ, પ્રાયશ્ચિત્ત, આરાધના, આશાતના, અસ્વાધ્યાયિક, પ્રત્યુપેક્ષણા વગેરે પ્રતિક્રમણસંબંધી અન્ય આવશ્યક વિષયોનું દષ્ટાન્તપૂર્વક પ્રતિપાદન કરીને પ્રતિક્રમણ નામનાં ચતુર્થ અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કર્યું છે. આત્મદોષોપસંહારનું વર્ણન કરતાં વ્રતની મહત્તા બતાવવા માટે આચાર્યે એક સુંદર શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે જે અહીં આપવો અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય. તે શ્લોક આ મુજબ છે :^૩

વરં પ્રવિષ્ટં જ્વલિતં હુતાશનં, ન ચાપિ ભગ્નં ચિરસંચિતં વ્રહ્મ ।

વરં હિ મૃત્યુઃ પરિશુદ્ધકર્મણો, ન શીલવૃત્તસ્ખલિતસ્ય જીવિતમ્ ॥^{૧૧} ॥

અર્થાત્ સજગતાં અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી લેવો સારો છે પરંતુ ચિરસંચિત વ્રતનો ભંગ કરવો ઉચિત નથી. વિશુદ્ધકર્મશીલ થઈને મરી જેવું સારું છે પરંતુ શીલથી સ્ખલિત થઈને જીવવું યોગ્ય નથી.

૧. દસ ઉદેસણકાલા દસાણ કખ્પસ્સ હોંતિ છન્નેવ ।

દસ નેવ ય વવહારસ્સ હોંતિ સવ્વેવિ છવ્વીસં ॥ - પૃ. ૧૪૮.

૨. પૃ. ૧૫૭-૮.

૩. પૃ. ૨૦૨.

પાંચમા અધ્યયન કાયોત્સર્ગની વ્યાખ્યાના પ્રારંભમાં વ્રણચિકિત્સા(વળતિગિચ્છ)નું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે અને કહેવામાં આવ્યું છે કે વ્રણ બે પ્રકારના હોય છે; દ્રવ્યવ્રણ અને ભાવવ્રણ. દ્રવ્યવ્રણની ઔષધાદિથી ચિકિત્સા થાય છે. ભાવવ્રણ અતિચારરૂપ છે જેની ચિકિત્સા પ્રાયશ્ચિત્તથી થાય છે. આ પ્રાયશ્ચિત્ત દસ પ્રકારનું છે: આલોચના, પ્રતિક્રમણ, તદુભય, વિવેક, વ્યુત્સર્ગ, તપ, છેદ, મૂલ, અનવસ્થાપ્ય અને પારાચિક. ચૂર્ણનો મૂળ પાઠ આ મુજબ છે : સો ય વળો દુવિધો-દલ્બે ભાવે ય, દલ્બવળો ઓસહાદીર્હિ તિગિચ્છિજ્જતિ, ભાવવળો સંજમાતિયારો તસ્સ પાયચ્છિત્તેણ તિગિચ્છણા, એતેનાવસરેણ પાયચ્છિત્તં પરૂવિજ્જતિ । વળતિગિચ્છ અણુગમો ય, તં પાયચ્છિત્તં દસવિહં.... 1^૧ દસ પ્રકારના પ્રાયશ્ચિત્તોનું વિશદ વર્ણન જીતકલ્પ સૂત્રમાં જોવું જોઈએ. કાયોત્સર્ગમાં કાય અને ઉત્સર્ગ બે પદ છે. કાયનો નિક્ષેપ નામ વગેરે બાર પ્રકારનો છે. ઉત્સર્ગનો નિક્ષેપ નામ વગેરે છ પ્રકારનો છે. કાયોત્સર્ગના બે ભેદ છે : ચેષ્ટાકાયોત્સર્ગ અને અભિભવકાયોત્સર્ગ. અભિભવકાયોત્સર્ગ હારીને અથવા હરાવીને કરવામાં આવે છે. ચેષ્ટાકાયોત્સર્ગ ચેષ્ટા અર્થાત્ ગમનાદિ પ્રવૃત્તિને કારણે કરવામાં આવે છે. હૂણાદિથી પરાજિત થઈને કાયોત્સર્ગ કરવો તે અભિભવકાયોત્સર્ગ છે. ગમનાગમનાદિને કારણે જે કાયોત્સર્ગ કરવામાં આવે છે તે ચેષ્ટાકાયોત્સર્ગ છે : સૌં પુણ કાઠસ્સગ્ગો દુવિધો-ચેટ્ટાકાઠસ્સગ્ગો ય અભિભવકાઠસ્સગ્ગો ય, અભિભવો ણામ અભિભૂતો વા પરેણ પરં વા અભિભૂય કુણતિ, પરેણાભિભૂતો, તથા હૂણાદિર્હિ અભિભૂતો સલ્લં સરીરાદિ વોસિરામિતિ કાઠસ્સગ્ગં કરેતિ, પરં વા અભિભૂય કાઠસ્સગ્ગં કરેતિ, જથા તિત્થગરે દેવમણુયાદિણો અણુલોમપડિલોમકારિણો ભયાદી પંચ અભિભૂય કાઠસ્સગ્ગં કાતું પ્રતિજ્ઞાં પૂરેતિ, ચેટ્ટાકાઠસ્સગ્ગો ચેટ્ટાતો નિપ્પક્કણો જથા ગમણાગમણાદિસુ કાઠસ્સગ્ગો કીરેતિ..... 1^૨ કાયોત્સર્ગના પ્રશસ્ત અને અપ્રશસ્ત આ બે અથવા ઉચ્ચિત્ત વગેરે નવ ભેદ પણ થાય છે.^૩ આ ભેદોનું વર્ણન કર્યા પછી શ્વેત, સિદ્ધ વગેરેની સ્તુતિનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે તથા ક્ષામણાની વિધિ પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. કાયોત્સર્ગના દોષ, ફળ વગેરેનું વર્ણન કરીને પાંચમા અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરવામાં આવ્યું છે.

છઠ્ઠા અધ્યયન પ્રત્યાખ્યાનની ચૂર્ણિમાં પ્રત્યાખ્યાનના ભેદ, શ્રાવકના ભેદ, સમ્યક્ત્વનાં અતિચાર, સ્થૂલપ્રાણાતિપાતવિરમણ અને તેના અતિચાર, સ્થૂલમૃષાવાદવિરમણ અને તેના અતિચાર, સ્થૂલઅદતાદાનવિરમણ અને તેના અતિચાર, સ્વદારસંતોષ અને પરદારપ્રત્યાખ્યાન તથા તત્સંબંધી અતિચાર, પરિબ્રહ્મપરિમાણ તથા તદ્વિષયક અતિચાર, ત્રણ ગુણવ્રત અને તેમના અતિચાર,

ચાર શિક્ષાવ્રત અને તેમના અતિચાર, દસ પ્રકારનાં પ્રત્યાખ્યાન, છ પ્રકારનાં વિશુદ્ધિ, પ્રત્યાખ્યાનનાં ગુણ અને આગાર વગેરેનું વિવિધ ઉદાહરણો સાથે વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. વચ્ચે વચ્ચે અહીં-તહીં અનેક ગાથાઓ તથા શ્લોકો પણ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે. અંતમાં પ્રસ્તુત સંસ્કરણની પ્રત વિશે લખવામાં આવ્યું છે કે સં. ૧૭૭૪માં પં. દીપવિજયગણિએ પં. ન્યાયસાગરગણિને આવશ્યકચૂર્ણિ પ્રદાન કરી : સં ૧૭૭૪ વર્ષે પં ૦ દીપવિજયગણિના આવશ્યકચૂર્ણિ: પં ૦ શ્રીન્યાયસાગરગણિભ્ય: પ્રદત્તા ।^૧

આવશ્યકચૂર્ણિના આ પરિચયથી સ્પષ્ટ છે કે ચૂર્ણિકાર જિનદાસગણિ મહત્તરે પોતાની પ્રસ્તુત કૃતિમાં આવશ્યકનિર્ચુક્તિમાં નિર્દિષ્ટ બધા વિષયોનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કર્યું છે તથા વિવેચનની સરળતા, સરસતા તથા સ્પષ્ટતાની દૃષ્ટિએ અનેક પ્રાચીન ઐતિહાસિક તથા પૌરાણિક આખ્યાનો ઉદ્ધૃત કર્યા છે. આ જ રીતે વિવેચનમાં અહીં-તહીં અનેક ગાથાઓ તથા શ્લોકોનો સમાવેશ પણ કર્યો છે. આ સામગ્રી ભારતીય સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે.

૧. પૃ. ૩૨૫.

પંચમ પ્રકરણ

દશવૈકાલિકચૂર્ણિ (જિનદાસગણિકૃત)

આ ચૂર્ણિ^૧ પણ નિર્ધુક્તિનું અનુસરણ કરતાં લખવામાં આવી છે તથા દુમપુષ્પિકા વગેરે દસ અધ્યયન અને બે ચૂલિકાઓ – આ રીતે બાર અધ્યયનોમાં વિભક્ત છે. આની ભાષા મુખ્યત્વે પ્રાકૃત છે. પ્રથમ અધ્યયનમાં એકક, કાલ, દુમ, ધર્મ વગેરે પદોનો નિક્ષેપ-પદ્ધતિએ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તથા શયંભવવૃત્ત, દસ પ્રકારનો શ્રમણધર્મ, અનુમાનના વિવિધ અવયવો વગેરેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. સંક્ષેપમાં પ્રથમ અધ્યયનમાં ધર્મની પ્રશંસાનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. દ્વિતીય અધ્યયનનો મુખ્ય વિષય ધર્મમાં સ્થિત વ્યક્તિને ધૃતિ કરાવવી તે છે. ચૂર્ણિકાર આ અધ્યયનની વ્યાખ્યાના પ્રારંભમાં જ કહે છે કે ‘અધ્યયન’ના ચાર અનુયોગદ્વારોનું વ્યાખ્યાન તે જ રીતે સમજી લેવું જોઈએ જે રીતે આવશ્યકચૂર્ણિમાં કરવામાં આવ્યું છે.^૨ ત્યાર પછી શ્રમણનાં સ્વરૂપ પર પ્રકાશ પાડતાં પૂર્વ, કામ, પદ, શીલાંગસહસ્ર વગેરે પદોનું સોદાહરણ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. તૃતીય અધ્યયનમાં દંઢધૃતિકના આચારનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. તે માટે મહત્, ક્ષુલ્લક, આચાર, દર્શનાચાર, જ્ઞાનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર, વીર્યાચાર, અર્થકથા, કામકથા, ધર્મકથા, મિશ્રકથા, અનાચીર્ણ, સંયતસ્વરૂપ વગેરેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. ચતુર્થ અધ્યયનની ચૂર્ણિમાં જીવ, અજીવ, ચારિત્રધર્મ, યતના, ઉપદેશ, ધર્મફલ વગેરેનાં સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. પાંચમા અધ્યયનની ચૂર્ણિમાં સાધુના ઉત્તરગુણોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં પિંડસ્વરૂપ, ભક્તપાનૈષણા ગમનવિધિ, ગોચરવિધિ, પાનકવિધિ, પરિષ્ઠાપનવિધિ, ભોજનવિધિ, આલોચનવિધિ વગેરે વિષયો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. વચ્ચે વચ્ચે ક્યાંક-ક્યાંક માંસાહાર, મદ્યપાન વગેરેની ચર્ચા પણ કરવામાં આવી છે.^૩ છઠ્ઠા અધ્યયનમાં ધર્મ, અર્થ, કામ, વ્રતષટ્ક, કાયષટ્ક વગેરેનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આ અધ્યયનની ચૂર્ણિમાં આચાર્યે પોતાના સંસ્કૃત વ્યાકરણના પાંડિત્યનો પણ સારો પરિચય આપ્યો છે. સાતમા અધ્યયનની ચૂર્ણિમાં ભાષાસંબંધી વિવેચન છે. આમાં ભાષાની શુદ્ધિ, અશુદ્ધિ, સત્ય, મૃષા, સત્યમૃષા, અસત્યમૃષા વગેરેનો વિચાર

૧. શ્રી ઋષભદેવજી કેશરીમલજી શ્વેતાંબર સંસ્થા, સતલામ, સન્ ૧૯૩૩.

૨. દશવૈકાલિકચૂર્ણિ, પૃ. ૭૧.

૩. એજન, પૃ. ૧૮૪, ૧૮૭, ૨૦૨, ૨૦૩.

કરવામાં આવ્યો છે. આઠમા અધ્યયનની ચૂર્ણિમાં ઈન્દ્રિયાદિ પ્રણિધિઓનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. નવમા અધ્યયનની ચૂર્ણિમાં લોકોપચારવિનય, અર્થવિનય, કામવિનય, ભયવિનય, મોક્ષવિનય વગેરેની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. દસમા અધ્યયનમાં ત્રિક્ષુસંબંધી ગુણો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. ચૂલિકાઓની ચૂર્ણિમાં રતિ, અરતિ, વિહારવિધિ, ગૃહિવૈયાવૃત્યનિષેધ, અનિકેતવાસ વગેરે વિષયો સંબંધિત વિવેચન છે. ચૂર્ણિકારે સ્થાને સ્થાને અનેક ગ્રંથોનાં નામોનો નિર્દેશ પણ કર્યો છે.^૧

૧. તરંગવતી - પૃ. ૧૦૬, ઓધનિર્ધુક્તિ - પૃ. ૧૭૫, પિણ્ડનિર્ધુક્તિ - પૃ. ૧૭૮ વગેરે.

૫૪ પ્રકરણ

ઉત્તરાધ્યયનચૂર્ણિ

આ ચૂર્ણિ^૧ પણ નિર્યુક્ત્યાનુસારી છે તથા સંસ્કૃતમિશ્રિત પ્રાકૃતમાં લખવામાં આવી છે. આમાં સંયોગ, પુદ્ગલબંધ, સંસ્થાન, વિનય, ક્રોધવારણ, અનુશાસન, પરીષદ, ધર્મવિધન, મરણ, નિર્ગ્ન્યપંચક, ભયસમક, જ્ઞાનક્રિયૈકાન્ત વગેરે વિષયો પર સોદાહરણ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. સ્ત્રીપરીષદનું વિવેચન કરતાં આચાર્યે નારીસ્વભાવની કડક આલોચના કરી છે અને આ પ્રસંગે નિમ્નલિખિત બે શ્લોક પણ ઉદ્દત કર્યા છે :

एता हसन्ति च रुदन्ति च अर्थहेतोर्विश्वासयन्ति च परं न च विश्वसन्ति ।
तस्मान्नेरेण कुलशीलसमन्वितेन, नार्यः स्मशानसुमना इव वर्जनीयाः ॥ १ ॥
समुद्रवीचीचपलस्वभावाः, संध्याभ्ररेखेव मुहूर्तरागाः ।
स्त्रियः कृतार्थाः पुरुषं निरर्थकं, नीपीडितालक्त(क)वत् त्यजन्ति ॥ २ ॥

— ઉત્તરાધ્યયનચૂર્ણિ, પૃ. ૬૫.

હરિકેશીય અધ્યયનની ચૂર્ણિમાં આચાર્યે અબ્રાહ્મણ માટે નિષિદ્ધ વાતો તરફ નિર્દેશ કરતાં શૂદ્ર માટે નિમ્ન શ્લોક ઉદ્દત કર્યો છે :

न शूद्राय बलि दद्यान्नोच्छिष्टं न हविः कृतम् ।
न चास्योपदिशेद् धर्मं, न चास्य व्रतमादिशेत् ॥

— એજન, પૃ. ૨૦૫.

ચૂર્ણિકારે ચૂર્ણિના અંતે પોતાનો પરિચય આપતાં પોતાને વાણિજ્યકુલીન, કોટિકગણીય, વજ્રશાખીય ગોપાલગણિમહત્તરના શિષ્ય બતાવ્યા છે. તે ગાથાઓ આ મુજબ છે :

वाणिजकुलसंभूओ कोडियिगणिओ उ वयरसाहीतो ।
गोवालियमहत्तरओ, विकखाओ आसि लोगंमि ॥ १ ॥
ससमयपरसमयविऊ, ओयस्सी दित्तिमं सुगंभीरो ।
सीसगणसंपरिवुडो, वक्खाणरतिप्पिओ आसी ॥ २ ॥
तेसि सीसेण इमं, उत्तरज्झयणाण चुण्णिणखंडं तु ।
रइयं अणुग्गहत्थं, सीसाणं मंदबुद्धीणं ॥ ३ ॥

૧. શ્રી ઋષભદેવજી કેશરીમલજી શ્વેતામ્બર સંસ્થા, રતલામ, સન્ ૧૯૩૩.

જં एत्थं उस्सुत्तं, अयाणमाणेण विरतितं होज्जा ।
तं अणुओगधरा मे, अणचिंतेउं समारेंतु ॥ ४ ॥

— એજન, પૃ. ૨૮૩.

દશવૈકાલિકચૂર્ણિ પણ નિ:સંદેહ તે જ આચાર્યની કૃતિ છે જેમની ઉત્તરાધ્યયનચૂર્ણિ છે. એટલું જ નહિ, દશવૈકાલિકચૂર્ણિ ઉત્તરાધ્યયનચૂર્ણિની પહેલાં રચવામાં આવી છે. આનું પ્રમાણ ઉત્તરાધ્યયનચૂર્ણિમાં મળે છે જે આ મુજબ છે : षष्ठोपि चित्तो नानाप्रकारो प्रकीर्णतपोभिधीयते, तदन्यत्राभिहितं, शेषं दशवैकालिकचूर्णौ अभिहितं..... 1^૧ અહીં આચાર્યે સ્પષ્ટ રૂપે લખ્યું છે કે પ્રકીર્ણતપના વિષયમાં અન્યત્ર કહેવામાં આવ્યું છે કે અને બાકીનું દશવૈકાલિકચૂર્ણિમાં કહેવામાં આવ્યું છે. જે સ્વરમાં આચાર્યે તે લખ્યું છે તેના વિષયમાં અન્યત્ર કહેવામાં આવ્યું છે તે જ સ્વરમાં તેમણે આ પણ લખ્યું છે કે બાકી દશવૈકાલિકચૂર્ણિમાં કહેવામાં આવ્યું છે. આ સ્વરસામ્ય જોતાં એ કથન અનુપયુક્ત નથી કે ઉત્તરાધ્યયન અને દશવૈકાલિકની ચૂર્ણિઓ એક જ આચાર્યની કૃતિઓ છે તથા દશવૈકાલિકચૂર્ણિની રચના ઉત્તરાધ્યયનચૂર્ણિની પહેલાંની છે.

૧. ઉત્તરાધ્યયનચૂર્ણિ, પૃ. ૨૭૪.

સમમ પ્રકરણ આચારાંગચૂર્ણિ

આ ચૂર્ણિમાં ઘણું કરીને તે જ વિષયોનું વિવેચન છે જે આચારાંગ-નિર્યુક્તિમાં છે. નિર્યુક્તિની ગાથાઓના આધારે જ આ ચૂર્ણિ લખવામાં આવી છે આથી એમ થવું સ્વાભાવિક છે. આમાં વર્ણિત વિષયોમાંથી કેટલાકનાં નામોનો નિર્દેશ કરવો અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય. પ્રથમ શ્રુતસ્કંધની ચૂર્ણિમાં મુખ્યરૂપે નિમ્ન વિષયોનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે : અનુયોગ, અંગ, આચાર, બ્રહ્મ, વર્ણ, આચરણ, શસ્ત્ર, પરિજ્ઞા, સંજ્ઞા, દિક્, સમ્યક્ત્વ, યોનિ, કર્મ, પૃથ્વી વગેરે કાય, લોક, વિજય, ગુણસ્થાન, પરિતાપ, વિહાર, રતિ, અરતિ, લોભ, જુગુપ્સા, ગોત્ર, જ્ઞાતિ, જાતિમરણ, એષણા, દેશના, બંધ-મોક્ષ, શીતોષ્ણાદિ પરીષદ, તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધા, જીવરક્ષા, અચેલત્વ, મરણ, સંલેખના, સમનોજ્ઞત્વ, યામત્રય, ત્રિવચ્ચતા, વીરદીક્ષા, દેવદૂષ્ય, સવચ્ચતા. ચૂર્ણિકારે પણ નિક્ષેપપદ્ધતિનો જ આધાર લીધો છે.

દ્વિતીય શ્રુતસ્કંધની વ્યાખ્યા કરતાં ચૂર્ણિકારે મુખ્યરૂપે નિમ્ન વિષયોનું વિવેચન કર્યું છે : અગ્ર, પ્રાણસંસકત, પિણ્ડેષણા, શય્યા, ઈર્ષ્યા, ભાષા, વચ્ચ, પાત્ર, અવગ્રહસમક, સમસમક, ભાવના, વિમુક્તિ. આચારાંગસૂત્રનું મૂળ પ્રયોજન શ્રમણોના આચાર-વિચારની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું છે આથી પ્રત્યેક વિષયનું આ જ પ્રયોજનને નજરમાં રાખીને કરવામાં આવ્યું છે.

પ્રાકૃતપ્રધાન પ્રસ્તુત ચૂર્ણિમાં અહીં-તહીં સંસ્કૃતના શ્લોકો પણ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે. તેમનાં મૂળ સ્થળની શોધ ન કરતાં ઉદાહરણ રૂપે કેટલાક શ્લોકો અહીં ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે. આગમના પ્રામાણ્યની પુષ્ટિ માટે નિમ્ન શ્લોક ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યો છે :

જિનેન્દ્રવચનં સૂક્ષ્મહેતુભિર્યદિ ગૃહ્યતે ।

આજ્ઞયા તદ્ગ્રહીતવ્યં, નાન્યથાવાદિનો જિનાઃ ॥

— આચારાંગચૂર્ણિ, પૃ. ૨૦.

સ્વજનથી પણ ધન અધિક પ્યારું હોય છે, આનું સમર્થન કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે :

૧. શ્રી ઋષભદેવજી કેશરીમલજી ચેતામ્બર સંસ્થા, રતલામ, સન્ ૧૯૪૧.

પ્રાણૈઃ પ્રિયતરાઃ પુત્રાઃ, પુત્રૈ પ્રિયતરં ધનમ્ ।
સ તસ્ય હરતે પ્રાણાન્, યો યસ્ય હરતે ધનમ્ ॥

— એજન, પૃ. ૫૫.

અપરિગ્રહની પ્રશંસા કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે :
તસ્મૈ ધર્મભૂતે દેયં, યસ્ય નાસ્તિ પરિગ્રહઃ ।
પરિગ્રહે તુ યે સક્તા, ન તે તારયિતું ક્ષમાઃ ॥

— એજન, પૃ. ૫૯

કામભોગથી માણસ ક્યારેય તૃપ્ત નથી થતો, આ સત્યની પુષ્ટિ કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે :

નાગ્નિસ્તુષ્યતિ કાષ્ટાનાં, નાપગાનાં મહોદધિઃ ।
નાન્તકૃત્સર્વભૂતાનાં, ન પુંસાં વામલોચના ॥

— એજન, પૃ. ૭૫

સાધુએ કોઈ વસ્તુનો લાભ — પ્રાપ્તિ થવાથી મદ ન કરવો જોઈએ તથા અલાભ — અપ્રાપ્તિ થવાથી ખેદ ન કરવો જોઈએ. જેમ કે કહેવામાં આવ્યું છે :

લભ્યતે લભ્યતે સાધુ, સાધુ એવ ન લભ્યતે ।
અલબ્ધે તપસો વૃદ્ધિર્લબ્ધે દેહસ્ય ધારણા ॥

— પૃ. ૮૧.

આ જ રીતે સ્થાને સ્થાને પ્રાકૃત ગાથાઓ પણ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે. આ ઉદ્ધરણોથી વિષય વિશેષ રૂપે સ્પષ્ટ થાય છે તથા પાઠક તથા શ્રોતાની રુચિમાં વૃદ્ધિ થાય છે.

અષ્ટમ પ્રકરણ

સૂત્રકૃતાંગયૂર્ષિ

આ યૂર્ષિની શૈલી પણ એ જ છે જે આચારાંગયૂર્ષિની છે. આમાં નિમ્ન વિષયો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે : મંગલચર્યા, તીર્થસિદ્ધિ, સંઘાત, વિઘ્નસાકરણ, બન્ધનાદિપરિણામ, ભેદાદિપરિણામ; ક્ષેત્રાદિકરણ, આલોચના, પરિગ્રહ, મમતા, પંચમહાભૂતિક, એકાત્મવાદ, તજજીવતચ્છરીરવાદ, અકારકાત્મવાદ, સ્કન્ધવાદ, નિયતિવાદ, અજ્ઞાનવાદ, કર્તૃવાદ, ત્રિરાશિવાદ, લોકવિચાર, પ્રતિજુગુપ્સા (ગોમાંસ, મધ, લસણ, ડુંગળી વગેરે પ્રત્યે અરુચિ), વસ્ત્રાદિપ્રલોભન, શૂરવિચાર; મહાવીરગુણ, મહાવીરગુણસ્તુતિ, કુશીલતા, સુશીલતા, વીર્યનિરૂપણ, સમાધિ, દાનવિચાર, સમવસરણવિચાર, વૈનયિકવાદ, નાસ્તિકમતચર્યા, સાંખ્યમતચર્યા, ઈશ્વરકર્તૃત્વચર્યા, નિયતિવાદચર્યા, ભિક્ષુવર્ણન, આહારચર્યા, વનસ્પતિભેદ, પૃથ્વીકાયાદિભેદ, સ્યાદ્વાદ, આજીવિકમતનિરાસ, ગોશાલકમતનિરાસ, બૌદ્ધમતનિરાસ, જાતિવાદનિરાસ વગેરે.

પ્રસ્તુત યૂર્ષિ સંસ્કૃતમિશ્રિત પ્રાકૃતમાં રચવામાં આવી છે. એટલું જ નહિ, યૂર્ષિ જોવાથી એવું પ્રતીત થાય છે કે આમાં પ્રાકૃતથી પણ સંસ્કૃતનો પ્રયોગ વધારે માત્રામાં છે. નીચે કેટલાંક ઉદરણો આપવામાં આવે છે જે જોવાથી એ સ્પષ્ટ થઈ જશે કે આમાં પ્રાકૃતનો કેટલો અંશ છે અને સંસ્કૃતનો કેટલો :-

‘एतदि’ ति यदुक्तमुच्यते वा सारं विद्धीति वाक्यशेषः, यत्किं ? उच्यते, जे ण हिंसति किंचणं, किंचिदिति त्रसं स्थावरं वा, अहिंसा हि ज्ञानगतस्य फलं, तथा चाह योऽधीत्य शास्त्रमखिलं..... एवं खु णाणिणो सारं — ।’

— સૂત્રકૃતાંગયૂર્ષિ, પૃ. ૬૨

बिजद्वितो गाम विच्युतो, यथा व्युत्थितोऽस्य विभवः, संपत् व्युत्थिताः, संयमप्रतिपन्न इत्यर्थः, पार्श्वस्थादोनामन्यतमेन वा क्वचिन्प्रमादाच्च कार्येण वा त्वरितं गच्छन् जहा तुज्झं ण — ?

— એજન, પૃ. ૨૮૮

लोगेवि भण्णइ - छिण्णसोता न दिति, सुद्ध संजुत्ते सुसंजुत्ते, सुद्ध समिए सुसमिए, समभावः सामायिकं सो भण्णइ - सुद्ध सामाइए सुसामाइए,

૧. શ્રી ઋષભદેવજી કેશરીમલજી શ્વેતામ્બર સંસ્થા, ૨તલામ, સન્ ૧૯૮૧.

आतवापत्तेविऊति अप्पणो वादो अत्तए वादो २ यथा-अस्त्यात्मा नित्यः अमूर्तः कर्त्ता भोक्ता उपयोगलक्षणो य एवमादि आसप्यवादो -।'

- अेज-न, पृ. ३०७

अहावरे चउत्थे (सू०५) णितिया जाव जहा जहा मे एस धम्मे सुअक्खाए, कथरे ते धम्मे ? णितियावादे, इह खलु दुवे पुरिसजाता एगे पुरिसे किरियामक्खंति, किरिया कर्म परिस्पन्द इत्यर्थः, कस्यासौ किरिया ? पुरुषस्य, पुरुष एव गमनादिषु क्रियासु स्वतो अनुसन्धाय प्रवर्तते, एवं भणित्तापि ते दोवि पुरिसा तुल्ल णियतिवसेण, तत्र नियतिवादी आत्मीयं दर्शनं समर्थयन्निदमाह - यः खलु मन्यते 'अहं करोमि' इति असावपि नियत्या एव कार्यते अहं करोमीति — ?

- अेज-न, पृ. ३२२-३.

નવમ પ્રકરણ

જીતકલ્પ-બૃહચૂર્ણી

આ ચૂર્ણી^૧ સિદ્ધસેનસૂરિની કૃતિ છે. આ ચૂર્ણી ઉપરાંત જીતકલ્પસૂત્ર પર એક બીજી ચૂર્ણી રચાયેલી છે, એવું પ્રસ્તુત ચૂર્ણીના અધ્યયનથી માલૂમ પડે^૨ છે. આ ચૂર્ણી શરૂથી અંત સુધી પ્રાકૃતમાં છે. આમાં એક પણ વાક્ય એવું નથી જેમાં સંસ્કૃત શબ્દનો પ્રયોગ થયો હોય. પ્રારંભમાં આચાર્યે અગિયાર ગાથાઓ દ્વારા ભગવાન મહાવીર, એકાદશ ગણધર, અન્ય વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓ તથા સૂત્રકાર જિનભદ્ર ક્ષમાશ્રમણ-આ બધાને નમસ્કાર કર્યા છે. ગ્રંથમાં અહીં-તહીં અનેક ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે. આ ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરતી વખતે આચાર્યે કોઈ ગ્રંથ વગેરેનો નિર્દેશ ન કરતાં ‘તં જહા ધણિયં ચ’, ‘સો-હમો’ વગેરે વાક્યોનો પ્રયોગ કર્યો છે.^૩ એ જ રીતે અનેક ગદ્યાંશ પણ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે.

જીતકલ્પચૂર્ણીમાં પણ એ જ વિષયોનું સંક્ષિપ્ત ગદ્યાત્મક વ્યાખ્યાન છે જેમનું જીતકલ્પભાષ્યમાં વિસ્તારથી વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. સર્વપ્રથમ આગમ, શ્રુત, આજ્ઞા, ધારણા અને જીતવ્યવહારનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે. જીતનો અર્થ આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યો છે : **જીયં તિ વા કરણિજ્જં તિ વા આચરણિજ્જં તિ વા ઇયદ્દં । જીવેઙ્ગ વા તિવિહે વિ કાલે તેણ જીયં ।**^૪ આ જ રીતે ચૂર્ણીકારે દસ પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્ત, નવ પ્રકારના વ્યવહાર, મૂલગુણ, ઉત્તરગુણ વગેરેનું વિવેચન કર્યું છે. અંતમાં ફરી સૂત્રકાર જિનભદ્રને નમસ્કારપૂર્વક નિમ્ન ગાથાઓ સાથે ચૂર્ણી સમાપ્ત કરી છે^૫ :

इति जेण जीयदाणं साहूणइइयारपंकपरिसुद्धिकरं ।
 गाहाहिं फुडं रइयं महरुपयत्थाहिं पावणं परमहियं ॥
 जिणभइखमासमणं निच्छियसुत्तत्थदायगामलचरणं ।
 तमहं वंदे पयओ परमं परमोवगारकारिणमहग्धं ॥

૧. વિષમપદવ્યાખ્યાલંકૃત સિદ્ધસેનગણિસન્દૃબ્ધ બૃહચૂર્ણિસમન્વિત જીતકલ્પસૂત્ર - સંપાદક :- મુનિ જિનવિજય, પ્રકાશક :-જૈન સાહિત્ય સંશોધક સમિતિ, અમદાવાદ, સન્ ૧૯૨૬.
૨. અહવા ક્વિતિયચુત્તિકારમિપાણ ચત્તારિ - જીતકલ્પચૂર્ણી, પૃ. ૨૩.
૩. એજન, પૃ. ૩, ૪, ૨૧. ૪. એજન, પૃ. ૪. ૫. એજન, પૃ. ૩૦.

દસમ પ્રકરણ

દશવૈકાલિકયૂર્ણિ (અગસ્ત્યસિંહકૃત)

આ યૂર્ણિ^૧ જિનદાસગણિની કહેવામાં આવતી દશવૈકાલિકયૂર્ણિથી ભિન્ન છે. આના લેખક છે વજ્રસ્વામીની શાખા—પરંપરાના એક સ્થવિર શ્રી અગસ્ત્યસિંહ. આ પ્રાકૃતમાં છે. ભાષા સરળ તથા શૈલી સુગમ છે. આની વ્યાખ્યાનશૈલીના કેટલાક નમૂના અહીં પ્રસ્તુત કરવા અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય. આદિ, મધ્ય અને અન્ત્ય મંગલની ઉપયોગિતા બતાવતાં યૂર્ણિકાર કહે છે :

આદિમંગલેણ આરમ્ભપ્પમિતિ ણિલ્લિસાયા સત્થં પઢિવજ્જંતિ, મજ્ઞમંગલેણ અવ્વાસંગેણ પારં ગચ્છંતિ, અવસાળમંગલેણ સિસ્સપસિસ્સસંતાણે પઢિલાહંતિ । ઇમં પુણ સત્થં સંસારવિચ્છેયકરં તિ સવ્વમેવ મંગલં તહાવિ વિસેસો દરિસિજ્જતિ-આદિ મંગલમિહ 'ધમ્મો મંગલમુલ્લુહં' (અધ્ય૦ ૧, ૨૫૦ ૧) ધારેતિ સંસારે પઢમાણમિતિ ધમ્મો, એતં ચ પરમં સમસ્સાસંકારણં તિ મંગલં । મજ્ઞે ધમ્મત્થકામપલ્લમસુત્તં 'ણાણદંસણસંપણ્ણં સંજમે ચ તવે સ્યં'(અધ્ય૦ ૬, ૨૫૦ ૧), એવં સો ચેવ ધમ્મો વિસેસિજ્જતિ, યથા—'સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ' (તત્ત્વ૦ ૨૦ ૧-૧) ઇતિ । અવસાણે આદિમજ્ઞદિદ્ધુવિસેસિયસ્સ ફલં દરિસિજ્જતિ 'છિંદિત્તુ જાતીમરણસ્સ બંધણં ઉવેતિ ભિલ્લુ અપુણાગમં ગત્તિ' (અધ્ય૦ ૧૦, ૨૫૦ ૨૧), એવં સફલં સકલં સત્થં તિ । —^૨

દશકાલિક, દશવૈકાલિક અથવા દશવૈતાલિકની વ્યુત્પત્તિ બતાવતાં કહેવામાં આવ્યું છે :

'દશકં અજ્ઞયણાણં કાલિયં નિરુત્તેણ વિહિણા કકારાલોપે કૃતે દસકાલિયં । અહવા વેકાલિયં, મંગલત્થં પુલ્લવહે સત્થારંભો ધવત્તિ, ભગવયા પુણ

૧. પ્રસ્તુત યૂર્ણિની હસ્તાલિખિત પ્રત મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજીની કૃપાથી પ્રાપ્ત થઈ, આથી લેખક મુનિ શ્રીના અત્યંત આભારી છે. આ પ્રત જેસલમેર જ્ઞાનભંડારમાંથી પ્રાપ્ત પ્રાચીન પ્રતની પ્રતિલિપિ છે. આ યૂર્ણિ આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી દ્વારા જ સંપાદિત થઈ પ્રાકૃત ટેક્ટ સોસાયટી, અમદાવાદ દ્વારા પ્રકાશિત થઈ છે — ગુજ. અનુવાદક.

૨. પૃ. ૨.

અજ્જસેજ્જંભવેણં કહમવિ અવરણ્હકાલે ઉવયોગો કતો, કાલાતિવાયલિઘ્ઘપરિહારિણા ય નિજ્જૂઢમેવ, અતો વિગતે કાલે વિકાલે દસકમજ્ઙાયણાણ કતમિતિ દસવેકાલિયં । ચડ્ડપોરિસિતો સજ્ઙાયકાલે તમ્મિ વિગતે વિ પઢિજ્જતીતિ વિગયકાલિયં દસવેકાલિયં । દસમં વા વેતાલિયોપજાતિ વૃત્તેહિં ણિયમિતમજ્ઙાયણમિતિ દસવેતાલિયં ।^૧

૪૩૭૭વનિકાય નામના ચતુર્થ અધ્યયનના અર્થાધિકારનો વિચાર કરતાં યૂર્ષિકાર કહે છે :

જીવાજીવાહિગમો ગાહા ।^૨ પઢમો જીવાહિગમો, અહિગમો—પરિણાણં ૧ તત્તો અજીવાધિગમો ૨ ચરિત્તધમ્મો ૩ જયણા ૪ ઉવણ્ણો ૫ ધમ્મફલં । તસ્સ ચત્તારિ અણુઓગહારા જહ્ઘા આલ્લસણ્ણે । નામનિષ્ફણ્ણો ભણ્ણતિ —^૩

દશવૈકાલિકની અંતિમ બે યૂલાઓ — રતિવાક્યયૂલા અને વિવિક્તચર્યાયૂલાની રચનાનું પ્રયોજન બતાવતાં આચાર્ય કહે છે :

ધમ્મે ધિતિમત્તો રુહિડુયાયારોવત્થિતસ્સ વિદિત્તલ્લક્કાયવિત્થરસ્સ ઇસણીયાદિ- ધારિતસરીસ્સ સમત્તાયારાવત્થિતસ્સ વયણવિભાગકુસલસ્સ સુપ્પણિહિતજોગજુત્તસ્સ વિણીયસ્સ દસમજ્ઙાયણોપલ્લણિતગુણસ્સ સમત્તસકલ્લભિક્કુભાવસ્સ વિસેસેણ ધિરીકરણત્થં વિવિત્તચરિયોવદેસત્થં ચ ઉત્તરત્તં તમ્પપિદ્ધં ચૂલિતાદુત્તં રતિવલ્લકં - વિવિત્તચરિયા ચૂલિતા ય । તત્થ ધમ્મે ધિરીકરણત્થા રતિવલ્લકામધેયા પઢમચૂલા ભણિતા । ઇદાણિ વિવિત્તચરિયોવદેસત્થા ચિત્તિયા ચૂલા ભણિતવ્વા ।^૪

અંતમાં યૂર્ષિકારે પોતાની શાખાનું નામ, પોતાના ગુરુનું નામ તથા પોતાનું નામ બતાવતી નિમ્ન ગાથાઓ લખીને યૂર્ષિની પૂર્ણાહુતિ કરી છે :

વીરવરસ્સ ભગવત્તો તિત્થે કોડીગણે સુવિપુલમ્મિ ।
ગુણગણવહારાભસ્સા વેરસામિસ્સ સાહાણ ॥ ૧ ॥
મહરિસિસરિસસભાવા ભાવાઽભાવાણ મુણિતપરમત્થા ।
રિસિગુત્તલ્લમાસમણો લ્લમાસમાણં નિધી આસિ ॥ ૨ ॥

૧. પૃ. ૭-૮.

૨. નિર્ધુક્તિગાથા — જીવાજીવાહિગમો ચરિત્તધમ્મો તદ્દેવ જયણા ય ।
ઉવણ્ણો ધમ્મફલં લ્લજ્જીવણિયાઇ અહિગાય ॥

૩. પૃ. ૧૪૬-૭.

૪. પૃ. ૨૯૭.

તેસિ સીસેણ ઇમા કલસભવમઙ્ગદણામધેજ્જેણં ।
 દસકાલિયસ્સ ઘુણી પયાણરયણાતો ઉવ્વણતથા ॥ ૩ ॥
 સ્ત્રિયરપદસંધિણિયતા છઙ્ઙિયપુણસ્ત્તવિત્થરપસંગા ।
 વક્ખાણામંતરેણાવિ સિસ્સમતિબોધણસમતથા ॥ ૪ ॥
 સસમયપરસમયણયાણ જં ચ ણ સમાધિતં યમાદેણં ।
 તં યમહ પસાહેહ ય ઇય વિણ્ણત્તી પવયણીણં ॥ ૫ ॥

ચૂર્ણિકારનું નામ કલશભવમૃગેન્દ્ર અર્થાત્ અગસ્ત્યસિંહ છે. કલશનો અર્થ છે કુંભ, ભવનો અર્થ છે ઉત્પન્ન અને મૃગેન્દ્રનો અર્થ છે સિંહ. કલશભવનો અર્થ થયો કુંભથી ઉત્પન્ન થનાર અગસ્ત્ય. અગસ્ત્ય સાથે સિંહ જોડી દેવાથી અગસ્ત્યસિંહ બની જાય છે. અગસ્ત્યસિંહના ગુરુનું નામ ઋષિગુપ્ત છે. તેઓ કોટિગણીય વજ્રસ્વામીની શાખાના છે.

પ્રસ્તુત પ્રતના અંતમાં કેટલાક સંસ્કૃત શ્લોક છે જેમાં મૂળ પ્રતનું લેખન કાર્ય સંપન્ન કરનાર રૂપે શાંતિમતિના નામનો ઉલ્લેખ છે :

સમ્યક્ શાન્તિમતિર્વ્યલેખયદિદં મોક્ષાય સત્પુસ્તકમ્ ।

પ્રસ્તુત ચૂર્ણિના મૂળ સૂત્રપાઠ, જિનદાસગણિકૃત ચૂર્ણિના મૂળ સૂત્રપાઠ તથા હરિભદ્રકૃત ટીકાના મૂળ સૂત્રપાઠ આ ત્રણેમાં ક્યાંક-ક્યાંક થોડુંક અંતર છે. નીચે આના કેટલાક નમૂના આપવામાં આવે છે જેનાથી આ અંતર સમજી શકાશે. આ જ વાત અન્ય સૂત્રોના વ્યાખ્યાગ્રંથોના વિષયમાં પણ કહી શકાય. દશવૈકલિક સૂત્રની ગાથાઓના અંતરના કેટલાક નમૂના આ પ્રમાણે છે :

અધ્યયન ગાથા	અગસ્ત્યસિંહકૃત	જિનદાસકૃત	હરિભદ્રકૃત
	ચૂર્ણિ	ચૂર્ણિ	ચૂર્ણિ
૧ ૩	મુક્કા	મુત્તા	મુત્તા
૧ ૩	સાહવો	સાહુણો	સાહુણો
૧ ૪	અહાગડેહિં....	અહાકડેસુ...	અહાગડેસુ....
	પુપ્ફેહિં	પુપ્ફેહિં	પુપ્ફેસુ
૨ ૧	કહં ણુ કુજ્જા	કતિહં કુજ્જા	કહં ણુ કુજ્જા
	કતિહં કુજ્જા	કયાહં કુજ્જા	કતિહં કુજ્જા
	(પાઠાંતર)	(પાઠા.)	(પા.)
	કયાહં કુજ્જા(’)	કહં ણુ કુજ્જા(’)	કયાહં કુજ્જા (’)
	કહં સકુજ્જા(’)		કથમહં (કહહં)

૧. ગાથા-સંખ્યાનો આધાર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી દ્વારા તૈયાર કરવામાં આવેલ દશવૈકલિકની હસ્તલિખિત પ્રત છે.

૨	૫	છિંદાહિ રાગં	છિંદાહિ દોસં	છિંદાહિ દોસં
૨	૫	વિળાં હિ દોસં	વિળાંજ્જ રાગં	વિળાંજ્જ રાગં
૩	૩	સંપુચ્છાં સંપુચ્છાગો (પાઠા..)	સંપુચ્છા	સંપુચ્છા
૩	૧૫	ખવેતુ	ખવેતા	ખવેતા
૪	૪	વિત્તમંતમક્ષા (પાઠા..)	વિત્તમતા અક્ષા (પાઠા..)	વિત્તમંતમક્ષા (પાઠા..)
૪	૧૦	ઇચ્ચેતેહિ છાંહિ જીવનિકાયેહિ	ઇચ્ચેતેહિ છાંહિ જીવનિકાયેહિ	ઇચ્ચેસિ છળંહ જીવનિકાયણં
૫ (પ્ર.ઉ.)	૫	પાળ-મૂતે ય	પાળ-મૂતે ય	પાળિ-મૂયાંદં
૫ (પ્ર.ઉ.)	૧૩	અણાતિલે	અણાડલે	અણાડલે
૫ (પ્ર.ઉ.)	૧૩	જહાભાગં	જહાભાવં	જહાભાગં
૫ (પ્ર.ઉ.)	૧૫	પાળિયકમ્મતં	દગભવણાણિ ય	દગભવણાણિ ય
૫ (પ્ર.ઉ.)	૨૭	ઇચ્ચેજ્જા	ઇચ્ચેજ્જા	ગેષ્ઠેજ્જા
૫ (દ્વિ.ઉ.)	૨૪	ધારણ	ધારણ	ધાવણ
૭	૧૨	આયારભાવદોસેણ	ગાથા નથી	આયારભાવદોસમૂ
૭	૨૨	ગાથા નથી	ગાથા છે	ગાથા નથી
૭	૨૩	ગાથા નથી	ગાથા છે	ગાથા નથી
૮	૩	મવિયવ્વં	હોયવ્વયં	?
૯ (પ્ર.ઉ.)	૧	ચિટ્ટે	ચિટ્ટે	સિક્કલે ચિટ્ટે (પાઠા..)
૯ (દ્વિ.ઉ.)	૧	સાલા	સાલા	સાહા
૯ (તૃ.ઉ.)	૧૫	ધુણિય	ધુણિય	વિહુય
૯ (ચ.ઉ.)	૧૧	આરુહંતિણ્હિ	આરુહંતેહિ	આરુહંતેહિ
૧૦	૪	દગ	દગ	તમ
૧૦	૧૯	વિવજ્જયિતા	વિર્ગિચ ધીર !	વિવજ્જયિતા
૧ યૂલિકા	૧૪	કુસીલં	સકુસીલં	કુસિલા
૧ યૂલિકા	૧૯	મ પ્પચલેંતિ	મો પ્પચલેંતિ	ન પ્પચલેંતિ
૨ યૂલિકા	૩	નિપ્પ્ફેડો	નિગ્ગાડો	ઉત્તારો
૨ યૂલિકા	૪	એવં	એવં	તમ્હા

નિર્યુક્તિગાથાઓની તો વધારે વિચિત્ર સ્થિતિ છે. નિર્યુક્તિની એવી અનેક ગાથાઓ છે જે હરિભદ્રની ટીકામાં તો છે પરંતુ યૂર્ણિઓમાં નથી મળતી. હા, એમાં કેટલીક ગાથાઓ એવી જરૂર છે જેનો યૂર્ણિઓમાં અર્થ અથવા આશય આપી દેવામાં આવ્યો છે પરંતુ ગાથાઓ રૂપે ઉદ્ધૃત નથી કરવામાં આવી. બીજી વાત એ

છે કે ચૂર્ણિઓમાં અધિકાંશ ગાથાઓ પૂરેપૂરી નથી આપવામાં આવતી પરંતુ પ્રારંભમાં કેટલાક શબ્દો ઉદ્ધૃત કરીને માત્ર તેમનો નિર્દેશ કરવામાં આવે છે. કેટલીક જ ગાથાઓ એવી હોય છે જે પૂરી ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે. અમે અહીં હરિભદ્રની ટીકામાં ઉપલબ્ધ કેટલીક નિર્યુક્તિ-ગાથાઓ^૧ ઉદ્ધૃત કરીને એમ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરીશું કે તેમાંથી કઈ કઈ બંને ચૂર્ણિઓમાં પૂરેપૂરી છે; કઈ કઈ અપૂર્ણ અર્થાત્ સંક્ષિપ્તરૂપે છે, કઈનો અર્થ-રૂપે નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે અને કઈનો બિલકુલ ઉલ્લેખ નથી.

સિદ્ધિગઢમુવગયાણં કમ્મવિસુદ્ધાણ સવ્વસિદ્ધાણં ।

નમિકુણ દસકાલિયણિજ્જુત્તિ કિત્તિદ્ધસામિ ॥ ૧ ॥

આ ગાથા ન તો જિનદાસગણિની ચૂર્ણિમાં છે, ન અગસ્ત્યસિંહકૃત ચૂર્ણિમાં. તેમાં આનો અર્થ અથવા સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ પણ નથી.

અપુહુત્તપુહુત્તાઈં નિદ્ધિસિઠં એત્થ હોઈ અહિગારો ।

ચરણકરણાણુજોગેણ તત્સ દારા ડમે હોતિ ॥ ૪ ॥

આ ગાથાનો અર્થ તો બંને ચૂર્ણિઓમાં છે પરંતુ પૂરી અથવા અપૂર્ણ ગાથા એક પણમાં નથી.

ણામં ઠવણા દવિણ માઝવપયસંગહેક્કણ ચેવ ।

પજ્જવભાવે ય તહા સત્તેણ ઇક્કણા હોતિ ॥ ૮ ॥

આ ગાથા બંને ચૂર્ણિઓમાં પૂરેપૂરી ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે. આ બંને ચૂર્ણિઓની પ્રથમ નિર્યુક્તિ-ગાથા છે જે હારિભદ્રીય ટીકાની આઠમી નિર્યુક્તિ-ગાથા છે.

દવ્વે અદ્ધ અહાઝઅ ડવક્રમે દેસકાલકાલે ય ।

તહ ય ઘમાણે વણ્ણે ભાવે પગયં તુ ભાવેણં ॥ ૧૧ ॥

આ ગાથા પણ બંને ચૂર્ણિઓમાં આ પ્રમાણે મળે છે.

આયપ્પવાયપુવ્વા નિજ્જૂઢા હોઈ ધમ્મપત્તત્તી ।

કમ્મપ્પવાયપુવ્વા પિંડસ્સ ડ એસણા તિવિહા ॥ ૧૬ ॥

આ ગાથા બંને ચૂર્ણિઓમાં સંક્ષિપ્તરૂપે નિર્દિષ્ટ છે, પૂર્ણરૂપે ઉદ્ધૃત નથી.

દુવિહો લોગુત્તરિઓ સુઅધમ્મો ખલુ ચરિત્તધમ્મો અ ।

સુઅધમ્મો સજ્ઞાઓ ચરિત્તધમ્મો સમણધમ્મો ॥ ૪૩ ॥

૧. દેવચન્દ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્યાર, ગ્રંથાંક, ૪૭.

આ ગાથા અર્થરૂપે તો બંને ય ચૂર્ણોઓમાં છે પરંતુ ગાથારૂપે અધૂરી કે પૂરી એકેમાં નથી.

આ રીતે આપણે જોઈએ છીએ કે બંને ચૂર્ણિકારો અને ટીકાકાર હરિભદ્રે નિર્ધુક્તિ-ગાથાઓ સમાનરૂપે ઉદ્ધૃત કરી નથી. બંને ચૂર્ણિકારોમાં એતદ્વિષયક ઘણી સમાનતા છે, જ્યારે હરિભદ્રસૂરિ આ બંનેથી આ બાબતમાં ઘણા જુદા પડે છે. આ વિષય પર અધિક પ્રકાશ પાડવા માટે વિશેષ અનુશીલનની આવશ્યકતા છે.

એકાદશ પ્રકરણ નિશીથ-વિશેષચૂર્ણિ

જિનદાસગણિકૃત પ્રસ્તુત ચૂર્ણિ^૧ મૂલ સૂત્ર, નિર્ચુકિત તથા ભાષ્યગાથાઓનાં વિવેચનરૂપે છે. આની ભાષા અલ્પ સંસ્કૃતમિશ્રિત પ્રાકૃત છે. પ્રારંભમાં પીઠિકા છે જેમાં નિશીથની ભૂમિકારૂપે તત્સમ્બદ્ધ આવશ્યક વિષયોનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. સર્વપ્રથમ ચૂર્ણિકારે અરિહંતાદિને નમસ્કાર કર્યા છે તથા નિશીથચૂલાનાં વ્યાખ્યાનનો સંબંધ બતાવ્યો છે :

નમિકુણડરહંતાણં, સિદ્ધાણ ચ કમ્મચક્કમુક્કાણં ।
 સયણસિનેહવિમુક્કાણ, સવ્વસાહૂણ ભાવેણ ॥ ૧ ॥
 સવિસેસાયરજુતં, કાઠં પળામં ચ અત્થદાયિસ્સ ।
 પજ્જુણ્ણખમાસમળસ્સ, ચરણ-કરણાણુપાલસ્સ ॥ ૨ ॥
 એવં કયપ્પળામો, પકપ્પળામસ્સ વિવરણં વત્તે ।
 પુવ્વાયરિયકયં ચિય, અહં પિ તં ચેવ ડ વિસેસા ॥ ૩ ॥
 ભણિયા વિમુત્તિચૂલા, અહુણાવસરો ણિસીહચૂલાણ ।
 કો સંબંધો તસ્સા, ષ્ષણ્ણઙ્ગ ઙ્ગમો ણિસામેહિ ॥ ૪ ॥

આ ગાથાઓમાં અરિહંત, સિદ્ધ અને સાધુઓને સામાન્યરૂપે નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે તથા પ્રદ્યુમ્ન કામાશ્રમણને અર્થદાતા રૂપે વિશેષ નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે. નિશીથનું બીજું નામ પ્રકલ્પ પણ બતાવવામાં આવ્યું છે.

પીઠિકા :

પ્રારંભમાં ચૂલાઓનું વિવેચન કરતાં ચૂર્ણિકારે બતાવ્યું છે કે ચૂલા છ પ્રકારની હોય છે. તેનું વર્ણન જે રીતે દશવૈકાલિકમાં કરવામાં આવ્યું છે તે જ રીતે અહીં પણ કરી લેવું જોઈએ.^૨ આનાથી સાબિત થાય છે કે નિશીથચૂર્ણિ દશવૈકાલિકચૂર્ણિની પછી રચવામાં આવી છે. તે પછી આચારનું સ્વરૂપ બતાવતાં આચાર્યે આચારાદિ

૧. સંપાદક—ઉપાધ્યાય શ્રી અમરચન્દ્ર તથા મુનિ શ્રી કન્હૈયાલાલજી, પ્રકાશક—સન્મતિ જ્ઞાનપીઠ, લોહામંડી, આગરા, સન્ ૧૯૫૭-૧૯૬૦. નિશીથ : એક અધ્યયન—પં. દલસુખ માલવણિયા, સન્મતિ જ્ઞાનપીઠ, આગરા, સન્ ૧૯૫૯.

૨. સા ય છન્નિહા—જહા દસવેયાલિણે ભણિયા તહા ભણિયવ્વા ।—પ્રથમ ભાગ, પૃ. ૨.

પાંચ વસ્તુઓ તરફ નિર્દેશ કર્યો છે : આચાર, અગ્ર, પ્રકલ્પ, યૂલિકા અને નિશીથ.^૧
આ બધાનો નિશ્ચય-પદ્ધતિએ વિચાર કરતાં નિશીથનો અર્થ આ પ્રમાણે બતાવ્યો
છે : નિશીથ ઇતિ કોડર્યઃ । નિશીથ-સહૃષ્ટીકરણત્થં વા ભગ્નગતિ —

જં હોતિ અપ્પગાસં, તં તુ ણિસીહંતિ લોગસંસિદ્ધં ।

જં અપ્પગાસધમ્મં, અણ્ણં પિ તયં નિસીધં તિ ॥

જમિતિ અણિદિદ્ધં । હોતિ ભવતિ । અપ્પગાસમિતિ અંધકારં । જકારણિદેસે તગારો હોઇ । સહસ્સ અવહારણત્થે તુગારો । અપ્પગાસવચ્ચણસ્સ ણિણ્ણયત્થે ણિસીહંતિ । લોગે વિ સિદ્ધં ણિસીહં અપ્પગાસં । જહા કોઇ પાવાસિઓ પઓસે આગઓ, પેરેણ ચિતિએ દિણે પુચ્છિઓ 'કલ્લે કં વેલમાગઓ સિ ? ભગ્નગતિ ' ણિસીહે ત્તિ રાત્રાવિત્ત્યર્યઃ ।^૨ નિશીથનો અર્થ છે અપ્રકાશ અર્થાત્ અંધકાર. અપ્રકાશિત વચનોના નિર્ણય માટે નિશીથસૂત્ર છે. લોકમાં પણ નિશીથનો પ્રયોગ રાત્રિ-અંધકાર માટે થાય છે આ જ રીતે નિશીથના કર્મપંકનિષદન વગેરે અન્ય અર્થ પણ કરવામાં આવ્યા છે. ભાવપંકનું નિષદન ત્રણ જાતનું થાય છે : ક્ષય, ઉપશમ અને ક્ષયોપશમ. જેના દ્વારા અષ્ટવિધ કર્મપંક શાંત કરવામાં આવે તે નિશીથ છે.^૩

આચારનું વિશેષ વિવેચન કરતાં યૂર્ણિકારે નિર્યુક્તિ-ગાથાને ભદ્રબાહુસ્વામિકૃત બતાવી છે.^૪ આ ગાથામાં ચાર પ્રકારના પુરુષ-પ્રતિસેવક બતાવવામાં આવ્યા છે જે ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અથવા જયન્ય કોટિના હોય છે. આ પુરુષોનું વિવિધ ભંગો સાથે વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ જ રીતે સ્ત્રી અને નપુંસક-પ્રતિસેવકોનું પણ સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે. આ બધું નિશીથના વ્યાખ્યાન પછી કરવામાં આવેલા આચારવિષયક પ્રાયશ્ચિત્તના વિવેચન અંતર્ગત છે. પ્રતિસેવકનું વર્ણન સમાપ્ત કર્યા પછી પ્રતિસેવના અને પ્રતિસેવિતવ્યનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે. પ્રતિસેવનાના સ્વરૂપવર્ણનમાં અપ્રમાદપ્રતિસેવના, સહસાત્કરણ, પ્રમાદપ્રતિસેવના, ક્રોધાદિ કષાય, વિરાધનાત્રિક, વિકથા, ઈન્દ્રિય, નિદ્રા વગેરે અનેક મહત્વપૂર્ણ વિષયોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. નિદ્રા-સેવનની મર્યાદા તરફ નિર્દેશ કરતાં યૂર્ણિકારે એક શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે જેમાં એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે આળસ, મૈથુન, નિદ્રા, સુધા અને આક્રોશ — આ પાંચે સેવન કરતા રહેવાથી બરાબર વધતાં જાય છે :^૫

૧. ભાષ્યગાથા ૩.

૨. પૃ. ૩૪.

૩. પૃ. ૩૪-૫.

૪. એસા મહાબાહુસામિ-કતા ગાથા — પૃ. ૩૮.

૫. પૃ. ૫૪.

પણ વર્ધન્તિ કૌન્તેય ! સેવ્યમાનાનિ નિત્યશઃ ।
આલસ્યં મૈથુનં નિદ્રા, ક્ષુધાડક્રોશશ્ચ પદ્મમઃ ॥

સ્થાનર્દિ નિદ્રાનું સ્વરૂપ બતાવતાં ચૂર્ણિકાર કહે છે કે જેમાં ચિત્ત થીજા અર્થાત્ સ્થાન થઈ જાય — કદણ થઈ જાય — જામી જાય તે સ્થાનર્દિ નિદ્રા છે. આ નિદ્રાનું કારણ અત્યંત દર્શનાવરણ કર્મનો ઉદય છે : इन्द्रं चित्तं तं धीणं जस्स अच्चंतदरिसणावरणावरणकम्मोदया सो धीणद्धी भण्णति । તેણે ય થીણેણ જ સો કિંચિ ઉવલભતિ ।^૧ સ્થાનર્દિનું સ્વરૂપ વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા માટે આચાર્યે ચાર પ્રકારનાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે : પુદ્ગલ, મોદક, કુંભકાર અને હસ્તિદંત. તેજસ્કાય વગેરેની વ્યાખ્યા કરતાં ચૂર્ણિકારે 'अस्य सिद्धसेनाचार्यो व्याख्यां करोति, एतेषां सिद्धसेनाचार्यो व्याख्यां करोति, इमा पुण सागणिय-णिविखतदारण दोण्ह वि भद्बाहुसामिकता प्रायश्चित्तव्याख्यानगाथा, एयस्स इमा भद्बाहुसामिकता वक्खाणगाहा' વગેરે શબ્દો સાથે ભદ્રબાહુ અને સિદ્ધસેનનાં નામોનો અનેક વાર ઉલ્લેખ કર્યો છે. પૃથ્વીકાય, અપકાય, તેજસ્કાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય અને ત્રસકાયસંબંધી યતનાઓ, દોષો, અપવાદો અને પ્રાયશ્ચિત્તોનું પ્રસ્તુત પીઠિકામાં અતિ વિસ્તૃત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ખાન, પાન, વસતિ, વસ્ત્ર, હલન, ચલન, શયન, ભ્રમણ, ભાષણ, ગમન, આગમન વગેરે બધી આવશ્યક ક્રિયાઓના વિષયમાં આચારશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ સૂક્ષ્મ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રાણાતિપાત વગેરેનું વ્યાખ્યાન કરતાં ચૂર્ણિકારે મૃષાવાદના લૌકિક અને લોકોત્તર — આ બે ભેદોનું વર્ણન કર્યું છે તથા લૌકિક મૃષાવાદ અંતર્ગત માયોપધિનું સ્વરૂપ બતાવતાં ચાર ધૂર્તોની કથા આપી છે. આ ધૂર્તાખ્યાનના ચાર મુખ્ય પાત્રોનાં નામ છે : શશક, એલાષાઢ, મૂલદેવ અને ખંડપાણા.^૨ આ આખ્યાનનો સાર ભાષ્યકારે નિમ્નલિખિત ત્રણ ગાથાઓમાં આપ્યો છે :

સસ-एलासाढ मूलदेव खंडा य जुष्णउज्जाणे ।
सामत्थणे को भत्तं, अक्खातं जो ण सहहति ॥ २९४ ॥
चोरभया गावीओ, षोड्ढलए बंधिरुण आणेमि ।
तिलअइस्सुकुहाडे, वणगय मलणा य तेस्सोदा ॥ २९५ ॥
वणगयपाटण कुंडिय, छम्मासा हत्थिलगगणं पुच्छे ।
रायरयग मो वादे, जहिं पेच्छइ ते इमे वत्था ॥ २९६ ॥

૧. પૃ. ૫૫.

૨. પૃ. ૭૫, ૭૬ વગેરે.

૩. પૃ. ૧૦૨.

ચૂર્ણિકાર આ ગાથાઓના આધારે સંક્ષેપમાં ધૂર્તકથા આપતાં લખે છે કે બાકીની વાતો ધુત્તકખાણગ (ધૂર્તાખ્યાન) અનુસાર સમજી લેવી જોઈએ : સેસં ધુત્તકખાણગાનુસારેણ ણેયમિતિ ।^૧ અહીં સુધી લૌકિક મૃષાવાદનો અધિકાર છે. ત્યાર પછી લોકોત્તર મૃષાવાદનું વર્ણન છે. આ જ રીતે અદત્તાદાન, મૈથુન, પરિગ્રહ, રાત્રિભોજન વગેરેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ વર્ણન મુખ્યત્વે બે ભાગમાં વિભાજિત છે. આમાંથી પ્રથમ ભાગ દર્પિકાસંબંધી છે, બીજો ભાગ કલ્પિકાસંબંધી. દર્પિકાસંબંધી ભાગમાં તત્ત્વવિષયક દોષોનું નિરૂપણ કરતાં તેમનાં સેવનનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે જ્યારે કલ્પિકાસંબંધી ભાગમાં તત્ત્વવિષયક અપવાદોનું વર્ણન કરતાં તેમનાં સેવનનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. આ બધા મૂલગુણપ્રતિસેવના સાથે સંબદ્ધ છે. આ જ રીતે આચાર્યે ઉત્તરગુણપ્રતિસેવનાનું પણ વિસ્તારથી વ્યાખ્યાન કર્યું છે. ઉત્તરગુણ પિંડવિશુદ્ધિ વગેરે અનેક પ્રકારના છે. આનો પણ દર્પિકા અને કલ્પિકાના ભેદથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે ચૂર્ણિકાર કહે છે : ગતા યા મૂલગુણપિંડસેવણા ઇતિ । ઇદાણિ ઉત્તરગુણપિંડસેવણા ભણ્ણતિ । તે ઉત્તરગુણા પિંડવિસોહાદઓ અણેગવિહા । તત્થ પિંડે તાવ દપ્પિયં કપ્પિયં ચ પિંડસેવણં ભણ્ણતિ ।^૨ આ રીતે પીઠિકાના અંત સુધી દર્પિકા અને કલ્પિકાનો અધિકાર ચાલે છે.

પીઠિકાની સમાપ્તિ કરતાં એ વાતનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે કે નિશીથ-પીઠિકાનો આ સૂત્રાર્થ કોને આપવો જોઈએ અને કોને નહિ. અબહુશ્ચુત વગેરે નિષિદ્ધ પુરુષોને જ આપવાથી પ્રવચન-ઘાત થાય છે આથી બહુશ્ચુત વગેરે સુયોગ્ય પુરુષોને નિશીથપીઠિકાનો આ સૂત્રાર્થ આપવો જોઈએ.^૩ અહીં સુધી પીઠિકાનો અધિકાર છે.

પ્રથમ ઉદ્દેશ :

પ્રથમ ઉદ્દેશના પ્રથમ સૂત્ર 'જે ભિવ્ઝૂ હત્થકમ્મ કરેહ, કરેતં વા સાહજ્જહ'નો શબ્દાર્થ ભાષ્યકારે આ મુજબ કર્યો છે :

જે ત્તિ ય ય્ઝલુ ણિદ્દેસે ભિવ્ઝૂ ષણ ભેદણે યુહસ્સ ય્ઝલૂ ।

હત્થેણ જં ચ કરણં, કીરતિ તં હત્થકમ્મં તિ ॥ ૪૯૭ ॥

આ ગાથાનો ચૂર્ણિકારે ફરી આ મુજબ શબ્દાર્થ કર્યો છે : 'જે ઇતિ નિદ્દેસે, 'ય્ઝલુ' વિસેસણે, કિં વિશિનાઠ્ઠિ ? ભિક્ષોનાન્યસ્ય, 'ભિદિ' વિદારણે, 'ક્ષુધ' ઇતિ કર્મણ આચ્છાનાં, જ્ઞાનાવરણાદિકર્મ ભિનત્તીતિ ભિક્ષુઃ, ભાવભિક્ષોર્વિશેષણે 'પુનઃ' શબ્દઃ, 'હત્થે' તિ હન્યતેડનેનેતિ હસ્તઃ, હસતિ વા મુખમાવૃત્ત્યેતિ હસ્તઃ, આદાનનિક્ષેપાદિસમર્થો

૧. પૃ. ૧૦૫. આચાર્ય હરિભદ્રકૃત ધૂર્તાખ્યાનનો આધાર આ પ્રાચીન કથા છે.

૨. પૃ. ૧૫૪. ૩. પૃ. ૧૬૫-૧૬૬.

શરીરકદેશો હસ્તોઽતસ્તેન યત્ કરણં — વ્યાપારહત્યર્થઃ, સ ચ વ્યાપારઃ ક્રિયા ભવતિ, અતઃ સા હસ્તક્રિયા ક્રિયમાણા કર્મભવતીત્યર્થઃ । 'સાઙ્જ્જતિ' સાઙ્જ્જણા દુવિહા કારાવણે અણુમોદણે..... ૧' જે ક્ષુપ અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણાદિ કર્મનો ભેદ અર્થાત્ વિનાશ કરે છે તે ભિક્ષુ છે. જેનાથી હનન કરવામાં આવે છે અથવા જે મુખ ઢાંકીને હસે છે તે હસ્ત છે. આદાન-નિક્ષેપ વગેરેમાં સમર્થ હસ્તની જે ક્રિયા અર્થાત્ વ્યાપાર છે તે હસ્તક્રિયા છે. આ પ્રકારની ક્રિયામાણ હસ્તક્રિયા કર્મરૂપ હોય છે. સાઈજજ્જણા અર્થાત્ સ્વાદના બે પ્રકારની છે : કારણ (નિર્માપન) અર્થાત્ બીજા પાસે કરાવવું અને અનુમોદન અર્થાત્ બીજાનું સમર્થન કરવું. આ રીતે ક્રિયાના ત્રણ રૂપ થયાં : પોતે કરવી, બીજા પાસે કરાવવી અને કરનારનું અનુમોદન કરવું. આ રીતે પ્રથમ સૂત્રનો શબ્દાર્થ કર્યા પછી આચાર્યે ભિક્ષુ, હસ્ત અને કર્મનું નિક્ષેપ-પદ્ધતિએ વિશ્લેષણ કર્યું છે. હસ્તકર્મ બે પ્રકારનું છે : અસંકલિષ્ટ અને સંકલિષ્ટ. અસંકલિષ્ટ હસ્તકર્મ આઠ પ્રકારનું છે : છેદન, ભેદન, ઘર્ષણ, પેષણ, અભિઘાત, સ્નેહ, કાય અને ક્ષાર. સંકલિષ્ટ હસ્તકર્મ બે પ્રકારનું છે : સનિમિત્ત અને અનિમિત્ત. સનિમિત્ત હસ્તકર્મ ત્રણ પ્રકારનાં કારણોથી થાય છે : શબ્દ સાંભળીને, રૂપાદિ જોઈને અને પૂર્વ અનુભૂત વિષયનું સ્મરણ કરીને.^૨ યુરુષ અને સ્ત્રીનાં આ જાતના હસ્તકર્મોનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરતાં ચૂર્ણિકારે સાધુઓ અને સાધ્વીઓ માટે ભિન્ન-ભિન્ન પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્તોનું વિધાન કર્યું છે.

દ્વિતીય સૂત્ર 'જે ભિક્ષૂ અંગાદાણં કટ્ટેણ વા કર્લિચેણ વા અંગુલિયાણ વા સલાગાણ વા સંચાલેઙ્ઙ સંચાલેતં વા સાતિજ્જતિ'નું વ્યાખ્યાન કરતાં આચાર્ય કહે છે કે મસ્તક વગેરે અંગ છે, કાન વગેરે ઉપાંગ છે અને નખ વગેરે અંગોપાંગ છે. આ પ્રકારે શરીરના ત્રણ ભાગ છે : અંગ, ઉપાંગ અને અંગોપાંગ. અંગ આઠ છે : મસ્તક, હૃદય, પેટ, પીઠ, બે ખભા અને બે ઊરુ. કાન, નાક, આંખો, જાંઘો, હાથ અને પગ ઉપાંગ છે. નખ, વાળ, શ્મશ્રુ, આંગળીઓ, હથેળીનું તળિયું અને હસ્તોપતલ અંગોપાંગ છે. હથેળીની ચારે તરફનો ઉપસેલો ભાગ હસ્તોપતલ કહેવાય છે. આ બધાનું સંચાલન પણ સનિમિત્ત અથવા અનિમિત્ત થાય છે.^૩ પ્રસ્તુત સૂત્રનું વિશેષ વ્યાખ્યાન પૂર્વવત્ કરી લેવું જોઈએ. આ જ રીતે આગળના સૂત્રોનું પણ સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે.

ચૌદમા સૂત્ર 'જો ભિક્ષૂ સોત્તિયં વા રજ્જુયં વા ચિલિમિલિ વા અણ્ણઠ્ઠિયણ વા ગારત્થિયણ વા કારેતિ, કારેતં વા સાતિજ્જતિ'નું વ્યાખ્યાન કરતાં ચૂર્ણિકાર કહે છે

૧. દ્વિતીય ભાગ, પૃ. ૨.

૨. પૃ. ૪-૭.

૩. પૃ. ૨૬-૨૭.

કે વસ્ત્ર — કંબલાદિને સૌત્રિક (સૂતરનું બનેલું) કહે છે, જ્યારે દોરડું વગેરેને રજજુક કહે છે. ભાષ્યકારે ચિલિમિલી (૫૬૯)ના પાંચ પ્રકાર બતાવ્યા છે : સુતમયી, રજજુમયી, વાગમયી, દંડમયી અને કડમયી. તેમનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં ચૂર્ણિકાર કહે છે : સુતેણ કતા સુતમયી, તં વત્થં કં બલી વા । રજ્જુણા કતા રજ્જુમયી, સો પુણ દોરે । વાગેસુ કતા વાગમયી, વાગમયં વત્થં દોરે વા વક્કલં વા વત્થાદિ । દંડો વંસાતી । કડમતી વંસકડગાદિ । એસા પંચવિહા ત્તિલિમિણી ગચ્છસ્સ ડવગ્ગહકારિવયા ષેપ્પતિ ।^૧ સૂત્રનિર્મિત ચિલિમિલી — પરદો-પવનિકાને સૂત્રમતી કહે છે, જેમકે વસ્ત્ર, કંબલ વગેરે. રજજુમયી બનેલાને રજજુમતી કહે છે, જેમકે દોરિયું વગેરે. આ જ રીતે વલ્ક અર્થાત્ ઇલા, દંડ અર્થાત્ વાંસ વગેરેની લાકડી અને કટ અર્થાત્ તૃણ વગેરેથી ચિલિમિલિકા બને છે. ગચ્છના ઉપકાર માટે આ પાંચ પ્રકારની ચિલિમિલિકાઓનું ગ્રહણ કરવામાં આવે છે. પછી આચાર્યે ચિલિમિલિનાં પ્રમાણ, ઉપયોગ વગેરે પર પ્રકાશ પાડ્યો છે તથા સંક્ષેપમાં આગળનાં સૂત્રોનું પણ વ્યાખ્યાન કર્યું છે.

‘જે ભિક્કૂ લાઝય-પાદં વા દારુ-પાદં વા મિટ્ટિયા પાદં વા...’ (સૂત્ર ૩૯)ની વ્યાખ્યા કરતાં ચૂર્ણિકારે લખ્યું છે કે સૂત્રાર્થનું કથન થઈ ચૂક્યું, હવે નિર્યુક્તિનો વિસ્તાર કરવામાં આવે છે : ષ્ણિઓ સુત્તથો । ઇદાર્ણિ ષ્ણિજ્જુત્તિવિત્થરો ષ્ણણતિ ।^૨ એમ લખીને તેમણે ‘લાઝયદારુપાતે, મિટ્ટિયાપાદે.....’ ગાથા (ભાષ્ય ૬૮૫) આપી છે જે નિર્યુક્તિ ગાથા છે.

‘જે ભિક્કૂ દંડયં વા લટ્ટિયં વા અવલેહણિયં વા.....’ (સૂત્ર ૪૦)નું વ્યાખ્યાન કરતાં આચાર્યે દંડ લાઠી વગેરેનો ભેદ બતાવ્યો છે. દંડ બાહુપ્રમાણ હોય છે : દંડો બાહુપ્પમાણો । લાઠી આત્મપ્રમાણ અર્થાત્ સ્વશરીરપ્રમાણ હોય છે : અવલેહણિયા વાસાસુ કહમ્પેડિણી ક્ષુરિક્કાવત્ ।^૩ ભાષ્યકારે દંડ વગેરેનાં માપ આ મુજબ બતાવ્યાં છે : દંડ ત્રણ હાથનો હોય છે, વિદંડ બે હાથનો હોય છે, લાઠી આત્મપ્રમાણ હોય છે, વિલટ્ટી ચાર આંગળી ઓછી હોય છે. ભાષ્યગાથા આ મુજબ છે :

તિણ્ણિ ડ હત્થે ડંડો, દોણ્ણિ ડ હત્થે વિદંડો હોત્તિ ।

લટ્ટી આત-પમાણા, વિલટ્ટિ ચત્તરંગુલેણૂણા ॥ ૭૦૦ ॥

આગળ લાઠીની ઉપયોગિતાનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે તથા તેને રાખવાની વિધિ, તત્સંબંધી દોષો, ગુરુમાસ પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. વસ્ત્ર

૧. પૃ. ૩૯-૪૦.

૨. પૃ. ૪૬.

૩. પૃ. ૪૮.

ફાડવા, સીવવા વગેરે સંબંધિત નિયમોનો ઉલ્લેખ કરીને પ્રથમ ઉદ્દેશ સમાપ્ત કરી દેવામાં આવ્યો છે. અંતમાં 'વિસેસ-ગિસીહચુણીએ પદમો ઉદ્દેસો સમ્મતો'^૧ લખીને એમ સૂચિત કરવામાં આવ્યું છે કે પ્રસ્તુત યૂર્ષિ વિશેષનિશીથયૂર્ષિ અથવા નિશીથવિશેષયૂર્ષિ છે.

દ્વિતીય ઉદ્દેશ :

પ્રથમ ઉદ્દેશમાં ગુરુમાસો (ઉપવાસ)નું કથન કરવામાં આવ્યું. હવે બીજા ઉદ્દેશમાં લઘુમાસો (એકાશન)નું કથન કરવામાં આવે છે. અથવા પ્રથમ ઉદ્દેશમાં પરકરણનું નિવારણ કરવામાં આવ્યું. હવે દ્વિતીય ઉદ્દેશમાં સ્વકરણનું નિવારણ કરવામાં આવે છે : પદમઉદ્દેસે ગુરુમાસા ભગિતા । અહ ઇદાર્ણિ ભિતિએ લહુમાસા ભર્ણ્ણતિ । અહવા-પદમુદ્દેસે પરકરણં ણિવારિયં, ઇહ ભિતિએ સયંકરણં નિવારિજ્જતિ ।^૨ આમ કહીને આચાર્ય દ્વિતીય ઉદ્દેશનું વ્યાખ્યાન શરૂ કરે છે.

પ્રથમ સૂત્ર 'જે ભિક્ષૂ દારુદંડયં પાયપુંછણયં કરેદ્.....'નું વ્યાખ્યાન આ પ્રમાણે કરવામાં આવ્યું છે : જે ત્તિ ણિદ્દેસે, ભિક્ષૂ પૂર્વોક્ત, દારુમઓ દંડઓ જસ્સ તં દારુદંડયં, પાદે પુંછતિ જેણ તં પાદપુંછણં - પટ્ટયદુનિસિજ્જવજ્જિયં રઝોહરણમિત્થયથઃ તં જો કરેતિ, કરેતં વા સાતિજ્જતિ તસ્સ માસલહું પચ્છિત્તં । એસ સુત્તથો । એયં પુણ સુત્તં અવવાતિયં । ઇદાર્ણિ ણિજ્જુત્તિ-વિત્થરો ।^૩ અર્થાત્ જે ભિક્ષુ કાષ્ટદંડયુક્ત પાદપ્રોંછન સ્વયં કરે છે અથવા કરનારનું અનુમોદન કરે છે તેના માટે માસલઘુ પ્રાયશ્ચિનનો નિયમ છે. આ સૂત્રાર્થ છે. તેની પછી પાદપ્રોંછનના વિવિધ પ્રકારોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ જ રીતે કાષ્ટદંડયુક્ત પાદપ્રોંછનનાં ગ્રહણ, વિતરણ, પરિભોગ વગેરેના દોષો અને પ્રાયશ્ચિત્તોનું સૂત્રાનુસાર વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

૧૫મા સૂત્ર 'જે ભિક્ષૂ અચિત્તપઇદ્ધિયં ગંધં જિઘતિ જિઘંતં વા સાતિજ્જતિ'નું વ્યાખ્યાન કરતાં યૂર્ષિકાર કહે છે કે નિર્જીવ ચંદન વગેરે કાષ્ટની ગંધ સૂંધનાર માટે માસલઘુ પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે : ણિજ્જીવે ચંદણાદિ કઢ્ઢે ગંધં જિઘતિ માસલહું ।^૪

'જે ભિક્ષૂ લહુસગં ફરુસં વયતિ, વયંતં વા....'(સૂત્ર ૧૮)ની યૂર્ષિ આ મુજબ છે : લહુસં ઈષદલ્લં સ્તોકમિતિ યાવત્ ફરુસં ણેહવજ્જિયં અણ્ણં સાહું વદતિ ષાષતે ઇત્થયથઃ ।^૫ જે સાધુ થોડું પણ કઠોર - સ્નેહરહિત થઈને બોલે છે તેના માટે માસલઘુ

૧. પૃ. ૬૬.

૨. પૃ. ૬૭.

૩. પૃ. ૬૮.

૪. પૃ. ૭૩.

૫. પૃ. ૭૪.

પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે. પરુષ - કઠોર દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ ભેદથી ચાર પ્રકારનું હોય છે. ચૂર્ણિકારે આ ચારે પ્રકારોનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. ભાવપરુષ કોધાદિરૂપ છે કેમકે કોધાદિ વગર પરુષ કેવી રીતે હોઈ શકે અર્થાત્ ન હોઈ શકે. જેમકે ભાષ્યકાર કહે છે :

ભાવે પુણ કોધાદી, કોહાદિ વિણા તુ કહં ભવે ફસ્સં ।

उवयारो पुण कीरति, दव्वाति समुप्पति जेणं ॥ ૮૬૨ ॥

જે ત્મિક્ષુ અલ્પ જુહું બોલે છે તેના માટે પણ માસલઘુ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. જેમકે ચૂર્ણિકારે સ્વયં કહે છે : મુસં અલિયં, લહુસં અલ્પં, તં વદઓ માસલહું ।^૧ આ જ રીતે લઘુ અદન્તાદાન, લઘુ શીતોદકોપયોગ વગેરે માટે પણ પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. સ્નાનના દોષોનું વર્ણન કરતાં કહેવામાં આવ્યું છે : ણ્હાયંતો છજ્જીવણિકાણ વહેતિ । ણ્હાણે પહિંબંધો ભવતિ - પુનઃ પુનઃ સ્નાયતીત્યર્થઃ । અસ્નાનસાધુશરીરેભ્યઃ નિર્મલશરીરે અહમિતિ ગારવં કુરુતે સ્નાન એવ વિભૂષા । અલંકારેત્યર્થઃ અણ્હાણપરીસહઓ વોહતિ તં ન જિનાતીત્યર્થઃ । લોકસ્યાવિશ્રમ્ભણીયો ભવતિ ।^૨ અર્થાત્ સ્નાન કરવાથી ષટ્ જીવનિકાયની હિંસા થાય છે. એક વાર સ્નાન કરવાથી વારંવાર સ્નાન કરવાની ઈચ્છા થાય છે. સ્નાન ન કરનાર સાધુને સ્નાન કરનાર ઘૃણાની નજરે જુએ છે, પોતાને તેનાથી મોટો સમજે છે તથા અસ્નાન-પરીષદથી ડરે છે. લોકો પણ આવા સાધુનો વિશ્વાસ નથી કરતા. આ દોષો સાથે જ આચાર્યે અપવાદ રૂપે સ્નાનની અનુમતિ પણ પ્રદાન કરી છે.

કૃત્સ્ન (અખંડ) ચર્મ અને કૃત્સ્ન વસ્ત્ર રાખવાનો નિષેધ કરતાં સ્વજનગવેષિત, પરજનગવેષિત, વરજનગવેષિત, બલજનગવેષિત વગેરે પદાર્થોનાં ગ્રહણનો પણ નિષેધ કર્યો છે. વરનો અર્થ આ મુજબ છે : જો પુરિસો જત્ય ગામગણદિસુ અચ્યંતે, અર્ચિતો વા...ગામગણદિ-કારણેસુ પમાણીકતો, તેસુ વા ગામાદિસુ ધણકુલાદિણા પહાણો, ઈરિસે પુરિસે વરણબ્દપ્રયોગઃ । સો ય ઇમો હવેજ્જ ગામિણે તિ ગામમહત્તરઃ, રઠ્ઠિણે તિ રઘ્ઠમહત્તરઃ ।^૩ ગ્રામ નગરાદિના પ્રામાણિક, પ્રધાન અથવા પૂજ્ય પુરુષને 'વર' શબ્દથી સંબોધિત કરવામાં આવે છે. આ રીતે ગ્રામ-પુરુષ ગ્રામમહત્તર અને રાષ્ટ્ર-પુરુષ રાષ્ટ્રમહત્તર કહેવાય છે. બલનો અર્થ બતાવતાં ચૂર્ણિકારે કહે છે : યઃ પુરુષઃ યસ્ય પુરુષસ્યોપરિ પ્રથુત્વં કરોતિ સો બલવં ધ્વણતિ । અહવા અપ્રમુ વિ જો બલવં

સો વિ બલવં ભળ્ણતિ । સો પુણ ગૃહપતિઃ ગામસામિગો વા તેણગાદિ વા^૧ । જે પ્રભુત્વ કરે છે તે બલવાન કહેવાય છે. અથવા અપ્રભુ પણ બલશાલી થવાથી બલવાન કહેવાય છે. ગૃહપતિ, ગ્રામસ્વામી વગેરે પ્રથમ કોટિના પુરુષ છે. સ્તેન અર્થાત્ ચોર વગેરે દ્વિતીય કોટિના છે.

નિયત (નિશ્ચિત-ધ્રુવ-નિરંતર) પિંડ, વાસ વગેરેના દોષોનું વર્ણન કર્યા પછી આચાર્ય 'જે ભિક્ષુ પુરે સંથવં પચ્છા સંથવં વા કરેદ્.....'(સૂ. ૩૮)નું વ્યાખ્યાન આ પ્રમાણે કરે છે : સંથવો થુતો, અદત્તે દાણે પુલ્લસંથવો, દિણ્ણે પચ્છાસંથવો । જો તં કરેત્તિ સાતિજ્જતિ વા તસ્સ માસલહું ।^૨ સંસ્તવનો અર્થ છે સ્તુતિ. સાધુ દાતાની બે પ્રકારે સ્તુતિ કરી શકે છે : એક તો દાન આપતાં પહેલાં અને બીજી દાન આપ્યા પછી. જે સાધુ આ પ્રકારની સ્તુતિ કરે છે અથવા તેનું અનુમોદન કરે છે તેને માસલધુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે. સંસ્તવનું વિશેષ વિવેચન કરતાં ચૂર્ણિકારે 'અત્ર નિર્યુક્તિમાહ' એવું લખીને નિમ્ન નિર્યુક્તિ-ગાથા ઉદ્ધૃત કરી છે :

દવ્વે ખેત્તે કાલે, ભાવમ્મિ ય સંથવો મુણેયવ્વો ।

આત-પર-તદુભ્ણ વા, એક્કેક્કે સો પુણો દુવિધો ॥ ૧૦૨૫ ॥

દ્રવ્યસંસ્તવનો વિસ્તાર કરતાં આચાર્ય કહે છે કે તે ૬૪ પ્રકારનું છે. આના માટે ધાન્ય, રત્ન, સ્થાવર, દ્વિપેદ, ચતુષ્પેદ વગેરેના ૬૪ પ્રકાર ગણાવવામાં આવ્યા છે.^૩ તે આ છે : ૨૪ પ્રકારનાં ધાન્ય, ૨૪ પ્રકારનાં રત્નો, ૩ પ્રકારનાં સ્થાવર, ૨ પ્રકારનાં દ્વિપેદ, ૧૦ પ્રકારનાં ચતુષ્પેદ અને ૬૪મું કુપ્ય (ઉપકરણ).

ધાન્ય — ૧. જવ, ૨. ગોધૂમ, ૩. શાલિ, ૪. વ્રીહિ, ૫. ષષ્ટિક, ૬. કોદ્રવ, ૭. અનયા, ૮. કંગૂ, ૯. રાલક, ૧૦. તિલ, ૧૧. મુદ્ગ, ૧૨. માષ, ૧૩. અતસી, ૧૪. હિરિમંથા, ૧૫. ત્રિપુડા, ૧૬. નિષ્પાવ, ૧૭. અલિસિદા, ૧૮. માસા, ૧૯. ઈશુ, ૨૦. મસૂર, ૨૧. તુવર, ૨૨. કુલત્થ, ૨૩. ધાનક, ૨૪. કલા. ભાષ્ય :—ધળ્ણાઇ ચઝ્ઘ્ઘીસં, જવ-ગોહુમ-સાલિ-વોહિ-સાઢ્ઢિયા ।

કોદ્દવ-અળયા-કંગૂ, રાલગ-તિલ-મુગ-માસા ય ॥ ૧૦૨૯ ॥

ચૂર્ણિ :—બૃહચ્છિરા કંગૂ, અલ્પતરશિય રાલકઃ ।

ભાષ્ય :—અતસિ હિરિમંથ તિપુડ, ણિપ્પાવ અલસિદર ય માસા ય ।

ઇક્ષૂ મસૂર તુવરી, કુલત્થ ત્થ ત્થ ધાળગ-કલા ય ॥ ૧૦૩૦ ॥

૧. પૃ. ૧૦૧.

૨. પૃ. ૧૦૮.

૩. પૃ. ૧૦૯.

चूर्णि :- 'अतसि' मालवे प्रसिद्धा, 'हिरिमंथा', वट्टचणगा, 'त्रिपुडा' लंगवलगा, 'णिप्फाव' चावल्ली, 'अलिंसिदा', चवलगाय य, 'मासा', पंडरचवलगा, 'धाणगा' कुथुंभरी, 'कला' वट्टचणगा ।

रत्न - १. सुवर्षा, २. तपु, ३. तंभ, ४. रजत, ५. लोह, ६. शीशक, ७. छिरेण्य, ८. पाषाण, ९. वेर, १०. भक्षि, ११. भौक्तिक, १२. प्रवाल, १३. शंभ, १४. तिनिश, १५. अगुरु, १६. यंदन, १७. अभिलात वस्त्र, १८. काष्ठ, १९. दंत, २०. यर्भ, २१. वाण, २२. गंध, २३. द्रव्य, २४. औषध.

भाष्य :- रयणाइं चतुर्व्वीसं, सुव्वण्ण-तवु-तंब-रयत-लोहाइं ।

सीसग-हिरण्ण-पासाण-वेर-मणि-मोत्तिय-पवाले ॥ १०३१ ॥

चूर्णि :- 'रयतं' रूप्यं, 'हिरण्णं' रूपका, 'पाषाणः' स्फटिकादयः, 'मणी' सूरचन्द्रकान्तादयः ।

भाष्य :- संख-तिणिसागुलु चंदणाइं वत्थामिलाइ कट्टाइं ।

तह दंत-चम्म-बाला, गंधा दव्वसहाइं च ॥ १०३२ ॥

चूर्णि :- 'तिणिस' रुक्खकट्टा, 'अगलुं' अगरुं, यानि न म्त्तायन्ते शीघ्रं तानि अम्लातानि वस्त्राणि, 'कट्टा' शाकादिस्तंभा, 'दंता' हस्त्यादीनां, 'चम्मा' कण्ठादीणं, 'बाला' चमरीणं, गंधयुक्तिकृता गंधा, एकांगं औषधं द्रव्यं, बहुद्रव्यसमुदायादौषधम् ।

स्थाव- १. लूमि, २. धर, ३. तरु

द्विपद- १. यकारणद्ध - शकटादि अने २. मनुष्य

चतुष्पद- १. गौ, २. उष्ट्री, ३. मडिधी, ४. अश्व, ५. भेष, ६. अश्व, ७. अश्वतर, ८. घोटक, ९. गर्दभ, १०. हस्ती.

भाष्य :- गावी उट्टी महिसी, अय एलग आस आसतरगा य ।

घोडा गद्दभ हत्थी, चतुष्पदा होंति दसधातु ॥ १०३४ ॥

चूर्णि :- 'आसतरगा' वेसरा ।

'जे भिक्खू सागारियं पिंडं भुंजति, भुंजंतं वा सतिज्जति', 'जे भिक्खू सागारियं पिंडं गिण्हइ.....'(सू ० ४६-७)नुं व्याख्यान करतां यूर्ध्विकार कहे छे के सागारिक अर्थात् शय्यातरना पिंडनुं ग्रहण अथवा भोग न करवो ज्ञेयं. जे तेवुं करे छे तेना माटे भासवधु प्रायश्चित्त छे. आनुं विवेचन करतां प्रस्तुत यूर्ध्विमां निम्न वातोनो दधान्तपूर्वक विचार करवामां आव्यो छे' : (१) सागारिक कोश लोथ छे, (२) ते

શ્યાતર ક્યારે થાય છે, (૩) તેનો પિંડ કેટલી જાતનો હોય છે, (૪) તે અશ્યાતર ક્યારે થાય છે, (૫) તે સાગારિક ક્યા સંયત દ્વારા પરિહર્તવ્ય છે, (૬) તે સાગારિક-પિંડનાં ગ્રહણમાં શું દોષ છે, (૭) કઈ અવસ્થામાં તેનો પિંડ ગ્રહણ કરી શકાય છે, (૮) કઈ યતનાથી તેનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ, (૯) એક સાગારિક પાસેથી જ ગ્રહણ કરવો જોઈએ અથવા અનેક સાગારિકો પાસેથી પણ ગ્રહણ કરવો જોઈએ. સાગારિકના પાંચ એકાર્થક શબ્દો છે : સાગારિક, શ્યાતર, દાતા, ધર અને તર.^૧ આ પાંચેની વ્યુત્પત્તિ તથા સાર્થકતા પર સારો પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. બૃહત્કલ્પભાષ્યમાં પણ આ વિષય પર પૂરતું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે.

'જે ધિક્ષૂ ઉદ્ભુદ્વિયં સેજ્જા-સંથારયં.....' (સૂં ૫૦)નું વિવેચન કરતાં આચાર્ય શ્યા અને સંસ્તારકનો ભેદ બતાવે છે. શ્યા સર્વાંગિકા અર્થાત્ પૂરા શરીરના માપની હોય છે જ્યારે સંસ્તારક અઢી હાથપ્રમાણ હોય છે : સર્વંગિયા સેજ્જા, અઙ્ગુલ્યહત્થો સંથારો ।^૨ સંસ્તારક બે પ્રકારનો હોય છે : પરિશાટી અને અપરિશાટી. તેનાં સ્વરૂપ, ભેદ-પ્રભેદ, ગ્રહણ, દોષ, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરેનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

વિપ્રનષ્ટ અર્થાત્ વિધિપૂર્વક રક્ષા કરવા છતાં પણ ખોવાઈ ગયેલ પ્રાતિહારિક, શ્યાસંસ્તારક વગેરેની શોધ કરવાની આવશ્યકતા, વિધિ વગેરે પર પ્રકાશ પાડતાં બીજા ઉદ્દેશનાં અંતિમ સૂત્ર 'જે ધિક્ષૂ ઇત્તરિયં ડર્વાઈ ણ પડિલેહેતિ.....' (સૂં ૫૯)નું વિશ્લેષણ કરતાં આચાર્ય કહે છે કે જિનકલ્પીઓ માટે બાર પ્રકારની, સ્થવિરકલ્પીઓ માટે ચૌદ પ્રકારની અને આર્યાઓ માટે પચીસ પ્રકારની ઉપધિ હોય છે.^૩ જિનકલ્પિક બે પ્રકારના છે : પાણિપાત્રભોજી અને પ્રતિગ્રહધારી. આ બંનેના ફરી બે-બે ભેદ છે : સપ્રાવરણ અર્થાત્ સવસ્ત્ર અને અપ્રાવરણ અર્થાત્ નિર્વસ્ત્ર.^૪ જિનકલ્પમાં ઉપધિના આઠ વિભાગ છે : બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ, નવ, દસ, અગિયાર અને બાર. નિર્વસ્ત્ર પાણિપાત્રની જઘન્ય ઉપધિ બે પ્રકારની છે : રજોહરણ અને મુખવસ્ત્રિકા. તે જ પાણિપાત્ર જો સવસ્ત્ર હોય અને એક કપડું ગ્રહણ કરે તો તેની ઉપધિ ત્રણ પ્રકારની થઈ જાય છે. આ જ રીતે આગળની ઉપધિઓ પણ સમજી લેવી જોઈએ. સ્થવિરકલ્પીઓ તથા આર્યાઓ માટે પણ આ જ રીતે વિભિન્ન ઉપધિઓનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.^૫ અહીં સુધી વિશેષનિશીઘયુર્જિના દ્વિતીય ઉદ્દેશનો અધિકાર છે.

તૃતીય ઉદ્દેશ :

આ ઉદ્દેશના પ્રારંભમાં ભિક્ષાગ્રહણના કેટલાક દોષો તથા પ્રાયશ્ચિત્તો પર પ્રકાશ

૧. સાગારિય સેજ્જાયર દાતા ય ધરે તરે વા વિ । - પૃ. ૧૩૦, ગા. ૧૧૪૦.

૨. પૃ. ૧૪૯. ૩. પૃ. ૧૮૮. ૪. એજન. ૫. પૃ. ૧૮૮-૧૯૩.

પાડવામાં આવ્યો છે. તદનન્તર પગ વગેરેનાં આમર્જન, પ્રમાર્જન, પરિમર્દન, અભ્યંગ વગેરેથી લાગનાર દોષોનો ઉલ્લેખ કરતાં તદ્વિષયક પ્રાયશ્ચિત્તોનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. એક વાર સાફ કરવું આમર્જન છે, વારે વારે સાફ કરવું પ્રમાર્જન છે. અથવા હાથથી સાફ કરવું આમર્જન છે, રજોહરણથી સાફ કરવું પ્રમાર્જન છે : આમજ્જતિ એક્કસિ, પમજ્જતિ પુણો પુણો । અહવા હત્થેણ આમજ્જણં, રયહરણેણ પમજ્જણં ।^૧ ગંડ, પિલક, અરતિત, અર્શિકા, ભગંદર વગેરે રોગોનાં છેદન, શોધન, લેપન વગેરેનો નિષેધ કરતાં ગંડ વગેરેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે દર્શાવ્યું છે : ગચ્છતીતિ ગંડં, તં ચ ગંડમાલા, જં ચ અણ્ણં (પિલગં) તુ પાદગતં ગંડં, અરતિતો જં ણ પચ્ચતિ, અસી અરિસા તા ય અહિદ્ધાણે ણાસાતે વ્રણેસુ વા ધવતિ, પિલિગા (પિલગા) સિયલિયા, ધગંદરં અપ્પણ્ણતો અધિદ્ધાણે ક્ષતં કિમિયજાલસંપણ્ણં ધવતિ । બહુસત્થસંભવે અણ્ણતરેણ તિવ્ઠ્ઠં સ (અ)હિણાધારં જાતમિતિ પ્રકારપ્રદર્શનાર્થમ્ । એક્કસિ ઈષદ્ વા આચ્છંદણં, બહુવારં સુદ્ધુ વા હિદ્ધં વિચ્છિદ્ધં ।^૨ આ જ રીતે નખાગ્રને ધસીને તેજ બનાવવા, તેનાથી રોમ વગેરે તોડવા, તેને દાઢી, જંઘા, ગુહાભાગ વગેરેમાં ફેરવવા વગેરે વાતોનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે તથા અક્ષિમલ, કર્ણમલ, દંતમલ, નખમલ વગેરેને ખોદી-ખોદીને બહાર કાઢવાની મનાઈ કરી છે. ઉચ્ચાર-પ્રસ્રવણનો ઘરમાં, ગૃહમુખ પર, ગૃહદ્વાર પર, ગૃહપ્રતિદ્વાર પર, ગૃહૈલુક (ઉંબરો) પર અથવા ગૃહાંગણમાં પરિત્યાગ કરવો પણ આ જ રીતે નિષિદ્ધ છે. અન્ય નિષિદ્ધ સ્થાનો પર પણ તેનો પરિત્યાગ ન કરવો જોઈએ. પરિત્યાગ કરવાથી માસલઘુ પ્રાયશ્ચિત્ત કરવું પડે છે. આ જ રીતે અસમયે ઉચ્ચાર-પ્રસ્રવણનો પરિત્યાગ કરનાર માટે પણ આ જ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. રાત્રિ વગેરે સમયે બહાર નીકળવાથી લાગતા અનેક દોષોનું વર્જન ચૂર્ણિકારે પ્રસ્તુત ઉદ્દેશના અંતે કર્યું છે.

ચતુર્થ ઉદ્દેશ :

આ ઉદ્દેશમાં સૂત્રોનું સામાન્ય વ્યાખ્યાન કરતાં નિમ્નલિખિત વિષયો પર વિશેષ પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે : અનુકૂળ અને પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગ, કાયોત્સર્ગના વિવિધ ભંગ, આયંબિલની પરિસમાપ્તિ તથા આહારગ્રહણ, સ્થાપનાકુલ અને તેના વિવિધ પ્રકાર, સ્થાપનાકુલસંબંધી સામાચારી, નિર્ગન્થીની વસતિ અને તેમાં નિર્ગન્થ દ્વારા પ્રવેશ, રાજ્ય, અમાત્ય, શેઠ, પુરોહિત, સાર્થવાહ, ગ્રામમહત્તર, રાષ્ટ્રમહત્તર અને ગણધરનાં લક્ષણ, ગ્લાન સાધ્વી અને તેની સેવા, અધિકરણ અને તેના ભેદ, સંરંભ,

૧. પૃ. ૨૧૦. ૨. પૃ. ૨૧૫.

સમારંભ અને આરંભના ભેદ-પ્રભેદ, હાસ્ય અને તેની ઉત્પત્તિનાં વિવિધ કારણો.

પંચમ ઉદ્દેશ :

આ ઉદ્દેશના પ્રારંભમાં આચાર્ય ભદ્રબાહુસ્વામિકૃત એક નિર્યુક્તિ ગાથા^૧ આપવામાં આવી છે જેમાં ચતુર્થ અને પંચમ ઉદ્દેશના સમ્બન્ધનો નિર્દેશ છે. ચૂર્ણિકારે '.....ઉદ્દેસકેન સહ સંબંધં વક્તુકામો આચાર્યઃ ભદ્રબાહુસ્વામી નિર્યુક્તિગાથામાહ'^૨ એવું કહીને તેમની ગાથા ઉદ્ધૃત કરી છે. આ ઉદ્દેશની ચૂર્ણિમાં નિમ્ન વિષયોનું વિશેષ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે : પ્રાભૃતિક શય્યા ને તેના છાદન વગેરે ભેદ, સપરિકર્મ શય્યા અને તેના ચૌદ ભેદ, સંભોગનું વિવિધ દૃષ્ટિએ વર્ણન. સંભોગનો અર્થ આ પ્રમાણે છે : 'સં' एगीभावे 'भुज' पालनाभ्यवहारयोः, एकत्र भोजनं संभोगः, अहवा समं भोगो संभोगो यथोक्तविधानेनेत्यर्थः । संभुंजते वा संभोगः, संभुज्जते वा, स्वस्थ वा भोगः संभोगः ।^૩ સંભોગનો મુખ્ય અર્થ છે યથોક્ત વિધિથી એકત્ર આહારોપભોગ. જે સાધુઓમાં પરસ્પર ખાન-પાન વગેરેનો વ્યવહાર હોય છે તેઓ સાંભોગિક કહેવાય છે. સાંભોગિક સાધુઓનું સ્વરૂપ સમજાવતાં ચૂર્ણિકારે કેટલાંક આખ્યાન આપ્યાં છે. આમાંથી એક આખ્યાનમાં નિમ્નલિખિત ઐતિહાસિક પુરુષોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે^૪ : વર્ધમાન-સ્વામીના શિષ્ય સુધર્મા, સુધર્માના શિષ્ય જંબૂ, જંબૂના શિષ્ય પ્રભવ, પ્રભવના શિષ્ય શય્યાંભવ, શય્યાંભવના શિષ્ય યશોભદ્ર, યશોભદ્રના શિષ્ય સંભૂત, સંભૂતના શિષ્ય સ્થૂલભદ્ર, સ્થૂલભદ્રના બે યુગપ્રધાનશિષ્ય — આર્ય મહાગિરિ અને આર્ય સુહસ્તી, ચન્દ્રગુપ્તનો પુત્ર બિંદુસાર, બિંદુસારનો પુત્ર અશોક, અશોકનો પુત્ર કુશાલ.

ષષ્ઠ ઉદ્દેશ :

શરૂના પાંચ ઉદ્દેશોમાં ગુરુ-લઘુમાસનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. પ્રસ્તુત ઉદ્દેશમાં ચાતુર્માસિક ગુરુનું વર્ણન છે. આનો એકમાત્ર વિષય છે મૈથુનસંબંધી દોષો અને પ્રાયશ્ચિત્તોનું વર્ણન. 'જે ભિક્ષૂ માઝગામં મેહુણપડિયાએ વિણ્ણવેતિ—'(સૂ૦૧)નું વ્યાખ્યાન કરતાં ચૂર્ણિકારે લખે છે : 'માતિસમાણો ગામો માતુગામો, મરહદ્વિસયભાસાએ વાં ઇત્થી માઝગામો ભણ્ણતિ । મિહુણભાવો મેહુણં, મિથુનકર્મ વા મેહુનં—અબ્રહ્મમિત્યર્થઃ । મિથુનભાવપ્રતિપત્તિઃ । અથવા પડિયા મૈથુનસેવનપ્રતિજ્ઞેત્યર્થઃ વિજ્ઞાપના પ્રાર્થના અથવા તદ્ભાવસેવનં વિજ્ઞાપના, ઇહ તુ પ્રાર્થના પરિગૃહ્યતે ।

૧. પૃ. ૩૦૭ (ગા. ૧૮૮૫).

૨. એજન.

૩. પૃ. ૩૪૧.

૪. પૃ. ૩૬૦-૩૬૧.

સુત્તથો ૧' માતૃસમૂહ અર્થાત્ માતાઓ સમાન નારીઓનાં વૃદ્ધને માતૃગ્રામ — માઉગ્ગામ કહે છે. અથવા સામાન્ય સ્ત્રી-વર્ગને માઉગ્ગામ કહેવાય જેમ કે મરાઠીમાં સ્ત્રીને માઉગ્ગામ કહેવામાં આવે છે. મિથુનમાત્ર અથવા મિથુનકર્મને મૈથુન — મેહુણ કહે છે. પડિયા — પ્રતિજ્ઞાનો અર્થ છે મૈથુનસેવનની પ્રતિજ્ઞા. વિણ્ણવણા — વિજ્ઞાપનાનો અર્થ છે પ્રાર્થના. જે સાધુ મૈથુનસેવનની કામનાથી કોઈ સ્ત્રીને પ્રાર્થના કરે છે તેના માટે ચાતુર્માસિક ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે.

માતૃગ્રામના ત્રણ પ્રકાર છે : દિવ્ય, માનુષ અને તિર્યક્. આમાંથી પ્રત્યેકના બે ભેદ છે : દેહયુક્ત અને પ્રતિમાયુક્ત. દેહયુક્તના ફરી બે ભેદ છે : સજીવ અને નિર્જીવ. પ્રતિમાયુક્તના પણ બે પ્રકાર છે : સન્નિહિત અને અસન્નિહિત. વિજ્ઞાપના બે પ્રકારની હોય છે : અવભાષણતા — પ્રાર્થના અને તદ્ભાવાસેવનતા — મૈથુનાસેવન.^૧ આચાર્યે આ ભેદ-પ્રભેદોનું વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું છે.

'જે ભિક્ષુ માઝગામસ્સ મેહુણવડિયાણ લેહં લિહતિ.....'(સૂ. ૧૩)ની વ્યાખ્યા કરતાં ચૂંછિકારે કામીઓના પ્રેમ-પત્ર-લેખનનું વિશ્લેષણ કર્યું છે અને બતાવ્યું છે કે લેખ બે પ્રકારનો હોય છે : છન્ન અર્થાત્ અપ્રકાશિત અને પ્રકટ અર્થાત્ પ્રકાશિત. છન્ન લેખ ત્રણ પ્રકારનો છે : લિપિછન્ન, ભાષાછન્ન અને અર્થછન્ન.^૨ આચાર્યે દરેકનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે.

ઉદ્દેશના અંતમાં એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે જે વાતો પુરુષો માટે કહેવામાં આવી છે તેમનો સ્ત્રીઓ માટે પણ ઉપયોગ કરી લેવો જોઈએ. ભિક્ષુના સ્થાન પર ભિક્ષુણી મૂકીને માતૃગ્રામના સ્થાને પિતૃગ્રામનો પ્રયોગ કરી લેવો જોઈએ. જેમકે ચૂંછિકાર કહે છે : પુરિસાણં જો ગમો ઇત્થીવગ્ગે મળિતો જહા-‘ભિક્ષુ માઝગામ મેહુણવડિયાણ । વિણ્ણવેતિ’ એસ ઇત્થીણં પુરિસવગ્ગે વત્તવ્વો-‘જા ભિક્ષુણી વિ પિઝગામં મેહુણવડિયાણ વિણ્ણવેહ.....!'^૩

સમમ ઉદ્દેશ :

૪૪ ઉદ્દેશના અંતિમ સૂત્રમાં વિકૃત આહારનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. આ નિષેધ આભ્યંતર આહારની દૃષ્ટિએ છે. સમમ ઉદ્દેશનાં પ્રથમ સૂત્રમાં કામી ભિક્ષુ માટે તે વાતનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે કે પત્ર-પુષ્પાદિની માળાઓ ન તો સ્વયં બનાવે, ન બીજાઓ પાસે બનાવડાવે. આ નિષેધ કામના બાહ્ય આહારની દૃષ્ટિએ છે. આ જ રીતે કુંડળ, મુક્તાવલી, કનકાવલી વગેરે બનાવવાં, ધારણ કરવાં વગેરેનો પણ આગળના સૂત્રોમાં નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. ચૂંછિકારે કુંડળ વગેરેનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે : કુંડલં કણ્ણામરણં, ગુણં કહોસુત્તયં, મળી સૂર્યમળીમાદય,

૧. પૃ. ૩૭૧.

૨. પૃ. ૩૭૧-૨.

૩. પૃ. ૩૮૫.

૪. પૃ. ૩૮૪.

તુડિયં બાહુરક્ષિયા, તિષ્ણિ સરાતો તિસરિયં, વાલંભા મઝડાદિસુ ઓચૂલા, આગારીણ વા ગલોલહયા, નામિં જા ગચ્છહ સા પલંબા, સા ય ઉલંવા ધળ્ણતિ । અદ્ધારસલયાઓ હારો, ણવસુ અદ્ધહારો, વિચિત્તેહિં એગસય એગાવલી, મુત્તર્ણિ મુત્તાવલી, સુવળ્ણમણિર્ણિ કળગાવલી, રયર્ણિ રયણાવલી, ઊરંગુલો સુવળ્ણઓ પટ્ટો, ત્રિકુટો મુકુટઃ ।^૧ આમાં કુંડલ, ગુણ, મણિ, તુડિય, તિસરિય, વાલંભા, પલંબા, હાર, અર્ધહાર, એકાવલી, મુક્તાવલી, કનકાવલી, રત્નાવલી, પટ્ટ અને મુકુટ — આ આભૂષણોનું સ્વરૂપ-વર્ણન છે.

‘જે ધિક્કૂ માઝગામસ્સ મેહુળવહિયાએ અળ્ણયરં પસુ-જાયં વા પક્કિજાયં વા....આલિંગેજ્જ.....’(સૂ. ૮૪)નું વિવેચન કરતાં આચાર્યે પશુપક્ષીનાં આલિંગન વગેરેનો નિષેધ કર્યો છે તથા આલિંગન, પરિષ્વજન, ચુંબન, છેદન અને વિચ્છેદનરૂપ કામ-ક્રીડાઓનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. તે આ મુજબ છે : આલિંગનં સ્પૃશનં, ઉપગૂહનં પરિષ્વજનં, મુખેન ચુંબનં, દંતાદિભિઃ સકૃત્ છેદનં, અનેકશો વિચ્છેદઃ, વિવિધપ્રકારો વા ચ્છેદઃ વિચ્છેદઃ ।^૨ સામાન્ય રીતે સ્પર્શ કરવો તે આલિંગન છે. ગાઢ આલિંગનનું નામ પરિષ્વજન અથવા ઉપગૂહન છે. ચુંબન મુખથી કરવામાં આવે છે. દાંત વગેરેથી એક વાર કાપવું તે છેદન તથા અનેક વાર કાપવું અથવા અનેક રીતે કાપવું તે વિચ્છેદન છે.

અષ્ટમ ઉદ્દેશ :

સપ્તમ ઉદ્દેશનાં અંતિમ સૂત્રમાં સ્ત્રી અને પુરુષના આકારોના વિષયમાં કેટલીક આવશ્યક વાતો કહેવામાં આવી છે. અષ્ટમ ઉદ્દેશના પ્રારંભના સૂત્રમાં તે બતાવવામાં આવ્યું છે કે એકલો સાધુ એકલી સ્ત્રી સાથે વિહાર, સ્વાધ્યાય વગેરે ન કરે જેનાથી કામકથા વગેરેનો અવસર પ્રાપ્ત ન થાય. કામકથા લૌકિક અને લોકોત્તર ભેદે બે પ્રકારની હોય છે. નરવાહનદત્તકથાદિ લૌકિક કામકથાઓ છે. તરંગવતી, મલયવતી, મગધમેન વગેરેની કથાઓ લોકોત્તર કામકથાનાં ઉદાહરણ છે.^૩

‘જે ધિક્કૂ ઉજ્જાણંસિ જા ઉજ્જાણ-ગિહંસિ વા....’(સૂ. ૨-૯) વગેરે સૂત્રોની વ્યાખ્યામાં ઉદ્યાન, ઉદ્યાનગૃહ, ઉદ્યાનશાળા, નિર્યાણ, નિર્યાણગૃહ, નિર્યાણશાળા, અટ્ટ, અટ્ટાલક, ચરિકા, પ્રાકાર, દ્વાર, ગોપુર, દક, દકમાર્ગ, દકપથ, દકતીર, દકસ્થાન, શૂન્યગૃહ, શૂન્યશાળા, ભિન્નગૃહ, ભિન્નશાળા, કૂટાગાર, કોષાગાર, તૃણગૃહ, તૃણશાળા, તુષગૃહ, તુષશાળા, છુસગૃહ, છુસશાળા, પર્યાયગૃહ, પર્યાયશાળા, કર્માન્તગૃહ, કર્માન્તશાળા, મહાગૃહ, મહાકુળ, ગોગૃહ અને ગૌશાળાનો

૧. પૃ. ૩૯૮.

૨. પૃ. ૪૧૧.

૩. પૃ. ૪૧૫.

અર્થ સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે^૧ અને બતાવવામાં આવ્યું છે કે સાધુ આ સ્થાનોમાં એકલી સ્ત્રી સાથે વિહાર વગેરે ન કરે.

રાત્રિ સમયે સ્વજન વગેરે સાથે રહેવાનો પ્રતિષેધ કરતાં આચાર્ય કહે છે કે જે સાધુ સ્વજન, અસ્વજન, શ્રાવક, અશ્રાવક વગેરે સાથે અર્ધ રાત્રિ અથવા ચતુર્થાંશ રાત્રિ અથવા પૂર્ણ રાત્રિ પર્યંત રહે છે અથવા રહેનારનું સમર્થન કરે છે તેના માટે ચતુર્ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.^૨ આ જ રીતે રાત્રિ સમયે ભોજનનાં અન્વેષણ, ઋહણ વગેરે માટે પણ પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે.

નવમ ઉદ્દેશ :

અષ્ટમ ઉદ્દેશના અંતિમ સૂત્રમાં ભોજન અર્થાત્ પિંડનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. નવમ ઉદ્દેશના પ્રારંભમાં પણ આ જ વિષય પર થોડો પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. 'જો ભિક્ષૂ રાયપિંડં ગેણ્હૃ.....' 'જે ભિક્ષૂ રાયપિંડં ધુંજહ.....' (સૂ. ૧-૨)નું વ્યાખ્યાન કરતાં ચૂર્ણિકાર એ વાતનો વિચાર કરે છે કે સાધુએ કઈ રીતે રાજાને ત્યાંથી પિંડ ઋહણ ન કરવો જોઈએ ? જે મૂર્ધાત્મિકિત છે અર્થાત્ જેનો મુખ્યરૂપે અભિષેક કરવામાં આવ્યો છે તથા જે સેનાપતિ, અમાત્ય, પુરોહિત, શ્રેષ્ઠિ અને સાર્થવાહ સહિત રાજ્યનો ભોગ કરે છે તેનો પિંડ સાધુ માટે વર્જિત છે. બાકી રાજાઓના વિષયમાં નિષેધનો એકાંત નિયમ નથી અર્થાત્ જ્યાં દોષ પ્રતીત થાય ત્યાંનો પિંડ વર્જિત છે, જ્યાં દોષ ન હોય ત્યાંનો ઋહણીય છે. રાજપિંડ આઠ પ્રકારનો છે જેમાં ભોજન સિવાય અન્ય વસ્તુઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. તે આઠ પ્રકાર આ છે : ચાર પ્રકારનો આહાર — અશન, પાન, ખાદ્ય અને સ્વાદ્ય તથા વસ્ત્ર, પાત્ર, કંબલ અને પાદપ્રોહનક.^૩

સાધુને રાજાનાં અંત:પુરમાં પ્રવેશ કરવાની મનાઈ કરતાં આચાર્ય ત્રણ પ્રકારનાં અંત:પુરોનું વર્ણન કર્યું છે : જીર્ણાન્ત:પુર, નવાન્ત:પુર અને કન્યકાન્ત:પુર. જેનું યૌવન નષ્ટ થઈ જાય છે તથા જે ભોગને અયોગ્ય થઈ જાય છે તેવી સ્ત્રીઓ જીર્ણાન્ત:પુરમાં રહે છે. જેમનામાં યૌવન ટક્યું હોય તથા જે ભોગના કામમાં લેવામાં આવે છે તે નવાન્ત:પુરમાં વાસ કરે છે. રાજકન્યાઓ જ્યાં સુધી યૌવનને પ્રાપ્ત નથી થતી ત્યાં સુધી તેમનો સંઘ્રહ કન્યકાન્ત:પુરમાં કરવામાં આવે છે. તેમાંથી પ્રત્યેકના ક્ષેત્રની દૃષ્ટિએ બે ભેદ કરવામાં આવે છે : સ્વસ્થાનસ્થ અને પરસ્થાનસ્થ.

૧. પૃ. ૪૩૩.

૨. પૃ. ૪૪૧.

૩. પૃ. ૪૪૮.

સ્વસ્થાનસ્થનો અર્થ છે રાજગૃહમાં જ રહેનારી. પરસ્થાનસ્થનો અર્થ છે વસંતાદિમાં ઉઘાનમાં રહેનારી. એતદ્વિષયક ભાષ્યગાથા તથા ચૂર્ણિ આ મુજબ છે :

ભાષ્ય :—અંતેરં ચ તિવિધં, જુણ્ણ ણવં ચેવ કણ્ણગાણં ચ ।

એકેકં પિ ય દુવિધં સદ્દાણં ચેવ પરટાણે ॥ ૨૫૧૩ ॥

ચૂર્ણિ :—રણ્ણો અંતેપુરં તિવિધં—ઘ્હસિયજોવણાઓ અપરિભુજ્જમાણીઓ અચ્છંતિ, એયં જુણ્ણંતેપુરં । જોવ્વણયુત્તા પરિભુજ્જમાણીઓ નવંતેપુરં । અપ્પત્તજોવ્વણાણ રયદુહિયાણ સંગહો કત્તંતેપુરં । તં પુણ્ણ છેત્તતો એકેકં દુવિધં—સદ્દાણે પરટ્તાણે ય । સદ્દાણત્થં રાયઘરે ચેવ, પરટ્તાણત્થં વસંતાદિસુ ઉજ્જાણિયાગર્યં ।

‘જે ભિક્ષૂ રણ્ણો ચત્તિયાણ.....’ (સૂ. ૭)નું વિવેચન કરતાં ચૂર્ણિકારે કોષાગાર વગેરેનું સ્વરૂપ આ મુજબ બતાવ્યું છે : જેમાં ૭૭ પ્રકારનાં ધાન્ય હોય તે કોષાગાર છે. જેમાં ૧૬ પ્રકારનાં રત્ન હોય તે ભાંડાગાર છે. જ્યાં સુરા, મધુ વગેરે પાનક સંગ્રહીત હોય તે પાનાગાર છે. જ્યાં દૂધ, દહીં વગેરે હોય તે ક્ષીરગૃહ છે. જ્યાં ૭૭ પ્રકારનાં ધાન્ય ફૂટવામાં આવતાં હોય અથવા જ્યાં ગંજ અર્થાત્ યવ પડ્યા હોય તે ગંજશાલા છે. જ્યાં અશન, પાન વગેરે વિવિધ પ્રકારના ખાદ્ય પદાર્થ તૈયાર થતા હોય તે મહાનસશાલા છે : જત્થ સણસત્તરસાણિ ધણ્ણાણિ કોટ્ટાગારો । મંહાગારો જત્થ સોલસવિહાઈં રયણાઈં । પાણાગારં જત્થ પાણિયકમ્મં તો સુય-મધુ-સીધુ-ખંડગં-મચ્છંદિય-મુદિયાપભિત્તીણિ પાણગાણિ । ચીરઘરં જત્થ ચીરં-દધિ-ળવણીય-તક્કાદીણિ અચ્છંતિ । ગંજસાલા વ જત્થ સણસત્તરસાણિ-ધણ્ણાણિ કોટ્ટિજ્જંતિ, અહવા ગંજા જવા તે જત્થ અચ્છંતિ સા ગંજસાલા । મહાણસસાલા જત્થ અસણપાણઆતિમાદીણિ ણાણાવિહમ્મક્કે ઉવક્કાલિજ્જંતિ ।^૧ આ જ રીતે નટ, નટ્ટ, જલ્લ, મલ્લ, કથક, પ્લવક, લાસક વગેરેનો અર્થ બતાવવામાં આવ્યો છે.^૨

દશમ ઉદ્દેશ :

આ ઉદ્દેશની ચૂર્ણિ ખૂબ વિસ્તૃત છે. વચ્ચે-વચ્ચે દષ્ટાન્ત રૂપે કથાનકો પણ આપવામાં આવ્યાં છે. આમાં મુખ્યરૂપે નિમ્ન વિષયોનું વિવેચન છે : ભાષાની અગાઢતા, પરુષતા વગેરે તથા તત્સમ્બન્ધી વિવિધ પ્રાયશ્ચિત્ત, આધાર્કર્મિક આહારના દોષ તથા પ્રાયશ્ચિત્ત, ગ્લાનની વૈયાવૃત્ય સમ્બન્ધી યતના, ઉપેક્ષા તથા પ્રાયશ્ચિત્ત, વર્ષાવાસ, પર્યુષણા, પરિવસના, પર્યુષમના, પ્રથમ સમવસરણ, સ્થાપના અને જ્યેષ્ઠગ્રહની એકાર્થકતા, સાર્થકતા, વિધિવત્તા વગેરે. આમાં જ આર્ય કાલકની કથા

૧. પૃ. ૪૫૬.

૨. પૃ. ૪૬૮.

પણ આપવામાં આવી છે. વિદ્યાબળ વગેરેની સિદ્ધિનું વર્ણન કરતાં ચૂર્ણિકાર કહે છે : જહા-કાલગડ્જ્જેણ ગદ્ધિલ્લો સાસિઓ ? કો ડ ગદ્ધિલ્લો ? કો વા કાલગડ્જ્જો ? કમ્મિ વા કજ્જે સાસિતો ? ભણ્ણતિ ।^૧ એમ કહીને તેમણે સંક્ષેપમાં આર્ય કાલક, તેમની ભગિની રૂપવતી અને ઉજ્જયિનીના રાજા ગદ્ધિલ્લનું આખું કથાનક આપ્યું છે.

એકાદશ ઉદ્દેશ :

દશમ ઉદ્દેશનાં અંતિમ સૂત્રમાં વચ્ચ-પ્રહણ પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. એકાદશ ઉદ્દેશના પ્રારંભમાં પાત્ર-પ્રહણની ચર્ચા છે. આ ઉદ્દેશનાં તૃતીય તથા ષષ્ઠ સૂત્રો ચૂર્ણિમાં નથી. આ જ રીતે અન્ય ઉદ્દેશોમાં પણ કેટલાંક સૂત્રોની ન્યૂનાધિકતા છે. 'જે ભિક્ખૂ અપ્પાણં વીભાવેતિ,,,,,,,' 'જે ભિક્ખૂ પરં વીભાવેતિ.....'(સં ૬૪-૫)ની વ્યાખ્યામાં ચૂર્ણિકારે ભયના ચાર તથા સાત ભેદોની ચર્ચા કરી છે. ભયના ચાર ભેદ આ છે : ૧. પિશાચાદિથી ઉત્પન્ન ભય, ૨. મનુષ્યાદિથી ઉત્પન્ન ભય, ૩. વનસ્પતિ વગેરેથી ઉત્પન્ન ભય અને ૪. નિર્હતુક અર્થાત્ અકસ્માત્ ઉત્પન્ન થનાર ભય. ભયના સાત ભેદ આ મુજબ છે : ૧. ઈહલોકભય, ૨. પરલોકભય, ૩. આદાનભય, ૪. આજ્ઞવનાભય, ૫. અકસ્માદ્ભય, ૬. મરણભય અને ૭. અશ્લોકભય.^૨ આ ભેદોનો જૈન સાહિત્યમાં સાધારણપણે ઉલ્લેખ મળે છે. ચૂર્ણિકારે એ પ્રશ્ન પર વિચાર કર્યો છે કે આ સાત ભેદોનો ચાર ભેદોમાં કેવી રીતે સમાવેશ થઈ શકે ? જે સાધુ પોતાને અથવા બીજાન અથવા બંનેને ડરાવે છે તેના માટે ભયનું કારણ હાજર હોવાની સ્થિતિમાં ચતુર્લઘુ તથા ગેરહાજર હોવાની સ્થિતિમાં ચતુર્ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે.

અયોગ્ય દીક્ષાનો નિષેધ કરનાર સૂત્ર 'જે ભિક્ખૂ ણાયગં વા..... અણલં વા પવ્વાવેદ, પવ્વાવેલં વા સાતિજ્જતિ'(સૂ. ૮૪)નું વિવેચન કરતાં આચાર્ય અડતાલીસ પ્રકારની વ્યક્તિઓને પ્રવ્રજ્યા માટે અયોગ્ય માની છે. આમાં અઢાર પ્રકારના પુરુષ છે, વીસ પ્રકારની સ્ત્રીઓ છે અને દસ પ્રકારનાં નપુંસક છે. બાલદીક્ષાનો નિષેધ કરતાં બાલના ત્રણ ભેદ કર્યા છે : ઉત્કૃષ્ટ, મધ્યમ અને જઘન્ય : સાત-આઠ વર્ષનાં આયુનો બાળક ઉત્કૃષ્ટ બાલ છે. પાંચ-છ વર્ષનાં આયુનો બાળક મધ્યમ બાલ છે. ચાર વર્ષ સુધીનાં આયુનો બાળક જઘન્ય બાલ છે.^૩ આ જ રીતે વૃદ્ધ, જડ, રોગી, ઉન્મત્ત, મૂઢ વગેરે અયોગ્ય પુરુષોનું પણ ભેદોપભેદપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

૧. તૃતીય ભાગ, પૃ. ૫૮-૯. ૨. પૃ. ૧૮૫-૬. ૩. પૃ. ૨૨૯-૨૩૦.

પંડક વગેરે સોળ પ્રકારનાં નપુંસકો^૧નું વર્ણન પણ આચાર્યે વિસ્તારથી કર્યું છે. વ્યાપિત પુરુષનું સ્વરૂપ બતાવતાં સોળ પ્રકારના રોગ તથા આઠ પ્રકારની વ્યાધિના નામોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.^૨ વ્યાધિનો નાશ શીઘ્ર થઈ શકે છે જ્યારે રોગનો નાશ ધીરે ધીરે થાય છે : આશુષાતિત્વાદ વ્યાધિઃ, ચિરઘાતિત્વાદ રોગઃ..... ।^૩

બાલમરણ, પંડિતમરણ વગેરેનાં વિસ્તૃત વિવેચન સાથે પ્રસ્તુત ઉદ્દેશની ચૂર્ણિ સમાપ્ત થાય છે.

દ્વાદશ ઉદ્દેશ :

આ ઉદ્દેશની ચૂર્ણિમાં ચતુર્લઘુ પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય દોષોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ દોષોમાં મુખ્યત્વે ત્રસ પ્રાણિવિષયક બંધન અને મુક્તિ, પ્રત્યાખ્યાનભંગ, સલોમ ચર્મોપયોગ, તૃણાદિનિર્મિત પીઠકનું અધિષ્ઠાન, નિર્ગ્નથી માટે નિર્ગ્ન્ય દ્વારા સંઘાટી સીવડાવવાની વ્યવસ્થા, પુરઃકર્મકૃત હસ્તથી આહારાદિનું ગ્રહણ, શીતોદકયુક્ત હસ્તાદિથી આહારાદિનું ગ્રહણ, ચક્ષુરિન્દ્રિયની તુષ્ટિ માટે નિર્ઝર વગેરેનું નિરીક્ષણ, પ્રથમ પ્રહરના સમયે આહારાદિનું ગ્રહણ, વ્રણ પર ગોમય-છાણનો લેપ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ત્રયોદશ ઉદ્દેશ :

આ ઉદ્દેશમાં પણ ચતુર્લઘુ પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય દોષોનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. સ્નિગ્ધ પૃથ્વી, શિલા વગેરે પર કાયોત્સર્ગ કરવો, ગૃહસ્થ વગેરેને પુરુષ વચન સંભળાવવું, તેમને મંત્ર વગેરે બતાવવો, લાભની વાત બતાવીને પ્રસન્ન કરવા, હાનિની વાત બતાવીને ખિન્ન કરવા, ધાતુ વગેરેનું સ્થાન બતાવવું, વમન કરવું, વિરેચન લેવું, આરોગ્ય માટે પ્રતિકર્મ કરવું, પાર્શ્વસ્થને વંદન કરવા, પાર્શ્વસ્થની પ્રશંસા કરવી, કુશીલને વંદન કરવા, કુશીલની પ્રશંસા કરવી, ધાત્રીપિંડનો ભોગ કરવો, દૂતીપિંડનો ભોગ કરવો, નિમિત્તિપિંડનો ભોગ કરવો, ચિકિત્સાપિંડનો ભોગ કરવો, ક્રોધાદિપિંડનો ભોગ કરવો વગેરે કાર્ય ચતુર્લઘુ પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય છે. પ્રસ્તુત ઉદ્દેશના અંતે^૪ નિમ્ન ગાથામાં ચૂર્ણિકારના પિતાનું નામ આપવામાં આવ્યું છે :

સંકરજડમડકવિભૂસણસ્સ તળ્ણામસરિસળામસ્સ ।

તસ્સ સુતેળેસ કતા, વિસેસચુળ્ણી ણિસીહસ્સ ॥

ચતુર્દશ ઉદ્દેશ :

આ ઉદ્દેશમાં પણ ઉપર્યુક્ત પ્રાયશ્ચિત્તને યોગ્ય અન્ય વિષયો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. પાત્ર ખરીદવું, અતિરિક્ત પાત્રોનો સંગ્રહ કરવો, પાત્ર ઠીક રીતે ન

૧. પૃ. ૨૪૦.

૨. પૃ. ૨૫૮.

૩. એજન.

૪. પૃ. ૪૨૬.

રાખવું, વર્ણયુક્ત પાત્રને વિવર્ણ બનાવવું, વિવર્ણ પાત્રને વર્ણયુક્ત કરવું, જૂના પાત્રથી છુટકારો મેળવવાની અનુચિત કોશિશ કરવી, સચિત વગેરે ભૂમિ પર પાત્ર રાખવું વગેરે પાત્રવિષયક અનેક દોષોનું દિગ્દર્શન કરાવતાં આચાર્ય એતત્સમ્બન્ધી આવશ્યક યતનાઓનો અહીં-તહીં ઉલ્લેખ કર્યો છે.

પંચદશ ઉદ્દેશ

સાધુને સચિત આમ્ર વગેરે ખાવાની મનાઈ કરતાં આચાર્ય આમ્રનું નામાદિ નિક્ષેપોથી વ્યાખ્યાન કર્યું છે. દ્રવ્યામ્ર ચાર પ્રકારનાં છે : ઉસ્સેતિમ, સંસેતિમ, ઉવકખડ અને પલિય. આ ચારે પ્રકારના આમ્રનું સ્વરૂપ બતાવતાં આચાર્ય પલિય આમના ફરી ચાર વિભાગ કર્યાં છે : ઈન્ધનપલિયામ, ધૂમપલિયામ, ગંધપલિયામ અને વૃક્ષપલિયામ. આ બધાના સ્વરૂપ પર પણ પ્રસ્તુત ઉદ્દેશમાં પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે.^૧ આ જ પ્રસંગે તાલપ્રલંબ વગેરેનાં ગ્રહણની વિધિનો સાધુ અને સાધ્વી બંનેની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. આ જ રીતે અન્ય સૂત્રોનું પણ યથાવિધિ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. અંતમાં^૨ નિમ્નોક્ત ગાથામાં યૂર્ણિકારની માતાનું નામ આપવામાં આવ્યું છે :

રતિકરમભિધાણડક્કરસત્તમવગંતઅક્કરજુણં ।

ળામં જસિસત્થીણ, સુતેણ તસ્સે કથા ચુણ્ણી ॥

ષોડશ ઉદ્દેશ :

પંદરમા ઉદ્દેશમાં દેહવિભૂષાકરણ અને ઉજ્જવલોપધિધારણાનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે જેથી કરીને બ્રહ્મવ્રતની વિરાધના ન થાય. સોળમા ઉદ્દેશમાં પણ અગુપ્તિ અથવા બ્રહ્મવિરાધના ન થાય તે જ દૃષ્ટિએ સાગારિકવસતિનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉદ્દેશનાં પ્રથમ સૂત્ર 'જે ધિક્કવૂ સાગારિયસેજ્જં અણુપવિસઇ.....'નું વ્યાખ્યાન કરતાં યૂર્ણિકાર કહે છે કે જે સાગારિકવસતિ ગ્રહણ કરે છે તેને આજ્ઞાભંગ વગેરે દોષો લાગે છે અને તેના માટે ચતુર્લઘુ પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન છે : સહ આગારીહિ સાગારિયા, જો તં ગેણહતિ વસહિં તસ્સ આણાદી દોસા, ચહલહં ચ સે પચ્છિત્તં ।^૩ 'સાગારિક' શબ્દનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં આચાર્ય કહે છે કે જ્યાં નિવાસ કરવાથી મૈથુનનો ઉદ્ભવ થાય છે તે સાગારિકવસતિ છે. તેના માટે ચતુર્ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્ત છે. અથવા જ્યાં સ્ત્રી-પુરુષ રહે છે તે સાગારિકવસતિ છે. તેના માટે પણ ચતુર્ગુરુ પ્રાયશ્ચિત્ત છે : જત્થ વસહીયે ઠિયાણં મેહુણુભ્ભવો ભવતિ સા સાગારિકા,

૧. પૃ. ૪૮૪-૫.

૨. પૃ. ૫૮૪.

૩. ચતુર્થ ભાગ, પૃ. ૧.

તત્થ ચઙ્ગુરુગા । અથવા જત્થ ઇત્થિપુરિસા વસંતિ સા સાગારિકા..... ।^૧ પણ્યશાળા વગેરેમાં રોકાવાનો નિષેધ કરતાં ચૂર્ણિકારે નિમ્ન સ્થાનોનું વર્ણન કર્યું છે :

૧. પણ્યશાલા — જ્યાં વેપારી અથવા કુંભાર વાસણ વેચે છે.
૨. ભંડશાલા — જ્યાં વાસણોનો સંગ્રહ રાખવામાં આવે છે.
૩. કર્મશાલા — જ્યાં કુંભાર વાસણ બનાવે છે.
૪. પચનશાલા — જ્યાં વાસણો પકાવવામાં આવે છે.
૫. ઈંધનશાલા — જ્યાં ઘાસફૂસ એકત્ર કરવામાં આવે છે.
૬. વ્યધારણશાલા — જ્યાં આખા ગામ માટે દિવસ-રાત અગ્નિ સળગતો રહે

છે.

એતદ્વિષયક ચૂર્ણિપાઠ આ મુજબ છે : પળિયસાલા જત્થ ધાયણાણિ વિક્કેતિ વાળિયકુમ્ભકારો વા એસા પળિયસાલા । ધંડસાલા જહિ ધાયણાણિ સંગોવિયાણિ અચ્છંતિ । કમ્મસાલા જત્થ કમ્મં કરેતિ કુમ્ભકારો । પળયસાલા જહિ પચ્વંતિ ધાયણાણિ । ઇંધણસાલા જત્થ તણ-કરિસભાય અચ્છંતિ । વગ્ધારણસાલા તોસલિવિસાએ ગામમજ્જે સાલા કીરુ, તત્થ અગણિકુંડં ણિચ્ચમેવ અચ્છંતિ સયંવરણિાં..... ।^૨

જુગપ્સિત — ધૃષ્ટિત કુળોમાંથી આહાર વગેરે ગ્રહણ કરવાનો નિષેધ કરતાં ભાષ્યકાર કહે છે કે જુગુપ્સિત બે પ્રકારનાં હોય છે : ઈત્વરિક અને યાવત્કથિક. ઈત્વરિક થોડા સમય માટે હોય છે જ્યારે યાવત્કથિક જીવનભર માટે હોય છે. સૂતક વગેરે ધરાવતાં કુળ ઈત્વરિક-જુગુપ્સિત કુળ છે. લોહકાર, કલાલ, ચર્મકાર વગેરે યાવત્કથિક-જુગુપ્સિત કુળ છે.^૩ આ કુળોમાંથી સાધુએ આહાર વગેરે ન લેવો જોઈએ.

શ્રમણોએ આર્યદેશમાં જ વિચરવું જોઈએ, અનાર્યદેશમાં નહિ. પ્રસ્તુત ચૂર્ણિમાં આર્યદેશની સીમા આ પ્રમાણે બતાવવામાં આવી છે : પુલ્વેણ મગહવિસઓ, દક્ષિણેણ કોસંબી, અવરેણ ધૂણાવિસઓ, ઉત્તરેણ કુણાલાવિસઓ । એતેસિ મજ્જં આરિયં, પરતો અણારિયં ।^૪ પૂર્વમાં મગધથી લઈને પશ્ચિમમાં સ્વૃણાપર્યંત અને દક્ષિણમાં કૌશાંબીથી લઈને ઉત્તરમાં કુણાલાપર્યંત આર્યદેશ છે. બાકી અનાર્યદેશ છે. આ જ માન્યતા ભાષ્યકાર વગેરેની પણ છે.

સમદેશમ ઉદ્દેશ :

આ ઉદ્દેશના પ્રારંભમાં કુતૂહલ — કૌતુકના કારણે થનારી દોષ-પૂર્ણ ક્રિયાઓનો નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. આગળ દસ પ્રકારના સ્થિતકલ્પ અને બે પ્રકારના

૧. ચતુર્થ ભાગ, પૃ. ૧.

૨. પૃ. ૬૨.

૩. પૃ. ૧૩૨.

૪. પૃ. ૧૨૬.

સ્થાપનકલ્પનું સ્વરૂપ બતાવવામાં આવ્યું છે. 'જે ધિક્કૂ ગાણ્જ.....(સૂ. ૧૩૪)નું વિવેચન કરતાં યૂર્ણિકારે ગીત, હસન, વાદ્ય, નૃત્ય, અભિનય વગેરેનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે તથા તેમનું આચરણ કરનાર શ્રમણ માટે ચતુર્લઘુ પ્રાયશ્ચિત્તનું વિધાન કર્યું છે.' આ જ રીતે શંખ, શ્રંગ, વેણુ વગેરે વિષયમાં પણ સમજવું જોઈએ.^૨

અઢારમો ઉદ્દેશ :

આ ઉદ્દેશની યૂર્ણિમાં મુખ્યરૂપે નાવવિષયક દોષોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આ દોષોમાં નાવ પર આરૂઢ થવું, નાવ ખરીદવી, નાવને સ્થળથી જળ અને જળથી સ્થળ પર પહોંચાડવી, ભરેલી નાવનું પાણી ખાલી કરવું, ખાલી નાવમાં પાણી ભરવું, નાવને ખેંચવી, નાવને ધકેલવી, નાવ ચલાવવી, નાવને રસ્સી વગેરેથી બાંધવી, નાવમાં બેઠેલા કોઈની પાસેથી આહાર વગેરે લેવો ઈત્યાદિનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

ઓગણીસમો ઉદ્દેશ :

પ્રસ્તુત ઉદ્દેશની વ્યાખ્યામાં યૂર્ણિકારે સ્વાધ્યાય અને અધ્યાપન સંબંધી નિયમો પર વિશેષ પ્રકાશ પાડ્યો છે. સ્વાધ્યાયનો કાલ અને અકાલ, સ્વાધ્યાયનો વિષય અને અવિષય, અસ્વાધ્યાયિકનો સ્વાધ્યાય કરવાથી લાગતા દોષો, અયોગ્ય વ્યક્તિને ભણાવવાથી થનારી હાનિ, બે સરખી વ્યક્તિઓમાંથી એકને ભણાવવાથી અને બીજાને નહિ ભણાવવાથી લાગતા દોષો અને તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત, પાર્શ્વસ્થ વગેરે કુતીર્થિકોને ભણાવવાથી લાગતા દોષો, ગૃહસ્થ વગેરેને ભણાવવાથી લાગતા દોષો — આ બધી વાતોનો આચાર્યે વિસ્તારથી વિચાર કર્યો છે.

વીસમો ઉદ્દેશ :

આ અંતિમ ઉદ્દેશ છે. આની યૂર્ણિમાં માસિકાદિ પરિહારસ્થાન તથા તેમના પ્રતિસેવન, આલોચન, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરેનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. સાથે જ ભિક્ષુ, માસ, સ્થાન, પ્રતિસેવના અને આલોચનાનું નિક્ષેપ-પદ્ધતિને વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે.^૩ અંતે^૪ યૂર્ણિકારે પરિચય રૂપે નિમ્ન ગાથાઓ આપી છે :

તિ ચઢ ષળ અદ્દમવગ્ગે, તિ ષળગ તિ તિગ અક્કરા વ તે તેસિં ।

પઢમતતિઈહિ તિદુસરજુઈહિ ણામં કયં જસસ ॥ ૨ ॥

ગુરુદિણ્ણં ચ ગણિત્તં, મહત્તરત્તં ચ તસસ તુદ્દેઈહિ ।

તેણ કાણ્સા ચુણ્ણી, વિસેસનામા નિસીહસસ ॥ ૩ ॥

૧. પૃ. ૧૯૯.

૨.

પૃ. ૨૦૧.

૩. પૃ. ૨૭૧-૨૮૭.

૪. પૃ. ૪૧૧.

અ, ક, ચ, ટ, ત, પ, ય અને શ — આ વર્ગોના અક્ષરોનો પ્રથમ ગાથાના નિર્દેશાનુસાર સંયોગ કરવાથી 'જિણદાસ' શબ્દ બની જાય છે. બીજી ગાથામાં 'ગણિ' અને 'મહત્તર' શબ્દોનો નિર્દેશ છે. આ રીતે આ ત્રણે શબ્દોનો ક્રમશઃ સંયોગ કરવાથી 'જિણદાસગણિમહત્તર' શબ્દ બની જાય છે. પ્રસ્તુત ચૂર્ણિ જિનદાસગણિ મહત્તરની કૃતિ છે. પહેલાં કહેવામાં આવી ગયું તેમ આનું નામ નિશીથ-વિશેષચૂર્ણિ અથવા વિશેષ-નિશીથચૂર્ણિ છે.

દ્વાદશ પ્રકરણ

દશાશ્રુતસ્કંધચૂર્ણિ

આ ચૂર્ણિ^૧ મુખ્યત્વે પ્રાકૃતમાં છે. ક્યાંક-ક્યાંક સંસ્કૃત શબ્દો અથવા વાક્યોનો પ્રયોગ પણ જોવા મળે છે. ચૂર્ણિનો આધાર મૂલ સૂત્ર તથા નિર્યુક્તિ છે. પ્રારંભમાં ચૂર્ણિકારે પરંપરાગત મંગલની ઉપયોગિતાનો વિચાર કર્યો છે. તદનન્તર પ્રથમ નિર્યુક્તિ-ગાથાનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે :

વંદામિ ભદ્રબાહુ, પાઈણં ચસ્મસયલસુઅનાર્ણિ ।

સુત્તસ્સ કારગમિસિ, દંસાસુ કપ્પે અ વવહારે ॥ ૧ ॥

ભદ્રબાહુ નામેણં, પાઈણો ગોતેણં, ચરિમો અપચ્છિમો, સગલાઈં ચોદ્દસપુવ્વાઈં । કિં નિમિત્તં નમોક્કારો તસ્સ કજ્જતિ ? ઉચ્ચતે-જેણ સુત્તસ્સ કારઓ ણ અત્થસ્સ, અત્થો તિત્થગરાતો પસૂતો । જેણ ધણ્ણતિ-અત્થં ભાસતિ અરહા..... । ત્યાર પછી શ્રુતનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. તદનન્તર દશાશ્રુતસ્કન્ધનાં દસ અધ્યયનોના અધિકારો પર પ્રકાશ પાડતાં તેમનું ક્રમશઃ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. વ્યાખ્યાન-શૈલી સરળ છે. મૂલ સૂત્રપાઠ અને ચૂર્ણિસમ્મત પાઠમાં ક્યાંક-ક્યાંક થોડુંક અંતર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ઉદાહરણ રૂપે કેટલાક શબ્દો નીચે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે. આ શબ્દો આઠમા અધ્યયન કલ્પ અંતર્ગત છે :^૨

૧. આ ચૂર્ણિની હસ્તલિખિત પ્રત મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીની કૃપાથી પ્રાપ્ત થઈ આથી તેમનો અતિ આભારી છું. આનું આઠમું અધ્યયન કલ્પસૂત્ર નામથી અલગ પ્રકાશિત થયું છે જેમાં મૂલપાઠ, નિર્યુક્તિ, ચૂર્ણિ અને પૃથ્વીચન્દ્રાચાર્યવિરચિત ટિપ્પણક સમ્મિલિત છે : સંપાદક - મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી, ગુજરાતી ભાષાંતર - પં. બેચરદાસ જીવરાજ દોશી, ચિત્રવિવરણ - સારાભાઈ મણિલાલ નવાબ, પ્રાપ્તિસ્થાન-સારાભાઈ મણિલાલ નવાબ, છીપા માવજીની પોળ, અમદાવાદ, સન્ ૧૯૫૨.
૨. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી દ્વારા સ્વીકૃત પાઠના આધારે આ શબ્દોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

સૂત્રાંક	સૂત્રપાઠ	ચૂર્ણપાઠ
૩	પુવ્વરક્તાવરક્તકાલસમયસિ	પુવ્વરક્તાવરક્તસિ
૧૪	મુદ્દંગ	મુરવ
૬૧	પદ્દેહિં કુસલેહિં મેહાવીહિં જિય	પદ્દેહિં ણિણેહિં જિય
૬૨	ઉણ્ણોદણ્ણિ ય	—
૧૦૭	પિત્તિજ્જે	પેત્તંજ્જણ
૧૨૨	અંતરવાસ	અંતરવાસ
૧૨૩	અંતગટે	—
૨૩૨	પજ્જોસવિયાણં	પજ્જોસવિણ
૨૮૧	અણદ્ધાબંધિસ્સ	અદ્ધાબંધિસ્સ

આ જાતના પાઠભેદો ઉપરાંત સૂત્ર-વિપર્યાસ પણ જોવામાં આવે છે. ઉદાહરણ માટે આ જ અધ્યયનના સૂત્ર ૧૨૬થી ૧૨૭ ચૂર્ણિમાં વિપરીત રૂપે મળે છે. આ જ રીતે આચાર્ય પૃથ્વીચન્દ્રવિરચિત કલ્પ-ટિપ્પનકમાં પણ અનેક જગ્યાએ પાઠભેદ જોવામાં આવે છે.

ત્રયોદશ પ્રકરણ

બૃહત્કલ્પયૂર્ણિ

આ યૂર્ણિ^૧ મૂલ સૂત્ર તથા લઘુ ભાષ્ય પર છે. આની ભાષા સંસ્કૃતમિશ્રિત પ્રાકૃત છે. પ્રારંભમાં મંગલની ઉપયોગિતા પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત યૂર્ણિનો પ્રારંભનો આ અંશ દશાશ્રુતસ્કન્ધયૂર્ણિના પ્રારંભના અંશ સાથે બહુ મળતો આવે છે. આ બંને અંશોને અહીં ઉદ્ધૃત કરવાથી તે સ્પષ્ટ થઈ જશે કે તેમાં કેટલું સામ્ય છે :

મંગલાદીણિ સત્થાણિ મંગલમજ્ઞાણિ મંગલાવસાણાણિ । મંગલપરિગ્ગહિયા ય સિસ્સા સુત્તથાણં અવગ્ગહેહાપાયધારણાસમત્થા ભવંતિ । તાનિ ચાડ્ડદિ-મધ્યાડ્ડવસાનમંગલાત્મકાનિ સર્વાણિ લોકે વિરાજન્તિ વિસ્તારં ચ ગચ્છન્તિ । અનેન કારણેનાદૌ મંગલં મધ્યે મંગલમવસાને મંગલમિતી । આદિ મંગલગ્ગહણેણં તસ્સ સ સત્થસ્સ અવિગ્ગહેણ લહુ પારં ગચ્છન્તિ । મજ્ઞમંગલગ્ગહણેણં તં સત્થં ધિરપરિચ્ચિયં ભવઈ । અવસાણમંગલગ્ગહણેણં તં સત્થં સિસ્સ-પસિસ્સેસુ અવ્વોચ્છિત્તિકરં ભવઈ । તત્રાદૌ મંગલં યાપપ્રતિષેધકત્વાદિદં સૂત્રમ્....

— બૃહત્કલ્પયૂર્ણિ, પૃ. ૧.

મંગલાદીણિ સત્થાણિ મંગલમજ્ઞાણિ મંગલાવસાણાણિ મંગલપરિગ્ગહિતા ય સિસ્સા અવગ્ગહેહાપાયધારણાસમત્થા અવિગ્ગહેણ સત્થાણં પારગા ભવંતિ । તાણિ ય સત્થાણિ લોગે વિચરંતિ વિત્થારં ચ ગચ્છન્તિ । તત્થાદિમંગલેણ નિવ્વિગ્ગહેણ સિસ્સા સત્થસ્સ પારં ગચ્છન્તિ । મજ્ઞમંગલેણ સત્થં ધિરપરિચ્ચિઅં ભવઈ । અવસાણમંગલેણં સત્થં સિસ્સ-પસિસ્સેસુ પરિચ્ચયં ગચ્છન્તિ । તત્થાદિમંગલં.....

— દશાશ્રુતસ્કન્ધયૂર્ણિ, પૃ. ૧

આ બંને પાઠોમાં બહુ સમાનતા છે. એવું પ્રતીત થાય છે કે દશાશ્રુતસ્કન્ધયૂર્ણિના પાઠના આધારે બૃહત્કલ્પયૂર્ણિનો પાઠ રચવામાં આવ્યો હશે. દશાશ્રુતસ્કન્ધયૂર્ણિનો ઉપર્યુક્ત પાઠ સંક્ષિપ્ત તથા સંકોચશીલ છે, જ્યારે બૃહત્કલ્પયૂર્ણિનો પાઠ વિશેષ સ્પષ્ટ તથા વિકસિત પ્રતીત થાય છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ પણ દશાશ્રુતસ્કન્ધયૂર્ણિ બૃહત્કલ્પયૂર્ણિથી પ્રાચીન જણાય છે. જેટલો બૃહત્કલ્પયૂર્ણિ પર સંસ્કૃતનો પ્રભાવ છે તેટલો દશાશ્રુતસ્કન્ધયૂર્ણિ પર નથી. આ તથ્યો જોતાં એવું પ્રતીત થાય છે કે

૧. આ યૂર્ણિની હસ્તલિખિત પ્રત માટે મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીનો કૃતજ્ઞ હું જેમણે પોતાની અંગત સંશોધિત પ્રત મને આપવાની કૃપા કરી.

દશાશ્વતસ્કન્ધયૂર્ણિ બૃહત્કલ્પયૂર્ણિની પહેલાં રચવામાં આવી છે અને સંભવતઃ બંને એક જ આચાર્યની કૃતિઓ છે.

પ્રસ્તુત યૂર્ણિમાં પણ ભાષ્ય અનુસાર પીઠિકા તથા છ ઉદ્દેશો છે. પીઠિકાના પ્રારંભમાં જ્ઞાનનાં સ્વરૂપની ચર્ચા કરતાં યૂર્ણિકારે તત્વાર્થાધિગમનું એક સૂત્ર ઉદ્ધૃત કર્યું છે. અવધિજ્ઞાનના જઘન્ય અને ઉત્કૃષ્ટ વિષયની ચર્ચા કરતાં યૂર્ણિકાર કહે છે :

જાવતિણ ત્તિ જહણેણં તિસમયાહારગસુહુમપગગજીવાવગાહણામેતે ઉક્કોસેણં સવ્વબહુઅગણિજીવપરિચ્છિત્તે પાસઇ દવ્વાદિ આદિગ્ગહણેણં વણ્ણાદિ તમિતિ છેત્તં ણ પેચ્છતિ યસ્માદુક્કમ્ - "રૂપિષ્વવધેઃ" (તત્વાર્થ૦ ૧-૨૮) તત્ત્વારૂપિ છેત્તં અતો ણ પેચ્છતિ ।^૧

અભિધાન અર્થાત્ વચન અને અભિધેય અર્થાત્ વસ્તુ આ બંનેના પારસ્પરિક સંબંધની ચર્ચા કરતાં યૂર્ણિકારે ભાષ્યાભિમત અથવા એમ કહો કે જૈનાભિમત ભેદાભેદભાવનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. અભિધાન અને અભિધેયને કથંચિત્ત મિત્ર અને કથંચિત્ત અભિત્ર બતાવતાં આચાર્યે 'વૃક્ષ' શબ્દના છ ભાષાઓમાં પર્યાય આપ્યા છે : સક્કયં જહા વૃક્ષ ઇત્યાદિ, પાગતં જહા સ્કલ્લો ઇત્યાદિ । દેશાભિધાનં ચ પ્રતીત્ય અનેકાભિધાનં ભવતિ જધા ઓદણો માગધાણં કૂરો લાઙ્ગણં ચોરો દમિલાણં ઇઙ્ગકુ અંધાણં ।^૨ સંસ્કૃતમાં જેને વૃક્ષ કહે છે તેને જ પ્રાકૃતમાં રુક્ષ, મગધ દેશમાં ઓદણ, લાટમાં ફૂર, દમિલ - તમિલનાડમાં ચોર અને અંધ - આન્ધ્રમાં ઈઙ્ગકુ કહેવામાં આવે છે.

કર્મ-બંધની ચર્ચા કરતાં એક જગ્યાએ યૂર્ણિકારે વિશેષાવશ્યકભાષ્ય તથા કર્મપ્રકૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : વિત્થરેણ જહા વિસેસાવસ્સગભાસે સામિત્તં ચેવ સવ્વપગહીણં કો કેવતિયં બંધઙ્ગ ય્વેઙ્ગ વા, કત્તિયં કો ડ ત્તિ જહા કમ્મપગહીયે ।^૩ આ રીતે પ્રસ્તુત યૂર્ણિમાં મહાકલ્પ અને ગોવિન્દ નિર્યુક્તિનો પણ ઉલ્લેખ છે : તત્થ નાણે મહાકલ્પસુયાદીણં અઙ્ગાણ । દંસણે ગોવિન્દનિજ્જુત્તાદીણં ।^૪

યૂર્ણિના પ્રારંભની જેમ અંતમાં પણ યૂર્ણિકારનાં નામનો કોઈ ઉલ્લેખ અથવા નિર્દેશ નથી. અંતમાં માત્ર એટલો જ ઉલ્લેખ છે : કલ્પચૂર્ણિ સમાસા । ગ્રન્થાગ્રં ૫૩૦૦ પ્રત્યક્ષરગણનયાનિર્ણીતમ્ ।^૫ આવી સ્થિતિમાં કોઈ અન્ય નિશ્ચિત પ્રમાણના અભાવમાં યૂર્ણિકારના નામનો અસંદિગ્ધ નિર્ણય કરવો અશક્ય જણાય છે.

૧. પૃ. ૧૭.

૨. પૃ. ૨૫.

૩. પૃ. ૩૭.

૪. પૃ. ૧૩૮૩.

૫. પૃ. ૧૬૨૦.

ટીકાઓ

પ્રથમ પ્રકરણ

ટીકાઓ અને ટીકાકાર

ટીકાઓથી અમારો અભિપ્રાય સંસ્કૃત ટીકાઓ છે. નિર્યુક્તિઓ, ભાષ્યો અને ચૂંછિઓની રચના પછી જૈન આચાર્યોએ સંસ્કૃતમાં પણ અનેક ટીકાઓ રચી. આ ટીકાઓને કારણે જૈન સાહિત્યનાં ક્ષેત્રમાં ઘણો વિસ્તાર થયો. પ્રત્યેક આગમ-ગ્રંથ પર ઓછામાં ઓછી એક ટીકા તો રચવામાં આવી જ. ટીકાકારોએ પ્રાચીન ભાષ્ય વગેરેના વિષયોનું વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું તથા નવા-નવા હેતુઓ દ્વારા તેમને પુષ્ટ કર્યું. ટીકાકારોમાં હરિભદ્રસૂરિ, શીલાંકસૂરિ, વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિ, અભયદેવસૂરિ, મલયગિરિ, મલધારી હેમચન્દ્ર વગેરે મુખ્ય છે. આ આચાર્યો સિવાય બીજા પણ અનેક ટીકાકારોનાં નામ મળે છે જેમાંથી કેટલાકની ટીકાઓ ઉપલબ્ધ છે અને કેટલાકની અનુપલબ્ધ. કેટલીક એવી ટીકાઓની પ્રતો અથવા ઉલ્લેખો પણ મળે છે જેમના લેખકોનાં નામ નથી મળતાં. જિનરત્નકોશ વગેરેમાં નિમ્નલિખિત એવા આચાર્યોનાં નામ ઉલ્લિખિત છે જેમણે આગમ-સાહિત્ય પર ટીકાઓ લખી છે :-

જિનભદ્રગણિ, હરિભદ્રસૂરિ, કોટ્યાચાર્ય, કોટ્યાર્ય (કોટ્ટાર્ય), જિનભટ, શીલાંકસૂરિ, ગંધહસ્તી, વાદિવેતાલ શાંતિસૂરિ, અભયદેવસૂરિ, દ્રોણસૂરિ, મલયગિરિ, મલધારી હેમચન્દ્ર, દેવેન્દ્રગણિ, નેમિચન્દ્રસૂરિ, શ્રીચન્દ્રસૂરિ, શ્રીતિલકસૂરિ, શેમકીર્તિ, ભુવનતુંગસૂરિ, ગુણરત્ન, વિજયવિમલ, વાનરર્ષિ, હીરવિજયસૂરિ, શાન્તિચન્દ્રગણિ, જિનહંસ, હર્ષકુલ, લક્ષ્મીકલ્લોલગણિ, દાનશેખરસૂરિ, વિનયહંસ, નમિસાધુ, જ્ઞાનસાગર, સોમસુન્દર, માણિક્યશેખર, શુભવર્ધનગણિ, ધીરસુન્દર, કુલપ્રભ, રાજવલ્લભ, હિતરુચિ, અજિતદેવસૂરિ, સાધુરંગ ઉપાધ્યાય, નગર્ષિગણિ, સુમતિકલ્લોલ, હર્ષનન્દન, મેઘરાજ વાયક, ભાવસાગર, પદ્મસુન્દરગણિ, ક્ષતૂરચન્દ્ર, હર્ષવલ્લભ ઉપાધ્યાય, વિવેકહંસ ઉપાધ્યાય, જ્ઞાનવિમલસૂરિ, રામચન્દ્ર, રત્નપ્રભસૂરિ, સમરચન્દ્રસૂરિ, પદ્મસાગર, જીવવિજય, પુણ્યસાગર, વિનયરાજગણિ, વિજયસેનસૂરિ, હેમચન્દ્રગણિ, વિશાલસુન્દર, સૌભાગ્યસાગર, કીર્તિવલ્લભ, કમલસંયમ ઉપાધ્યાય, તપોરત્ન વાયક, ગુણશેખર, લક્ષ્મીવલ્લભ, ભાવવિજય, ધર્મમંદિર ઉપાધ્યાય, ઉદયસાગર, મુનિચન્દ્રસૂરિ, જ્ઞાનશીલગણિ, બ્રહ્મર્ષિ, અજિતચન્દ્રસૂરિ, રાજશીલ, ઉદયવિજય, સુમતિસૂરિ, સમયસુન્દર, શાન્તિદેવસૂરિ,

સોમવિમલસૂરિ, ક્ષમારત્ન, જયદયાલ.

આ આચાર્યોમાં અનેક એવા છે જેમના વ્યક્તિત્વનો ઠીક-ઠીક નિશ્ચય નથી થઈ શક્યો. સંભવતઃ એક જ આચાર્યનાં એકથી વધારે નામ હોય અથવા એક જ નામના એકથી વધારે આચાર્ય હોય. આના માટે વિશેષ શોધખોળની આવશ્યકતા છે. ટીકાઓ માટે આચાર્યોએ વિભિન્ન નામોનો પ્રયોગ કર્યો છે. તે નામ છે : ટીકા, વૃત્તિ, વિવૃત્તિ, વિવરણ, વિવેચન, વ્યાખ્યા, વાર્તિક, ટીપ્પિકા, અવચૂરિ, અવચૂર્ણિ, પંજિકા, ટિપ્પન, ટિપ્પનક, પર્યાય, સ્તબક, પીઠિકા, અક્ષરાર્થ વગેરે.

ઉપર્યુક્ત આચાર્યોમાંથી જેમના વિષયમાં થોડી ઘણી પ્રામાણિક સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે તેમનો વિશેષ પરિચય આપીને તેમની રચનાઓ પર થોડો પ્રકાશ પાડવામાં આવશે. આ રચનાઓમાં પ્રકાશિત ટીકાઓની જ મુખ્યતા હશે.

દ્વિતીય પ્રકરણ

જિનભદ્રકૃત વિશેષાવશ્યકભાષ્ય-સ્વોપજવૃત્તિ

વિશેષાવશ્યકભાષ્યકાર આચાર્ય જિનભદ્ર દ્વારા શરૂ કરવામાં આવેલી પ્રાચીનતમ પ્રસ્તુત ટીકા^૧ કોટ્યાર્ય વાદિગણિએ પૂર્ણ કરી છે. આચાર્ય જિનભદ્રે પોતાના પ્રિયતમ પ્રાકૃત ગ્રન્થ વિશેષાવશ્યકભાષ્યનું સ્વકૃત સંસ્કૃતરૂપ જીવિત રાખવા તથા તેને પાઠકો સમક્ષ ગદ્યમાં પ્રસ્તુત કરવાની પવિત્ર ભાવનાથી જ પ્રસ્તુત પ્રયાસ શરૂ કર્યો હતો. દુર્ભાગ્યે તેઓ પોતાની આ ઈચ્છા પોતાના જીવનકાળમાં પૂર્ણ ન કરી શક્યા. પરિણામે તેઓ ષષ્ઠ ગણધરવક્તવ્ય સુધીની ટીકા રચીને જ દિવંગત થઈ ગયા. ટીકાનો અવશિષ્ટ ભાગ કોટ્યાર્યે પૂર્ણ કર્યો.

જિનભદ્રે પ્રસ્તુત ટીકા માટે અલગ મંગલ-ગાથા વગેરે ન લખતાં સીધું ભાષ્યગાથાનું વ્યાખ્યાન શરૂ કર્યું છે. વ્યાખ્યાની શૈલી બહુ જ સરળ, સ્પષ્ટ તથા પ્રસાદગુણસંપન્ન છે. વિષયનો વિશેષ વિસ્તાર ન કરતાં સંક્ષેપમાં જ વિષયપ્રતિપાદનનો સફળ પ્રયાસ કર્યો છે.

વ્યાખ્યાનશૈલીના કેટલાક નમૂના નીચે આપવામાં આવે છે જેનાથી ઉપર્યુક્ત કથનની યથાર્થતાની પુષ્ટિ થઈ શકશે. ભાષ્યની પ્રથમ ગાથા છે :

કથપવવયગવ્યગામો, વુચ્છં ચરણગુણસંગહં સચલં ।

આવસ્સયાણુઓગં, ગુરૂઘ્વણુસારેણ ॥

આની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્ય લખે છે : 'પ્રોચ્યન્તે હ્યનેન જીવાદયોઽસ્મિન્નિતિ વા પ્રવચનમ્, અથવા પ્રગતં પ્રધાનં (પ્ર) શસ્તમાદૌ વા વચનં દ્વાદશાઙ્ગમ્, અથવા પ્રવક્તીતિ પ્રવચનમ્, તદુપયોગાનન્યત્વાદ્વા સઙ્ગઃ પ્રવચનમ્ । પ્રણમનં પ્રણામઃ, પૂજેત્યર્થઃ । કૃતઃ પ્રવચનપ્રણામોઽનેન કૃતપ્રવચનપ્રણામઃ । 'વુચ્છં' વક્ષ્યે । ચર્યતે તદિતિ ચરણં—ચારિત્રં, ગુણાઃ—મૂલોત્તરગુણાઃ ચરણગુણાઃ, અથવા ચરણં—ચારિત્રં ગુણગ્રહણાત્ સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાને, તેષાં

૧. આની હસ્તલિખિત પ્રત મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત થઈ છે. આનો પ્રથમ ભાગ પં. દલસુખ માલવણિયા દ્વારા સંપાદિત થઈ લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદથી સન્ ૧૯૬૬માં પ્રકાશિત થયો છે.

સંગ્રહણં સંગ્રહઃ । સહ કલાભિઃ સકલઃ, સમ્પૂર્ણં ઇત્યર્થઃ । અસ્તિ હ્રેતદ્દેશસંગ્રહીતત્વાદ્ વિકલોઽપિ સંગ્રહઃ, અયં તુ સમસ્તગ્રાહિત્વાત્ સકલઃ । કથમ્ ? સામાયિકે એવ દ્વાદશાઙ્ગાર્થપરિસમાતેઃ । વશ્યતે ચ — “સામાઙ્યં તુ તિવિહં.....” કથ્ચાસૌ ? આવશ્યકાનુયોગઃ । અવશ્યક્રિયાનુછાનાદૌ આવશ્યકમનુયોજનમનુયોગોઽર્થવ્યાખ્યાનમિત્યર્થઃ, આવશ્યકસ્થાનુયોગ આવશ્યકાનુયોગઃ તમાવશ્યકાનુયોગમ્ । ગૃણન્તિ શાસ્ત્રાર્થમિતિ ગુરુત્ત્વો બ્રુવન્તીત્યર્થઃ, તે પુનરાચાર્યા અર્હદાદયો વા, તદુપદેશઃ—તદાજ્ઞા, ગુરુપદેશાનુસારો ગુરુપદેશાનુવૃત્તિરિત્યર્થઃ, તયા ગુરુપદેશાનુવૃત્ત્યા-ગુરુપદેશાનુસારેણેતિ ।’

મંગલવિષયક ‘બહુવિગ્ધાઈ-’, ‘તં મંગલમાદી-’ અને ‘તસ્સેવ-’ આ ત્રણ ગાથાઓ (ગા ૧૨-૧૪)નું વ્યાખ્યાન કરતાં આચાર્યે કેટલા સંક્ષેપમાં મંગલનું પ્રયોજન બતાવ્યું છે, જુઓ :

‘બહુવિગ્ધાનિ શ્રેયાંસીત્યતઃ કૃતમઙ્ગલોપચારૈરસૌ ગ્રાહ્યોઽનુયોગો મહાનિધાનવદ્ મહાવિદ્યાવદ્ વા । તદેતદ્ મંગલમાદૌ મધ્યે પર્યન્તે ચ શાસ્ત્રસ્યેષ્યતે । તત્ર પ્રથમં શાસ્ત્રપારાગમનાય । તસ્યૈવ શાસ્ત્રસ્ય સ્થૈર્યહેતોર્મધ્યમમ્ । અવ્યવચ્છિત્યર્થમન્ત્યમિતિ ।

આભિનિબોધિક જ્ઞાનનું સ્વરૂપ બતાવતી ભાષ્યગાથા ‘અત્યાભિમુહો-’ (ગા ૮૦)ની વ્યાખ્યામાં આચાર્યે આ જ્ઞાનનું લક્ષણ આ પ્રમાણે બતાવ્યું છે :

‘અર્થાભિમુખો નિયતો બોધોઽભિનિબોધઃ । સ એવ સ્વાર્થિકપ્રત્યયોપાદાનાદા-ભિનિબોધિકઃ । અથવા યથાયોગમાયોજનીયમ્, તદ્વદ્યથા—અભિનિબોધે ભવં તેન નિર્વૃત્તં તન્મયં તત્પ્રયોજનં વેત્યાભિનિબોધિકમ્ ।’

આચાર્ય હરિભદ્રે પોતાની આવશ્યકવૃત્તિમાં આભિનિબોધિક જ્ઞાનની આ વ્યાખ્યાને વધારે સ્પષ્ટ કરી છે. ’

આચાર્ય જિનભદ્રના દેહાવસાનનો નિર્દેશ કરતાં ૫૪ ગણધરવક્તવ્યતાના અંતમાં કહેવામાં આવ્યું છે : નિર્માપ્ય ષષ્ટગણધરવક્તવ્યં કિલ દિવંગત્તાઃ પૂજ્યાઃ અનુયોગમાર્ગદેશિકજિનધદ્રગણિક્ષમાશ્રમણાઃ । અર્થાત્ ૬૪ ગણધરવાદની વ્યાખ્યા કર્યા પછી અનુયોગમાર્ગનું દિગ્દર્શન કરાવનાર પૂજ્ય જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ આ લોકથી ચાલી ગયા. આ વાક્ય આચાર્યે કોટ્યાર્યે જિનભદ્રના મૃત્યુ પછી લખ્યું છે, એવું પ્રતીત થાય છે. તે પછી કોટ્યાર્યે તે જ દિવંગત આચાર્ય જિનભદ્રને નમસ્કાર કરીને નિમ્ન શબ્દો સાથે આગળની વૃત્તિ શરૂ કરે છે :

૧. જુઓ — હરિભદ્રીય આવશ્યકવૃત્તિ : પૂર્વાર્દ્ધ, પૃ. ૭ (૧).

તાનેવ પ્રણિપત્યાતઃ પરમવિશિષ્ટવિવરણં ક્રિયતે ।
 કોટ્યાર્યવાદિગણિના મન્દધિયા શક્તિમનપેક્ષ્ય ॥ ૧ ॥
 સંઘટનમાત્રમેતત્ સ્થૂલકમતિસૂક્ષ્મવિવરણપટસ્ય ।
 શિવભક્ત્યુપહૃતલુબ્ધકનેત્રવદિદમનનુરૂપમપિ ॥ ૨ ॥
 સુમતિસ્વમતિસ્મરણાદર્શપરાનુવચનોપયોગવેલાયામ્ ।
 મદ્વદુપયુજ્યતે ચેત્ ગૃહ્નન્ત્વલસાસ્તતોઽન્યેઽપિ ॥ ૩ ॥

ભગવાન મહાવીરના સાતમા ગણધરની વક્તવ્યતાનાં નિરૂપણનું ઉદ્ઘાટન કરતાં ટીકાકાર કોટ્યાર્યવાદિગણિ કહે છે :

અથ સપ્તમસ્ય ધગવતો ગણધરસ્ય વક્તવ્યતાનિરૂપણસમ્બન્ધનાય ગાથાપ્રપદ્ધઃ ।^૧

આચાર્ય કોટ્યાર્યવાદિગણિની નિરૂપણશૈલી પણ આચાર્ય જિનભદ્રની શૈલીની જેવી જ પ્રસન્ન તથા સુબોધ છે. વિષય-વિસ્તાર થોડો વધારે છે પણ ક્યાંક-ક્યાંક કોટ્યાર્યકૃત વિવરણના કેટલાક નમૂના નીચે ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે.

‘તે પલ્લવે સોડં.....’ વગેરે સપ્તમ ગણધરવાદસંબંધી ગાથાઓનું વ્યાખ્યાન કરતાં આચાર્ય લખે છે :

‘હે મૌર્યપુત્ર ! આયુષ્મન્ ! કાશ્યપ ! ત્વં મન્યસે નારકાઃ સંક્લિષ્ટાઃ..... કર્મવશતયા પરતન્ત્રત્વાત્ સ્વયં ચ દુઃખસંતતત્વાત્, ઇહાગન્તુમશક્તા અસ્માકમપ્યનેન શરીરેણ તત્ર ગન્તું કર્મવશતયૈવાશક્તત્વાત્ પ્રત્યક્ષીકરણોપાયાસમ્ભવાદ્ આગમગમ્યા એવ શ્રુતિસ્મૃતિપ્રન્થેષુ શ્રૂયમાણા શ્રદ્ધેયાઃ ભવન્તુ । યે પુનરમી દેવાસ્તે સ્વચ્છન્દચારિણઃ કામરૂપાઃ દિવ્યપ્રભાવાશ્ચ કિમિતિ દર્શનવિષયં નોપયાન્તિ કિમિહ નાગચ્છન્તીત્યભિપ્રાયઃ અવશ્યં ન સન્તિ યેનાસ્માદૃશાનાં પ્રત્યક્ષા ન ભવન્તિ અતો ન સન્તિ દેવાઃ.....’^૨

‘તમ્હા જં મુત્તસુહં.....’ની વ્યાખ્યામાં આચાર્ય મોક્ષના સ્વરૂપ પર પ્રકાશ પાડતાં કહે છે :

‘મુક્તસુખં તત્ત્વં પરમાર્થઃ, નિષ્પ્રતીકારપ્રસૂતિત્વાત્, પરિત્યક્ત્યસર્વલોકયાત્રાવૃત્તાન્ત-
 નિઃસઙ્ગયતિસુખવત્, ઉક્તં ચ —

નિર્જિતમદમદનાનાં વાક્કાયમનોવિકારરહિતાનામ્ ।

ક્લિન્નવૃત્તપરાશાનામિહૈવ મોક્ષઃ સુવિહિતાનામ્ ॥

અથવાન્યથા પરમાર્થસુખસ્વરૂપમાત્મન આચ્છાદયતે ।^૩

ગુરુને સુખરૂપ માનતાં આચાર્ય ‘સુયસંસ્સ્થો.....’નું વ્યાખ્યાન આ પ્રમાણે કરે છે :

૧. પૃ. ૪૧૩. ૨. પૃ. ૪૧૪. ૩. પૃ. ૪૫૪.

‘સુ પ્રશંસાયાં નિપાતઃ, खानीन्द्रियाणि, शोभनानि खानि यस्य स सुखः शुद्धेन्द्रिय इत्यर्थः । शुद्धानि प्रशस्तानि वश्यानीन्द्रियाणि यस्य एतद्विपरीतः असुखः अजितेन्द्रिय इत्यर्थः’^૧

પ્રસ્તુત વિવરણની સમાપ્તિ કરતાં વૃત્તિકાર કહે છે :

‘.... चेति परमपूज्यजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणकृतविशेषावश्यकप्रथमाध्ययनसामायिक-
भाष्यस्य विवरणमिदं समाप्तम् ।’^૨

તે પછી પ્રસ્તુત પ્રતના લેખકે પોતાની તરફથી નીચેનું વાક્ય ઉમેર્યું છે :

‘सूत्रकारपरमपूज्यश्रीजिनभद्रगणिक्षमाश्रमणप्रारब्धा समर्थिता श्रीकोट्याचार्यवादिगणि-
महत्तरेण श्रीविशेषावश्यकलघुवृत्तिः ।’

ત્યાર પછી સમય તથા સ્થાનનો ઉલ્લેખ કર્યો છે :

‘संवत् १४९१ वर्षे द्वितीयज्येष्ठवदि ४ भूमे श्रीस्तम्भतीर्थे लिखितमस्ति ।’

ઉપર્યુક્ત પ્રથમ વાક્યથી સ્પષ્ટ છે કે પ્રત-લેખકે વૃત્તિકાર જિનભદ્રનું નામ તો જેમનું તેમ રાખ્યું પરંતુ કોટ્યાર્યનું નામ બદલીને કોટ્યાચાર્ય કરી નાખ્યું. એટલું જ નહિ, તેમના નામની સાથે મહત્તરની પદવી પણ જોડી દીધી. પરિણામે કોટ્યાર્યવાદિગણિ કોટ્યાચાર્યવાદિગણિમહત્તર થઈ ગયા. આની જ સાથે લેખકે વિશેષાવશ્યકભાષ્યવિવરણનું નામ પણ પોતાની તરફથી વિશેષાવશ્યકલઘુવૃત્તિ રાખી દીધું છે.

૧. પૃ. ૯૪૨ (હસ્તાલિખિત). ૨. પૃ. ૯૮૭ (હસ્તાલિખિત).

તૃતીય પ્રકરણ

હરિભદ્રકૃત વૃત્તિઓ

હરિભદ્રસૂરિ જૈન આગમોના પ્રાચીન ટીકાકાર છે. તેમણે આવશ્યક, દશવૈકાલિક, જીવાભિગમ, પ્રજ્ઞાપના, નન્દી, અનુયોગદ્વાર અને પિંડનિર્યુક્તિ પર ટીકાઓ રચી છે. પિંડનિર્યુક્તિની અપૂર્ણ ટીકા વીરાચાર્યે પૂરી કરી છે.

જૈન પરંપરા અનુસાર વિક્રમ સંવત્ ૫૮૬ અથવા વીર સંવત્ ૧૦૫૫ અથવા ઈ.સ.૫૨૯માં હરિભદ્રસૂરિનું દેહાવસાન થયું હતું. આ માન્યતાને મિથ્યા સિદ્ધ કરતાં હર્મન જેકોબી લખે છે કે ઈ.સ.૬૫૦માં થનાર ધર્મકીર્તિના તાત્ત્વિક વિચારોથી હરિભદ્ર પરિચિત હતા આથી એ સંભવ નથી કે હરિભદ્ર ઈ.સ.૫૨૯ પછી ન રહ્યા હોય. હરિભદ્રના સમય-નિર્ણયનું એક પ્રબળ પ્રમાણ ઉદ્યોતનસૂરિનો કુવલયમાલા નામનો પ્રાકૃત ગ્રન્થ છે. આ ગ્રંથ શક સંવત્ ૭૦૦ની અંતિમ તિથિ અર્થાત્ ઈ.સ.૭૭૯ના માર્ગની ૨૧મી તારીખે પૂર્ણ થયો હતો. આ ગ્રન્થની પ્રશસ્તિમાં ઉદ્યોતને હરિભદ્રનો પોતાના દર્શનશાસ્ત્રના ગુરુ રૂપે ઉલ્લેખ કર્યો છે તથા તેમનું અનેક ગ્રન્થોના રચયિતા રૂપે વર્ણન કર્યું છે.^૧ આ પ્રમાણના આધારે મુનિ શ્રી જિનવિજયજી એવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચે છે કે મહાન તત્ત્વજ્ઞ આચાર્ય હરિભદ્ર અને 'કુવલયમાલા' કથાના કર્તા ઉદ્યોતનસૂરિ અપરનામં દાક્ષિણ્યચિહ્ન બંને (કેટલાક સમય સુધી તો ચોક્કસ જ) સમકાલીન હતા. આટલો વિશાળ ગ્રંથરાશિ લખનાર મહાપુરુષનું આયુષ્ય ઓછામાં ઓછું ૬૦-૭૦ વર્ષનું તો અવશ્ય હશે. આથી લગભગ ઈસુની આઠમી શતાબ્દીના પ્રથમ દશકમાં હરિભદ્રનો જન્મ અને આઠમા દશકમાં મૃત્યુ માની લેવામાં આવે તો કોઈ અસંગતિ જણાતી નથી. આથી અમે ઈ.સ.૭૦૦થી ૭૭૦ અર્થાત્ વિ.સં.૭૫૭થી ૮૨૭ સુધી હરિભદ્રસૂરિનો સત્તા-સમય નિશ્ચિત કરીએ છીએ.^૨

હરિભદ્રનો જન્મ વીરભૂમિ મેવાડના ચિત્રકૂટ (ચિત્તોડ) નગરમાં થયો હતો. આજથી લગભગ સાડા બારસો વર્ષ પૂર્વે આ નગરમાં જિતારિ નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. હરિભદ્ર આ જ રાજાના રાજ-પુરોહિત હતા. પુરોહિત પદ પર

૧. જૈન સાહિત્ય સંશોધક, ખં. ૩, અં. ૩, પૃ. ૨૮૩.

૨. એજન, ખં. ૧, પૃ. ૫૮ અને આગળ.

પ્રતિષ્ઠિત હોવાથી તથા અનેક વિદ્યાઓમાં પારંગત હોવાના કારણે તેમનો સર્વત્ર સમાદર થતો હતો. આ સમાદર તથા પ્રતિષ્ઠાને કારણે હરિભદ્રને 'કર્કક અભિમાન થઈ ગયું હતું. તેઓ સમજવા લાગ્યા હતા કે આ સમસ્ત ભૂખંડ પર કોઈ એવો પંડિત નથી જે મારી — અરે મારી શું, મારા શિષ્યની પણ બરાબરી કરી શકે. હરિભદ્ર પોતાના હાથમાં જંબૂ વૃક્ષની એક ડાળી રાખતા હતા તેનાથી એમ સૂચિત થઈ શકે કે સમસ્ત જંબૂદ્વીપમાં તેમના જેવો કોઈ નથી. એટલું જ નહિ, તેઓ પોતાના પેટ પર એક સ્વર્ણપટ્ટ પણ બાંધી રાખતા હતા જેનાથી લોકોને એમ ખબર પડે કે તેમનામાં પેટ ફાટી જાય એટલું જ્ઞાન ભરેલું છે. હરિભદ્રે એક પ્રતિજ્ઞા પણ કરી રાખી હતી કે “જેનાં કથનનો અર્થ હું ન સમજી શકું તેનો શિષ્ય બની જઈશ.”

એક દિવસ પુરોહિતપ્રવર હરિભદ્ર ભટ્ટ પાલખી પર બેસીને બજારમાં ધૂમતા હતા. પાલખીની આગળ-પાછળ ‘સરસ્વતીકંઠાભરણ’, ‘વૈયાકરણપ્રવણ’, ‘ન્યાયવિદ્યાવિચક્ષણ’, ‘વાદિમતંગજકેસરી’, ‘વિપ્રજનનરકેસરી’ વગેરે બિરુદાવલી ગૂંજી રહી હતી. માર્ગમાં સર્વત્ર શાંતિ હતી. અચાનક લોકોમાં નાસભાગ ચાલુ થઈ ગઈ. ચારે તરફથી ‘ભાગો, દોડો, પકડો’નો અવાજ આવવા લાગ્યો. હરિભદ્રે પાલખીમાંથી મોઢું બહાર કાઢીને જોયું તો ખબર પડી કે એક પ્રચંડ કૃષ્ણકાય હાથી ગાંડો થઈ ગયો છે અને લોકોને કચડતો આગળ વધતો જઈ રહ્યો છે. આ જોઈને પાલખી ઉપાડનાર લોકો પણ ભાગી ગયા. હરિભદ્ર બીજો કોઈ ઉપાય ન જોતાં પાલખીમાંથી નીકળીને પાસેના એક જિનમંદિરમાં ધૂસી ગયા. અઃ જ વખતે તેમને ‘હસ્તિના તાઙ્ઘમાનોઽપિ ન ગચ્છેદ્ જૈનમન્દિરમ્’ની નિરર્થકતાનો અનુભવ થયો. મંદિરમાં સ્થિત જિનપ્રતિમાને જોઈને તેનો ઉપહાસ કરતાં તે કહેવા લાગ્યા — “વપુરેવ તવાઽઽચ્છે સ્પષ્ટં મિષ્ટાન્નધોજનમ્ ।”

એક દિવસ ભટ્ટ હરિભદ્ર રાજમહેલમાંથી પોતાના ઘર તરફ પાછા ફરી રહ્યા હતા. માર્ગમાં એક જૈન ઉપાશ્રય હતો. ઉપાશ્રયમાં બેસીને સાધ્વીઓ સ્વાધ્યાય કરી રહી હતી. સંયોગવશ આજ ભટ્ટજીના કાનમાં એક ગાથા — આર્યાનો અવાજ ગયો.^૧ તેમણે તેનો અર્થ સમજવાનો ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો પરંતુ સફળતા ન મળી. ભટ્ટજી બોલ્યા — “માતાજી ! આપે તો આ ગાથામાં ખૂબ ચકચકાટ કર્યો.” સાધ્વીએ ખૂબ નમ્રતા તથા કુશળતા સાથે ઉત્તર આપ્યો : ‘શ્રીમાન્ ! નવું નવું તો એવું જ લાગે’. આ સાંભળીને ભટ્ટજીનું મિથ્યા અભિમાન ઓગળી ગયું. તેમને પોતાની

૧. ચક્કીદુગં હરિપણમં પણમં ચક્કીણ કેસવો ચક્કી ।
કેસવ ચક્કી કેસવ દુ ચક્કી કેસવ ચક્કી ય ॥

પ્રતિજ્ઞાનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. તેઓ કહેવા લાગ્યા -- “માતાજી ! તમે મને પોતાનો શિષ્ય બનાવો અને આ ગાથાનો અર્થ સમજાવવાની કૃપા કરો.” આ સાંભળીને જૈન આર્યા મહત્તરાએ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું કે પુરુષોને શિષ્ય બનાવવા તથા અર્થ સમજાવવો અમારું કાર્ય નથી. જો તમારી શિષ્ય બનવાની તથા ગાથાનો અર્થ સમજવાની ઈચ્છા હોય તો સાંભળો. આ જ નગરમાં અમારા ધર્માચાર્ય જિનભટ છે. તેઓ તમારી ઈચ્છા પૂરી કરશે. હરિભદ્ર તો પોતાની પ્રતિજ્ઞા અનુસાર આ જ આર્યાના શિષ્ય બનવા માગતા હતા પરંતુ મહત્તરાના અત્યંત આગ્રહને કારણે તેઓ આ આજ્ઞાને ગુરુની આજ્ઞા સમાન જ સમજીને તે જ સમયે આચાર્ય જિનભટ પાસે પહોંચ્યા. સાથે આર્યા મહત્તરા પણ હતી. માર્ગમાં તે જ જિનમંદિર આવ્યું જેણે હરિભદ્રને મૃત્યુના મુખમાંથી બચાવ્યા હતા. આ સમયે હરિભદ્રની મનઃસ્થિતિ બદલાઈ ચૂકી હતી. જિનપ્રતિમા જોઈને તેઓ કહેવા લાગ્યા -- “વપુરેવ તવાડ્ઽષ્ટે ભગવન્ ! વીત્રગતામ્ ।” પહેલાં જ્યાં ‘સ્પષ્ટં મિષ્ટાન્નભોજનમ્’ યાદ આવ્યું હતું ત્યાં હવે ‘ભગવન્ ! વીરગતામ્’ યાદ આવી રહ્યું હતું. આર્યા મહત્તરા અને હરિભદ્ર આચાર્ય જિનભટ પાસે પહોંચ્યાં. આચાર્યે હરિભદ્રને દીક્ષિત કરીને પોતાનો શિષ્ય બનાવી દીધો. હવે તેઓ ધર્મપુરોહિત બનીને સ્થાને-સ્થાને ભ્રમણ કરતાં જૈનધર્મનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા.

પ્રભાવકચરિતમાં વર્ણિત ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખ અનુસાર હરિભદ્રના દીક્ષાગુરુ આચાર્ય જિનભટ જણાય છે પરંતુ હરિભદ્રના પોતાના ઉલ્લેખોથી એવું ફલિત થાય છે કે જિનભટ તેમના ગચ્છપતિ ગુરુ હતા; જિનદત્ત દીક્ષાકારી ગુરુ હતા; યાકિની મહત્તરા ધર્મજનની અર્થાત્ ધર્મમાતા હતી; તેમનું કુળ વિદ્યાધર તથા સંપ્રદાય સિતાંબર-શ્વેતાંબર હતો.^૧

આચાર્ય હરિભદ્રકૃત ગ્રંથ-સૂચીમાં નિમ્ન ગ્રંથો સમાવિષ્ટ છે :-

૧. અનુયોગદ્વારસૂત્રવૃત્તિ, ૨. અનેકાન્તજયપતાકા (સ્વોપેક્ષ ટીકા સહિત), ૩. અનેકાન્તપ્રઘટ, ૪. અનેકાન્તવાદપ્રવેશ, ૫. અષ્ટક, ૬. આવશ્યકનિર્યુક્તિ લઘુટીકા, ૭. આવશ્યકનિર્યુક્તિબૃહટ્ટીકા, ૮. ઉપદેશપદ, ૯. કથાકોષ, ૧૦. કર્મસ્તવવૃત્તિ, ૧૧. કુલક, ૧૨. ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ, ૧૩. ચતુર્વિંશતિસ્તુતિસટીક, ૧૪. ચૈત્યવંદનભાષ્ય, ૧૫. ચૈત્યવંદનવૃત્તિ-લલિતવિસ્તરા, ૧૬. જીવાભિગમ-

૧. આવશ્યક-નિર્યુક્તિ-ટીકાના અંતે જુઓ :

‘સમાજા ચેયં શિષ્યહિતા નામ આવશ્યકટીકા । કૃતિઃ સિતામ્બરાચાર્યજિનમ્ભટનિગદાનુસારિણો વિદ્યાધરબુલતિલકાચાર્યજિનદત્તશિષ્યસ્ય ધર્મતો યાકિનીમહત્તરાસૂનોઃ અલ્પમતેઃ આચાર્યહરિભદ્રસ્ય ।’

લઘુવૃત્તિ, ૧૭. જ્ઞાનપંચકવિવરણ, ૧૮. જ્ઞાનાદિત્યપ્રકરણ, ૧૯. દશવૈકાલિક-
અવચૂરિ, ૨૦. દશવૈકાલિકબૃહટ્ટીકા, ૨૧. દેવેન્દ્રનરકેન્દ્રપ્રકરણ, ૨૨. દ્વિજવદન-
ચપેટા (વેદાંકુશ), ૨૩. ધર્મબિંદુ, ૨૪. ધર્મલાભસિદ્ધિ, ૨૫. ધર્મસંગ્રહણી, ૨૬.
ધર્મસારમૂલટીકા, ૨૭. ધૂર્તાખ્યાન, ૨૮. નંદીવૃત્તિ, ૨૯. ન્યાયપ્રવેશસૂત્રવૃત્તિ,
૩૦. ન્યાયવિનિશ્ચય, ૩૧. ન્યાયામૃતતરંગિણી, ૩૨. ન્યાયાવતારવૃત્તિ, ૩૩.
પંચનિર્ગ્નિ, ૩૪. પંચલિંગી, ૩૫. પંચવસ્તુ સટીક, ૩૬. પંચસંગ્રહ, ૩૭.
પંચસૂત્રવૃત્તિ, ૩૮. પંચસ્થાનક, ૩૯. પંચાશક, ૪૦. પરલોકસિદ્ધિ, ૪૧.
પિંડનિર્યુક્તિવૃત્તિ (અપૂર્ણ), ૪૨. પ્રજ્ઞાપનાપ્રદેશવ્યાખ્યા, ૪૩. પ્રતિષ્ઠાકલ્પ, ૪૪.
બૃહન્મિથ્યાત્વમંથન, ૪૫. મુનિપતિચરિત્ર, ૪૬. યતિદિનકૃત્ય, ૪૭. યશોધરચરિત્ર,
૪૮. યોગદંષ્ટિસમુચ્ચય, ૪૯. યોગબિંદુ, ૫૦. યોગશતક, ૫૧. લગ્નશુદ્ધિ
(લગ્નકુંડલિ), ૫૨. લોકતત્ત્વનિર્ણય, ૫૩. લોકબિંદુ, ૫૪. વિંશતિ
(વિંશતિવિંશિકા), ૫૫. વીરસ્તવ, ૫૬. વીરાંગદકથા, ૫૭. વેદબાહ્યતાનિરાકરણ,
૫૮. વ્યવહારકલ્પ, ૫૯. શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય સટીક, ૬૦. શ્રાવકપ્રજ્ઞામિવૃત્તિ,
૬૧. શ્રાવકધર્મતન્ત્ર, ૬૨. ચૈદ્દર્શનસમુચ્ચય, ૬૩. ષોડશક, ૬૪. સંક્રિત.પયાસી,
૬૫. સંગ્રહણીવૃત્તિ, ૬૬. સંપંચાસિત્તરી, ૬૭. સંબોધસિત્તરી, ૬૮. સંબોધપ્રકરણ,
૬૯. સંસારદાવાસ્તુતિ, ૭૦. આત્માનુશાસન, ૭૧. સમરાઈચ્ચકલા, ૭૨.
સર્વજ્ઞસિદ્ધિપ્રકરણ સટીક, ૭૩. સ્યાદ્વાદકુચોદ્યપરિહાર.^૧

કહેવામાં આવે છે કે આચાર્ય હરિભદ્રે ૧૪૪૪ ગ્રંથોની રચના કરી હતી. આનું
કારણ બતાવતાં કહેવામાં આવ્યું છે કે ૧૪૪૪ બૌદ્ધોનો સંહાર કરવાના સંકલ્પનાં
પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે તેમના ગુરુએ તેમને ૧૪૪૪ ગ્રંથ લખવાની આજ્ઞા કરી હતી.

સમરાઈચ્ચકલાના અંતમાં કહેવામાં આવ્યું છે :

एयं जिणदत्तायरियस्स उ अवयवभूएण चरियमिणं ।

जं विरुद्धेण युजं महाणुभावचरियं मए पत्तं ।

तेणं गुणाणुराओ होइ इहं सव्वलोयस्स ॥

આ ઘટનાનો ઉલ્લેખ રાજશેખરસૂરિએ પોતાના ચતુર્વિંશતિપ્રબન્ધ અને મુનિ લમાકલ્યાણે
પોતાની ખરતરગચ્છપટ્ટાવલીમાં પણ કર્યો છે. આ ગ્રંથોમાંથી કેટલાક ગ્રંથ પયાસ શ્લોકપ્રમાણ
પણ છે. આ પ્રકારના 'પંચાશક' નામના ૧૯ ગ્રંથ આચાર્ય હરિભદ્રે લખ્યા છે જે આજે
પંચાશક નામના એક જ ગ્રંથમાં સમાવિષ્ટ છે. આ જ રીતે સ્ત્રોણ શ્લોકોના ષોડશક, વીસ
શ્લોકોની વિંશિકાઓ પણ છે. તેમની એક સ્તુતિ 'સંસારદાવા' તો માત્ર ચાર શ્લોકપ્રમાણ
જ છે. આ રીતે આચાર્ય હરિભદ્રની ગ્રંથ-સંખ્યામાં વધારે વૃદ્ધિ કરી શકાય.

૧. જૈનદર્શન (અનુવાદ-પં. બેચરદાસ) : પ્રસ્તાવના, પૃ. ૪૫-૫૧.

આચાર્ય હરિભદ્રે પોતાના પ્રત્યેક ગ્રંથના અંતે પ્રાયઃ 'વિરહ' શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. પ્રભાવકચરિતમાં આ તથ્ય પર પ્રકાશ પાડતાં કહેવામાં આવ્યું છે :

અતિશયહૃદયાભિરામશિષ્યદ્વયવિરહોર્મિભરેણ તમદેહઃ ।

નિજકૃતિમિહ સંવ્યઘાત્ સમસ્તાં વિરહઘટેન યુતાં સતાં સ મુખ્યઃ ॥

શ્રીહરિભદ્રપ્રબન્ધ, કાં ૨૦૬

પોતાના અતિ પ્રિય ભે શિષ્યોના વિરહથી દુઃખિત હૃદય થઈને આચાર્યે પોતાના પ્રત્યેક ગ્રંથને 'વિરહ' શબ્દથી અંકિત કર્યો છે.

આચાર્ય હરિભદ્રકૃત પ્રકાશિત ટીકાઓનો પરિચય આગળ આપવામાં આવે છે.

નન્દીવૃત્તિ :

આ વૃત્તિ^૧ નન્દીચૂર્ણિનું જ રૂપાંતર છે. આમાં ઘણું કરી તે જ વિષયોનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે જે નન્દીચૂર્ણિમાં છે. વ્યાખ્યાન-શૈલી પણ તે જ છે જે ચૂર્ણિકારની છે.^૨ પ્રારંભમાં મંગલાચરણ કર્યા પછી નન્દીના શબ્દાર્થ, નિક્ષેપ વગેરેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. તદનન્તર જિન, વીર અને સંઘની સ્તુતિની મહત્તા પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે તથા તીર્થંકરાવલિકા, ગણધરાવલિકા અને સ્થવિરાવલિકાનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. નન્દી-જ્ઞાનના અધ્યયનની યોગ્યતા-અયોગ્યતાનો વિચાર કરતાં વૃત્તિકારે લખ્યું છે કે અયોગ્યદાનથી વસ્તુતઃ અકલ્યાણ જ થાય છે અને નિર્દેશ કર્યો છે કે આની વિસ્તૃત વ્યાખ્યા આવશ્યકાનુયોગમાં હું કરીશ. અહીં સ્થાનપૂર્તિ માટે ભાષ્યની ગાથાઓથી જ વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે : અત્તોડયોગ્યદાને દાતૃકૃતમેવ વસ્તુતસ્તસ્ય તદકલ્યાણમિતિ, અલં પ્રસંગેન, પ્રકૃતં પ્રસ્તુમઃ, તત્રાધિકૃતગાથાં પ્રપચ્ચતઃ આવશ્યકાનુયોગે વ્યાખ્યાસ્યામઃ, ઇહ સ્થાનાશૂન્યાર્થઃ ભાવ્યગાથાભિર્વ્યાખ્યાયત ઇતિ ।^૩ આની પછી ત્રણ પ્રકારની પર્યદનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. તદનન્તર આચાર્યે જ્ઞાનના ભેદ-પ્રભેદ, સ્વરૂપ, વિષય વગેરેનું વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું છે. કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનના કમિકાદિ ઉપયોગનું પ્રતિપાદન કરતાં યોગપદના સમર્થક સિદ્ધસેન વગેરેનું, કમિકત્વના સમર્થક જિનભદ્રગણિ વગેરેનું તથા અભેદના

૧. ઋષભદેવજી કેશરીમલજી શ્વેતાંબર સંસ્થા, રતલામ, સન્ ૧૯૨૮; પ્રાકૃત ટેક્સ્ટ સોસાયટી, વારાણસી, સન્ ૧૯૬૬.

૨. ચૂર્ણિ અને વૃત્તિના મૂળ સૂત્ર-પાઠમાં ક્યાંક-ક્યાંક થોડું અંતર છે : પદમેત્ય ઇંદમૂતી, બીપુણ હોતિ અગિમમૂતિ તિ (ચૂર્ણિ), પદમેત્ય ઇંદમૂઈં બીઓ પુણ હોઈ અગિમમૂહ તિ (વૃત્તિ) । જુઓ - કમશઃ પૃ. ૬ અને ૧૩.

૩. પૃ. ૨૧.

સમર્થક વૃદ્ધાચાર્યોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તે આ પ્રમાણે છે : કેચન સિદ્ધસેનાચાર્યદયઃ ભવંતિ, કિં ? યુગપદ્ — એકસ્મિન્નેવ કાલે જાનાતિ પશ્યતિ ચ, ક ? કેવલી, ન ત્વન્યઃ, નિયમાત્-નિયમેન । અન્યે જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણપ્રભૃતયઃ એકાન્તરિતં જાનાતિ પશ્યતિ ચેત્યેવમિચ્છન્તિ, શ્રુતોપદેશેન — યથાશ્રુતાગમાનુસારેણેત્યર્થઃ, અન્યે તુ વૃદ્ધાચાર્યાઃ ન-નૈવ વિષ્વક પૃથક્ તદ્દર્શનમિચ્છન્તિ જિનવરેન્દ્રસ્ય-કેવલિન ઇત્યર્થઃ, કિં તર્હિ ? યદેવ કેવલજ્ઞાનં તદેવ 'સે' તસ્ય કેવલિનો દર્શનં બ્રુવતે, ક્ષીણાવરણસ્ય દેશજ્ઞાનાભાવવત્ કેવલદર્શનાભાવાદિતિ ભાવના ।^૧ પ્રસ્તુત સિદ્ધસેન, સિદ્ધસેન દિવાકરથી ભિન્ન છે કેમકે સિદ્ધસેન દિવાકર તૃતીય મત — અભેદવાદના પ્રવર્તક છે. વૃત્તિકારે સંભવતઃ વૃદ્ધાચાર્ય રૂપે તેમનો જ નિર્દેશ કર્યો છે. દ્વિતીય મત — કમિકત્વના સમર્થક જિનભદ્ર વગેરેને સિદ્ધાન્તવાદી^૨ કહેવામાં આવ્યા છે. શ્રુતનાં શ્રવણ અને વ્યાખ્યાનની વિધિ બતાવીને આચાર્યે નન્દ્યાધ્યયન-વિવરણ સમાપ્ત કર્યું છે. અંતમાં લખ્યું છે^૩ :

યદિહોત્સૂત્રમજ્ઞાનાદ, વ્યાખ્યાતં તદ્ બહુશ્રુતૈઃ ।

ક્ષન્તવ્યં કસ્ય સમ્પોહ્ણછન્દ્યાસ્થસ્ય ન જાયતે ॥ ૧ ॥

નન્દ્યાધ્યયનવિવરણં કૃત્વા યદ્વાસમિહ મયા પુણ્યમ્ ।

તેન ખલુ જીવલોકો લભતાં જિનશાસને નન્દીમ્ ॥ ૨ ॥

કૃતિઃ સિતામ્બરાચાર્યજિનભદ્રપાદસેવકસ્યાચાર્યશ્રીહરિભદ્રસ્યેતિ । નમઃ શ્રુતદેવતાયૈ ભગવત્યૈ । સમાપ્તા નન્દીટીકા । ગ્રન્થાગ્રં ૨૩૩૬ ।

અનુયોગદ્વારટીકા :

આ ટીકા^૪ અનુયોગદ્વારચૂર્ણિની શૈલીમાં લખવામાં આવી છે. પ્રારંભમાં આચાર્યે મહાવીરને નમસ્કાર કરીને અનુયોગદ્વારની વિવૃત્તિ લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે :

પ્રણિપત્ય જિનવરેન્દ્રં ત્રિદશેન્દ્રનરેન્દ્રપૂજિતં વીરમ્ ।

અનુયોગદ્વારાણાં પ્રકટાર્થાં વિકૃતિમભિધાસ્યે ॥ ૧ ॥

ટીકાકારે એમ બતાવ્યું છે કે નન્દીની વ્યાખ્યાની અનંતર જ અનુયોગદ્વારનાં વ્યાખ્યાનને અવકાશ છે : નન્દ્યાધ્યયનવ્યાખ્યાનસમનન્તરમેવાનુયોગદ્વારાધ્યયનાવકાશ...।^૫ મંગલનું પ્રતિપાદન કરતાં આચાર્યે લખ્યું છે કે આનું વિશેષ વિવેચન નન્દીની ટીકામાં કરવામાં આવી ચૂક્યું છે. આથી અહીં આટલું જ પર્યાપ્ત છે : અસ્ય સૂત્રસ્ય

૧. પૃ. ૫૨. ૨. પૃ. ૫૫. ૩. પૃ. ૧૧૮.

૪. ઋષભદેવજી કેશરીમલજી શ્વેતામ્બર સંસ્થા, રતલામ, સન્ ૧૯૨૮.

૫. પૃ. ૧.

સમુદાયાર્થોઽવયવવાર્થશ્ચ નન્દ્યાધ્યયનટીકાયાં પ્રપञ्चतः प्रतिपादित एवेति नेह प्रतिपाद्यत इति ।^૧ આ વક્તવ્યોથી સ્પષ્ટ છે કે પ્રસ્તુત ટીકા નન્દીવૃત્તિની પછીની કૃતિ છે. 'તમ્હા આવસ્સયં' વગેરેનું વિવેચન કરતાં આચાર્યે 'આવશ્યક' શબ્દનો નિક્ષેપ-પદ્ધતિએ વિચાર કર્યો છે. નામાદિ આવશ્યકોનું સ્વરૂપ બતાવતાં નામ, સ્થાપના અને દ્રવ્યનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કરવા માટે ત્રણ શ્લોકો ઉદ્ધૃત કર્યાં છે. તે આ મુજબ છે :^૨

નામ :

यद्भस्तुनोऽभिधानं स्थितमन्यार्थे तदर्थनिरपेक्षम् ।
पर्यायानभिधेयं च नाम यादुच्छिक्तं च तथा ॥

સ્થાપના :

यत्तु, तदर्थवियुक्तं तदभिप्रायेण यच्च तत्करणिः ।
लेप्यादिकर्म तत्स्थापनेति क्रियतेऽल्पकालं च ॥

દ્રવ્ય :

भूतस्य भाविनो वा भावस्य हि कारणं तु यत्प्रेक्षे ।
तद्द्रव्यं तत्त्वज्ञैः सचेतनाचेतनं कथितम् ॥

શ્રુતનું નિક્ષેપ-પદ્ધતિએ વ્યાખ્યાન કરતાં ટીકાકાર કહે છે કે ચતુર્વિધ શ્રુતનું સ્વરૂપ આવશ્યકવિવરણ અનુસાર સમજી લેવું જોઈએ.^૩ આ જ રીતે આગળ પણ આવશ્યકવિવરણ અને નન્દીવિશેષવિવરણનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.^૪ સ્કન્ધ, ઉપક્રમ વગેરેનું નિક્ષેપ-પદ્ધતિએ વિવેચન કર્યા પછી આચાર્યે આનુપૂર્વીનું ખૂબ વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કર્યું છે. આનુપૂર્વી, અનુક્રમ અને અનુપરિપાટી પર્યાયવાચી છે.^૫ આનુપૂર્વીની વ્યાખ્યાની સમાપ્તિ સાથે જ દ્વિનામ, ત્રિનામ, ચતુર્નામ, પંચનામ, ષટ્નામ, સપ્તનામ, અષ્ટનામ, નવનામ અને દશનામનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રમાણનું વ્યાખ્યાન કરતાં આચાર્યે વિવિધ અંગુલોનાં સ્વરૂપનું વર્ણન કર્યું છે તથા સમયનું વિવેચન કરતાં પલ્યોપમનું વિસ્તારપૂર્વક વ્યાખ્યાન કર્યું છે. આ જ રીતે શરીરપંચકનું નિરૂપણ કર્યા પછી ભાવપ્રમાણ અંતર્ગત પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઔપમ્ય, આગમ, દર્શન, ચારિત્ર, નય અને સંખ્યાનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. 'સે કિં તં વત્તવ્વયા' વગેરેનું પ્રતિપાદન કરતાં વક્તવ્યતાની દૃષ્ટિએ ફરી નયનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. જ્ઞાનનય અને ક્રિયાનયનું સ્વરૂપ બતાવતાં આચાર્યે જ્ઞાન અને ક્રિયા બંનેની સંયુક્ત ઉપયોગિતા સિદ્ધ કરી છે. જ્ઞાનપક્ષનું સમર્થન કરતાં તેઓ કહે છે^૬ :

૧. પૃ. ૨. ૨. પૃ. ૬, ૭, ૮. ૩. પૃ. ૨૧. ૪. પૃ. ૨૨.
૫. પૃ. ૩૦-૫૯. ૬. પૃ. ૧૨૬.

વિજ્ઞાપિ: ફલદા પુંસાં, ન ક્રિયા ફલદા મતા ।
મિથ્યાજ્ઞાનાત્પ્રવૃત્તસ્ય, ફલાસંવાદદર્શનાત્ ॥

આ જ રીતે ક્રિયાના સમર્થનમાં તેમણે લખ્યું છે :^૧

ક્રિયૈવ ફલદા પુંસાં, ન જ્ઞાનં ફલદં મતમ્ ।
યત: સ્ત્રીમક્ષ્યમ્ભોગજ્ઞો, ન જ્ઞાનાત્સુખિતો ભવેત્ ॥

ટીકાના અંતે કહેવામાં આવ્યું છે :

સમાસેયં શિષ્યહિતાનામાનુયોગદ્વારટીકા, કૃતિ: સિતામ્બરાઽઽચાર્યજિનમ્દૃ-
પાદસેવકસ્યાઽઽચાર્યહરિમ્દ્રસ્ય । કૃત્વા વિવરણમેતત્પ્રાપ્તં.....^૨

દશવૈકાલિકવૃત્તિ :

આ વૃત્તિ^૩નું નામ શિષ્યબોધિની વૃત્તિ છે. આને બૃહદ્વૃત્તિ પણ કહે છે. આ ટીકા શયંભવસૂરિવિહિત દશવૈકાલિકસૂત્રની ભદ્રબાહુવિરચિત નિર્ધુક્તિ પર છે. પ્રારંભમાં આચાર્ય હરિભદ્રે વીર પ્રભુને નમસ્કાર કર્યા છે :

જયતિ વિજિતાન્યતેજા: સુરાસુસધીશસેવિત: શ્રોમાન્ ।
વિમલસ્ત્રાસવિરહિતસ્ત્રિલોકચિન્તામણિર્વીર: ॥ ૧ ॥

દશવૈકાલિકનું બીજું નામ દશકાલિક પણ છે. 'દશકાલિક' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતાં વૃત્તિકાર કહે છે : 'કાલેન નિર્વૃત્તં કાલિકં, પ્રમાણકાલેનેતિ ભાવ:., દશાધ્યયનખેદાત્મકત્વાદ્દશપ્રકારં કાલિકં પ્રકારશબ્દલોપાદશકાલિકં.....' ^૪ અર્થાત્ જે કાળથી અર્થાત્ પ્રમાણકાળથી નિર્વૃત્ત છે તે કાલિક છે. વળી આ સૂત્રમાં દસ અધ્યાય છે એટલા માટે તેનું નામ દશકાલિક છે.

મંગલની આવશ્યકતા બતાવતાં આચાર્યે 'મંગલ' પદની વ્યુત્પત્તિ આ પ્રમાણે કરી છે : 'મજ્જયતે હિતમનેનેતિ મજ્જલં, મજ્જયતેઽધિગમ્યતે સાધ્યત ઇતિ યાવત્ અથવા મજ્જ ઇતિ ધર્માભિધાનં, 'લા આદાને' અસ્ય ધાતોર્મજ્જે ઉપપદે "આતોઽનુપસર્ગે ક:" (પા૦ ૩-૨-૩) ઇતિ કપ્રત્યયાન્તસ્યાનુબન્ધલોપે કૃતે "આતા લોપ ઇટિ ચ" (પા૦ ૬-૪-૬૪) ઇત્યનેન સૂત્રેણાકારલોપે ચ કૃતે પ્રથમૈકવચનાન્તસ્યૈવ મજ્જલમિતિ ભવતિ, મજ્જં લાતીતિ મજ્જલં ધર્મોપાદનહેતુરિત્યર્થ:., અથવા માં ગાલયતિ ભવાદિતિ મજ્જલં,

૧. પૃ. ૧૨૭. ૨. પૃ. ૧૨૮.

૩. (અ) દેવચન્દ્ર લાલબાઈ જૈન પુસ્તકોદ્યાર, મુંબઈ, સન્ ૧૯૧૮.

(બ) સમયસુન્દરકૃત ટીકાસહિત - ભીમસી માણેક, મુંબઈ, સન્ ૧૯૦૦.

૪. પૃ. ૨ (અ).

સંસારદપનયતીત્યર્થઃ 1^૧ આ વ્યુત્પત્તિ ત્રણ પ્રકારની છે : (૧) જેનાથી હિત સિદ્ધ કરવામાં આવે, (૨) જે ધર્મ લાવે અથવા (૩) જે ભવથી છોડાવે તે મંગલ છે. દ્વિતીય પ્રકારની વ્યુત્પત્તિમાં પાણિનીય વ્યાકરણના સૂત્રોનો પણ પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

દશવૈકાલિક સૂત્રની રચના કેવી રીતે થઈ? આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરતાં ટીકાકારે નિર્ધુક્તિની ગાથાનો અક્ષરાર્થ કરતાં ભાવાર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે શય્યસ્મવાચાર્યનું સમગ્ર કથાનક ઉદ્ધૃત કર્યું છે.^૨ આ અને આ જ જાતનાં અન્ય અનેક કથાનકો પ્રસ્તુત વૃત્તિમાં ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યાં છે. આ બધાં કથાનકો પ્રાકૃતમાં છે.

તપનું વ્યાખ્યાન કરતાં આભ્યન્તર તપ અંતર્ગત ચાર પ્રકારનાં ધ્યાનનું સ્વરૂપ બતાવતાં આચાર્યે ચાર શ્લોકોમાં ધ્યાનનું પૂરું ચિત્ર ઉપસ્થિત કરી દીધું છે :^૩

આર્તધ્યાન : રાજ્યોપભોગશયનાસનવાહનેષુ,
સ્ત્રીગન્ધમાલ્યમણિરત્નવિભૂષણેષુ ।
इच्छन्भिलाषमतिमात्रमुपैति मोहाद्,
ध्यानं तदार्त्तमिति तत्प्रवदन्ति तज्જ્ઞાઃ ॥ ૧ ॥

રૌદ્રધ્યાન : સંછેદનૈર્દહનમહ્ઙ્ગનમારણૈશ્ચ,
બન્ધપ્રહારદમનૈર્વિનિકૃન્તનૈશ્ચ ।
यो याति रागमुपयाति च नानुकम्पां,
ध्यानं तु रौद्रमिति तत्प्रवदन्ति तज्જ્ઞાઃ ॥ ૨ ॥

ધર્મધ્યાન : સૂત્રાર્થસાધનમહાવ્રતધારણેષુ,
બન્ધપ્રમોક્ષગમનાગમહેતુચિન્તા ।
पञ्चेन्द्रियव्युपरमश्च दया च भूते,
ध्यानं तु धर्ममिति तत्प्रवदन्ति तज्જ્ઞાઃ ॥ ૩ ॥

શુકલધ્યાન : યસ્યેન્દ્રિયાણિ વિષયેષુ પરાડ્મુખાણિ,
સદ્કલ્પકલ્પનવિકલ્પવિકારદોષૈઃ ।
योगैः सदा त्रिभिरहो निभृतान्तरात्मा,
ध्यानोत्तमं प्रवरशुक्लमिदं वदन्ति ॥ ૪ ॥

૧. પૃ. ૨ (બ), ૩ (અ). ૨. પૃ. ૧૦-૧૧.

૩. પૃ. ૩૧ (બ). વિસ્તાર માટે ધ્યાનશતક જુઓ જેનો આચાર્ય હરિભદ્રે પ્રસ્તુત ટીકામાં ઉલ્લેખ કર્યો છે - પૃ. ૩૧ (બ), ૩૨ (અ).

વિવિધ પ્રકારના શ્રોતાઓની દૃષ્ટિએ કથનનાં પ્રતિજ્ઞા, હેતુ, ઉદાહરણ વગેરે વિભિન્ન અવયવોની ઉપયોગિતાનો સોદાહરણ વિચાર કરતાં આચાર્યે તદ્વિષયક દોષોની શુદ્ધિનું પણ પ્રતિપાદન કર્યું છે. નિર્ધુક્તિસમ્મત વિહંગમના વિવિધ નિદેશોનું વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન કરીને દ્રુમપુષ્પિકા નામનાં પ્રથમ અધ્યયનનું વિવરણ સમાપ્ત કર્યું છે.

દ્વિતીય અધ્યયનની વૃત્તિમાં શ્રમણ, પૂર્વ, કામ, પદ વગેરે શબ્દોનું વિવેચન કરતાં ત્રણ પ્રકારના યોગ, ત્રણ પ્રકારના કરણ, ચાર પ્રકારની સંજ્ઞા, પાંચ પ્રકારની ઈન્દ્રિય, પાંચ પ્રકારની સ્થાવરકાય, દસ પ્રકારના શ્રમણધર્મ અને અઢાર શીલાંગસહસ્રનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. ભોગનિવૃત્તિનું સ્વરૂપ સમજાવવા માટે રથનેમિ અને રાજમતીનું કથાનક ઉદ્ધૃત કર્યું છે.

તૃતીય અધ્યયનની વૃત્તિમાં મહત્, શુલ્લક વગેરે પદોનું વ્યાખ્યાન કરતાં દર્શનાચાર, જ્ઞાનાચાર, ચારિત્રાચાર, તપાચાર અને વીર્યાચારનું સોદાહરણ વિવેચન કર્યું છે. આ જ રીતે અર્થાદિ ચાર પ્રકારની કથાઓનું ઉદાહરણપૂર્વક સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે. શ્રમણસંબંધી અનાચીર્ણનું સ્વરૂપ બતાવતાં વૃત્તિકારે તૃતીય અધ્યયનની વ્યાખ્યા સમાપ્ત કરી છે.

ચતુર્થ અધ્યયનની વ્યાખ્યામાં નિમ્ન વિષયો પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે : જીવનું સ્વરૂપ તથા તેની સ્વતન્ત્ર સત્તા, ચારિત્રધર્મનાં પાંચ મહાવ્રત અને છઠ્ઠું રાત્રિભોજનવિરમણ વ્રત, શ્રમણધર્મની દુર્લભતા. જીવનાં સ્વરૂપનો વિચાર કરતી વખતે વૃત્તિકારે અનેક ભાષ્યગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરી છે અને સાથે સાથે જ પોતાના દાર્શનિક દૃષ્ટિકોણનો પૂરો ઉપયોગ કર્યો છે.

પાંચમા અધ્યયનની વૃત્તિમાં આહારવિષયક મૂલ ગાથાઓનું વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. 'બહુઅદ્વિયં પુગ્ગલં.....' ની વ્યાખ્યા આ મુજબ છે : કિચ્ચ 'બહુઅદ્વિયં' इति सूत्रं बह्वस्थि 'पुद्गलं' मांसं 'अनिमिषं' वा मत्स्यं वा बहुकण्टकम्, अयं किल कालाद्यपेक्षया ग्रहणे प्रतिषेधः, अन्ये त्वभिदधति — वनस्पत्यधिकारतथाविधफलाभिधाने एते इति, तथा चाह—'अतिथकं' अस्थिकवृक्षफलम्, 'तैदुकं' तैदुरुकोफलम्, 'बिल्वं' इक्षुखण्डमिति च प्रतीते, 'शाल्मलि वा' वल्लदिफलं वा, वाशब्दस्य व्यवहितः सम्बन्ध इति सूत्रार्थः ।'

છઠ્ઠા અધ્યયનની વૃત્તિમાં એ અઢાર સ્થાનોનું વિવરણ કરવામાં આવ્યું છે જેમનું સમ્યક્ જ્ઞાન હોવાથી સાધુ પોતાના આચારમાં નિર્દોષ તથા દંઢ રહી શકે છે. આ અઢાર સ્થાન વ્રતષટ્ક, કાયષટ્ક, અકલ્પ, ગૃહિભાજન, પર્યક, નિષદ્યા, સ્થાન અને શોભાવર્જનરૂપ છે.

તદનન્તર પ્રજ્ઞાપનાના વિષય, કર્તૃત્વ વગેરેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. જીવપ્રજ્ઞાપના અને અજીવપ્રજ્ઞાપનાનું વર્ણન કરતાં એકેન્દ્રિયાદિ જીવોનું વિસ્તારપૂર્વક વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. અહીં સુધી પ્રથમ પદની વ્યાખ્યાનો અધિકાર છે.

દ્વિતીય પદની વ્યાખ્યામાં પૃથ્વીકાય, અપ્કાય, અગ્નિકાય, વાયુકાય, વનસ્પતિકાય તથા દ્વીન્દ્રિયાદિનાં સ્થાનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે.

તૃતીય પદની વ્યાખ્યામાં કાયાઘલ્પબહુત્વ, વેદ, લેશ્યા, ઈન્દ્રિય વગેરે દષ્ટિઓથી જીવવિચાર, લોકસંબંધી અલ્પ-બહુત્વ, આયુર્બન્ધનું અલ્પબહુત્વ, પુદ્ગલાલ્પબહુત્વ, દ્રવ્યાલ્પબહુત્વ, અવગાઢાલ્પબહુત્વ વગેરેનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

ચતુર્થ પદની વ્યાખ્યામાં નારકોની સ્થિતિનું વિવેચન છે.

પંચમ પદની વ્યાખ્યામાં નારકપર્યાય, અવગાહ, ષટ્સ્થાનક, કર્મસ્થિતિ અને જીવપર્યાયનું વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.

છઠ્ઠા અને સાતમા પદનાં વ્યાખ્યાનમાં આચાર્યે નારકસંબંધી વિરહકાલનું વર્ણન કર્યું છે.

આઠમા પદની વ્યાખ્યામાં આચાર્યે સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ બતાવ્યું છે. સંજ્ઞાનો અર્થ છે આભોગ અથવા મનોવિજ્ઞાન. સંજ્ઞાનાં સ્વરૂપનું વિવેચન કરતાં આચાર્ય કહે છે : 'તત્ર સંજ્ઞા આભોગ इत्यर्थः, मनोविज्ञानं इत्यन्ये, संज्ञायते वा अनयेति संज्ञा—वेदनीयमोह-नीयोदयाश्रया ज्ञानदर्शनावरणक्षयोपशमाश्रया च विचित्रा आहारदिप्रसये कियेत्यर्थः, सा चोपाधिभेदाद् भिद्यमाना दस प्रकार भवति, तद्यथा—आहारसंज्ञेत्यादि.....'^૧ ત્યાર પછી આહારાદિ દસ પ્રકારની સંજ્ઞાનું સ્વરૂપ બતાવતાં ગ્રંથકાર કહે છે : 'તત્ર ક્ષુદ્વેદનીયોદયાદ કવલાઘાહારાર્થં પુદ્ગલોપાદાનક્રિયૈવ સંજ્ઞાયતે અનયેત્યાહારસંજ્ઞા તથા ભયવેદનીયોદયાદ ભયોદ્ઘાંતસ્ય દૃષ્ટિવદનવિકારોમાંચોદ્ભેદાર્થાં વિક્રિયૈવ સંજ્ઞાયતેऽનયેતિ ભયસંજ્ઞા, તથા પુવેદોદયાન્મૈથુનાય સ્ત્ર્યાલોકનપ્રસન્નવદનમનઃસ્તમ્ભિતોરુવેપથુપ્રપૃતિલક્ષણા વિક્રિયૈવ સંજ્ઞાયતે અનયેતિ (મૈથુનસંજ્ઞા, ચારિત્રમોહવિશેષોદયાત્ ધર્મોપકરણાતિરિક્તતદતિરેકસ્ય વા આદિત્સાક્રિયૈવ) પરિહસંજ્ઞા, તથા ક્રોધોદયાત્ તદાશયગર્ભાં પુરુષમુખનયનદંતચ્છદસ્ફુરણચૈવ સંજ્ઞાયતેऽનયેતિ ક્રોધસંજ્ઞા, તથા મનોદયાદહંકારાત્મિકોત્સેકાદિપરિણતિરેવ સંજ્ઞાયતેऽનયેતિ માનસંજ્ઞા, તથા માયોદયેનાશુભસંક્લેશાદનૃતભાષણાદિક્રિયૈવ સંજ્ઞાયતેऽનયેતિ માયાસંજ્ઞા, તથા લોભોદયાલ્લાલસાન્વિતાસચિત્તેતરદ્રવ્યપ્રાર્થનૈવ સંજ્ઞાયતેऽનયેતિ લોભસંજ્ઞા, તથા

૧. પૃ. ૬૧.

લોભોદયોપશમાચ્છદ્વાદ્યર્થગોચરા સામાન્યાવબોધક્રિયૈવ સંજ્ઞાયતે અનયેતિ ઓઘસંજ્ઞા, તથા તદ્વિશેષાવબોધક્રિયૈવ સંજ્ઞાયતે અનયેતિ લોકસંજ્ઞા, તતશ્ચૌઘસંજ્ઞા દર્શનોપયોગઃ લોકસંજ્ઞા તુ જ્ઞાનોપયોગ ઇતિ, વ્યત્યયમન્યે, અન્યે પુનરિત્યમભિદધતે—સામાન્યપ્રવૃત્તિરોઘસંજ્ઞા, લોકદૃષ્ટિલોકસંજ્ઞા..... ૧^૧ આ સંજ્ઞાઓનું મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ વિશેષ મહત્ત્વ છે. આધુનિક મનોવિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સંજ્ઞાનો જ્ઞાન અને સંવેદનમાં અને ક્રિયાનો અભિવ્યક્તિ અને પ્રવૃત્તિમાં સમાવેશ કરી શકાય. જ્ઞાન અને દર્શનની દૃષ્ટિએ આચાર્યે ઓઘસંજ્ઞાને દર્શનોપયોગ અને લોકસંજ્ઞાને જ્ઞાનોપયોગ કહી છે તથા તેનાથી વિરુદ્ધ મતનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે.

નવમા પદની વ્યાખ્યામાં વિવિધ યોનિઓનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

દસમા પદની વ્યાખ્યામાં રત્નપ્રભા વગેરે પૃથ્વીઓનું ચરમ અને અચરમ દૃષ્ટિએ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ચરમનો અર્થ છે પ્રાન્તપર્યન્તવર્તી અને અચરમનો અર્થ છે પ્રાંતમધ્યવર્તી. આ બંને અર્થ આપેક્ષિક છે. પ્રસ્તુત વિવેચનમાં આચાર્યે અનેક પ્રાકૃત ગદ્યાંશો ઉદ્ધૃત કર્યા છે.

અગીયારમા પદની વ્યાખ્યામાં ભાષાના સ્વરૂપનું વિવેચન કરતાં આચાર્યે સ્ત્રી, પુરુષ અને નપુંસક-લક્ષણનિર્દેશક કેટલાક શ્લોકો ઉદ્ધૃત કર્યા છે :

- સ્ત્રી — યોનિર્મુદુત્ત્વમસ્થૈર્યં, મુગ્ધતા વ્લીબતા સ્તનૌ ।
પુંસ્કામિતેતિ લિંગાનિ, સપ્ત સ્ત્રીત્વે પ્રચક્ષતે ॥ ૧ ॥
- પુરુષ — મેહનં ધરતા દાઢૂર્યં, શૌંડીર્યં શ્મશ્રુ તૃમતા ।
સ્ત્રીકામિતેતિ લિંગાનિ, સપ્ત પુંસ્ત્વે પ્રચક્ષતે ॥ ૨ ॥
- નપુંસક — સ્તનાદિશ્મશ્રુકેશાદિભાવાભાવસમન્વિતમ્ ।
નપુંસકં બુઘાઃ પ્રાહુર્મોહાનલ્લસુદીપિતમ્ ॥ ૩ ॥

સ્ત્રીનાં સાત લક્ષણ છે : યોનિ, મૂદુત્વ, અસ્થિરતા, મુગ્ધતા, દુર્બળતા, સ્તન અને પુરુષેચ્છા. પુરુષનાં પણ સાત લક્ષણ છે : મેહન, કઠોરતા, દઢતા, શૂરતા, મૂઢ્ઢે, તૃપ્તિ અને સ્ત્રીકામિતા. નપુંસકનાં લક્ષણ સ્ત્રી અને પુરુષના લક્ષણો સાથે મળતાં વચ્ચેનાં હોય છે જે ન પૂરા સ્ત્રીને અનુરૂપ હોય છે ન પુરુષને. તેમાં મોહની માત્રા અત્યધિક હોય છે.

બારમા પદનાં વ્યાખ્યાનમાં આચાર્યે ઔદારિકાદિ શરીરનાં સામાન્ય સ્વરૂપનું વિવેચન કર્યું છે.

તેરમા પદના વ્યાખ્યાનમાં જીવ અને અજીવનાં વિવિધ પરિણામોનું પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. જીવપરિણામ આ પ્રમાણે હોય છે : ગતિ, ઈન્દ્રિય, કષાય, લેશ્યા, યોગ, ઉપયોગ, જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર અને વેદ. અજીવપરિણામનું વિવેચન

કરતાં આચાર્યે બંધનપરિણામનાં નિન્માંકિત લક્ષણોનું સમર્થન કર્યું છે.^૧

સમગ્નિદ્ધ્યાયે બંધો ણ હોતિ સમલુક્ખયાયે વિ ણ હોતિ ।

બેમાઙ્ગિનિદ્ધલુક્ખત્તણેણ બંધો ઉ ચંધાણં ॥

તથા ચ -

ગિદ્ધસ્સ ગિદ્ધેણ દુયાહિણં લુક્ખસ્સ લુક્ખેણ દુયાહિણં ।

ગિદ્ધસ્સ લુક્ખેણ ઉવેતિ બંધો જહણ્ણવજ્જો વિસમો સમો વા ॥

આગળનાં પદોની વ્યાખ્યામાં કષાય, ઈન્દ્રિય, પ્રયોગ, લેશ્યા, કાયસ્થિતિ, અન્તક્રિયા, અવગાહના - સંસ્થાનાદિ ક્રિયા (કાયિકી, આધિકરણિકી, પ્રાદેષિકી, પારિતાપનિકી અને પ્રાણાતિપાતિકી), કર્મપ્રકૃતિ, કર્મબંધ, આહારપરિણામ, ઉપયોગ, પશ્યતા, સંજ્ઞા, સંયમ, અવધિ, પ્રવીચાર, વેદના અને સમુદ્ધાતનું વિશેષ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ત્રીસમા પદની વ્યાખ્યામાં આચાર્યે ઉપયોગ અને પશ્યતાની ભેદરેખા ખેંચતા લખ્યું છે કે પશ્યતામાં ત્રૈકાલિક અવબોધ હોય છે જ્યારે ઉપયોગમાં વર્તમાન અને ત્રિકાલ બંનેનો અવબોધ સમાવિષ્ટ છે : અતો યત્ર ત્રૈકાલિકોઽવબોધોઽસ્તિ તત્ર પાસળયા ભવતિ, યત્ર પુનર્વર્તમાનકાલસ્ત્રૈકાલિકશ્ચ બોધઃ સ ઉપયોગ ઇત્યયં વિશેષઃ ।^૨ આ જ કારણ છે કે સાકાર ઉપયોગ આઠ પ્રકારનો છે જ્યારે સાકાર પશ્યતા છ પ્રકારની છે. સાકાર પશ્યતામાં સામ્પ્રતકાલવિષયક મતિજ્ઞાન અને મત્યજ્ઞાનરૂપ સાકાર ઉપયોગના બે ભેદોનો સમાવેશ કરવામાં નથી આવતો.

આવશ્યકવૃત્તિ :

પ્રસ્તુત વૃત્તિ^૩ આવશ્યક નિર્યુક્તિ પર છે. ક્યાંક ક્યાંક ભાષ્યની ગાથાઓનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. વૃત્તિકાર આચાર્ય હરિભદ્રે આ વૃત્તિમાં આવશ્યકચૂર્ણિનું પદાનુસરણ ન કરતાં સ્વતંત્ર રીતે નિર્યુક્તિ-ગાથાઓનું વિવેચન કર્યું છે. પ્રારંભમાં મંગલરૂપે શ્લોક છે :

પ્રણિપત્ય જિનવરેન્દ્રં, વીરં શ્રુતદેવતાં ગુરૂન્ સાધૂન્ ।

આવશ્યકસ્ય વિવૃત્તિં, ગુરૂપદેશાદહં વક્ષ્યે ॥ ૧ ॥

ત્યાર પછી પ્રસ્તુત વૃત્તિનું પ્રયોજન દૃષ્ટિમાં રાખતાં વૃત્તિકાર કહે છે :

યદ્યપિ મયા તથાઽન્યૈ, કૃતાઽસ્ય વિવૃત્તિસ્તથાપિ સંક્ષેપાત્ ।

તદ્દુચિસત્ત્વાનુગ્રહેતોઃ ક્રિયતે પ્રયાસોઽયમ્ ॥ ૨ ॥

૧. પૃ. ૯૮. ૨. પૃ. ૧૪૯.

૩. આગમોદય સમિતિ, મહેસાણા, સન્. ૧૯૧૬-૭.

અર્થાત્ જે કે મેં તથા અન્ય આચાર્યોએ આ સૂત્રનું વિવરણ લખ્યું છે તથાપિ સંક્ષેપમાં તેવી રુચિ રાખનાર લોકો માટે ફરી પ્રસ્તુત પ્રયાસ કરવામાં આવી રહ્યો છે. આ કથનથી આચાર્ય હરિભદ્રકૃત એક બીજી ટીકા - બૃહટ્ટીકા હોવાનું ફલિત થાય છે. આ ટીકા હજી સુધી અનુપલબ્ધ છે.

આ બંને શ્લોકોનું વિવેચન કર્યા પછી નિર્ધુક્તિની પ્રથમ ગાથા 'આભિનિબોધિયાનાં.....'ની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્યે પાંચ પ્રકારનાં જ્ઞાનનું સ્વરૂપ-પ્રતિપાદન કર્યું છે. આભિનિબોધિક વગેરે જ્ઞાનોની વ્યાખ્યામાં વૈવિધ્યનો પૂરો ઉપયોગ કર્યો છે. આ વ્યાખ્યાનવૈવિધ્ય ચૂંછીમાં દષ્ટિગોચર નથી થતું. ઉદાહરણ માટે 'આભિનિબોધિક' શબ્દનાં વ્યાખ્યાનમાં કેટલી વિવિધતા છે, તે તરફ જરા ધ્યાન આપો :

'અર્થાભિમુખો નિયતો બોધઃ અભિનિબોધઃ, અભિનિબોધ એવ આભિનિબોધિકં, વિનયાદિપાઠાત્ અભિનિબોધશબ્દસ્ય "વિનયાદિભ્યષ્ટક" (પા૦ ૫, ૪, ૩૪) इत्यनेन स्वार्थ एव ठक् प्रत्ययो, यथा विनय एव वैनयिकमिति, अभािनिबोधे वा भवं तेन वा निवृत्तं तन्मयं तत्प्रयोजनं वा, अथवा अभािनिबुध्यते तद् इत्याभािनिबोधिकं, अवग्रहादिरूपं मतिज्ञानमेव तस्य स्वसंविदितरूपत्वात्, भेदोपचारादित्यर्थः, अभािनिबुध्यते वाऽनेनेत्याभािनिबोधिकं, तदावरणकर्मक्षयोपशम इति भावार्थः, अभािनिबुध्यते अस्मादिति वा आभािनिबोधिकं, तदावरणकर्मक्षयोपशम एव, अभािनिबुध्यतेऽस्मिन्निति वा क्षयोपशम इत्याभािनिबोधिकं, आत्मैव वा अभािनिबोधोपयोगपरिणामानन्यत्वाद् अभािनिबुध्यत इत्याभािनिबोधिकं, अभािनिबोधिकं च तज्ज्ञानं चेति समासः ।'

ઉપર્યુક્ત ગદ્યાંશમાં વૃત્તિકારે છ દષ્ટિઓથી આભિનિબોધિક જ્ઞાનનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. (૧) અર્થાભિમુખ જે નિયત બોધ છે, (૨) જે અભિનિબુદ્ધ હોય છે, (૩) જેના દ્વારા, અભિનિબુદ્ધ હોય છે, (૪) જેનાથી અભિનિબુદ્ધ થાય છે, (૫) જેમાં અભિનિબુદ્ધ હોય છે અથવા (૬) જે અભિનિબોધપયોગ પરિજ્ઞામથી અભિનિતયા અભિનિબુદ્ધ હોય છે તે આભિનિબોધિક છે. આ જ રીતે શ્રુત, અવધિ, મનઃપર્યાય અને કેવલનું પણ ભેદ-પ્રભેદપર્વક વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે.

સામાયિક નિર્ધુક્તિનું વ્યાખ્યાન કરતાં પ્રવચનની ઉત્પત્તિના પ્રસંગે વૃત્તિકારે વાદિમુખ્યકૃત બે શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યા છે જેમાં એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે કેટલાક પુરુષો સ્વભાવથી જ એવા હોય છે જેમને વીતરાગની વાણી અરુચિકર લાગે છે.

એમાં વીતરાગના પ્રવચનોનો કોઈ દોષ નથી. દોષ સાંભળનાર તે પુરુષ-ધુવડોનો છે જેમનો સ્વભાવ જ વીતરાગ-પ્રવચનરૂપી પ્રકાશમાં અંધ થઈ જવાનો છે. જેમકે આચાર્ય કહે છે^૧ત્રૈલોક્યગુરોધર્મદેશનક્રિયા વિભિન્નસ્વભાવેષુ પ્રાણિષુ તત્સ્વાભાવ્યાત્ વિબોધાવિબોધકારિણી પુરુષોલૂકકમલકુમુદાદિષુ આદિત્યપ્રકાશનક્રિયાવત્, ઉક્તં ચ વાદિમુખ્યેન -

ત્વદ્વાક્યતોઽપિ કૈષાઙ્ચિદ્બોધ ઇતિ મેઽદ્ભુતમ્ ।

ખાનોર્મરીચયઃ કસ્ય, નામ નાલોકહેતવઃ ॥ ૧ ॥

ન ચાદ્ભુતમુલૂકસ્ય, પ્રકૃત્યા ક્લિષ્ટચેતસઃ ।

સ્વચ્છ્ર અપિ તમસ્ત્વેન, ભાસન્તે ભાસ્વતઃ કરાઃ ॥ ૨ ॥

સામાયિકના ઉદ્દેશ, નિર્દેશ, નિર્ગમ, ક્ષેત્ર વગેરે ૨૩ દ્વારોનું વિવેચન કરતાં વૃત્તિકારે એક જગ્યાએ (આવશ્યકનાં) વિશેષવિવરણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. નિર્દેશ-દ્વારના સ્વરૂપનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન કર્યા પછી તેઓ લખે છે : વ્યાસાર્થસ્તુ વિશેષવિવરણાદવગન્તવ્ય ઇતિ ।^૨

સામાયિકના નિર્ગમ-દ્વારના પ્રસંગે કુલકરોની ઉત્પત્તિનું વર્ણન કરતાં આચાર્ય સાત કુલકરોની ઉત્પત્તિ સંબંધિત એક પ્રાકૃત કથાનક આપ્યું છે અને તેમના પૂર્વભવોના વિષયમાં સૂચિત કર્યું છે કે એતદ્વિષયક વર્ણન પ્રથમાનુયોગમાં જોઈ લેવું જોઈએ : પૂર્વભવાઃ ખલ્વમીષાં પ્રથમાનુયોગતોઽવસેયાઃ ।^૩ તેમનાં આધુ વગેરેનું વર્ણન કરતાં વૃત્તિકારે 'અન્યે તુ વ્યાચક્ષતે'^૪ એવું લખીને તદ્વિષયક મતભેદોનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. આગળ નાત્મિ કુલકરને ત્યાં ભગવાન ઋષભદેવનો જન્મ થયો, એમ બતાવવામાં આવ્યું છે તથા તેમના તીર્થકરનામ-ગોત્રકર્મ બાંધવાનાં કારણો પર પ્રકાશ પાડતાં ધન નામક સાર્થવાહનું આપ્યાન આપવામાં આવ્યું છે. આ આપ્યાન પણ અન્ય આપ્યાનોની જેમ પ્રાકૃતમાં જ છે. આ પ્રસંગે, સંબંધિત ગાથાઓમાંથી એક ગાથાનો અન્યકર્તૃક ગાથારૂપે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. 'ઉત્તરકુરુ સોહમ્મે મહાવિદેહે મહબ્બલો....' ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરતાં વૃત્તિકાર કહે છે : ઇયમન્યકર્તૃકી ગાથા સોપયોગા ચ ।^૫ ભગવાન ઋષભદેવના અભિષેકનું વર્ણન કરતાં આચાર્યે નિર્યુક્તિના કેટલાંક પાઠાંતર પણ આપ્યા છે : પાઠાંતરં વા 'આષોઽં સક્કો આગંતું તસ્સ કાસિ.....',^૬ 'ચઙ્ઙિવ્હં સંગહં કાસી'^૭ વગેરે. પ્રસ્તુત વૃત્તિમાં આ પ્રકારનાં અનેક પાઠાંતર આપવામાં આવ્યાં છે. આદિતીર્થકર ઋષભનાં પારણકનાં વર્ણન

૧. પૃ. ૬૭ (૨). ૨. પૃ. ૧૦૭ (૧). ૩. પૃ. ૧૧૦ (૨), ૧૧૧ (૧).

૪. પૃ. ૧૧૨ (૧). ૫. પૃ. ૧૧૪ (૨).

૬. પૃ. ૧૨૭ (૨). ૭. પૃ. ૧૨૮ (૧).

પ્રસંગે એક કથાનક આપવામાં આવ્યું છે અને વિસ્તૃત વર્ણન માટે વસુદેવલિડિ^૧નો નામોલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

અર્હત્ પ્રત્યક્ષરૂપે સામાયિકના અર્થનો અનુભવ કરીને જ સામાયિકનું કથન કરે છે જે સાંભળીને ગણધર વગેરે શ્રોતાઓના હૃદયગત અશેષ સંશયનું નિવારણ થઈ જાય છે અને તેમને અર્હત્ની સર્વજ્ઞતામાં પૂર્ણ વિશ્વાસ થઈ જાય છે.^૨

સામાયિકાર્થનું પ્રતિપાદન કરનાર ચરમ તીર્થંકર ભગવાન મહાવીરના શાસનમાં ઉત્પન્ન ચાર અનુયોગોનું વિભાજન કરનાર આર્યરક્ષિતની પ્રસૂતિ સાથે સમ્બદ્ધ ‘માયા ય રુદ્ધસોમા....’ વગેરે ગાથાઓનું વ્યાખ્યાન કરતાં વૃત્તિકારે એતદ્વિષેયક કથાનકનું બહુ વિસ્તાર સાથે વર્ણન કર્યું છે.^૩ આ કથાનક પ્રસ્તુત સંસ્કરણનાં પચીસ પૃષ્ઠોમાં સમાપ્ત થયું છે.

ચતુર્વિંશતિસ્તવ અને વંદના નામના દ્વિતીય અને તૃતીય આવશ્યકનું નિર્યુક્તિ અનુસાર વ્યાખ્યાન કર્યા પછી પ્રતિકમણ નામના ચતુર્થ આવશ્યકની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્યે ધ્યાન પર વિશેષ પ્રકાશ પાડ્યો છે. ‘પ્રતિક્રમામિ ચતુર્ધિધ્યાને: કરણભૂતૈશ્રદ્ધેયાદિના પ્રકારેણ યોગતિચાર: કૃત:; તદ્વથા – આર્તધ્યાનેન, તત્ર ધ્યાતિધ્યાનમિતિ ભાવસાધન:.....’ અયં ધ્યાનસમાસાર્થ: । વ્યાસાર્થસ્તુ ધ્યાનશતકાદવસેય:; તત્ત્વેદમ્-....’^૪ એવું કહીને ધ્યાનશતકની સમસ્ત ગાથાઓનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. આ જ રીતે પરિસ્થાપનાની વિધિનું વર્ણન કરતાં આખી પરિસ્થાપનાનિર્યુક્તિ ઉદ્ધૃત કરી છે. સાત પ્રકારના ભયસ્થાનસંબંધી અતિચારોની આલોચનાનું વ્યાખ્યાન કરતાં સંગ્રહણીકારકૃત એક ગાથા ઉદ્ધૃત કરી છે.^૫ આગળની વૃત્તિમાં સંગ્રહણીકારની પણ અનેક ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે. આ જ આવશ્યક અંતર્ગત અસ્વાધ્યાયસંબંધી નિર્યુક્તિની વ્યાખ્યામાં સિદ્ધસેન ક્ષમાશ્રમણની બે ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે.^૬

પંચમ આવશ્યક કાયોત્સર્ગના અંતે શિષ્યહિતાયાં કાયોત્સર્ગાધ્યયનં સમાપ્તમ્ એવો પાઠ છે. આગળ પણ એવો જ પાઠ છે. તેનાથી જણાય છે કે પ્રસ્તુત વૃત્તિનું નામ શિષ્યહિતા છે. આ અધ્યયનનાં વિવરણથી પ્રાપ્ત પુણ્યનું ફળ શું હોય ? આનો ઉલ્લેખ કરતાં વૃત્તિકાર કહે છે :

કાયોત્સર્ગવિવરણં કૃત્વા યદવાપ્તમિહ મયા પુણ્યમ્ ।

તેન ચ્છલુ સર્વસત્ત્વા પદ્મવિધં કાયમુજ્જન્તુ ॥ ૧ ॥

૧. પૃ. ૧૪૫ (૨)	૨. પૃ. ૨૮૦ (૨).	૩. પૃ. ૨૯૬ (૧)-૩૦૮ (૧).
૪. ઉત્તરાર્થ (પૂર્વભાગ), પૃ. ૫૮૧.		૫. પૃ. ૬૧૮ (૧)-૬૪૪ (૧).
૬. પૃ. ૬૪૫.	૭. પૃ. ૭૪૯ (૨)-૭૫૦ (૧).	

કાયોત્સર્ગવિવરણથી પ્રાપ્ત પુણ્યના ફલસ્વરૂપ બધા પ્રાણી પંચવિધ કાયનો ઉત્સર્ગ કરો. ષષ્ઠ આવશ્યક પ્રત્યાખ્યાનનાં વિવરણમાં શ્રાવકધર્મનું પણ વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રત્યાખ્યાનની વિધિ, માહાત્મ્ય વગેરે આવશ્યક વાતોની ચર્ચા કરતાં વૃત્તિકારે શિષ્યહિતા નામની આવશ્યકટીકા સમાપ્ત કરી છે : સમાપ્તા ચેયં શિષ્યહિતાનામાવશ્યકટીકા । અંતમાં તેઓ લખે છે : કૃતિ: સિતામ્બરાચાર્યજિનભટનિગદાનુસારિણી વિદ્યાધરકુલતિલકાચાર્ય—જિનદત્તશિષ્યસ્ય ધર્મતો જાઈળીમહત્તરાસૂનોરલ્પમતેરાચાર્યહરિભદ્રસ્ય । પ્રસ્તુત ટીકા શ્વેતામ્બરાચાર્ય જિનભટના આજ્ઞાકારી વિદ્યાર્થી વિદ્યાધર કુળના તિલકત્મૂત આચાર્ય જિનદત્તના શિષ્ય અને યાકિની મહત્તરાના ધર્મપુત્ર અલ્પમતિ આચાર્ય હરિભદ્રની કૃતિ છે. આ ૨૨૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે :^૧

દ્વાવિંશતિ સહસ્ત્રાણિ, પ્રત્યેકાક્ષરગણનયા (સંખ્યયા) ।

અનુષ્ટુપ્છન્દસા માનમસ્યા ઝદેશતઃ કૃતમ્ ॥ ૧ ॥

૧. ઉત્તરાર્ધ (ઉત્તરભાગ), પૃ. ૮૬૫ (૨).

ચતુર્થ પ્રકરણ

કોટ્યાચાર્યકૃત વિશેષાવશ્યકભાષ્ય-વિવરણ

કોટ્યાચાર્યે આચાર્ય જિનભદ્રકૃત વિશેષાવશ્યકભાષ્ય પર ટીકા લખી છે. આ ટીકા સ્વયં આચાર્ય જિનભદ્ર દ્વારા શરૂ કરવામાં આવેલી તથા આચાર્ય કોટ્યાર્ય દ્વારા પૂર્ણ કરવામાં આવેલી વિશેષાવશ્યકભાષ્યની સર્વપ્રથમ ટીકાથી ભિન્ન છે. કોટ્યાચાર્યે પોતાની ટીકામાં આચાર્ય હરિભદ્રનો અથવા તેમના કોઈ ગ્રન્થનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી કર્યો. આ તથ્ય નજરમાં રાખતાં કેટલાક વિદ્વાનો એમ અનુમાન કરે છે કે કોટ્યાચાર્ય કાં તો હરિભદ્રના પૂર્વવર્તી છે અથવા સમકાલીન. કોટ્યાચાર્યે પોતાની ટીકામાં અનેક સ્થળે આવશ્યકની મૂળ ટીકા તથા વિશેષાવશ્યકભાષ્યની સ્વોપજાટીકાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મૂળ ટીકા જિનભદ્રની છે, જેમના નામનો આચાર્યે ઉલ્લેખ પણ કર્યો છે. કોટ્યાચાર્યે પોતાની કૃતિમાં જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણનું સમ્માનપૂર્ણ શબ્દો દ્વારા સ્મરણ કર્યું છે. મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિએ પોતાની વિશેષાવશ્યકભાષ્યની ટીકામાં આચાર્ય જિનભદ્ર સાથે કોટ્યાચાર્યનો પણ પ્રાચીન ટીકાકાર રૂપે ઉલ્લેખ કર્યો છે. આ બધાં તથ્યોને જોતાં એમ કહેવું અનુચિત નહિ ગણાય કે કોટ્યાચાર્ય એક પ્રાચીન ટીકાકાર છે અને સંભવતઃ તેઓ આચાર્ય હરિભદ્રથી પણ પ્રાચીન હોય. આવી સ્થિતિમાં આચાર્ય શીલાંક અને કોટ્યાચાર્ય એક જ વ્યક્તિ હોવાની પ્રભાવકચરિત્રકારની માન્યતા યુક્તિસંગત નથી જણાતી.^૧ આચાર્ય શીલાંકનો સમય વિક્રમની નવમી દસમી શતાબ્દી છે જ્યારે કોટ્યાચાર્યનો સમય વિક્રમની આઠમી શતાબ્દી જ સિદ્ધ થાય છે. બીજી વાત એ છે કે શીલાંકસૂરિ અને કોટ્યાચાર્યને એક જ વ્યક્તિ માનવા માટે કોઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણ પણ ઉપલબ્ધ નથી.

પ્રસ્તુત વિવરણમાં કોટ્યાચાર્યે વિશેષાવશ્યકનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે જે ન અતિ સંક્ષિપ્ત છે અને ન અતિ વિસ્તૃત. વિવરણમાં જે કથાનક ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યાં છે તે પ્રાકૃતમાં છે : ક્યાંક-ક્યાંક પદ્માત્મક કથાનક પણ છે. વિવરણકારે આચાર્ય જિનભદ્રકૃત વિશેષાવશ્યકભાષ્યની સ્વોપજાવૃત્તિ^૨ અને જિનભદ્રકૃત આવશ્યકવિવૃત્તિ

૧. પ્રભાવકચરિત્ર (ભાષાંતર) : પ્રસ્તાવના, પૃ. ૮૭.

૨. ઋષભદેવજી કેશરીમલજી મેતાખર સંસ્થા, રતલામ, સન્ ૧૯૩૬-૭.

૩. પૃ. ૨૭૫. ૪. પૃ. ૨૪૫.

(મૂલટીકા?)^૧નો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિવરણમાં ક્યાંક-ક્યાંક પાઠાંતર આપવામાં આવ્યા છે.^૨

પ્રારંભમાં આચાર્યે વીર જિનેશ્વર, શ્રુતદેવતા તથા જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણનું સાદર સ્મરણ કર્યું છે :

નવવિબુધવધૂનાં કન્દમાણિક્યભાસ-

શ્ચરણનખમયૂઝૈરુલ્લસદ્ધિઃ કિરન્ ય : ।

અકૃત કૃતજગચ્છ્રીર્દેશનાં માનવેભ્યો,

જનયતુ જિનવીરઃ સ્થેયસીં વઃ સ લક્ષ્મીમ્ ॥ ૧ ॥

વિકચકેતકપત્રસમપ્રભા, મુનિપવાક્યમહોદધિપાલિની ।

પ્રતિદિનં ભવતામમરુચિતા, પ્રવિદધાતુ સુખં શ્રુતદેવતા ॥ ૨ ॥

યૈર્ભવ્યામ્બુરુહાણિ જ્ઞાનકરૈર્બોધિતાનિ વઃ સન્તુ ।

અજ્ઞાનધ્વાન્તભિદે જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણપૂજ્યાર્કાઃ ॥ ૩ ॥

અંતમાં વિવરણકારે વિશેષાવશ્યકત્વાખ્યકાર — સામાયિકત્વાખ્યક ૨ આચાર્ય જિનભદ્ર (પૂજ્ય)નું પુનઃ સ્મરણ કર્યું છે :

ભાષ્યં સામાયિકસ્ય સ્ફુટવિકટપદાર્થોપગૂઢં યદેતત્,

શ્રીમત્પૂજ્યૈરકારિ ક્ષતકલુષધિયાં ભૂરિસંસ્કારકારિ ।

તસ્ય વ્યાખ્યાનમાત્રં કિમપિ વિદધતા યન્મયા પુણ્યમાસં,

પ્રેત્યાહં દ્રાગ્લભેયં પરમપરિમિતાં પ્રીતિમત્રૈવ તેન ॥

પ્રસ્તુત વિવરણનું ગ્રન્થમાન ૧૩૭૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે : ગ્રન્થાગ્રમસ્યા ત્રયોદશ સહસ્ત્રાણિ સસશતાધિકાનિ ।^૩

૧. પુનર્લભન્નિત્યમેવ મિશ્ર્યાત્વં કરિષ્યતિ, તત્રાપ્યપૂર્વમિવાપૂર્વમિતિ જિનભટ્ટાચાર્યવાદાઃ--ઉત્તરભાગ-૧નો ઉપક્રમ, પૃ. ૪.

૨. પૃ. ૩૩૮.

૩. પૃ. ૯૮૧.

પંચમ પ્રકરણ

ગન્ધહસ્તિકૃત શસ્ત્રપરિજ્ઞા-વિવરણ

આચાર્ય ગન્ધહસ્તીએ આચારંગ સૂત્રના પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધનાં પ્રથમ અધ્યયન શસ્ત્રપરિજ્ઞા પર ટીકા રચી હતી જે આ સમયે અનુપલબ્ધ છે. શીલાંકાચાર્યે પોતાની આચારંગ-ટીકાના આરંભમાં આનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પ્રસ્તુત ગંધહસ્તી અને તત્ત્વાર્થભાષ્ય પર બૃહદ્વૃત્તિ લખનાર સિદ્ધસેન બંને એક જ વ્યક્તિ છે.^૧ તેઓ સિદ્ધસેન ભાસ્વામીના શિષ્ય છે. હજી સુધી તેમની ઉપર્યુક્ત બે કૃતિઓના વિષયમાં જ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ છે. સિદ્ધસેનનું નામ ગંધહસ્તી કોણે અને ક્યારે પાડ્યું? તેમણે સ્વયં પોતાની પ્રશસ્તિમાં ગંધહસ્તી પદ નથી જોડ્યું. એવું પ્રતીત થાય છે કે તેમના શિષ્ય અથવા ભક્ત અનુગામીઓએ તેમને ગંધહસ્તી રૂપે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. એવું કરવાનું કારણ એમ જણાય છે કે પ્રસ્તુત સિદ્ધસેન એક સૈદ્ધાન્તિક વિદ્વાન હતા. તેમનું આગમોનું જ્ઞાન અતિ સમૃદ્ધ હતું. તેઓ આગમવિરુદ્ધ માન્યતાઓનું ખંડન કરવા માટે ઘણા પ્રસિદ્ધ હતા. સિદ્ધાન્તપક્ષનું સ્થાપન કરવું તે તેમની એક બહુ મોટી વિશેષતા હતી. તેમની અદ્વાર હજાર શ્લોકપ્રમાણ તત્ત્વાર્થભાષ્યની વૃત્તિ સંભવતઃ તે કાળ સુધી રચવામાં આવેલી બધી વ્યાખ્યાઓમાં મોટી રહી હશે. આ બૃહદ્વૃત્તિ તથા તેમાં કરવામાં આવેલ આગમિક માન્યતાઓનાં સમર્થનને જોઈને તેમની પછીના શિષ્યો અથવા ભક્તોએ તેમનું નામ ગંધહસ્તી પાડી દીધું હશે. આ 'ગંધહસ્તી' શબ્દ એટલો અધિક મહત્ત્વપૂર્ણ છે કે તીર્થકરો માટે પણ તેનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. 'શકસ્તવ' નામથી પ્રસિદ્ધ 'નમોત્યુષાં'ના પ્રાચીન સ્તોત્રમાં 'પુરિસવરગન્ધહસ્તીણાં' નો પ્રયોગ કરીને તીર્થકરને ગંધહસ્તી વિશેષણ વડે વિશિષ્ટ બતાવવામાં આવ્યા છે. સિદ્ધસેન અર્થાત્ ગંધહસ્તીના સમય સંબંધમાં નિશ્ચિતરૂપે કંઈ નથી કહી શકાતું. હા, એટલું નિશ્ચિત છે કે તેઓ વિક્રમની સાતમી અને નવમી શતાબ્દીની વચ્ચે ક્યારેક થયા છે. તેમણે પોતાની તત્ત્વાર્થભાષ્ય-વૃત્તિમાં વસુબંધુ, ધર્મકીર્તિ વગેરે બૌદ્ધ વિદ્વાનોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે,^૨ જેનાથી એમ સાબિત થાય છે કે તેઓ સાતમી શતાબ્દી (વિક્રમ)ની પહેલાં તો નથી થયા. બીજી તરફ નવમી શતાબ્દીમાં થયેલા આચાર્ય શીલાંકે તેમને ઉલ્લેખ કર્યો છે, જેનાથી એમ સાબિત થાય છે કે તેઓ નવમી શતાબ્દી પહેલાં કોઈ સમયમાં થયા છે.

૧. આ મતની પુષ્ટિ માટે જુઓ—તત્ત્વાર્થસૂત્ર : પરિચય, પૃ. ૩૪-૪૨ (પં. સુખલાલજીકૃત વિવેચન).

૨. તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તિ, પૃ. ૬૮, ૩૯૭.

૫૪ પ્રકરણ

શીલાંકકૃત વિવરણ

આચાર્ય શીલાંક શીલાચાર્ય તથા તત્ત્વાદિત્ય નામે પણ પ્રસિદ્ધ છે.^૧ કહેવામાં આવે છે કે તેમણે પ્રથમ નવ અંગો પર ટીકાઓ લખી હતી^૨, પરંતુ વર્તમાનમાં માત્ર આચારાંગ અને સૂત્રકૃતાંગની ટીકાઓ જ ઉપલબ્ધ છે. આચારાંગ-ટીકાની વિભિન્ન પ્રતોમાં ભિન્ન-ભિન્ન સમયનો ઉલ્લેખ છે. કોઈમાં શક સં. ૭૭૨નો ઉલ્લેખ છે તો કોઈમાં શક સં. ૭૮૪નો; કોઈમાં શક સં. ૭૮૮નો ઉલ્લેખ છે તો કોઈમાં ગુપ્ત સં. ૭૭૨નો.^૩ આનાથી એ જ સાબિત થાય છે કે આચાર્ય શીલાંક શકની આઠમી અર્ધાત્ વિક્રમની નવમી-દસમી શતાબ્દીમાં વિદ્યમાન હતા.

આચારાંગવિવરણ :

પ્રસ્તુત વિવરણ^૪ મૂલ સૂત્ર તથા નિર્યુક્તિ પર છે. વિવરણકારે પોતાનું વિવરણ શબ્દાર્થ સુધી જ સીમિત રાખ્યું નથી પરંતુ પ્રત્યેક વિષયનું વિસ્તારપૂર્વક વિવેચન કર્યું છે. પોતાના વક્તવ્યની યુષ્ટિ માટે વચ્ચે-વચ્ચે અનેક પ્રાકૃત તથા સંસ્કૃત ઉદ્ધરણો પણ આપ્યાં છે. ભાષા, શૈલી, સામગ્રી વગેરે બધી દૃષ્ટિએ વિવરણને સુબોધ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. વિવરણ શરૂ કરતાં પહેલાં આચાર્યે સ્વયં આ વાત તરફ સંકેત કર્યો છે. પ્રારંભમાં વિવરણકારે જિનતીર્થનો મહિમા બતાવતાં તેનો જય ગાયો છે તથા ગંધહસ્તીકૃત શસ્ત્રપરિજ્ઞાવિવરણને અતિ કઠિન બતાવતાં આચારાંગ પર સુબોધ વિવરણ લખવાનો સંકલ્પ કર્યો છે :

૧. નિર્વૃત્તિકુલીનશ્રીશીલાચાર્યેણ તત્ત્વાદિત્યાપરનામ્ના વાહરિસાધુસહાયેન કૃતા ટીકા પરિસમાપ્તેતિ ।
— આચારાંગ-ટીકા, પ્રથમ શ્લોકસંખ્યનો અંત.
૨. પ્રભાવકચરિત્ર : શ્રીઅભયદેવસૂરિપ્રબન્ધ, કા. ૧૦૪-૫.
૩. A History of the canonical Literature of the Jainas, પૃ. ૧૮૭.
૪. (અ) જિનહંસ તથા પાર્શ્વચન્દ્રની ટીકાઓ સહિત — રાયબહાદુર ધનપતસિંહ, કલકત્તા, વિ.સં. ૧૯૩૬.
(આ) આગમોદય સમિતિ, સુરત, વિ.સં. ૧૯૭૨-૩.
(ઈ) જૈનાનન્દ પુસ્તકાલય, ગોપીપુરા, સુરત, સન્ ૧૯૩૫.

जयति समस्तवस्तुपर्यायविचारापास्ततीर्थिकं,
 विहितैकैकतीर्थनयवादसमूहवशात्प्रतिष्ठितम् ।
 बहुविधिभंगिसिद्धसिद्धान्तविधूनितमलमलीमसं,
 तीर्थमनादिनिधनगतमनुपममादिनतं जिनेश्वरैः ॥ १ ॥
 आचारशास्त्रं सुविनिश्चितं यथा,
 जगाद् वीरो जगते हिताय यः ।
 तथैव किञ्चिद् गदतः स एव मे,
 पुनातु धीमान् विनयार्पिता गिरः ॥ २ ॥
 शस्त्रपरिज्ञाविवरणमतिबहुगहनं च गन्धहस्तिकृतम् ।
 तस्मात् सुखबोधार्थं गुह्यम्यहमञ्जसा सारम् ॥ ३ ॥

आचार्य सर्वप्रथम सूत्रोक्तो पदच्छेद करे छे. पदच्छेद कर्या पछी 'साम्प्रतं सूत्रपदार्थः' अेवुं कहीने पढीनो अर्थ स्पष्ट करे छे. तदनन्तर तद्विषयक विशेष शंका-समाधान तरफ ध्यान आपे छे. आ प्रसंगे पोताना पक्तव्यनी विशेष पुष्टि भाटे कर्याक-कर्याक उद्देशो पक्ष प्रस्तुत करे छे. 'सुयं मे आउसं ! तेणं भगवया एवमक्खायं-इहमेगेसि णो सण्णा भवति' (सू० १)नुं व्याख्यान करतां वृत्तिकार कहे छे : तच्चेदं सूत्रम्-'सुयं मे आउसं ! तेणं भगवया एवमक्खायं-इहमेगेसि णो सण्णा भवति' अस्य संहितादिक्रमेण व्याख्या-संहितोच्चरितैव, पदच्छेदस्त्वयम्-श्रुतं मया आयुष्मन् ! तेन भगवता एवमाख्यातम्-इह एकेषां नो संज्ञा भवति । एकं तिडन्तं शेषाणि सुबन्तानि, गतः सपदच्छेदः सूत्रानुगमः, साम्प्रतं सूत्रपदार्थः समुन्नीयते - भगवान् सुधर्मस्वामी जम्बूनाम् इदमाचष्टे यथा-'श्रुतम्' आकर्णितमवगतमवधारितमिति यावद्, अनेन स्वमनोषिकाव्युदासो 'मये' ति साक्षात् पुनः पारम्पर्येण, 'आयुष्मन्निति' जात्यादिगुणसंभवेऽपि दीर्घायुष्कत्वगुणोपादानं दीर्घायुर्विच्छेदेन शिष्योपदेशप्रदायको यथा स्यात्.... 'इहे' ति क्षेत्रे प्रवचने आचारे शस्त्रपरिज्ञायां वा आख्यातमिति सम्बन्धो, यदि वा-'इहे' ति संसारे 'एकेषां' ज्ञानावरणीयावृत्तानां प्राणिनां 'नो संज्ञा भवति', संज्ञानं संज्ञा स्मृतिरवबोध इत्यनर्थान्तरं, सा नो जायते इत्यर्थः, उक्तः पदार्थः, पदविग्रहस्य तु सामासिकपदाभावादप्रकटनम् । इदानीं चालना-ननु चाकारादिकप्रतिषेधकलघुशब्दसम्भवे सति किमर्थं नोशब्देन प्रतिबोध इति ? अत्र प्रत्यवस्था-सत्यमेवं, किन्तु प्रेक्षापूर्वकारितया नोशब्दोपादानं, सा चेत्यम्-अन्येन प्रतिषेधेन सर्वनिषेधः स्याद्, यथा न घटाऽघट इति

ચોક્કે સર્વાત્મના ઘટનિષેધઃ, સ ચ નેષ્યતે, યતઃ પ્રજ્ઞાપનાયાં દશ સંજ્ઞાઃ સર્વપ્રાણિનામભિહતાસ્તાસાં સર્વાસાં પ્રતિષેધઃ પ્રાપ્નોતીતિ કૃત્વા, તાક્ષેમાઃ..... એવમિહાપિ ન સર્વસંજ્ઞાનિષેધઃ, અપિતુ વિશિષ્ટસંજ્ઞાનિષેધો, યયાઽઽત્માદિપદાર્થસ્વરૂપં ગત્યાગત્યાદિકં જ્ઞાયતે તસ્યા નિષેધ ઇતિ ।^૧

આ જ રીતે નિર્ધુક્તિ-ગાથાઓની વ્યાખ્યામાં પણ પ્રત્યેક પદનો અર્થ સારી રીતે સ્પષ્ટ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ અધ્યયનની વ્યાખ્યાના અંતે વિવરણકારે ફરી એ વાતનો નિર્દેશ કર્યો છે કે આચાર્ય ગંધહસ્તીએ આચારાંગના શસ્ત્રપરિજ્ઞા નામના પ્રથમ અધ્યયનનું વિવરણ લખ્યું છે, જે અતિ કઠિન છે. હું હવે અવશિષ્ટ અધ્યયનોનું વિવરણ શરૂ કરું છું :^૨

શસ્ત્રપરિજ્ઞાવિવરણમતિગહનમિતીવ કિલ વૃતં પૂજ્યૈઃ ।

શ્રીગન્ધહસ્તિમિશ્રૈર્વિવૃણોમિ તતોઽહમવશિષ્ટમ્ ॥ ૨ ॥

૫૪ અધ્યયનની વ્યાખ્યા પછી અષ્ટમ અધ્યયનની વ્યાખ્યા શરૂ કરતા આચાર્ય કહે છે કે મહાપરિજ્ઞા નામના સપ્તમ અધ્યયનનો વ્યવચ્છેદ થઈ જવાને કારણે તેનું ઉલ્લંઘન કરીને અષ્ટમ અધ્યયનનું વિવેચન શરૂ કરવામાં આવે છે : અધુના સપ્તમાધ્યયનસ્ય મહાપરિજ્ઞાખ્યસ્યાવસરઃ, તત્ત્વ વ્યવચ્છિન્નમિતિકૃત્વા-ઽતિલંઘ્યાષ્ટમસ્ય સમ્બંધો ક્લચ્ચઃ ।^૩ વિમોક્ષ નામના અષ્ટમ અધ્યયનના ૫૪ ઉદ્દેશકની વૃત્તિમાં નાગરિક-શાસ્ત્રસમ્મત ગ્રામ, નગર, ખેટ, કર્બટ, મડખ, પત્તન, દ્રોણમુંખ, આકર, આશ્રમ, સન્નિવેશ, નૈગમ અને રાજધાનીનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે બતાવવામાં આવ્યું છે :—^૪

‘ગ્રસતિ બુદ્ધ્યાદીન્ ગુણાનિતિ ગમ્યો વાઽષ્ટાદશાનાં કરાણામિતિ ગ્રામઃ :..... નાત્ર કરો વિદ્યત ઇતિ નકરં, પાંશુપ્રકારખદ્ધં ચેદં, ક્ષુલ્લકપ્રકારવેષ્ટિતં કર્બટં અર્દ્ધતૃતીયગવ્યૂતાન્તગ્રામરહિતં મડખં, પત્તનં તુ દ્વિધા—જલપત્તનં સ્થલપત્તનં ચ, જલપત્તનં યથા કાનનદ્વીપઃ, સ્થલપત્તનં યથા મથુરા, દ્રોણમુખં જલસ્થલનિર્ગમપ્રવેશં યથા બરુકચ્છં તામલિસી વા, આકરો હિરણ્યાકરદિઃ, આશ્રમઃ તાપસાવસથોપલક્ષિત આશ્રયઃ સન્નિવેશઃ યાત્રાસમાગતજનાવાસો જનસમાગમો વા, નૈગમઃ પ્રભુતતરવણિગર્વાવાસઃ, રાજધાની રાજાધિષ્ઠાનં રાજઃ, પીઠિકાસ્થાનમિત્યર્થઃ ।’

જે વૃદ્ધિ વગેરે ગુણોનો નાશ કરે છે અથવા અઢાર પ્રકારના કરોનું સ્થાન છે તે ગ્રામ છે. જ્યાં કોઈ પ્રકારનો કર નથી હોતો તે નકર (નગર) છે. માટીના

૧. આગમોદય-સંસ્કરણ, પૃ. ૧૧.

૨. પૃ. ૮૧ (૨).

૩. પૃ. ૨૫૮ (૧).

૪. પૃ. ૨૮૪ (૨)-૨૮૫ (૧).

કિલ્લાથી ઘેરાયેલું ક્ષેત્ર ખેટ કહેવાય છે. નાના કિલ્લાથી વેશિત ક્ષેત્ર કર્બટ કહેવાય છે. જેની આસપાસ અઢી કોસ દૂર સુધી અન્ય ગ્રામ ન હોય તે મડમ્બ કહેવાય છે. પત્તન બે પ્રકારનું છે : જલપત્તન અને સ્થલપત્તન. કાનનદ્વીપ વગેરે જલપત્તન છે. મથુરા વગેરે સ્થલપત્તન છે. જળ અને સ્થળનાં આવાગમનનાં કેન્દ્રોને દ્રોણમુખ (બંદર) કહે છે. ભરુકચ્છ, તામ્રલિપ્તિ વગેરે આ જ પ્રકારનાં સ્થાન છે. સુવર્ણ વગેરેના કોષને આકર કહે છે. તપસ્વીઓનાં વાસ-સ્થાન આશ્રમ કહેવાય છે. યાત્રીઓના સમુદાય અથવા સામાન્ય જનસમૂહને સન્નિવેશ કહે છે. વ્યાપારી વર્ગની વસતિ નૈગમ કહેવાય છે. રાજાનાં મુખ્ય સ્થાન-પીઠિકા-સ્થાનને રાજધાની કહે છે.

દ્વિતીય શ્રુતસ્કન્ધના વ્યાખ્યાનનાં પ્રારંભે વિવરણકારે ફરી મધ્ય મંગલ કરતાં ત્રણ શ્લોક લખ્યા છે તથા ચતુર્થઠાત્મક દ્વિતીય શ્રુતસ્કન્ધની વ્યાખ્યા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. આ શ્રુતસ્કન્ધનું નામ અગ્રશ્રુતસ્કન્ધ કેમ રાખવામાં આવ્યું, તેનો પણ નિર્ધુક્તિની સહાયથી વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.^૧ પ્રથમ અને દ્વિતીય બંને શ્રુતસ્કન્ધોનાં વિવરણના અંતે સમાપ્તિસૂચક શ્લોક છે. દ્વિતીય શ્રુતસ્કન્ધના અંતે માત્ર એક શ્લોક છે જેમાં આચાર્યે આચારાંગની ટીકા રચવાથી પ્રાપ્ત સ્વપુણ્યને લોકની આચારશુદ્ધિ માટે પ્રદાન કર્યું છે :^૨

આચારટીકાકરણે યદાસં, પુણ્યં મયા મોક્ષગમૈકહેતુઃ ।

તેનાપનીયાશુભરાશિમુઞ્ચૈરાચારમાર્ગપ્રવણોઽસ્તુ લોકઃ ॥

પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધના અંતે ચાર શ્લોક છે જેમાં એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે શીલાચાર્યે ગુપ્ત સંવત્ ૭૭૨ના ભાદ્રપદ શુક્લા પંચમીના દિવસે ગંભૂતામાં પ્રસ્તુત ટીકા પૂર્ણ કરી. આચાર્યે ટીકામાં રહેલી ત્રુટિઓનું સંશોધન કરી લેવાની પણ નમ્રતાપૂર્વક સૂચના આપી છે અને આ ટીકાની રચનાથી પ્રાપ્ત પુણ્યથી જગતમાં સદાચાર-વૃદ્ધિની કામના કરી છે :^૩

દ્વાસમત્યધિકેષુ હિ શતેષુ સમસુ ગતેષુ ગુમાનામ્ ।

સંવત્સરેષુ માસિ ચ ભાદ્રપદે શુક્લપદ્મ્યામ્ ॥ ૧ ॥

શીલાચાર્યેણ કૃતા ગમ્ભૂતાયાં સ્થિતેન ટીકૈષા ।

સમ્યગુપયુજ્ય શોઘ્યં માત્સર્યવિનાકૃતૈરાચૈઃ ॥ ૨ ॥

કૃત્વાઽઽચારસ્ય મયા ટીકાં ચત્કિમપિ સચ્ચિતં પુણ્યમ્ ।

તેનાપ્નુયાજ્જગદિદં નિર્વૃત્તિમતુલાં સદાચારમ્ ॥ ૩ ॥

૧. પૃ. ૩૧૮.

૨. પૃ. ૪૩૧ (૨).

૩. પૃ. ૩૧૭.

વર્ણ: પદમથ વાક્યં પદ્યાદિ ચ યન્મયા પરિત્યક્તમ્ ।

તચ્છ્રેયનીયમત્ર ચ વ્યામોહઃ કસ્ય નો ભવતિ ॥ ૪ ॥

આ શ્રુતસ્કન્ધના અંતે એવો પણ ઉલ્લેખ છે કે આચાર્ય શીલાંક નિર્વૃત્તિ કુલના હતા, તેમનું બીજું નામ તત્પાદિત્ય હતું તથા તેમને પ્રસ્તુત ટીકા રચવામાં વાહરિસાધુએ સહાયતા કરી હતી : તદાત્મકસ્ય બ્રહ્મચર્યાસ્થશ્રુતસ્કન્ધસ્ય નિર્વૃત્તિકુલીનશ્રીશીલાચાર્યેણ તત્પાદિત્યાપરનામ્ના વાહરિસાધુસહાયેન કૃતા ટીકા પરિસમાપ્તેતિ ।^૧ આખી ટીકાનું ગ્રંથમાન ૧૨૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે.^૨

સૂત્રકૃતાંગવિવરણ :

શીલાંકાચાર્યવિહિત પ્રસ્તુત વિવરણ^૩ સૂત્રકૃતાંગ મૂલ તથા તેની નિર્ધુક્તિ પર છે. પ્રારંભમાં આચાર્યે જિનોને નમસ્કાર કર્યા છે તથા પ્રસ્તુત વિવરણ લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે :

સ્વપરસમયાર્થસૂચકમનન્તગમપર્વયાર્થગુણકલિતમ્ ।

સૂત્રકૃતમદ્ગમતુલં વિવૃણોમિ જિનાત્રમસ્કૃત્ય ॥ ૧ ॥

વ્યાખ્યાતમદ્ગમિહ યદ્યપિ સૂરિમુખ્યૈર્ભક્ત્યા

તથાપિ વિવરીતુમહં યતિષ્યે ।

કિં પક્ષિયજગતમિત્યવગમ્ય સમ્યક્,

તેનૈવ વાઙ્છતિ પથા શલભો ન ગન્તુમ્ ॥ ૨ ॥

યે મય્યવજ્ઞાં વ્યધુરિદ્ધબોધા,

જાનન્તિ તે કિચ્છન તાનપાસ્ય ।

મત્તોઽપિ યો મન્દમતિસ્તયાર્થી,

તસ્યોપકારાય મમૈષ યત્નઃ ॥ ૩ ॥

આચાર્યે વિવરણને બધી દૃષ્ટિએ સફળ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને તે માટે દાર્શનિક દૃષ્ટિએ વસ્તુનું વિવેચન, પ્રાચીન પ્રાકૃત તથા સંસ્કૃત પ્રમાણોનું ઉદ્ધરણ,

૧. પૃ. ૩૧૬ (૨).

૨. પૃ. ૪૩૨.

૩. (અ) આગમોદય સમિતિ, મહેસાણા, સન્ ૧૯૧૭.

(આ) હર્ષકુલકૃત વિવરણસહિત - બીમસી માણેક, મુંબઈ, વિ.સં. ૧૯૩૬.

(ઇ) હિન્દી અર્થસહિત (પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધ) - મહાવીર જૈન જ્ઞાનોદય સોસાયટી, રાજકોટ, વિ.સં. ૧૯૯૩-૫.

(ઈ) સાધુરંગરચિતદીપિકાસહિત - ગૌડીપાર્શ્વ જૈન ગ્રંથમાલા, મુંબઈ, સન્ ૧૯૫૦ (પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધ)

સ્વપક્ષ તથા પરપક્ષની માન્યતાઓનું અસંદિગ્ધ નિરૂપણ વગેરે સમસ્ત આવશ્યક સાધનોનો ઉપયોગ કર્યો છે. અહીં-તહીં પાઠાંતર પણ ઉદ્દૃત કર્યા છે. પ્રસ્તુત વિવરણમાં એક વાત વિશેષ ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે અને તે એ કે વિવરણકારે પોતાના વિવરણમાં અનેક શ્લોક તથા ગાથાઓ ઉદ્દૃત કરી છે પરંતુ ક્યાંમ પણ કોઈ શ્લોક અથવા ગાથાના રચયિતાના નામનો નિર્દેશ નથી કર્યો. એટલું જ નહિ, તત્સમ્બદ્ધ ગ્રંથનાં નામનો પણ ઉલ્લેખ નથી કર્યો. 'તદુક્તમ્', 'અન્યૈરપ્યુક્તમ્', 'તથા ચોક્તમ્', 'ઉક્તમ્', 'તથાહિં' વગેરે શબ્દો સાથે કોઈ ગ્રંથવિશેષ અથવા ગ્રંથકાર વિશેષના નામનો નિર્દેશ કર્યા વિના સમસ્ત ઉદ્ધરણોનો ઉપયોગ કર્યો છે.

વિવરણના અંતે આવો ઉલ્લેખ છે : (૧૨૮૫૦ શ્લોક-પ્રમાણ) પ્રસ્તુત ટીકા શીલાચાર્યે વાહરિગણિની સહાયતાથી પૂરી કરી છે : કૃતા ચેયં શીલાચાર્યેણ વાહરિગણિસહાયેન । આ પછી ટીકાથી પ્રાપ્ત પોતાનું પુણ્ય ભવ્ય જનનો અજ્ઞાનાંધકાર દૂર કરવા માટે પ્રદાન કરતાં તેઓ કહે છે :

યદવાસમત્ર પુણ્યં ટીકાકરણે મયા સમાધિભૂતા ।

તેનાયેતતમસ્કો ભવ્યઃ કલ્યાણભાગ્ ભવતુ ॥

સમ્મ પ્રકરણ

શાન્તિસૂરિકૃત ઉત્તરાધ્યયનટીકા

વાદિવેતાલ શાન્તિસૂરિએ ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર પર ટીકા રચી છે. તેમનો જન્મ રાધનપુરની પાસેના ઉણ-ઉગ્રતાયુ નામના ગામમાં થયો હતો. તેમના પિતાનું નામ ધનદેવ હતું અને માતાનું નામ ધનશ્રી હતું. શાન્તિસૂરિનું બાલ્યાવસ્થાનું નામ ભીમ હતું. પ્રભાવક-ચરિત્રમાં તેમનું ચરિત્ર-વર્ણન આ મુજબ છે :^૧

તે સમયે પાટણમાં 'સંપક વિહાર' નામનું એક પ્રસિદ્ધ જિનમંદિર હતું. તેની જ પાસે ધારાપદ ગચ્છનો ઉપાશ્રય હતો. આ ઉપાશ્રયમાં ધારાપદ-ગચ્છીય વિજયસિંહસૂરિ નામના આચાર્ય રહેતા હતા. તેઓ વિચરતા વિચરતા ઉનાયુ પહોંચ્યા અને ધનદેવને સમજાવીને પ્રતિભાશાળી બાળક ભીમને દીક્ષા આપી. દીક્ષા પછી ભીમનું નામ શાન્તિ થઈ ગયું. કાલક્રમે શાન્તિ આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કરીને વિજયસિંહસૂરિના પટ્ટધર શિષ્ય શાન્તિસૂરિ થયા.

પાટણના ભીમરાજની સભામાં શાન્તિસૂરિ 'કવીન્દ્ર' તથા 'વાદિયકવર્તી' રૂપે પ્રસિદ્ધ હતા. કવિ ધનપાલે પ્રાર્થના કરવાથી શાન્તિસૂરિએ માલવપ્રદેશમાં વિહાર કર્યો તથા ભોજરાજની સભાનાં ૮૪ વાદીઓને પરાજિત કરી ૮૪ લાખ રૂપિયા પ્રાપ્ત કર્યા. માળવાના એક લાખ રૂપિયા ગુજરાતના ૧૫ હજાર રૂપિયા બરાબર થતા હતા. આ હિસાબે ભોજે ૧૨ લાખ ૬૦ હજાર ગુજરાતી રૂપિયા શાન્તિસૂરિને ભેટ આપ્યા. આમાંથી ૧૨ લાખ રૂપિયા તો તેમણે ત્યાં જ જિનમંદિર બનાવવામાં ખર્ચી નાખ્યા. બાકીના ૬૦ હજાર રૂપિયા થરાદનગરમાં મોકલાવ્યા જે ત્યાંના આદિનાથ મંદિરમાં રથ વગેરે બનાવવામાં વાપરવામાં આવ્યા.

પોતાની સભામાં પંડિતો માટે શાન્તિસૂરિ વેતાલ સમાન હતા આથી રાજા ભોજે તેમને 'વાદિવેતાલ' પદથી વિભૂષિત કર્યા. ધારાનગરીમાં કેટલોક સમય સુધી રોકાઈને શાન્તિસૂરિએ મહાકવિ ધનપાલની 'તિલકમંજરી'નું સંશોધન કર્યું અને પછી ધનપાલ સાથે તેઓ પણ પાટણ આવ્યા. તે સમયે ત્યાંના શેઠ જિનદેવના પુત્ર પદ્મદેવને સાથે ડંખ માર્યો હતો. તેને મૃત સમજીને જમીનમાં દાટી દેવામાં આવ્યો હતો. શાન્તિસૂરિએ તેને નિર્વિષ કરી જીવન-પ્રદાન કર્યું.

૧. શ્રીશાન્તિસૂરિ-પ્રબન્ધ (મુનિ કલ્યાણવિજયજીનું ભાષાંતર).

શાન્તિસૂરિના બત્રીસ શિષ્યો હતા. તેઓ તે બધાને પ્રમાણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરાવતા હતા. તે સમયે નાડોલથી વિહાર કરીને આવેલા મુનિચન્દ્રસૂરિ પાટણની ચૈત્યપરિપાટી યાત્રામાં ફરતા ત્યાં પહોંચ્યા અને ઊભા-ઊભા જ પાઠ સાંભળીને ચાલ્યા ગયા. આ પ્રમાણે તેઓ પંદર દિવસ સુધી આ જ રીતે પાઠ સાંભળતા રહ્યા. સોળમા દિવસે બધા શિષ્યોની પરીક્ષા સાથે તેમની પણ પરીક્ષા લેવામાં આવી. મુનિચન્દ્રનો બુદ્ધિચમત્કાર જોઈને શાન્તિસૂરિ અતિ પ્રસન્ન થયા તથા તેમને પોતાની પાસે રાખીને પ્રમાણશાસ્ત્રનો વિશેષ અભ્યાસ કરાવ્યો.

શાન્તિસૂરિ પોતાના અંતિમ દિવસોમાં ગિરનારમાં રહ્યા. ત્યાં તેમણે ૨૫ દિવસ સુધી અનશન-સંથારો કર્યો, જે વિ.સં. ૧૦૯૬ના જયેષ્ઠ શુકલ ૯ મંગળવારે પૂર્ણ થયો અને તેઓ સ્વર્ગવાસી થયા.

શાન્તિસૂરિના સમય વિશે એટલું કહી શકાય કે પાટણમાં ભીમદેવનું શાસન વિ.સં. ૧૦૭૮થી ૧૧૨૦ સુધી હતું તથા શાન્તિસૂરિએ ભીમદેવની સભામાં 'કવીન્દ્ર' અને 'વાદિચક્રવર્તી'ની પદવીઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. જેમની સભામાં શાન્તિસૂરિએ ૮૪ વાદિઓને પરાજિત કર્યા હતા તે રાજા ભોજ વિ.સં. ૧૦૬૭થી ૧૧૧૧ સુધી શાસક રૂપે વિદ્યમાન હતો. કવિ ધનપાલે વિ.સં. ૧૦૨૯માં પોતાની બહેન માટે 'પાઈયલચ્છીનામમાલા'ની રચના કરી હતી. શાન્તિસૂરિ અને ધનપાલ લગભગ સમવયસ્ક હતા. આ ત્રણે પ્રમાણો જોતાં એમ કહી શકાય કે શાન્તિસૂરિનો સમય વિક્રમની અગીયારમી સદી છે.

શાન્તિસૂરિએ ઉત્તરાધ્યયન-ટીકા સિવાય ધનપાલની 'તિલકમંજરી' પર પણ એક ટિપ્પણ રચ્યું છે જે પાટણના ભંડારોમાં આજે પણ વિદ્યમાન છે. જીવવિચારપ્રકરણ અને ચૈત્યવન્દન-મહાભાષ્ય પણ તેમની જ કૃતિઓ માનવામાં આવે છે.

વાદિવેતાલ શાન્તિસૂરિકૃત પ્રસ્તુત ટીકા'નું નામ શિષ્યહિતાવૃત્તિ છે. તે પાઈઅ-ટીકાના નામે પણ પ્રસિદ્ધ છે કેમકે તેમાં પ્રાકૃત કથાનકો તથા ઉદ્ધરણોની બહુલતા છે. ટીકા ભાષા, શૈલી, સામગ્રી બધી દૃષ્ટિએ સફળ છે. તેમાં મૂલ સૂત્ર તથા નિર્યુક્તિ બંનેનું વ્યાખ્યાન છે. વચ્ચે ક્યાંક-ક્યાંક ભાષ્યગાથાઓ પણ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે અનેક સ્થાનો પર પાઠાંતર પણ આપવામાં આવ્યાં છે. પ્રારંભમાં નિમ્નલિખિત મંગલશ્લોક છે :

શિવદાઃ સન્તુ તીર્થેશા, વિષ્ણસંઘાતઘાતિનઃ ।

भवकूपोद्भृतौ येषां वाग् वरत्रायते नृणाम् ॥ १ ॥

૧. દેવચન્દ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્યાર, મુંબઈ, સન્ ૧૯૧૬-૭.

સમસ્તવસ્તુવિસ્તારે, વ્યાસર્પતૈલવજ્જલે ।
 જીયાત્ શ્રીશાસન જૈન, ધીદીપોદ્દીપિવર્દનમ્ ॥ ૨ ॥
 યત્રભાવાદવાપ્યન્તે, પદાર્થાઃ કલ્પનાં વિના ।
 સા દેવી સંવિદે નઃ સ્તાદસ્તકલ્પલતોપમા ॥ ૩ ॥
 વ્યાખ્યાકૃતામખિલશાસ્ત્રવિશારદાનાં

સૂચ્યગ્રવેધકધિયાં શિવમસ્તુ તેષામ્ ।

યૈરત્ર ગાઢતરગૂઢવિચિત્રસૂત્ર-

ગ્રંથિર્વિભિદ્ય વિહિતોઽદ્ય મમાપિ ગમ્યઃ ॥ ૪ ॥

અધ્યયનાનામેષાં યદપિ કૃતાશ્ચૂર્ણિવૃત્તિયઃ કૃતિભિઃ ।

તદપિ પ્રવચનભક્તિસ્ત્વરયતિ મામત્ર વૃત્તિવિધૌ ॥ ૫ ॥

મંગલવિષયક પરંપરાગત ચર્ચા કર્યા પછી આચાર્યે ક્રમશઃ પ્રત્યેક અધ્યયન અને તેની નિર્યુક્તિનું વિવેચન કર્યું છે. પ્રથમ અધ્યયનની વ્યાખ્યામાં નયનું સ્વરૂપ અતાવતાં મહામતિ (સિદ્ધસેન)ની નિમ્ન ગાથા ઉદ્ધૃત કરી છે^૧ :

તિત્થચરવચણસંગઠ્ઠવિસેસપત્થારમૂલવાગરણી

દઘ્વદ્વિઓ ચિ પજ્જવળઓ ચ સેસા વિચપ્પા સિં ॥

અર્થાત્ તીર્થકરના વચનોનો વિચાર કરવા માટે મૂલ બે નય છે : દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક. બાકીના નય તેમના જ વિકલ્પ છે.

વસ્તુની નામરૂપતા સિદ્ધ કરતાં આચાર્યે ભર્તૃહરિનો એક શ્લોક ઉદ્ધૃત કર્યો છે.^૨ 'તથા ચ પૂજ્યાઃ', 'ઉક્તં ચ પૂજ્યૈઃ' વગેરે શબ્દો સાથે વિવિધ પ્રસંગે વિશેષાવશ્યકભાષ્યની અનેક ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે.^૩ 'સમરેસુ અગારેસું.....' (અ૦ ૧, સૂ૦ ૨૬)ની વૃત્તિમાં 'તથા ચ ચૂર્ણિકૃતિ' એવું કહેતાં વૃત્તિકારે ચૂર્ણિનું એક વાક્ય ઉદ્ધૃત કર્યું છે.^૪ આગળ 'નાગાર્જુનીયાસ્તુ પઠન્તિ' એવું લખતાં નાગાર્જુનીય વાચનાસમ્મત ગાથા પણ ઉદ્ધૃત કરી છે.^૫ નયની સંખ્યાનું વિશેષ વિવેચન કરતાં આચાર્યે અતાવ્યું છે કે પૂર્વવિદોએ સકલનયસંગ્રાહી સાતસો નયોનું વિધાન કર્યું છે. તે સમયે એતદ્વિષયક 'સમ્પ્રશારનયચક્ર' નામનું અધ્યયન પણ વિદ્યમાન હતું. તત્સંગ્રાહી વિધ્યાદિ બાર પ્રકારના નયોનું નયચક્ર (દ્વાદશશારનયચક્ર)માં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે જે આજે પણ વિદ્યમાન છે : તથાહિ-પૂર્વવિદ્ધિઃ સકલનયસંગ્રાહીણિ

૧. પ્રથમ વિભાગ, પૃ. ૨૧ (૧).

૨. એજન.

૩. પૃ. ૨૧ (૨).

૪. પૃ. ૫૬ (૨).

૫. પૃ. ૬૬ (૧).

સપ્ત નયશતાનિ વિહિતતાનિ, યત્ પ્રતિબદ્ધં સપ્તશતારં નયચક્રાધ્યયનમાસીત્, તત્સંગ્રાહિણઃ પુનર્દ્વાદશ વિધ્યાદયો, યત્પ્રતિપાદકમિદાનીમપિ નયચક્રમાસ્તે....૧^૧

દ્વિતીય અધ્યયનની વ્યાખ્યામાં પરીષ્લોના સ્વરૂપનું વિવેચન કરતાં વૃત્તિકાર કહે છે કે ભગવાન મહાવીરે આ પરીષ્લોનો ઉપદેશ આપ્યો છે. આ પ્રસંગે કણાદાદિપરિકલ્પિત ઈશ્વરવિશેષ અને અપૌરુષેય આગમ—આ બંનેનું નિરાકરણ કરવામાં આવ્યું છે. દેહાદિના અભાવમાં આગમનિર્માણની કલ્પના અસંગત છે : દેહાદિવિરહાત્ તથાવિધપ્રયત્નાભાવેનાડડચ્છાનાયોગાત્ ।^૧ અચેલપરીષ્લની ચર્ચા કરતાં આચાર્ય કહે છે કે ચીવર ધર્મસાધનામાં એકાન્તરૂપે બાધક નથી. ધર્મનું વાસ્તવિક બાધક-કારણ તો કષાય છે. આથી સકષાય ચીવર જ ધર્મસાધનામાં બાધક છે. જે રીતે ધર્મસિદ્ધિ માટે શરીર ધારણ કરવામાં આવે છે અને તેનું ભિક્ષા વગેરેથી પોષણ કરવામાં આવે છે તે જ રીતે પાત્ર અને ચીવર પણ ધર્મસિદ્ધિ માટે જ છે. જેમકે વાયક સિદ્ધસેન કહે છે :

મોક્ષાય ધર્મસિદ્ધયર્થ, શરીરં ધાર્યતે યથા ।

શરીરધારણાર્થ ચ, ધૈક્ષગ્રહણમિષ્યતે ॥ ૧ ॥

તથૈવોપગ્રહાર્થાય, પાત્રં ચીવરમિષ્યતે ।

જિનૈરુપગ્રહઃ સાધોરિષ્યતે ન પરિગ્રહઃ ॥ ૨ ॥

આગળ આ જ અધ્યયનની વૃત્તિમાં અશ્વસેન અને વાત્સ્યાયનનો પણ નામોલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.^૪

ચતુરંગીય નામના તૃતીય અધ્યયનની વૃત્તિમાં આવશ્યકચૂર્ણિ, વાયક (સિદ્ધસેન) અને શિવશર્મનો નામોલ્લેખ છે.^૫ શિવશર્મની ‘જોગા પયડિપણ્સં ઠિતિઅણુપાગં.....’ ગાથાની પ્રથમ પંક્તિ પણ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે.

ચતુર્થ અધ્યયનની વ્યાખ્યામાં જીવકરણનું સ્વરૂપ બતાવતાં વૃત્તિકાર કહે છે કે જીવભાવકરણ બે પ્રકારનું છે : શ્વૃતકરણ અને નોશ્વૃતકરણ. શ્વૃતકરણ ફરી બે પ્રકારનું છે : બદ્ધ અને અબદ્ધ. બદ્ધના બે ભેદ છે : નિશીથ અને અનિશીથ. તે ફરી લૌકિક અને લોકોત્તર ભેદથી બે પ્રકારના છે. નિશીથાદિ સૂત્ર લોકોત્તર નિશીથશ્વૃત અંતર્ગત છે, જ્યારે બૃહદારણ્યકાદિ લૌકિક નિશીથશ્વૃતમાં સમાવિષ્ટ છે. આચારાદિ લોકોત્તર

૧. પૃ. ૬૭ (૨).

૨. પૃ. ૮૦ (૨).

૩. પૃ. ૯૫ (૨).

૪. પૃ. ૧૩૧ (૧).

૫. પૃ. ૧૭૨ (૧), ૧૮૫ (૨), ૧૯૦ (૧).

અનિશીથશ્રુત અંતર્ગત છે જ્યારે પુરાણાદિનો લૌકિક અનિશીથશ્રુતમાં સમાવેશ છે. આ જ રીતે અબદ્ધ શ્રુત પણ લૌકિક અને લોકોત્તર ભેદથી બે પ્રકારનું હોય છે.^૧ આચાર્ય પરંપરાથી ચાલ્યા આવતા અનેક પ્રકારનાં કથાનકો વગેરે અબદ્ધ શ્રુત અંતર્ગત છે.

શુલ્લકનિર્ગ્નથીય નામના છઠ્ઠા અધ્યયનની વ્યાખ્યામાં નિર્ગ્નથીયા ભેદ-પ્રભેદોની ચર્ચા કરતાં 'આહ ચ ભાષ્યકૃત્' એમ કહીને ટીકાકારે ચૌદ ભાષ્ય-ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરી છે^૨ જે ઉત્તરાધ્યયનભાષ્યની જ પ્રતીત થાય છે.^૩

આઠમા અધ્યયન — કાપિલીયાધ્યયનનાં વિવેચનમાં સંસારની અનિત્યતાનું પ્રતિપાદન કરતાં 'તથા ચ હારિલવાચક' એવા શબ્દો સાથે હારિલવાચકનો નિમ્ન શ્લોક ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યો છે :^૪

ચલં રાજ્યૈશ્ચર્યં ધનકનકસારઃ પરિજનો,
નૃપાદ્વાલ્લભ્યં ચ ચલમમસૌખ્યં ચ વિપુલમ્ ।
ચલં સ્પ્રાડરોગ્યં ચલમિહ ચરં જીવિતમિદં,
જનો દૃષ્ટો યો વૈ જનયતિ સુખં સોઽપિ હિ ચલઃ ॥

નમિપ્રજયા નામના નવમા અધ્યયનનાં વિવરણમાં 'યત્ આહ આસસેનઃ' એવો નિર્દેશ કરતાં અષ્ટમી અને પૂર્ણિમાના દિવસે નિયત રૂપે ધોષધનું વિધાન કરનારી નિમ્નલખિત આસસેનીય (અમસેનીય) કારિકા ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે :^૫

સર્વૈષ્વપિ તપોયોગઃ, પ્રશસ્તઃ કાલપર્વસુ ।
અષ્ટમ્યાં પંચદશ્યાં ચ, નિયતં ધોષધં વસેદ્ ॥

પ્રવચનમાત્રાખ્ય ચોવીસમા અધ્યયનની વૃત્તિના અંતે ગુપ્તિનું સ્વરૂપ બતાવતાં ટીકાકારે 'ઉક્તં હિ ગન્ધહસ્તિના' એવું લખતાં આચાર્ય ગંધહસ્તિનું એક વાક્ય ઉદ્ધૃત કર્યું છે. તે આ પ્રમાણે છે : સમ્યગાગમાનુસારેણારક્તદ્વિષ્ટપરિણતિસહચરિતમનોવ્યાપારઃ કાયવ્યાપારો વાગ્વ્યાપારસ્થ નિર્વ્યાપારતા વા વાક્રાયયોર્ગુત્તિરિતિ ।^૬

જીવાજીવવિભક્તિ નામના છત્રીસમા અધ્યયનની વ્યાખ્યામાં જિનેન્દ્રબુદ્ધિનો નામોલ્લેખ કર્યો છે તથા ધર્માધર્માસ્તિકાયના વર્ણન પ્રસંગે તેમનું એક વાક્ય પણ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યું છે.^૭ સ્ત્રીશબ્દનું વિવેચન કરતાં આગળ ટીકાકારે

૧. પૃ. ૨૦૪. ૨. દ્વિતીય વિભાગ, પૃ. ૨૫૭.

૩. ૨૮૯ (૧).

૪. પૃ. ૩૧૫ (૧). ૫. તૃતીય વિભાગ, પૃ. ૫૧૯.

૬. પૃ. ૬૭૨ (૨).

સ્ત્રીનિર્વાણસૂત્રનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તથા એતદ્વિષયક તેની માન્યતા ઉદ્ધૃત કરી છે :^૧

અંતે ટીકાકારે પોતાનો સશાખ પરિચય આ મુજબ આપ્યો છે :^૨

અસ્તિ વિસ્તારવાનુર્વ્યા, ગુરુશાખાસ્તમન્વિતઃ ।

આસેવ્યો ભવ્યસાર્થાનાં, શ્રીકોટિકગણદ્વમઃ ॥ ૧ ॥

તદુત્થવૈરશાખાયામભૂદાયતિશાલિની ।

વિશાલા પ્રતિશાખેવ, શ્રીચન્દ્રકુલસન્તતિઃ ॥ ૨ ॥

તસ્યાશ્ચોત્પદ્યમાનચ્છદનિચયસદુક્લાચકર્ણાન્વયોત્થઃ,

શ્રીથારાપદગચ્છપ્રસવભરલસદ્દર્મકિન્નલ્કપાનાત્ ।

શ્રીશાન્ત્યાચાર્યભૂજ્ઞો યદિદમુદગિરદ્વાઙ્ગમધુ શ્રોત્રપેયં,

તદ્ ભો ભવ્યાઃ ! ત્રિદોષપ્રશમકરમતો ગૃહ્યાતાં લિહ્યાતાં ચ ॥ ૩ ॥

૧. પૃ. ૬૮૧ (૨).

૨. પૃ. ૭૧૩ (૨).

અષ્ટમ પ્રકરણ

દ્રોણસૂરિકૃત ઓઘનિર્યુક્તિ-વૃત્તિ

દ્રોણસૂરિએ ઓઘનિર્યુક્તિ પર ટીકા રચી છે. આની સિવાય તેમની કોઈ ટીકા નથી. તેમણે અભયદેવસૂરિકૃત ટીકાઓનું સંશોધન કર્યું હતું. તેઓ પાટણસંઘના મુખ્ય પદાધિકારી હતા તથા વિક્રમની અગીયારમી-બારમી સદીમાં વિદ્યમાન હતા.

પ્રસ્તુત વૃત્તિ ઓઘનિર્યુક્તિ તથા તેના લઘુભાષ્ય પર છે. વૃત્તિની ભાષા સરળ તથા શૈલી સુગમ છે. મૂળ પદોના શબ્દાર્થની સાથે સાથે જ તે-તે વિષયનું પણ શંકા-સમાધાન પૂર્વક સંક્ષિપ્ત વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ક્યાંક-ક્યાંક પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ઉદ્ધરણો પણ આપવામાં આવ્યાં છે. પ્રારંભે આચાર્યે પંચ પરમેષ્ઠીને નમસ્કાર કર્યા છે :

અર્હદ્ભ્યસ્ત્રિભુવનરાજપૂજિતેભ્યઃ,

સિદ્ધેભ્યઃ સિતઘનકર્મબન્ધનેભ્યઃ ।

આચાર્યશ્રુતધરસર્વસંયતેભ્યઃ,

સિદ્ધચર્થી સતતમહં નમસ્કરેમિ ॥

તદનન્તર પ્રસ્તુત નિર્યુક્તિનો સંદર્ભ બતાવતાં વૃત્તિકારે લખ્યું છે કે આ આવશ્યકાનુયોગસંબંધી વ્યાખ્યાન છે. તેમાં સામાયિક નામક પ્રથમ અધ્યયનનું નિરૂપણ ચાલી રહ્યું છે. તેનાં ચાર અનુયોગદ્વાર છે : ઉપક્રમ, નિક્ષેપ, અનુગમ અને નય. આમાંથી અનુગમના બે ભેદ છે : નિર્યુક્ત્યનુગમ અને સૂત્રાનુગમ. નિર્યુક્ત્યનુગમ ત્રણ પ્રકારનો છે : નિક્ષેપ, ઉપોદ્ઘાત અને સૂત્રસ્પર્શ. આમાંથી ઉપોદ્ઘાત-નિર્યુક્ત્યનુગમના ઉદ્દેશ, નિર્દેશ વગેરે ૨૬ ભેદ છે. તેમાંથી કાલના નામ, સ્થાપના, દ્રવ્ય, અદ્વા, યથાયુષ્ક, ઉપક્રમ, દેશ, કાલ, પ્રમાણ, વર્ણ, ભાવ વગેરે ભેદ છે. આમાંથી ઉપક્રમકાલ બે પ્રકારનો છે : સામાચારી અને યથાયુષ્ક. સામાચારી-ઉપક્રમકાલ ત્રણ પ્રકારનો છે : ઓઘ, દશપા અને પદવિભાગ. આમાં જે ઓઘસામાચારી છે તે જ ઓઘનિર્યુક્તિ છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં આનું જ વ્યાખ્યાન છે. દ્રોણાચાર્યે પોતાની ટીકાના પ્રારંભમાં આ સંદર્ભ નિમ્ન શબ્દોમાં વ્યક્ત કર્યો છે :^૧

૧. આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ, સન્ ૧૯૧૯.

૨. પૃ. ૧.

‘પ્રકાન્તોઽયમાવશ્યકાનુયોગઃ તત્ર ચ સામાયિકાધ્યયનમનુવર્તતે, તસ્ય ચ ચત્વાર્યનુયોગદ્વારાણિ ભવન્તિ મહાપુરસ્યેવ, તદ્વથા-ઉપક્રમઃ નિક્ષેપઃ અનુગમઃ નય ઇતિ, એતેષાં ચાધ્યયનાદૌ ઉપન્યાસે ઇત્યં ચ ક્રમોપન્યાસે પ્રયોજનમ્બિહિતમ્ । તત્રોપક્રમનિક્ષેપાવુક્તૌ, અધુનાઽનુગમાવસરઃ, સ ચ દ્વિધા-નિર્યુક્ત્યનુગમઃ સૂત્રાનુગમશ્ચ, તત્ર નિર્યુક્ત્યનુગમસ્ત્રેધા નિક્ષેપોપોદ્ધાતસૂત્રસ્પર્શનિર્યુક્ત્યનુગમભેદાત્, તત્ર નિક્ષેપનિર્યુક્ત્યનુગમોઽનુગતો વક્ષ્યમાણશ્ચ, ઉપોદ્ધાતનિર્યુક્ત્યનુગમસ્ત્વાભ્યાં દ્વાભ્યાં દ્વારગાથાભ્યામનુગન્તવ્યઃ દ્વારગાથાદ્વયસ્ય-‘ઉદ્દેસે નિદ્દેસે ય’^૧ ઇત્યાદિ । અસ્ય ચ દ્વારગાથાદ્વયસ્ય સમુદાયાર્થોઽભિહિતઃ, અધુનાઽવ્યવર્થોઽનુવર્તતે, તત્રાપિ કાલદ્વારાવયવર્થઃ, તત્રપ્રતિપાદનાર્થં ચેદં પ્રતિદ્વારગાથાસૂત્રમુપન્યસ્તમ્ - ‘દલ્વે અદ્ધ અદાજ્ય ઉવક્કમ’^૨ ઇત્યાદિ । અસ્યાપિ સમુદાયાર્થો વ્યાખ્યાતઃ સામ્પ્રતમવયવર્થઃ તત્રપ્યુપક્રમકાલાભિધાનાર્થમિદં ગાથાસૂત્રમાહ - ‘દુવિહોવક્કમકાલો સામાયારી અહાઉયં ચેવ । સામાયારી તિવિહા ઓહે દસહા પયવિભાગે ॥૧॥ તત્રોપક્રમ ઇતિ કઃ શબ્દાર્થઃ ? ઉપક્રમણં ઉપક્રમઃ, ઉપશબ્દઃ સામીપ્યે’ ક્રમુ પાદવિક્ષેપે, ઉપેતિ સામીપ્યેન ક્રમણં ઉપક્રમઃ-દૂરસ્થસ્ય સમીપાપાદનમિત્યર્થઃ, તત્રોપક્રમો દ્વિધા-સામાચાર્યુપક્રમકાલઃ યથાયુષ્કોપક્રમકાલશ્ચ, તત્ર સામાચાર્યુપક્રમકાલસ્ત્રિવિધઃ ઓઘસામાચાર્યુપક્રમકાલઃ દશધાસામાચાર્યુપક્રમકાલઃ પદવિભાગસામાચાર્યુક્રમકાલશ્ચ । તત્રૌઘસામાચારી-ઓઘનિર્યુક્તિઃ..... । તત્રૌઘસામાચારી તાવદભિધીયતે..... ।’

વૃત્તિમાં અનેક સ્થળે આચાર્યે ‘ઇદાનીમેનામેવ ગાથાં ભાષ્યકૃદ્ વ્યાખ્યાનયતિ’, ‘ઇદાની ભાષ્યકારો ગાથાદ્વયં વ્યાખ્યાનયન્નાહ’^૩ ‘ઇદાનીમેતદેવ ભાષ્યકારો ગાથાદ્વયં વ્યાખ્યાનયન્નાહ’^૪ વગેરે શબ્દો સાથે ભાષ્યગાથાઓનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં ભાષ્યની ગાથા-સંખ્યા ૩૨૨ છે તથા નિર્યુક્તિની ગાથા-સંખ્યા ૮૧૧ છે. આ રીતે નિર્યુક્તિ અને ભાષ્ય બંને મળીને ૧૧૩૩ ગાથાઓ છે.

૧. આવશ્યકનિર્યુક્તિ, ગા. ૧૪૦-૧.

૨. એજન, ગા. ૬૬૧.

૩. પૃ. ૨૦૫.

૪. પૃ. ૨૦૮.

૫. પૃ. ૨૧૦.

નવમ પ્રકરણ

અભયદેવવિહિત વૃત્તિઓ

વિક્રમની બારમી અને તેરમી શતાબ્દીની વચ્ચેના સમયમાં નિમ્નલિખિત સાત ટીકાકારોએ આગમ-ગ્રંથો પર ટીકાઓ રચી છે : ૧. દ્રોણસૂરિ, ૨. અભયદેવસૂરિ, ૩. મલયગિરિસૂરિ, ૪. મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિ, ૫. નેમિચન્દ્રસૂરિ (દેવેન્દ્રગણિ), ૬. શ્રીચન્દ્રસૂરિ અને ૭. શ્રીતિલકસૂરિ. આમાંથી અભયદેવસૂરિએ નિમ્ન આગમ-ગ્રંથો પર ટીકાઓ લખી છે : અંગ ૩ - ૧૧ અને ઔપપાતિક. અંગ ૩, ૪ અને ૬ની ટીકાઓ વિ.સં. ૧૧૨૦માં રચવામાં આવી. પંચમ અંગની ટીકા વિ.સં. ૧૧૨૮માં પૂર્ણ થઈ. અન્ય ટીકાઓની રચનાનો ચોક્કસ સમય અજ્ઞાત છે. ઉપર્યુક્ત ટીકાઓ સિવાય પ્રજ્ઞાપનાતૃતીયપદસંગ્રહણી, પંચાશકવૃત્તિ, જયતિ કૃષ્ણસ્તોત્ર, પંચનિર્ગન્ધી અને સમ્પતિકાભાષ્ય પણ અભયદેવની જ કૃતિઓ છે.

પ્રભાવકચરિત્રમાં અભયદેવસૂરિનું જીવન-ચરિત્ર આ પ્રમાણે અંકિત કરવામાં આવ્યું છે :

ભોજના શાસનકાળમાં ધારા નગરીમાં એક ધનાઢેવ શેઠ રહેતો હતો જેનું નામ લક્ષ્મીપતિ હતું. તેની પાસે રહેનાર મધ્યપ્રદેશના એક બ્રાહ્મણને શ્રીધર અને શ્રીપતિ નામના બે પુત્રો હતા. તે બ્રાહ્મણ યુવકોએ આચાર્ય વર્ધમાનસૂરિ પાસેથી ટીકા અંગીકાર કરી. આગળ જતાં તેઓ જિનેશ્વર અને બુદ્ધિસાગર નામે પ્રસિદ્ધ થયા.

વર્ધમાનસૂરિ પહેલાં કૂચપુર (કૂચેરા)ના ચૈત્યવાસી આચાર્ય હતા અને ૮૪ જિનમંદિર તેમના અધિકારમાં હતા. પછીથી તેમણે ચૈત્યવાસનો ત્યાગ કરી સુવિહિત માર્ગ અંગીકાર કર્યો હતો. તે સમયે પાટણમાં ચૈત્યવાસીઓનું પ્રભુત્વ હતું અને તે ત્યાં સુધી કે તેમની સંમતિ વિના સુવિહિત સાધુઓ પાટણમાં રહી શકતા ન હતા. વર્ધમાનસૂરિએ પોતાના વિદ્વાન શિષ્ય જિનેશ્વરસૂરિ અને બુદ્ધિસાગરસૂરિને ત્યાં મોકલીને પાટણમાં સુવિહિત સાધુઓનો વિહાર તથા નિવાસ શરૂ કરાવવાનો વિચાર કર્યો. આ જ વિચારે તેમણે પોતાના બંને શિષ્યોને પાટણ તરફ વિહાર કરવાની આજ્ઞા આપી. જિનેશ્વર અને બુદ્ધિસાગર પાટણ પહોંચ્યા પરંતુ ત્યાં તેમને ઉતરવા માટે ઉપાશ્રય ન મળ્યો. અંતે તેઓ ત્યાંના પુરોહિત સોમેશ્વર પાસે પહોંચ્યા અને તેમને પોતાની વિદ્વતાથી પ્રભાવિત કરીને તેમનાં જ મકાનમાં ઉતર્યા. જ્યારે

આ વાત ચૈત્યવાસીઓને માલુમ પડી કે તેઓ તરત પુરોહિત પાસે પહોંચ્યા અને તેને તેમને કાઢવા માટે બાધ્ય કર્યો. પુરોહિત સોમેશ્વરે તેમની વાત માનવાનો ઈન્કાર કરતાં કહ્યું કે આનો નિર્ણય રાજસભા જ લઈ શકે. ચૈત્યવાસીઓ રાજાને મળ્યા અને તેને વનરાજના સમય પાટણમાં સ્થાપિત ચૈત્યવાસીઓની સાર્વભૌમ સત્તાનો ઈતિહાસ બતાવ્યો જે સાંભળીને દુર્લભરાજને પણ લાચાર થવું પડ્યું. અંતે તેણે પોતાના વ્યક્તિગત પ્રભાવનો ઉપયોગ કરીને તે સાધુઓને ત્યાં રહેવા દેવાનો આગ્રહ કર્યો જેનો ચૈત્યવાસીઓએ સ્વીકાર કર્યો.

આ ઘટના જોઈ પુરોહિત સોમેશ્વરે રાજાને પ્રાર્થના કરી કે સુવિહિત સાધુઓ માટે એક સ્વતન્ત્ર ઉપાશ્રયનું નિર્માણ કરાવવામાં આવે. રાજાએ આ કાર્યનો ભાર પોતાના ગુરુ શૈવાચાર્ય જ્ઞાનદેવ પર નાખ્યો. પરિણામસ્વરૂપે પાટણમાં ઉપાશ્રય બન્યો.

કેટલાક સમય પછી જિનેશ્વરસૂરિએ ધારાનગરી તરફ વિહાર કર્યો. ધારાનિવાસી શેઠ ધનદેવના પુત્ર અભયકુમારને દીક્ષિત કરીને અભયદેવ નામે પોતાનો શિષ્ય બનાવ્યો. યોગ્યતા પ્રાપ્ત થતાં વર્ષમાનસૂરિના આદેશથી અભયદેવને આચાર્ય-પદ પ્રદાન કરીને અભયદેવસૂરિ બનાવી દેવામાં આવ્યા.

વર્ષમાનસૂરિનો સ્વર્ગવાસ થયા પછી અભયદેવસૂરિ પત્યપદ નગરમાં રહ્યા. જ્યાં તેમણે સ્થાનાંગ વગેરે નવ અંગો પર ટીકાઓ રચી. ટીકાઓ સમાપ્ત કરીને અભયદેવ ધવલક - ધોળકા નગરમાં પહોંચ્યા. ત્યાં તેમને રક્તવિકારની બીમારી થઈ ગઈ જે થોડા સમય પછી ઠીક થઈ ગઈ. પ્રભાવકચરિત્રમાં તેનું શ્રેય ધરણેન્દ્રને આપવામાં આવ્યું છે. અભયદેવસૂરિ શાસનની પ્રભાવના કરતાં રાજા કર્ણની રાજધાની પાટણમાં યોગનિરોધ દ્વારા વાસનાને પરાસ્ત કરી સ્વર્ગવાસી થયા.

પ્રભાવકચરિત્રકારના મતાનુસાર એવું પ્રતીત થાય છે કે અભયદેવે પત્યપદ નગરમાં ગયા પછી અંગ-સાહિત્યની ટીકાઓ રચી હતી. આ માન્યતા સ્વયં અભયદેવના ઉલ્લેખોથી ખંડિત થાય છે. તેમણે અનેક સ્થળે આ ટીકાઓની રચના પાટણમાં થયાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને લખ્યું છે કે પાટણના સંઘ-પ્રમુખ દ્રોણાચાર્ય પ્રભૂતિએ તેમનું આવશ્યક સંશોધન કર્યું છે.

પ્રભાવકચરિત્રમાં અભયદેવના સ્વર્ગવાસનો સમય નથી આપવામાં આવ્યો. તેમાં માત્ર એટલું જ લખ્યું છે કે 'તેઓ પાટણમાં કર્ણરાજના રાજ્યમાં સ્વર્ગવાસી થયા.' પટ્ટાવલીઓમાં અભયદેવસૂરિનો સ્વર્ગવાસ વિ.સં. ૧૧૩૫માં તથા બીજા મત અનુસાર વિ.સં. ૧૧૩૯માં થયાનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં પાટણને બદલે કપડવંજ ગ્રામમાં સ્વર્ગવાસ થયો તેમ બતાવવામાં આવ્યું છે.

સ્થાનાંગવૃત્તિ :

પ્રસ્તુત વૃત્તિ^૧ સ્થાનાંગના મૂલ સૂત્રો પર છે. આ વૃત્તિ શબ્દાર્થ સુધી જ સીમિત નથી. આમાં સૂત્રસમ્બંધ પ્રત્યેક વિષયનું આવશ્યક વિવેચન તથા વિશ્લેષણ પણ છે. વિશ્લેષણમાં દાર્શનિક દૃષ્ટિની સ્પષ્ટ ઝલક છે. પ્રારંભમાં આચાર્યે ભગવાન મહાવીરને નમસ્કાર કર્યા છે તથા સ્થાનાંગનું વિવેચન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે :

શ્રીવીરં જિનનાથં નત્વા સ્થાનાઙ્ગકતિપયપદાનામ્ ।

પ્રાયોઽન્યશાસ્ત્રદૃષ્ટં કરોમ્યહં વિવરણં કિઞ્ચિત્ ॥

મંગલનું આવશ્યક વિવેચન કર્યા પછી સૂત્રસ્પર્શિક વિવરણ શરૂ કર્યું છે. 'एणे आया' (અ. ૧ સૂ. ૨)નું વ્યાખ્યાન કરતાં વૃત્તિકારે અનેક દૃષ્ટિઓથી આત્માની એકતા-અનેકતા સિદ્ધ કરી છે. પોતાના વક્તવ્યની પુષ્ટિ માટે જગ્યા જગ્યાએ 'તથાહિ', 'યદુક્તમ્', 'તથા', 'ઉક્તञ्च', 'આહ ચ', 'તદુક્તમ્', 'યદાહ' વગેરે શબ્દો સાથે અનેક ઉદ્વરણો આપ્યાં છે. આત્માના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વની સિદ્ધિ કરતાં વિશેષાવશ્યકૃત્વાખ્યની એતદ્વિષયક અનેક ગાથાઓ ઉદ્દૃત કરી છે. આત્માને અનુમાનગમ્ય બતાવતાં ટીકાકાર કહે છે : તથાઽનુમાનગમ્યોઽપ્યાત્મા તથાહિ-વિદ્યમાનકર્તૃકમિદં શરીરં ભોગ્યત્વાદ્, ઓદનાદિવત્, વ્યોમકુસુમં વિપક્ષઃ, સ ચ કર્તા જીવ ઇતિ, નન્વોદનકર્તૃવન્મૂર્ત્તં આત્મા સિદ્ધ્યતીતિ સાધ્યવિરુદ્ધો હેતુરિતિ, નૈવં, સંસારિણો મૂર્ત્તત્વેનાપ્યપ્યુપગમાદ્, આહ ચ-.....^૨ અનુમાનઘી પણ આત્માની સિદ્ધિ થાય છે તે અનુમાન આ મુજબ છે : આ શરીરનો કોઈ કર્તા જરૂર હોવો જોઈએ કારણ કે તે ભોગ્ય છે. જે ભોગ્ય હોય છે તેનો કોઈ કર્તા અવશ્ય હોય છે જેમકે ઓદન-ભાતનો કર્તા રસોઈયો. જેનો કોઈ કર્તા નથી હોતો તે ભોગ્ય પણ નથી હોતું જેમકે આકાશ-કુસુમ. આ શરીરનો જે કર્તા છે તે જ આત્મા છે. જો કોઈ એમ કહે કે રસોઈયાની જેમ આત્માની પણ મૂર્તતા સિદ્ધ થાય છે અને એવી સ્થિતિમાં પ્રસ્તુત હેતુ સાધ્યવિરુદ્ધ

૧. (અ) આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ, સન્ ૧૯૧૮-૨૦.

(આ) રાયબહાદુર ધનપતસિંહ, બનારસ, સન્ ૧૮૮૦.

(ઇ) માણેકલાલ યુનીલાલ તથા કાન્તિલાલ યુનીલાલ, અમદાવાદ, સન્ ૧૯૩૭ (દ્વિતીય સંસ્કરણ).

૨. અમદાવાદ-સંસ્કરણ, પૃ. ૧૦ (૨).

થઈ જાય છે તો તે યોગ્ય નથી કેમકે સંસારી આત્મા કથંચિત મૂર્ત પણ છે. આ જાતની દાર્શનિક ચર્ચા પ્રસ્તુત વૃત્તિમાં અનેક સ્થાને જોવા મળે છે. દાર્શનિક દૃષ્ટિની સાથે સાથે જ વૃત્તિકારે નિક્ષેપપદ્ધતિનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે જેમાં નિર્ધુક્તિઓ અને ભાષ્યોની શૈલી સ્પષ્ટરૂપે દેખાય છે.^૧ વૃત્તિમાં અહીં-તહીં કેટલાંક સંક્ષિપ્ત કથાનકો પણ છે જે મુખ્યત્વે દંષ્ટાન્તો રૂપે છે.^૨

વૃત્તિના અંતે આચાર્યે પોતાનો સાનુપ્રાસિક પરિચય આપતાં બતાવ્યું છે કે મેં આ ટીકા યશોદેવગણિની સહાયથી પૂર્ણ કરી છે :

‘તત્સમાસૌ ચ સમાસં સ્થાનાઙ્ગવિવરણં, તથા ચ યદાદાવબિહિતં સ્થાનાઙ્ગસ્ય મહાનિધાનસ્યેવોન્મુદ્રણમિવાનુયોગઃ પ્રારમ્ભ્યત ઇતિ તત્ત્વન્દ્રકુલીનપ્રવચનપ્રણીતપ્રતિબદ્ધવિહાર-હારિચરિતશ્રીવર્ધમાનામિધાનમુનિપતિપાદોપસેવિનઃ પ્રમાણાદિવ્યુત્પાદનપ્રવણપ્રકરણપ્રબન્ધ-પ્રણયિનઃ પ્રબુદ્ધપ્રતિબન્ધપ્રવક્તૃપ્રવીણાપ્રતિહતપ્રવચનાર્થપ્રધાનવાકપ્રસરસ્ય સુવિહિતમુનિજન-મુખ્યસ્ય શ્રીજિનેશ્વરચાર્યસ્ય તદનુજસ્ય ચ વ્યાકરણાદિશાસ્ત્રકર્તુઃ શ્રીબુદ્ધિસાગરચાર્યસ્ય ચરણકમલચઙ્ગરીકકલ્પેન શ્રીમદભયદેવસૂરિનામ્ના કયા મહાવીરજિનરજસન્તાનવર્તિના મહારજવંશજન્મનેવ સંવિગ્નમુનિવર્ગશ્રીમદજિતાર્સિહાચાર્યાન્તેવાસિયશોદેવગણિનામધેયસાધોરુત્તર-સાધકસ્યેવ વિદ્યાક્રિયાપ્રધાનસ્ય સાહાય્યેન સમર્થિતમ્ ।’^૩

પ્રસ્તુત કાર્ય-વિષયક અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓને નજરમાં રાખતાં વિવરણકારે અતિ વિનમ્ર શબ્દોમાં પોતાની તુટીઓ સ્વીકારી છે. સાથે જ પોતાની કૃતિઓને આઘોપાન્ત વાંચીને આવશ્યક સંશોધન કરનાર દ્રોણાચાર્યનો પણ સાદર નામોલ્લેખ કર્યો છે. ટીકાના રચના-કાળનો નિર્દેશ કરતાં બતાવ્યું છે કે પ્રસ્તુત ટીકા વિક્રમ સંવત્ ૧૧૨૦માં રચવામાં આવી :^૪

સત્સમ્પ્રદાયઘ્નીનત્વાત્, સદૂહસ્ય વિયોગતઃ ।

સર્વસ્વપરણાસ્ત્રાણામદુદ્દેશસ્મૃતેશ્ચ મે ॥ ૧ ॥

વાચનાનામનેકત્વાત્, પુસ્તકાનામશુદ્ધિતઃ ।

સૂત્રાણામતિગામ્ધીર્યાન્મતભેદાચ્ચ કુત્રચિત્ ॥ ૨ ॥

ક્ષુણાનિ સમ્ભવન્તીહ, કેવલં સુવિવેકિભિઃ ।

સિદ્ધાન્તાનુગતો યોઽર્થઃ સોઽસ્માદ્ ગ્રાહ્યે ન ચેતરઃ ॥ ૩ ॥

૧. પૃ. ૧૨, ૨૩, ૯૬, ૯૭, ૨૪૨.

૨. પૃ. ૨૪૨, ૨૬૨, ૨૬૬, ૩૮૮.

૩. પૃ. ૪૯૯ (૨).

૪. પૃ. ૪૯૯ (૨) - ૫૦૦.

શોધ્યં ચૈતજ્જિને ભક્તૈર્મામવદ્ધિર્દયાપૈઃ ।
 સંસારકારણાદ્ ઘોરાદપસિદ્ધાન્તદેશનાત્ ॥ ૪ ॥
 કાર્યા ન ચાક્ષમાઽસ્માસુ, યતોઽસ્માભિરનાગ્રહૈઃ ।
 એતદ્ ગમનિકામાત્રમુપકારીતિ ચર્ચિતમ્ ॥ ૫ ॥
 તથા સમ્ભાવ્ય સિદ્ધાન્તાદ્, બોધ્યં મધ્યસ્થયા ધિયા ।
 દ્રોણાચાર્યાદિભિઃ પ્રાજ્ઞૈરનેકૈરાદૃતં યતઃ ॥ ૬ ॥
 જૈનગ્રન્થવિશાલદુર્ગભવનાદુચ્ચિત્ય ગાઢશ્રમં,
 સદ્વ્યાખ્યાનફલોન્યમૂનિ મયકા સ્થાનાઙ્ગસદ્ભાજને ।
 સંસ્થાપ્યોપહિતાનિ દુર્ગતનરપ્રાયેણ લબ્ધ્યર્થિના,
 શ્રીમત્સદ્ગુણવિભોરતઃ પરમસાવેવ પ્રમાણં કૃતી ॥ ૭ ॥
 શ્રીવિક્રમાદિત્યનરેન્દ્રકાલાચ્છતેન વિશત્યધિકેન યુક્તે ।
 સમાસહસ્ત્રેઽતિગતે વિદૃઢ્યા, સ્થાનાંગટીકાઽલ્પધિયોઽપિ ગમ્યા ॥ ૮ ॥

ટીકાનું ગ્રંથમાન ૧૪૨૫૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે :^૧

પ્રત્યક્ષરં નિરૂપ્યાસ્યા, ગ્રંથમાનં વિનિશ્ચિતમ્ ।
 અનુષ્ટુભાં સપાદાનિ, સહસ્ત્રાણિ ચતુર્દશ ॥

સમવાયાંગવૃત્તિ :

પ્રસ્તુત વૃત્તિ^૨ ચતુર્થ અંગ સમવાયાંગના મૂલ સૂત્રો પર છે. આ ન તો અતિ સંક્ષિપ્ત છે કે ન અતિ વિસ્તૃત. પ્રારંભમાં આચાર્યે વર્ધમાન મહાવીરને નમસ્કાર કર્યા છે તથા વિદ્વજ્જનોને પ્રાર્થના કરી છે કે તેઓ પરંપરાગત અર્થના અભાવ અથવા અજ્ઞાનને કારણે વૃત્તિમાં સંભવિત વિપરીત પ્રરૂપણ શુદ્ધ કરવાની કૃપા કરે :

શ્રીવર્ધમાનમાનમ્ય, સમવાયાંગવૃત્તિકા ।

વિધીયતેઽન્યશાસ્ત્રાણાં, પ્રાયઃ સમુપજીવનાત્ ॥ ૧ ॥

૧. પૃ. ૫૦૦.

૨. (અ) રાયબહાદુર ધનપતસિંહ, બનારસ, સન્ ૧૮૮૦.

(આ) આગમોદ્ધ સમિતિ, સુરત, સન્ ૧૯૧૯.

(ઇ) મહતલાલ ઝવેરચંદ, અમદાવાદ, સન્ ૧૯૩૮.

(ઈ) ગુજરાતી અનુવાદસહિત - જૈનધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર, વિ.સં. ૧૯૯૫.

દુઃસમ્પ્રદાયાદસદૂહનાદ્વા, ધ્વણિધ્યતે તદ્વિતથં મયેહ ।

તદ્દ્વીધનૈર્મામનુકલ્પયદ્ધિઃ શોઘ્યં મતાર્થક્ષતિરસ્તુ મૈવ ॥ ૨ ॥

સમવાયાંગનો અર્થ બતાવતાં વૃત્તિકાર કહે છે :^૧

'સમિતિ—સમ્યક્, અવેત્યાધિક્યેન, અયનમયઃ—પરિચ્છેદો જીવાજીવાદિવિવિધ-પદાર્થસાર્થસ્ય યસ્મિન્નસૌ સમવાયઃ, સમવયન્તિ વા — સમવતરન્તિ સંમિલન્તિ નાનાવિધા આત્માદયો ભાવા અધિધેયતયા યસ્મિન્નસૌ સમવાય ઇતિ । સ ચ પ્રવચનપુરુષસ્યાઙ્ગમિતિ સમવાયાઙ્ગમ્ ।'

'સમવાય'માં ત્રણ પદ છે : 'સમ્', 'અવ' અને 'અય'. 'સમ્'નો અર્થ છે સમ્યક્, 'અવ'નો અર્થ છે આધિક્ય અને 'અય'નો અર્થ છે પરિચ્છેદ. જેમાં જીવાજીવાદિ વિવિધ પદાર્થોનું સવિસ્તર સમ્યક્ વિવેચન છે તે સમવાય છે. અથવા જેમાં આત્માદિ વિવિધ પ્રકારના ભાવોનું અધિધેયરૂપે સમવાય — સમવતાર — સંમિલન છે તે સમવાય છે. તે પ્રવચનપુરુષનાં અંગરૂપ હોવાથી સમવાયાંગ છે.

પ્રથમ સૂત્રનું વ્યાખ્યાન કરતાં ટીકાકારે એક જગ્યાએ પાઠાંતર પણ આપ્યું છે. 'જંબુદ્વીવે દીવે એં જોયણસયસહસ્સં આયામવિક્વંભેળ'ના સ્થાને 'જંબુદ્વીવે દીવે એં જોયણસયસહસ્સં ચક્કવાલવિક્વંભેળ' એવો પાઠ પણ મળે છે : નવરં જંબુદ્વીવે' ઇહ સૂત્રે 'આયામવિક્વંભેળ'તિ વ્વચિત્ પાઠે દૃશ્યતે । વ્વચિત્ 'ચક્કવાલવિક્વંભેળ'તિ' । આ પાઠોનો અર્થ કરતાં આચાર્ય કહે છે : તત્ર પ્રથમઃ સમ્પવતિ, અન્યત્રાપિ તથા શ્રવણાત્, સુગમશ્ચ, દ્વિતીયસ્ત્વેવં વ્યાખ્યેયઃ—ચક્કવાલવિક્ષ્મ્પેન વૃત્તવ્યાસેન ।^૨ પ્રથમ પાઠ સંભવિત છે કેમકે તે અન્યત્ર પણ ઉપલબ્ધ છે. અર્થ સુગમ છે. દ્વિતીય પાઠનો અર્થ છે વૃત્તવ્યાસ.

વૃત્તિમાં અનેક સ્થાને પ્રજ્ઞાપના સૂત્રનો ઉલ્લેખ છે તથા એક જગ્યાએ ગન્ધહસ્તી (ભાષ્ય)નો પણ ઉલ્લેખ છે : ગન્ધહસ્ત્યાદિષ્વપિ તથૈવ દૃશ્યતે, પ્રજ્ઞાપનાયાં ત્વેકત્રિંશદુકેતિ મતાન્તરમિદં ।^૩ આ વૃત્તિ વિ.સં.૧૧૨૦માં અણહિલપાટક (પાટણ)માં રચવામાં આવી. આનું ગ્રંથમાન ૩૫૭૫ શ્લોકપ્રમાણ છે :^૪

શિષ્યેણાભયદેવાચ્ચસૂરિણા વિવૃત્તિઃ કૃતા ।

શ્રીમતઃ સમવાયાચ્ચતુર્યાઙ્ગસ્ય સમાસતઃ ॥ ૭ ॥

૧. અમદાવાદ-સંસ્કરણ, પૃ. ૧.

૨. પૃ. ૫ (૨).

૩. એજન.

૪. પૃ. ૧૩૦ (૧).

૪. પૃ. ૧૪૮.

एकादशसु शतेष्वथ विंशत्यधिकेषु विक्रमसमानाम् ।

अणहिलपाटकनगरे रचिता समवायटीकेयम् ॥ ८ ॥

प्रत्यक्षरं निरूप्यास्याः ग्रन्थमानं विनिश्चतम् ।

त्रीणि श्लोकसहस्राणि, पादन्यूना च षट्शती ॥ ९ ॥

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞામિવૃત્તિ :

પ્રસ્તુત વૃત્તિ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞામિ (ભગવતી)નાં મૂલ સૂત્રો પર છે. તે સંક્ષિપ્ત તથા શબ્દાર્થપ્રધાન છે. તેમાં અહીં-તહીં અનેક ઉદ્દરણો અવશ્ય છે જેમનાથી અર્થ સમજવામાં વિશેષ સહાયતા મળે છે. ઉદ્દરણો સિવાય આચાર્ય અનેક પાઠાંતર અને વ્યાખ્યાભેદ પણ આપ્યા છે જે વિશેષ મહત્વના છે. સર્વપ્રથમ આચાર્ય સામાન્યરૂપે જિનને નમસ્કાર કરે છે. તદનન્તર વર્ધમાન, સુધર્મા, અનુયોગવૃદ્ધજન તથા સર્વજ્ઞપ્રવચનને પ્રજ્ઞામ કરે છે. ત્યાર પછી આ જ સૂત્રની પ્રાચીન ટીકા અને યૂક્તિ તથા જીવાભિગમાદિની વૃત્તિઓની સહાયથી પંચમ અંગ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞામિનું વિવેચન કરવાનો સંકલ્પ કરે છે. એતદર્થગર્ભિત શ્લોકો આ છે :

सर्वज्ञमीश्वरमनन्तमसङ्गमग्र्यं, सर्वोयमस्मरमनीश मनीहृमिन्द्रम् ।

सिद्धं शिवं शिखकरं करणव्यपेतं, श्रीमज्जिनं जितरिपुं प्रयतः प्रणौमि ॥ १ ॥

નત્વા શ્રીવર્ધમાનાય, શ્રીમતે ચ સુધર્મણે ।

सर्वानुयोगवृद्धेभ्यो, वाण्यै सर्वविदस्तथा ॥ २ ॥

एतद्वीका-चूर्णी-जीवाधिगमादिवृत्तिलेशांश्च ।

संयोज्य पञ्चमाङ्गं विवृणोमि विशेषतः किञ्चित् ॥ ३ ॥

વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞામિનો શબ્દાર્થ બતાવતાં વૃત્તિકાર કહે છે :

‘અથ ‘વિઆહપત્તિ’ત્તિ કઃ શબ્દાર્થઃ ? ઉચ્યતે વિવિધા જીવા જીવાદિપ્રચુરતરપદાર્થવિષયાઃ આ-અભિવિધિના કથચ્છિન્નિચ્છિલજ્ઞેયવ્યાપ્ત્યા મર્યાદયા વા-

૧. (અ) પૂજાભાઈ હીરાચન્દ, રાયચન્દ જિનાગમ સંગ્રહ, અમદાવાદ.

(આ) રાયબહાદુર ધનપતસિંહ, બનારસ, સન્ ૧૮૮૨.

(ઇ) એમ. આર. મહેતા, મુંબઈ, વિ.સં. ૧૯૧૪.

(ઈ) આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ, સન્ ૧૯૧૮-૨૧.

(ઉ) ઋષભદેવજી કેશરીમલજી જૈન શેતામ્બર સંસ્થા, રતલામ, (પ્રથમ ભાગ - શ. ૧-૭)

સન્ ૧૯૩૭, (દ્વિતીય ભાગ-શ. ૮-૧૪) ૧૯૪૦.

પરસ્પરસંકીર્ણલક્ષણાભિધાનરૂપયાચ્છાનાનિ—ભગવતો મહાવીરસ્ય ગૌતમાદિવિનેયાન્ પ્રતિ પ્રશ્નિતપદાર્થપ્રતિપાદનાનિ વ્યાખ્યાસ્તાઃ પ્રજ્ઞાપ્યન્તે—પ્રરૂપ્યન્તે ભગવતા સુધર્માસ્વામિના જમ્બૂનામાનમભિ યસ્યામ્, અથવા વિવિધતયા વિશેષેણ વા આચ્છ્યાયન્ત ઇતિ વ્યાખ્યાઃ— અભિલાપ્યપદાર્થવૃત્તયસ્તાઃ પ્રજ્ઞાપ્યન્તે યસ્યામ્, અથવા વ્યાચ્છાનામ્—અર્થપ્રતિપાદનાનાં પ્રકૃષ્ટાઃ જ્ઞાયો—જ્ઞાનાનિ યસ્યાં સા વ્યાચ્છ્યાપ્રજ્ઞતિઃ, અથવા..... 1”

આ રીતે વૃત્તિકારે વિવિધ દૃષ્ટિએ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞમિના દસ અર્થ બતાવ્યા છે. આગળ પણ અનેક શબ્દોનાં વ્યાખ્યાનમાં આ જ પ્રકારનું અર્થ-વૈવિધ્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે જે વૃત્તિકારનાં વ્યાખ્યાન-કૌશલનું પરિચાયક છે.

પ્રથમ સૂત્ર “જમો અરિહંતાણં, જમો સિદ્ધાણં, જમો આયરિયાણં, જમો ઉવજ્ઞાયાણં, જમો સવ્વસાહૂણં” નું વ્યાખ્યાન કરતાં વૃત્તિકારે પંચમ પદ ‘જમો સવ્વસાહૂણં’ના પાઠાંતર રૂપે ‘નમો લોએ સવ્વસાહૂણં’ પણ આપ્યું છે : નમો લોએ સવ્વસાહૂણં’ તિ ક્વચિત્પાઠઃ 1” યતુર્થ સૂત્ર ‘તેણં કાલેણં તેણં સમણં રાયગિહે.....’ની વ્યાખ્યામાં આચાર્યે બતાવ્યું છે કે ‘જમો અરિહંતાણં.....’ વગેરે પ્રથમ ત્રણ સૂત્રોનું મૂલટીકાકાર—મૂલવૃત્તિકારે વ્યાખ્યાન નથી કર્યું. તેમણે આનું કોઈ વિશેષ કારણ નથી બતાવ્યું : અયં ચ પ્રાગ્ વ્યાચ્છ્યાતો નમસ્કારાદિકો ગ્રન્થો વૃત્તિકૃતા ન વ્યાચ્છ્યાતઃ, કુતોઽપિ કારણાદિતિ 1” આ વૃત્તિકાર અથવા ટીકાકાર કોણ ? સંભવતઃ આ ઉલ્લેખ આચાર્ય શીલાંકની ટીકાનો છે જેમને પ્રથમ નવ અંગના ટીકાકાર માનવામાં આવે છે પરંતુ જેમની પ્રથમ બે અંગોની ટીકાઓ જ ઉપલબ્ધ છે. આચાર્ય શીલાંક સિવાય અન્ય કોઈ એવા ટીકાકારનો ઉલ્લેખ નથી મળતો જેમણે અભયદેવસૂરિની પહેલાં વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞમિની ટીકા રચી હોય. ચૂર્ણિનો ઉલ્લેખ તો પ્રસ્તુત વૃત્તિના પ્રારંભે જ અલગથી કરવામાં આવ્યો છે આથી આ ટીકા ચૂર્ણિરૂપે પણ ના હોઈ શકે. આગળની વૃત્તિમાં પણ અનેક વાર મૂલટીકાકાર અથવા મૂલવૃત્તિકારનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે :

‘મૂલટીકાકૃતા તુ ‘ઉચ્છૂઢસરીરસંખિત્તવિઝલતેયલેસ’ તિ કર્મધારયં કૃત્વા વ્યાચ્છ્યાતમિતિ” ૫ ‘एतच्च टीकाकारमतेन व्याख्यातम्,’ ૬

૧. રતલામ-સંસ્કરણ, પૃ. ૨-૩.

૨. પૃ. ૪, ૫, ૬, ૧૨, ૧૫, ૧૮, ૧૯, ૬૨.

૩. પૃ. ૬.

૪. પૃ. ૧૦.

૫. પૃ. ૨૦.

૬. પૃ. ૨૯.

'વૃત્તિકૃતા તુ દ્વિતીયો પ્રશ્નોત્તરવિકલ્પ એવંવિધો વૃષ્ટઃ,'^૧ 'વૃદ્ધેસ્તુ ઇહ સૂત્રે કુતોઽપિ વાચનાવિશેષાદ્ યત્રાશીતિસ્તત્રાપ્યભદ્ગકમિતિ વ્યાખ્યાતમિતિ,'^૨ ટીકાકારસ્ત્વેવમાહ—કિમવસ્થિત એવ જીવો દેશમપનીય યત્રોત્પત્તવ્યં તત્ર દેશત ઉત્પદ્યતે.....એતન્ન ટીકાકારવ્યાખ્યાનં વાચનાન્તરવિષયમિતિ,'^૩ 'ટીકાકારવ્યાખ્યાનં ત્વિહભવાયુર્યદા પ્રકરોતિ—વેદયતે ઇત્યર્થઃ ।^૪ વૃત્તિકારે પ્રસ્તુત વૃત્તિમાં સિદ્ધસેન દિવાકર અને જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે : તત્ર ચ સિદ્ધસેનદિવાકરે મન્યતે—કેવલિનો યુગપદ્ જ્ઞાનં દર્શનં ચ, અન્યથા તદાવરણક્ષયસ્ય નિરર્થકતા સ્યાત્, જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણસ્તુ ભિન્નસમયે જ્ઞાનદર્શને, જીવસ્વરૂપત્વાત્ તથા તદાવરણક્ષયોપશમે સમાનેઽપિ ક્રમેણૈવ મતિશ્રુતોપયોગૌ ન ચૈકતરોપયોગે ઇતરક્ષયોપશમાભાવઃ..... ।^૫ ચૂર્ણિકારસમ્મત વ્યાખ્યાનો પણ વૃત્તિકારે ક્યાંક-ક્યાંક નિર્દેશ કર્યો છે : 'સવ્વેણં સવ્વં ઉવવજ્ઞહિ' સર્વેણ તુ સર્વં ઉત્પદ્યતે, પૂર્ણકારણસમવાયાદ્ ઘટ્વદિતિ ચૂર્ણિવ્યાખ્યા, ટીકાકારસ્ત્વેવમાહ..... ।^૬

પ્રત્યેક શતકની વૃત્તિના અંતે ટીકાકારે વૃત્તિ-સમાપ્તિ-સૂચક એક-એક સુંદર શ્લોક આપ્યો છે. પ્રારંભનાં ચાર શતકોના શ્લોકો નીચે ઉદ્ઘૃત કરવામાં આવે છે :

इति गुणामभङ्गैः सागरस्याहमस्य,

स्फुटमुपचितजाड्यः पञ्चमाङ्गस्य सद्यः ।

प्रथमशतपदार्थावर्त्तगर्तव्यतीतो,

विवरणवरपोतौ प्राप्य सद्धीवराणाम् ॥

— પ્રથમ શતકનો અંત

श्रीपञ्चमाङ्गे गुरूसूत्रपिण्डे, शतं स्थितानेकशते द्वितीयम् ।

अनैपुणेनापि मया व्यचारि, सूत्रप्रयोगज्ञवचोऽनुवृत्त्या ॥

— દ્વિતીય શતકનો અંત

श्री पञ्चमाङ्गस्य शतं तृतीयं, व्याख्यातमाश्रित्य पुराणवृत्तिम् ।

शक्तोऽपि गन्तुं भजते हि यानं, पान्थः सुखार्थं किमु यो न शक्तः ॥

— તૃતીય શતકનો અંત

૧. પૃ. ૪૦.

૨. પૃ. ૧૩૦.

૩. પૃ. ૧૪૭.

૪. પૃ. ૧૭૪.

૫. પૃ. ૧૦૫.

૬. પૃ. ૧૪૭.

સ્વતઃ સુબોધેઽપિ શતે તુરીયે, ઘ્યાહ્યા મયા કાચિદિયં વિદુઘ્યા ।

દુઘ્ધે સદા સ્વાદુતમે સ્વભાવાત્, ક્ષેપો ન યુક્તઃ કિમુ શર્કતાયાઃ ॥

— ચતુર્થ શતકનો અંત

વૃત્તિના અંતે આચાર્ય પોતાની ગુરુ-પરંપરા બતાવતાં પોતાનો નામોલ્લેખ કર્યો છે તથા બતાવ્યું છે કે અણહિલપાટક નગરમાં વિ.સં. ૧૧૨૮માં ૧૮૬૧૬ શ્લોકપ્રમાણ પ્રસ્તુત વૃત્તિ સમાપ્ત થઈ :

एकस्तयोः सूरिवरो जिनेश्वरः, ख्यातस्तथाऽन्यो मुनि बुद्धिसगरः ।

तयोर्विनेयेन विबुद्धिनाऽप्यलं वृत्तिः कृतैषाऽभयदेवसूरिणा ॥ ૫ ॥

અણહિલપાટકનગરે કૃતેયમચ્છુદ્ધાધનિવસતૌ ॥ ૧૫ ॥

અણદશસહસ્ત્રાણિ ષટ્ શતાન્વથ ષોડ્શ ।

इत्येवं मानमेतस्यां श्लोकमानेन निश्चितम् ॥ ૧૬ ॥

જાતાધર્મકથાવિવરણ :

પ્રસ્તુત વિવરણ^૧ સૂત્રસ્પર્શી છે. તેમાં શબ્દાર્થની પ્રધાનતા છે. પ્રારંભમાં વિવરણકારે મહાવીરને નમસ્કાર કર્યા છે તથા જ્ઞાતાધર્મકથાંગનું વિવરણ શરૂ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે :

नत्वा श्रीमन्महावीरं प्रायोऽन्यग्रं धवीक्षितः ।

ज्ञाताधर्मकथाङ्गस्यानुयोगः कश्चिदुच्यते ॥ ૧ ॥

પ્રથમ સૂત્રનાં વ્યાખ્યાનમાં ચંપા નગરીનો પરંપરાગત પરિચય આપવામાં આવ્યો છે. એ જ રીતે બીજા સૂત્રની વ્યાખ્યામાં પૂર્ણભદ્ર નામક ચૈત્ય-વ્યન્તરાયતન, ત્રીજા સૂત્રની વ્યાખ્યામાં કોણિક નામક રાજા-શ્રેણિકરાજપુત્ર તથા ચતુર્થ સૂત્રનાં વિવરણમાં સ્થવિર સુધર્માનો પરિચય છે. પાંચમા સૂત્રનાં વ્યાખ્યાનમાં જ્ઞાતાધર્મકથાના બે શ્રુતસ્કન્ધો અર્થાત્ બે વિભાગોનો પરિચય આપતાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધનું નામ જ્ઞાત છે જેનો અર્થ થાય છે ઉદાહરણ : જ્ઞાતાનિ ઉદાહરણાનિ પ્રથમઃ શ્રુતસ્કન્ધઃ ૧^૨ આમાં આચારાદિની શિક્ષા આપવાના ઉદ્દેશ્યથી કથાઓ રૂપે વિવિધ ઉદાહરણો આપવામાં આવ્યાં છે. દ્વિતીય શ્રુતસ્કન્ધનું નામ ધર્મકથા છે. આમાં ધર્મપ્રધાન કથાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે : ધર્મપ્રધાનાઃ કથાઃ ધર્મકથા ઇતિ દ્વિતીયઃ ૧^૩ ત્યાર બાદ પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધાન્તર્ગત નિમ્નલિખિત ૧૮ ઉદાહરણરૂપ

૧. આગમોદય સમિતિ, મહેસાણા, સન્ ૧૯૧૯.

૨. પૃ. ૧૦ (૧).

૩. એજન.

કથાઓનાં અધ્યયનોની અર્થસહિત નામાવલી આપવામાં આવી છે : ૧. ઉત્ક્રિષ્ઠ — મેઘકુમારના જીવ દ્વારા હાથીના ભવમાં પાદનો ઉત્ક્રેષ્ઠ અર્થાત્ પગ ઊંચો રાખવો, ૨. સંઘાટક — શ્રેષ્ઠિ અને ચોરનું એક બંધનબદ્ધત્વ, ૩. અંડક — મયૂરાંડ, ૪. કૂર્મ — કચ્છપ, ૫. શૈલક — એક રાજર્ષિ, ૬. તુંબ — તુંબડું, ૭. રોહિણી — એક શ્રેષ્ઠિવૃષ્ટ, ૮. મલ્લી ઓગણીસમા તીર્થંકર, ૯. માકંદી નામક વેપારીનો પુત્ર, ૧૦. ચન્દ્રમા, ૧૧. દાવદ્રવ — સમુદ્રતટનાં વૃક્ષવિશેષ, ૧૨. ઉદક-નગરની ખાઈનું પાણી, ૧૩. મંડૂક — નન્દ નામના મણિકાર શેઠનો જીવ, ૧૪. તેતલીપુત્ર નામક અમાત્ય, ૧૫. નન્દીફલ — નન્દી નામક વૃક્ષનાં ફળ, ૧૬. અવરકંકા — ભરતક્ષેત્રના ધાતકી ખંડની રાજધાની, ૧૭. આકીર્ણ — જન્મથી સમુદ્રમાં રહેનાર અશ્વ — સમુદ્રી ઘોડા, ૧૮. સુંસુમા — એક શ્રેષ્ઠિદુહિતા, ૧૯. પુંડરીક — એક નગર. ત્યાર પછી વિવરણકારે ક્રમશઃ પ્રત્યેક અધ્યયનનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. જેમાં મુખ્યત્વે નવા તથા મુશ્કેલ શબ્દોનો અર્થ સ્પષ્ટ કર્યો છે. આચાર્યે પ્રત્યેક અધ્યયનની વ્યાખ્યાના અંતે તેમાંથી ફલિત થતો વિશેષ અર્થ સ્પષ્ટ કર્યો છે તથા તેની પુષ્ટિ માટે તદર્થગમિત ગાથાઓ પણ ઉદ્ધૃત કરી છે.

પ્રથમ અધ્યયનના અભિધેયનો સાર બતાવતાં વૃત્તિકાર કહે છે કે અવિધિપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરનાર શિષ્યને માર્ગ પર લાવવા માટે ગુરુએ તેને ઉપાલંભ આપવો જોઈએ જેમ કે ભગવાન મહાવીરે મેઘકુમારને આપ્યો : અવિધિપ્રવૃત્તસ્ય શિષ્યસ્ય ગુરુના માર્ગે સ્થાપનાય ઉપાલંભો દેયો યથા ભગવતા દત્તો મેઘકુમારાયેત્યેવમર્થ પ્રથમમધ્યયન-મિત્વમિપ્રાયઃ।^૧ આ જ વક્તવ્યની પુષ્ટિ માટે ‘ઇહ ગાથા’ એવું કહેતાં આચાર્યે નિમ્ન ગાથા ઉદ્ધૃત કરી છે :^૨

મહુરેહિં નિઝ્ઞોહિં વયર્ણોહિં ચોયયંતિ આચરિયા ।

સીસે કહિંચિ ખલિણ જહ મેહમુર્ણિ મહાવીરો ॥ ૧ ॥

(મધુરૈર્નિપુર્ણૌર્વચનૈઃ સ્થાપયન્તિ આચાર્યાઃ ।

શિષ્યં ળ્ચિત્ સ્વલિન્તે યથા મેઘમુર્ણિ મહાવીરઃ ॥ ૧ ॥)

દ્વિતીય અધ્યયનના અંતે આચાર્યે લખે છે કે આહાર વિના મોક્ષના સાધનોમાં પ્રવૃત્ત ન થવાય તે કારણે શરીરને આહાર આપવો જોઈએ, જેમકે ધન સાર્થવાહે વિજય ચોરને આપ્યો. આ જ અભિધેયાર્થની પુષ્ટિ માટે આચાર્યે ‘પઠ્યતે ચ’ એવું લખીને નિમ્ન ગાથા ઉદ્ધૃત કરી છે :^૩

૧. પૃ. ૭૭ (૧).

૨. એજન.

૩. પૃ. ૮૦ (૧).

સિવસાહણેસુ આહારવિરહિઓ જં ન વટ્ટુ દેહો ।
તમ્હા ધણો વ્વ વિજયં સાંહૂ તં તેણ પોસેજ્જા ॥ ૧ ॥
(શિવસાધનેષુ આહારવિરહિતો યત્ર પ્રવર્ત્તેતે દેહઃ ।
તસ્માત્ ધન ઇવ વિજયં સાધુસ્તત્ તેન પોષયેત્ ॥ ૧ ॥)

તૃતીય અધ્યયનનો સાર બતાવતાં વૃત્તિકાર લખે છે કે બુદ્ધિમાને જિનવરભાષિત વચનોમાં સંદેહ ન કરવો જોઈએ કેમકે આ પ્રકારનો સંદેહ અનર્થનું કારણ છે. જે જિનવચનોમાં હંમેશા શંકિત રહે છે તેને સાગરદત્તની જેમ નિરાશ થવું પડે છે. જે નિઃશંકિત થઈને જિનવચનાનુકૂલ આચરણ કરે છે તેને જિનદત્તની જેમ સફળતા પ્રાપ્ત થાય છે. નિમ્ન ગાથાઓમાં એ જ બતાવવામાં આવ્યું છે :^૧

જિનવરભાસિયભાવેસુ ભાવસચ્ચેસુ ભાવઓ મડ્ડમં ।
નો ક્કુજ્જા સંદેહં સંદેહોઽણત્યહેઽ ત્તિ ॥ ૧ ॥
નિસ્સંદેહત્તં પુણ ગુણહેઽં જં તઓ તયં કજ્જં ।
एत्थं दो सिद्धिसुया अंडयगाही उदाहरणं ॥ ૨ ॥
(જિનવરભાષિતેષુ ભાવેષુ ભાવસત્યેષુ ભાવતી મતિમાન્ ।
ન કુર્યાત્ સંદેહં સન્દેહોઽનર્થહિતુરિતિ ॥ ૧ ॥
નિસ્સન્દેહત્વં પુનર્ગુણહેતુર્યત્તતસ્તત્ કાર્યં ।
અત્ર દ્વૌ શ્રેષ્ઠિસુતૌ અણ્ડકગ્રાહિણાવુદાહરણમ્ ॥ ૨ ॥)

પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધનાં બાકીના અધ્યયનોનાં વિવરણના અંતે પણ આ જ પ્રકારની અભિધેયાર્થગ્રાહી ગાથાઓ છે. આ શ્રુતસ્કન્ધમાં ધર્માર્થનું કથન સાક્ષાત્ કથાઓ દ્વારા ન હોતાં ઉદાહરણોનાં માધ્યમથી છે જ્યારે દ્વિતીય શ્રુતસ્કન્ધમાં સાક્ષાત્ ધર્મકથાઓ વડે જ ધર્માર્થનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે : પૂર્વત્રાસોપાલમ્પાદિભિજ્ઞાતૈર્ધર્માર્થ ઉપનીયતે, ઇહ તુ સ એવ સાક્ષાત્કથાભિરભિધીયતે.....^૨ આમાં ધર્મકથાઓના દસ વર્ગ છે અને પ્રત્યેક વર્ગમાં વિવિધ અધ્યયન છે. વિવરણકારે 'સર્વઃ સુગમઃ' અને 'શેષં સૂત્રસિદ્ધમ્' એમ લખીને આ અધ્યયનોનું વ્યાખ્યાન ચાર પંક્તિઓમાં જ સમાપ્ત કરી દીધું છે. અંતે શ્લોકોમાં આચાર્ય અભયદેવે પોતાના ગુરુનું નામ જિનેશ્વર બતાવ્યું છે તથા પ્રસ્તુત વિવરણના સંશોધક રૂપે નિર્વૃત્તકકુલીન દ્રોણાચાર્યનાં નામનો ઉલ્લેખ

૧. પૃ. ૯૫ (૨).

૨. પૃ. ૨૪૬ (૧).

કર્ષો છે. વિવરણનું ગ્રંથમાન ૩૮૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે. ગ્રંથસમાપ્તિની તિથિ વિ.સં.૧૧૨૦ની વિજયાદશમી છે. લેખનસમાપ્તિનું સ્થાન અણહિલપાટક નગર છે. અંતિમ શ્લોકો આ છે :

નમઃ શ્રીવર્ધમાનાય, શ્રીપાર્શ્વપ્રભવે નમઃ ।
 નમઃ શ્રીમત્સરસ્વત્યૈ, સહાયેભ્યો નમો નમઃ ॥ ૧ ॥
 ઇહ હિ ગમનિકાર્થં યન્મયા વ્યૂહોક્તં,
 કિમપિ સમયહીનં તદ્વિશોદ્યં સુધીભિઃ ।
 નહિ ભવતિ વિધેયા સર્વથાઽસ્મિન્નુષેક્ષા,
 દયિતજિનમતાનાં તાયિનાં ચાહ્નિચર્ગે ॥ ૨ ॥
 પરેષાં દુર્લક્ષા ભવતિ હિ વિપક્ષાઃ સ્ફુટમિદં,
 વિશેષાદ્ વૃદ્ધાનામતુલવચનજ્ઞાનમહસામ્ ।
 નિરાગ્નાયાધીભિઃ પુનરતિતરાં માદ્શજનૈ-
 સ્તતઃ, શાસ્ત્રાર્થે મે વચનમનઘં દુર્લભમિહ ॥ ૩ ॥
 તતઃ સિદ્ધાન્તતત્ત્વજ્ઞૈઃ, સ્વયમૂઘ્ઘઃ પ્રયત્નતઃ ।
 ન પુનરસ્મદાહ્યાત, એવ ગ્રાહ્યો નિયોગતઃ ॥ ૪ ॥
 તથાપિ માઽસ્તુ મે પાપં, સહુપત્યુપજીવનાત્ ।
 વૃદ્ધન્યાયાનુસારિત્વાદ્દિતાર્થં ચ પ્રવૃત્તિતઃ ॥ ૫ ॥
 તથાહિ કિમપિ સ્ફુટીકૃતમિહ સ્ફુટેઽપ્યર્થતઃ,
 સકષ્ટમતિદેશતો વિવિધવાચનાતોઽપિ યત્ ।
 સમર્થપદસંશ્રયાદ્વિગુણપુસ્તકેભ્યોઽપિ યત્,
 પરાત્મહિતહેતવેઽનભિનિવેશિના ચેતસા ॥ ૬ ॥
 યો જૈનાભિમતં પ્રમાણમનઘં વ્યુત્પાદયામાસિવાન્ ।
 પ્રસ્થાનૈર્વિવિધૈર્નિરસ્ય નિખિલં બૌદ્ધાદિસમ્બંધિ તત્ ।
 નાનાવૃત્તિકથાકથાપથમતિક્રાન્તં ચ ચક્રે તપો,
 નિઃસમ્બન્ધવિહારમપ્રતિહતં શાસ્ત્રાનુસારાત્તથા ॥ ૭ ॥
 તસ્યાચાર્યજિનેશ્વરસ્ય મદવદ્ધાદિપ્રતિસ્પર્દિનઃ,
 તદ્બન્ધોરપિ બુદ્ધિસાગર ઇતિ હ્યાતસ્ય સુરેર્ભુવિ ।
 છન્દોબન્ધનિબદ્ધબન્ધુસ્વચઃ શબ્દાદિસલ્લક્ષમણઃ,
 શ્રીસંવિગ્નવિહારિણઃ શ્રુતનિષેશ્ચારિત્રચૂડામણોઃ ॥ ૮ ॥
 શિષ્યેણાભયદેવાહ્યસૂરિણા વિવૃત્તિઃ કૃતા ।
 જ્ઞાતાધર્મકથાઙ્ગસ્ય, શ્રુતભક્ત્યા સમાસતઃ ॥ ૯ ॥

નિર્વૃતકકુલનભસ્તલચન્દ્રોળાઘ્યસૂરિમુખ્યેન ।
 પંડિતગુણેન ગુણવત્પ્રિયેણ સંશોધિતા ચેયમ્ ॥ ૧૦ ॥
 પ્રત્યક્ષરં ગણનયા, ગ્રન્થમાનં વિનિશ્ચિતમ્ ।
 અનુષ્ટુભાં સહસ્વાણિ, ત્રીણ્યેવાષ્ટશતાનિ ચ ॥ ૧૧ ॥
 એકાદશસુ શતેષ્વથ વિશત્યધિકેષુ વિક્રમસમાનામ્ ।
 અળાહિલાપાટકનગરે વિજયદશમ્યાં ચ સિદ્ધેયમ્ ॥ ૧૨ ॥

ઉપાસકદશાંગવૃત્તિ :

આ વૃત્તિ^૧ સૂત્રસ્પર્શી છે. આમાં સૂત્રગત વિશેષ શબ્દોના અર્થ વગેરેનું સ્પષ્ટીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. જ્ઞાતાધર્મકથાની ટીકાની જેમ જ શબ્દાર્થ-પ્રધાન હોવાને કારણે આનો વિસ્તાર અધિક નથી. આ વૃત્તિ જ્ઞાતાધર્મકથાની વૃત્તિ પછી રચવામાં આવી છે. પ્રારંભમાં વર્ધમાનને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે તથા ઉપાસકદશાંગની વ્યાખ્યા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી છે. ત્યાર પછી ટીકાકારે સમમ અંગ 'ઉપાસકદશા'નો શબ્દાર્થ આપ્યો છે. ઉપાસકનો અર્થ છે શ્રમણોપાસક અને દશાનો અર્થ છે દસ. શ્રમણોપાસક-સંબંધ અનુષ્ઠાનનું પ્રતિપાદન કરનાર દસ અધ્યયનરૂપ ગ્રંથ ઉપાસકદશા છે. આ ગ્રંથનું નામ બહુવચનાન્ત છે. પ્રસ્તુત વૃત્તિમાં પણ આચાર્યે ક્યાંક-ક્યાંક વ્યાખ્યાન્તરનો નિર્દેશ કર્યો છે. અનેક જગ્યાએ જ્ઞાતાધર્મકથાની વ્યાખ્યા વડે અર્થ સમજી લેવા માટે કહ્યું છે. અંતે વૃત્તિકાર કહે છે કે બધા મનુષ્યોને પ્રાયઃ પોતાનું વચન અભિમત હોય છે. જે પોતાને પણ સારી રીતે પસંદ નથી આવતું તે બીજાને કેવી રીતે પસંદ આવી શકે ? મેં પોતાના ચિત્તના કોઈ ઉલ્લાસ વિશેષને કારણે અહીં કંઈક કહ્યું છે. તેમાં જે કંઈ યુક્તિયુક્ત હોય તેનો નિર્મળ બુદ્ધિવાળા પુરુષો પ્રેમપૂર્વક સ્વીકાર કરે.

અન્તકૃદશાવૃત્તિ :

આ વૃત્તિ^૨ પણ સૂત્રસ્પર્શી તથા શબ્દાર્થપ્રધાન છે. અવ્યાખ્યાત પદોના અર્થ માટે વૃત્તિકારે જ્ઞાતાધર્મકથાવિવરણનો નિર્દેશ કર્યો છે. 'અન્તકૃદશા'નો શબ્દાર્થ

૧. (અ) રાયબહાદુર ધનપતસિંહ, કલકત્તા, સન્ ૧૮૭૬.
 (આ) આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ, સન્ ૧૯૨૦.
 (ઈ) માત્ર ગુજરાતી અનુવાદ - પં. ભગવાનદાસ હર્ષચન્દ્ર, જૈન સોસાયટી, અમદાવાદ, વિ.સં. ૧૯૯૨.
૨. (અ) રાયબહાદુર ધનપતસિંહ, કલકત્તા, સન્ ૧૮૭૫.
 (આ) આગમોદય સમિતિ, સુરત, સન્ ૧૯૨૦.
 (ઈ) ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, આંધી રોડ, અમદાવાદ, સન્ ૧૯૩૨.

બતાવતાં વૃત્તિકાર કહે છે : તત્રાન્તો-ભવાન્તઃ કૃતો-વિહિતો યૈસ્તેઽન્તકૃતાસ્તદ્વ્રક્ષવ્યતાપ્રતિબદ્ધા દશાઃ—દશાધ્યયનરૂપા ગ્રન્થપદ્ધતય ઇતિ અન્તકૃદશાઃ, ઇહ ચાષ્ટૌ વર્ગા ભવન્તિ । તત્ર પ્રથમે વર્ગે દશાધ્યયનાનિ । ‘અંત’નો અર્થ છે ભવાન્ત અને ‘કૃત’નો અર્થ છે વિહિત. જેમણે પોતાના ભવનો અંત કર્યો છે તે અન્તકૃત છે. અન્તકૃતસંબંધી ગ્રન્થવિશેષ જેની પદ્ધતિ દશાધ્યયનરૂપ—દસ અધ્યયનવાળી છે, અન્તકૃદશા કહેવાય છે. જોકે અન્તકૃદશાના પ્રત્યેક વર્ગમાં દસ અધ્યયન નથી તો પણ કેટલાક વર્ગોની દસ અધ્યયનવાળી પદ્ધતિને કારણે આનું નામ અન્તકૃદશા રાખવામાં આવ્યું છે. વૃત્તિના અંતે આચાર્ય લખે છે : યદિહ ન વ્યાખ્યાતં તજ્ઞાતાધર્મકથાવિવરણાદવસેયમ્ — જેનું અહીં વ્યાખ્યાન ન કરવામાં આવ્યું હોય તે જ્ઞાતાધર્મકથાનાં વિવરણથી સમજી લેવું જોઈએ. નિમ્નલિખિત શ્લોક સાથે વૃત્તિ પૂર્ણ થાય છે :

અનન્તરસપર્યયે જિનવરોદિને શાસને,

યકેહ સમયાનુગા ગમનિકા કિલ પ્રોચ્યતે ।

ગમાન્તરમુષૈતિ સા તદપિ સદ્ધિરસ્યાં કૃતા-

વસ્થગમશોધનં નનુ વિધીયતાં સર્વતઃ ॥

અનુત્તરૌપપાતિકદશાવૃત્તિ :

આ વૃત્તિ’ પણ સૂત્રસ્પર્શિક તથા શબ્દાર્થગ્રાહી છે. પ્રારંભમાં વૃત્તિકારે ‘અનુત્તરૌપપાતિકદશા’નો અર્થ બતાવ્યો છે : તત્રાનુત્તરેષુ વિમાનવિશેષેષૂપપાતો જન્મ અનુત્તરોપપાતઃ સ વિદ્યતે યેષાં તેઽનુત્તરૌપપાતિકાસ્તત્રપ્રતિપાદિકા દશાઃ । દશાધ્યયનપ્રતિબદ્ધ-પ્રથમવર્ગયોગાદશાઃ ગ્રન્થવિશેષોઽનુત્તરૌપપાતિકદશાસ્તાસાં ચ સમ્બન્ધસૂત્રમ્ । અનુત્તરવિમાનમાં ઉત્પન્ન થનારને અનુત્તરૌપપાતિક કહેવામાં આવે છે. જે ગ્રંથમાં અનુત્તરૌપપાતિકોનું વર્ણન છે તેનું નામ પણ અનુત્તરૌપપાતિક છે. તેના પ્રથમ વર્ગમાં દસ અધ્યયન છે આથી તેને અનુત્તરૌપપાતિકદશા કહે છે. અંતમાં વૃત્તિકારે લખ્યું છે :

શબ્દાઃ કેચન નાર્થતોઽત્ર વિદિતાઃ કેચિત્તુ પર્યાયતઃ,

સૂત્રાર્થાનુગતેઃ સમૂહ્ય ભળતો યજ્ઞાતમાગઃપદમ્ ।

વૃત્તાવત્ર તક્ત્ જિનેશ્ચસ્વચોભાષાવિધૌ કોવિદૈઃ,

સંશોધ્યં વિહિતાદરૈર્જિનમતોપેક્ષા યતો ન ક્ષમા ॥

૧. (અ) રાયબહાદુર ધનપતસિંહ, કલકત્તા, સન્ ૧૮૭૫.

(આ) આગમોદય સમિતિ, સૂરત, સન્ ૧૯૨૦.

(ઇ) ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, સન્ ૧૯૩૨.

કેટલાક શબ્દોનું અર્થથી અને કેટલાકનું પર્યાયથી જ્ઞાન ન હોવાથી વૃત્તિમાં ત્રુટીઓ રહેવી સ્વાભાવિક છે. જિનવાણીમાં નિષ્ણાત આદરણીય વિદ્વજ્જનો તે ત્રુટીઓનું સંશોધન કરી લે, કેમકે જિનમતની ઉપેક્ષા કરવી યોગ્ય નથી.

પ્રશ્નવ્યાકરણવૃત્તિ :

અભયદેવસૂરિકૃત પ્રસ્તુત શબ્દાર્થપ્રધાન વૃત્તિ^૧ નું ગ્રંથમાન ૪૬૩૦ શ્લોકપ્રમાણ છે. આને દ્રોણાચાર્યે શુદ્ધ કરી હતી. વૃત્તિના પ્રારંભે વ્યાખ્યેય ગ્રંથની દુરૂહતાનો નિર્દેશ કરતાં આચાર્ય કહે છે :

અજ્ઞા વયં શાસ્ત્રમિદં ગમ્भीરં પ્રાયોઽસ્ય કૂટાનિ ચ પુસ્તકાનિ ।
સૂત્રં વ્યવસ્થાપ્યમતો વિમૃશ્ય, વ્યાખ્યાનકલ્પાદિત એવ નૈવ ॥

પ્રસ્તુત ગ્રન્થનું નામ પ્રશ્નવ્યાકરણ અથવા પ્રશ્નવ્યાકરણદશા છે. પ્રશ્નવ્યાકરણનો અર્થ બતાવતાં વૃત્તિકાર કહે છે કે જેમાં પ્રશ્ન અર્થાત્ અંગુષ્ઠાદિ પ્રશ્નવિદ્યાઓનું વ્યાકરણ અર્થાત્ અભિધાન કરવામાં આવ્યું છે તે પ્રશ્નવ્યાકરણ છે. પ્રશ્નવ્યાકરણદશાનો અર્થ આ છે : જેમાં પ્રશ્ન અર્થાત્ વિદ્યાવિશેષોનું વ્યાકરણ અર્થાત્ પ્રતિપાદન કરનાર દશા અર્થાત્ દસ અધ્યયન છે તે પ્રશ્નવ્યાકરણદશા છે. આ વ્યુત્પત્ત્યર્થ પહેલાં હતો. અત્યારે તો આમાં આસ્રવપંચક અને સંવરપંચકનું પ્રતિપાદન જ ઉપલબ્ધ છે. પ્રશ્ના:—અહ્નુદિપ્રશ્નવિધાસ્તા—વ્યાક્રિયન્તે—અભિધીયન્તેઽસ્મિન્નિતિ પ્રશ્નવ્યાકરણ, ઘ્નિચિત્ 'પ્રશ્નવ્યાકરણદશા' इति दृश्यते, तत्र प्रश्नानां—विद्याविशेषाणां यानि व्याकरणानि तेषां प्रतिपादनपरं दशा—दशाध्ययनप्रतिबद्धाग्रन्थपद्धतय इति प्रश्नव्याकरणदशा । अयं व्युत्पत्त्यर्थोऽस्य पूर्वकालेऽभूत् । इदानीं त्वास्रवपञ्चकसंवरपञ्चकव्याकृतिरेवोपलभ्यते ।^૨

આગળ આચાર્યે બતાવ્યું છે કે મહાજ્ઞાની પૂર્વાચાર્યોએ આ યુગના પુરુષોના સ્વભાવને નજરમાં રાખીને જ તે વિદ્યાઓના બદલે પંચાસ્રવ અને પંચસંવરનું વર્ણન કર્યું હોવાનું જણાય છે. પ્રશ્નવ્યાકરણ-સુખબોધિકાવૃત્તિકાર જ્ઞાનવિમલસૂરિએ પણ આ તથ્યનું સમર્થન કર્યું છે.^૩

૧. (અ) રાયબહાદુર ધનપતસિંહ, કલકત્તા, સન્ ૧૮૭૬.
(આ) આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ, સન્ ૧૯૧૯.
૨. પૃ. ૧.
૩. જુઓ — પ્રશ્નવ્યાકરણ — સુખબોધિકાવૃત્તિ, પૃ. ૨ (૨).

વિપાકવૃત્તિ :

વૃત્તિના^૧ પ્રારંભમાં આચાર્યે વર્ધમાનને નમસ્કાર કર્યા છે તથા વિપાક સૂત્રની વૃત્તિ લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે :

નત્વા શ્રીવર્ધમાનાય વર્ધમાનશ્રુતાઘ્વને ।

વિપાકશ્રુતશાસ્ત્રસ્ય વૃત્તિકેયં વિધાસ્યતે ॥

તદનન્તર પોતાની વૃત્તિઓની શૈલીનું અનુસરણ કરતાં 'વિપાકશ્રુત'નો શબ્દાર્થ બતાવ્યો છે : અથ 'વિપાકશ્રુતમ્' इति कः शब्दार्थः ? उच्यते - विपाकः पुण्यपापरूपकर्मफलं तत्प्रतिपादनपरं श्रुतमागमो विपाकश्रुतम् । इदं च द्वादशांगस्य प्रवचनपुरुषस्यैकादशमंगम् । विपाकનો અર્થ છે પુણ્ય-પાપરૂપ કર્મફલ. તેનું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુત અર્થાત્ આગમ વિપાકશ્રુત કહેવાય છે. આ શ્રુત દ્વાદશાંગરૂપ પ્રવચનપુરુષનું અગિયારમું અંગ છે.

પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધના પ્રથમ અધ્યયનનું પંચમ સૂત્ર 'સે જં ઘંતે ! પુરિસે પુલ્લભવે કે આસિ.....તત્થ જં વિજયવદ્ધમાણે છેદે એકાઈ નામ રઢુકૂડે ગેલ્થા....'ની વ્યાખ્યામાં વૃત્તિકારે રઢુકૂડ-રઢુકૂડ-રાષ્ટ્રકૂટનો અર્થ આ રીતે કર્યો છે : 'રઢુકૂડે' ત્તિ રાષ્ટ્રકૂટે મળ્ડલોપજીવી રજનિયોગિકઃ ।^૨ આ જ રીતે આચાર્યે અન્ય પારિભાષિક પદોનો પણ સંક્ષિપ્ત તથા સંતુલિત અર્થ કર્યો છે. અંતે અન્ય વૃત્તિઓની જેમ આમાં પણ વૃત્તિકારે વિદ્વાનોને વૃત્તિગત ત્રુટીઓ સુધારી લેવાની પ્રાર્થના કરી છે :^૩

इहानुयोगे यदयुक्तमुक्तं तद् धीधना द्राक् परिशोधयन्तु ।

नोपेक्षणं युक्तिमदत्र येन जिनागमे भक्तिपरायणानाम् ॥

૧. (અ) રાયબહાદુર ધનપતસિંહ, કલકત્તા, સન્ ૧૮૭૬.
(આ) આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ, સન્ ૧૯૨૦.
(ઇ) મુક્તિકમલ જૈન મોહનમાલા, વડોદરા, સન્ ૧૯૨૦ (પ્રથમ આવૃત્તિ), વિ.સં. ૧૯૯૨ (દ્વિતીય આવૃત્તિ).
(ઈ) ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ, સન્ ૧૯૩૫ (મૂળ, મૂળનો અંગ્રેજી અનુવાદ, ટિપ્પણ વગેરે સહિત).
૨. વડોદરા-સંસ્કરણ (દ્વિતીય) પૃ. ૧૦ (૧).
૩. પૃ. ૯૯ (૧).

ઔપપાતિકવૃત્તિ :

આ વૃત્તિ પણ શબ્દાર્થ-પ્રધાન છે. પ્રારંભમાં વૃત્તિકારે વર્ધમાનને નમસ્કાર કરીને ઔપપાતિક શાસ્ત્રની વ્યાખ્યા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે :

શ્રીવર્ધમાનમાનમ્ય, પ્રાયોઽન્યગ્રંથવીક્ષિતા ।

ઔપપાતિકશાસ્ત્રસ્ય, વ્યાખ્યા કાચિદ્વિધીયતે ॥

ત્યાર પછી 'ઔપપાતિક'નો શબ્દાર્થ કર્યો છે : અઠૌપપાતિકમિતિ કઃ શબ્દાર્થઃ? ઉચ્યતે - ઉપપતનમુપપાતો -દેવનારકજન્મ સિદ્ધિગમનં ચ, અતસ્તર્માધિકૃત્ય કૃતમધ્યયનમૌપપાતિકમ્ । દેવો અને નારકોના જન્મ અને સિદ્ધિગમનને ઉપપાત કહે છે. ઉપપાતસંબંધી વર્ણનને કારણે તત્સમ્બદ્ધ ગ્રન્થનું નામ ઔપપાતિક છે. આ ગ્રંથ કોનું ઉપાંગ છે તેનો ઉત્તર આપતાં વૃત્તિકાર કહે છે : इदं चोपाङ्गं वल्लति, आचारांगस्य हि प्रथममध्ययनं शस्त्रपरिज्ञा, तस्याद्योदेशके सूत्रमिदम् 'एवमेगेसि नो नायं भवइ - अत्थि वा मे आया उववाइए, नत्थि वा मे आया उववाइए, के वा अहं आसी ? के वा इह (अहं) च्चुए (इओ चुओ) पेच्चा इह भविस्सामि' इत्यादि, इह च सूत्रे यदौपपાતિકત્વમાત્મનો નિર્દિષ્ટં તદિહ પ્રપંચયત इत्यर्थतोऽङ्गस्य समीपभावेनेदमुपांगम् । આ ગ્રન્થ આચારાંગનું ઉપાંગ છે. આચારાંગનાં પ્રથમ અધ્યયન શસ્ત્રપરિજ્ઞાના આદ્ય ઉદ્દેશકના 'एवमेगेसि नो नायं भवइ-अत्थि वा मे आया उववाइए.....'સૂત્રમાં આત્માનું ઔપપાતિકત્વ નિર્દિષ્ટ છે તેનું વિશેષ વર્ણન કરવાને કારણે ઔપપાતિકસૂત્રને આચારાંગનું ઉપાંગ કહેવામાં આવે છે.

પ્રથમ સૂત્ર 'तेणं कालेण.....'નું વ્યાખ્યાન કરતાં ટીકાકારે સૂત્રોના અનેક પાઠભેદ હોવાનો સ્વીકાર કર્યો છે : इह च बहवो वाचनाभेदा दृश्यन्ते..... । આગળ આચાર્યે સૂત્રાન્તર્ગત નટ, નર્તક, જલ્લ, મલ્લ, મૌષ્ટિક, વિડમ્બક, કથક, પ્લવક, લાસક, આખ્યાયક, લંખ, મંખ, તૂણઈલ્લ, તુમ્બવીણિક, તાલાચર, આરામ, ઉદ્યાન, અવટ, તડાગ, દીર્ઘિક, વપ્પિણિ, અટ્ટાલક, ચરિક, દ્વાર, ગોપુર, તોરણ, પરિધ, ઈન્દ્રકીલ, શિલ્પી, શ્રુંગાટક, ત્રિક, ચતુષ્ક, ચત્વર, પણિત, આપણ, ચતુર્મુખ, મહાપથ, પંચ, શિબિકા, સ્યન્દમાનિક, યાન, યુગ્ય, યાગ, ભાગ, દાય, કન્દ, સ્કન્ધ, ત્વક્, શાલા (શાખા), પ્રવાલ, વિષ્કમ્બ, આયામ, ઉત્સેધ, અન્જનક, હલધરકોસેજજ, કજજલાંગી, શ્રુંગભેદ, રિષક, અશનક, સનબંધન, મરકત, મસાર,

૧. (અ) રાયબહાદુર ધનપતસિંહ, કલકત્તા, સન્ ૧૮૮૦.

(આ) આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ, સન્ ૧૯૧૬.

ઈલામૂગ, વ્યાલક, આજિનક, રૂત, બૂર, તૂલ, ગણનાયક, દંડનાયક, રાજા, ઈશ્વર (યુવરાજ), તલવર, માંડબિક, કૌટુંબિક, મન્ત્રી, મહામન્ત્રી, ગણક, દૌવારિક, અમાત્ય, ચેટ, પીઠમદ, નાગર, નૈગમ, શ્રેષ્ઠી, સેનાપતિ, સાર્થવાહ, દૂત, સંધિપાલ વગેરે અનેક મહત્વપૂર્ણ સાંસ્કૃતિક, સામાજિક, પ્રશાસનવિષયક તથા શાસ્ત્રીય શબ્દોનો અર્થ સ્પષ્ટ કર્યો છે. અહીં-તહીં પાઠાંતરો તથા મતાંતરોનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે. અંતે વૃત્તિકારે પોતાનાં નામની સાથે સાથે જ પોતાનાં કુળ અને ગુરુનું નામ આપ્યું છે અને બતાવ્યું છે કે પ્રસ્તુત વૃત્તિનું સંશોધન દ્રોણાચાર્યે અહિલપાટક નગરમાં કર્યું :^૧

ચન્દ્રકુલવિપુલભૂતલયુગપ્રવરવર્ધમાનકલ્પતરોઃ ।

કુસુમોપમસ્ય સૂરેઃ ગુણસૌરભભરિતભવનસ્ય ॥ ૧ ॥

નિસ્સમ્બન્ધવિહારસ્ય સર્વદા શ્રીજિનેશ્વરાહ્લસ્ય ।

શિષ્યેણાભયદેવાઘ્ચસૂરિણેયં કૃત વૃત્તિઃ ॥ ૨ ॥

અણહિલપાટકનગરે શ્રીમદ્દ્રોણાઘ્ચસૂરિમુખ્યેન ।

પઠિહતગુણેન ગુણવત્પ્રિયેણ સંજોધિતા ચેયમ્ ॥ ૩ ॥

વૃત્તિનું અન્થમાન ૩૧૨૫ શ્લોક-પ્રમાણ છે.

૧. આગમોદય-સંસ્કરણ, પૃ. ૧૧૯.

દશમ પ્રકરણ

મલયગિરિવિહિત વૃત્તિઓ

આચાર્ય મલયગિરિની પ્રસિદ્ધિ ટીકાકાર રૂપે જ છે, નહિ કે ગ્રન્થકાર રૂપે. તેમણે જૈન આગમ-ગ્રન્થો પર અતિ મહત્વપૂર્ણ ટીકાઓ લખી છે. આ ટીકાઓ વિષયની વિશદતા, ભાષાની પ્રાસાદિકતા, શૈલીની પ્રૌઢતા તથા નિરૂપણની સ્પષ્ટતા વગેરે બધી દૃષ્ટિએ સુસજ્જ છે. મલયગિરિસૂરિનો સ્વલ્પ પરિચય આ મુજબ છે :^૧

આચાર્ય મલયગિરિએ પોતાના ગ્રંથોના અંતની પ્રશસ્તિમાં 'ચદવાપિ મલયગિરિણા, સિદ્ધિં તેનાશ્નુતાં લોકઃ' આ રીતે સામાન્ય નામોલ્લેખ સિવાય પોતાના વિષયમાં કંઈ પણ નથી લખ્યું. આ જ રીતે અન્ય આચાર્યોએ પણ તેમના વિષયમાં પ્રાયઃ મૌન જ ધારણ કર્યું છે. માત્ર પંદરમી શતાબ્દીના એક ગ્રન્થકાર જિનમંડનગણિએ પોતાના કુમારપાલપ્રબન્ધમાં આચાર્ય હેમચન્દ્રની વિદ્યાસાધનાના પ્રસંગનું વર્ણન કરતી વખતે આચાર્ય મલયગિરિ સંબંધિત કેટલીક વાતોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વર્ણન આ મુજબ છે :

હેમચન્દ્રે ગુરુની આજ્ઞા લઈને અન્ય ગચ્છીય દેવેન્દ્રસૂરિ અને મલયગિરિની સાથે કલાઓમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરવા માટે ગૌડદેશ તરફ વિહાર કર્યો. માર્ગમાં ખિલ્લૂર ગ્રામમાં એક સાધુ બિમાર હતો. તેની ત્રણેએ સારી રીતે સેવા કરી. તે સાધુ રૈવતક તીર્થ (ગિરનાર)ની યાત્રા માટે બહુ આતુર હતો. તેની અંતિમ સમયની ઈચ્છા પૂરી કરવા માટે ગામના લોકોને સમજાવીને ડોળીનો પ્રબંધ કરી તે લોકો સૂઈ ગયા. સવારે ઊઠીને જુએ છે તો ત્રણે જણા રૈવતકમાં બેઠેલા છે. આ સમયે શાસનદેવીએ આવીને તેમને કહ્યું કે તમારું ઈચ્છિત કાર્ય અહીં જ સમ્પન્ન થઈ જશે. હવે તમારે ગૌડદેશમાં જવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી. આમ કહીને અનેક મંત્ર, ઔષધિ વગેરે આપીને દેવી પોતાના સ્થાને ચાલી ગઈ.

એક વખત ગુરુએ તેમને સિદ્ધચક્ર મંત્ર આપ્યો.ત્રણેએ અંબિકાદેવીની સહાયતાથી ભગવાન નેમિનાથ (રૈવતકદેવ)ની સામે બેસીને સિદ્ધચક્ર મંત્રની

૧. આનો આધાર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી દ્વારા સંપાદિત પંચમ તથા ચઠ્ઠ કર્મગ્રંથ (આત્માનન્દ જૈન ગ્રંથમાલા, ૮૬)ની પ્રસ્તાવના છે.

આરાધના કરી. મંત્રના અધિકૃતા વિમલેશ્વરદેવે પ્રસન્ન થઈને ત્રણેને કહ્યું કે તમે પોતાને ઈચ્છિત વરદાન માગો. તે સમયે હેમચન્દ્રે રાજાને પ્રતિબોધ આપવાનો, દેવેન્દ્રસૂરિએ એક રાતમાં કાંતી નગરીથી સેરીસક ગ્રામમાં મંદિર લાવવાનો અને મલયગિરિસૂરિએ જૈન સિદ્ધાન્તોની વૃત્તિઓ - ટીકાઓ રચવાનું વરદાન માગ્યું. ત્રણેને પોતપોતાની ઈચ્છાનુસાર વરદાન આપીને દેવ પોતાના સ્થાન પર ચાલ્યા ગયા.

ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખથી એમ ફલિત થાય છે કે (૧) મલયગિરિસૂરિ આચાર્ય હેમચન્દ્ર સાથે વિદ્યાસાધના માટે ગયા હતા, (૨) તેમણે જૈન આગમગ્રંથોની ટીકાઓ લખવાનું વરદાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને (૩) તેઓ 'સૂરિ' પદ અર્થાત્ 'આચાર્ય' પદથી વિભૂષિત હતા. મલયગિરિ માટે આચાર્યપદસૂચક એક વધુ પ્રમાણ ઉપલબ્ધ છે જે આનાથી પણ અધિક પ્રબળ છે. આ પ્રમાણ મલયગિરિવિરચિત શબ્દાનુશાસનમાં છે જે આ મુજબ છે : एवं कृत मङ्गलरक्षाविधानः परिपूर्णमल्पग्रन्थं लघूपाय आचार्यो मलयगिरिः शब्दानुशासनमारभते । આમાં મલયગિરિએ પોતાના માટે સ્પષ્ટરૂપે આચાર્યપદનો પ્રયોગ કર્યો છે. આ જ રીતે આચાર્ય મલયગિરિ અને આચાર્ય હેમચન્દ્રના સંબંધ પર પ્રકાશ પાડનાર એક પ્રમાણ મલયગિરિ વિરચિત આવશ્યકવૃત્તિમાં છે જેનાથી એમ પ્રકટ થાય છે કે આચાર્ય મલયગિરિ આચાર્ય હેમચન્દ્રને અતિ સમ્માનપૂર્ણ દ્રષ્ટિએ જોતા હતા. આચાર્ય મલયગિરિ લખે છે : तथा चाहुः स्तुतिषु गुरवः—

अन्योन्यपक्षप्रतिपक्षभावाद, यथा परे मत्सरिणः प्रवादाः ।

नयानशेषानविशेषमिच्छन्, न पक्षपाती समयस्तथा ते ॥

આ કારિકા આચાર્ય હેમચન્દ્રકૃત અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિશિકાની છે જેને આચાર્ય મલયગિરિએ પોતાની આવશ્યકવૃત્તિમાં ઉદ્ધૃત કરી છે. ઉદ્ધૃત કરતાં પહેલાં આચાર્ય હેમચન્દ્ર માટે 'ગુરવઃ' પદનો પ્રયોગ કર્યો છે. આ અતિ સમ્માનપૂર્ણ પ્રયોગથી એમ સ્પષ્ટ છે કે આચાર્ય હેમચન્દ્રના પાંડિત્યનો પ્રભાવ મલયગિરિસૂરિ પર ખૂબ ઊંડો હતો. એટલું જ નહિ, આચાર્ય હેમચન્દ્ર મલયગિરિસૂરિની અપેક્ષાએ પ્રતાવસ્થામાં પણ મોટા જ હતા, વયમાં કદાચ મોટા ન પણ હોય. અન્યથા આચાર્ય હેમચન્દ્ર માટે 'ગુરવઃ' શબ્દનો પ્રયોગ કરવો મલયગિરિસૂરિ માટે એટલું સંરળ ન હોત. જૈન આગમો પર ટીકાઓ લખવાની આચાર્ય મલયગિરિની ઈચ્છા તો તેમની ઉપલબ્ધ ટીકાઓમાં પ્રતિબિંબિત છે જ.

મલયગિરિએ કેટલા ગ્રંથ લખ્યા, તેનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ તો ક્યાંય ઉપલબ્ધ નથી થતો. તેમના જેટલા ગ્રંથ આ સમયે ઉપલબ્ધ છે તથા જે ગ્રંથોનાં નામોનો ઉલ્લેખ

તો તેમની કૃતિઓમાં છે પરંતુ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ નથી તે બધાની સૂચિ નીચે આપવામાં આવે છે.

ઉપલબ્ધ ગ્રંથ

નામ	શ્લોકપ્રમાણ
૧. ભગવતીસૂત્ર—દ્વિતીયશતકવૃત્તિ	૩૭૫૦
૨. રાજપ્રશ્નીયોપાંગટીકા	૩૭૦૦
૩. જીવાભિગમોપાંગટીકા	૧૬૦૦૦
૪. પ્રજ્ઞાપનોપાંગટીકા	૧૬૦૦૦
૫. ચન્દ્રપ્રજ્ઞપ્ત્યુપાંગટીકા	૮૫૦૦
૬. સૂર્યપ્રજ્ઞપ્ત્યુપાંગટીકા	૮૫૦૦
૭. નન્દીસૂત્રટીકા	૭૭૩૨
૮. વ્યવહારસૂત્રવૃત્તિ	૩૪૦૦૦
૯. બૃહત્કલ્પપીઠિકાવૃત્તિ (અપૂર્ણ)	૪૬૦૦
૧૦. આવશ્યકવૃત્તિ (અપૂર્ણ)	૧૮૦૦૦
૧૧. પિંડનિર્યુક્તિટીકા	૬૭૦૦
૧૨. જ્યોતિષ્કરંડકટીકા	૫૦૦૦
૧૩. ધર્મસંગ્રહણીવૃત્તિ	૧૦૦૦૦
૧૪. કર્મપ્રકૃતિવૃત્તિ	૮૦૦૦
૧૫. પંચસંગ્રહવૃત્તિ	૧૮૮૫૦
૧૬. ૫૩શીતિવૃત્તિ	૨૦૦૦
૧૭. સમ્પત્તિકાવૃત્તિ	૩૭૮૦
૧૮. બૃહત્સંગ્રહણીવૃત્તિ	૫૦૦૦
૧૯. બૃહત્ક્ષેત્રસમાસવૃત્તિ	૮૫૦૦
૨૦. મલયગિરિશબ્દાનુશાસન	૫૦૦૦

અનુપલબ્ધ ગ્રંથ

૧. જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞામિટીકા	૨. ઓઘનિર્યુક્તિટીકા
૩. વિશેષાવશ્યકટીકા	૪. તત્વાર્થાધિગમટીકા
૫. ધર્મસારપ્રકરણ ટીકા	૬. દેવેન્દ્રનરકેન્દ્ર પ્રકરણ ટીકા

ઉપર્યુક્ત ગ્રંથોના નામથી સ્પષ્ટ છે કે આચાર્ય મલયગિરિ એક બહુ મોટા ટીકાકાર છે, નહિ કે સ્વતંત્ર ગ્રંથકાર. તેમણે આ ટીકાઓમાં જ પોતાના પાંડિત્યનો ઉપયોગ કર્યો છે. આ જ કારણ છે કે તેમની ટીકાઓની વિદ્વત્સમાજમાં ખૂબ પ્રતિષ્ઠા છે. તેઓ પોતાની ટીકાઓમાં સર્વપ્રથમ મૂલ સૂત્ર, ગાથા અથવા શ્લોકના શબ્દાર્થની

વ્યાખ્યા કરે છે અને તે અર્થનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરી દે છે. તદનન્તર વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ અથવા વિસ્તૃત વિવેચનની આવશ્યકતા પ્રતીત થતાં 'અયં ભાવઃ, કિમુક્તં ભવતિ, અયમાશયઃ, इदमत्र हृदयम्' વગેરે પદો સાથે સંપૂર્ણ અભીષ્ટાર્થ સ્પષ્ટ કરી દે છે. વિષય સાથે સમ્બદ્ધ અન્ય પ્રાસંગિક વિષયોની ચર્ચા કરવી તથા તદ્વિષયક પ્રાચીન પ્રમાણોનો ઉલ્લેખ કરવો પણ આચાર્ય મલયગિરિની એક બહુ મોટી વિશેષતા છે. આગળ મલયગિરિકૃત પ્રકાશિત ટીકાઓનો પરિચય આપવામાં આવે છે.

નંદીવૃત્તિ :

આચાર્ય મલયગિરિકૃત પ્રસ્તુત વૃત્તિ દાર્શનિક વાદ-વિવાદથી પરિપૂર્ણ છે. એ જ કારણ છે કે એનો વિસ્તાર પણ વધારે છે. તેમાં અહીં-તહીં ઉદાહરણ રૂપે સંસ્કૃત કથાનકો પણ આપવામાં આવ્યાં છે. પ્રાકૃત તથા સંસ્કૃત ઉદ્દરણોનો પણ અભાવ નથી જ. પ્રારંભમાં આચાર્યે વર્ધમાન જિનેશ્વર તથા જિન-પ્રવચનનું સાદર સ્મરણ કર્યું છે :

जयति भुवनैकभानुः सर्वत्राविहतकेवलालोकः ।

नित्योदितः स्थिरस्तापवर्जितो वर्धमानजिनः ॥ १ ॥

जयति जगदेकमंगलमपहतनिःशेषदुरितघनतिमिरम् ।

रविबिम्बमिव यथास्थितवस्तुविकाशं जिनेशवचः ॥ २ ॥

વૃત્તિકારે નન્દીનો શબ્દાર્થ આ મુજબ બતાવ્યો છે : અથ નન્દિરિતિ કઃ શબ્દાર્થઃ? ઉચ્યતે—'ટુનદુ' સમૃદ્ધાવિત્યસ્ય 'ધાતોરુદિતો નમ્' इति नमि विहिते नन्दनं नन्दिः प्रमोदो हर्ष इत्यर्थः, नन्दिहेतुत्वात् ज्ञानपंचकाभिधायकमध्ययनमपि नन्दिः, नन्दन्ति प्राणिनोऽनेनास्मिन् वेति वा नन्दिः इदमेव प्रस्तुतमध्ययनम् ।..... અપરે તુ નન્દીતિ પઠન્તિ, તે ચ 'इक् कृष्यादिभ्यः' इति सूत्रादिकप्रत्ययं समानीय स्त्रीत्वेऽपि वर्तयन्ति ततश्च 'इतोऽक्त्यर्थात्' इति डीप्रत्ययः । 'टुनदु' धातुથી 'समृद्धि' અર્થમાં 'ધાતોરુદિતો નમ્' સૂત્રથી 'નમ્' કરવાથી 'નન્દિ' બને છે જેનો અર્થ છે પ્રમોદ, હર્ષ વગેરે. નન્દિ-પ્રમોદ-હર્ષનું કારણ હોવાથી જ્ઞાનપંચકનું કથન કરનાર અધ્યયન પણ 'નન્દિ' કહેવાય છે. અથવા જેના દ્વારા અથવા જેમાં પ્રાણીઓ પ્રસન્ન રહે છે તે 'નન્દિ' છે. આ જ પ્રસ્તુત અધ્યયન — ગ્રંથ છે. કેટલાક લોકો આને 'નન્દી' કહે છે. તેમના મતે

૧. (અ) રાયબહાદુર યનપતસિંહ, બનારસ, વિ.સં. ૧૯૩૩.

(આ) આગમોદય સમિતિ, ગ્રં. ૧૬, સન્ ૧૯૨૪.

૨. આગમોદય-સંસ્કરણ, પૃ. ૧.

‘इक् कृष्यादिभ्यः’ सूत्रથી ‘इक्’ પ્રત્યય કરીને સ્ત્રીલિંગમાં ‘इतोऽक्त्यर्थात्’ सूत्रથી ‘डि’ પ્રત્યય કરવાથી ‘नन्दी’ બને છે.

‘नन्दी’નું નિક્ષેપ-પદ્ધતિએ વિવેચન કર્યા પછી ટીકાકારે ‘जयइ जगजीवजोणी.....’ વગેરે સ્તુતિપરક સૂત્ર-ગાથાઓનું સુવિસ્તૃત વ્યાખ્યાન કર્યું છે. આમાં જીવસત્તાસિદ્ધિ, શાબ્દપ્રામાણ્ય, વચનપૌરુષેયત્વખંડન, વીતરાગસ્વરૂપવિચાર, સર્વજ્ઞસિદ્ધિ, નૈરાત્મ્યનિરાકરણ, સંતાનવાદખંડન, વાસ્યવાસકભાવખંડન, અન્વયિજ્ઞાનસિદ્ધિ, સાંખ્યમુક્તિનિરાસ, ધર્મધર્મિભેદાભેદસિદ્ધિ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.^૧ વૃત્તિનો આ ભાગ દાર્શનિક ચર્ચાઓથી પરિપૂર્ણ હોવાને કારણે બૌદ્ધિક આહ્વાદ ઉત્પન્ન કરનાર છે. આગળની વૃત્તિમાં જ્ઞાનપંચકસિદ્ધિ, મત્યાદિકમસ્થાપના, પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષસ્વરૂપવિચાર, મત્યાદિસ્વરૂપનિશ્ચય અનંતરસિદ્ધકેવલ, પરમ્પરસિદ્ધકેવલ, સ્ત્રીમુક્તિસિદ્ધિ, યુગપદ્-ઉપયોગનિરાસ, જ્ઞાન-દર્શન-અભેદનિરાસ, સદષ્ટાન્તબુદ્ધિભેદનિરૂપણ, અંગપ્રવિષ્ટ-અંગબાહ્ય શ્રુતસ્વરૂપપ્રરૂપણ વગેરે સંબંધી પ્રચુર સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે. અંતે આચાર્યે ચૂર્ણિકારને નમસ્કાર કરતાં ટીકાકાર હરિભદ્રને પણ સાદર નમસ્કાર કર્યા છે તથા વૃત્તિથી ઉપાર્જિત પુણ્યને લોકકલ્યાણ માટે સમર્પિત કરતાં અર્હત્ વગેરેનું મંગલ-સ્મરણ કર્યું છે.^૨

नन्दाध्ययनं पूर्वं प्रकाशितं येन विषमभावाद्यर्थम् ।
 तस्मै श्रीचूर्णिकृते नमोऽस्तु विदुषे परोपकृते ॥ १ ॥
 मध्ये समस्तभूपीठं, यशो यस्याभिवर्द्धते ।
 तस्मै श्रीहरिभद्राय, नमस्त्रोकाविधायने ॥ २ ॥
 वृत्तिर्वा चूर्णिर्वा मयाऽपि न मन्दमेघसां योग्या ।
 अभवदिह तेन तेषामुपकृतये यत्र एष कृतः ॥ ३ ॥
 बह्वर्थमल्पशब्दं नन्दाध्ययनं विवृण्वता कुशलम् ।
 यदवापि मलयगिरिणा सिद्धिं तेनाश्नुतां लोकः ॥ ४ ॥
 अर्हन्तो मङ्गलं मे स्युः, सिद्धाश्च मम मङ्गलम् ।
 साधवो मंगलम् सम्यग्, जैनो धर्मश्च मंगलम् ॥ ५ ॥

પ્રસ્તુત વૃત્તિનું ગ્રંથમાન ૭૭૩૨ શ્લોકપ્રમાણ છે.

પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિ :

વૃત્તિના પ્રારંભે આચાર્યે મંગલસૂચક ચાર શ્લોકો આપ્યા છે. પ્રથમ શ્લોકમાં

૧. પૃ. ૨-૪૨. ૨. પૃ. ૨૫૦.
૩. (અ) રાયબહાદુર ધનપતસિંહ, બનારસ, સન્ ૧૮૮૪.
 (આ) આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ, સન્ ૧૯૧૮-૯.

મહાવીરની જય બોલાવવામાં આવી છે, દ્વિતીયમાં જિન-પ્રવચનને નમસ્કાર કરવામાં આવ્યા છે, તૃતીયમાં ગુરુને પ્રણામ કરવામાં આવ્યા છે, ચતુર્થમાં પ્રજ્ઞાપના સૂત્રની ટીકા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરવામાં આવી છે :

જયતિ નમદમરમુકુટપ્રતિબિમ્બચ્છદમવિહિતબહુસ્ત્યઃ ।
 ઉદ્ધર્તુમિવ સમસ્તં વિશ્વં ભવપદ્મનો વીરઃ ॥ ૧ ॥
 જિનવચ્ચનામૃતજલધિ વન્દે યદ્બિન્દુમાત્રમાદાય ।
 અભવન્નૂનં સત્ત્વા જન્મ-જગ-વ્યાધિપરિહીણાઃ ॥ ૨ ॥
 પ્રણમત ગુસ્મદપદ્મજમધરીકૃતકામધેનુકલ્પલતમ્ ।
 યદુપાસ્તિવશાન્નિસ્મમશ્નુવતે બ્રહ્મ તનુભાજઃ ॥ ૩ ॥
 જહમતિરપિ ગુસ્ત્વરણોપાસ્તિસમુદ્ભૂતવિપુલમતિવિભવઃ ।
 સમયાનુસારતોઽહં વિદધે પ્રજ્ઞાપનાવિવૃતિમ્ ॥ ૪ ॥

‘પ્રજ્ઞાપના’નો શબ્દાર્થ કરતાં વૃત્તિકાર કહે છે : પ્રકર્ષેણ જ્ઞાપ્યન્તે અનયેતિ પ્રજ્ઞાપના અર્થાત્ જેના દ્વારા જીવાજીવાદિ પદાર્થોનું જ્ઞાન કરવામાં આવે તે પ્રજ્ઞાપના છે. આ પ્રજ્ઞાપના સૂત્ર સમવાય નામક ચતુર્થ અંગનું ઉપાંગ છે કેમકે તે સમવાયાંગમાં નિરૂપિત અર્થનું પ્રતિપાદન કરે છે. જો કોઈ એમ કહે કે સમવાયાંગનિરૂપિત અર્થનું આમાં પ્રતિપાદન કરવું નિરર્થક છે તો યોગ્ય નથી. આમાં સમવાયાંગપ્રતિપાદિત અર્થનું વિસ્તારપૂર્વક પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે. આનાથી મંદમતિ શિષ્યનો વિશેષ ઉપકાર થાય છે. આથી આની રચના સાર્થક છે. ત્યાર પછી મંગલની સાર્થકતા વગેરે પર પ્રકાશ પાડતાં આચાર્ય સૂત્રના પદોનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. વ્યાખ્યાન આવશ્યકતાનુસાર ક્યાંક સંક્ષિપ્ત છે તો ક્યાંક વિસ્તૃત. અંતે વૃત્તિકારે જિનવચનને નમસ્કાર કરતાં પોતાના પૂર્વવર્તી ટીકાકાર આચાર્ય હરિભદ્રને એમ કહીને નમસ્કાર કર્યા છે કે ટીકાકાર હરિભદ્રસૂરિનો જય થાઓ જેમણે પ્રજ્ઞાપના સૂત્રનાં વિષમ પદોનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે અને જેમનાં વિવરણથી હું પણ એક નાનો સરખો ટીકાકાર બન્યો છું. તદનંતર પ્રજ્ઞાપનાવૃત્તિથી પ્રાપ્ત પુણ્યને જિનવાણીના સદ્બોધ માટે પ્રદાન કરતાં વૃત્તિકાર કહે છે કે પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રની ટીકા લખીને મલયગિરિએ જે નિર્દોષ પુણ્યોપાર્જન કર્યું છે તેનાથી સંસારના સમસ્ત પ્રાણીઓ જિનવચનનો સદ્બોધ પ્રાપ્ત કરો. પ્રસ્તુત વૃત્તિનું ગ્રંથમાન ૧૬૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે.

(ઈ) માત્ર ગુજરાતી અનુવાદ - અનુ. પં. ભગવાનદાસ હર્ષચન્દ્ર, જૈન સોસાયટી, અમદાવાદ, વિ.સં. ૧૯૯૧.

સૂર્યપ્રજ્ઞાપિવિવરણ :

વિવરણ^૧ ના પ્રારંભે મંગલ કરતાં આચાર્યે એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે ભદ્રબાહુસૂરિકૃત નિર્યુક્તિનો નાશ થઈ જવાને લીધે હું માત્ર મૂલ સૂત્રનું જ વ્યાખ્યાન કરીશ. પ્રારંભના પાંચ શ્લોકો આ છે :

યથાસ્થિતં જગત્સર્વમીક્ષતે યઃ પ્રતિક્ષણમ્ ।
 શ્રીવીરાય નમસ્તસ્યૈ ભાસ્વને પરમાત્મને ॥ ૧ ॥
 શ્રુતકેવલિનઃ સર્વે વિજયન્તાં તમચ્છિદઃ ।
 યેષાં પુરો વિભાન્તિસ્મ યદ્યોતા ઇવ તીર્થિકાઃ ॥ ૨ ॥
 જયતિ જિનવચનમનુપમમજ્ઞાનતમઃસમૂહરવિભિમ્બમ્ ।
 શિવસુખફલકલ્પતરું પ્રમાણનયભંગગમબહુલમ્ ॥ ૩ ॥
 સૂર્યપ્રજ્ઞાસિમહં ગુરુપ્રદેશાનુસારતઃ કિંચિત્ ।
 વિવૃણોમિ યથાશક્તિ સ્પષ્ટં સ્વપરોપકારાય ॥ ૪ ॥
 અસ્યા નિર્યુક્તિરભૂત્ પૂર્વં શ્રીભદ્રબાહુસૂરિકૃતા ।
 કલિદોષાત્ સાઝનેશદ્ વ્યાચક્ષે કેવલં સૂત્રમ્ ॥ ૫ ॥

ત્યાર પછી આચાર્યે પ્રથમ સૂત્રનું ઉત્થાન કરતાં સૂત્ર-સ્પર્શિક વ્યાખ્યાન શરૂ કર્યું છે. પ્રથમ સૂત્રનાં વ્યાખ્યાનમાં મિથિલા નગરી, મણિભદ્ર ચૈત્ય, જિતશત્રુ રાજા, ધારિણી દેવી અને મહાવીર જિનનું સાહિત્યિક છટાયુક્ત વર્ણન કર્યું છે. દ્વિતીય સૂત્રની વ્યાખ્યામાં ઈન્દ્રભૂતિ ગૌતમનું વર્ણન છે. તૃતીય સૂત્રની વૃત્તિમાં સૂર્યપ્રજ્ઞાપિના મૂળ વિષયનું વીસ પ્રાભૃતોમાં વિવેચન છે. આ પ્રાભૃતો આ મુજબ છે : ૧. સૂર્યમંડળોની સંખ્યા, ૨. સૂર્યનું તિર્યક પરિભ્રમણ, ૩. સૂર્યનાં પ્રકાશ્યક્ષેત્રનું પરિમાણ, ૪. સૂર્યનું પ્રકાશસંસ્થાન, ૫. સૂર્યનો લેશ્યાપ્રતિઘાત, ૬. સૂર્યની ઓજઃસંસ્થિતિ, ૭. સૂર્યલેશ્યાસંસૃષ્ટ પુદ્ગલ, ૮. સૂર્યોદયસંસ્થિતિ, ૯. પૌરુષીચ્છાયાપ્રમાણ, ૧૦. યોગસ્વરૂપ, ૧૧. સંવત્સરોની આદિ, ૧૨. સંવત્સરભેદ, ૧૩. ચન્દ્રમાની વૃદ્ધ્યપવૃદ્ધિ, ૧૪. જયોત્સ્નાપ્રમાણ, ૧૫. ચન્દ્રાદિનો શીઘ્રગતિવિષયક નિર્ણય, ૧૬. જયોત્સ્નાલક્ષણ, ૧૭. ચન્દ્રાદિનું ચ્યવન અને ઉપપાત, ૧૮. ચન્દ્રાદિનું ઉચ્ચત્વમાન, ૧૯. સૂર્યસંખ્યા, ૨૦. ચન્દ્રાદિનો અનુભાવ.^૨ આમાંથી પહેલા પ્રાભૃતમાં આઠ, બીજામાં ત્રણ અને દસમામાં બાવીસ ઉપપ્રાભૃત — પ્રાભૃતપ્રાભૃત છે.^૩ આગળની વૃત્તિમાં આ બધા પ્રાભૃતો તથા પ્રાભૃતપ્રાભૃતોનું વિશદ વર્ણન છે.

૧. આગમોદય સમિતિ, મહેસાણા, સન્ ૧૯૧૯.

૨. પૃ. ૬.

૩. પૃ. ૭-૮.

દસમા પ્રાભૂતના અગિયારમા પ્રાભૂતપ્રાભૂતના વિવરણમાં આચાર્યે લોકશ્રી તથા તેની ટીકાનો ઉલ્લેખ કરતાં તેમાંથી ઉદ્ધરણો આપ્યાં છે : તથા ચોક્કં લોકશ્રિયામ્- 'પુણવસુ રોહિણી ચિત્તા મહ જેટ્ટુગુરાહ કત્તિય વિસાહા । ચંદસ્સ ઉભયજોગી' ત્તિ, અત્ર 'ઉભયજોગી' ત્તિ વ્યાખ્યાનયતા ટીકાકૃતોક્તમ્—'एतानि नक्षत्राणि 'उभययोगीनि' चन्द्रस्योत्तरेण दक्षिणेन च युज्यन्ते, कदाचिद् भेदमप्युपयान्तीति ।' પુનર્વસુ, રોહિણી, ચિત્રા, મઘા, જ્યેષ્ઠા, અનુરાધા, કૃતિકા અને વિશાખા — આ આઠ નક્ષત્ર ઉભયયોગી છે અર્થાત્ ચન્દ્રની ઉત્તર અને દક્ષિણ બંને દિશાઓમાં યોગ પ્રાપ્ત કરનારા છે તથા ક્યારેક-ક્યારેક ભેદને પણ પ્રાપ્ત થાય છે.

દ્વાદશ પ્રાભૂતની વૃત્તિમાં સ્વકૃત શબ્દાનુશાસનનો ઉલ્લેખ છે : चादयो हि पदान्तराभिहितमेवार्थं स्पष्टयति न पुनः स्वातन्त्र्येण कमप्यर्थमभिदधति इति, निर्णीतमेतत् स्वशब्दानुशासने ।^૧ ચ વગેરે પદો પદાંતરના ઈષ્ટ અર્થને જ સ્પષ્ટ કરે છે, સ્વતંત્રરૂપે કોઈ અર્થનું પ્રતિપાદન નથી કરતા.

ઓગણીસમા પ્રાભૂતમાં વૃત્તિકારે જીવાભિગમચૂર્ણિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તથા તેમાંથી અનેક ઉદ્ધરણો આપ્યાં છે. 'તુટિક'નો શબ્દાર્થ કરતાં વૃત્તિકાર કહે છે : उक्तं च जीवाभिगमचूर्णौ — 'तुटिकमन्तःपुरमिति ।'^૨ ચન્દ્રવિમાન સાથે સંબંધિત 'દ્વાષષ્ટિ' શબ્દનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં આચાર્ય કહે છે : एतच्च व्याख्यानं जीवाभिगमचूर्ण्यादिदर्शनतः कृतम्, न पुनः स्वमनीषिकया । तथा चास्या एव गाथाया व्याख्याने जीवाभिगमचूर्णिः— चन्द्रविमानं द्वाषष्टिभागी क्रियते, ततः पञ्चदशभिर्भागो ह्रियते, तत्र चत्वारो भाषा द्वाषष्टिभागानां पञ्चदशभागेन लभ्यन्ते, शेषौ द्वौ भागौ, एतावद् दिने दिने शुक्लपक्षस्य ग्रहणा मुच्यते, इत्यादि ।^૩

આ જ પ્રાભૂતની વ્યાખ્યામાં તત્ત્વાર્થટીકાકાર હરિભદ્રસૂરિનો પણ સોદ્ધરણ ઉલ્લેખ છે : आह च तत्त्वार्थटीकाकारे हरिभद्रसूरिः — 'नात्यन्तशीताश्चन्द्रमसो नाप्यत्यन्तोष्णाः सूर्याः, किन्तु साधारणा द्वयोरपि' त्ति ।^૪

અંતમાં નિમ્ન મંગલ-શ્લોકો સાથે પ્રસ્તુત વિવરણની પરિસમાપ્તિ થાય છે :^૫

૧. પૃ. ૧૩૭ (૨) — ૧૩૮ (૧).

૨. પૃ. ૨૩૩ (૧).

૩. પૃ. ૨૬૬ (૨).

૪. પૃ. ૨૭૮ (૨).

૫. પૃ. ૨૮૦ (૨).

૬. પૃ. ૨૯૭.

વન્દે યથાસ્થિતાશેષપદાર્થપ્રતિભાસકમ્ ।
 નિત્યોદિતં તમોઽસ્પૃશ્યં જૈન સિદ્ધાન્તભાસ્કરમ્ ॥ ૧ ॥
 વિજયન્તાં ગુણગુરવો ગુરવો જિનતીર્થભાસનૈકપરાઃ ।
 યદ્વચનગુણાદહમપિ જાતો લેશોન પટુબુદ્ધિઃ ॥ ૨ ॥
 સૂર્યપ્રજ્ઞસિમિમામતિગમ્भीરં વિવૃણ્વતા કુશલમ્ ।
 યદવાપિ મલયગિરિણા સાધુજનસ્તેન ભવતુ કૃતી ॥ ૩ ॥

જ્યોતિષ્કરણવૃત્તિ :

પ્રસ્તુત વૃત્તિ^૧ જ્યોતિષ્કરણક પ્રકીર્ણક પર છે. પ્રારંભે વૃત્તિકાર આચાર્ય મલયગિરિએ વીરપ્રભુને નમસ્કાર કર્યા છે તથા જ્યોતિષ્કરણકનું વ્યાખ્યાન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે :

સ્પષ્ટં ચરાચરં વિશ્વં, જાનીતે યઃ પ્રતિક્ષણમ્ ।
 તસ્મૈ નમો જિનેશાય, શ્રી વીરાય હિતૈષિણે ॥ ૧ ॥
 સમ્યગ્ગુસ્યદામ્ભોજપર્યુપાસ્તિપ્રસાદતઃ ।
 જ્યોતિષ્કરણકં વ્યક્તં, વિવૃણોમિ યથાઽઽગમમ્ ॥ ૨ ॥

ત્યાર પછી 'સુણ તાવ સૂરપન્નતિવણ્ણણં વિત્થેરણ.....' (ગા. ૧)ની વ્યાખ્યા શરૂ કરી છે. અહીં એ જાણવું આવશ્યક છે કે જ્યોતિષ્કરણકની નવીન ઉપલબ્ધ પ્રાકૃત વૃત્તિ^૨માં મલયગિરિકૃત પ્રસ્તુત વૃત્તિની પ્રથમ ગાથા 'સુણ તાવ સૂરપન્નતિ....'ની પહેલાં છ ગાથાઓ વધારે મળી છે જેમાં જ્યોતિષ્કરણકસૂત્રની રચનાની ભૂમિકારૂપે એમ બતાવવામાં આવ્યું છે કે શિષ્ય ગુરુ સમક્ષ સંક્ષેપમાં કાલજ્ઞાન સાંભળવાની ઈચ્છા પ્રકટ કરે છે અને ગુરુ તેની પ્રાર્થના સ્વીકાર કરતાં જ્યોતિષ્કરણ રૂપે તેને કાલજ્ઞાન સંભળાવે છે : 'ઇચ્છમિ તાવ સોતું કાલણ્ણાણં સમાસેણ', 'સુણ તાવ સૂરપણ્ણતિ.....' વગેરે. આ ગાથાઓ મહત્ત્વપૂર્ણ હોવાથી તથા અન્યત્ર ઉપલબ્ધ ન હોવાથી અહીં ઉદ્ધૃત કરવામાં આવે છે :

કાતૂણ ણમોક્કારં જિણવસ્વસભસ્સ વ્હમ્માણસ્સ ।
 જોતિસકરંડગમિણં લીલાવટ્ઠીવ લોગસ્સ ॥ ૧ ॥
 કાલણ્ણાણાભિગમં સુણહ સમાસેણ પાગડમહત્થં ।
 પાવ્વત્ત-ચંદ-સૂરા જુગમ્મિ જોગં જઘ ડવેતિ ॥ ૨ ॥

૧. ઋષભદેવજી કેશરીમલજી શેતામ્બર સંસ્થા, રતલામ, સન્ ૧૯૨૮.

૨. આ વૃત્તિ મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી પાસે પ્રતિલિપિ રૂપે વિદ્યમાન છે.

કંચિ વાયગવાલભ્યં સુતસાગરપાર્ગં દઢચરિતં ।
 અપ્પસ્સુતો સુવિહિયં વંદિય સિરસા ભળતિ સિસ્સો ॥ ૩ ॥
 સજ્ઙ્ઙાયઙ્ઙાણજોગસ્સ ધીર ! જદિ વો ણ કોપિ ઉવરોઢો ।
 ઇચ્છામિ તાવ સોતું કાલણ્ણાણં સમાસેણં ॥ ૪ ॥
 અહ ભળતિ એવભળિતો ઉવમા-વિણ્ણાણ-ણાણસંપણ્ણો ।
 સો સમણગંઘહસ્થી પઙ્ગિહ્થો અણ્ણવાદીણં ॥ ૫ ॥
 દિવસિય-રતિય-પવિસ્સય-ચાઝ્માસિય તહ ય વાસિયાણં ચ ।
 ણિઅય પઙ્ગિક્કમણાણં સજ્ઙ્ઙાયસ્સા વિ ય તદત્થે ॥ ૬ ॥

આચાર્ય મલયગિરિએ જો કે આ ગાથાઓ ઉદ્ધૃત નથી કરી પરંતુ તેમનો ભાવાર્થ પોતાની ટીકામાં ચોક્કસ આપ્યો છે. 'સુણ તાવ સૂર.....' (ગા. ૧)ની વ્યાખ્યામાં તેઓ સર્વપ્રથમ આ જ ગાથાઓનો ભાવાર્થ પૂર્વાચાર્યોપદર્શિત ઉપોદ્ઘાત રૂપે પ્રસ્તુત કરે છે. તેઓ લખે છે : અયમત્ર પૂર્વાચાર્યોપદર્શિત ઉપોદ્ઘાત:-કોઽપિ શિષ્યોઽત્પશ્રુતઃ કંચિદાચાર્ય પૂર્વગતસૂત્રાર્થધારકં વાલભ્યં શ્રુતસાગરપાર્ગતં શિરસા પ્રળમ્ય વિજ્ઞાપયતિ સ્મ, યથા - ભગવન્ ! ઇચ્છામિ યુષ્માકં શ્રુતનિધીનામન્તે યથાવસ્થિતં કાલવિભાગં જ્ઞાતુમિતિ । તત એવમુક્તે સતિ આચાર્ય આહ - શુણુ વત્સ ! તાવદવહિતો કથયામિ.....' પ્રસ્તુત પ્રકીર્ણક સૂર્યપ્રજ્ઞામિના આધારે રચવામાં આવ્યું છે : સૂર્યપ્રજ્ઞાસેરિદં પ્રકરણમુદ્ધૃતમ્ ।^૧ આ જ રીતે પ્રથમ ગાથાની ભૂમિકારૂપ વ્યાખ્યાન અનંતર આચાર્યે કાલપ્રમાણ વગેરે વિષયો સંબંધિત આગળની ગાથાઓનું વિવેચન શરૂ કર્યું છે.

કાલવિષયક સંખ્યાનું પ્રતિપાદન કરતાં આચાર્યે વાલભી અને માથુરી વાચનાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને બતાવ્યું છે કે સ્કન્દિલાચાર્યના સમયમાં એક વાર દુકાળ પડવાથી સાધુઓનું પઠન-પાઠન બંધ થઈ ગયું. દુકાળના અંતે સુકાળ વખતે એક વાલભીમાં અને એક મથુરામાં આ રીતે બે સંઘ એકત્રિત થયા. બંને જગ્યાએ સૂત્રાર્થનો સંગ્રહ કરવાથી પરસ્પર વાચનાભેદ થઈ ગયો. એવું થવું અસ્વાભાવિક પણ નથી કેમકે વિસ્મૃત સૂત્રાર્થનું સ્મરણ કરી કરીને સંઘટન કરતાં વાચનાભેદ થઈ જ જાય છે. અત્યારે વર્તમાન અનુયોગદ્વારાદિક માથુરી વાચનાનુગત છે જ્યારે જ્યોતિષ્ઠરણક સૂત્રનું નિર્માણ કરનાર આચાર્ય વાલભી છે. આથી પ્રસ્તુત સૂત્રનાં સંખ્યા-સ્થાનપ્રતિપાદન વાલભી વાચનાનુગત હોવાને કારણે અનુયોગદ્વારપ્રતિપાદિત સંખ્યાસ્થાનથી વિસદૃશ છે. વૃત્તિકારના પોતાના શબ્દોમાં આ સ્પષ્ટીકરણ આ

૧. પૃ. ૧-૨.

૨. પૃ. ૨

મુજબ છે :

इह स्कन्दिलाचार्यप्रवृत्तौ दुष्प्रमानुभावतो दुर्भिक्षप्रवृत्त्या साधूनां पठनगुणनादिकं सर्वमप्यनेशात्, ततो दुर्भिक्षातिक्रमे सुभिक्षप्रवृत्तौ द्वयोः सङ्गमेलापकोऽभवत्, तद्यथा— एको वालभ्यामेको मथुरायां, तत्र च सूत्रार्थसङ्घटनेन परस्परं वाचनाभेदो जातः, विस्मृतयोर्हि सूत्रार्थयोः, स्मृत्वा स्मृत्वा सङ्घटने भवत्यवश्यं वाचनाभेदो, न काचिदनुपपत्तिः, तत्रानुयोगद्वारादिकमिदानीं वर्तमानं माधुरवाचनानुगतं, ज्योतिष्करण्डकसूत्रकर्त्ता चाचार्यो वालभ्यः, तत इदं संख्यास्थानप्रतिपादनं वालभ्यवाचनानुगतमिति नास्यानुयोगद्वाराप्रतिपादित-संख्यास्थानैः सह विसदृशत्वमुपलभ्य विचिकित्सितव्यमिति ।^१

કાલવિભાગવિષયક વ્યાખ્યાનના અંતે વૃત્તિકારે આ જ જ્યોતિષ્કરણના ટીકાકાર પાદલિખસૂરિનું એક વાક્ય ઉદ્ધૃત કર્યું છે : તથા ચાસ્યૈવ જ્યોતિષ્કરણકસ્ય ટીકાકાર: પાદલિખસૂરિરહ—‘ए ए उ सुसमसुसमादयो अद्वाविसेसा जुगाइणा सह पवत्तंते, जुगंतेण सह समप्पंति’તિ ।^૨ પાદલિખસૂરિનું આ વાક્ય હાલ ઉપલબ્ધ જ્યોતિષ્કરણની પ્રાકૃત ટીકામાં નથી મળતું. શું આ બંને ટીકાઓ એક જ વ્યક્તિની નથી ? શું ઉપલબ્ધ પ્રાકૃત ટીકાથી જુદી કોઈ અન્ય ટીકા પાદલિખસૂરિએ લખી છે ? જો એવું જ હોય તો ઉપલબ્ધ ટીકા કોની વૃત્તિ છે ? આ પ્રસંગે આ પ્રકારનો પ્રશ્ન ઊભો થવો સ્વાભાવિક છે.

આગળ જતાં મલયગિરિએ ‘પંચેવ જોયણસયા દસુતરા જત્ય મંડલા.....’ (ગા.૦ ૨૦૫)ની વ્યાખ્યામાં જ્યોતિષ્કરણની મૂલટીકાનું એક વાક્ય ઉદ્ધૃત કર્યું છે : એવંરૂપા ચ ક્ષેત્રકાણ્ઠ મૂલટીકાયામપિ ભાવિતા, તથા ચ તદ્ગ્રન્થ:—‘सूरस्स पंचजोयणसया दसाहिया कट्ठा, सच्चेव अट्ठहि एगट्ठिभागेहि ऊणिया चंदकट्ठा हवइ’ इति ।^૩ ૫૨૧૫૨ આ જ પ્રકારનું વાક્ય ઉપલબ્ધ પ્રાકૃત ટીકામાં પણ મળે છે. તે આ મુજબ છે : સૂરસ્સ પંચજોયણસયાણં દસાધિયા કટ્ઠા સચ્ચેવ અટ્ઠહિ એગટ્ઠિ ભાગેહિ ઊણા ચંદકટ્ઠ હવતિ..।^૪ આનાથી એમ ફલિત થાય છે કે ઉપલબ્ધ પ્રાકૃત ટીકા આચાર્ય મલયગિરિનિર્દિષ્ટ જ્યોતિષ્કરણની મૂલટીકા છે અને પાદલિખસૂરિની ટીકા કોઈ બીજી જ હોવી જોઈએ. પરંતુ ઉપલબ્ધ ટીકાના અંતે જે વાક્ય મળે છે તેનાથી એમ ફલિત થાય છે કે આ ટીકા પાદલિખસૂરિની કૃતિ છે. આ વાક્ય કંઈક અશુદ્ધરૂપે આ મુજબ છે :

૧. પૃ. ૪૧. ૨. પૃ. ૫૨.

૩. પૃ. ૧૨૧. ૪. પ્રાકૃત વૃત્તિ, પૃ. ૩૫ (હસ્તલિખિત).

પુવાચરિયકયા ય નીતિ સમસમર્ણં પાલિત્તણ ઈળમો રહ્યા ગાહાહિં પરિવાડી.....^૧ આ વાક્યમાંથી એવો ધ્વનિ નીકળે છે કે આ ટીકા પાદલિખસૂરિએ રચી છે. જો એવું હોય તો મલયગિરિ દ્વારા ઉદ્ધૃત 'ए उ सुसमसुसमादयो अद्वाविसेसा.....'વાક્ય આ ટીકામાં કેમ નથી મળતું ? આ પ્રશ્નનો એક જ ઉત્તર હોઈ શકે અને તે એ કે જો ઉપલબ્ધ ટીકા પાદલિખસૂરિની જ હોય તો આ તથા આ જ જાતના બીજા પણ કેટલાંક વાક્યો આ ટીકામાંથી ધીરે-ધીરે લુપ્ત થઈ ગયાં છે.

પ્રસ્તુત વૃત્તિનો ઉપસંહાર કરતાં વૃત્તિકાર મલયગિરિ કહે છે કે આ કાલજ્ઞાનસમાસ શિષ્યોના વિબોધનાર્થ દિનકરપ્રજ્ઞપ્તિ (સૂર્યપ્રજ્ઞપ્તિ)ના આધારે પૂર્વાચાર્યે તૈયાર કરેલ છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથ જેનું નામ જયોતિષ્કરણક છે તે પરંપરાથી સર્વવિદ્મૂલક હોવાને કારણે વિદ્વાનો માટે અવશ્ય ઉપાદેય છે.^૨ અંતે નિમ્ન શ્લોક સાથે ટીકા સમાપ્ત થાય છે :

यद्गदितमल्पमतिना जिनवचनविरुद्धमत्र टीकायाम् ।

विद्वद्भिस्तत्त्वज्ञैः प्रसादमाधाय तच्छेध्यम् ॥ १ ॥

ज्योतिष्करण्डकमिदं गम्भीरार्थं विवृण्वता कुशलम् ।

यदवापि मलयगिरिणा सिद्धिं तेनाश्नुतां लोकः ॥ २ ॥

અર્થાત્ પ્રસ્તુત ટીકામાં મારા અલ્પબુદ્ધિ દ્વારા જો કોઈ વાત જિનવચનથી વિરુદ્ધ કહેવામાં આવી હોય તો વિદ્વાન તત્ત્વજ્ઞો કૃપા કરીને તેને સુધારી લે. આ ગંભીરાર્થ જયોતિષ્કરણકનાં વિવરણથી મલયગિરિને જે પુણ્ય પ્રાપ્ત થયું છે તેનાથી લોકનું કલ્યાણ થાઓ.

જીવાભિગમવિવરણ :

તૃતીય ઉપાંગ જીવાભિગમની પ્રસ્તુત ટીકા^૩ માં આચાર્યે મૂલ સૂત્રનાં પ્રત્યેક પદનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. અહીં-તહીં અનેક પ્રાચીન ગ્રન્થોનાં નામ તથા ઉદ્ધરણો પણ આપ્યાં છે. આ જ રીતે કેટલાક ગ્રંથકારોનાં નામનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે. પ્રારંભે નિમ્ન મંગલશ્લોક છે :

प्रणमत पदनखतेजःप्रतिहतनिःशेषनम्रजनतिमिस्म् ।

वीरं परतीर्थियशोद्विरदघटाध्वंसकेसरिणाम् ॥ १ ॥

प्रणिपत्य गुस्त् जीवाजीवाभिगमस्य विवृतिमहमनघाम् ।

विदधे गुस्त्वदेशात्प्रबोधमाधातुमल्पधियाम् ॥ २ ॥

મંગલનું પ્રયોજન વગેરે બતાવ્યા પછી સૂત્રોની વ્યાખ્યા શરૂ કરી છે. 'સે કિં

૧. પ્રાકૃતવૃત્તિ, પૃ. ૯૩ (હસ્તલિખિત).

૨. એજન, પૃ. ૨૬૬.

૩. દેવચન્દ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર, મુંબઈ, સન્ ૧૯૧૯.

તં અજીવાભિગમે..... (સૂં ૩-૫)નું વ્યાખ્યાન કરતાં તંતુ અને પટના સંબંધની ચર્ચા કરી છે. આ જ પ્રસંગે (મલયગિરિકૃત) ધર્મસંગ્રહણિ ટીકાનો ઉલ્લેખ કરતાં આચાર્ય કહે છે : કૃતં પ્રસંગેન, અન્યત્ર ધર્મસંગ્રહણિટીકાદાવેત્વાદસ્ય ચર્ચિતત્વાત્....^૧ આગળ (મલયગિરિકૃત) પ્રજ્ઞાપનાટીકાનો પણ ઉલ્લેખ છે : અસ્ય વ્યાખ્યાનં પ્રજ્ઞાપનાટીકાતો વેદિતવ્યં.....^૨ તેસિં જં મંતે ! જીવાણાં કતિ સરીરયા....' (સૂં ૧૩)નાં વિવેચનમાં (હરિભદ્રકૃત) પ્રજ્ઞાપનામૂલટીકાનો પણ ઉલ્લેખ કર્યો છે : ઇહાણુત્વવાદરત્વે તેષામેવાહારયોગ્યાનાં સ્કન્ધાનાં પ્રદેશસ્તોકત્વવાહુલ્યાપેક્ષયા પ્રજ્ઞાપનામૂલટીકાકારેણાપિ વ્યાખ્યાતે ઇત્યસ્માભિરપિ તથેવાભિહિતે ।^૩ આ જ સૂત્રની વ્યાખ્યામાં તત્ત્વાર્થમૂલટીકાનો પણ ઉલ્લેખ છે.^૪ 'સે કિં તં નેહ્યા....' (સૂત્ર ૩૨)નું વ્યાખ્યાન કરતાં આચાર્ય સંગ્રહણિટીકાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : પ્રતિપૃથિવિ તૂત્કર્ષતઃ પ્રમાણં સંગ્રહણિટીકાતો ભાવનીયં, તત્ર સવિસ્તરમુક્તવાત્.....।^૫ 'સે કિં તં થલયર.....' (સૂં ૩૬)ની વ્યાખ્યામાં માંડલિક, મહામાંડલિક, ગ્રામ, નિગમ, ખેટ, કર્બટ, મડંબ, પત્તન, દ્રોણમુખ, આકર, આશ્રમ, સંબાધ, રાજધાની વગેરે વિવિધ જન-વસતિઓનાં સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.^૬ 'સે કિં તં મણુસ્સા....' (સૂં ૪૧)નું વિવેચન કરતાં આચાર્ય જ્ઞાનીઓના વિવિધ ભેદો પર પ્રકાશ પાડ્યો છે અને બતાવ્યું છે કે સિદ્ધપ્રાભૂત વગેરેમાં અનેક પ્રકારના જ્ઞાનીઓનું વર્ણન છે : સિદ્ધપ્રાભૂતાદો તથાનેકશોડ્ધિધાનાત્....।^૭ આગળ વિશેષણવતી (જિનભદ્રકૃત)નો પણ ઉલ્લેખ છે.^૮ 'ઈતિથવેદસ્સ જં મંતે ! કમ્મસ્સ' (સૂં ૫૧)ની વ્યાખ્યામાં (હરિભદ્રકૃત જીવાભિગમની) મૂલટીકા, પંચસંગ્રહ તથા કર્મપ્રકૃતિસંગ્રહણીનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.^૯ 'જપુંસકસ્સ જં....' (સૂં ૫૮)ની વ્યાખ્યામાં એક સંગ્રહણી-ગાથા ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે.^{૧૦} નરકાવાસોના વિસ્તારનું વર્ણન કરતાં ટીકાકારે ક્ષેત્રસમાસટીકા અને જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞાપિટીકાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે : પરિક્ષેપપરિમાણગણિતભાવના ક્ષેત્રસમાસટીકાતો જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞાપિટીકાતો વા વેદિતવ્યા ।^{૧૧} રત્નપ્રભાપૃથ્વીના નારકોની વેદનાનું વર્ણન કર્યા પછી તેમની વૈકિયશકિતનું વર્ણન કરતી વખતે 'આહ ચ કર્મપ્રકૃતિસંગ્રહણિચૂર્ણિકારોડપિ' એમ કહેતાં આચાર્ય કર્મપ્રકૃતિસંગ્રહણિચૂર્ણિના 'પુહુત્તશબ્દો બહુત્તવાઈ' અર્થાત્ 'પૃથક્ત્વ શબ્દ બહુત્વવાચી છે' એ શબ્દો ઉદ્ધૃત કર્યા

૧. પૃ. ૫ (૨).	૨. પૃ. ૭ (૨).	૩. પૃ. ૧૯ (૨).	૪. પૃ. ૧૬ (૧).
૫. પૃ. ૩૩ (૨).	૬. પૃ. ૩૯.	૭. પૃ. ૪૬ (૨).	૮. પૃ. ૫૦ (૧).
૯. પૃ. ૬૪ (૧).	૧૦. પૃ. ૭૭ (૨)-૭૮ (૧).		૧૧. પૃ. ૧૦૮ (૧).

છે. ૧ નારકોની શીતોષ્ણવેદનાનું વિવેચન કરતાં ટીકાકારે શરદાદિ ઋતુઓનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું છે. ઋતુઓ છ છે : પ્રાવૃદ્, વર્ષારાત્ર, શરદ, હેમંત, વસંત અને ગ્રીષ્મ. આ ક્રમના સમર્થન માટે પાદલિપ્તસૂરિની એક ગાથા ઉદ્ધૃત કરી છે :

પાઠસ વાસારત્તો, સરઓ હેમંત વસંત ગિમ્હો ચ ।

एए खलु छषि रिऊ, जिणवरदिङ्ग मए सिङ्ग ॥

પ્રથમ શરત્કાલસમય કાર્તિકસમય છે, આનું સમર્થન કરતાં (જીવાભિગમના) મૂલટીકાકારના 'પ્રથમશરત્ કાર્તિકમાસઃ' આ શબ્દો ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યા છે. ૨ આગળ વસુદેવચરિત(વસુદેવહિંડી)નો પણ ઉલ્લેખ છે. ૩ પ્રસ્તુત વિવરણમાં જીવાભિગમની મૂલટીકાની જેમ જ તેની ચૂર્ણનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તથા તેનાં ઉદ્દરણો આપવામાં આવ્યા છે. ૪ જ્યોતિષ્ક દેવોનાં વિમાનોનું વર્ણન કરતાં સૂત્ર (૧૨૨) 'કહિ ણં મંતે ! જોડસિયાણં દેવાણં વિમાણા પળ્ણત્તા'નું વ્યાખ્યાન કરતાં ટીકાકારે એતદ્વિષયક વિશેષ ચર્ચા માટે (મલયગિરિકૃત) ચન્દ્રપ્રજ્ઞમિટીકા, સૂર્યપ્રજ્ઞમિટીકા તથા સંગ્રહણિટીકાનાં નામ સૂચિત કર્યાં છે : અન્નાક્ષેપરિહારૌ ચન્દ્રપ્રજ્ઞમિટીકાયાં સૂર્યપ્રજ્ઞમિટીકાયાં સંગ્રહણિટીકાયાં ચાંભિહતાવિતિ તતોડવપાયૌ....૧ આગળ દેશીનામમાલાનો પણ ઉલ્લેખ છે. ૬ એકાદશ અલંકારોના વર્ણન માટે ભરતવિશાખિલનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે જે વ્યવચ્છિન્ન પૂર્વોનો એક અત્યન્ત અલ્પ અંશ છે : તાનિ ચ પૂર્વાણિ સમ્પ્રતિ વ્યવચ્છિન્નાનિ તતઃ પૂર્વેભ્યો લેશતો વિનિર્ગતાનિ યાનિ ભરતવિશાખિલપ્રભૃતીનિ તેભ્યો વેદિતવ્યાઃ....૧૦ 'વિજયસ્સ ણં દારસ્સ' (સૂ૦ ૧૩૧)નું વિવેચન કરતાં ટીકાકારે 'ઉક્તં ચ જીવાભિગમમૂલટીકાયાં' એમ કહીને 'તૈલસમુદ્ગકૌ સુગન્ધિતૈલાધારૌ' એ શબ્દો જીવાભિગમમૂલટીકામાંથી ઉદ્ધૃત કર્યાં છે. આગળ રાજપ્રશ્નીયોપાંગમાં વર્ણિત બત્રીસ પ્રકારની નાટ્યવિધિનું સુંદર શબ્દાવલીમાં વર્ણન કર્યું છે. ૮ 'લવણે ણં મંતે' (સૂ૦ ૧૫૫)ની વ્યાખ્યા કરતાં આચાર્ય સૂર્યપ્રજ્ઞમિનિર્યુક્તિની એક ગાથા ઉદ્ધૃત કરી છે : ૯

જોડસિયવિમાણાઈં સવ્વાઈં હવંતિ ફલિહમડ્યાઈં ।

દગફાલિયામયા પુણ લવણે જે જોડસવિમાણા ॥

૧. પૃ. ૧૧૯ (૧).

૨. પૃ. ૧૨૨ (૧).

૩. પૃ. ૧૩૦ (૧).

૪. પૃ. ૧૩૬ (૨), ૨૦૮ (૨).

૫. પૃ. ૧૭૪ (૧).

૬. પૃ. ૧૮૮ (૧).

૭. પૃ. ૧૯૪ (૧).

૮. પૃ. ૨૪૬.

૯. પૃ. ૩૦૩ (૨).

અર્થાત્ લવણસમુદ્રને છોડીને બાકીના દ્વીપ-સમુદ્રમાં જેટલાં પણ જ્યોતિષ્કવિમાન છે, તે બધા સામાન્ય સ્ફટિકનાં છે. લવણસમુદ્રનાં જ્યોતિષ્ક-વિમાન ઉદકસ્ફાટન સ્વભાવ અર્થાત્ પાણીને ફાડી નાખનાર સ્ફટિકના બનેલાં છે. 'સમયચેતે ણં મંતે.....' (સૂ. ૧૭૭)ની વ્યાખ્યામાં પંચવસ્તુક^૧ અને હરિભદ્રની તત્ત્વાર્થટીકા^૨ નાં ઉદાહરણો આપ્યાં છે. આગળ તત્ત્વાર્થભાષ્ય^૩, જિનભદ્રગણિક્ષમાશ્રમણાની સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યટીકા (વિશેષાવશ્યકભાષ્યટીકા)^૪ અને પંચસંગ્રહટીકા^૫નો ઉલ્લેખ કરતાં તેમનાં પણ ઉદ્ધરણો આપવામાં આવ્યાં છે. વિવરણના અંતે આચાર્ય મલયગિરિએ નિમ્ન શ્લોકોની રચના કરી છે :^૬

જયતિ પરિસ્ફુટવિમલજ્ઞાનવિભાસિતસમસ્તવસ્તુગણઃ ।
 પ્રતિહતપરતીર્થિમતઃ શ્રીવીરજિનેશ્વરો ભગવાન્ ॥ ૧ ॥
 સરસ્વતી તમોવૃન્દં, શરજ્જ્યોત્સ્ત્રેવ નિઘ્નતી ।
 નિત્યં વો મંગલમ્ દિશ્યાન્મુનિભિઃ પર્યુપાસિતા ॥ ૨ ॥
 જીવાજીવાભિગમં વિવૃણ્વતાઽવાપિ મલયગિરિણેહ ।
 કુશલં તેન લભન્તાં મુનયઃ સિદ્ધાન્તસદ્બોધમ્ ॥ ૩ ॥

વ્યવહારવિવરણ :

પ્રસ્તુત વિવરણ^૭ મૂલ સૂત્ર નિર્ચુક્તિ તથા ભાષ્ય પર છે. પ્રારંભમાં પ્રસ્તાવનારૂપ પીઠિકા છે જેમાં કલ્પ, વ્યવહાર, દોષ, પ્રાયશ્ચિત્ત વગેરે પર પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. સર્વપ્રથમ વિવરણકાર આચાર્ય મલયગિરિ ભગવાન નેમિનાથ, પોતાના ગુરુવર અને વ્યવહારચૂર્ણિકારને નમસ્કાર કરે છે તથા વ્યવહાર સૂત્રનું વિવરણ રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે :

પ્રણમત નેમિજિનેશ્વરમખિલપ્રત્યૂહતિમિરિબિમ્બમ્ ।
 દર્શનપથમવતીર્ણ, શશિવદ્ દૃષ્ટૈઃ પ્રસત્તિકરમ્ ॥ ૧ ॥
 નત્વા ગુસ્મદકમલં, વ્યવહારમહં વિચિત્રનિષુણાર્થમ્ ।
 વિવૃણોમિ યથાશક્તિ, પ્રબોધહેતોર્જંડમતીનામ્ ॥ ૨ ॥
 વિશમપદવિવરણેન, વ્યવહર્તવ્યો વ્યધાયિ સાધૂનામ્ ।
 યેનાયં વ્યવહારઃ, શ્રીચૂર્ણિકૃતે નમસ્તસ્મૈ ॥ ૩ ॥
 ભાષ્યં ક્લુ ચેદં વિષમાર્થગર્ભ, ક્વચાહમેષોઽલ્પમતિપ્રકર્ષઃ ।
 તથાપિ સમ્યગ્ગુસ્મર્યુપાસ્તિપ્રસાદતો જાતદૃઢપ્રતિજ્ઞઃ ॥ ૪ ॥

૧. પૃ. ૩૩૮ (૧).	૨. પૃ. ૩૪૦ (૨).	૩. પૃ. ૩૭૯ (૧).
૪. પૃ. ૪૦૧ (૨).	૫. પૃ. ૪૧૧ (૨).	૬. પૃ. ૪૬૬ (૨).
૭. સંશોધક - મુનિ માણેક; પ્રકાશક - કેશવલાલ પ્રેમચન્દ મોદી તથા ત્રિકમલાલ ઉગરચંદ, અમદાવાદ, વિ.સં. ૧૯૮૨-૫.		

કલ્પ (બૃહત્કલ્પ) સૂત્ર અને વ્યવહાર સૂત્રનું અંતર સ્પષ્ટ કરતાં પ્રારંભે જ આચાર્ય કહે છે કે કલ્પાધ્યયનમાં પ્રાયશ્ચિત્તનું કથન તો કરવામાં આવ્યું છે પરંતુ પ્રાયશ્ચિત્તદાનની વિધિ નથી બતાવવામાં આવી. વ્યવહારમાં પ્રાયશ્ચિત્તદાન અને આલોચનાવિધિનું અભિધાન છે. આ રીતે વ્યવહારાધ્યયનની અહીં વ્યાખ્યા કરવામાં આવશે :કલ્પાધ્યયને આશ્વત્થપ્રાયશ્ચિત્તમુક્ત, વ્યવહારે તુ દાનપ્રાયશ્ચિત્તમામાલોચનાવિધિ-ક્ષાભિધાસ્યતે । તદનેન સમ્બન્ધેનાયાતસ્યાસ્ય વ્યવહારાધ્યયનસ્ય વિવરણં પ્રસ્તૂયતે ।^૧

‘વ્યવહાર’ શબ્દનું વિશેષ વિવેચન કરવા માટે ભાષ્યકાર-નિર્દેષ વ્યવહાર, વ્યવહારી અને વ્યવહર્તવ્ય — આ ત્રણેનાં સ્વરૂપ પર પર્યાપ્ત પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. વ્યવહારી કર્તારૂપ છે, વ્યવહારકરણ રૂપ છે અને વ્યવહર્તવ્ય કાર્યરૂપ છે. કરણરૂપ વ્યવહાર પાંચ પ્રકારનો છે : આગમ, શ્રુત, આજ્ઞા, ધારણા અને જીત.^૨ યૂર્ષીકારે પણ આ પાંચ પ્રકારના વ્યવહારને કરણ કહ્યો છે : આહ ચૂર્ણકૃત-પંચવિધો વ્યવહારઃ કરણમિતિ.....।^૩ સૂત્ર, અર્થ, જીત, કલ્પ, માર્ગ, ન્યાય, ઈષિતવ્ય, આચરિત અને વ્યવહાર એકાર્થક છે.^૪

વ્યવહારનો ઉપયોગ ગીતાર્થ માટે છે, અગીતાર્થ માટે નથી. જે સ્વયં વ્યવહારને જાણે છે અથવા સમજાવવાથી સમજી જાય છે તે ગીતાર્થ છે. આથી વિપરીત અગીતાર્થ છે. તે ન તો સ્વયં વ્યવહારથી પરિચિત હોય છે અને ન સમજાવવાથી સમજે છે. આ પ્રકારની વ્યક્તિ માટે વ્યવહારનો કોઈ ઉપયોગ નથી.^૫

વ્યવહારોક્ત પ્રાયશ્ચિત્તદાન માટે એ આવશ્યક છે કે પ્રાયશ્ચિત્ત આપનાર અને પ્રાયશ્ચિત્ત લેનાર બંને ગીતાર્થ હોય. અગીતાર્થ ન તો પ્રાયશ્ચિત્ત આપવાનો અધિકારી છે કે ન લેવાનો. પ્રાયશ્ચિત્ત શું છે, તે પ્રશ્નને લઈને આચાર્ય પ્રાયશ્ચિત્તનો અર્થ બતાવતાં તેના પ્રતિસેવના, સંયોજના, આરોપણા અને પરિકુચના — આ ચાર ભેદોનું સવિસ્તાર વ્યાખ્યાન કર્યું છે.^૬ પ્રતિસેવનારૂપ પ્રાયશ્ચિત્ત દસ પ્રકારનું છે : ૧. આલોચના, ૨. પ્રતિક્રમણ, ૩. મિશ્ર, ૪. વિવેક, ૫. વ્યુત્સર્ગ, ૬. તપ, ૭. ભેદ, ૮. મૂલ, ૯. અનવસ્થિત, ૧૦. પારાચિત.^૭

૧. પ્રથમ વિભાગ, પૃ. ૧.

૨. આનું વિશેષ વર્ણન જીતકલ્પભાષ્યમાં જુઓ.

૩. પૃ. ૩.

૪. પૃ. ૫ (ભાષ્ય, ગા. ૭).

૫. પૃ. ૧૩ (ભાષ્ય, ગા. ૨૭).

૬. પૃ. ૧૫.

૭. પૃ. ૧૮.

પ્રસ્તુત પીઠિકામાં આ દસ પ્રકારનાં પ્રાયશ્ચિત્તોનું વિશેષ વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આ ૪ વિવેચન જીતકલ્પભાષ્ય વગેરે ગ્રંથોમાં પણ ઉપલબ્ધ છે. પ્રાયશ્ચિત્તદાનની વિધિના વ્યાખ્યાન સાથે પીઠિકાનું વિવરણ સમાપ્ત થાય છે. આગળની વૃત્તિમાં પ્રથમાદિ ઉદ્દેશોનું સૂત્ર, નિર્યુક્તિ તથા ભાષ્યસ્પર્શી વિવેચન છે. પ્રથમ ઉદ્દેશનાં પ્રથમસૂત્રાન્તર્ગત 'પઙ્કિસેવિત્તા'નું વ્યાખ્યાન કરતાં ભાષ્યકારે બતાવ્યું છે કે પ્રતિસેવના બે પ્રકારની છે : મૂલ પ્રતિસેવના અને ઉત્તર પ્રતિસેવના. મૂલ પ્રતિસેવના પાંચ પ્રકારની છે અને ઉત્તર પ્રતિસેવના દસ પ્રકારની છે. આમાંથી પ્રત્યેકના ફરી બે ભેદ છે : દર્પિકા અને કલ્પિકા :-

મૂલુત્તરપઙ્કિસેવા મૂલે પંચવિહે ઉત્તરે દસહા ।

એકૈકા વિ ય દુવિહા દપ્પે-કપ્પે ય નાયવ્વા ॥ ભા૦ ૩૮ ॥

આ ગાથાનું વ્યાખ્યાન કરતાં વૃત્તિકાર લખે છે :

'પ્રતિસેવના નામ પ્રતિસેવના સા ચ દ્વિધા મૂલોત્તરત્તિ, પદૈકદેશે પદસમુદાયોપચારાત્ મૂલગુણાતિચારપ્રતિસેવના, ઉત્તરગુણાતિચારપ્રતિસેવના ચ । તત્ર મૂલે પંચવિહત્તિ મૂલગુણાતિચારપ્રતિસેવના પચ્ચવિધા પચ્ચપ્રકાર, મૂલગુણાતિચારાણાં પ્રાણાતિપાતાદીનાં પચ્ચવિધત્વાદુ, ઉત્તરે ત્તિ ઉત્તરગુણાતિચારપ્રતિસેવના દશધા દસપ્રકાર, ઉત્તરગુણાનાં દશવિધતયા તદતિચારાણામપિ દશવિધત્વાત્ તે ચ દશવિધા ઉત્તરગુણા દશવિધં પ્રત્યાખ્યાનં તદ્દથા — અનામતમતિકાન્તં કોટીસહિતં નિયન્તિતં, સાકારમનાકારં પરિમાણકૃતં નિરવશેષં સાઙ્કૈતિકમદ્વાપ્રત્યાખ્યાનં ચ । અથવા ઇમે દશવિધા ઉત્તરગુણાઃ । તદ્દથા — પિણ્ડવિશોધિરેક ઉત્તરગુણઃ, પચ્ચસમિતયઃ પચ્ચ ઉત્તરગુણાઃ, એવં ષટ્ તપોબાહ્યાં ષટ્પ્રભેદં સત્તમ ઉત્તરગુણઃ, અમ્યન્તર ષટ્પ્રભેદમષ્ટમઃ, ભિક્ષુપ્રતિમા દ્વાદશ નવમઃ, અભિગ્રહા દ્રવ્યક્ષેત્રકાલભાવભેદભિન્ના દશમઃ । એતેષુ દશવિધેષૂત્તરગુણેષુ યાઽતિચારપ્રતિસેવના સાપિ દશવિધેતિ । એકૈકા વિ ય દુવિહા इत्यादि एकैका मूलगुणातिचारप्रतिसेवना उत्तरगुणातिचार प्रतिसेवना च प्रत्येकं सप्रभेदा द्विविधा द्विप्रकार ज्ञातव्या । तदथथा — दप्ये कल्पे च दर्पिका कल्पिका चेत्थर्थः । तत्र या कारणमन्तरेण प्रतिसेवना क्रियते सा दर्पिका, या पुनः कारणे सा कल्पिका ।'^૧

પ્રતિસેવના બે પ્રકારની છે : મૂલગુણાતિચારપ્રતિસેવના અને ઉત્તરગુણાતિચારપ્રતિસેવના. મૂલગુણાતિચારપ્રતિસેવના મૂલગુણોના પ્રાણાતિપાતાદિ પાંચ પ્રકારના અતિચારોને કારણે પાંચ પ્રકારની છે. ઉત્તરગુણાતિચારપ્રતિસેવના

૧. દ્વિતીય વિભાગ, પૃ. ૧૩-૪.

દસ પ્રકારની છે કેમકે ઉત્તરગુણોના દસ ભેદ છે આથી તેમના અતિચારોના પણ દસ ભેદ છે. દસ પ્રકારના પ્રત્યાખ્યાનરૂપ ઉત્તરગુણ આ મુજબ છે : અનાગત, અતિકાન્ત, ક્રોટીસહિત, નિયંત્રિત, સાકાર, અનાકાર, પરિમાણકૃત, નિરવશેષ, સાંકેતિક અને અદ્વા-પ્રત્યાખ્યાન. અથવા ઉત્તરગુણોના દસ ભેદ આ છે : પિંડવિશુદ્ધિ, પાંચ સમિતિઓ, બાહ્યતપ, આભ્યન્તરતપ, ભિક્ષુપ્રતિમા અને અભિગ્રહ. મૂલગુણાતિચારપ્રતિસેવના અને ઉત્તરગુણાતિચારપ્રતિસેવનાના આ ભેદોમાંથી પ્રત્યેકના ફરી બે ભેદ છે : દર્પ્ય અને કલ્પ્ય. અકારણ પ્રતિસેવના દર્પિકા છે અને સકારણ પ્રતિસેવના કલ્પિકા છે. આ જ રીતે આચાર્યે આગળ પણ અનેક સૂત્રસંબદ્ધ વિષયોનું સુસંતુલિત વિવેચન કર્યું છે. અંતે વિવરણકારે પોતાનો નામ-નિર્દેશ કરતાં લખ્યું છે :

દેશક ઇવ નિર્દિષ્ટા વિષમસ્થાનેષુ તત્ત્વમાર્ગસ્ય ।
 વિદુષામતિપ્રણસ્યો જયતિ શ્રીચૂર્ણિકારોઽસૌ ॥ ૧ ॥
 વિષમોઽપિ વ્યવહારો વ્યથાયિ સુગમો ગુસ્ત્વદેશેન ।
 યદવાપિ તત્ર પુષ્યં તેન જનઃ સ્યાત્સુગતિભાગી ॥ ૨ ॥
 દુર્બોધાતપકષ્ટવ્યપગમલબ્ધૈકવિમલકીર્તિભરઃ ।
 ટીકામિમામકાર્ષીત્ મલયગિરિઃ પેશલવચોભિઃ ॥ ૩ ॥
 વ્યવહારસ્ય ભગવતો યથાસ્થિતાર્થપ્રદર્શનદક્ષમ્ ।
 વિવરણમિદં સમાપ્તં શ્રમણગણાનામમૃતમૂતમ્ ॥ ૪ ॥

વિવરણનું ગ્રંથમાન ૩૪૬૨૫ શ્લોક-પ્રમાણ છે. પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં અનેક અશુદ્ધિઓ છે જેનું સંશોધન અત્યાવશ્યક છે.

રાજપ્રશ્રીયવિવરણ :

દ્વિતીય ઉપાંગ રાજપ્રશ્રીયના પ્રસ્તુત વિવરણ^૧ ના પ્રારંભે વિવરણકાર આચાર્ય મલયગિરિએ વીર જિનેશ્વર ભગવાન મહાવીરને નમસ્કાર કર્યા છે તથા રાજપ્રશ્રીયનું વિવરણ લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે :

પ્રણમત વીરજિનેશ્વરચરણયુગં પરમપાટલચ્છ્રયમ્ ।
 અધરીકૃતનતવાસવમુકુટસ્થિતરત્નસંચિચક્રમ્ ॥ ૧ ॥
 રાજપ્રશ્રીયમહં વિવૃણોમિ યથાઽઽગમં ગુસ્નિયોગાત્ ।
 તત્ર ચ શક્તિમશક્તિ ગુરવો જાનન્તિ કા ચિન્તા ॥ ૨ ॥

૧. (અ) રાયબહાદુર ધનપતસિંહ, કલકત્તા, સન્ ૧૮૮૦.

(આ) આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ, સન્ ૧૯૨૫.

(ઇ) સંપાદક — ડૉ. બેચરદાસ જીવરાજ દોશી; પ્રકા. — ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, વિ.સં. ૧૯૯૪.

ત્યાર પછી આચાર્યે આ ઉપાંગનું નામ 'રાજપ્રશ્નીય કેમ રાખવામાં આવ્યું' તે પર પ્રકાશ પાડ્યો છે. તેઓ લખે છે :

'અથ કસ્માદ્ ઇદમુપાઙ્ગ્મ્ રાજપ્રશ્નીયાભિધાનમિતિ ? ઉચ્યતે — ઇહ પ્રદેશિનામા રાજા ભગવતઃ કેશિકુમારશ્રમણસ્ય સમીપે યાન્ જીવવિષયાન્ પ્રશ્નાનકાર્ષિત્ યાનિ ચ તસ્મૈ કેશિકુમારશ્રમણો ગણભૃત્ વ્યાકરણાનિ વ્યાકૃતવાન્, યચ્ચ વ્યાકરણસમ્યક્પરિણતિભાવતો બોધિમાસાદ્ય મરણાન્તે શુભાનુશાયયોગતઃ પ્રથમે સૌધર્મનામ્નિ નાકલોકે વિમાનમાધિપત્યેનાધ્યતિષ્ઠત્, યથા. ચ વિમાનાધિપત્યપ્રાપ્ત્યનન્તરં સમ્યગર્વધિજ્ઞાનાભોગતઃ શ્રીમદ્વર્ધમાનસ્વામિનં ભગવન્તમાલોક્ય ભક્ત્યતિશયપરીતચેતાઃ સર્વસ્વસામગ્રીસમેત ઇહાવતીર્ય ભગવતઃ પુરતો દ્વાત્રિશદ્ધિધિનાદ્યમનરીનૃત્યત્, નર્તિત્વા ચ યથાઽઽયુષ્કં દિવિ સુખમનુભૂય તતશ્ચ્યુત્વા યત્ર સમાગત્ય મુક્તિપદમવાપ્સ્યતિ, તદેતત્સર્વમસ્મિન્ ઉપાઙ્ગેઽભિધેયમ્ । પરં સકલવક્તવ્યતામૂલમ્—'રાજપ્રશ્નીય' ઇતિ—રાજપ્રશ્નેષુ ભવં રાજપ્રશ્નીયમ્ ।'

પ્રદેશી નામક રાજાએ કેશિકુમાર નામક શ્રમણને જીવવિષયક અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા. પ્રદેશીનું કેશિકુમારના ઉત્તરથી સમાધાન થયું અને તે પોતાના શુભ અધ્યવસાયોને કારણે મર્યા પછી સૌધર્મ નામના પ્રથમ દેવલોકમાં વિમાનાધિપતિ રૂપે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી સમ્યક્ અવધિજ્ઞાન દ્વારા ભગવાન વર્ધમાનને જોઈને ભક્તિના અતિશયના કારણે બધી સામગ્રીથી સજ્જ થઈ ભગવાન પાસે આવ્યો અને બત્રીસ પ્રકારનાં નાટક ભજવ્યાં. પોતાના દેવલોકનાં સુખ ભોગવીને ત્યાંથી ચ્યુત થઈને તે ક્યાં જશે તથા કઈ રીતે મુક્તિ પ્રાપ્ત કરશે, વગેરે વાતોનું વર્ણન પ્રસ્તુત ઉપાંગમાં છે. આ બધા વક્તવ્યનું તાત્પર્ય એ છે કે આ ગ્રન્થ રાજાના પ્રશ્નો સંબંધિત છે આથી તેનું નામ 'રાજપ્રશ્નીય' છે. પ્રસ્તુત વક્તવ્યમાં આચાર્યે ગ્રંથના શબ્દાર્થની સાથે સાથે જ ગ્રન્થના વિષય પર પણ પ્રકાશ પાડ્યો છે.

ત્યાર પછી વિવરણકારે બીજો પ્રશ્ન કર્યો છે. આ કયા અંગનું ઉપાંગ છે ? આ સૂત્રકૃતાંગનું ઉપાંગ છે. આ સૂત્રકૃતાંગનું ઉપાંગ કેમ છે, તે પર આચાર્યે હેતુપુરસ્સર પ્રકાશ પાડ્યો છે : અથ કસ્યાઙ્ગસ્ય ઇદમુપાઙ્ગમ્ ? ઉચ્યતેસૂત્રકૃતાઙ્ગસ્ય, કથં તદુપાઙ્ગતેતિ ચેત્, ઉચ્યતે સૂત્રકૃતે હ્યઙ્ગે.....।''

પ્રથમ સૂત્રાન્તર્ગત આમલકલ્પા — આમલકલ્પા નામક નગરીનું વર્ણન કરતાં આચાર્ય લખે છે કે તે નગરી આ સમયે (મલયગિરિના સમયમાં) પણ વિદ્યમાન

છે : તસ્મિન્ સમયે આમલકલ્પા નામ નગરી અભવત્, નનુ ઇદાનીમપિ સા નગરી વર્તતે....^૧ દ્વિતીય સૂત્રાન્તર્ગત આત્રશાલવન - અંબસાલવણ નામક ચૈત્યનું વર્ણન કરતાં 'ચૈત્ય'નો અર્થ આ મુજબ કર્યો છે : ચિત્તે:—લેપ્યાદિચયનસ્ય ભાવઃ કર્મ વા ચૈત્યમ્, તત્ત્વ ઇહ સંજ્ઞાશબ્દત્વાત્ દેવતાપ્રતિબિમ્બે પ્રસિદ્ધમ્, તતસ્તદાશ્રયભૂતં યદ્ દેવતાયા ગૃહં તદપ્યુપચારાત્ ચૈત્યમ્, તત્ત્વેહ વ્યન્તરાયતનં દ્રષ્ટવ્યં ન તુ ભગવતામર્હતામાયતનમ્ ।^૨ 'ચૈત્ય' શબ્દ દેવતાના પ્રતિબિંબના અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે. ઉપચારથી દેવતાનાં પ્રતિબિંબનું આશ્રયભૂત દેવગૃહ પણ ચૈત્ય કહેવાય છે. અહીં ચૈત્ય શબ્દનું પ્રથમ વ્યન્તરાયતન રૂપે કરવું જોઈએ, નહિ કે અર્હદાયતન રૂપે. તૃતીય સૂત્રાન્તર્ગત 'પહકર' શબ્દનું વ્યાખ્યાન કરતાં દેશીનામમાલાનું એક ઉદ્ધરણ આપ્યું છે : પહકરઃ સંઘાતા:—'પહકર-ઓરોહ-સંઘાયા ઇતિ દેશીનામમાલાવચનાત્ ।^૩ આચાર્ય હેમચન્દ્રવિરચિત દેશીનામમાલામાં ઉપર્યુક્ત ઉદ્ધરણ ઉપલબ્ધ નથી. સંભવતઃ આ ઉદ્ધરણ કોઈ અન્ય પ્રાચીનતર દેશીનામમાલાનું છે. પ્રસ્તુત વિવરણમાં આચાર્યે અનેક સ્થાને જીવાભિગમ-મૂલટીકાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તથા તેનાં ઉદ્ધરણો આપ્યાં છે.^૪ ક્યાંક-ક્યાંક સૂત્રોના વાચનાભેદ-પાઠભેદનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે : ઇહ પ્રાક્તનો ગ્રન્થઃ પ્રાયોઽપૂર્વઃ ભૂયાનપિ ચ પુસ્તકેષુ વાચનાભેદસ્તતો માઽભૂત્ શિષ્યાણાં સમ્મોહ ઇતિ ક્વાપિ સુગમોઽપિ યથાવસ્થિતવાચનાક્રમ-પ્રદર્શનાર્થં લિખિતઃ^૫, અત્ર ભૂયાન્ વાચનાભેદઃ^૬, અતઃ કુર્ધ્વં સૂત્રં સુગમં કેવલં ભૂયાન્ વિધિવિષયો વાચનાભેદ ઇતિ યથાવસ્થિતવાચનાપ્રદર્શનાર્થં વિધિમાત્રમુપદર્શયતે^૭ વગેરે. અંતે ટીકાકારે પ્રસ્તુત વિવરણથી પ્રાપ્ત પુણ્યથી સાધુજનોને કૃતાર્થ કરતાં ગ્રંથ સમાપ્ત કર્યો છે :

રાજપ્રશ્નીયમિદં ગમ્ભીરાર્થં વિવૃણ્વતા કુશલમ્ ।

યદવાપિ મલયગિરિણા સાધુજનસ્તેન ભવતુ કૃતી ।

વિવરણનું ગ્રન્થમાન ૩૭૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે :

પ્રત્યક્ષરગણનાતો ગ્રન્થમાનં વિનિશ્ચિતમ્ ।

સપ્તત્રિંશચ્છતાન્યત્ર શ્લોકાનાં સર્વસંખ્યયા ॥

પિણ્ડનિર્યુક્તિવૃત્તિ :

પ્રસ્તુત વૃત્તિ^૮, નામથી જ સ્પષ્ટ છે તેમ આચાર્ય ભદ્રબાહુકૃત પિણ્ડનિર્યુક્તિ પર

૧. પૃ. ૩. ૨. પૃ. ૭. ૩. પૃ. ૧૬.

૪. પૃ. ૧૬૮, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૮૦, ૧૮૮, ૧૯૫.

૫. પૃ. ૨૩૮ ૬. પૃ. ૨૪૧. ૭. પૃ. ૨૫૮.

૮. દેવચન્દ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર, મુંબઈ, સન્ ૧૯૧૮.

છે. આમાં ભાષ્યની ૪૬ ગાથાઓનો પણ સમાવેશ છે. તે ભાષ્યગાથાઓ હોવાનો નિર્દેશ સ્વયં વૃત્તિકારે કર્યો છે. પ્રારંભમાં આચાર્યે વર્ષમાન જિનેશ્વરનું સ્મરણ કરીને પોતાના ગુરુદેવને પ્રણામ કર્યાં છે તથા પિણ્ડનિર્યુક્તિની સંક્ષિપ્ત તથા સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે :

જયતિ જિનવર્ધમાનઃ પરહિતનિરતો વિદ્યૂતકર્મરજાઃ ।

મુક્તિપથચરણપોષકનિરવદ્યાહારવિધિદેશી ॥ ૧ ॥

નત્વા ગુસ્મદકમલં ગુસ્મદેશેન પિણ્ડનિર્યુક્તિમ્ ।

વિવૃણોમિ સમાસેન સ્યદ્દં શિષ્યાવબોધાય ॥ ૨ ॥

પિણ્ડનિર્યુક્તિ કયા સૂત્ર સાથે સંબદ્ધ છે ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ટીકાકારે આ મુજબ આપ્યો છે : इह दशाध्ययनपरिमाणञ्चूलिकायुगलभूषितो दशवैकालिको नाम श्रुतस्कन्धः, तत्र च पंचममाध्ययनं पिण्डैषणानामकं, दशवैकालिकस्य च निर्युक्तिश्चतुर्दशपूर्वविदा भद्रबाहुस्वामिना कृता, तत्र पिण्डैषणाभिधपंचमाध्ययननिर्युक्तिरिति प्रभूतग्रन्थत्वात् पृथक् शास्त्रान्तरमिव व्यवस्थापिता, तस्याश्च पिण्डनिर्युक्तिरिति नाम कृतं, पिण्डैषणानिर्युक्ति पिण्डनिर्युक्तिरिति मध्यमपदलोपिसमासाश्रयणाद् ।

દશવૈકાલિક સૂત્રના પિણ્ડૈષણા નામના યંચમ અધ્યયનની (ચતુર્દશ-પૂર્વવિદ્ ભદ્રબાહુસ્વામિકૃત) નિર્યુક્તિનું નામ જ પિણ્ડનિર્યુક્તિ છે. આનું પરિમાણ બૃહદ્ હોવાને કારણે આને પૃથક્ ગ્રન્થ રૂપે સ્વીકૃત કરવામાં આવી. કેમકે આ નિર્યુક્તિગ્રંથ દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિથી પ્રતિબદ્ધ છે આથી આની આદિમાં નમસ્કારમંગલ પણ નથી કરવામાં આવ્યું.

પ્રસ્તુત વૃત્તિમાં આચાર્ય મલયગિરિએ વ્યાખ્યારૂપે અનેક કથાનક આપ્યાં છે જે સંસ્કૃતમાં છે. વૃત્તિનું ગ્રંથમાન ૬૭૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે. વૃત્તિ સમાપ્ત કરતાં આચાર્યે પિણ્ડનિર્યુક્તિકાર દ્વાદશાંગવિદ્ ભદ્રબાહુ તથા પિણ્ડનિર્યુક્તિ-વિષમપદવૃત્તિકાર (આચાર્ય હરિભદ્ર તથા વીરગણિ)ને નમસ્કાર કર્યાં છે તથા લોકકલ્યાણની ભાવના સાથે અરિહંત, સિદ્ધ, સાધુ તથા જિનોપદિષ્ટ ધર્મનું શરણ ગ્રહણ કર્યું છે :

વેનૈષા પિણ્ડનિર્યુક્તિર્યુક્તિરમ્યા વિનિર્મિતા ।

દ્વાદશાંગવિદે તસ્મૈ, નમઃ શ્રીભદ્રબાહવે ॥ ૧ ॥

વ્યાખ્યાતા યૈરૈષા વિષમપદાર્થાઽપિ સુલલિતવચ્ચોમિઃ ।

અનુપકૃતપરોપકૃતો વિવૃત્તિકૃતસ્તાન્નમસ્કુર્વે ॥ ૨ ॥

इमां च पिंडनिर्युक्तिमतिगम्भीरं विवृण्वता कुशलम् ।
 यदवापि मलयगिरिणा सिद्धिं तेनाश्नुतां लोकः ॥ ३ ॥
 अर्हन्तः शरणं सिद्धाः, शरणं मम साधवः ।
 शरणं जिननिर्दिष्टो, धर्मः शरणमुत्तमः ॥ ४ ॥

આવશ્યકવિવરણ :

પ્રસ્તુત વિવરણ^૧ આવશ્યકનિર્યુક્તિ પર છે. તે અપૂર્ણ જ મળે છે. પ્રારંભમાં વિવરણકાર આચાર્ય મલયગિરિએ ભગવાન પાર્શ્વનાથ, પ્રભુ મહાવીર તથા પોતાના ગુરુદેવનું સ્મરણ કર્યું છે અને બતાવ્યું છે કે જોકે આવશ્યકનિર્યુક્તિ પર અનેક વિવરણ ગ્રન્થો વિદ્યમાન છે પરંતુ તે સમજવા મુશ્કેલ હોવાને કારણે મંદ બુદ્ધિના લોકો માટે ફરી તેનું વિવરણ કરવામાં આવે છે :

पान्तु वः पार्श्वनाथस्य पादपद्मनखांशवः ।
 अशेषविघ्नसंघाततमोभेदैकहेतवः ॥ १ ॥
 जयति जगदेकदीपः प्रकटितनिःशेषभावसद्भावः ।
 कुमतपतंगविनाशी श्रीवीरजिनेश्वरो भगवान् ॥ २ ॥
 नत्वा गुह्यदकमलं प्रभावतस्तस्य मन्दशक्तिरपि ।
 आवश्यकनिर्युक्तिं विवृणोमि यथाऽऽगमं स्पष्टम् ॥ ३ ॥
 यद्यपि च विवृतयोऽस्याः सन्ति विचित्रास्तथापि विषमास्ताः ।
 सम्प्रतिजनो हि जडधीर्भूयानितिविवृतिसंरम्भः ॥ ४ ॥

ત્યાર પછી મંગલનું નામાદિ ભેદપૂર્વક વિસ્તૃત વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે તથા તેની ઉપયોગિતા પર પર્યાપ્ત પ્રકાશ પાડવામાં આવ્યો છે. આ પ્રસંગે તથા આગળ પણ અહીં-તહીં વિશેષાવશ્યકભાષ્યની ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરવામાં આવી છે. નિર્યુક્તિની ગાથાઓનાં પદોનો અર્થ કરતાં તત્પ્રતિપાદિત પ્રત્યેક વિષયનું આવશ્યક પ્રમાણો સાથે સરળ ભાષા તથા સુબોધ શૈલીમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. આ વિવેચનની એક વિશેષતા એ છે કે આચાર્યે વિશેષાવશ્યકભાષ્યની ગાથાઓનું સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાન ન કરતાં તેનો ભાવાર્થ તો પોતાની ટીકામાં આપી જ દીધો છે. વિવરણમાં જેટલી પણ ગાથાઓ છે, મોટા ભાગે વિવરણનાં વક્તવ્યની પુષ્ટિ માટે છે. વિવરણકારે ભાષ્યની ગાથાઓની વ્યાખ્યારૂપે પોતાના વિવરણનો વિસ્તાર ન કરતાં પોતાના વિવરણના સમર્થનરૂપે ‘उक्तं च’, ‘तथा चाह भाष्यकृत्’, ‘एतदेव व्याख्यानं भाष्यकारोऽप्याह’ વગેરે શબ્દો સાથે ભાષ્યગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરી છે. વિવરણમાં

૧. આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ, સન્ ૧૯૨૮-૧૯૩૨; દેવચન્દ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્યાર, સૂરત, સન્ ૧૯૩૬.

વિશેષાવશ્યકભાષ્યની સ્વોપજ્ઞ ટીકાનો પણ ઉલ્લેખ છે. 'પ્રજ્ઞાકરગુપ્ત', (આવશ્યક) ચૂર્ણિકાર', (આવશ્યક) મૂલટીકાકાર', (આવશ્યક) મૂલભાષ્યકાર', લઘીયસ્ત્રયા-લંકારકાર અકલંક', ન્યાયવતારવિવૃત્તિકાર' વગેરેનો પણ પ્રસ્તુત ટીકામાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. સ્થાને-સ્થાને સપ્રસંગ કથાનક ઉદ્ધૃત કરવાનું પણ આચાર્ય નથી ભૂલ્યા. આ કથાનકો પ્રાકૃતમાં છે. 'શૂંભં સ્યવચિત્તં કુંથું સુમિણમ્મિ તેણ કુંથુજિણો'ની વ્યાખ્યાની પછીનું વાક્ય 'સામ્પ્રતમરઃ' અર્થાત્ 'હવે અરનાથના વ્યાખ્યાનનો અધિકાર છે'ની પછીનું વિવરણ ઉપલબ્ધ નથી. ઉપલબ્ધ વિવરણ ચતુર્વિંશતિસ્તવ નામક દ્વિતીય અધ્યયન સુધી જ છે અને તે પણ અપૂર્ણ.

બૃહદ્કલ્પપીઠિકાવૃત્તિ :

આ વૃત્તિ ભદ્રબાહુસ્વામિકૃત બૃહદ્કલ્પપીઠિકા નિર્યુક્તિ અને સંઘદાસગણિકૃત ભાષ્ય (લઘુભાષ્ય) પર છે. વૃત્તિકાર મલયગિરિ પીઠિકાની ભાષ્યગાથા ૬૦૬ પર્યંત જ પોતાની વૃત્તિ રચી શક્યા. બાકી પીઠિકા તથા આગળના મૂલ ઉદ્દેશોના ભાષ્યની વૃત્તિ આચાર્ય ક્ષેમકીર્તિએ પૂરી કરી. આ તથ્યનું પ્રતિપાદન સ્વયં ક્ષેમકીર્તિએ પોતાની વૃત્તિ શરૂ કરતી વખતે કર્યું છે :^{૧૦}

શ્રીમલયગિરિપ્રભવો, યાં કર્તૃમુપાક્રમન્ત મતિમન્તઃ ।

સા કલ્પશાસ્ત્રટીકા, મયાડનુસન્ધીયતેડલ્પધિયા ॥

પ્રારંભમાં વૃત્તિકારે વીર જિનેશ્વરને પ્રણામ કર્યાં છે તથા પોતાના ગુરુનાં પદકમલોનું સાદર સ્મરણ કરતાં કલ્પાધ્યયનની વૃત્તિ રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ભાષ્યકાર અને ચૂર્ણિકારની કૃતજ્ઞતા સ્વીકારતાં મંગલાભિધાનનાં વ્યાખ્યાન સાથે આગળની વૃત્તિ શરૂ કરી છે :

પ્રકટીકૃતનિઃશ્રેયસપદહેતુસ્થધિરકલ્પજિનકલ્પમ્ ।

નગ્રાણોષનરામરકલ્પિતફલકલ્પતસ્કલ્પમ્ ॥ ૧ ॥

નત્વા શ્રીવીરજિનં, ગુરુપદકમલાનિ બોધવિપુલાનિ ।

કલ્પાધ્યયનં વિવૃણોમિ લેશતો ગુરુનિયોગેન ॥ ૨ ॥

ભાષ્યં ક્લ્પચાતિગમ્પીરં, ક્લ્પચાહં જહ્ણોચ્ચરઃ ।

તદન્ન જાનતે ધૂજ્યા, યે મામેવં નિયુજ્જતે ॥ ૩ ॥

અદ્ભૂતગુણસ્ત્રનિઘૌ, કલ્પે સાહાયકં મહાતેજાઃ ।

દીપ ઇવ તમસિ કુસ્તે, જયતિ યતીશઃ સઃ ચૂર્ણિકૃત્ ॥ ૪ ॥

૧. પૃ. ૬૬.

૨. પૃ. ૨૮.

૩. પૃ. ૮૩.

૪. પૃ. ૧૨૮.

૫. પૃ. ૨૭૧.

૬. પૃ. ૩૭૭.

૭. એજન.

૮. પૃ. ૧૦૧, ૧૩૫, ૧૫૩, ૨૮૪.

૯. જૈન આત્માનન્દ સભા, ભાવનગર, સન્ ૧૯૩૩.

૧૦. પૃ. ૧૭૭.

કલ્પ (બૃહત્કલ્પ) સૂત્ર તથા વ્યવહાર સૂત્ર તથા તેમની વ્યાખ્યાઓના રચયિતાઓના વિષયમાં પોતાનું વક્તવ્ય ઉપસ્થિત કરતાં વૃત્તિકારે બતાવ્યું છે કે ચતુર્દશ પૂર્વધર ભગવાન ભદ્રબાહુસ્વામીએ સાધુઓના અનુગ્રહ માટે કલ્પસૂત્ર અને વ્યવહાર સૂત્રની રચના કરી જેથી પ્રાયશ્ચિત્તનો વ્યવસ્થેદ ન થાય. તેમણે આ બંને સૂત્રોની સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિ પણ બનાવી. સનિર્યુક્તિક સૂત્રોને પણ અલ્પબુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓ માટે સમજવી અઘરી જણાતાં ભાષ્યકારે તેમની પર ભાષ્ય લખ્યું. આ સૂત્રસ્પર્શિક નિર્યુક્તિનું અનુગમન કરનાર હોવાને કારણે નિર્યુક્તિ અને ભાષ્ય એક ગ્રન્થરૂપ થઈ ગયા : તતો 'મા भूत् प्रायश्चित्तव्यवच्छेदः' इति साधूनामनुग्रहाय चतुर्दशपूर्वधरेण भगवता भद्रबाहुस्वामिना कल्पसूत्रं व्यवहारसूत्रं चकारि, उभयोरपि च सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिः । इमे अपि च कल्प-व्यवहारसूत्रे सनिर्युक्तिके अल्पग्रन्थतयामहार्थत्वेन च दुःखमानुभावतो हीयमानमेधाऽऽयुरादिगुणानामिदानीन्तनजन्तूनामल्पशक्तिनां दुर्ग्रहे दुरवधारे जाते, ततः सुखग्रहणधारणाय भाष्यकारो भाष्यं कृतवान्, तत्र सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्त्यनुगतमिति सूत्रस्पर्शिकनिर्युक्तिर्भाष्यं चैको ग्रन्थो जातः ।^१

વૃત્તિકારે પ્રસ્તુત વૃત્તિમાં પ્રાકૃત ગાથાઓની સાથે સાથે પ્રાકૃત કથાનકો પણ ઉદ્ધૃત કર્યા છે. 'यत् एवं स्वस्थानप्रायश्चित्तं ततो विपर्यस्तग्रहणकरणे न विधेये'^२ અહીં સુધીની પીઠિકાવૃત્તિ આચાર્ય મલયાગિરિની જ કૃતિ છે જેનું ગ્રંથમાન ૪૬૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે.

૧. પૃ. ૨.

૨. પૃ. ૧૭૬.

એકાદશ પ્રકરણ

મલધારી હેમચન્દ્રકૃત ટીકાઓ

મલધારી હેમચન્દ્રસૂરિની પરંપરામાં થનાર મલધારી રાજશેખરે પોતાની પ્રાકૃતદયાશ્રમની વૃત્તિની પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે મલધારી હેમચન્દ્રનું ગૃહસ્થાશ્રમનું નામ પ્રદ્યુમ્ન હતું. તેઓ રાજમંત્રી હતા અને પોતાની ચાર સ્ત્રીઓને છોડીને મલધારી અભયદેવસૂરિ પાસે દીક્ષિત થયા હતા.^૧ આ બંને આચાર્યોનાં પ્રભાવશાળી જીવન-ચરિત્રનું વર્ણન મલધારી હેમચન્દ્રના જ શિષ્ય શ્રીચન્દ્રસૂરિએ પોતાનાં મુનિસુવ્રત-ચરિતની પ્રશસ્તિમાં કર્યું છે. તે અતિ રોચક તથા ઐતિહાસિક તથ્યોથી યુક્ત છે. મલધારી હેમચન્દ્રનો પરિચય આપતાં શ્રીચન્દ્રસૂરિ કહે છે :^૨

‘પોતાના તેજસ્વી સ્વભાવથી ઉત્તમ પુરુષોનાં હૃદયને આનંદિત કરનાર કૌસ્તુભમણિ સમાન શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિ આચાર્ય અભયદેવની પછી થયા. તેઓ પોતાના યુગમાં પ્રવચનના પારગામી અને વચનશક્તિસમ્પન્ન હતા. ભગવતી જેવું શાસ્ત્ર તો તેમને પોતાના નામની જેમ કંઠસ્થ હતું. તેમણે મૂલગ્રંથ, વિશેષાવશ્યક, વ્યાકરણ અને પ્રમાણશાસ્ત્ર વગેરે અન્ય વિષયોના અર્ધ લક્ષ (?) ગ્રંથ વાંચ્યા હતા. તેઓ રાજા તથા અમાત્ય વગેરે બધામાં જિનશાસનની પ્રભાવના કરવામાં પરાયણ અને પરમ કારુણિક હતા. મેઘ સમાન ગંભીર ધ્વનિથી જે સમયે તેઓ ઉપદેશ આપતા તે સમયે જિનભવનની બહાર ઊભા રહીને પણ લોકો તેમના ઉપદેશરસનું પાન કરતા હતા. વ્યાખ્યાનલાઘ્વિસંપન્ન હોવાને કારણે તેમનાં શાસ્ત્રવ્યાખ્યાન સાંભળીને જડબુદ્ધિ વાળા લોકો પણ સહજ જ બોધ પ્રાપ્ત કરી લેતા. સિદ્ધવ્યાખ્યાનિક (સિદ્ધર્ષિ)ની ઉપમિતિભવપ્રપંચકથા વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન કરનારી હોવા છતાં પણ સમજવામાં અત્યંત મુશ્કેલ હતી એટલા માટે સભામાં તેનું વ્યાખ્યાન લાંબા સમયથી કોઈ નહોતું કરતું. જે સમયે આચાર્ય હેમચન્દ્ર તેનું વ્યાખ્યાન કરતા, તે સમયે લોકોને તેમને સાંભળવામાં ખૂબ આનંદ આવતો. શ્રોતાઓની વારંવારની પ્રાર્થનાને કારણે તેમને લગાતાર ત્રણ વર્ષ સુધી તે કથાનું વ્યાખ્યાન કરવું પડ્યું. તે પછી તે કથાનો પ્રચાર ખૂબ વધી ગયો. આચાર્ય હેમચન્દ્રે નિમ્નલિખિત ગ્રંથ રચ્યા : સર્વપ્રથમ ઉપદેશમાલા મૂલ અને

૧. જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ. ૨૪૫.

૨. મુનિસુવ્રતચરિતની પ્રશસ્તિ, કા. ૧૩૨-૧૮૦.

ભવભાવના મૂલની રચના કરી. તદનંતર તે બંનેની ક્રમશઃ ૧૪ હજાર અને ૧૩ હજાર શ્લોકપ્રમાણ વૃત્તિઓ રચી. ત્યાર પછી અનુયોગદ્વાર, જીવસમાસ અને શતક (બંધશતક)ની ક્રમશઃ ૬, ૭ અને ૪ હજાર શ્લોક-પ્રમાણ વૃત્તિઓની રચના કરી. મૂલ આવશ્યકવૃત્તિ (હરિભદ્રકૃત) પર ૫ હજાર શ્લોકપ્રમાણ ટિપ્પણ લખ્યું તથા વિશેષાવશ્યકભાષ્ય પર ૨૮ હજાર શ્લોક-પ્રમાણ વિસ્તૃત વૃત્તિ લખી.^૧ 'અંતે મૃત્યુ સમયે આચાર્ય હેમચન્દ્રે પોતાના ગુરુ અભયદેવની જેમ જ આરાધના કરી. તેમાં એટલી વિશેષતા ચોક્કસ હતી કે તેમણે સાત દિવસની સંલેખના - અનશન કર્યું હતું (જ્યારે આચાર્ય અભયદેવે ૪૭ દિવસનું અનશન કર્યું હતું) અને રાજા સિદ્ધરાજ સ્વયં તેમની શવયાત્રામાં જોડાયા હતા (જ્યારે અભયદેવની શવયાત્રાનું દૃશ્ય તેમણે પોતાના મહેલોમાંથી જ જોઈ લીધું હતું). તેમના ત્રણ ગણધર હતા : ૧. વિજયસિંહ, ૨. શ્રીચન્દ્ર અને ૩. વિબુધચન્દ્ર. તેમાંથી શ્રીચન્દ્ર પટ્ટધર આચાર્ય થયા.'

આચાર્ય વિજયસિંહે ધર્મોપદેશમાલાની બૃહદ્વૃત્તિ રચી છે. તેની સમાપ્તિ વિ.સં. ૧૧૮૧માં થઈ. તેની પ્રશસ્તિમાં આચાર્ય વિજયસિંહે પોતાના ગુરુ આચાર્ય હેમચન્દ્ર અને તેમના ગુરુ આચાર્ય અભયદેવનો જે પરિચય આપ્યો છે તેનાથી જણાય છે કે સં. ૧૧૮૧માં આચાર્ય મલધારી હેમચન્દ્રના મૃત્યુના ઘણાં વર્ષ વ્યતીત થઈ ચૂક્યા હતાં. આવી સ્થિતિમાં એમ માનવામાં આવે કે અભયદેવનું મૃત્યુ થતાં અર્થાત્ વિ.સં. ૧૧૬૮માં હેમચન્દ્રે આચાર્યપદ પ્રાપ્ત કર્યું અને લગભગ સં. ૧૧૮૦ સુધી તે પદને શોભાવ્યું તો કોઈ અસંગતિ નથી. તેમના ગ્રન્થાંતની કોઈ પણ પ્રશસ્તિમાં વિ.સં. ૧૧૭૭ પછીના વર્ષનો ઉલ્લેખ નથી મળતો.^૨

આચાર્ય હેમચન્દ્રે સ્વહસ્તલિખિત જીવસમાસની વૃત્તિની પ્રતના અંતે પોતાનો જે પરિચય આપ્યો છે તેમાં તેમણે પોતાને યમ-નિયમ-સ્વાધ્યાય-ધ્યાનનાં અનુષ્ઠાનમાં રત પરમ નૈષ્ઠિક પંડિત શ્વેતામ્બરાચાર્ય ભટ્ટારક રૂપે પ્રસ્તુત કર્યા છે. આ પ્રત તેમણે વિ.સં. ૧૧૬૪માં લખી છે. પ્રશસ્તિ આ મુજબ છે :^૩

ગ્રન્થાગ્ર ૬૬૨૭ । સંવત્ ૧૧૬૪ ચૈત્ર સુદિ ૪ સોમેઽદ્યોહ શ્રીમદણહિલપાટકે
સમસ્તરજાવલિવિરજિતમહારજાધિરજ-પરમેશ્વર-શ્રીમજ્જયસિંહદેવ-કલ્યાણવિજયગણ્યે એવં
કાલે પ્રવર્તમાને યમનિયમસ્વાધ્યાયધ્યાનાનુષ્ઠાનરતપરમનૈષ્ઠિકપંડિત-શ્વેતામ્બરાચાર્ય-

૧. આ સૂચીમાં નન્દિટિપ્પણનો ઉલ્લેખ નથી. વિશેષાવશ્યકભાષ્યની વૃત્તિના અંતે આ ટિપ્પણીનો ઉલ્લેખ મળે છે.
૨. ગણધરવાદ : પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫૧-૨.
૩. શ્રી પ્રશસ્તિસંગ્રહ (શ્રી શાન્તિનાથજી જ્ઞાનભંડાર, અમદાવાદ), પૃ. ૪૮.

મદ્ધારકશ્રીહેમચન્દ્રાચાર્યેણ પુસ્તિકા લિ. શ્રી. ।

જ્યાં સુધી મલધારી હેમચન્દ્રની ગ્રંથરચનાનો પ્રશ્ન છે, અમે મુનિસુવ્રતચરિતની પ્રશસ્તિના આધારે ઉપદેશમાલા વગેરે નવ ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિશેષાવશ્યકભાષ્યની વૃત્તિના અંતે આચાર્યે સ્વયં ગ્રંથરચનાનો ક્રમ આપ્યો છે અને ગ્રંથસંખ્યા દસ આપી છે. મુનિસુવ્રતચરિતમાં ઉલ્લિખિત નવ ગ્રંથોમાં એક ગ્રંથ વધારે જોડવામાં આવ્યો છે અને તે છે નન્દિટિપ્પણ. આ ગ્રંથની કોઈ પણ પ્રતનો ક્યાંય ઉલ્લેખ નથી મળતો. એવું હોવા છતાં પણ જો વિશેષાવશ્યકભાષ્યની વૃત્તિમાં ઉલ્લિખિત ગ્રંથસંખ્યા તથા રચનાક્રમ યોગ્ય માનવામાં આવે તો મલધારી હેમચન્દ્રની ગ્રંથરચનાનો ક્રમ આ મુજબ હોવો જોઈએ : ૧. આવશ્યકટિપ્પણ, ૨. શતકવિવરણ, ૩. અનુયોગદ્વારવૃત્તિ, ૪. ઉપદેશમાલાસૂત્ર, ૫. ઉપદેશમાલાવૃત્તિ, ૬. જીવસમાસવિવરણ, ૭. ભવભાવનાસૂત્ર, ૮. ભવભાવનાવિવરણ, ૯. નન્દિટિપ્પણ, ૧૦. વિશેષાવશ્યકભાષ્ય-બૃહદ્વૃત્તિ. આ ક્રમ શ્રીચન્દ્રસૂરિકૃત મુનિસુવ્રતચરિતમાં ઉલ્લિખિત પૂર્વાક્ત ક્રમથી કંઈક જુદો જ છે. આ ગ્રંથોનું પરિમાણ લગભગ ૮૦૦૦૦ શ્લોક-પ્રમાણ છે. આ બધા ગ્રંથો વિષયની દૃષ્ટિએ પ્રાયઃ સ્વતંત્ર છે આથી તેમાં પુનરાવૃત્તિ માટે વિશેષ શક્યતા નથી.

આવશ્યકવૃત્તિપ્રદેશવ્યાખ્યા :

આ વ્યાખ્યા^૧ હરિભદ્રકૃત આવશ્યકવૃત્તિ પર છે. આને હારિભદ્રીયાવશ્યકવૃત્તિ ટિપ્પણક પણ કહે છે. તેની પર પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાકાર આચાર્ય હેમચન્દ્રના જ શિષ્ય શ્રીચંદ્રસૂરિએ એક વધારે ટિપ્પણ લખ્યું છે જેને પ્રદેશવ્યાખ્યાટિપ્પણ કહે છે. પ્રારંભે વ્યાખ્યાકાર આદિજિનેશ્વર (ઋષભદેવ)ને નમસ્કાર કરે છે. તદનંતર વર્ધમાનપર્યન્ત બાકી સમસ્ત તીર્થંકરોને નમસ્કાર કરી સંક્ષેપમાં ટિપ્પણ લખવાની પ્રતિજ્ઞા કરે છે :

જગત્રયમતિક્રમ્ય, સ્થિતા યસ્ય પદત્રયી ।

વિષ્ણોરિવ તમાનમ્ય શ્રીમદાદ્યાજિનેશ્વરમ્ ॥ ૧ ॥

શેષાનપિ નમસ્કૃત્ય, જિનાનજિતપૂર્વકાન્ ।

શ્રીમત્તો વર્દ્ધમાનાન્તાન્, મુક્તિશર્મ્મવિધાયિનઃ ॥ ૨ ॥

સમુપાસિતગુરુજનતઃ સમધિગતં કિચ્છિદાત્મસંસ્મૃતયે ।

સઙ્ક્ષેપાદાવશ્યકવિષયં ટિપ્પનમહં વચ્મિ ॥ ૩ ॥

૧. શ્રીચંદ્રસૂરિવિહિત ટિપ્પણસહિત - દેવચંદ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર, મુંબઈ, સન્ ૧૯૨૦.

ત્યાર પછી વ્યાખ્યાકારે હારિભદ્રીય આવશ્યકવૃત્તિનાં કેટલાંક કઠિન સ્થળોનું સરળ શૈલીમાં વ્યાખ્યાન કરતાં અંતે વ્યાખ્યાગત દોષોની સંશુદ્ધિ માટે મુનિજનોને પ્રાર્થના કરી છે :^૧

इति गुरुजनमूलादर्थजातं स्वबुद्ध्या,
यदवगतमिहात्मस्मृत्युपादानहेतोः ।
तदुपरचितमेतत् यत्र किञ्चित्सदोषं,
मयि कृतगुस्तोषैस्तत्र शोध्यं मुनीन्द्रैः ॥ १ ॥
छन्दास्थस्य हि मोहः कस्य न भवतीह कर्मवशगस्य ।
सद्बुद्धिविरहितानां विशेषतो मद्दिधासुमताम् ॥ २ ॥

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યાનું ગ્રંથમાન ૪૭૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે.

અનુયોગદ્વારવૃત્તિ :

આ વૃત્તિ^૨ અનુયોગદ્વારના સૂત્રોનો સરલાર્થ પ્રસ્તુત કરવા માટે બનાવવામાં આવી છે. પ્રારંભમાં આચાર્યે વીર જિનેશ્વર, ગૌતમાદિ સૂરિવર્ગ તથા શ્રુતદેવતાને નમસ્કાર કર્યા છે :

सम्यक् सुरेन्द्रकृतसंस्तुतपादपद्ममुद्गामकामकरिराजकठोरसिंहम् ।
सद्धर्मदेशकवरं वरदं नतोऽस्मि, वीरं विशुद्धतत्त्वोधिनिधिं सुधीरम् ॥ १ ॥
अनुयोगभृतां पादान् वन्दे श्रीगौतमादिसूरीणाम् ।
निष्कारणबन्धूनां विशेषतो धर्मदातृणाम् ॥ २ ॥
यस्याः प्रसादमतुलं संप्राप्य भवन्ति भव्यजननिवहाः ।
अनुयोगवेदिनस्तां प्रयतः श्रुतदेवतां वन्दे ॥ ३ ॥

પ્રથમ સૂત્ર 'નાણં પંચવિહં.....'ની વ્યાખ્યા શરૂ કરતાં પહેલાં વૃત્તિકાર કહે છે કે જોકે પ્રાચીન આચાર્યોએ ચૂર્ણિ અને ટીકા (હારિભદ્રીય) દ્વારા આ ગ્રન્થનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે પરંતુ અલ્પ બુદ્ધિવાળા શિષ્યો માટે તે સમજવામાં મુશ્કેલ હોવાને કારણે હું મંદમતિ ફરી આનું વ્યાખ્યાન શરૂ કરું છું : સ ચ યદ્યપિ ચૂર્ણિટીકાદ્વારેણ વૃદ્ધૈરપિ વિહિતઃ તથાપિ તદ્વચસામતિગમ્भीરત્વેન દુરધિગમત્વાદ મન્દમતિનાંપિ મયાંસાધારણ—

૧. પૃ. ૧૧૭.

૨. (અ) રાયબહાદુર પનપતસિંહ, કલકત્તા, સન્ ૧૮૮૦.

(આ) દેવચંદ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર, મુંબઈ, સન્ ૧૯૧૫-૬.

(ઇ) આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ, સન્ ૧૯૧૪.

(ઈ) કેશરભાઈ જ્ઞાનમંદિર, પાટણ, સન્ ૧૯૩૯.

શ્રુતભક્તિજનિતૌત્સુક્યભાવતોઽવિચારિતસ્વશક્તિવાદલ્પધિયામનુગ્રહાર્થત્વાચ્ચ કર્તુમારમ્યતે
।

‘સે કિં તં તિનામે.....’ (સૂ૦ ૧૨૩)ની વૃત્તિમાં રસનું વિવેચન કરતાં વૃત્તિકારે ભિષ્કૃશાસના ‘શ્લેષ્માળમરુચિ પિત્તં તૃષં કુષ્ટં વિષં જ્વરમ્....’ વગેરે અનેક શ્લોકો ઉદ્ધૃત કર્યા છે.^૧ આ જ રીતે સમસ્વરની વ્યાખ્યામાં^૨ તથા અન્યત્ર પણ અનેક શ્લોકો ઉદ્ધૃત કર્યા છે. આ વૃત્તિના અંતે પણ તે જ પ્રશસ્તિ છે જે વિશેષાવશ્યકભાષ્યની વૃત્તિના અંતે છે. આમાં વૃત્તિ-રચનાનો સમય નથી આપવામાં આવ્યો. આનું ગ્રંથમાન ૫૮૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે.

વિશેષાવશ્યકભાષ્ય-બૃહદ્વૃત્તિ :

પ્રસ્તુત વૃત્તિ^૩ને શિષ્યહિતાવૃત્તિ પણ કહે છે. આ મલધારી હેમચંદ્રસૂરિની બૃહત્તમ કૃતિ છે. આમાં આચાર્યે વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં પ્રતિપાદિત અનેક વિષયોને અતિ સરળ તથા સુબોધ શૈલીમાં સમજાવ્યા છે. દાર્શનિક ચર્ચાની પ્રધાનતા હોવા છતાં પણ શૈલીમાં ક્લિષ્ટતા નથી આવવા પામી, તે આ ટીકાની એક બહુ મોટી વિશેષતા છે. શંકા-સમાધાન અને પ્રશ્નોત્તરની પદ્ધતિનું પ્રાધાન્ય હોવાને કારણે પાઠકની અરુચિનો સામનો નથી કરવો પડતો. અહીં-તહીં સંસ્કૃત કથાનકોનાં ઉદ્વરણથી વિષય-વિવેચન પણ વધુ સરળ થઈ ગયું છે. આ ટીકાને કારણે વિશેષાવશ્યકભાષ્યનાં પઠન-પાઠનમાં અત્યધિક સરળતા થઈ ગઈ છે, તેમાં કોઈ સંદેહ નથી. આ ટીકાથી ભાષ્યકાર અને ટીકાકાર બંનેના યશમાં અસાધારણ વૃદ્ધિ થઈ છે. ટીકાના પ્રારંભે આચાર્યે વર્ષમાન જિનેશ્વર, સુધર્માદિપ્રમુખ સૂરિસંઘ, સ્વગુરુ, જિનભદ્ર અને શ્રુતદેવતાની સવિનય વંદના કરી છે :

શ્રીસિદ્ધાર્થનેન્દ્રવિશ્રુતકુલવ્યોમપ્રવૃત્તોદયઃ,

સદ્બોધાંશુનિસ્તદુસ્તરમહામોહાન્ધકારસ્થિતિઃ ।

દૃષ્ટાશોષકુવાદિકૌશિકકુલપ્રીતિપ્રણોદક્ષમો,

જીયાદસ્ખલિતપ્રતાપતરણિઃ શ્રીવર્ધમાનો જિનઃ ॥ ૧ ॥

યેન ક્રમેણ કૃપયા શ્રુતધર્મ ઇષ,

આનીય માદૃશજનેઽપિ હિ સંપ્રણીતઃ ।

૧. પાટણ - સંસ્કરણ, પૃ. ૧૦૦. ૨. પૃ. ૧૧૭-૬

૩. (અ) યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલા, બનારસ, વીર સં. ૨૪૨૭-૨૪૪૧.

(આ) ગુજરાતી ભાષાંતર - યુનીલાલ હુકમચન્દ, આગમોદય સમિતિ, મુંબઈ, સન્ ૧૯૨૪-૭.

શ્રીમત્સુધર્મગણભૂત્પ્રમુખં નતોઽસ્મિ,
 તં સૂરિસદ્ધમનઘં સ્વગુરુશ્ચ ભક્ત્યા ॥ ૨ ॥
 આવશ્યકપ્રતિનિબદ્ધગમીરભાષ્ય-
 પીયૂષજન્મજલધિર્ગુણરત્નરાશિઃ
 ય્યાતઃ ક્ષમાશ્રમગતાગુણતઃ ક્ષિતૌ યઃ,
 સોઽયં ગણિર્વિજયતે જિનભદ્રનામા ॥ ૩ ॥
 યસ્યાઃ પ્રસાદપરિવર્ધિતશુદ્ધબોધાઃ,
 પારં વ્રજન્તિ સુધિયઃ શ્રુતતોયરાણેઃ ।
 સાનુગ્રહા મયિ સમીહિતસિદ્ધયેઽસ્તુ,
 સર્વજ્ઞશાસનરતા શ્રુતદેવતાઽસૌ ॥ ૪ ॥

વિશેષાવશ્યકભાષ્ય શું છે તથા તેની પ્રસ્તુત વૃત્તિની શું આવશ્યકતા છે તેનું સમાધાન કરતાં ટીકાકારે બતાવ્યું છે કે સામાયિકાદિ પડ્યપનાત્મક શ્રુતસ્કન્ધરૂપ આવશ્યકની અર્થતઃ તીર્થકરોએ તથા સૂત્રતઃ ગણપરોએ રચના કરી. તેની ગંભીરગર્થતા તથા નિત્યોપયોગિતાને ધ્યાનમાં રાખતાં ચતુર્દશ પૂર્વધર શ્રીમદ્ ભદ્રબાહુસ્વામીએ આ સૂત્રની વ્યાખ્યાનરૂપ નિર્ધુક્તિ બનાવી. આ નિર્ધુક્તિમાં પણ સામાયિકાધ્યયન-નિર્ધુક્તિને વિશેષ મહત્વપૂર્ણ સમજતાં શ્રીમદ્ર જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણવિરચિત સ્વોપજ વૃત્તિ તથા ક્રોટ્યાચાર્યવિહિત વિવરણ - આ બે ટીકાઓ વિદ્યમાન છે પરંતુ તે અતિ ગંભીર વાક્યાત્મક તથા કર્ધક સંક્ષિપ્ત હોવાને કારણે મંદમતિ શિષ્યો માટે મુશ્કેલ જણાય છે. આ જ મુશ્કેલીને દૂર કરવા માટે પ્રસ્તુત વૃત્તિ શરૂ કરવામાં આવી રહી છે.^૧

વૃત્તિના અંતે પ્રશસ્તિ-સૂચક અગીયાર શ્લોક છે જેમાં વૃત્તિકારનું નામ હેમચન્દ્રસૂરિ તથા તેમના ગુરુનું નામ અભયદેવસૂરિ બતાવવામાં આવ્યું છે અને કહેવામાં આવ્યું છે કે રાજા જયસિંહના રાજ્યમાં સં. ૧૧૭૫ની કાર્તિક શુકલા પંચમીના દિવસે આ વૃત્તિ સમાપ્ત થઈ :^૨

...સોઽભયદેવસૂરિભવત્ તેભ્યઃ પ્રસિદ્ધો ભુવિ ॥ ૧ ॥
 તચ્છિષ્યલવપ્રાયૈરગીતાથૈરપિ શિષ્ટજનતુષ્ટ્યૈ ।
 શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિભરિયમનુરચિતા પ્રકૃતવૃત્તિઃ ॥ ૧૦ ॥
 શરદાં ચ પંચસપ્તત્યધિકૈકાદશશતેષ્વતીતેષુ ।
 કાર્તિકસિતપચ્છમ્યાં શ્રીમજ્જયસિંહનૃપરાજ્યે ॥ ૧૧ ॥
 વૃત્તિનું ગ્રંથમાન ૨૮૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે.

૧. પૃ. ૧-૨.

૨.

પૃ. ૧૩૫૯.

દ્વાદશ પ્રકરણ

નેમિચન્દ્રવિહિત ઉત્તરાધ્યયન-વૃત્તિ

નેમિચન્દ્રસૂરિનું બીજું નામ દેવેન્દ્રગણિ છે. પ્રારંભમાં તેઓ દેવેન્દ્રગણિ નામથી જ પ્રસિદ્ધ હતા પરંતુ પછીથી નેમિચન્દ્રસૂરિ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. તેમણે વિ.સં. ૧૧૨૮માં ઉત્તરાધ્યયન પર સુખબોધા નામક એક ટીકા રચી. આ ટીકામાં અનેક પ્રાકૃત આખ્યાનો ઉદ્ધૃત કરવામાં આવ્યાં છે. આ દૃષ્ટિએ નેમિચન્દ્રસૂરિ હરિભદ્રસૂરિ અને વાદિવેતાલ શાન્તિસૂરીની શૈલીની અધિક નજીક છે, નહિ કે શીલાંકસૂરિની કે જેમણે આ પ્રકારનાં આખ્યાન સંસ્કૃતમાં પ્રસ્તુત કર્યાં છે.

ઉત્તરાધ્યયન-સુખબોધા વૃત્તિ શાન્ત્યાચાર્યવિહિત શિષ્યહિતા નામક બૃહદ્વૃત્તિના આધારે રચવામાં આવી છે. તે સરળ તથા સુબોધ હોવાને કારણે તેનું નામ સુખબોધા રાખવામાં આવ્યું છે. પ્રારંભમાં વૃત્તિકારે તીર્થકરો, સિદ્ધો, સાધુઓ તથા શ્રુતદેવતાને નમસ્કાર કર્યાં છે તથા વૃદ્ધકૃત (શાન્ત્યાચાર્યકૃત) બહુર્થ તથા ગંભીર વિવરણમાંથી સમુદ્ધૃત કરીને આત્મસ્મૃત્યર્થ તથા જડમતિ અને સંક્ષેપરુચિ ધરાવનારના હિતાર્થે પાઠાંતરો અને અર્થાંતરો વિના ઉત્તરાધ્યયનની સુખબોધા-વૃત્તિ રચવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે :

પ્રણમ્ય વિઘ્નસંઘાતઘાતિનસ્તીર્થનાયકાન્ ।

સિદ્ધાંશ્ચ સર્વસાધૂંશ્ચ, સ્તુત્વા ચ શ્રુતદેવતામ્ ॥ ૧ ॥

આત્મસ્મૃતયે વક્ષ્યે, જડમતિસંક્ષેપસ્ત્રિહિતાર્થ ચ ।

એકૈકાર્થનિબદ્ધાં, વૃત્તિ સૂત્રસ્ય સુખબોધામ્ ॥ ૨ ॥

બહુર્થાદ વૃદ્ધકૃતાદ, ગંભીરાદ વિવરણાત્ સમુદ્ધૃત્ય ।

અધ્યયનાનામુત્તરપૂર્વાણામેકપાઠગતામ્ ॥ ૩ ॥

અર્થાન્તરાણિ પાઠાન્તરાણિ સૂત્રે ચ વૃદ્ધટીકાતઃ ।

બોદ્ધવ્યાનિ યતોડયં, ઘ્રમસ્મ્બો ગમનિકામાત્રમ્ ॥ ૪ ॥

વૃત્તિના અંતે પ્રશસ્તિ છે જેમાં વૃત્તિકાર નેમિચન્દ્રાચાર્યના ગચ્છ, ગુરુ, ગુરુબ્રાતા, વૃત્તિરચનાનું સ્થાન, સમય વગેરેનો ઉલ્લેખ છે. આમાં જ શાન્ત્યાચાર્યના ગચ્છ વગેરેનો પણ ઉલ્લેખ છે જેની વૃત્તિના આધારે પ્રસ્તુત વૃત્તિની રચના કરવામાં આવી છે. નેમિચન્દ્રાચાર્ય બૃહદ્ગચ્છગ્રીય ઉદ્યોતનાચાર્યના શિષ્ય ઉપાધ્યાય આબ્રદેવના શિષ્ય છે. તેમના ગુરુબ્રાતાનું નામ મુનિચન્દ્રસૂરિ છે, જેમની પ્રેરણાથી આ વૃત્તિ બની છે.

૧. પુષ્પચન્દ્ર ખેમચન્દ્ર, વળાદ, સન્ ૧૯૩૭.

વૃત્તિની રચનાનું સ્થાન અણહિલપાટક નગર (દોહડિ શેઠનું ઘર) છે તથા સમાપ્તિનો સમય વિ.સં. ૧૧૨૯ છે :

વિશ્રુતસ્ય મહીપીઠે, બૃહદગચ્છસ્ય મણ્ડનમ્ ।

શ્રીમાન્ વિહારુકપ્રષ્ઠઃ સૂરિરુદ્યોતનાભિધઃ ॥ ૧ ॥

શિષ્યસ્તસ્યાઽઽમ્નદેવોઽમ્બુદુપાઘ્યાયઃ સતાં યતઃ ।

યત્રૈકાન્તગુણાપૂર્ણે, દોષૈર્લેખે પદં ન તુ ॥ ૧૦ ॥

શ્રીનેમિચન્દ્રસૂરિરુદ્ધતવાન્ વૃત્તિકાં તદ્વિનેયઃ ।

ગુરુસોદર્યશ્રીમન્મુનિચન્દ્રાચાર્યવચનેન ॥ ૧૧ ॥

.....
અણહિલપાટકનગરે, દોહડિસચ્છેષ્ઠિસત્કવસતૌ ચ ।

સન્તિષ્ઠતા કૃતેયં, નવકરહરવત્સરે ચૈવ ॥ ૧૩ ॥

વૃત્તિનું ગ્રંથમાન ૧૨૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે :

અનુષ્ઠુખાં સહસ્વાણિ, ગણિતક્રિયયાઽભવન્ ।

દ્વાદશ ગ્રન્થમાનં તુ, વૃત્તેરસ્યા વિનિશ્ચિતમ્ ॥

ત્રયોદશ પ્રકરણ

શ્રીચંદ્રસૂરિવિહિત વ્યાખ્યાઓ

શ્રીચંદ્રસૂરિનું બીજું નામ પાર્શ્વદેવગણિ છે. તેઓ શીલભદ્રસૂરિના શિષ્ય છે. તેમણે વિ.સં. ૧૧૭૪માં નિશીથસૂત્રની વિશેષચૂર્ણિના વીસમા ઉદ્દેશકની વ્યાખ્યા કરી છે. આ સિવાય નિમ્ન ગ્રંથો પર પણ તેમની ટીકાઓ છે : શ્રમણોપાસક-પ્રતિક્રમણ (આવશ્યક), નન્દી (નન્દીદુર્ગપદવ્યાખ્યા), જીતકલ્પ-બૃહચૂર્ણિ, નિરયાવલિકાદિ અંતિમ પાંચ ઉપાંગ.

નિશીથચૂર્ણિ-દુર્ગપદવ્યાખ્યા :

નિશીથચૂર્ણિના વીસમા ઉદ્દેશ પર શ્રીચંદ્રસૂરિએ દુર્ગપદવ્યાખ્યા^૧ નામક ટીકા રચી છે. ચૂર્ણિના કઠિન અંશોને સરળ તથા સુબોધ બનાવવા માટે જ પ્રસ્તુત વ્યાખ્યા રચવામાં આવી છે. જેમકે વ્યાખ્યાકાર પ્રારંભમાં જ લખે છે :

વિશોદ્દેશે શ્રીનિશીથસ્ય ચૂર્ણો,

દુર્ગ વાક્યં યત્ પદં વા સમસ્તિ ।

સ્વસ્મૃત્વર્થં તસ્ય વક્ષ્યે સુબોધાં,

વ્યાખ્યાં કાંચિત્ સદ્ગુરુખ્યોઽવબુદ્ધામ્ ॥ ૨ ॥

આ વ્યાખ્યાનો અધિક અંશ વિવિધ પ્રકારના માસોના ભંગ, દિવસોની ગણતરી વગેરે સંબંધિત હોવાને કારણે નીરસ છે. ચૂર્ણિકાર જિનદાસગણિ મહત્તરનાં નામ સંબંધિત અંતિમ બે ગાથાઓની વ્યાખ્યા કરતાં વ્યાખ્યાકાર કહે છે :

‘...વર્ગાં इह अ । क । च । ट । त । प । य । श । वर्गां इति वचनात् स्वरादयो हकारान्ता ग्राह्याः । तदिह प्रथमगाथया जिणदास इत्येवंरूपं नामाभिहितं, द्वितीयगाथया तदेव विशेषयितुमाह—जिणदास महत्तर इति तेन रचिता चूर्णिरियम् ।’^૨

અંતે વ્યાખ્યાકાર પોતાનો પરિચય આપતાં કહે છે :

શ્રીશાલિ(શીલ)ભદ્રસૂરીણાં, શિષ્યૈઃ શ્રીચંદ્રસૂરિભિઃ ।

વિશકોદ્દેશકે વ્યાખ્યા, દુબ્ધા સ્વપરહેતવે ॥ ૧ ॥

૧. સન્મતિ જ્ઞાનપીઠ, આગરા, સન્ ૧૯૬૦ (નિશીથસૂત્રના ચતુર્થ વિભાગ અંતર્ગત, પૃ. ૪૧૩-૪૪૩).

૨. પૃ. ૪૪૩.

અર્થાત્ શ્રી શાલિ(શીલ)ભદ્રસૂરિના શિષ્ય શ્રીચન્દ્રસૂરિએ પોતાના તથા બીજાઓ માટે વીસમા ઉદ્દેશની આ વ્યાખ્યા બનાવી.

આ જ રીતે વ્યાખ્યાની સમાપ્તિનો સમય-નિર્દેશ કરતાં આચાર્ય કહે છે :

વેદાશ્વરુદ્યુક્તે, વિક્રમસંવત્સરે તુ મૃગશીર્ષે ।

માઘસિતદ્વાદશ્યાં, સમર્થિતેયં ર્વા વારે ॥ ૨ ॥

નિરયાવલિકાવૃત્તિ :

આ વૃત્તિ^૧ અંતિમ પાંચ ઉપાંગભૂત નિરયાવલિકા સૂત્ર પર છે : નિરયાવલિકા, કલ્પાવતંસિકા, પુષ્પિકા, પુષ્પયૂલા અને વૃષ્ટિદશા. આ વૃત્તિ સિવાય આ સૂત્રની બીજી કોઈ ટીકા નથી. વૃત્તિ સંક્ષિપ્ત તથા શબ્દાર્થપ્રધાન છે. પ્રારંભમાં આચાર્ય પાર્શ્વનાથને પ્રણામ કર્યા છે :

પાર્શ્વનાથં નમસ્કૃત્ય પ્રાયોઽન્યગ્રન્થવીક્ષિતા ।

નિરયાવલિશ્રુતસ્કન્ધે વ્યાખ્યા કાચિત્ પ્રકાશ્યતે ॥

વૃત્તિનું અંતે વૃત્તિકારનાં નામ, ગુરુ, વૃત્તિલેખનના સમય, સ્થાન વગેરેનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી. મુદ્રિત પ્રતના અંતે માત્ર 'इति श्रीचन्द्रसूरिविरचितं निरयावलिकाश्रुतस्कन्ध-विकरणं समाप्तमिति । श्रीरस्तु ।' એટલો જ ઉલ્લેખ છે.^૨ વૃત્તિનું ગ્રંથમાન ૬૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે.

જીતકલ્પબૃહચૂર્ણિ-વિષમપદવ્યાખ્યા :

આ વ્યાખ્યા^૩ સિદ્ધસેનગણિકૃત જીતકલ્પબૃહચૂર્ણિના વિષમપદોનાં વિવેચન રૂપે છે. પ્રારંભમાં વ્યાખ્યાકાર શ્રીચન્દ્રસૂરિએ ભગવાન મહાવીરને નમસ્કાર કરીને સ્વ-પરોપકાર નિમિત્ત જીતકલ્પબૃહચૂર્ણિની વ્યાખ્યા કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે :

નત્વા શ્રીમન્મહાવીરં સ્વપરોપકૃતિહેતવે ।

જીતકલ્પબૃહચૂર્ણોર્વ્યાખ્યા કાચિત્ પ્રકાશ્યતે ॥

'સિદ્ધત્થ.....' વગેરે પ્રારંભની એકાદશ ચૂર્ણિ-ગાથાઓ (મંગલગાથાઓ)ની વ્યાખ્યા કર્યા પછી આચાર્યે 'કો વિ સીસો.....' વગેરે પાઠોના કઠિન પદોનું

૧. (અ) રાયબહાદુર ધનપતસિંહ, બનારસ, સન્ ૧૮૮૫.
(આ) આગમોદય સમિતિ, સુરત, સન્ ૧૯૨૨.
(ઈ) ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, સન્ ૧૯૩૪.
૨. અમદાવાદ-સંસ્કરણ, પૃ. ૩૯.
૩. જૈન સાહિત્ય સંશોધક સમિતિ, અમદાવાદ, સન્ ૧૯૨૬.

વ્યાખ્યાન કર્યું છે. વચ્ચે-વચ્ચે પોતાના વક્તવ્યની પુષ્ટિ માટે પ્રાકૃત ગાથાઓ ઉદ્ધૃત કરી છે.^૧

અંતે વ્યાખ્યાકારે પોતાનો નામોલ્લેખ કરતાં બતાવ્યું છે કે પ્રસ્તુત વ્યાખ્યા સં. ૧૨૨૭માં મહાવીર-જન્મકલ્યાણના દિવસે રવિવારે પૂર્ણ થઈ. આનું ગ્રન્થમાન ૧૧૨૦ શ્લોક પ્રમાણ છે :

જીતકલ્પબૃહચ્ચૂર્ણો વ્યાખ્યા શાસ્ત્રાનુસારતઃ ।

શ્રીચન્દ્રસૂરિભિર્દૃષ્ટ્યા સ્વપરોપકૃતિહેતવે ॥ ૧ ॥

મુનિનયનતરણિ (૧૨૨૭) વર્ષે શ્રીવીરજિનસ્ય જન્મકલ્યાણે ।

પ્રકૃતગ્રન્થકૃતિરિયં નિષ્પત્તિમવાપ રવિવારે ॥ ૨ ॥

.....
 એકાદશશતવિંશત્યધિકશ્લોકપ્રમાણગ્રન્થાગ્રમ્ ।

ગ્રન્થકૃતિઃ પ્રવિવાચ્યા મુનિપુણ્ણવસૂરિભિઃ ॥ ૪ ॥

યદિહોત્સૂત્રં કિઞ્ચિદ્ દૃષ્યં છન્નસ્થબુદ્ધિભાવનયા ।

તન્મયિ કૃપાનુકલિતૈઃ શોધ્યં ગીતાર્થવિદ્ધિઃ ॥ ૫ ॥

૧. પૃ. ૩૬, ૩૮, ૩૯, ૪૪, ૪૯.

ચતુર્દશ પ્રકરણ

અન્ય ટીકાઓ

ઉપર્યુક્ત ટીકાકાર આચાર્યો સિવાય બીજા પણ એવા આચાર્યો છે જેમણે આગમોના ટીકાનિર્માણમાં પોતાનું યોગદાન આપ્યું છે. શિવપ્રભસૂરિના શિષ્ય શ્રીકિલકસૂરિએ આવશ્યક સૂત્ર પર વિ.સં.૧૨૯૬માં ટીકા લખી છે જેનું નામ લઘુવૃત્તિ છે. આ સિવાય જીતકલ્પ અને દશવૈકાલિક પર પણ તેમની ટીકાઓ છે. ક્ષેમકીર્તિએ મલયગિરિકૃત બૃહત્કલ્પની અપૂર્ણ ટીકા પૂરી કરી છે. મહેન્દ્રસૂરિ (સં. ૧૨૯૪)ના શિષ્ય ભુવનતુંગસૂરિએ ચતુઃશરણ, આતુરપ્રત્યાખ્યાન અને સંસ્તારક — આ પ્રકીર્ણકો પર ટીકાઓ રચી છે. આ જ રીતે ગુણરત્ન (સં. ૧૪૮૪)એ ભક્તપરિજ્ઞા, સંસ્તારક, ચતુઃશરણ, આતુરપ્રત્યાખ્યાન નામક પ્રકીર્ણકો પર ટીકાઓ રચી છે. વિજયવિમલ (સં. ૧૬૩૪)ની તંદુલવૈચારિક અને ગચ્છાચાર પ્રકીર્ણકો પર ટીકાઓ છે. વાનરર્ષિએ ગચ્છાચાર પ્રકીર્ણક પર વૃત્તિ લખી છે. હીરવિજયસૂરિએ સં. ૧૬૩૯માં અને શાન્તિચન્દ્રગણિએ સં. ૧૬૬૦માં જમ્બૂદ્વીપપ્રજ્ઞપ્તિ પર ટીકાઓ લખી છે. શાન્તિચન્દ્રગણિની ટીકાનું નામ પ્રમેયરત્નમંજૂષા છે. જિનહંસે સં. ૧૫૮૨માં આચારંગ પર વૃત્તિ (દીપિકા) લખી છે. સં. ૧૫૮૩માં હર્ષકુલે સૂત્રકૃતાંગદીપિકાની રચના કરી. ભગવતી અને ઉત્તરાધ્યયન પર પણ તેમણે ટીકાઓ લખી. લક્ષ્મીકલ્લોલગણિએ આચારંગ (સં. ૧૫૮૬) અને જ્ઞાતાધર્મકથા પર, દાનશેખરે ભગવતી પર (વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિલઘુવૃત્તિ), વિનયહંસે ઉત્તરાધ્યયન અને દશવૈકાલિક પર ટીકાઓ લખી છે. આ સિવાય આવશ્યકાદિ પર અન્ય આચાર્યોની પણ ટીકાઓ છે. આવશ્યકપર જિનભટ, નમિસાધુ (સં. ૧૧૨૨), જ્ઞાનસાગર (સં. ૧૪૪૦), માણિક્યશેખર, શુભવર્ધનગણિ (સં. ૧૫૪૦), ધીરસુન્દર (સં. ૧૫૦૦), શ્રીચન્દ્રસૂરિ (સં. ૧૨૨૨), કુલપ્રભ, રાજવલ્લભ, હિતરુચિ (સં. ૧૬૯૭) વગેરેએ, આચારંગ પર અજિતદેવસૂરિ, પાર્શ્વચન્દ્ર (સં. ૧૫૭૨), માણિક્યશેખર વગેરેએ, સૂત્રકૃતાંગ પર સાધુરંગ ઉપાધ્યાય (સં. ૧૫૯૯), પાર્શ્વચન્દ્ર^૧ વગેરેએ, સ્થાનાંગ પર નગર્ષિગણિ (સં. ૧૬૫૭), પાર્શ્વચન્દ્ર, સુમતિકલ્લોલ અને હર્ષનંદન (સં. ૧૭૦૫) વગેરેએ, સમવાયાંગ પર મેઘરાજ વાયક વગેરેએ, વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ—ભગવતી પર ભાવસાગર, પદ્મસુન્દરગણિ વગેરેએ, જ્ઞાતાધર્મકથા

૧. પાર્શ્વચન્દ્રકૃત ટીકાઓ ગુજરાતીમાં છે.

પર કસ્તૂરચન્દ્ર (સં. ૧૮૯૯) વગેરેએ, ઉપાસકદશાંગ પર હર્ષવલ્લભ ઉપાધ્યાય (સં. ૧૬૯૩), વિવેકહંસ ઉપાધ્યાય વગેરેએ, પ્રશ્રવ્યાકરણ પર જ્ઞાનવિમલસૂરિ, પાર્શ્વચન્દ્ર, અજિતદેવસૂરિ વગેરેએ, ઔપપાતિક પર રાજચન્દ્ર અને પાર્શ્વચન્દ્ર, રાજપ્રશ્રીય પર રાજચન્દ્ર, રત્નપ્રભસૂરિ, સમરચન્દ્રસૂરિ વગેરેએ, જીવાત્મિગમ પર પદ્મસાગર (સં. ૧૭૦૦) વગેરેએ, પ્રજ્ઞાપના પર જીવવિજય (સં. ૧૭૮૪) વગેરેએ, જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞાપિ પર પુણ્યસાગર (સં. ૧૬૪૫) વગેરેએ, ચતુઃશરણ પર વિનયરાજગણિ, પાર્શ્વચન્દ્ર, વિજયસેનસૂરિ વગેરેએ, આતુરપ્રત્યાખ્યાન પર હેમચન્દ્રગણિ વગેરેએ, સંસ્તારક પર સમરચન્દ્ર (સં. ૧૬૦૩) વગેરેએ, તંદુલવૈચારિક પર પાર્શ્વચન્દ્ર વગેરેએ, બૃહત્કલ્પ પર સૌભાગ્યસાગર વગેરેએ, ઉત્તરાધ્યયન પર કીર્તિવલ્લભ (સં. ૧૫૫૨), કમલસંયમ ઉપાધ્યાય (સં. ૧૫૫૪), તપોરત્ન વાયક (સં. ૧૫૫૦), ગુણશેખર, લક્ષ્મીવલ્લભ, ભાવવિજય (સં. ૧૬૮૯), હર્ષનન્દનગણિ, ધર્મમન્દિર ઉપાધ્યાય (સં. ૧૭૫૦), ઉદયસાગર (સં. ૧૫૪૬), મુનિચન્દ્રસૂરિ, જ્ઞાનશીલ ગણિ, અજિતચન્દ્રસૂરિ, રાજશીલ, ઉદયવિજય, મેઘરાજ વાયક, નગર્ષિગણિ, અજિતદેવસૂરિ, માણિક્યશેખર, જ્ઞાનસાગર વગેરેએ, દશવૈકલિક પર સુમતિસૂરિ, સમયસુન્દર (સં. ૧૬૮૧), શાન્તિદેવસૂરિ, સોમવિમલસૂરિ, રામચન્દ્ર (સં. ૧૬૬૭), પાર્શ્વચન્દ્ર, મેરુસુન્દર, માણિક્યશેખર, જ્ઞાનસાગર વગેરેએ, પિણ્ડનિર્યુક્તિ પર ક્ષમારત્ન, માણિક્યશેખર વગેરેએ, નન્દી પર જયદયાલ, પાર્શ્વચન્દ્ર વગેરેએ, ઓઘનિર્યુક્તિ પર જ્ઞાનસાગર (સં. ૧૪૩૯) અને માણિક્યશેખરે તથા દશાશ્રુતસ્કન્ધ પર બ્રહ્મમુનિ (બ્રહ્મર્ષિ) વગેરેએ ટીકાઓ લખી છે. આ ટીકાઓ સિવાય કેટલીક ટીકાઓ અજ્ઞાત આચાર્યો દ્વારા પણ લખવામાં આવી છે.^૧ કેટલાક આચાર્યોનાં નામ, સમય વગેરેના વિષયમાં પણ હજી સુધી અંતિમ નિર્ણય નથી થઈ શક્યો. આવી સ્થિતિમાં કોઈનું નામ એકથી વધારે વખત આવી જવું અશક્ય નથી. આ જ રીતે અનેક ટીકાઓના વિષયમાં પણ પૂરો નિશ્ચય નથી થઈ શક્યો. વિશેષ કરીને અનુપલબ્ધ ટીકાઓની યથાર્થ સ્થિતિ વિષયમાં તો અનેક પ્રકારની શંકાઓ સ્વાભાવિક છે. આગળ કેટલીક પ્રકાશિત ટીકાઓનો પરિચય આપવામાં આવે છે.

બૃહત્કલ્પવૃત્તિ :

આચાર્ય મલયગિરિકૃત બૃહત્કલ્પની અપૂર્ણ વૃત્તિ પૂરી કરવાનું શ્રેય આચાર્ય ક્ષેમકીર્તિને છે. પીઠિકા-ભાષ્યની ૬૦૬ ગાથાઓથી આગળનાં સંપૂર્ણ ભાષ્ય (લઘુભાષ્ય)ની વૃત્તિ આ જ આચાર્યની કૃતિ છે. શૈલી વગેરેની દૃષ્ટિએ આ વૃત્તિ

૧. જુઓ - જિનરત્નકોશ : પ્રથમ ભાગ.

૨. જૈન આત્માનન્દ સભા, ભાવનગર, સન્ ૧૯૩૩-૧૯૪૨.

મલયગિરિકૃત ટીકાની સમકક્ષ જ છે. પ્રારંભમાં આચાર્યે સર્વજ્ઞ મહાવીર, કલ્પ (બૃહત્કલ્પ) સૂત્રકાર ભદ્રબાહુ, ભાષ્યકાર સંઘદાસગણિ, ચૂર્ણિકાર મુનીન્દ્ર, વૃત્તિકાર મલયગિરિ, શિવમાર્ગોપદેષ્ટા સ્વગુરુ તથા વરદા શ્રુતદેવીને નમસ્કાર કર્યા છે તથા મલયગિરિપ્રારંભ કલ્પશાસ્ત્રટીકા પૂર્ણ કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે.^૧ વૃત્તિના અંતે લાંબી પ્રશસ્તિ છે. તે મુજબ આચાર્ય ક્ષેમકીર્તિના ગુરુનું નામ વિજયચન્દ્રસૂરિ હતું. વિજયચન્દ્રસૂરિ આચાર્ય જગન્નન્દ્રસૂરિના શિષ્ય હતા. આચાર્ય ક્ષેમકીર્તિના બે ગુરુભાઈ હતા જેમનાં નામ વજ્રસેન અને પદ્મચન્દ્ર હતાં. પ્રસ્તુત વૃત્તિની સમાપ્તિ જ્યેષ્ઠ શુકલા દશમી વિ.સં. ૧૩૩૨માં થઈ છે. આ વિશાલ વૃત્તિનું ગ્રન્થમાન ૪૨૬૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે :^૨

જ્યોત્સનામઙ્ગલયા યયા ધવલિતં વિશ્વમ્ભરામણડલં,

યા નિ:શેષવિશેષવિજ્ઞજનતાચેતશ્ચમત્કારિણી ।

તસ્યાં શ્રીવિજયેન્દુસૂરિસુગુરોર્નિષ્કૃત્રિમાયા ગુણ—

શ્રેણે: સ્યાદ્ યદિ વાસ્તવસ્વતવકૃતૌ વિજ્ઞ: સ વાચાંપતિ: ॥ ૧૫ ॥

તત્પાઠિપઙ્ક્વજરજ:પરિપૂતશીર્ષા:,

શિષ્યાસ્ત્રયો દદ્યતિ સમ્પ્રતિ ગચ્છમારમ્ ।

શ્રીવજ્રસેન ઇતિ સદ્ગુરુદિમોઽત્ર,

શ્રીપદ્મચન્દ્રસુગુરુસ્તુ તતો દ્વિતીય: ॥ ૧૬ ॥

તાર્તીયીકસ્તેષાં, વિનેયપરમાણુરનણુશાસ્ત્રેઽસ્મિન્ ।

શ્રીક્ષેમકીર્તિસૂરિર્વિનિર્મમે વિવૃતિમલ્પમતિ: ॥ ૧૭ ॥

શ્રીવિક્રમત: ક્રામતિ, નયનાગ્નિગુણેન્દુપરિમિતે (૧૩૩૨) વર્ષે ।

જ્યેષ્ઠ્યેતદશમ્યાં, સમર્થિતૈષા ચ હસ્તાર્કે ॥ ૧૮ ॥

આવશ્યકનિર્યુક્તિદીપિકા :

માણિક્યશેખરસૂરિકૃત પ્રસ્તુત દીપિકા^૩ આવશ્યકનિર્યુક્તિનો અર્થ સમજવા માટે ખૂબ જ ઉપયુક્ત ટીકા છે. આમાં નિર્યુક્તિ-ગાથાઓનો અતિ સરળ તથા સંક્ષિપ્ત શબ્દાર્થ તથા ભાવાર્થ આપવામાં આવ્યો છે. કથાનકોનો સાર પણ ખૂબ જ સંક્ષેપમાં સમજાવી દેવામાં આવ્યો છે. પ્રારંભે દીપિકાકારે વીર જિનેશ્વર અને પોતાના ગુરુ મેરુતુંગસૂરિને નમસ્કાર કર્યા છે તથા આવશ્યકનિર્યુક્તિની દીપિકા રચવાનો સંકલ્પ કર્યો છે.

૧. કા. ૧-૮.

૨. પૃ. ૧૭૧૨.

૩. વિજયદાનસૂરીશ્વર જૈન ગ્રંથમાલા, સૂરત, સન્ ૧૯૩૯-૧૯૪૯.

નત્વા શ્રીવીરજિનં તદનુ શ્રીમેસ્તુંગસૂરિગુસ્ત્ ।
કુર્વે શ્રીઆવશ્યકનિર્યુક્તેદીપિકામમલામ્ ॥

આ દીપિકા દુર્ગપદાર્થ સુધી જ સીમિત છે, તેનો દીપિકાકારે પ્રારંભમાં જ સ્વીકાર કર્યો છે : શ્રીઆવશ્યકસૂત્રનિર્યુક્તિવિષયઃ પ્રાયો દુર્ગપદાર્થઃ કથામાત્રં નિર્યુક્તિયુદાહતં ચ લિખ્યતે ।' મંગલાચરણ રૂપે નન્દી સૂત્રના પ્રારંભની પચાસ ગાથાઓ, જે દીપિકાકારના કથનાનુસાર દેવદ્વિગણિપ્રણીત છે^૨, ઉદ્ધૃત કર્યા પછી 'આભિણિબોહિયનાણ....' વગેરે ગાથાઓનું વ્યાખ્યાન શરૂ કર્યું છે. દીપિકાના અંતની પ્રશસ્તિમાં બતાવવામાં આવ્યું છે કે પ્રસ્તુત ગ્રંથકાર માણિક્યશેખરસૂરિ અંચલગચ્છીય મહેન્દ્રપ્રભસૂરિના શિષ્ય મેરુતુંગસૂરિના શિષ્ય છે. આવશ્યકનિર્યુક્તિ-દીપિકા ઉપરાંત નિમ્ન ટીકાઓ પણ તેમની જ કૃતિઓ છે : ૧. દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિ-દીપિકા, ૨. પિણ્ડનિર્યુક્તિદીપિકા, ૩. ઓઘનિર્યુક્તિ-દીપિકા, ૪. ઉત્તરાધ્યયન-દીપિકા, ૫. આચાર-દીપિકા. પ્રશસ્તિ આ પ્રમાણે છે :^૩

તે શ્રીઅક્ષલગચ્છમ્પણ્ડનમણિશ્રીમન્મહેન્દ્રપ્રભ-

શ્રીસૂરીશ્વરપટ્ટપંકજસમુલ્લસોલ્લસદ્ભાનવઃ ।

તર્કવ્યાકરણાદિશાસ્ત્રઘટનાબ્રહ્માયમાણાશ્ચિરં,

શ્રીપૂજ્યપ્રભુમેરુતુંગુરવો જીયાસુરાનન્દદાઃ ॥ ૧ ॥

તચ્છિષ્ય એષ ખલુ સૂરિચીકરત્ શ્રી-

માણિક્યશેખર ઇતિ પ્રથિતાભિધાનઃ ।

ચક્ષ્ણદ્વિચારચચેતનચારુમેનાં,

સદીપિકાં સુવિહિતવ્રતિનાં હિતાય ॥ ૨ ॥

મુનિનિચયવાચ્યમાના તમોહરા દીપિકા પિંડનિર્યુક્તેઃ ।

ઓઘનિર્યુક્તિદીપિકા દશવૈકાલિકસ્યાપ્યુત્તરાધ્યયનદીપિકે ॥ ૩ ॥

આચારદીપિકાનાવતત્ત્વવિચારણં તથાસ્ય ।

એકકર્તૃતયા ગ્રન્થા અમી અસ્યાઃ સહોદરાઃ ॥ ૪ ॥

માણિક્યશેખરસૂરિ સંભવતઃ વિક્રમની ૧૫મી સદીમાં વિદ્યમાન હતા. અંચલગચ્છીય મેરુતુંગસૂરિના શિષ્ય જયકીર્તિસૂરિએ વિ.સં.૧૪૮૩માં એક ચૈત્યની

૧. પ્રથમ વિભાગ, પૃ. ૧.

૨. इह श्रीदेववाचक इत्यपरनामा देवद्विगणिर्ज्ञानपञ्चकरूपं नन्दिग्रन्थं वक्तुकामो मंगलार्थं....। — એજન.

૩. તૃતીય વિભાગ, પૃ. ૪૬.

દેરીની પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી : સંવત્ ૧૪૮૩ વર્ષે પ્રથમ વૈશાખ શુદ ૧૩ ગુરૈ શ્રીઅંચલગચ્છે શ્રીમેરુતુંગસૂરીનાં પટ્ટોધરેણ શ્રીજયકીર્તિસૂરીશ્વર સુગુરૂપદેસેન....શ્રીજિરાડલા પાર્શ્વનાથસ્ય ચૈત્યે દેહરિ (૩) કારાપિતા.....^૧ પ્રસ્તુત દીપિકાના પ્રણેતા માણિક્યશેખરસૂરિ પણ અંચલગચ્છીય મેરુતુંગસૂરિના જ શિષ્ય છે. આવી સ્થિતિમાં જો જયકીર્તિસૂરિ અને માણિક્યશેખરસૂરિને ગુરુબ્રાતા રૂપે માનવામાં આવે તો દીપિકાકાર માણિક્યશેખરસૂરિ સહજ જ વિક્રમની ૧૫મી શતાબ્દીના સાબિત થાય છે. બીજી વાત એ છે કે પ્રસ્તુત ગ્રંથની વિ.સં. ૧૫૫૦ પૂર્વે લખવામાં આવેલી કોઈ પ્રત પણ ઉપલબ્ધ નથી^૨ જેના આધારે તેમને અધિક પ્રાચીન સાબિત કરી શકાય.

આચારાંગદીપિકા :

શીલાંકાયાર્થકૃત આચારાંગવિવરણના આધારે વિરચિત પ્રસ્તુત દીપિકા^૩ ચંદ્રગચ્છીય મહેશ્વરસૂરિના શિષ્ય અજિતદેવસૂરિની કૃતિ છે. આનો રચનાસમય વિ.સં. ૧૬૨૯ની આસપાસ છે.^૪ ટીકા સરળ, સંક્ષિપ્ત તથા સુબોધ છે. આનો ઉત્તરાર્ધ હજી સુધી પ્રકાશમાં નથી આવ્યો. પ્રારંભમાં આચાર્યે વર્ષમાન જિનેશ્વરનું સ્મરણ કર્યું છે તથા આચારાંગ સૂત્રની બૃહદ્વૃત્તિ (શીલાંકકૃત)ની દુર્વિગાહતા બતાવીને અલ્પ બુદ્ધિવાળા માટે પ્રસ્તુત દીપિકા લખવાનો સંકલ્પ કર્યો છે :

વર્દ્ધમાનજિનો જીયાદ, ભવ્યાનાં વૃદ્ધિદોઽનિશમ્ ।

બુદ્ધિવૃદ્ધિકરોઽસ્માકં, ભૂયાત્ ત્રૈલોક્યપાલનઃ ॥ ૧ ॥

શ્રીઆચારાઙ્ગસૂત્રસ્ય, વૃહદ્વૃત્તિઃ સવિસ્તરા ।

દુર્વિગાહાઽલ્પબુદ્ધીનાં, ક્રિયતે તેન દીપિકા ॥ ૨ ॥

ગચ્છાચારવૃત્તિ :

આ વૃત્તિ^૫ તપાચ્છીય આનન્દવિમલસૂરિના શિષ્ય વિજયવિમલગણિની કૃતિ છે. આનો રચનાકાળ વિ.સં. ૧૬૩૪ તથા ગ્રંથમાન ૨૮૫૦ શ્લોકપ્રમાણ છે. વૃત્તિ વિસ્તૃત છે તથા પ્રાકૃત કથાનકોથી યુક્ત છે. વાનરર્ષિકૃત ગચ્છાચારટીકાનો આધાર આ જ વૃત્તિ છે. પ્રારંભમાં વૃત્તિકારે ભગવાન મહાવીર તથા સ્વગુરુને પ્રણામ કરીને ગચ્છાચાર-પ્રકીર્ણકની વૃત્તિ રચવાનો સંકલ્પ કર્યો છે. અંતે બહુ લાંબી પ્રશસ્તિ છે

૧. એજન, પ્રસ્તાવના. ૨. એજન.

૩. પ્રથમ શ્રુતસ્કન્ધ - મણિવિજયજીગણિવર ગ્રંથમાલા, લીંચ, વિ.સં. ૨૦૦૫.

૪. પ્રસ્તાવના, પૃ. ૪.

૫. દયાવિમલજી જૈન ગ્રંથમાલા, અમદાવાદ, ૧૯૨૪.

જેમાં વૃત્તિકારની ગુરુ-પરંપરા વગેરેનો ઉલ્લેખ છે. વૃત્તિકારે પોતાને આનન્દવિમલસૂરિના શિષ્ય બતાવ્યા છે :

શિષ્યો ભૂરિગુણાનાં, યુગોત્તમાનન્દવિમલસૂરીગણામ્ ।

નિર્મિતવાન્ વૃત્તિમિમામુપકારકૃતે વિજયવિમલઃ ॥ ૭૪ ॥

વૃત્તિનો રચનાકાળ બતાવતાં કહેવામાં આવ્યું છે :

તેષાં શ્રીસુગુરુણાં, પ્રસાદમાસાદ્ય સંશ્રુતાનન્દઃ ।

વેદાગ્નિરસેન્દુ (૧૬૩૪) મિતે, વિક્રમભૂપાલતો વર્ષે ॥ ૭૩ ॥

વૃત્તિનું ગ્રંથમાન નિમ્નોક્ત છે :

પ્રત્યક્ષરં ગણનવા, વૃત્તેર્માનં વિનિશ્ચિતમ્ ।

સહસ્ત્રાઃ પદ્મ સાન્દ્ધાનિ, શતાન્યષ્ટાવનુષ્ટુભામ્ ॥ ૭૭ ॥

તંદુલવૈચારિકવૃત્તિ :

વિજયવિમલવિહિત તંદુલવૈચારિકવૃત્તિના આરંભે ઋષભ, મહાવીર, ગૌતમ, સિદ્ધાંત અને સ્વગુરુને પ્રણામ કરવામાં આવ્યાં છે :

ઋષભં વૃષસંયુક્તં, વીરં વૈરનિવારકમ્ ।

ગૌતમં ગુણસંયુક્તં, સિદ્ધાન્તં સિદ્ધિદાયકમ્ ॥ ૧ ॥

પ્રણમ્ય સ્વગુરું ભક્ત્યા, વક્ષ્યે વ્યાખ્યાં ગુરોઃ શુભામ્ ।

તંદુલાખ્યપ્રકીર્ણસ્ય, વૈરાગ્યરસવારિથેઃ ॥ ૨ ॥

આ વૃત્તિને સંક્ષિપ્ત તથા શબ્દાર્થપ્રધાન હોવાને કારણે અવચૂરિ પણ કહેવામાં આવે છે. આમાં ક્યાંક-ક્યાંક અન્ય ગ્રંથોનાં ઉદ્ધરણો પણ આપવામાં આવ્યાં છે. વૃત્તિકાર આનન્દવિમલસૂરિના શિષ્ય છે. ગુણસૌભાગ્યગણિ પાસેથી પ્રાપ્ત તંદુલવૈચારિકના જ્ઞાનના આધારે જ પ્રસ્તુત વૃત્તિ રચવામાં આવી છે :^૧

इति श्रीहीरविजयसूरिसेवितचरणेन्दीवरे श्रीविजयदानसूरीश्वरे विजयमाने वैराग्य-
शिरोमणीनां...श्रीआनंदविमलसूरिश्वराणां शिष्याणुशिष्येण विजयविमलाख्येन पण्डितश्रीगुण-
सौभाग्यगणिप्रासतंदुलवैचारिकज्ञानांशेन श्रीतंदुलवैचारिकस्येयमवचूरिः समर्थता ।
गच्छायारटीका :

આ ટીકા^૨ ના પ્રણેતા વાનરર્ષિ તપાગચ્છ્રીય આનન્દવિમલસૂરિના શિષ્ય છે. ટીકા ખૂબ સંક્ષિપ્ત છે. આની રચનાનો મુખ્ય આધાર હર્ષકુલ પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલ

૧. ચતુ:શરણની અવચૂરિ (લેખકનું નામ અજ્ઞાત) સહિત - દેવચન્દ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર, મુંબઈ, સન્ ૧૯૨૨.

૨. પૃ. ૫૬. ૩. આગમોદય સમિતિ, મહેસાણા, સન્ ૧૯૨૩.

ગચ્છાચારનું જ્ઞાન છે. પ્રારંભમાં આચાર્યે તીર્થંકર પાર્શ્વનાથને નમસ્કાર કરી ગચ્છાચારની વ્યાખ્યા લખવાનો સંકલ્પ કર્યો છે :

શ્રીપાર્શ્વજિનમાનમ્ય, તીર્થાધીશં વરપ્રદમ્ ।

ગચ્છાચારે ગુરોર્જ્ઞાતાં, વક્ષ્યે વ્યાખ્યાં યથાઽઽગમમ્ ॥

અંતે ટીકાકારે પોતાનો, પોતાના ધર્મગુરુ, વિદ્યાગુરુ વગેરેનો નામોલ્લેખ આ મુજબ કર્યો છે :^૧

इति श्रीविजयदानसूरिविजयमानराज्ये.....श्रीआनन्दविमलसूरीश्वरणां शिष्याणुशिष्येण वानराख्येन पण्डितश्रीहर्षकुलावासगच्छाचाररहस्येन गच्छाचारप्रकीर्णकटीकेयं समर्थिता...।

ઉત્તરાધ્યયનવ્યાખ્યા :

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યા^૨ તપાગચ્છીય મુનિવિમલસૂરિના શિષ્ય ભાવવિજયગણિએ વિ.સં.૧૬૮૮માં રચી છે. આનું ગ્રંથમાન ૧૬૫૫ શ્લોકપ્રમાણ છે. વ્યાખ્યા કથાનકોથી ભરપૂર છે. આ કથાનકોની વિશેષતા એ છે કે તે અન્ય ટીકાઓનાં કથાનકોની જેમ ગદ્યાત્મક ન હોતાં પદ્યનિબદ્ધ છે. પ્રારંભમાં વ્યાખ્યાકારે પાર્શ્વનાથ, વર્ધમાન અને વાગ્વાદિનીને પ્રણામ કર્યા છે. ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રની સુગમ વ્યાખ્યા રચવાનો સંકલ્પ કરતાં બતાવ્યું છે કે નિર્યુક્ત્યર્થ, પાઠાંતર, અર્થાંતર વગેરે માટે શાંતિસૂરિવિરચિત વૃત્તિ જોવી જોઈએ. જોકે આ સૂત્રની પૂર્વરચિત અનેક વૃત્તિઓ વિદ્યમાન છે છતાં પણ હું પદ્યનિબદ્ધ કથાર્થ રૂપે આ પ્રયાસ કરું છું :

ओंनम सिद्धिसाम्राज्यसौख्यसन्तानदायिने ।

त्रैलोक्यपूजिताय श्रीपार्ष्वनाथाय तायिने ॥ ૧ ॥

શ્રીવર્દ્ધમાનજિનરાજમનન્તકીર્તિ,

વાગ્વાદિનીં ચ સુધિયાં જનનીં પ્રણમ્ય ।

શ્રીઉત્તરાધ્યયનસંજ્ઞકવાઙ્મયસ્ય,

વ્યાખ્યાં લિખામિ સુગમાં સકથાં ચ કાઙ્કિત્ ॥ ૨ ॥

નિર્યુક્ત્યર્થઃ પાઠાન્તરાણિ ચાર્યાન્તરાણિ ચ પ્રાયઃ ।

શ્રી શાન્તિસૂરિવિરચિતવૃત્તેર્જ્ઞેયાનિ તત્ત્વજ્ઞૈઃ ॥ ૩ ॥

૧. પૃ. ૪૨.

૨. (અ) જૈન આત્માનન્દ સભા, ભાવનગર, વિ.સં. ૧૯૭૪.

(આ) વિનયભક્તિ સુન્દરચરણ ગ્રંથમાલા, બેંગ્લુરુ, સન્ ૧૯૪૦ (સપ્તદશ અધ્યયન).

पूर्वैर्विहिता यद्यपि, बह्व्यः सन्त्यस्य वृत्तयो रचिराः ।
पदानिबद्धकथार्थं, यदपि क्रियते प्रयत्नोऽयम् ॥ ४ ॥

દશવૈકાલિકદીપિકા :

પ્રસ્તુત દીપિકા^૧ ખરતરગચ્છીય સકલચન્દ્રસૂરિના શિષ્ય સમયસુન્દરસૂરિની શબ્દાર્થ-વૃત્તિરૂપ કૃતિ છે. દીપિકાની ભાષા સરળ તથા શૈલી સુબોધ છે. પ્રારંભમાં દીપિકાકારે સ્તમ્ભનાધીશ (પાર્શ્વનાથ)ને નમસ્કાર કર્યા છે તથા દશવૈકાલિક સૂત્રનો શબ્દાર્થ લખવાનો સંકલ્પ કર્યો છે :

સ્તમ્ભનાધીશમાનમ્ય ગણિઃ સમયસુન્દરઃ ।

દશવૈકાલિકે સૂત્રે શબ્દાર્થ લિખતિ સ્ફુટમ્ ॥

દીપિકાના અંતે આચાર્યે હરિભદ્રકૃત ટીકાને વિષમ બતાવતાં પોતાની ટીકાને સુગમ બતાવી છે. આ ટીકા વિ.સં.૧૬૧૧માં સ્તંભતીર્થ (ખંભાત)માં પૂર્ણ થઈ હતી. આનું ગ્રન્થમાન ૩૪૫૦ શ્લોકપ્રમાણ છે :

हरिभद्रकृता टीका वर्तते विषमा परम् ।

मया तु शीघ्रबोधाय शिष्यार्थं सुगमा कृता ॥ ૧ ॥

चन्द्रकुले श्रीखरतरगच्छे जिनचन्द्रसूरिनामानः ।

जाता युगप्रधानास्तच्छिष्यः सकलचन्द्रगणिः ॥ ૨ ॥

तच्छिष्यसमयसुन्दरगणिना च स्तम्भतीर्थपुरे चक्रे ।

दशवैकालिकटीका शशिनिधिश्रृङ्गारमित वर्षे ॥ ૩ ॥

..... ।
શબ્દાર્થવૃત્તિટીકાયાઃ શ્લોકમાનમિદં સ્મૃતમ્ ।

सहस्रत्रयमग्रे च पुनः सार्धचतुःशतम् ॥ ૭ ॥

પ્રશ્નવ્યાકરણ-સુખબોધિકાવૃત્તિ :

પ્રસ્તુત વૃત્તિ^૨ તપાગચ્છીય જ્ઞાનવિમલસૂરિની કૃતિ છે. આ વિસ્તારમાં અભયદેવસૂરિકૃત વૃત્તિથી મોટી છે. જે પદોનું વ્યાખ્યાન અભયદેવસૂરિએ સરળ સમજીને છોડી દીધું હતું તેમનું પણ પ્રસ્તુત વૃત્તિમાં વ્યાખ્યાન કરવામાં આવ્યું છે. વૃત્તિકારે પોતાના મંતવ્યની પુષ્ટિ માટે અહીં-તહીં અનેક પ્રકારનાં ઉદરણો પણ આપ્યાં છે. મૂલ ગ્રંથને દરેક પ્રકારે સરળ તથા સુબોધ બનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ દૃષ્ટિએ પ્રસ્તુત વૃત્તિને સુખબોધિકા કહેવી ઉચિત જ છે. પ્રારંભમાં વૃત્તિકારે

૧. (અ) ભીમસી માણેક, મુંબઈ, સન્ ૧૯૦૦.

(આ) હીરાલાલ હંસરાજ, જામનગર, સન્ ૧૯૧૫.

(ઇ) જિનયશઃસૂરિ ગ્રંથમાલા, ખંભાત, વિ.સં. ૧૯૭૫.

૨. મુક્તિવિમલ જૈન ગ્રંથમાલા, અમદાવાદ, વિ.સં. ૧૯૮૫.

પરમેશ્વર પાર્શ્વ, પ્રભુ મહાવીર, જૈન પ્રવચન તથા જ્ઞાનદાતા ગુરુને સાદર પ્રણામ કર્યા છે. નવાંગવૃત્તિકાર અભયદેવસૂરિવિરચિત પ્રશ્નવ્યાકરણ વૃત્તિની કૃતજ્ઞતા સ્વીકાર કરીને મંદ મતિવાળા માટે આ જ સૂત્રનું સુખબોધક વિવરણ પ્રસ્તુત કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે :

મયા નવાઙ્ગવૃત્તીઃ શ્રીમદભયદેવસૂરિણા રચિતાઃ ।

તાઃ સદ્ધિર્વાચ્યમાનાઃ, સુદૃશાં તત્ત્વપ્રબોધકરાઃ ॥ ૭ ॥

સમ્પ્રતિ ભાનુદ્યુતય ઇવાસતેઽનલ્પજલ્પગમ્भीરાઃ ।

પરમવનિવેશ્મસંગતપદાર્થમાભાતિ દીપિકયા ॥ ૮ ॥

મત્તો મન્દમતીનાં, સ્વીયાન્યેષાં પરોપકારાય ।

વિવરણમેતત્ સુગમં, શબ્દાર્થં ભવતુ ભવ્યાનામ્ ॥ ૯ ॥

‘પ્રશ્નવ્યાકરણ’ અથવા ‘પ્રશ્નવ્યાકરણદશા’નો શબ્દાર્થ બતાવતાં આચાર્ય કહે છે કે જેમાં પ્રશ્ન અર્થાત્ અંગુષ્ઠાદિપ્રશ્નવિદ્યાનું વ્યાકરણ અર્થાત્ કથન-વર્ણન કરવામાં આવ્યું હોય તે પ્રશ્નવ્યાકરણ છે. ક્યાંક-ક્યાંક આ સૂત્રનું નામ પ્રશ્નવ્યાકરણદશા પણ છે. જેમાં આ વિદ્યાઓનું પ્રતિપાદન કરનાર દસ અધ્યયન છે તે પ્રશ્નવ્યાકરણદશા છે. આ પ્રકારનો ગ્રંથ ભૂતકાળમાં હતો. અત્યારે આ ગ્રંથમાં આશ્રવ અને સંવરનું જ વર્ણન મળે છે. પાંચ અધ્યાય હિંસા, મૃષા, સ્તેય, અબ્રહ્મ અને પરિગ્રહસંબંધી છે અને પાંચ અધ્યાય અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહસંબંધી છે. એવું કેમ ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં વૃત્તિકાર કહે છે કે પૂર્વાચાર્યોએ તેમ સમજીને કે પ્રશ્નાદિવિદ્યાઓ પાંચ પ્રકારના આશ્રવનો ત્યાગ કરી પાંચ પ્રકારના સંવરરૂપ સંયમમાં સ્થિત મહાપુરુષોને જ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, આથી વર્તમાન યુગની દૃષ્ટિએ આમાં સંયમના સ્વરૂપનું વિશિષ્ટ પ્રતિપાદન કર્યું :

અથ પ્રશ્નવ્યાકરણાસ્ત્યં દશમાઙ્ગં વ્યાખ્યાયતે । પ્રશ્નાઃ—અઙ્ગુષ્ઠાદિ પ્રશ્નવિદ્યાસ્તા વ્યાક્રિયન્તે-અર્થિધીયન્તે અસ્મિન્નિતિ પ્રશ્નવ્યાકરણં, કર્તર્યનટિ સિદ્ધમ્ । ઢ્વચિત પ્રશ્નવ્યાકરણદશા ઇતિ નામ દૃશ્યતે, તત્ર પ્રશ્નાનાં—વિદ્યાવિશેષાણાં યાનિ વ્યાકરણાનિ તેષાં પ્રતિપાદનપરા દશાધ્યયનપ્રતિબદ્ધા ગ્રન્થપદ્ધતય ઇતિ ઇતાદૃશં અઙ્ગં પૂર્વકાલેઽભૂત । ઇદાનોં તુ આશ્રવસંવરપચ્ચક વ્યાકૃતિરેવ લખ્યતે । પૂર્વાચાર્યૈરેદંયુગીનપુરુષાણાં તથાવિધહીનહીનતરપાણિડત્યબલબુદ્ધિવીર્યાપેક્ષયા પુણ્ણાલમ્બનમુદ્દિશ્ય પ્રશ્નાદિવિદ્યાસ્થાને પચ્ચાશ્રવસંવરરૂપં સમુત્તારિતં, વિશિષ્ટસંયમવતાં ક્ષયોપશમવશાત્ પ્રશ્નાદિવિદ્યાસમ્ભવાત્ ।^૧

અભયદેવસૂરિએ પણ આ પ્રશ્નનું સમાધાન લગભગ આ જ રીતે કર્યું છે.^૧

વૃત્તિના અંતે પ્રશસ્તિ છે જેમાં વૃત્તિકારની ગુરુ-પરંપરાની લાંબી સૂચી છે જે આનંદવિમલસૂરિથી શરૂ થાય છે. પ્રશસ્તિમાં તે પણ બતાવવામાં આવ્યું છે કે વૃત્તિકાર જ્ઞાનવિમલસૂરિનું બીજું નામ નયવિમલગણિ પણ છે. તેઓ તપાગચ્છીય ધીરવિમલસૂરિના શિષ્ય છે. વૃત્તિ-લેખનમાં કવિ સુખસાગરે પૂરી સહાય કરી છે તથા તરણિપુરમાં ગ્રન્થની પ્રથમ પ્રત તેમણે જ લખી છે. વૃત્તિનું ગ્રંથમાન ૭૫૦૦ શ્લોક પ્રમાણ છે. આ વૃત્તિ વિ.સં. ૧૭૯૩ પૂર્વે કેટલાંક જ વર્ષ પહેલાં (સંભવતઃ વિ.સં. ૧૭૭૩ની આસપાસ)^૨ લખવામાં આવી છે.

ઉત્તરાધ્યયનદીપિકા :

આ ટીકા^૩ ખરતરગચ્છીય લક્ષ્મીકીર્તિગણિના શિષ્ય લક્ષ્મીવલ્લભગણિની બનાવેલી છે. ટીકા સરળ તથા સુબોધ છે. આમાં ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રના પ્રત્યેક પદની શંકા-સમાધાનપૂર્વક વ્યાખ્યા કરવામાં આવી છે. પ્રારંભે ટીકાકારે પંચ પરમેષ્ઠીનું મંગલાચરણ રૂપે સ્મરણ કર્યું છે. તદનંતર ભગવાન મહાવીર તથા પાર્શ્વનાથને ભક્તિ સહિત વંદન કર્યાં છે. ત્યાર પછી તેમણે બતાવ્યું છે કે કેમકે ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રની અનેક વૃત્તિઓ-ટીકાઓ વિદ્યમાન છે તો પણ હું મંદાધિકારીઓના હૃદય-સદનોમાં બોધનો પ્રકાશ કરનારી આ દીપિકાની રચના કરું છું. ત્યાર પછી પોતાના નામ (લક્ષ્મીવલ્લભ)નો ઉલ્લેખ કરતાં (લક્ષ્મ્યુપપદસ્તુ વલ્લભઃ) ચૌદસો બાવન ગણધરોનું સ્મરણ કરી આચાર્યે સૂત્રનું વ્યાખ્યાન શરૂ કર્યું છે. વ્યાખ્યાનને વિશેષ સ્પષ્ટ કરવા માટે પ્રસંગવશ કથાનકોનો પણ ઉપયોગ કર્યો છે. આ પ્રકારનાં કથાનકોની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. બધા કથાનકો સંસ્કૃતમાં છે. આ ટીકામાં ઉદ્ધરણ નહિ જેવાં છે.

ભગવતી-વિશેષપદવ્યાખ્યા :

દાનશેખરસૂરિ દ્વારા સંકલિત પ્રસ્તુત વૃત્તિનું નામ વિશેષપદવ્યાખ્યા લઘુવૃત્તિ અથવા વિશેષવૃત્તિ છે. આમાં વૃત્તિકારે પ્રાચીન ભગવતીવૃત્તિના આધારે ભગવતીસૂત્ર (વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપિના મુશકેલ પદોનું વ્યાખ્યાન કર્યું છે. વ્યાખ્યાન માત્ર શબ્દાર્થ સુધી જ

૧. જુઓ - અભયદેવસૂરિકૃત પ્રશ્નવ્યાકરણ-વૃત્તિ, પૃ. ૧.

૨. દ્વિતીય ખંડની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૫.

૩. (અ) રાયબહાદુર ધનપતસિંહ, કલકત્તા, વિ.સં. ૧૯૩૬.

(આ) ગુજરાતી અનુવાદસહિત - હીરાલાલ હંસરાજ, જામનગર, સન્ ૧૯૩૪-૮ (અપૂર્ણ).

સીમિત નથી પરંતુ તેમાં સંબદ્ધ વિષયનું વિસ્તૃત વિવેચન પણ છે. વૃત્તિના પ્રારંભે આચાર્યે શ્રી વીરને નમસ્કાર કર્યા છે તથા ભગવતીના દુર્ગમપદોની વ્યાખ્યા ઉદ્ધૃત કરવાની ઈચ્છા પ્રકટ કરી છે :^૧

શ્રીવીરં નમસ્યિત્વા તત્ત્વાવગમાય સર્વસત્ત્વાનામ્ ।

વ્યાખ્યા દુર્ગપદાનામુદ્ધિયતે ભગવતી વૃત્તે ॥ ૧ ॥

અંતે નિન્નલિખિત શ્લોક છે :^૨

ભદ્રં ભવતુ સદ્ભાય, શ્રીમચ્છ્રીજિનશાસને ।

સાક્ષાત્ ભગવતીવ્યાખ્યાદેવતાસુપ્રસાદતઃ ॥ ૧ ॥

અજ્ઞેન મયા ગદિતં સમયવિરુદ્ધં યદ્ગુટીકાયામ્ ।

સદ્ધઃ પ્રસદ્ધ શોઘ્યં ગુરુલદ્ગુરુધીઘનૈર્ગુઠિઃ ॥ ૨ ॥

વ્યાખ્યાકાર દાનશેખરસૂરિ જિનમાણિક્યગણિના શિષ્ય અનંતહંસગણિના શિષ્ય છે. પ્રસ્તુત વ્યાખ્યા તપાગચ્છનાયક લક્ષ્મીસાગરસૂરિના શિષ્ય સુમતિસાધુસૂરિના શિષ્ય હેમવિમલસૂરિના સમયમાં સંકલિત કરવામાં આવી છે એવો પચીસમ^૩ શતકના વિવરણના અંતે એક ઉલ્લેખ છે : इति श्रीतपागच्छनायक श्रीलक्ष्मीसागर-सूरिशिष्यश्रीसुमतिसाधुसूरिशिष्यश्रीहेमविमलसूरिविजयराज्ये शतार्धश्रीजिनमाणिक्यगणिशिष्यश्रीअनन्तहंसगणिशिष्यश्रीदानशेखरगणिसमुद्धृतभगवतीलघुवृत्तौ पञ्चविंशतितमशतक-विवरणं सम्पूर्णम् ।

કલ્પસૂત્ર-કલ્પપ્રદીપિકા :

દશાશ્રુતસ્કન્ધના અષ્ટમ અધ્યયન કલ્પસૂત્રની પ્રસ્તુત વૃત્તિ^૩ વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય સંઘવિજયગણિએ વિ.સં. ૧૬૭૪માં લખી. તે સમયે વિજયદેવસૂરિનું ધર્મશાસન પ્રવર્તમાન હતું. વિ.સં. ૧૬૮૧માં કલ્યાણવિજયસૂરિના શિષ્ય ધનવિજયગણિએ તેનું સંશોધન કર્યું. વૃત્તિનું ગ્રંથમાન ૩૨૫૦ શ્લોકપરિમાણ છે. પ્રશસ્તિમાં ગ્રંથરચનાનો કાળ, ગ્રંથકારનું નામ, સંશોધકનું નામ, સંશોધકનો કાળ, ગ્રંથમાન વગેરેનો ઉલ્લેખ આ મુજબ છે :

વેદાદિરસજીતાંશુમિતાબ્દે વિક્રામકર્કતઃ ।

શ્રીમદ્વિજયસેનાચ્છ્રીસૂરિપાદાબ્જસેવિના ॥ ૧ ॥

૧. ઋષભદેવજી કેશરીમલજી શ્વેતામ્બર સંસ્થા, રતલામ, સન્ ૧૯૩૫.
૨. પૃ. ૨૯૮ (૨).
૩. મુક્તિવિમલ જૈન ગ્રંથમાલા, અમદાવાદ, સન્ ૧૯૨૫.

ગ્રાજ્ઞ શ્રીસદ્ભૂતવિજયગણિના યા વિનિર્મિતા ।
 વિબુધૈર્વાચ્યમાનાઽસ્તુ સા શ્રીકલ્પપ્રદીપિકા ॥ ૨ ॥

 અમૃતોપમાનઘચસા, શારદસમ્પૂર્ણસોમસમયશસઃ ।
 તસ્ય^૧ પ્રવરે રાજ્યે, વસુધાઽષ્ટરસેન્દુમિતવર્ષે ॥ ૭ ॥
 શ્રીમત્કલ્યાણવિજયવાચકકોટીતટી કિરીટાનામ્ ।
 શિષ્યૈઃ શ્રીધનવિજયૈઃ વાચકચૂડામણિમુખ્યૈઃ ॥ ૮ ॥
 કલ્પપ્રદીપિકાયાઃ પ્રતિરેષા શોધિતા..... ।
 ॥ ૯ ॥
 પ્રત્યક્ષગણનયા ધવતિ કલ્પપ્રદીપિકાગ્રન્થે ।
 શ્લોકાનાં દ્વાત્રિંશત્ શતાનિ પચ્ચાશદધિકાનિ ॥ ૧૦ ॥

કલ્પસૂત્ર-સુબોધિકા :

આ વૃત્તિ^૨ રામવિજયના શિષ્ય શ્રીવિજયના અનુરોધથી તપાગચ્છીય કીર્તિવિજયગણિના શિષ્ય વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે વિ.સં.૧૯૧૬માં રચી તથા ભાવવિજયે સંશોધિત કરી છે. આમાં ક્યાંક-ક્યાંક કિરણાવલી (ધર્મસાગરગણિકૃત ટીકા) તથા દીપિકા (જયવિજયગણિકૃત ટીકા)નું ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. ટીકા સરળ તથા સુબોધ છે, જે નામથી જ સ્પષ્ટ છે. આનો પ્રારંભિક અંશ આ મુજબ છે :

પ્રણમ્ય પરમશ્રેયસ્કરં શ્રીજગદીશ્વરમ્ ।
 કલ્પે સુખબોધિકા કુર્વે, વૃત્તિ બાલોપકારિણીમ્ ॥ ૧ ॥
 યદ્યપિ બહવ્યષ્ટીકાઃ કલ્પે સન્ત્યેવ નિપુણગણગમ્યાઃ ।
 તદપિ મમાયં યત્નઃ ફલેગ્રહિઃ સ્વલ્પમતિબોધાત્ ॥ ૨ ॥
 યદ્યપિ ભાનુદ્યુતયઃ સર્વેષાં વસ્તુબોધિકા બહવ્યઃ ।
 તદપિ મહીગૃહગાનાં પ્રદીપિકૈવોપકુસ્તે દ્રાક્ ॥ ૩ ॥
 નાસ્યામર્થેવિશેષો ન યુક્તયો નાપિ પદ્યપાણ્ડિત્યમ્ ।
 કેવલમર્થવ્યાખ્યા વિતન્યતે બાલબોધાય ॥ ૪ ॥
 હાસ્યો ન સ્યાં સદ્ધિઃ કુર્વન્નેતામતીક્ષ્ણબુદ્ધિરપિ ।
 યદુપદિશન્તિ ત એવ હિ શુભે યથાશક્તિ યતનીયમ્ ॥ ૫ ॥

૧. સૂરિશ્રીવિજયદેવરાજમુનિરાજ, સમ્પ્રતિ જયતિ - શ્લોક ૬.
૨. (અ) જૈન આત્માનન્દ સભા, ભાવનગર, વિ.સં. ૧૧૭૫.
 (આ) દેવચંદ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર, મુંબઈ, સન્ ૧૯૧૧, ૧૯૨૩.
 (ઈ) પં. હીરાલાલ હંસરાજ, જામનગર, સન્ ૧૯૩૯.

પ્રશસ્તિના કેટલાક શ્લોકો આ મુજબ છે :

તસ્ય સ્ફુરદુસ્ક્રીર્તેર્વાચકવરકીર્તિ વિજયપૂજ્યસ્ય ।
 વિનયવિજયો વિનેયઃ સુબોધિકાં વ્યરચયત્ કલ્પે ॥ ૧૨ ॥
 સમશોધયંસ્તથૈનાં પણિડતસંવિગ્નસહૃદયાવતંસાઃ ।
 શ્રીવિમલહર્ષવાચકવંશે મુક્તામણિસમાનાઃ ॥ ૧૩ ॥
 ધિષણાનિર્જિતધિષણાઃ સર્વત્ર પ્રસૂતકીર્તિકર્પૂરાઃ ।
 શ્રીભાવવિજયવાચકકોટીરાઃ શાસ્ત્રવસુનિકષાઃ ॥ ૧૪ ॥
 રસનિધિરસશશિવર્ષે જ્યેષ્ઠે માસે સમુજ્જ્વલે પક્ષે ।
 ગુરુપૂષ્પે યલોડ્યં સફલો જજ્ઞે દ્વિતીયાયામ્ ॥ ૧૫ ॥
 શ્રીરામવિજયપણિડતશિષ્યશ્રીવિજયવિબુધમુખ્યાનામ્ ।
 અભ્યર્થનાપિ હેતુર્વિજ્ઞેયોડસ્યાઃ કૃતૌ વિવૃતેઃ ॥ ૧૬ ॥

ટીકાનું ગ્રંથમાન ૫૪૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે :^૧

પ્રત્યક્ષરં ગણનયા, ગ્રન્થમાનં શતાઃ સ્મૃતાઃ ।
 ચતુષ્વચ્છાશદેતસ્યાં, વૃત્તૌ સૂત્રસમન્વિતમ્ ॥

કલ્પસૂત્ર-કલ્પલતા :

પ્રસ્તુત વ્યાખ્યા^૨ ખરતરગચ્છીય જિનેન્દ્રસૂરિના શિષ્ય સકલચન્દ્રગણિના શિષ્ય સમયસુન્દરગણિ-વિરચિત છે. આનો રચનાકાળ ખરતરગચ્છીય જિનરાજસૂરિનો શાસન-સમય છે. તેમનું મૃત્યુ વિ.સં. ૧૬૯૯માં થયું હતું.^૩ આથી આ વ્યાખ્યાનો રચનાકાળ વિ.સં. ૧૬૯૯ની આસપાસ છે. આનું સંશોધન હર્ષનંદને કર્યું છે. પ્રારંભમાં વ્યાખ્યાકારે પંચપરમેષ્ઠી, દીક્ષાગુરુ તથા જ્ઞાનગુરુને નમસ્કાર કર્યા છે અને ખરતરગચ્છની માન્યતાઓ નજરમાં રાખતાં કલ્પસૂત્ર (પર્યુષણાકલ્પ)નું વ્યાખ્યાન કરવાનો સંકલ્પ કર્યો છે. અંતની પ્રશસ્તિમાં વૃત્તિકારની ગુરુ-પરંપરાની નામાવલી સાથે પ્રસ્તુત વૃત્તિના સંશોધક, વૃત્તિ પ્રારંભ તથા પૂર્ણ કરવાનાં સ્થાન, ધર્મ-શાસક તથા ધર્મયુવરાજનો નામોલ્લેખ કર્યો છે. વૃત્તિનું ગ્રંથમાન ૭૭૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે.

કલ્પસૂત્ર-કૌમુદી :

આ વૃત્તિ^૪ તપાગચ્છીય ધર્મસાગરગણિના પ્રશિષ્ય તથા શ્રુતસાગરગણિના

૧. જામનગર-સંસ્કરણ, પૃ. ૧૯૫.
૨. કાલિકાચાર્યકથાસહિત-જિનદત્તસૂરિ પ્રાચીનપુસ્તકોદ્યાર, સૂરત, સન્ ૧૯૩૯.
૩. Introduction (H. D. Velankar), પૃ. ૧૦.
૪. ઋષભદેવજી કેશરીમલજી શ્વેતામ્બર સંસ્થા, રતલામ, સન્ ૧૯૩૬.

શિષ્ય શાન્તિસાગરગણિએ વિ.સં.૧૭૦૭માં લખી છે. આ શબ્દાર્થપ્રધાન વૃત્તિનું ગ્રંથમાન ૩૭૦૭ શ્લોકપ્રમાણ છે. પ્રારંભે વૃત્તિકારે વર્ધમાન જિનેશ્વરને નમસ્કાર કર્યા છે તથા સંક્ષિપ્ત તથા મૃદુ રુચિવાળા માટે પ્રસ્તુત વૃત્તિની રચનાનો સંકલ્પ કર્યો છે. અંતે વૃત્તિ-રચનાના સમય, સ્થાન, વૃત્તિપ્રમાણ વગેરેનો નિર્દેશ કર્યો છે :

શ્રીમદ્વિક્રમરાજાન્ મુનિગગનમુનીન્દુભિઃ પ્રમિતવર્ષે ।

વિજયદવિજયદશમ્યાં શ્રીપત્તનપત્તને વિદૃબ્ધેયમ્ ॥ ૫ ॥

શ્લોકાનાં સદ્ધ્યાનં સમત્રિશચ્છતૈશ્ચ સસાપ્રૈઃ ।

વૃત્તાવસ્યાં જાતં પ્રત્યક્ષરગણનયા શ્રેયઃ ॥ ૬ ॥

પ્રશસ્તિમાં તપાગચ્છ-પ્રવર્તક જગચ્ચન્દ્રસૂરિ^૧થી લઈને વૃત્તિકાર શાન્તિસાગર સુધીની પરંપરાના ગુરુ-શિષ્યોની ગણના કરવામાં આવી છે.

કલ્પસૂત્ર-ટિપ્પણક :

આ ટિપ્પણક^૨ના પ્રણેતા આચાર્ય પૃથ્વીચન્દ્ર છે. ટિપ્પણકના પ્રારંભમાં નિમ્ન શ્લોક છે :

પ્રણમ્ય વીરમાશ્ચર્યસેવધિ વિધિદર્શકમ્ ।

શ્રીપર્યુષણાકલ્પસ્ય, વ્યાख्या કાચિદ્ વિધીયતે ॥ ૧ ॥

પદ્મમાઙ્ગસ્ય સદવૃત્તેસ્ય ચોદ્ધત્ય ચૂર્ણિતઃ ।

કિશ્ચિત્ કસ્માદપિ સ્થાનાત્, પરિજ્ઞાનાર્થમાત્મનઃ ॥ ૨ ॥

ટિપ્પણકના અંતે આચાર્યનો પરિચય આ મુજબ છે :

ચન્દ્રકુલામ્બરણશિનશ્ચારિત્રશ્રીસહસ્રપત્રસ્ય ।

શ્રીશીલભદસુરેર્મુણરત્નમહોદયેઃ શિષ્યઃ ॥ ૧ ॥

અભવદ્ વાદિમદહરષદ્તર્કામ્બોજબોધનદિનેશઃ ।

શ્રીધર્મઘોષસૂરિર્બોધિતશાકમ્બરીનૃપતિઃ ॥ ૨ ॥

ચારિત્રામ્બોધિશાશો ત્રિવર્ગપરિહારજનિતબુધર્ધઃ ।

દર્શિતવિધિઃ શમનિધિઃ સિદ્ધાન્તમહોદધિપ્રવરઃ ॥ ૩ ॥

૧. તપગણવિધુઃ શ્રીજગચ્ચન્દ્રસૂરિઃ - શ્લો. ૧.

૨. મુનિ શ્રી પુણ્યવિજયજી દ્વારા સંપાદિત કલ્પસૂત્રમાં મુદ્રિત : સારાભાઈ મણિલાલ નવાબ, અમદાવાદ, સન્ ૧૯૫૨.

બભૂવ શ્રીયશોભદ્રસૂરિસ્તચ્છિવ્યશેખરઃ ।
 તત્પાદપદ્મધુપોઽભૂચ્છ્રી દેવસેનગણિઃ ॥ ૪ ॥
 ટિપ્પનકં પર્યુષણાકલ્પસ્યાલિગ્ગદવેક્ષ્ય શાસ્ત્રાણિ ।
 તત્ત્વરણકમલમધુપઃ શ્રીપૃથ્વીચન્દ્રસૂરિરિદમ્ ॥ ૫ ॥
 ઇહ યદ્યપિ ન સ્વધિયા વિહિતં કિચ્છિત્ તથાપિ બુધવર્ગૈઃ ।
 સંશોધ્યમધિકમૂનં યદ્ ભણિતં સ્વપરબોધાય ॥ ૬ ॥

પૃથ્વીચન્દ્રસૂરિ દેવસેનગણિના શિષ્ય છે. દેવસેનગણિના ગુરુનું નામ યશોભદ્રસૂરિ છે. યશોભદ્રસૂરિ રાજા શાકંભરીને પ્રતિબોધ આપનાર આચાર્ય ધર્મધોષસૂરિના શિષ્ય છે. ધર્મધોષસૂરિના શિષ્ય ચન્દ્રકુલાવતંસ આચાર્ય શીલભદ્રસૂરિ નામે પ્રસિદ્ધ છે.

ઉપર્યુક્ત ટીકાઓ સિવાય નિમ્નલિખિત આગમિક વૃત્તિઓ પણ પ્રકાશિત થઈ ચૂકી છે : આચારાંગની જિનહંસ તથા પાર્શ્વચન્દ્રકૃત વૃત્તિઓ^૧, સૂત્રકૃતાંગની હર્ષકુલકૃત ટીપિકા^૨, જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞમિની શાંતિચન્દ્રકૃત ટીકા^૩, કલ્પસૂત્રની ધર્મસાગર, લક્ષ્મીવલ્લભ તથા જિનભદ્રકૃત વૃત્તિઓ^૪, બૃહત્કલ્પની અજ્ઞાત વૃત્તિ^૫, ઉત્તરાધ્યયનની કમલસંયમ તથા જયકીર્તિકૃત ટીકાઓ^૬; આવશ્યક (પ્રતિક્રમણ)ની નમિસાધુકૃત વૃત્તિ.^૭

૧. રાયબહાદુર ધનપતસિહ, કલકત્તા, વિ.સં. ૧૯૩૬.
૨. ભીમસી માણેક, મુંબઈ, વિ.સં. ૧૯૩૬.
૩. દેવચન્દ્ર લાલભાઈ જૈન પુસ્તકોદ્ધાર, મુંબઈ, સન્ ૧૯૨૦.
૪. (અ) ધર્મસાગરકૃત કિરણાવલી - જૈન આત્માનન્દ સભા, ભાવનગર, વિ.સં. ૧૯૭૮.
(આ) લક્ષ્મીવલ્લભકૃત કલ્પદ્રુમકલિકા - જૈન આત્માનન્દ સભા, ભાવનગર, વિ.સં. ૧૯૭૫;
વેલજી શિવજી, માંડવી, મુંબઈ, સન્ ૧૯૧૮.
(ઇ) જિનપ્રભકૃત સન્દેહવિષોષધિ - હીરાલાલ હંસરાજ, જામનગર, સન્ ૧૯૧૩.
૫. સમ્યક્ જ્ઞાન પ્રચારક મંડલ, જોધપુર.
૬. (અ) કમલસંયમકૃત વૃત્તિ - યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાલા, ભાવનગર, સન્ ૧૯૨૭.
(આ) જયકીર્તિકૃત ગુજરાતી ટીકા - હીરાલાલ હંસરાજ, જામનગર, સન્ ૧૯૦૯.
૭. વિજયદાનસૂરીશ્વર ગ્રંથમાલા, સૂરત, સન્ ૧૯૩૯.

વીસમી સદીમાં પણ મુનિ શ્રી ઘાસીલાલજી, શ્રીમદ્ વિજયરાજેન્દ્રસૂરિ વગેરે જૈન આચાર્યોએ આગમિક ટીકાઓ લખી છે. મુનિ ઘાસીલાલજીકૃત ઉપાસકદશાંગ^૧ વગેરેની ટીકાઓ વિશેષરૂપે ઉલ્લેખનીય છે. આ ટીકાઓ શબ્દાર્થ-પ્રધાન છે. વિજયરાજેન્દ્રસૂરિકૃત કલ્પસૂત્રાર્થપ્રબોધિની^૨ કલ્પસૂત્રની એક સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા છે.

-
૧. સંસ્કૃત-હિન્દી-ગુજરાતી ટીકાસહિત—શ્વેતામ્બર સ્થાનકવાસી જૈન સંઘ, કરાંચી, સન્ ૧૯૩૬.
 ૨. રાજેન્દ્ર પ્રવચન કાર્યાલય, ખુડાલા (ફાલગાં), સન્ ૧૯૩૩.

પંચદશ પ્રકરણ

લોકભાષાઓમાં વિરચિત વ્યાખ્યાઓ

આગમોની સંસ્કૃત ટીકાઓની બહુલતા હોવા છતાં પણ આચાર્યોએ જનહિતની દૃષ્ટિએ એ આવશ્યક માન્યું કે લોકભાષાઓમાં પણ સરળ તથા સુબોધ આગમિક વ્યાખ્યાઓ રચવામાં આવે. આ વ્યાખ્યાઓનું પ્રયોજન કોઈ વિષયની ગહનતામાં ન ઉતરતાં સાધારણ પાઠકોને માત્ર મૂળ સૂત્રોના અર્થનો બોધ કરાવવાનું હતું. આ માટે તે આવશ્યક હતું કે આ પ્રકારની વ્યાખ્યાઓ સાહિત્યિક ભાષા અર્થાત્ સંસ્કૃતમાં ન લખતાં લોકભાષાઓમાં લખવામાં આવે. પરિણામે તત્કાલીન અપભ્રંશ અર્થાત્ પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષામાં બાલાવબોધોની રચના થઈ. આ પ્રકારની શબ્દાર્થાત્મક ટીકાઓથી રાજસ્થાની અને ગુજરાતી આગમપ્રેમીઓને વિશેષ લાભ થયો. આવા બાલાવબોધોની રચના કરનારામાં વિક્રમની અઢારમી શતાબ્દીમાં થનાર લોકાગચ્છીય (સ્થાનકવાસી) ટબાકાર મુનિ ધર્મસિંહનું નામ વિશેષરૂપે ઉલ્લેખનીય છે. તેમણે વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાપિ (ભગવતી), જીવાભિગમ, પ્રજ્ઞાપના, ચન્દ્રપ્રજ્ઞાપિ અને સૂર્યપ્રજ્ઞાપિને છોડી સ્થાનકવાસીસમ્મત બાકીના ૨૭ આગમોના ટબા (બાલાવબોધ) રચ્યા છે.^૧ ક્યાંક-ક્યાંક સૂત્રોનો પ્રાચીન ટીકાઓને અભિપ્રેત અર્થ છોડીને સ્વસંપ્રદાયસમ્મત અર્થ કર્યો છે જે સ્વાભાવિક છે. સાપુરત્નસૂરિના શિષ્ય પાર્શ્વચન્દ્રગણિ (વિ.સં. ૧૫૭૨) રચિત આચારંગ, સૂત્રકૃતાંગ વગેરેના બાલાવબોધો પણ ઉલ્લેખનીય છે. તે પણ ગુજરાતીમાં છે.

ટબાકાર મુનિ ધર્મસિંહ :

પ્રસિદ્ધ ટબાકાર મુનિ ધર્મસિંહ^૨ કાઠિયાવાડ સ્થિત જામનગરના રહેવાસી દશાશ્રીમાળી વૈશ્ય જિનદાસના પુત્ર હતા. ધર્મસિંહનો જન્મ માતા શિવાના ગર્ભથી થયો હતો. જે વખતે ધર્મસિંહની ઉંમર ૧૫ વર્ષની હતી તે સમયે ત્યાંના લોકાગચ્છીય ઉપાશ્રયમાં લોકાગચ્છાધિપતિ આચાર્ય રત્નસિંહના શિષ્ય દેવજી મુનિનું પદાર્પણ થયું. તેમનાં વ્યાખ્યાન સાંભળનારમાં ધર્મસિંહ પણ હતો. તેના પર તેમના ઉપદેશનો સારો પ્રભાવ પડ્યો અને તેને તીવ્ર વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયો. કેટલાક સમય સુધી તો તેના

૧. ઐતિહાસિક નોંધ (વા. મો. શાહ), પૃ. ૧૨૩ (હિન્દી સંસ્કરણ).

૨. ઐતિહાસિક નોંધના આધારે, પૃ. ૧૦૫-૧૨૬.

માતા-પિતાએ તેને દીક્ષા અંગીકાર કરવાની અનુમતિ ન આપી પરંતુ છેવટે તેમણે અનુમતિ આપવી જ પડવી. એટલું જ નહિ પરંતુ પુત્રની સાથે પિતાએ પણ દીક્ષા ગ્રહણ કરી. તેમની આ દીક્ષા યતિવર્ગ (શિથિલાચારી ત્યાગી)ની દીક્ષા હતી, નહિ કે મુનિવર્ગ (શુદ્ધ આચારવાળા સાધુ)ની. યતિ ધર્મસિંહને ધીરે-ધીરે શાસ્ત્રોનો સારો અભ્યાસ થઈ ગયો. તેમના વિષયમાં પ્રસિદ્ધ છે કે તેઓ બંને હાથથી જ નહિ, બંને પગથી પણ કલમ પકડીને લખી શકતા હતા. જેમ-જેમ ધર્મસિંહનું શાસ્ત્રજ્ઞાન વધતું ગયું તેમ-તેમ તેમને પ્રતીત થવા લાગ્યું કે પોતાનો આચાર શાસ્ત્રોને અનુકૂળ નથી, પોતે તે વેશ ત્યજીને શુદ્ધ મુનિવ્રતનું પાલન કરવું જોઈએ. તેમણે પોતાનો તે વિચાર પોતાના ગુરુ શિવજીની સામે રાખતાં ખૂબ નમ્રતાથી કહ્યું :-

“કૃપાળુ ગુરુદેવ ! ભગવાન મહાવીરે ભગવતી સૂત્ર (વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞા)ના વીસમા શતકમાં સ્પષ્ટરૂપે ફરમાવ્યું છે કે ૨૧૦૦૦ વર્ષ સુધી આ મુનિમાર્ગ ચાલતો રહેશે. એવું હોવા છતાં પણ લોકો પંચમ કાળ (વર્તમાન કાળ)નું બહાનું કરી મુનિમાર્ગને અનુકૂળ આચારનું પાલન કરવામાં શિથિલતા બતાવી રહ્યા છે. તે કોઈ પણ દૃષ્ટિએ ઉચિત નથી. મનુષ્યભવ અમૂલ્ય ચિંતામણિ છે. આપણે કાયરોનો માર્ગ છોડીને શૂરાઓનો માર્ગ ગ્રહણ કરવો જોઈએ. આપ જેવા સમર્થ અને વિદ્વાન પુરુષ પણ જો પામર પ્રાણીઓની જેમ સાહસહીન થઈ જાય તો અન્ય લોકોનું તો કહેવું જ શું ? આપ સર્વ પ્રકારની આળસનો ત્યાગ કરી સિંહની જેમ પોતાના અતુલ પરાક્રમનો પરિચય આપો. આપ સ્વયં સાચા મુનિમાર્ગ પર ચાલો અને બીજાઓને પણ ચલાવો. એવું કરવાથી જ જિન-શાસ્ત્રની શોભા તથા સ્વાત્માનું કલ્યાણ છે. સિંહ કાયર નથી હોતો, સૂર્યમાં અંધકાર નથી રહેતો, દાતા કૃપણ નથી હોતો. જે રીતે અગ્નિમાં ક્યારેય શીતળતા નથી હોતી તે જ રીતે જ્ઞાનીમાં ક્યારેય રાગ નથી હોતો. આપ મુનિમાર્ગ પર ચાલવા માટે તૈયાર થઈ જાવ. હું પણ આપની પાછળ-પાછળ તે જ માર્ગ પર ચાલવા માટે તૈયાર છું. સંસારને છોડવા પછી વળી મોહ કેવો ?”

ધર્મસિંહનું આ કથન સાંભળી શિવજી વિચારવા લાગ્યા કે ધર્મસિંહનું કહેવું અક્ષરશઃ સાચું છે પરંતુ હું તેવું આચરણ કરવામાં અસમર્થ રહ્યો છું. બીજી તરફ તેમ ન કરવાથી એવો વિદ્વાન અને વિનયી શિષ્ય ગચ્છ છોડીને ચાલ્યો જશે અને આનાથી ગચ્છને અસહ્ય હાનિ થશે. આ બંને દૃષ્ટિઓનું સંતુલન કરી શિવજી કહેવા લાગ્યા કે હું આ સમયે મારા પદનો ત્યાગ કરવા અસમર્થ છું. તું ધૈર્ય રાખ અને નિરંતર જ્ઞાનાર્જન કરતો રહે. થોડા સમય પછી ગચ્છની સમુચિત વ્યવસ્થા કરી

આપણે બંને બધી ઉપાધિ છોડી ફરી નવસંયમ ધારણ કરીશું. અત્યારે જલ્દી ન કર.

ગુરુનાં આ વચન સાંભળીને ધર્મસિંહ વિચાર કરવા લાગ્યા કે જો ગુરુજી આદર્શ સંયમ ધારણ કરે તો વધારે સારું, કેમકે તેઓ મારા જ્ઞાનોપકારી છે આથી મારે તેમને સાથે લઈને નવમાર્ગ પ્રહણ કરવો જોઈએ. એવું વિચારી ધર્મસિંહે ધૈર્ય રાખ્યું. આ દરમિયાન તેમને વિચાર આવ્યો કે મારો પોતાના અવકાશનો ઉપયોગ વિશેષ જ્ઞાનવૃદ્ધિમાં કરવો જોઈએ. મોંનો ઉપદેશ તો થોડાક જ મનુષ્યો સાંભળી શકે છે અને તે પણ એક જ જગ્યાએ, પરંતુ લખેલો ઉપદેશ સર્વત્ર તથા સર્વદા કામ આવી શકે છે. આમ વિચારીને તેમણે આગમ ગ્રંથો પસંદ કર્યા (ટિપ્પણ) લખવાનું કામ શરૂ કર્યું. ધર્મસિંહે કુલ ૨૭ સૂત્રોના ગુજરાતી ભાષા લખ્યાં. આ ટબા એટલા સરળ તથા સુબોધ છે કે આજ પણ કેટલાય સાધુ તેમના જ આધારે શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કરે છે. ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં તો તેમનો ઉપયોગ થાય જ છે, પંજાબના સાધુઓ પણ તેમનો ખૂબ ઉપયોગ કરે છે. તે હજી સુધી પ્રકાશિત નથી થયા.

દિવસો પર દિવસો વીતવા લાગ્યા. ધર્મસિંહને ગુરુમાં શુદ્ધ ચારિત્ર પાલનનાં કોઈ લક્ષણ દૃષ્ટિગોચર ન થયા. ધર્મસિંહનું ધૈર્ય પોતાની પરાકાષ્ટા પર પહોંચી ચૂક્યું હતું. તેમણે ગુરુને કહ્યું કે આટલા દિવસ સુધી ધૈર્ય રાખ્યા પછી પણ જો આપ વિશુદ્ધ ચારિત્રમાર્ગ પર ચાલવા માટે તૈયાર નથી તો મને જ આજ્ઞા આપો, હું એકલો જ તે પથનો પથિક બનવા માટે તૈયાર છું. આ સાંભળીને ગુરુએ ગદ્ગદ્ દૃઢવે શિષ્યને આત્મકલ્યાણના માર્ગ પર અગ્રેસર થવાની અનુમતિ પ્રદાન કરતાં કહ્યું કે હે ધર્મપ્રિય ! હું તને આત્મકલ્યાણ માટે અંતઃકરણથી આશીર્વાદ આપું છું. તું જે માર્ગ પર ચાલવા જઈ રહ્યો છે તે ખૂબ જ કઠિન તથા કાંટાળો છે. જો તું આ પથ પર સફળતાપૂર્વક વધી શકીશ તો તો ઠીક અન્યથા તારી સાથે મારે પણ અપયશના ભાગી બનવું પડશે. આથી નવો માર્ગ પ્રહણ કરતાં પહેલાં હું તારી પરીક્ષા લેવા માગું છું. આજ રાતે તું અમદાવાદની ઉત્તર તરફ એક ઉદ્યાનમાં જે દરયાખાન નામક યજ્ઞાયતન છે તેમાં રહે. પ્રાતઃકાળે મારી પાસેથી અંતિમ આજ્ઞા લઈને નવો માર્ગ પ્રહણ કરજે.

ગુરુને વંદન કરી યતિ ધર્મસિંહ દરયાખાન તરફ ચાલ્યા. શાસ્ત્રાજ્ઞા અનુસાર ધર્મસિંહે તે સ્થાનના રક્ષક પાસે ત્યાં રોકાવાની અનુમતિ માગી. મુસલમાન રક્ષકે ઉત્તર આપ્યો : “યતિજી ! શું તમને દરયાખાન પીરની શક્તિનું જ્ઞાન નથી ? શું તમને માલૂમ નથી કે અમારા ચમત્કારી પીરના આ સ્થાન પર રાતે કોઈ મનુષ્ય નથી રહી શકતો ? તેમણે સેંકડો મનુષ્યોને પછાડીને પરલોકમાં પહોંચાડી દીધા છે.

યતિજી ! શું તમે પણ તેમની સંગતિ કરવા માગો છો ?

“ભાઈ ! તારું કથન કદાચ યોગ્ય છે. પરંતુ મને તો મારા ગુરની આજ્ઞા છે, આથી અહીં રહેવું જ પડશે. તેં મને આવનાર સંકટથી સાવધાન કર્યો તેના માટે ધન્યવાદ, પરંતુ ભય કોને કહેવાય છે તે હું જાણતો જ નથી. ‘ભય’ શબ્દ મારા કોશમાં જ નથી.” ધર્મસિંહે પ્રત્યુત્તર આપ્યો :

“મરવા દો આને ! પોતાનું આયુષ્ય ઓછું હોવાથી જ આ આમ કરતો હોય તો કોણ જાણે ?” એક અન્ય મુસલમાને તે મુસલમાનના કાનમાં સલાહ આપી. ધર્મસિંહને ત્યાં રહેવાની અનુમતિ મળી ગઈ.

જેમ-જેમ સંધ્યા વ્યતીત થતી ગઈ તેમ-તેમ દરયાખાનનું સ્થાન નિર્જન થતું ગયું. અંતે જતાં પૂરા પ્રદેશમાં એકલા ધર્મસિંહ જ બાકી રહ્યા. તેમણે રજોહરણથી ભૂમિ સ્વચ્છ કરી પોતાનું આસન બિછાવ્યું અને સ્વાધ્યાયમાં મગ્ન થયા. એક પ્રહર રાત્રિ વ્યતીત થઈ હશે કે દરયાખાનનો યક્ષ ત્યાં આવ્યો. ધર્મસિંહ તે સમયે સ્વાધ્યાયમાં લીન હતા. તેમના મુખથી પૂર્વઅશ્રુત શબ્દોચ્ચારણ સાંભળીને યક્ષને થોડુંક આશ્ચર્ય થયું. તેને તે પુરુષ અન્ય પુરુષોથી કંઈક વિલક્ષણ પ્રતીત થયો. તે પોતાના કોધી સ્વભાવને ભૂલીને ભક્તિપૂર્વક ધર્મસિંહની સેવામાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયો. એટલું જ નહિ, તેમના ઉપદેશથી તેણે તે સમયથી કોઈ પણ મનુષ્યને ન સતાવવાનો સંકલ્પ કર્યો. યક્ષ ચાલ્યો ગયો. ધર્મસિંહ પોતાના સ્વાધ્યાયમાં સંલગ્ન રહ્યા. થોડી ઊંધ લીધા પછી ફરી તે જ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા. ધીરે-ધીરે સવાર થઈ.

આવશ્યક ક્રિયાઓથી નિવૃત્ત થઈને ધર્મસિંહ પોતાના ગુરુ પાસે પહોંચ્યા. વંદના વગેરે કર્યા પછી આખી ઘટના ગુરુને સંભળાવી. શિષ્યના આ શૌર્યપૂર્ણ આચરણથી ગુરુ ખૂબ પ્રસન્ન થયા. તેમને વિશ્વાસ થઈ ગયો કે ધર્મસિંહ ખૂબ પરાક્રમી અને બુદ્ધિશાળી છે. તે સારી રીતે સંયમનું પાલન કરી શકશે. તેનાથી જૈન શાસનનો ઉદ્યોત થશે. એમ વિચારીને તેમણે ધર્મસિંહને શુદ્ધ સંયમ ધારણ કરી વિચરવાની અનુમતિ પ્રદાન કરી. ધર્મસિંહ પોતાની વિચારધારાના અન્ય યતિઓને સાથે લઈ દરિયાપુર દરવાજા બહાર ઈશાન ખૂણામાં આવેલ ઉદ્યાનમાં પહોંચ્યા તથા નવસંયમ પ્રહણ કર્યો. આ ઘટના વિ.સં. ૧૬૮૫ની છે.^૧ ધર્મસિંહનો ધર્મોપદેશ પ્રાયઃ દરિયાપુર દરવાજામાં જ થયું કરતો હતો આથી તેમનો સંપ્રદાય પણ ‘દરિયાપુરી સંપ્રદાય’ રૂપે જ પ્રસિદ્ધ થયો.

૧. સંવત સોલ પચાસિઠ્ઠ, અમદાવાદ મજ્જાર ।

શિવજી ગુરુ કો છોડ કે, ધર્મસિ હુઆ ગચ્છબહાર ॥ — એક પ્રાચીન કવિતા.

મુનિ ધર્મસિંહ ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમાં જ વિચર્યા કરતા હતા. વાના રોગી હોવાને કારણે તેમના માટે દૂર-દૂરનો વિહાર અતિ કઠિન હતો. ૪૩ વર્ષ સુધી નવી દીક્ષાનું પાલન કર્યા પછી વિ.સં. ૧૭૨૮ના આશ્વિન શુક્લા ચતુર્થીના દિવસે તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો.

મુનિ ધર્મસિંહે ૨૭ સૂત્રોના ટબા સિવાય નિમ્નલિખિત ગુજરાતી ગ્રંથોની રચના કરી છે : ૧. સમવાયાંગની હૂંડી, ૨. ભગવતીનું યંત્ર, ૩. પ્રજ્ઞાપનાનું યંત્ર, ૪. સ્થાનાંગનું યંત્ર, ૫. જીવાભિગમનું યંત્ર. ૬. જંબૂદ્વીપપ્રજ્ઞમિનું યંત્ર, ૭. ચન્દ્રપ્રજ્ઞમિનું યંત્ર, ૮. સૂર્યપ્રજ્ઞમિનું યંત્ર, ૯. રાજપ્રશ્નીયનું યંત્ર, ૧૦. વ્યવહારની હૂંડી, ૧૧. સૂત્રસમાધિની હૂંડી, ૧૨. દ્રૌપદીની ચર્યા, ૧૩. સામાયિકની ચર્યા, ૧૪. સાધુ-સામાચારી, ૧૫. ચન્દ્રપ્રજ્ઞમિની ટીપ. આ ઉપરાંત તેમના લખેલ બીજા પણ કેટલાક ગ્રંથો છે. હજી સુધી આ ગ્રંથોનું પ્રકાશન થઈ શક્યું નથી.

હિન્દી ટીકાઓ :

હિન્દી ટીકાઓમાં મુનિ હસ્તિમલકૃત દશવૈકલિક-સૌભાગ્યચન્દ્રિકા^૧, નન્દીસૂત્ર-ભાષાટીકા^૨, ઉપાધ્યાય આત્મારામકૃત દશાશ્વત્કન્ધ-ગણપતિગુણ પ્રકાશિકા^૩, ઉત્તરાધ્યયન-આત્મજ્ઞાનપ્રકાશિકા^૪, દશવૈકલિક-આત્મજ્ઞાનપ્રકાશિકા^૫, ઉપાધ્યાય અમરમુનિકૃત આવશ્યક-વિવેચન (શ્રમણ-સૂત્ર)^૬ વગેરે વિશેષરૂપે ઉલ્લેખનીય છે. આ સિવાય હિન્દી, ગુજરાતી, અંગ્રેજી વગેરે ભાષાઓમાં અનેક આગમોના અનુવાદ તથા સાર પણ પ્રકાશિત થયા છે.

૧. રાયબહાદુર મોતીલાલ બાલમુકુન્દ મૂથા, સતારા, સન્ ૧૯૪૦.
૨. રાયબહાદુર મોતીલાલ બાલમુકુન્દ મૂથા, સતારા, સન્ ૧૯૪૨.
૩. જૈન શાસ્ત્રમાલા કાર્યાલય, લાહોર, સન્ ૧૯૩૬.
૪. જૈન શાસ્ત્રમાલા કાર્યાલય, લાહોર, સન્ ૧૯૩૯-૧૯૪૨.
૫. (અ) જવાલાપ્રસાદ માણકચન્દ જોહરી, મહેન્દ્રગઢ (પતિયાલા), વિ.સં. ૧૯૮૯.
(આ) જૈન શાસ્ત્રમાલા કાર્યાલય, લાહોર, સન્ ૧૯૪૬.
૬. સન્મતિ જ્ઞાનપીઠ, લોહામંડી, આગરા, વિ.સં. ૨૦૦૭.

शब्दानुक्रमशिका

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
अ		अंतर्निवसनी	२२१
अंकीकृत	११८	अंतेवासी	४१
अंग	७, ८, १४, २७, ३२, ४०, ८८, ८८, १७३, २५८, ३०२	अंध	३२४
अंगप्रविष्ट	६६, १३२, १३३, १८३, ३८८	अंधकार	१६८
अंगबाह्य	६६, १३३, ३८८	अंभ	१०८
अंगार	१०४, १८३	अंभरीष	१०८
अंगुल	३२	अंभळ	८, २०, १०२, २१८
अंगुलपट	२८, ३५	अंभसालवृक्ष	४०४
अंगुली	३२	अंभिकादेवी	३८५
अंगोपांग	३२, ८८, ३०२	अंश	७
अंशलग्न	४८, ४२३	अंशिका	१७, ११४, १८८, २१८
अंशुक	३८३	अंकपित	१३, ७३, १४४, १६६
अंडक	२४८, ३७६	अकर्मभूमि	१०३
अंतःपुर	३३, ५३, ३१३	अकलंक	४६, ४०७
अंत	७८	अकल्प	२७, २६०, ३४०
अंतकृत	३८०	अकल्प्य	२१
अंतकृष्टशा	४०	अकल्पस्थित	१८४, २२७
अंतकृष्टशावृत्ति	४२, ३८०	अकल्प्य	२१
अंतर	२७	अकामभरणीय	६०
अंतरगृह	२२४	अकारकात्मवाद	२८८
अंतरंजिका	१७३, १७८	अकृत्स्न	२२०
अंतरद्वीप	१०३	अकीटा	११८
अंतरापक्ष	१७, २०८	अकियावाही	८, ५२, १०८
अंतराय	१३८	अक्ष	१२८, १८७
		अक्षर	६६, १२८, १३२, १८३
		अक्षरार्थ	३२४
		अक्षाटक	१८, १८८

શબ્દ	પૃષ્ઠ	શબ્દ	પૃષ્ઠ
અક્ષીણ	૧૩૭	અકાલક	૩૩, ૫૫, ૩૧૨, ૩૮૩
અગમ	૯૦	અણહિલપાટક	૪૨, ૪૭, ૩૭૨, ૩૭૫, ૩૭૮, ૪૧૬
અગમિક	૬૬	અણુક	૮, ૯૪
અગરુ	૮, ૯૪	અણુધર્મ	૧૮૪
અગર્હિત	૭૮	અણુવ્રત	૯૪
અગસ્ત્યસિંહ	૨૮, ૨૯, ૩૧, ૨૬૮, ૨૭૦, ૨૯૨, ૨૯૪	અતર	૧૧૨
અગારધર્મ	૪, ૧૮૪	અતસી	૮, ૨૪, ૯૪, ૨૩૯, ૩૦૬
અગારસ્થિત	૨૩૦	અતિક્રમ	૨૩, ૨૩૬
અગારી	૨૦૮	અતિચાર	૨૩
અગ્નિ	૧૮, ૧૦૪, ૧૫૯	અતિપરિણામી	૧૯૪
અગ્નિભૂતિ	૧૩, ૭૩, ૧૪૪, ૧૫૦	અતિશય	૨૪૬
અગ્નિ	૯, ૧૦૮, ૨૯૯	અદતાદાન	૩૦૧
અગ્નિશ્ચુતસ્કંધ	૧૦૮	અદર્શી	૨૭
અચલભ્રાતા	૧૩, ૭૩, ૧૪૪, ૧૬૬	અદુષ્ટ	૨૬
અચેલક	૨૩૧	અદ્વૈરુક	૨૨૧
અચંદક	૩૦, ૨૭૬	અદ્ભુત	૨૭૩
અચ્છાપુરી	૨૭, ૨૬૦	અધર્મ	૯૧
અજ	૮, ૩૦૭	અધિકરણ	૧૦, ૨૧, ૬૯, ૨૧૩, ૨૨૮
અજાતઅસમામકલ્પ	૨૫	અધિકરણવૈવિધ્ય	૫૨
અજાતસમામકલ્પ	૨૫	અધિવાસ	૨૫૭
અજાતિ	૧૧૨	અધિષ્ઠાતૃત્વ	૧૩
અજાતિસ્થાન	૧૧૨	અધ્યયન	૬, ૯, ૪૨, ૫૭, ૯૬, ૧૦૯, ૧૩૭, ૨૦૮
અજિતચન્દ્રસૂરિ	૩૫, ૩૨૫	અધ્યયનકલ્પ	૨૭
અજિતદેવસૂરિ	૩૫, ૪૯, ૩૨૫, ૪૨૦, ૪૨૧, ૪૨૪	અધ્યયનષટ્ક	૧૩૫
અજિતસિંહાચાર્ય	૪૧	અધ્યયનપૂરક	૧૯૨
અજીવ	૧૫, ૧૭૮	અધ્યાપક-પરંપરા	૫૭
અજ્ઞાનવાદ	૨૮૯	અધ્વ	૨૦, ૨૧૬
અજ્ઞાનવાદી	૯, ૧૦૧	અધ્વગમન	૨૧૬
અજ્ઞાની	૨૭	અધ્વાતીત	૧૯૨
અકૃ	૩૩, ૫૫, ૩૧૨		

શબ્દ	પૃષ્ઠ	શબ્દ	પૃષ્ઠ
અધ્વાતીતકરણ	૧૯૩	અનુગમ	૧૩, ૬૧, ૧૩૬
અનંગપ્રવિષ્ટ	૧૩૩	અનુજાપના	૮૧
અનંત	૨૭૨	અનુત્તરદેવ	૧૭
અનંતરસિદ્ધકેવલ	૩૮૯	અનુત્તરૌપપાતિક	૪૦, ૩૮૦
અનંતહંસંગણિ	૫૦, ૪૩૦	અનુત્તરૌપપાતિકદશાવૃત્તિ	૪૨, ૩૮૦
અનક્ષર	૬૬, ૧૨૯	અનુદ્ગત	૧૯૨
અનગાર	૯૨, ૯૫	અનુદ્ધાતિક	૨૧, ૨૨૫
અનગાર-ગુણ	૨૮૦	અનુપરિપાટ	૩૩૭
અનગારધર્મ	૯૪	અનુપ્રવાદ	૧૭૭
અનનુયોગ	૬૮	અનુમત	૧૩, ૧૫, ૬૯, ૧૮૦
અનભિપ્રેત	૯૭	અનુમાન	૮, ૧૪, ૧૪૫
અનયા	૩૦૬	અનુયાન	૧૯, ૨૦૩
અનવધ	૭૮	અનુયોગ	૧૩, ૧૪, ૧૭, ૨૬, ૬૮, ૭૪, ૧૧૩, ૧૩૫, ૧૪૨, ૧૭૩, ૧૯૬, ૨૫૨, ૨૭૩, ૨૭૭
અનવધા	૧૭૫	અનુયોગદ્વાર	૬, ૨૮, ૩૫, ૩૬, ૪૭, ૬૧, ૨૬૬, ૨૬૭, ૨૭૩, ૩૩૧, ૪૧૦
અનવસ્થાપ્ય	૧૭, ૨૧, ૧૯૦, ૧૯૫, ૨૨૬, ૨૪૦, ૨૫૦	અનુયોગદ્વારચૂર્ણિ	૧૨, ૨૮, ૨૯, ૩૬, ૧૨૩, ૨૬૬, ૨૬૭, ૨૭૩
અનશન	૩૯, ૯૧	અનુયોગદ્વારટીકા	૩૬, ૩૩૬
અનાચાર	૨૩, ૨૩૫	અનુયોગદ્વારવૃત્તિ	૧૨, ૪૭, ૪૧૧, ૪૧૨
અનાજ્ઞતિ	૧૧૨	અનુયોગદ્વારસૂત્રવૃત્તિ	૩૨૩
અનાદિક	૬૬	અનુયોગાર્થ	૧૦૨
અનાદેશ	૯૭	અનુરાધા	૩૯૨
અનિઘ	૭૮	અનેકાંતજયપતાકા	૩૩૩
અનિમિત્ત	૩૨	અનેકાંતપ્રથક	૩૩૩
અનિયતવાસ	૧૮, ૧૨૭	અનેકાંતવાદપ્રવેશ	૩૩૩
અનિવેદન	૧૯૩	અનેકાત્મવાદ	૧૪
અનિશીથ	૩૬૨		
અનિશ્રિત	૧૩૧		
અનિસૃષ્ટ	૧૯૨		
અનિરૂવન	૧૯૨		
અનુકંપા	૨૫, ૨૪૪, ૨૭૭		
અનુકલ્પ	૨૭, ૨૬૦		
અનુક્રમ	૩૩૭		

શબ્દ	પૃષ્ઠ	શબ્દ	પૃષ્ઠ
અનેષણીય	૨૨૬	અપ્રાવરણ	૩૨
અન્યતર	૨૩, ૧૮૪, ૨૩૬	અપ્રેક્ષિત	૧૮૩
અન્યધાર્મિક	૨૧	અફેનક	૨૨
અન્યધાર્મિકસ્તૈન્ય	૨૨૬	અબદ્ધ	૭૪
અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિશિકા	૩૮૬	અબદ્ધિક	૧૬, ૧૭૯
અન્યોન્યકારક	૨૧, ૨૨૬	અબ્રહ્મ	૨૮૦
અન્વયિજ્ઞાનસિદ્ધિ	૩૮૯	અભક્તાર્થ	૮૭
અપત્ય	૩૦, ૫૩, ૬૯, ૭૨	અભયકુમાર	૩૦, ૪૦, ૫૪
અપમાન	૨૫	અભયદેવ	૩૬૬
અપરાધક્ષમણા	૮૧	અભયદેવસૂરિ	૩૫, ૪૦, ૫૦, ૩૨૫, ૪૦૯
અપરાધપદ	૯૨	અભવ્ય	૧૬૩, ૩૪૧
અધરિગ્રહ	૨૮૮	અભિગ્રહ	૨૩, ૨૬, ૩૦, ૭૨, ૮૭, ૨૩૫, ૨૫૧
અપરિણત	૧૯૩	અભિધાત	૨૨, ૩૨
અપરિણામી	૧૯૪	અભિધાન	૩૨૪
અપરિશાટી	૨૨૪	અભિધેય	૩૨૪
અપર્યવસિત	૬૬	અભિનય	૩૧૯
અપવાદ	૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૨, ૨૦૫	અભિનિબોધ	૧૨૮
અપસર્પણ	૨૫૫	અભિનિવેશ	૧૪, ૧૫
અપહરણ	૧૯	અભિન્ન	૧૯૮, ૨૨૧
અપહૃત	૨૨૨	અભિપ્રાય	૭૬
અપાદાન	૧૭૨	અભિપ્રેત	૯૭
અપાય	૧૩૦	અભિમારદારુક	૯૮
અપાર્ધાહારી	૨૬, ૨૪૯	અભિલાપ	૯૭
અપાવૃત્તદ્વારોપાશ્રય	૨૦૮	અભિવર્ધિતમાસ	૧૭
અપૂર્વજ્ઞાનગ્રહણ	૬૯	અભિવ્યક્તિ	૩૪૩
અપોહ	૬૬	અભિષેક	૬૯, ૭૨
અપોહન	૧૩૩	અભિષેકા	૨૧, ૨૧૦
અપ્	૯	અભેદ	૩૬
અપ્કાય	૧૦૪, ૩૦૦	અભેદવાદ	૩૬
અપ્રમોદ	૯૯	અભ્યાહત	૧૯૨
અપ્રાપ્તકારિતા	૧૩૧		
અપ્રાપ્યકારિતા	૧૩		

શબ્દ	પૃષ્ઠ	શબ્દ	પૃષ્ઠ
અભ્યુત્થાન	૨૧, ૨૨૩	અલમ્	૯, ૧૦૯
અભાવકાશ	૨૧૮	અલાબુ	૨૨૯
અમદાવાદ	૪૩૮	અલિસિદ્ધા	૩૦૬
અમરમુનિ	૫૧, ૪૪૦	અલીક	૨૩૦
અમલકલ્પા	૧૭૫	અલેપ	૧૮
અમાત્ય	૨૪, ૫૪, ૨૩૮, ૨૩૯, ૩૦૯, ૩૮૪	અલેપકૃત	૧૯
અમિલ	૮, ૯૪	અલ્પાહારી	૨૬, ૨૪૯
અમિલાત વસ્ત્ર	૩૦૭	અવંધ	૩૦
અમૂઢદષ્ટિ	૧૯૨	અવકાશ	૧૮
અધોગવ	૯, ૧૦૨	અવકિરણ	૮૪
અયોધ્યા	૭, ૭૦	અવગૃહીત	૧૭
અરતિત	૩૦૯	અવગ્રહ	૨૫, ૬૫, ૧૦૮, ૨૧૪ ૨૨૫, ૨૪૪
અરનાથ	૪૬, ૪૦૭	અવગ્રહ-પટ્ટક	૨૧, ૨૨૨
અરહનક	૨૭૭	અવગ્રહ-પ્રતિમા	૧૦૮
અરાજક	૨૧૪	અવગ્રહાનંતક	૨૧, ૨૨૧
અરિહંત	૬૯, ૭૬, ૭૯	અવચૂરિ	૩૨૬
અર્થિ	૧૦૪	અવચૂરિણી	૩૨૬
અર્થ	૬, ૮, ૫૬, ૧૩૮, ૧૯૨, ૪૦૦	અવટ	૩૮૩
અર્થકથા	૯૩	અવઘ	૭૮
અર્થગ્રહણ	૧૮, ૧૨૭	અવધાન	૧૮
અર્થછન્ન	૩૩	અવધિ	૧૩, ૧૯, ૫૨, ૬૫, ૧૨૮, ૧૮૮, ૨૭૫
અર્થજ્ઞાત	૨૪૧	અવધિજ્ઞાન	૬૫, ૧૨૮, ૧૩૪
અર્થશાસ્ત્ર	૭, ૫૩, ૭૦	અવધિયુક્ત	૩૨
અર્થાવગ્રહ	૧૩૦	અવયવ	૮, ૯૯, ૩૦૪
અર્ધશિરોરોગ	૯૮	અવરકંકા	૩૭૬
અર્ધહાર	૩૩, ૫૮, ૩૧૨	અવરુદ્ર	૨૨૧
અર્ધાહારી	૨૬, ૨૪૯	અવલેખનિકા	૨૦૩
અર્શિકા	૩૦૯	અવશ્યકરણીય	૧૩૫
અર્હત્	૮, ૭૬	અવસન્ન	૨૩, ૨૩૭
અર્હદાયતન	૪૦૪	અવસન્નાચાર્ય	૧૯૪
અર્હનક	૧૭, ૧૯૧		
અલંકાર	૭, ૭૦		

શબ્દ	પૃષ્ઠ	શબ્દ	પૃષ્ઠ
અવસ્થા	૧૯૪	અષ્ટાપદ	૭૧
અવસ્થાન	૧૯૪	અસંકિલ્પ	૩૨
અવસ્થિત	૬૬	અસંખ્યાત	૨૭૩
અવહેલના	૨૨૨	અસંજ્ઞી	૬૬
અવાહુમુખ	૨૨૯	અસંયમ	૧૦૪
અવાહુમુખખંડમલ્લક	૧૯૯	અસંપાતિમ	૨૧૦
અવાહુમુખમલ્લક	૧૮, ૧૯૯	અસંપ્રાપ્ત	૮
અવાચાલ	૨૬	અસંપ્રાપ્તકામ	૮, ૫૩
અવાય	૬૫	અસંસ્કૃત	૯૯
અવિચ્યુતિ	૬૫	અસકલ	૯૯
અવિનીત	૨૧	અસન્નિહિત	૩૩
અવિરહકાલ	૬૯	અસમાપિસ્થાન	૧૧૦, ૨૮૦
અવિરહિત	૧૩	અસહનશીલ	૧૯૪
અવિશોધિ	૨૬, ૨૫૫	અસહિષ્ણુ	૨૨૦
અવ્યક્ત	૭૪	અસાત	૧૧૨
અવ્યક્તમત	૧૭૬	અસિપત્ર	૧૦૯
અવ્યવહારી	૨૪૩	અસ્થિ	૩૭
અવ્યાબાધ	૮૧, ૧૦૨	અસ્થિત	૨૭
અશઠ	૧૯૨, ૧૯૪	અસ્થિતકલ્પ	૨૭
અશન	૨૨, ૮૬	અહિંસક	૧૬૦
અશનક	૩૮૩	અહિંસા	૮, ૧૪, ૫૨, ૯૧, ૯૯, ૧૫૧, ૨૨૧
અશોક	૩૧૦	અહિચ્છત્ર	૨૭
અશ્રદ્ધાન	૧૯૩	અહિચ્છત્રા	૨૫૯
અશ્વ	૮, ૨૦૮		
અશ્વતર	૮	આ	
અશ્વમિત્ર	૧૪, ૧૫, ૫૪, ૭૪, ૧૭૭, ૨૭૭	આંખ	૩૨
અશ્વસેન	૩૬૧	આંત્ર	૨૬, ૩૪, ૨૪૮, ૩૨૪
અશ્વસેનવાચક	૪૦	આકર	૧૦, ૧૭, ૩૮, ૫૪, ૧૦૧, ૧૧૪, ૧૯૮,
અશ્વસેનીય	૩૬૨		૩૫૪
અષ્ટક	૩૩૩	આકર્ષ	૧૩, ૧૮૩
અષ્ટાંગનિમિત્ત	૭, ૬૨	આકાશ	૧૪, ૬૬, ૧૫૯

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
आकीर्ण	८, ८७, ३७६	आयारांगयूर्ति	२८, ३१, २६६, २८७
आकुंयनपट्ट	२२८	आयारांगटीका	५८
आकुल	१३५	आयारांगदीपिका	४८, ४२४
आकोश	२८८	आयारांगनिर्युक्ति	६, ८, ५३, ५८, ६३, १०१
आक्षेप	१६	आयारांगविवरण	३८, ४८, ५४, ३५२
आप्यान	२८, ३०, ५४	आयार्य	६, ७, ८, ८, ११, १६, १७, २५, ३२, ३७, ४४, ४८, ६८, ७५, ७६, २१०, २१६, २२३, २४१, २४५, २४७, २७५
आप्यायक	३८३	आयार्यपदवी	४०
आगंतुक	२६	आयार्यवंश	५७
आगम	६, १०, १२, १६, २७, ३४, ४०, ४१, ५१, १३५, १४५, १८७, २५०	आयाल	१०२
आगम-ग्रन्थ	६	आयीर्ण	१०२
आगमन	१८२, २१८	आयेलक्ष्य	१८४
आगम-व्यवहार	१८७	आच्छेद्य	१८२
आगमिक	५, १०	आज्ञाति	१०२
आगमिक व्याख्या	५१	आञ्जिनक	३८४
आगाल	१०२	आञ्जवक	३०, ५२, २७८
आयरित	४००	आञ्जवदोष	१८२
आयम्ल	१८, ८७	आञ्जविकमतनिरास	२८८
आयार	८, १७, ३४, ५१, ५८, ८२, १०२, १०३, २८८	आज्ञा	१६, १३५, १८७, २५०, ४००
आयारकथा	८०	आज्ञाव्यवहार	१८०
आयारकल्प	२८०	आढक	८८
आयार-दीपिका	४८, ४२३	आतंक	१८, १८८
आयार-प्रकल्प	२५१	आतोद्योग	८, ८८
आयार-प्रक्षिपि	३४१	आत्मतत्त्व	१४
आयारविनय	१८८	आत्मतर	२३, १८४, २३६
आयार-शास्त्र	३४, ५१	आत्म-प्रवाद	१७५
आयार-संपदा	१८८	आत्म-संयोग	८७
आयारांग	६, ८, २७, ३१, ३८, ५६, ५७, ६३, ६७, १०१, १०२, १०८, २६६, ३८३	आत्मा	१३, १४४, १४७, १५१, १५२, १५३, १५४, १५५, १७०, ३६८

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
आत्मांगुल	२७२	आम्र	३३, ३१७
आत्मानुशासन	३३४	आम्रकुण्ड	२२८
आत्माराम	४४०	आम्रदेव	४७, ४१५
आत्मार्थकृत	१८	आम्रशालवन	४०४
आत्मोपन्यास	८१	आय	१३७
आदर्श	१०१	आयंभिल	३०८
आदर्श-गृह	७२	आयाम	३८३
आदान	८, ८४, १०८	आयु	१३८
आदाननिक्षेपक्षसमिति	१८१	आयुषशाला	७१
आदित्यभास	१७	आरंभ	३०८
आदियात्रिक	१८, २१७	आराधना	१३५
आदेश	८७, २४८	आराम	३८३
आधाकर्म	२३, २५, १८२, २५५	आरी	२१५
आधाकर्षिक	१८, ३१४	आरोग्य	८८
आनन्द	३०, ५४, २७७	आरोपणा	२३४, २३६
आनन्दविमलसूरि	४८, ४२४, ४२६, ४२८	आर्तध्यान	३३८
आनन्दसागर	२६६	आर्द्र	८, ८८, १०८
आनुगामिक	६६	आर्य	५, १०, १४, २०, २७, ११४, २१७
आनुपूर्वी	२७३, ३३७	आर्यकाल	३४
आपक्ष	२४८, ३८३	आर्यकुल	२०, ५३, २१८
आपक्षगृह	१७, २०८	आर्यकृष्ण	१७८
आत्मरक्ष	३३, ५५	आर्यक्षेत्र	२०, २७, ११४, २५८
आभिनिबोधिक	१३, ६५, १३०, २७१, ३४५	आर्यजाति	२०, ५३, २१८
आभिनिबोधिक ज्ञान	१२८	आर्यदेश	३४, ५४, ३१८
आत्मूषण	३१२	आर्यरक्षित	५४, १७८
आम	११३	आर्यरक्षित-यरित्र	७
आमर्जन	३०८	आर्यवज्र	५४
आमलकप्पा	४०३	आर्या	३२, ३०८
आमोक्ष	१०१	आर्यिका	२४२
आमोडक	८८	आणस	२८८

शब्दानुक्रमिका

४४८

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
आदिगन	८, ३३	आवश्यकवृत्ति-प्रदेशव्याख्या	४६, ४११
आलोक	७८	आवश्यकसूत्र	७
आलोचक	२३६	आवश्यकानुयोग	१२७
आलोचना	१७, २३, १८०, २३४ २३६, २५०, २७८, ४००	आवेश	२४८
आलोचनाई	२३६	आशंका	८, ८२
आलोचनाविधि	४००	आशातना	१०, ११०
आवरण	८८	आश्रम	१०, १७, ३८, ११४, १८८, ३४५, ३८७
आवश्यक	६, ११, २४, २८, ३६, ४८, ५६, ५७, ६४, ६५, ७०, ११७, १२६, १३५, २६६, २७२, २७४	आस्थास	१०१
आवश्यकयूषि	२८, २८, ३७, ४०, ५२, ५३, २६६, २७०, २७४, ३६१	आषाढ	७४, १७३, १७६, २७७
आवश्यकयूषिका	४६	आषाढभूति	१५, ८०, ८१, १८३
आवश्यक-टिप्पण	४६, ४११	आसन	२२८, २५२
आवश्यक-टीका	३६	आससेनीय	३६२
आवश्यकनिर्युक्ति	६, ७, ३७, ४५, ४८, ५१, ५३, ५४, ५८, ६०, ६३, ६४	आसेवन	८, १०२
आवश्यकनिर्युक्ति-टीपिका	७, ४८ ४२२	आसेवन-शिक्षा	२८०
आवश्यकनिर्युक्तिभूलटीका	३३३	आस्थानिका	२४
आवश्यकनिर्युक्ति-लघुटीका	३३३	आज्ञवपंचक	३८१
आवश्यक-मूलटीकाकार	४६	आहार	७, ८, २०, २२, ३३, ३७, ५३, ६६, १०८, २२८, २४८, २५३, २५८
आवश्यक-मूलभाष्यकार	४६	आहारकशरीर	१७
आवश्यकविवरण	३६, ४६, ४०६	आहारचर्या	२८८
आवश्यकविवेचन	५१	आहत	२१६
आवश्यकवृत्ति	३७, ४३, ४६, ३४४, ३८६, ३८७, ४१०	आहृतिका	२१८
		ई	
		ईगितभरण	१०७
		ईगिनीभरण	१७, १८८
		ईज	२६
		ईद्रकील	३८३
		ईद्रनाग	२७७
		ईद्रभूति	१३, ७३, १४४, ३८१
		ईद्रागमन	३०
		ईद्रिय	६६, १५४

શબ્દ	પૃષ્ઠ	શબ્દ	પૃષ્ઠ
ઈદ્રિયનિરોધ	૨૬, ૨૫૨	ઉજ્જયિની	૩૪, ૨૫૧, ૩૧૫
ઈંધન-પલિય	૩૩	ઉજ્જોય	૭૯
ઈંધનશાલા	૩૩, ૩૧૮	ઉજ્જના	૮૪
ઈંશુ	૮, ૮૪, ૩૦૬	ઉજ્જા	૭૭
ઈંશુરસ	૯૮	ઝા	૩૯, ૨૫૮
ઈંસ્વાકુ	૨૦, ૨૧૮	ઉત્કટિકાસન	૨૨૯
ઈંસ્થા	૨૫, ૮૧, ૧૦૦, ૨૪૧	ઉત્કલિકા	૧૦૫
ઈંચ્છાછન્દ	૨૩	ઉત્કલ્ય	૨૬૦
ઈંચ્છાલોભ	૨૩૧	ઉત્કુટુકાવસ્થા	૭૩
ઈંડાકુ	૩૪, ૩૨૪	ઉત્કોચ	૨૪
ઈંતિહાસ	૧૦, ૨૨	ઉત્કુષ્ઠિ	૧૯૩
ઈંત્વરિક	૩૩	ઉત્ક્રિમ	૩૭૬
ઈંચ્ચિતવ્ય	૪૦૦	ઉદકાયમન	૨૧
ઈંલાપુત્ર	૩૦, ૫૪, ૨૭૭	ઉદકાર્દ્ર	૧૯
ઈંબુશાસ	૭, ૫૩, ૭૦	ઉદયન	૯૮
ઈંહભવ	૭૩	ઉદયવિજય	૩૫, ૪૨૧
ઈંહલોક	૧૩, ૧૪૪, ૧૬૦	ઉદયસાગર	૩૫, ૪૨૧
ઈ		ઉદર	૩૨
ઈર્ષા	૧૦૮	ઉદ્યાયી	૩૦, ૫૪, ૨૮૦
ઈર્ષાસમિતિ	૧૯૧	ઉદાહરણ	૮, ૪૩, ૯૧, ૩૪૦
ઈશ્વર	૩૮૪	ઉદિતોદિત	૮૬
ઈશ્વર-કર્તૃત્વ	૧૪, ૧૫૨	ઉદ્ગત	૧૯૨
ઈશ્વરકર્તૃત્વચર્ચા	૨૮૯	ઉદ્ગમ	૧૯૨
ઈશ્વરી	૧૨૦	ઉદ્ગાર	૨૨, ૨૨૯
ઈહા	૬૫, ૬૬, ૧૩૦	ઉદ્દેશ	૧૩, ૧૭, ૨૧, ૩૨, ૫૨, ૬૯, ૧૪૩, ૨૮૦
ઈહામૃગ	૩૮૪	ઉદ્દિભગ્ન	૧૯૨
ઉ		ઉદ્યાન	૩૩, ૩૧૨, ૩૮૩
ઉગ્ર	૯, ૨૦, ૧૦૨, ૨૧૮	ઉદ્યાનગૃહ	૩૩, ૫૫, ૩૧૨
ઉચ્ચાર	૧૮, ૧૦૪	ઉદ્યાનશાલા	૩૩, ૩૧૨
ઉચ્ચારભૂમિ	૧૧૭	ઉદ્યોત	૭૯, ૨૭૮
ઉચ્ચૃય	૮૪	ઉદ્યોતન	૩૩૦
ઉચ્ચિત	૮૪		

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
उद्योतनसूरि	३३०	उपयोग	२१, ६६, १४८,
उद्योतनाचार्य	४७, ४१५		१८४, ३४४
उन्नतायु	३८, ३५८	उपरिदोष	१८, २०५
उन्नायु	३५८	उपवास	३०४
उन्मत्त	२७, २४१	उपशम	५२
उन्माद	८, ८४, २०७	उपशमश्रेणी	१४०, १४१
उन्मिश्र	१८३	उपसर्ग	१८, ३०, ३०८
उन्मोचन	८४	उपसर्गप्राप्त	२४१
उपकरञ्ज	१८, २६	उपसर्गस्तोत्र	७, ६२
उपकल्प	२७, २६०	उपस्थ	२७
उपकेशगच्छ	२८, २६८	उपस्थापन	२५८
उपक्रम	१३६	उपस्थापना	२४४
उपगूढन	३१२	उपांग	३२, ४०, ४५, ४८, ३०२
उपगूढित	८, ८४	उपाज्जाति	७७
उपगूढीत	३२	उपाध्याय	८, १८, २४, ४७, ५१,
उपयय	८४		७५, ७७, २१०, २४१,
उपयार	२४५		२४५, २४७
उपदेश	६, ५६, १३५, २२७	उपाध्यायवंश	५७
उपदेशपद	३३३	उपाश्रय	१०, १८, १८, २०, २१,
उपदेशमाला	४६, ४०८		२१८, २१८, २२८, २५८
उपदेशमालावृत्ति	४६, ४११	उपासक	१०, १११, ३७८
उपदेशमालासूत्र	४११	उपासकदशा	४०
उपधान	८, १८२	उपासकदशांगवृत्ति	४२, ३७८
उपधानप्रतिभा	१११	उपासकप्रतिभा	१११, २७८
उपधानश्रुत	१०३, १०७	उपासना	७, ५३, ७०
उपाधि	१०, १८, २०, २१, ३२,	उपोद्घात	८, ५७, ६५, १२६
	१८२, २१८, २२१,	उभयतर	२३, १८४, २३६
	२२२, २५८, ३०८	उभाकान्त प्रेमानन्द शाह	११८
उपाधिकल्प	२७	उर	३२
उपानयन	७, ७०	उरञ्ज	८, १००
उपबृंहण	१८२	उर्यावली	१७८
उपभित्तिवप्रपञ्चकथा	२६८, ४०८	उर्युक्त	१५

શબ્દ	પૃષ્ઠ	શબ્દ	પૃષ્ઠ
ઉલૂકતીર	૧૭૩	એકસ્થાન	૮૭
ઉલૂકી	૧૭૮	એકાત્મવાદ	૧૩, ૨૮૯
ઉલ્લુકા	૧૭૭	એકાવલી	૩૩, ૫૫, ૩૧૨
ઉલ્લુકાતીર	૧૭૭	એડક	૮
ઉવકખડ	૩૩	એવંભૂત	૧૭૩
ઉવરિં	૧૮૭	એલાષાઢ	૩૦૦
ઉષ્ટ્ર	૮	એષણા	૮, ૯૩
ઉષ્ટ્રી	૩૦૭	એષણાસમિતિ	૧૯૧
ઉષ્ણ	૯, ૨૫, ૧૦૬	ઐ	
ઉસ્સેતિ	૩૩	ઐતિહાસિક	૮, ૩૦, ૫૪
	ઊ	ઐતિહાસિક ચરિત્ર	૫૪
ઊરુ	૩૨	ઐરાવતી	૨૨૮
	ઋ	ઐ	
ઋજુ	૯૫	ઓઘ	૮, ૨૬, ૨૫૨
ઋજુવાલુકા	૭૩	ઓઘનિર્યુક્તિ	૬, ૧૦, ૨૮, ૩૦, ૪૦, ૬૩, ૧૧૬, ૧૧૭, ૨૬૬
ઋજુસૂત્ર	૧૭૨	ઓઘનિર્યુક્તિચૂલ્લિ	૨૯, ૨૬૭, ૨૭૪
ઋણ	૪૧	ઓઘનિર્યુક્તિ-ટીકા	૪૩, ૩૮૩
ઋતુ	૨૨, ૩૯૮	ઓઘનિર્યુક્તિ-દીપિકા	૪૮, ૪૨૩
ઋતુબદ્ધ	૧૯	ઓઘનિર્યુક્તિ-બૃહદ્ભાષ્ય	૨૬, ૨૫૪
ઋતુમાસ	૧૭	ઓઘનિર્યુક્તિ-ભાષ્ય	૨૬
ઋષભ	૨૭૮	ઓઘનિર્યુક્તિ-લઘુભાષ્ય	૨૬, ૨૫૨
ઋષભદેવ	૭, ૩૦, ૫૩, ૫૪, ૬૯, ૧૨૩, ૨૭૫, ૩૪૬	ઓઘનિર્યુક્તિ-વૃત્તિ	૪૦, ૩૬૪
ઋષભદેવ-ચરિત્ર	૭, ૬૯	ઓઘસંજ્ઞા	૧૩૨
ઋષભપુર	૧૭૩, ૧૭૫	ઓદણ	૩૪, ૩૨૪
ઋષિગુપ્ત	૨૯, ૩૧, ૨૭૦, ૨૯૪	ઓસીર	૯૮
ઋષિભાષિત	૬, ૧૪, ૫૬, ૫૭, ૧૭૩	ઔ	
	એ	ઔત્યક્તિકી	૧૩૧, ૨૭૭
એક	૮, ૮૯, ૯૩, ૯૮, ૧૧૦	ઔત્યાતિકી	૭૬
એકક	૯, ૯૮	ઔદારિક	૨૦, ૨૧૬
એકપાર્શ્વશાપી	૨૨૯	ઔદૈશિક	૨૬, ૧૯૨, ૧૯૪
એકવિહારી-પ્રતિમા	૧૧૧	ઔપકક્ષિકી	૨૨૧

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
औपधातिक	२६, २५२	कप	२५६
औपपातिक	४०, ३८३	कमलसंयम उपाध्याय	३५, ३२५
औपपातिकवृत्ति	४३, ३८३	करकंडु	८, ५४
औपम्य	२५७	करझ	८, २७, ७८, ८४, ८८, १७१, १८५, २५२, २५७
औपशमिक	१८६	करुणा	२७२
और्ध्विक	२०, ५४, २१८	कर्ष	३६७
औषध	१८, १८, २४८, ३०७	कर्षराज	४१, ३६७
औषधांग	८, ८८	कर्षशोधन	२५८
औषधि	१०५, २४८	कर्ता	१७१
औष्ट्रिक	२०, २१८	कर्तृवाह	२८८
	क	कर्णट	३८, ११४, ३५४, ३८७
कंगु	८, ८४, ३०६	कर्णटक	१०, १७, ५४, २१६
कंयुक	२२१	कर्म	७, ८, १३, १४, १५, २०, ३०, ५३, ६८, ७३, १०५, १४४, १५०, १६२, १७२, १७८
कंटक	१०, २२, २३०	कर्मज्ञ	७६, २७७
कंडु	८८	कर्मप्रकृति	३४, २६६, ३२४
कंठ	३८३	कर्मप्रकृतिवृत्ति	३८७
कञ्जलांगी	३८३	कर्मप्रकृतिसंग्रहणी-यूक्ति	४५, ३८७
कति	१३	कर्मप्रवाह	१७८
कतिजन	१८	कर्मबंध	२१, ५१
कतिविध	१३	कर्मभूमिज	१०३
कथक	३१४, ३८३, ३८५	कर्मवाह	१४, ५२
कथनविधि	८६	कर्मवैविध्य	५२
कथम्	१३	कर्मशाला	३३, ३१८
कथा	८, ८३	कर्मस्तववृत्ति	३३३
कथाकोश	३३३	कर्मस्थिति	१६, ५२
कथानक	८, १०, ३०, ३४, ३७	कर्मान्तगृह	३३, ३१२
कनक	१६८	कर्मान्तशाला	३३, ३१२
कनकपाषाण	१६८	कलशभवनमृगेन्द्र	३१, २८४
कनकावली	३३, ५५, ३१२	कला	३०६
कन्यकान्तःपुर	३३, ३१३		
कपडबंध	४१, ३६७		
कपिल	८, २२, ७२, १००, २२६		

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
कलाय	८४	कस्य	१३
कलाल	३३	कांयनपुर	२६, २५८
कलिंग	२७, २५८	कांती	३८६
कलिंद	२०, २१८	कांपित्य	२७, २५८
कलिकाल-सर्वज्ञ	४३	काकी	१७८
कलेवर	८४, १४७	काठियावास	४३८
कल्प	१०, १६, १७, २७, ५७, ५८, ६०, ११३, १८४, २००, २३१, २४४, २५७, २६०, ३२१, ४०८	कान	३२
कल्पकरज्ञ	१८, २०२	काननद्वीप	३८, ३५४
कल्प-टिप्पणक	३२२	कापोतिका	२१५
कल्पधारी	१८	काम	८, ५७, ८२, १००, २८३
कल्पना	१८०	काम-कथा	८३, ३१२
कल्पसूत्र	५०, ३२१	काम-कीडा	३३, ५३, ३१२
कल्पसूत्र-कल्पक्रीमुदी	५१, ४३२	कामगुण	२७८
कल्पसूत्र-कल्पप्रदीपिका	५०, ४३०	कामदेव	३८, ५४, २७७
कल्पसूत्र-कल्पलता	५०, ४३२	कामभोग	२८८
कल्पसूत्र-टिप्पणक	५१, ४३३	कामविकार	२०७
कल्पसूत्र-सुभोषिका	५०, ४३१	कामविज्ञान	५३
कल्पस्थित	१८४, २२८	कामी	३३, ५३
कल्पस्थिति	१८४, २३१	काय	२२, ३२, ६६, १३५, १४७, २८१
कल्पिक	१८७	कायकलेश	८१
कल्पिका	३०१, ४०१, ४०२	कायगुणि	१८१
कल्प्य	४०२	कायघट्टक	३४०
कल्याणविजयसुरि	५०, ४३०	कायिकीत्सुमि	२१७
कवि	५०	कायोत्सर्ग	८, २६, ६५, १३६, २५२, २८१, ३०८
कवींद्र	३८, ३५८	कायोत्सर्ग-अकरण	१८३
कषाय	१३, १४, ६६, ८८, १४०, २७७	कायोत्सर्ग-त्संग	१८३
कषायदुष्ट	१८५	कारण	१२, १३, ७४, १७१, २१८
कस्तूरयन्त्र	३५, ३२५, ४२०	कारणगृहीत	१८२
		कार्पटिक	२०, २१६
		कार्पासा	२४८

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
कार्मणशरीर	१५०	कुंकुटीअंडक	२४८
कार्मिकी	१३१	कुंकुटी	२४८
काल	८, १३, ६६, ७४, ८८, १०८, १७१, १८२, २५७	कुक्षीअंड	२४८
कालक	५, ३१५	कुलाल	२६, २६०, ३१०
कालकल्प	२७	कुलाला	३४, ५४, ३१८
कालगुरु	२३५	कुत्र	१३
कालप्रमाणा	२७३	कुत्रिकापण	१७८, २२२
काललघु	२३, २३५	कुहाला	१०४
कालातिकान्त	२१, २२७	कुधावना	१८३
कालातीत	१८२	कुमार	२४, ५४, २३८
कालातीतकरण	१८३	कुमारपालप्रबन्ध	३८५
कालानुयोग	८८	कुट्टे	२७, २५८
कालिक	७४, २७७	कुल	२०, २७, ३३
कालिकश्रुत	१४	कुलक	३३३
कालिकाचार्य	३०, ५४, ६०	कुलकर	६८, ३४६
कालिकी	१३२	कुलत्थ	८, २४, ८४, २३८, ३०६
काव्यरस	२७३	कुलप्रभ	३५, ३२५, ४२०
काशी	२७, २५८	कुलभट्ट	७२
काश्यपक	१८, १८८	कुलिक	१०४
काष्ठ	८, ८४, १०४, ३०७	कुवलयभाला	३३१
किं	६८	कुशलत्व	८८
किञ्चिद्वमौर्ध्य	२६, २४८	कुशावर्त	२७, २५८
किम्	१३	कुशील	२३, २३७, २३८, २५०, २५७
किपञ्चिर	१३, १८	कुसुंभल	२०८
किरणवली	५०	कुसुम्भ	८०
कीर्तिवल्लभ	३५, ३२५, ४२१	कुल	८०
कीर्तिविश्वगण्डि	५०, ४३१	कुलुष	१०५
किल्लेबंधी	२०६	कूयेरा	३६६
कुंडआम	७२, १०८	कूटागार	३३, ३१२
कुंडल	३३, ५५, ३१२	कूपकट	७, ७०
कुलकार	३००	कूर	३४, २४६, ३२४
कुंकुटी	२४८		

શબ્દ	પૃષ્ઠ	શબ્દ	પૃષ્ઠ
કૂર્મપુર	૩૬૬	કોટ્યાર્યવાદિગણિ	૩૫, ૩૩૦
કૂર્મ	૩૭૬	કોડાલસગોત્ર	૭૨
કૃતકરણ	૨૧૫	કોણિક	૩૦, ૫૪, ૨૮૦
કૃતપુણ્ય	૨૭૭	કોદ્રવ	૮, ૨૪, ૮૪, ૨૩૯, ૩૦૬
કૃતયોગી	૨૫, ૧૯૨	કોલ્લાકગ્રામ	૭
કૃતિ	૩૯, ૧૧૫	કોશક	૨૧૫
કૃતિકર્મ	૭૯, ૧૨૩, ૨૭૮	કોશલ	૨૬, ૨૭, ૨૪૮, ૨૫૯
કૃત્તિકા	૩૯૨	કોશલક	૨૪૮
કૃત્સ્ન	૨૦, ૨૨૦	કોશિકા	૨૨૮
કેક્યાર્થ	૨૭, ૨૬૦	કોષાગાર	૩૩, ૫૫, ૩૧૨, ૩૧૪
કેવલ	૬૫, ૧૮૮, ૨૭૧	કૌંડિન્ય	૨૪, ૧૭૭, ૧૮૦, ૨૩૯
કેવલજ્ઞાન	૧૩, ૧૫, ૧૮, ૩૦, ૩૬, ૫૨, ૬૭, ૭૩, ૧૨૮, ૧૩૪, ૧૮૪, ૨૭૧	કૌંકુચિક	૨૩૧
કેવલજ્ઞાની	૬૦	કૌંટુંબિક	૩૮૪
કેવલદર્શન	૧૬, ૩૬, ૫૨, ૧૮૪ ૨૭૧	કૌંતુક	૭, ૭૦
કેવલી	૧૬	કૌરવ	૨૧૮
કેવલોત્પાદ	૩૦	કૌશાંબી	૨૭, ૩૪, ૫૪, ૨૫૯, ૩૧૮
કેશિકુમાર	૪૦૩	કમ	૧૬
કેષુ	૧૩	કમિકત્વ	૩૬
કોટ	૨૦૬	ક્રિયા	૨૭૯, ૩૩૭, ૩૪૩
કોટિકગણીય	૨૮	ક્રિયાવાદી	૯, ૫૨, ૧૦૮
કોટિવર્ષ	૨૭, ૨૬૦	ક્રિયાસ્થાન	૨૭૯
કોટ્ટવીર	૧૮૦	ક્રીડા	૮, ૯૪, ૧૯૩
કોટ્ટાર્થ	૧૨, ૩૫, ૧૨૨, ૩૨૫, ૩૪૯	ક્રીત	૧૯૨
કોટ્ટાચાર્ય	૭, ૩૫, ૩૭, ૪૭, ૧૨૨, ૩૨૫, ૩૩૦, ૩૪૯	ક્રોધ	૧૪૦, ૧૯૩
કોટ્ટાચાર્યવાદિગણિમહત્તર	૩૩૦	ક્રોધ-દોષ	૧૯૨
કોટ્ટાર્થ	૩૫, ૩૩૫, ૩૨૭, ૩૨૮, ૩૩૦, ૩૪૯, ૪૧૪	ક્રોધ-નિગ્રહ	૨૫૨
		ક્લીબ	૨૧, ૨૭, ૨૨૬
		ક્લેશ	૨૧૩, ૨૨૮
		ક્ષણલવ	૬૯
		ક્ષણિકવાદ	૧૫૫
		ક્ષત	૯, ૧૦૨
		ક્ષત્રિય	૯, ૨૦, ૧૦૨, ૧૨૮

शब्द	पृष्ठ
क्षपक	१८३
क्षपकश्रेणी	१४०, १४१
क्षपला	१३७
क्षपित	११४, २१३
क्षमाकल्याण	३३४
क्षमारत्न	३५, ३२६, ४२१
क्षमाश्रमण	११, १२, ११८, १२३
क्षमित	११४
क्षांत	८२, ८५
क्षामला	२८१
क्षामित	२१३
क्षायिक	१८६
क्षायोपशमिक	१८६
क्षार	२२, ३२
क्षिप्रचित	२२, २४, ५३, २३१, २४०
क्षिप्र	१३१
क्षीरगृह	५५, ३१४
क्षुधा	२८८
क्षुल्लक	८, १८, ८३, १८३, २१०
क्षुल्लिका	१८, ८०, २१०
क्षुल्लिकायार	५८
क्षेत्र	१३, २०, ६६, ६८, ७४, १७१
क्षेत्रकल्प	२७, ५४
क्षेत्रकाल	१३
क्षेत्रप्रत्युपेक्षक	१८
क्षेत्रसमासटीका	४५, ३८७
क्षेत्रसमासवृत्ति	३३३
क्षेत्रातिकान्त	२१, २२७
क्षेमकीर्ति	३५, ४६, ४८, २६३, ३२५, ४०७, ४२०, ४२२
क्षोभ	११२

शब्द	पृष्ठ
भ	
भंड	८८
भंडपाशा	३००
भंभात	४८, ४२७
भङ्गस्तंभन	८६
भर	१०४
भरतरगच्छ	४८, ५०, ४२७, ४२८
भरतरगच्छपट्टावली	३३४
भरस्वर	१०८
भसद्भुमशृगाल	२१८
भ्राष्टिम	८६
भिसित	२३०
भिल्लूर	३८५
भेट	३८, ३५४, ३८७
भेड	१०, १७, ५४, ११४, १८८
भेलापन	७, ७०
भोल	२१५
भ	
गंग	१५, ५४, १७३, १७७
गंगदत्त	३०, ५४, २७७
गंगसूरि	७४, २७७
गंगा	२२८
गंजशाला	३३, ५५, ३१४
गंड	३०८
गंडि	८७
गंध	७, ८, ७०, ८४, ३०७
गंधपलिय	३३
गंधर्व	६२
गंधहस्ती	३५, ३८, ४०, ३१५, ३५१, ३५२, ३५४, ३६२, ३७१
गंधांग	८, ८८
गंधिकाशाला	२४८

શબ્દ	પૃષ્ઠ	શબ્દ	પૃષ્ઠ
ગંભૂતા	૩૯, ૩૫૫	ગમન	૧૮, ૧૯૨, ૧૯૩
ગચ્છ	૧૮, ૧૯, ૨૨	ગમનાગમન	૧૮, ૨૫૩
ગચ્છપતિ	૩૬	ગમિક	૬૬, ૧૩૨, ૧૩૩, ૧૮૩
ગચ્છપ્રતિબદ્ધયથાલંકિક	૧૯, ૨૦૫	ગદંભ	૮, ૩૦૭
ગચ્છવાસી	૧૯, ૨૦૦	ગદંભિલ્લ	૩૪, ૩૧૫
ગચ્છશતિકા	૧૯, ૨૦૨	ગર્ભ-પરિવર્તન	૭૨
ગચ્છાચાર	૪૯	ગર્ભાધાન	૨૧, ૫૩, ૨૨૨
ગચ્છાચારટીકા	૪૯, ૪૨૪	ગર્ભાપિહાર	૭૨
ગચ્છાચારવૃત્તિ	૪૯, ૪૨૪	ગર્ભિણી	૨૭
ગજ	૭૨	ગર્હા	૧૮૫, ૨૭૯
ગજપુર	૨૭, ૨૫૯	ગણિ	૯
ગણ	૨૫, ૧૩૫, ૨૪૧	ગવેષણા	૧૯, ૬૬
ગણક	૩૮૪	ગાથા	૭, ૯, ૧૦, ૨૨, ૧૦૯
ગણધર	૧૩, ૧૭, ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૩૦, ૫૭, ૬૭, ૭૩, ૧૩૮, ૨૨૦, ૨૭૦, ૩૦૯	ગારુડિક	૨૦૭
ગણધરવાદ	૭, ૧૩, ૫૨, ૧૪૩	ગાર્હપૃષ્ઠ	૧૦૭
ગણધરસ્થાપના	૨૫	ગિરનાર	૩૯, ૩૫૯, ૩૮૫
ગણનાયક	૩૮૪	ગિરા	૯૪
ગણાંતરોપસંપદા	૨૧, ૨૨૭	ગીત	૧૯૩, ૩૧૯
ગણાવચ્છેદક	૨૫, ૨૪૬	ગીતાર્થ	૨૪, ૧૯૪, ૧૯૮, ૨૩૩
ગણાવચ્છેદિની	૨૪૫	ગુચ્છ	૧૦૫
ગણિ	૧૧૧	ગુજરાત	૪૩૯
ગણિત	૭, ૬૯	ગુજરાતી	૫૧
ગણિતશાસ્ત્ર	૧૨	ગુણ	૧૫, ૩૩, ૫૫, ૧૭૮, ૩૧૨
ગણિતાનુયોગ	૧૪, ૮૮, ૧૭૩, ૨૫૨	ગુણપ્રત્યય	૬૬, ૧૩૪
ગણિપદ	૧૪	ગુણપ્રાત્યયિક	૬૭
ગણિસંપદા	૧૧૦, ૧૮૮	ગુણરત્ન	૩૫, ૩૨૫, ૪૨૦
ગણી	૧૦	ગુણવત	૯૪, ૨૮૧
ગતિ	૬૬	ગુણશેખર	૩૫, ૩૨૫, ૪૨૦
ગઘ	૯૨	ગુણસૌભાગ્યગણિ	૪૯, ૪૨૫
ગમ	૧૩૩	ગુણસ્થાન	૨૮૦
		ગુમ્ફિ	૩૦, ૧૯૧, ૨૫૨

शब्दानुक्रमसूचिका

४५८

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
गुरु	३१, ३६, ३८, ६८, १४२, १८१	गोविंदवायक	६१
गुरु-परम्परा	४२, ५७	गोविंदाचार्य	६, ११६
गुरुभार्थ	२८	गोशालक	३०, ५४, २७६
गुरुभ्राता	४७	गोशालकमतनिरास	२८८
गुरुमास	३०३	गोशाला	३३, ३१३
गुलिका	२१५	गोष्ठाभासिल	१५, १६, ५४, ७४, १७२, १७८, २४७, २७७
गुल्म	१०५	गौ	३०७
गुडासिंह	२०, २०६	गौडदेश	३८५
गुढार्थ	५	गौडा	२५५
गृह	५५	गौतम	१४४
गृहजिनमंदिर	२०१	गौलिका	२४८
गृहप्रतिकुलमध्यवास	२१२	ग्रंथ	५, १२, ५८, ६८, ११३, १३५, १४१
गृहस्थ	१८	ग्रंथिभेद	१३८
गृहस्थाश्रम	४६	ग्रथित	८२
गृहिस्रांत	२१६	ग्रहण	८, १०८, १३३
गृहिसिद्ध	२१६	ग्रहणशिक्षा	२८०
गृहिसिद्धि	३४०	ग्रहणशिक्षा	१८३
गेय	८२	ग्राम	१०, १७, १८, १८, ३८, ५४, ११४, १८८, ३५४, ३८७
गो	८, ८४	ग्राममहत्तर	३०५, ३०८
गोगृह	३३, ५५, ३१२	ग्रामानुग्राम	२०
गोशुद्ध	२२१, २२२	ग्रीष्म	२१४
गोत्र	१५, १३८	ग्लान	१८, २५, २०४, २२७, २४४, २५२, ३१४
गोधूम	८, २४, ८४, २३८, ३०६	ग्लानकल्प	१८३
गोप	३०, ७३, ८०		ध
गोपालगशि	२८, ३१, २६८	घंटाश्रृंगाल	१८७
गोपालगशिमहत्तर	२८५	घटीमात्रक	२०८
गोपुर	३३, ३१२, ३८३	घडो	२०८
गोमांस	२८८	घन	१०५
गोवर्ग	२०६		
गोविंद	२४७		
गोविंदनिर्धुक्ति	६, २८, ३४, २७४, ३२४		

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
धर	३०८	यतुर्गुरु	२३, २३५
धर्षण	२२, ३२	यतुर्दशपूर्वधर	१६, १७, ५८, १२८, १८५
धात	७, १३, ७०	यतुर्दशपूर्वविद्	६०
धासीलालञ्ज	४३४	यतुर्भुज	३८३
धृतकुट	२३५	यतुर्विशति	७८
घोटक	८, ३०७	यतुर्विशतिप्रबन्ध	३३४
घोष	१०, ७१, ११४, १८८	यतुर्विशतिस्तव	८, ४६, ६५, ७८, १३५, २७८
घ्राणोन्द्रिय	६६		
य			
यंडकौशिक	३०, २७६	यतुर्विशतिस्तुतिसटीक	३३३
यंदन	८, ८६, ८४	यतुर्प्रत	२३१
यंदनभाला	३०, ५४, २७६	यतुष्क	८, १७, ८८, २०८, ३८३
यंद्र	१२०, १६४	यतुष्पद	८, ८४, ३०७
यंद्रकुल	५१	यत्वर	१७, २०८, ३८३
यंद्रगच्छ	५०	यय	८३
यंद्रगुप्त	३१०	य२	८, १०६
यंद्रप्रज्ञप्ति	५१	य२क	८२, ८५
यंद्रप्रज्ञप्तिटीका	४३, ४५, ३८८	य२ख	८, १००, १०१, १०२, १०६, २५२
यंद्रप्रज्ञप्त्युपांगटीका	३८७	य२झ	१४, ८८, १७३, २५२
यंद्रमा	३८१	य२म	६६, ८७
यंद्रभास	१७	य२रि	३८३
यंपा	२७, २५८	य२रिका	३३, ३१२
यकपुर	७, ७०	य२रिग	५४
यकरत्न	७१	य२र्म	८, १०, ८४, २१५, २५८, ३०७
यकवती	१७, ७१, २७६	य२र्मकार	३३, ३१८
यकारभद्र	३०७	य२र्मपंचक	२२०
यकिंका	२४८	य२र्या	१०६
यक्षुरिन्द्रिय	६६	यल	६६
यक्षुर्लोल	२३१	यलनिका	२२१
यक्षक	२४, २३८		
यतुरंग	५८		
यतुरंगीय	८८		

शब्द	पृष्ठ
यवल	२३८
यांडाल	८, १०२
यातुर्थिक	८८
यातुर्भास	२५
यार	२१३
यारित्र	१३, २०, २३, ५१, ६७, ७४, १०६, १३८, १४०, १८१, १८२, २५७
यारित्रकल्प	२७
यारित्रधर्म	२४, ३४०
यारित्रलाभ	१३
यार्वाक	१४
यिता	८, ८४, २०७
यिकित्सा	७, १८, २२, ५३, ७०, १०७
यिकित्सादोष	१८२
यिता	७१
यितिकर्म	७८, २७८
यित्त	१०, १११
यित्तसमाधिस्थान	१११
यित्तोड	३६, ३३१
यित्रकर्म	२११
यित्रकूट	३३१
यित्रा	३८२
यिरकषाय	१८३
यिलातिपुत्र	३८, ५४, २७७
यिलिमिलिका	२०८, ३०३
यिलिमिली	२५८, ३०३
यीवर	३६१
युंजन	८, ३३, ८४, ३१२

शब्द	पृष्ठ
युष्मि	५
यूडा	१०२
यूर्ध	८८, १८३, २५५
यूर्धदोष	१८३
यूर्धि	५, २७, ३०, ३५, २६६
यूर्धिकार	२८, २६६, २६७, ४०७
यूला	७, ७०, २०८
यूलिका	८, ८, ६३, ८०, ८५, १०८, २८८
येट	३८४
येटक	३०, ५४, २८०
येतना	१५४
येदि	२७, २६०
येल्लशा	३०, ५४, २८०
यैतन्य	१५३, १६७
यैत्य	७३, २०३, २२२, ४०४
यैत्यपूजा	२०३
यैत्यवन्दन	२०७
यैत्यवन्दनभाष्य	३३३
यैत्यवन्दन-महाभाष्य	३८, ३५८
यैत्यवन्दनवृत्ति-कवित्तविस्तरा	३३३
यैत्यवन्दना	२१४
यैत्र	७२
योभा	२४
योर	३४, ३२४
योलपट्ट	२२१
योर्षा	८२
छ	
छंशशास्त्र	१२
छ	८३
छन्स्थ	१८१
छन्स्थवीतराग	८७
छन्न	३३

શબ્દ	પૃષ્ઠ	શબ્દ	પૃષ્ઠ
છર્દન	૮૪	જયતિહુવણસ્તોત્ર	૩૬૬
છર્દિત	૧૯૩	જયદયાલ	૩૫, ૩૨૬, ૪૨૧
છિરિકા	૨૧૨	જયવિજયગણિ	૫૦, ૪૩૧
છુસગૃહ	૩૩, ૩૧૨	જયસિંહ	૪૭, ૪૧૪
છુસશાલા	૩૩, ૩૧૨	જલ	૧૮, ૩૯, ૧૫૨, ૧૫૯
છેદ	૧૭, ૧૯૩, ૧૯૪, ૨૪૬, ૨૫૦, ૪૦૦	જલપતન	૩૯
છેદન	૨૨, ૩૨, ૩૩, ૨૫૭, ૩૧૨	જલરુહ	૧૦૫
છેદસૂત્ર	૧૪, ૧૭૩	જલાશય	૨૧૦
છેદસૂત્રકાર	૬, ૨૬, ૫૯, ૬૦	જલ્લ	૩૧૪, ૩૮૩
છેદોપસ્થાપન	૧૪૧	જવ	૩૦૬
છેદોપસ્થાપના	૧૩	જંગલ	૨૫૯
છેદોપસ્થાપનીય	૨૫૧	જાંગિક	૨૦, ૫૪, ૨૧૯
	જ	જાતઅસમામકલ્પ	૨૫
જંગલ	૨૭	જાતસમામકલ્પ	૨૫
જંધા	૩૨	જાતિ	૮, ૯, ૨૦, ૨૭, ૫૩, ૫૪
જંબુ	૩૧૦	જાતિવાદનિરાસ	૨૮૯
જંબુદ્વીપપ્રજ્ઞમિ	૨૮, ૨૬૬	જાતિસ્મરણજ્ઞાનં	૬૯, ૭૨
જંબુદ્વીપપ્રજ્ઞમિટીકા	૪૩, ૪૫, ૩૮૭, ૩૯૭	જામનગર	૪૩૬
જગચન્દ્રસૂરિ	૪૨૨, ૪૩૪	જિજ્ઞાસુ	૫
જઘન્ય	૩૨	જિજ્ઞાસ	૩૨૦
જડ	૨૭	જિજ્ઞાસગણિમહતર	૩૨૦
જનપદ	૨૪, ૨૭	જિતશત્રુ	૩૯૧
જન્મ	૩૦, ૫૩, ૭૦, ૭૨	જિતારિ	૩૬, ૩૩૧
જન્માભિષેક	૭૩	જિન	૭૦, ૭૯, ૧૩૮
જમદગ્નિ	૨૭૭	જિનકલ્પ	૧૯, ૨૭, ૫૨, ૧૮૦, ૧૯૪, ૨૦૦, ૨૦૬, ૨૫૬
જમદગ્નિજટા	૯૮	જિનકલ્પિક	૧૭, ૧૮, ૩૨, ૧૧૪, ૧૯૯, ૨૨૧, ૨૨૨, ૨૩૫, ૩૦૮
જમાલિ	૧૪, ૧૫, ૫૪, ૭૪, ૧૭૨, ૧૭૩, ૨૭૭	જિનકલ્પી	૨૪૫, ૩૦૮
જયકીર્તિસૂરિ	૪૨૩	જિનચૈત્ય	૧૮
જયતિહુવણસ્તોત્ર	૪૦		

શબ્દ	પૃષ્ઠ
જિનચૈત્યવન્દના	૨૦૧
જિનદત્ત	૩૬, ૧૨૦, ૩૩૩, ૩૪૮
જિનદાસ	૧૨, ૨૮, ૩૦, ૩૧, ૧૯૧, ૪૩૬
જિનદાસગણિ	૭, ૩૪, ૨૬૬, ૨૬૭, ૩૨૦, ૪૧૭
જિનદાસગણિમહત્તર	૨૮
જિનદેવ	૩૫૭
જિનપ્રભ	૧૧૮
જિનપ્રવચન	૧૫, ૬૮
જિનભટ	૩૫, ૩૬, ૩૨૫, ૩૩૩, ૩૪૮, ૩૪૯, ૪૨૦
જિનભદ્ર	૭, ૧૧, ૧૨, ૧૪, ૧૬, ૨૮, ૩૫, ૩૭, ૪૦, ૬૫, ૧૧૮, ૧૮૬, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૯૧, ૩૨૭, ૩૩૦, ૩૩૧, ૩૪૯, ૪૧૩
જિનભદ્રગણિ	૧૧, ૧૨, ૩૧, ૩૫, ૪૭, ૧૨૪, ૩૨૫, ૩૩૫
જિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ	૨૮
જિનમંડનગણિ	૩૮૫
જિનમંદિર	૧૮
જિનમત	૭૪
જિનમાણિક્યગણિ	૫૦, ૪૩૦
જિનરત્નકોશ	૪૨૧
જિનરાજસૂરિ	૪૩૨
જિનવિજયજી	૧૨૧, ૩૩૧
જિનહંસ	૩૫, ૩૨૫, ૪૨૦
જિનાલય	૭૨
જિનેન્દ્રભુદ્ધિ	૪૦, ૩૬૨
જિનેશ્વર	૩૬૬, ૩૭૭

શબ્દ	પૃષ્ઠ
જિનેશ્વરસૂરિ	૪૦
જીત	૧૬, ૨૫૦, ૨૯૧, ૪૦૦
જીતકલ્પ	૧૦, ૧૬, ૨૮, ૪૮, ૧૧૭, ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૮૬, ૨૬૬, ૨૬૮
જીતકલ્પચૂર્ણિ	૨૮, ૨૯, ૧૨૦, ૨૬૮, ૨૬૯, ૨૯૧
જીતકલ્પ-બૃહચૂર્ણિ	૩૧, ૪૮, ૨૯૧
જીતકલ્પબૃહચૂર્ણિ-વિષમપદવ્યાખ્યા	૪૮, ૪૧૮
જીતકલ્પભાષ્ય	૧૦, ૧૬, ૫૧, ૧૧૮, ૧૨૩, ૧૮૬, ૨૫૨, ૨૯૧
જીતકલ્પસૂત્ર	૧૬, ૨૯, ૩૧
જીતયન્ત્ર	૧૮૪
જીતવ્યવહાર	૧૬, ૧૮૭, ૧૯૦
જીર્ણાન્ત:પુર	૩૩, ૩૧૩
જીવ	૮, ૧૪, ૧૫, ૭૩, ૯૩, ૧૪૫, ૧૪૭, ૧૫૧, ૧૫૪, ૧૫૫, ૧૬૨, ૧૭૮, ૩૪૦
જીવન-ચરિત્ર	૫૪
જીવની	૩૫
જીવપ્રદેશ	૭૪
જીવપ્રાદેશિક	૧૫, ૧૭૫
જીવરક્ષા	૯૦
જીવરુત	૧૯૩
જીવવિચારપ્રકરણ	૩૯, ૩૫૯
જીવવિજય	૩૫, ૩૨૫
જીવસત્તાસિદ્ધિ	૩૮૯
જીવસમાસ	૪૧૦
જીવસમાસ-વિવરણ	૪૬, ૪૧૧
જીવાભિગમ	૨૭, ૩૬, ૪૨, ૪૫, ૫૧, ૨૬૭

શબ્દ	પૃષ્ઠ	શબ્દ	પૃષ્ઠ
જીવાભિગમચૂર્ણિ	૪૫, ૩૯૨	જ્ઞાનપંચક-વિવરણ	૩૩૪
જીવાભિગમટીકા	૪૩	જ્ઞાનપંચકસિદ્ધિ	૩૮૯
જીવાભિગમમૂલટીકા	૪૪, ૪૫, ૩૯૮, ૪૦૪	જ્ઞાનવાદ	૫૨
જીવાભિગમલઘુવૃત્તિ	૩૩૪	જ્ઞાનવિમલસૂરિ	૩૫, ૫૦, ૩૨૫, ૩૮૧, ૪૨૧, ૪૨૭, ૪૨૯
જીવાભિગમવિવરણ	૪૫, ૩૯૬	જ્ઞાનશીલગણિ	૩૫, ૩૨૫
જીવાભિગમોપાંગટીકા	૩૮૭	જ્ઞાનસાગર	૩૫, ૩૨૫, ૪૨૦, ૪૨૧
જુંગિત	૨૭	જ્ઞાનાચાર	૨૩
જુગુપ્સા	૯૯	જ્ઞાનાદિત્યપ્રકરણ	૩૩૪
જુગુમિત	૩૩, ૩૧૮	જ્ઞાનાદિત્રિક	૨૫૨
જૈમિકાગ્રામ	૭૩	જ્ઞાનાધિકાર	૬૫
જેકોબી	૩૩૧	જ્ઞાનાવરણ	૧૩૯
જેસલમેર	૧૨૨, ૨૯૨	જ્ઞાનોપયોગ	૬૯
જૈન	૫, ૬, ૧૦, ૧૨, ૧૭, ૨૨, ૨૭, ૩૪, ૬૧, ૩૪૧	જયેષ્ઠ	૩૯, ૧૯૪
જૈનન્યાય	૫૬	જયેષ્ઠબ્રહ્મ	૧૦, ૧૧૧, ૩૧૪
જૈનસંઘ	૪૦	જયેષ્ઠા	૧૭૫, ૩૯૨
જૈનાગમ	૧૨	જયોતિ	૨૧૮
જ્ઞાત	૨૧૮, ૩૭૫	જયોતિર્વિદ્	૬, ૫૮, ૬૦, ૬૨
જ્ઞાત-કૌરવ	૨૦	જયોતિષ્ક	૧૬૪
જ્ઞાતવિધિ	૨૪૬	જયોતિષ્કરંડક	૪૪, ૩૯૩, ૩૯૪
જ્ઞાતા	૨૫	જયોતિષ્કરંડક-ટીકા	૪૩, ૩૮૭
જ્ઞાતાધર્મકથા	૪૦, ૪૧, ૪૨	જયોતિષ્કરંડકવૃત્તિ	૪૪, ૩૯૩
જ્ઞાતાધર્મકથાવિવરણ	૩૭૫	જવર	૨૦૭
જ્ઞાતિક	૨૬	જવાલા	૧૦૪
જ્ઞાન	૨૦, ૨૩, ૪૯, ૬૫, ૬૬, ૧૧૩, ૧૩૮, ૧૯૨, ૨૫૭, ૨૭૩, ૩૩૭, ૩૪૩	ટબાકાર	૪૩૬
જ્ઞાનદર્શન-અભેદનિરાસ	૩૮૯	ટિપ્પણ	૩૯
જ્ઞાનદેવ	૩૬૭	ટિપ્પન	૩૨૬
જ્ઞાનપંચક	૭, ૧૭, ૫૨, ૧૨૮, ૧૯૬	ટિપ્પનક	૩૨૬
		ટીકા	૫, ૨૯, ૩૪, ૩૯, ૪૩, ૪૬, ૩૨૫, ૩૨૬

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
टीकाकार	१०, ३४, ३२५	तप	८, १७, २६, २७, ६८, ८१, १८०, २३५, २५१, २५२, ४००
उपन	१८३	तपस्वी	२४, ६८
	३	तपागच्छ	४८, ५०, ४२७
तंतुश	२०, २१८	तपागच्छनायक	४८
तंत्र	६८, १४१	तपोगुरु	२२, २३५
तंदुलवैयारिक	२७३	तपोदान	१८४
तंदुलवैयारिकवृत्ति	४८, ४२५	तपोरत्नवाचक	३५, ३२५, ४२१
तंभ	३०७	तमालपत्र	८८
तस्यंशिक्ष	३०, ५२, २७८	तमिल	३२४
तश्चवतश्चरीरवाद	२८८	तर	३०८
तट	२३	तरंगवती	३०, ३४, ३१२
तडाग	३८३	तरु	८०, ३०७
तत्त्वशिक्ष	३०, ५२	तर्क	३४
तत्परिभोग	१८३	तर्कादि-बंधन	१८३
तत्प्रतिषेध	८, ८२	तल	१८७
तत्त्व	१४	तलवर	३८४
तत्त्वादित्य	३८, ३५२, ३५६	तलिका	२१५
तत्त्वार्थटीका	४५	तपु	३०७
तत्त्वार्थभाष्य	२८, ४५, ३३८	ताडन	७०
तत्त्वार्थभाष्य-भृङ्गवृत्ति	३८	ताडना	७
तत्त्वार्थभाष्य-वृत्ति	३५१	ताडपत्र	२८
तत्त्वार्थभाष्यव्याख्या	२८६	तापस	३०, ५२, ८२, ८५, २७८
तत्त्वार्थमूलटीका	४५	तामलिसि	३८, ३५५
तत्त्वार्थसूत्र	२७०	ताम्र	८, ८४
तत्त्वार्थाधिगम	३४	ताम्रलिसि	२७, २५८
तत्त्वार्थाधिगमसूत्रटीका	३८७	ताथी	८५
तद्भुय	२७, १८२	तार्त्तीयिक	८८
तद्भवावना	८, ८४	ताल	१०, १७, ११३, १८७
तनु	८३	तालायर	३८३
तपःकर्म	१०७	तितिक्षिक	२३१

શબ્દ	પૃષ્ઠ	શબ્દ	પૃષ્ઠ
તિતિક્ષા	૯૯	તૂલ	૩૮૪
તિત્ય	૧૩૮	તૃણ	૧૦૫
તિનિશ	૮, ૯૪, ૩૦૭	તૃણગૃહ	૩૩, ૫૫, ૩૧૨
તિમિર	૯૮	તૃણપંચક	૧૯૩, ૨૨૦
તિરીટપટ્ટક	૨૦, ૨૧૯	તૃણફલક	૧૮
તિર્યક્	૩૩	તૃણશાલા	૩૩, ૩૧૨
તિર્યગ્ય	૧૦૩	તૃષા	૫
તિર્યગ્ય-પ્રતિમા	૨૧૧	તેજ	૧૫૨
તિલ	૮, ૨૪, ૯૪, ૨૩૯, ૩૦૬	તેજસૂ	૯
તિલકમંજરી	૩૯, ૩૫૮, ૩૫૯	તેજસ્કાય	૧૦૪, ૩૦૦
તિષ્યગુપ્ત	૧૪, ૧૫, ૫૪, ૭૪, ૧૭૩, ૧૭૫, ૨૭૭	તેતલીપુત્ર	૨૯, ૫૪, ૨૭૭, ૩૭૬
તિસરિય	૩૩, ૫૫, ૩૧૨	તૈદુક	૧૭૪
તીરાર્થી	૯૨, ૯૫	તોરણ	૩૮૩
તીર્ણ	૯૨, ૯૫	તોસલિપુત્રાચાર્ય	૫૯
તીર્થ	૫૭, ૬૮, ૭૯, ૧૪૧	ત્યજન	૮૪
તીર્થકર	૭, ૧૭, ૧૮, ૩૦, ૫૩, ૫૪, ૫૬, ૬૭, ૬૮, ૬૯, ૭૯, ૧૬૫, ૧૯૯, ૨૭૧, ૨૭૪, ૨૭૮	ત્યાગ	૬૯
તીર્થકરનામકર્મ	૧૭૨	ત્રપુ	૮, ૯૪
તીર્થકરનામ-ગોત્રકર્મ	૩૪૬	ત્રસ	૯, ૧૪૮
તીવ્રમંદ	૬૬	ત્રસકાય	૧૦૫, ૩૦૦
તુંબ	૩૭૬	ત્રાતા	૯૨
તુંબવીણિક	૩૮૩	ત્રિક	૩૮૩
તુટિક	૩૯૨	ત્રિકુસ્ન	૨૨૨
તુડિય	૩૩, ૫૫, ૩૧૨	ત્રિદંડી	૭૧
તુવર	૩૦૬	ત્રિપુટક	૮, ૯૪
તુવરી	૮, ૨૪, ૯૪, ૨૩૯	ત્રિપુડા	૩૦૬
તુષગૃહ	૩૩, ૩૧૨	ત્રિપૃષ્ઠ	૭૧
તુષશાલા	૩૩, ૩૧૨	ત્રિરાશિ	૭૪
તૃણઈલ્લ	૩૮૩	ત્રિરાશિવાદ	૨૮૯
		ત્રિવિધ	૭૮
		ત્રિશાલા	૭૨
		ત્રિસ્થ	૧૩૮
		ત્રૈરાશિક	૧૫, ૧૭૮

शब्दानुक्रमसूचिका

४६७

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
त्रैवार्षिकस्थापना	२५	दर्पिका	३०१, ४०१, ४०२
त्र्यर्थ	१३८	दर्थ्य	४०२
त्वक्	३८३	दर्शन	२०, २३, ६६, १०६, १८२, २५७
	थ	दर्शनकल्प	२७
थराहनगर	३५८	दर्शनशास्त्र	१२, ५१, ५२
थारापद	३५८	दर्शनावरण	१३८
थारापदगच्छ	३८	दर्शनेच्छा	२०७
	ड	दलसुभ मालवजिमा	११८, १२१, २६८, ३२७
दंड	३२, ५५, २५८, ३०३	दश	८, ८८, ११०
दंडनायक	३८४	दशक	८८
दंडनीति	२४, २३८	दशकालिक	८०, २८२, ३३८
दंडसन	२२८	दशपुर	१७३
दंत	८, ८४, ३०७	दशपूर्वधर	६०
दंतधावन	२५८	दशभाग	८८
दंतनिपात	८, ८४	दशवैकालिक	६, १०, २८, २८, ३६, ५६, ५७, ६०, ११७, २६६, २८२, ३३१
दक	३३, ३१२	दशवैकालिकअवयूरि	३३४
दकतीर	३३, २१०, ३१२	दशवैकालिक-आत्मज्ञानप्रकाशिका	५१
दकपथ	३३, ३१२	दशवैकालिकयूर्धि	२८, २८, २६६, २६७, २८३, २८२, २८८
दकमार्ग	३३, ३१२	दशवैकालिकयूर्धिकार	२१
दकस्थान	३३, ३१२	दशवैकालिकदीपिका	४८, ४२७
दक्षत्व	८८	दशवैकालिकदीपिकाकार	५०
दक्षिण	५४, ५८	दशवैकालिकनिर्भुक्ति	६, ८, ३६, ५२, ५३, ५४, ५७, ६३, ८८
दत्ति	७, ७०	दशवैकालिकनिर्भुक्ति-दीपिका	४८
दधि	२१८		
दभदंत	२७७		
दभिल	३४, ३२४		
दधा	८८		
दरयाभान	४३८		
दरियापुर	४३८		
दरियापुरी	४३८		
दर्प	१८०, १८३		

શબ્દ	પૃષ્ઠ
દશવૈકાલિકબૃહટ્ટીકા	૩૩૪
દશવૈકાલિકભાષ્ય	૧૦, ૧૧૭
દશવૈકાલિકવૃત્તિ	૩૭, ૫૨, ૩૩૮
દશવૈકાલિક-સૌભાગ્યચંદ્રિકા	૫૧
દશવૈતાલિક	૨૮૨
દશા	૨૬, ૮૮
દશાર્ણ	૨૭, ૨૬૦
દશાર્ણભદ્ર	૨૭૭
દશાશ્રીમાળી	૪૩૬
દશાશ્વતરુકંધ	૬, ૮, ૨૭, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૬૦, ૧૧૦, ૨૬૬
દશાશ્વતરુકંધ-ગણપતિગુણપ્રકાશિકા	૫૧
દશાશ્વતરુકંધચૂર્ણ	૨૮, ૩૪, ૩૨૧ ૩૨૩
દશાશ્વતરુકંધનિયુક્તિ	૬, ૮, ૫૮, ૬૦, ૧૧૦
દાક્ષિણ્યચિહ્ન	૩૩૧
દાતા	૨૫૩, ૩૦૮
દાન	૩૦, ૭૨
દાનશેખર	૪૨૦
દાનત	૯૨
દાનશેખરસૂરિ	૩૫, ૫૦, ૩૨૫, ૪૨૯
દામત્રક	૮૭
દાય	૩૮૩
દાયક	૧૯૩
દારુદંડક	૨૨૯
દાર્શનિક	૩૬, ૩૯
દાવદ્રવ	૩૭૬
દાસ	૨૭
દાહ	૨૦૭
દિફ્	૯, ૧૦૩

શબ્દ	પૃષ્ઠ
દિગંબર	૧૫, ૩૬, ૫૮, ૬૧, ૧૭૯, ૨૭૭
દિગ્વિજય-યાત્રા	૩૦
દિનકરપ્રજ્ઞા	૩૯૬
દિવસશયન	૧૯૬
દિવાકર	૧૧, ૧૧૯
દિવ્ય	૩૩
દિવ્યધ્વનિ	૭૩
દીક્ષા	૨૫, ૩૦, ૩૩, ૩૯, ૪૦, ૨૨૨, ૨૪૭, ૨૫૮, ૩૧૫
દીક્ષાદાતા	૩૬
દીપ	૧૮, ૧૬૮
દીપક	૨૧૮
દીપવિજયગણિ	૨૮૨
દીપિકા	૪૮, ૪૯, ૫૦, ૩૨૬, ૪૩૧
દીપિકાકાર	૫૦
દીપચિત્	૨૪, ૫૩, ૨૬૧, ૨૪૧
દીર્ઘનિઃશ્વાસ	૨૦૭
દીર્ઘધ્વકલ્પ	૧૯૩
દીર્ઘિક	૩૮૩
દુઃખ	૧૭૦
દુગ્ધ	૨૧૮
દુરુપનીત	૯૧
દુર્ગ	૧૦, ૧૯, ૨૩૧
દુર્નિષ્ણણ	૨૧
દુર્બલિકાપુષ્પમિત્ર	૧૭૯
દુર્લભરાજ	૩૬૭
દુર્વચન	૨૩૦
દુર્વિવૃત્ત	૨૧
દુષ્કલ્પ	૨૭, ૨૬૦
દુષ્કાળ	૧૭, ૧૯૮
દુષ્ટ	૨૭, ૨૨૬

शब्दानुक्रमशिका

४६८

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
दूत	३८४	दोषनिर्घातविनय	१८८
दूतीदोष	१८२	दोहडि	४७, ४१६
दूष्ययथक	१८३, २२०	दौवारिक	३८४
दृष्टांत	८, २४, ८२	दौपिका	२४८
दृष्टिवाद	१४, १७३	द्रव्य	१५, २०, २७, ६६, ८२, ८५, १७८, ३०७, ३२७
दृष्टिवादोपदेशिका	१३२	द्रव्यकल्प	२७
दृष्टिसंपात	८, ८४	द्रव्यश्रुत	६७
देव	१३, १४, ७३, १६४, २८०	द्रव्यसिद्धि	२१
देवगुप्तसूरि	२८, २६८	द्रव्यानुयोग	१४, ८८, १७३, २५२
देवगृह	४०४	द्राक्षा	८८
देवगण मुनि	४३५	द्रुम	८, ८०, १००
देवदारु	८८	द्रोक्षमुष्ण	१०, १७, ३८, ५४, ११४, १८८, ३५४, ३८७
देवप्रतिभा	२११	द्रोक्षसूरि	३५, ४०, ३२५, ३६४
देवद्विगणि	४२३	द्रोक्षाचार्य	४०, ४१, ४२, २५४, ३६७, ३६८, ३७७, ३८१, ३८४
देवसेनगणि	५१, ४३४	द्वादशांगविद्	४५
देवानंदा	७२, २७६	द्वादशारनययक	३६०
देवी	३०, २७६	द्वार	१३, १६, १८, ३३, ३१२, ३८३
देवेन्द्रगणि	३५, ४७, ३२५, ४१५	द्वारवती	७, २७, ७०, २५१
देवेन्द्रनरकेन्द्रप्रकरण	३३४	द्वारसि	३८२
देवेन्द्रनरकेन्द्रप्रकरणटीका	३८७	द्वि	२४, २३८
देवेन्द्रसूरि	३८५	द्विक्रिया	७४
देश	६६, ८८, २५८	द्विजवदनयपेटा	३३४
देशतःपार्श्वस्थ	२३	द्विपद	८, ८४, ३०७
देशनी	८४	द्विविधद्रव्य	२१५
देशविजय	७१	द्वेष	२७७
देशविरति	१४०, १८२, १८४	द्वैकिय	१७७
देशांतर-गमन	१८८		
देशावसान	२४		
देशीनाममाला	४५		
देशैकदेशविरति	१८४		
देह	१४, ८४, १४६, १४७		
देहावसान	४६		

શબ્દ	પૃષ્ઠ	શબ્દ	પૃષ્ઠ
દ્વૈકિયવાદ	૧૫	ધર્મપાઠક	૨૩૮
દ્વૈરાજ્ય	૨૧૪	ધર્મભિન્દુ	૩૩૪
દ્વવાશ્રય	૪૦૯	ધર્મમંદિર ઉપાધ્યાય	૩૫, ૩૨૫, ૪૨૧
	ધ	ધર્મરુચિ	૧૭, ૩૦, ૫૪, ૧૯૧, ૨૭૭
ધન	૨૮૭, ૩૯૬	ધર્મલાભસિદ્ધિ	૩૩૪
ધનગુપ્ત	૧૭૭	ધર્મવરચકવર્તિત્વ	૭૩
ધનદેવ	૪૦, ૩૫૮, ૩૬૭	ધર્મશ્ચુતિ	૯૯
ધનપાલ	૩૯, ૩૫૮	ધર્મસંગ્રહણી	૩૩૪
ધનવિજયગણિ	૫૦, ૪૩૦	ધર્મસંગ્રહણી-ટીકા	૪૫
ધનશ્રી	૩૫૮	ધર્મસંગ્રહણી-વૃત્તિ	૩૮૭
ધનસાર્થવાહ	૩૦, ૨૭૫	ધર્મસભા	૧૯૯
ધનિક	૨૪, ૨૩૮, ૨૩૯	ધર્મસાગરગણિ	૫૧, ૪૩૧, ૪૩૨
ધનુષ	૧૦૯	ધર્મસારમૂલટીકા	૩૩૪
ધન્વન્તરી વૈદ્ય	૮, ૫૪	ધર્મસિદ્ધ	૫૧, ૪૩૬
ધમ્મતિત્થયર	૭૯	ધર્મસેનગણિ	૧૨૩
ધમ્મિલ	૮૭	ધર્મોપદેશમાલા	૪૧૦
ધર્મ	૮, ૫૮, ૬૮, ૭૯, ૯૦, ૯૪, ૨૭૮	ધર્ષિત	૨૨૨
ધર્મકથા	૯૩, ૨૦૭, ૩૭૫	ધવલક	૪૦, ૩૬૭
ધર્મકથાનુયોગ	૧૪, ૮૯, ૧૭૩, ૨૫૨	ધાત્રીદોષ	૧૯૨
ધર્મકરક	૨૧૫	ધાનક	૩૦૬
ધર્મકીર્તિ	૩૮, ૩૩૦, ૩૫૧	ધાન્ય	૮, ૫૪, ૯૪, ૨૩૯, ૩૦૬
ધર્મકુળ	૩૬	ધાન્યક	૮, ૯૪
ધર્મગુરુ	૨૮	ધાન્યકર	૭૦
ધર્મદોષસૂરિ	૪૩૪	ધાન્યપુર	૭
ધર્મચક્ર	૭, ૭૦	ધાન્યભંડાર	૫૫
ધર્મજનની	૩૬	ધારણ	૧૩૩
ધર્મતીર્થ	૭૯	ધારણા	૧૫, ૧૬, ૬૫, ૧૩૦, ૧૮૭, ૧૫૦, ૪૦૦
ધર્મતીર્થકર	૭૯	ધારણાવ્યવહાર	૧૯૦
ધર્મધર્મભેદાભેદસિદ્ધિ	૩૮૯	ધારા	૪૦, ૩૬૬
ધર્મધ્યાન	૩૩૯		

शब्द	पृष्ठ
धारानगरी	३५८, ३६७
धारिणी	३८१
धार्मिक	२२
धावन	१८३
धीर	२५
धीरविमलगणि	५०, ४२८
धीरसुन्दर	३५, ३२५, ४२०
धुतकभाषाग	३०१
धूत	८, १०७
धूर्ताभ्यान	३४, ३००, ३३४
धूर्त्य	११२
धूम	१८३
धूमपत्रिय	३३
धृति	८०
धृतिसंछननोपेत	१८८
धोणका	४०, ३६७
ध्यान	८, १६, ८५, ८९, २७८, ३३८, ३४७
ध्यानशतक	१२, १२३, ३४७
ध्यापन	७
ध्यापना	७०
ध्रुव	१०३, १३१, १३५
न	
नंदि	३८८
नंदि-टिप्पण	४६, ४११
नंदिवर्धन	१८१
नंदी	२८, ३६, ४८, १२७, २१५, २६७, ३३१, ३८८
नंदीयूर्धि	२८, २८, ३६, ५२, २६६, २६७, २६८, २७१
नंदीटीका	३६, ४३
नंदीदुर्गपदव्याख्या	

शब्द	पृष्ठ
नंदीपुर	२७, २५८
नंदीकुल	३७६
नंदीभाजन	२१५
नंदी-विशेषविवरण	३६
नंदीवृत्ति	३६, ४४, ५२, ३८८
नंदीसूत्रटीका	३८७
नंदीसूत्र-भाषाटीका	५१
नकर	३८
नकुली	१७८
नक्षत्रभास	१७
नभ	३२
नभछेदन	२५८
नभनिपात	८, ८४
नभहरणिका	२१५
नगर	७, १०, १७, १८, १८, ३६, ३८, ५४, ११४, १८८, ३५४
नगर्षिगणि	३५, ३२५, ४२०, ४२१
नट	३१४, ३८३
नट्ट	३१४
नदी	२२, १८२, २०८
नपुंसकवेद	२७, ३३, २११, ३१५, ३४३
नपुंसकवेद	२२
नमस्कार	८, १३, १५, ४४, ४५, ५७, ७५, १८४, २७७
नमस्कार-प्रकरण	८
नमस्कार-व्याख्या	३६
नमि	८, १००
नमिसाधु	३५, २२५

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
नय	१३, ६८, ७४, १३६, १३७, १७२, १८५	नारी	२४२, २८५
नययक	३६०	नालंछा	१०८
नयन	१३०	नाव	१८२
नयविमलगशि	५०, ४२८	नास्तिकमतयर्था	२८८
नयांतर	२७	निंदा	१८५, २७८
नरक	७३	निःशंकित	१८२
नरकवासी	१०८	निकर	१३५
नरवाहनदत्तकथा	३१२	निकायना	२३६
नर्तक	३८३	निकाय	८, ८३, १३५
नर्तकी	२२२	निक्रिम	१८३
नवनीत	२१८	निक्षेप	१३, १६, २०, ५५, १३६
नवरत्न	२८	निक्षेप-पद्धति	६, ८, ५६
नवांगवृत्तिकार	५०	निक्षेप-पूर्वक	८, ९
नवांगीवृत्तिकार	४०	निगम	१०, १७, ५४, ११४, १८८, ३८७
नवांतःपुर	३३, ३१३	निगमन	८, ८२
नाक	३२	निग्रह	१३५
नाग	६२	निघंटुभाष्य	५६
नागदत्त	८, ५४, ६२	निज्जुति	५
नागर	३८४	निज्जुतिअणुगम	६१
नागरिकशास्त्र	५१, ५४	नित्यानित्य	१४
नागार्जुनीय	३६०	निद्रा	८८, ३००
नागेन्द्र	१२०	निपुष्य	१२
नाट्यविधि	३८८	निमित्तदोष	१८२
नाडोद्य	३५८	नियतिक	२४, ५४, २३८, २३८
नाभि	६८	नियतिवाह	२८८
नाम	२०, ६६, ६८, १३८, ३३७	नियोग	६८, १४२
नामकर्म	६८	निरति	११२
नामकल्प	२७	निरयावलिका	४८
नामावली	७	निरयावलिकावृत्ति	४८, ४१८
नारक	१३, १४, १०३, १४४, १६५, १६६	निरयावलिकासूत्र	४८
		निराकार	१६

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
निरुक्त	१३, ५६, ११३, १८३	निवृत्ति	१२०, २७८
निरुक्ति	१३, ६८, १८३	निवेश	१०, १७, ११४, १८८
निर्गत	२३, २३५	निशीथ	८, १०, १६, २७, ३३, ४०, ४८, १००, १०८, ११७, २४५, २६६, २८८, २८८, ३६१
निर्गम	१३, ६८, १४३	निशीथयुद्धि	४८, २६५, २८८
निर्ग्रथ	१८, २०, ८२, ८५, १००, २५०, २५७	निशीथयुद्धि-दुर्गपदव्याख्या	४८
निर्ग्रथी	१८, १८, २०, २०५, २२२, २२८	निशीथयूला	२८८
निर्जरा	१८	निशीथनिर्युक्ति	६, ६३, १०८, ११६
निर्ज्व	३३	निशीथव्याख्य	११, ६१, १०८, २६५
निर्ज्व	६	निशीथविशेषयुद्धि	२८, ३१, ५३, ५४, ५५, २६८, २८८
निर्देश	१३, ६८, १४३	निश्चयवाद	१३१
निर्यास	३३, ३१२	निश्चित	१३१
निर्यासगूढ	३३, १५, ३१२	निश्चेषा	२०७
निर्यासशाला	३३, ३१२	निश्चा	२२२
निर्युक्ति	५, ६, ८, १६, २६, ३०, ५६, ६०, ६७, १३७, १३८	निष्कल	८४
निर्युक्तिकार	६, १४, ५६, ५८, ६०	निष्कधा	२२८, २५८, ३४०
निर्युक्ति-गाथा	७	निष्पाद	८, १०२
निर्वञ्ज	३२	निषेध	६
निर्वाचन	१८	निष्कांसित	१८२
निर्वाण	१३, १४, ६७, १०२, १६८	निष्कासित	२७
निर्वाणसिद्धि	७३	निष्कमल	१८, २०२
निर्विचिकित्सा	१८२	निष्पत्ति	१८, १२७
निर्विघ्न	८४	निष्पन्न	२०
निर्विशमान	१८४	निष्पादक	२०
निर्विष्ट	१८४	निष्पाव	८, २४, ८४, २३८
निर्वृत्ति	३५६	निर्भव	१४, १५, ७४, ८८, १७३, २७७
निर्वेश	२७	निर्भवमत	७
निर्वृत्तिकुल	११, ११८	निर्भववाद	१३, १५, ५२, १७४

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
नीच	७२	पंचकल्प	१०, २७, ११७, २५७, २६६
नीति	७, ७०, ८८	पंचकल्पयुक्ति	२६८
नीतिशास्त्र	२४, २३८	पंचकल्पनिर्युक्ति	६, २६, ५८, ११६
नीहारभूमि	२१७	पंचकल्पमहाभाष्य	५, ११, १२, १६, २६, ५२, ५३, ५४, ११८, १२३, १८६, २५६
नृत्य	३१८	पंचकल्पलघुभाष्य	२६२
नेपाण	५८	पंचनमस्कार	७८
नेमियंद्रसुरि	३५, ४७, ३२५, ४१५	पंचनिर्ग्रंथी	४०, ३३४, ३३६
नेमियंद्राचार्य	४७	पंचमहाभूतिक	२८८
नेमिनाथ	४५, ३८५	पंचमहाप्रत	७१
नेगम	३८, १७२, ३५४, ३८४	पंचसिंगी	३३४
नेमित्तिक	७, ६२	पंचवस्तुक	४५, १२४, ३८८
नेयत्तिक	२३८	पंचवस्तुसटीक	३३४
नेरात्म्यनिराकरण	३८८	पंचप्रत	२३१
नोअपराधपद	८२	पंचसंग्रह	४५, ३८७, ३४४
नोणव	१५, १७८	पंचसंग्रह-टीका	४५, ३८८
नोभातृकापद	८२	पंचसंग्रहवृत्ति	३८७
नोभयतर	१८४	पंचसिद्धान्तिका	७, ६२
नोश्रुतकरण	३६१	पंचसूत्रवृत्ति	३३४
नोस्थल	२२८	पंचस्थानक	४०, ३३४
न्याय	१३५, ४००	पंचाशक	३३४
न्यायप्रवेशसूत्रवृत्ति	३३४	पंचाशकवृत्ति	३६६
न्यायविनिश्चय	३३४	पंचेन्द्रियव्यपरोपल	१८३
न्यायशास्त्र	६	पञ्जिका	३२६
न्यायसागरगण्डि	२८२	पंडक	२२, २२७
न्यायामृततरंगिणी	३३४	पंडित	१२, १३, २४, ३८
न्यायावतार-विवृतिकार	४६	पंडितमरण	३१६
न्यायावतारवृत्ति	३३४	पंथ	२०, २१६
प		पक्क	१८८
पंक	११२	पग	३२
पंच	३८३	पथनशाला	३३, ३१८
पंचक	३०		

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
पञ्चित	१६, १८७	परलोकसिद्धि	३३४
पटल	८८	परिवर्तिते	१८२
पटलक	२२१	परिकुंयना	२३४
पट्ट	३३, ५५, २२१, ३१२	परिक्षेप	२०६
पट्टपर	११	परिष्ठा	२०६
पट्टावली	४१	परिग्रह	१५, ३०१
पञ्जलि	१८, १८८	परिग्रह परिभाषा	२८१
पञ्जित	३८३	परिध	३८३
पद्मशाला	३३, ३१८	परिज्ञा	८, १०३, १८४
पत्तन	१०, १७, ३८, ५४, ११४, १८८, ३५४, ३८७	परिक्षमन	१७
पत्यपद्म	३६७	परिज्ञामिकी	२७७
पद्म	८, १५, ७५, ८२, २८३	परिज्ञामी	१८४
पद्मवी	२५, ३८	परिभाषा	४३
पद्मार्थ	१६	परिभोग	२०
पद्मभंड	७, ७०	परिभंघ	२२, २३१
पद्मचन्द्र	४२२	परिवसना	१०, १११, ३१४
पद्मदेव	३५८	परिवासित	२३०
पद्मसागर	३५, ३२५, ४२१	परिव्राजक	३०, ५२, ७१, ८२, ८५, २७८
पद्मसुन्दरगण्डि	३५, ३२५, ४२०	परिशाटी	२२४
पद्म	८२	परिशातना	८४
पनक	११२	परिष्ठापना	२१, २७८
परंपरसिद्धकेवल	३८८	परिष्ठापनिकासमिति	१८१
परतर	२३, १८४	परिष्वजन	३३, ३१२
परतीर्थिकोपकरण	२१५	परिस्थापना	३४७
परदो	२०८, ३०३	परिहरणा	२७८
परदारप्रत्याभ्यान	२८१	परिहार	२३४, २३६, २४०
परत्व	७३	परिहारकल्प	२३०
परमाधार्मिक	१०८, २८०	परिहारतप	२१, २२८, २३७, २४५
परमेष्ठी	७६	परिहारविशुद्धि	१३, १४०, २५१
परलोक	१४, ७३, १४४, १६०, १६७	परीक्षा	१८
		परीत	६६

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
धरीधर	८, ७२, ८७, १०६, १०७, २८०	पांचाल	२७, २५८
पुरुष	२३०	पाण्डिकसूत्र,	५, ६१
परोक	१०, १२८, १८८, २७०	पापंठी	८२
पर्यक	३४०	पाटञ्ज ३८, ४०, ४१, ४७, ३५८, ३६६	
पर्यय	१२८	पाटलिपंड	७, ७०
पर्ययन	१२८	पाठ	६८, १४१
पर्ययभिल	८८	पाठभेद	४३, ४५
पर्यवन	१२८	पाठांतरं	३७, ४३
पर्याप्तक	६६	पाणिपात्र	३२
पर्याय	१२८, ३२६	पाणिपात्रलोच	३२
पर्यायगृह	३३, ३१२	पात्र	१०८, ३६१
पर्यायवाची	१०	पात्रकबंध	२२१
पर्यायशाला	३३, ३१२	पात्रकेसरिका	२२८
पर्यालोचन	१३३	पात्रप्रत्युपेक्षिका	२२१
पर्युपशमना	१०, १११, ३१४	पात्रलेप	२५३
पर्युषला	१०, १११, १८४, ३१४	पात्रस्थापन	२२१
पर्युषलाकल्प	१११	पादप	८०
पर्व	८८	पादभोगमन	१७, १०७, १८८
पर्वक	१०५	पादमोक्षण	३२८
पर्वबीज	१०५	पादलिप्त	१८३
पर्वद	८६, १८७, २७१	पादलिप्तसूरि	४४, ३८५, ३८८
पर्वदा	१८७	पादलिप्तार्य	५८
पलंभा	३३, ५५, ३१२	पान	८६
पलांडु	२८८	पानक	१८, २२८
पलापित	२७	पानागार	३३, ५५, ३१४
पलिय	३३	पानासंवरण	१८३
पश्चिम	५४	पाप्ती	८८
पश्यता	३४४	पाप	१३, १४, ७३, ११२, १४४, १६६
पडकर	४०४	पापश्रुत	२८०
पाठम-टीका	३८, ३५८	पापा	२७, ७३, २६०
पाठलच्छीनाममाला	३५८		

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
आयच्छित्त	१६, १८७	पिप्पली	८८
पारंगत	७	पिलक	३०८
पारांशिक	१७, २१, १८०, १८५, २२६	पिहित	१८३
पारांशित	२४१, २५१	पीठ	३२
पारिभाषिका	७६, १३१	पीठकलक	२२८
पारिभाषिक	५, १०, ४३, ५६	पीठमर्द	३८४
पार्श्वयन्त्र	४२०	पीठिका	१७, २२, ३१, ३४, ३२६
पार्श्वयन्त्रगणित	५१, ४३६	पीठिकाभाष्य	४६
पार्श्वदिवगणित	४१७	पुंज	१३५
पार्श्वनाथ	४२६	पुंडरीक	८, १०८, ३७६
पार्श्वस्थ	२३, ८०, २३७, २७८	पुट	२१५
पाशस्थ	२३, २३७	पुटभेदन	१७, १८८
पाषाण	८, ८४, ३०७	पुष्ट्य	१३, १५, ७३, १४४, १६६
पाषांडी	८५	पुष्ट्यविशय	६०, १२३, २१३, २५४, २६३, २६५, २८२, २८४, ३२१, ३२३, ३८५, ३८३
पिंड	८, १८, २०, २६, ८३, १०८, १३५, १८२, २१८, २५२, २५५	पुष्ट्यशाला	२७७
पिंडदारु	८८	पुष्ट्यसागर	३५, ३२५, ४२०
पिंडनिर्युक्ति	६, ११, १६, ३०, ३६, ४५, ५८, ६३, ११६, ११७, १८६, ३३१, ४०५	पुनर्वसु	३८२
पिंडनिर्युक्तिटीका	४३, ३८७	पुद्गल	३००
पिंडनिर्युक्तिटीकापिका	४२३	पुरःकर्म	१८, २०३
पिंडनिर्युक्तिभाष्य	११, २६, ११८, २५२, २५५	पुरिमाद्ध	८७
पिंडनिर्युक्ति-विषमपदवृत्तिकार	४५	पुरुष	८, १३, २१, ३३, ६८, ७४, १०८, १४६, १७१, २४७, ३१६, ३४३
पिंडनिर्युक्ति-वृत्ति	४५, ३३४, ४०४	पुरुषश्रुत	२५१
पिंडविशुद्धि	२३, १८३, २३५, २५२	पुरोहड	२१२
पिंडेपसा	१०८, ४०५	पुरोहित	३०८
पितृभ्राम	३११	पुलाक	२५०, २५७
पितृपक्ष	२४	पुलाकलकत	२३०
पिप्पलक	२१५, २५८	पुष्य	८, ८०
		पुष्यभूति	८, ५४

શબ્દ	પૃષ્ઠ	શબ્દ	પૃષ્ઠ
પુષ્પચિત્ર	૧૪, ૫૪, ૧૭૩	મકાર	૩૩, ૩૧૩
પુસ્તક	૪૧	મકાશ	૧૬૯
પુસ્તકપાંચક	૧૯૩; ૨૨૦	મકીર્ણક	૪૪, ૪૯, ૯૨
પૂજા	૯, ૧૦૦	મકૃતિ	૧૩, ૧૪૬
પૂજાકર્મ	૮૦, ૨૭૮	મચ્છાદના	૨૨૦
પૂજાયત્મકતોષકરણ	૨૧૯	મજા	૨૩૮
પૂરક	૬, ૧૦	મજા	૬૬
પૂર્ણશિરોરોગ	૯૮	મજાકર ગુપ્ત	૪૬, ૪૦૭
પૂતિકર્મ	૧૯૨	મજાપક	૯૫
પૂર્વ	૮, ૫૪, ૨૮૩	મજાપન	૧૩૫
પૂર્વક	૯૨	મજાપના	૩૬, ૫૧, ૩૩૧, ૩૭૧
પૂર્વાંગ	૨૭૩	મજાપનાટીકા	૪૩, ૪૫, ૩૯૭
પૃચ્છન	૭	મજાપનાતૃતીયપદસંપ્રહણી	૪૦, ૩૬૬
પૃચ્છના	૭૦	મજાપનાપ્રદેશવ્યાખ્યા	૩૭, ૯૩૪, ૩૪૧
પૃથક્કરણ	૧૩	મજાપના-મૂલટીકા	૪૫, ૩૯૭
પૃથ્વી	૯, ૧૦૪, ૧૫૨, ૧૬૦	મજાપનાવૃત્તિ	૪૪, ૩૮૯
પૃથ્વીકાય	૧૦૪, ૩૦૦	મજાપનાસૂત્ર	૩૭, ૩૪
પૃથ્વીચન્દ્ર	૩૨૧, ૩૨૨, ૪૩૩	મજાપની	૯૪
પૃથ્વીચન્દ્રસૂરિ	૫૧, ૪૩૪	મજાપનોપાંગટીકા	૩૮૭
પૃથ્વીરાજ જૈન	૧૪૪	મજાપન	૧૧૪, ૨૧૩
પેશી	૨૦૮	મજાપન	૯૦
પેષણ	૨૨, ૩૨	મજાપિ	૮, ૯૫
પોકૃશાલ	૧૭૮	મજાપતા	૪૯, ૫૭
પોત	૭, ૫૩, ૬૯	મજાપતિકતવ્ય	૮૧
પોતક	૨૦, ૨૧૯	મજાપતિકમજા	૮, ૧૭, ૩૦, ૬૫, ૮૧, ૧૩૫, ૧૯૧, ૧૯૪, ૨૫૧, ૨૭૯, ૪૦૦
પોતાકી	૧૭૮	મજાપતિકમજા-પ્રકરણ	૮
પૌરુષ્ય	૮૭	મજાપતિકમિતવ્ય	૮૧
પોલાખાઢ	૧૭૬	મજાપતિકામક	૮૧
મકટ	૩૩	મજાપતિમહ	૨૨૨
મકરણ	૫૩	મજાપતિમહધારી	૩૨
મકલ્પ	૧૬, ૨૭, ૨૬૦, ૨૯૮, ૨૯૯		

शब्दानुक्रमिका

४७८

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
प्रतिचरणा	२७८	प्रत्याभ्यास	८, ९, ६५, ७८, ८६,
प्रतिज्ञा	८, ८२, ३११, ३४०		१०८, १३६, १८४, १८५, २८१
प्रतिपतित	१८२	प्रत्याभ्येय	८६
प्रतिपत्ता	१८२	प्रत्युपेक्षण	२४
प्रतिपत्र	१८२	प्रथमसमवसरण	१११
प्रतिपातोत्पाद	६६	प्रथमानुयोग	३४६
प्रतिपृच्छा	१३३	प्रदेश	३८, ८८
प्रतिबद्ध	२११	प्रदेशव्याख्या-टिप्पण	४७, ४११
प्रतिबद्धशय्या	२११	प्रदेशी	४०३
प्रतिबोध	५१, ८२	प्रद्युम्न	३२, ४६, २६८, २८८, ४०८
प्रतिभा	१२	प्रद्युम्न क्षमाश्रमण	२८
प्रतिमा	१०, १८, २३, २६, १०७, १११, २३५	प्रध्वंसाभाव	१६४
प्रतिमास्थित	२२८	प्रभव	३१०
प्रतिवेचना	१८, १८, २६, २०२, २५२, २७८	प्रभावक-यत्रित्र	४१, ३३३, ३३५, ३४८, ३५८, ३६६
प्रतिबोध	८१	प्रभावना	१८२
प्रतिश्रय	२१२	प्रभास	१३, ७३, १४४, १६८
प्रतिषेध	८	प्रमत्त	२२६
प्रतिष्ठा	१८४	प्रमाज्ञ	१८३, २७३
प्रतिष्ठाकल्प	३३४	प्रमाज्ञशास्त्र	५२
प्रतिसंलीनप्रतिमा	१११	प्रमाज्ञांगुल	२७२
प्रतिसार्थ	२१५	प्रमाज्ञालारी	२६, २४८
प्रतिसेवक	२८८	प्रमाद	८, ८४, ८८, २२६
प्रतिसेवना	२३, २३४, २८८, ४००	प्रमार्जन	३०८
प्रतिसेवितव्य	२८८	प्रमेयरत्नमंजूषा	४२०
प्रत्यक्ष	१०, १२८, १४५, १८७, २७१	प्रयोगसंपदा	१८८
प्रत्यक्ष-परोक्ष-स्वरूपविचार	३८८	प्रयोजन	१५, १६
प्रत्यय	१३, ६८, ७४, १७२	प्ररूपज्ञा	१६, ७५, १०२
प्रत्याभ्यासा	८६	प्रलंब	१०, ११३, १८७
		प्रलंबसूरि	२८, २८, २६८, २७०
		प्रलोक	७८

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
प्रवचन	८, ६८, ६९, १००, १४१, १८७	प्राकृत	५, ७, ११, १२, २७, ३१, ३६, ३७, ३८, ३९, ४३, ५६
प्रवचन-प्रभावना	६९	प्राधुष्यक	२२०, २०१, २२८
प्रवक्ष	१२	प्राचीन	५९, ६०
प्रवर्तक	२४, ३६, ५७	प्राचीर	२०६
प्रवर्तिनी	१८, २५, २१०, २४२, २४४	प्राज्ञातिपात	२२, ३००
प्रवाल	८, ८४, ३०७, ३८३	प्राज्ञी	८, १४७
प्रवृत्ति	३४३	प्राणु	८४
प्रवृजित	८२, ८५	प्रादुष्करण	१८२
प्रवृज्या	१८, २१, २७, ३३, १२७, २५८, ३१५	प्राप्तकारिता	१३१
प्रव्राजन्	२७, २५८	प्राप्तावभौद्ध्य	२६, २४९
प्रव्राजना	२२६	प्राप्ति	६९
प्रशस्त	७८	प्राप्तिकाल	६९
प्रशस्ति	४७	प्राप्तित	११४, २१३
प्रशस्यन्नाभ्यसस्यकाश्यपीकल्प	१२	प्राप्तितिका	१८, १९, १८२, २५५
प्रशांत	२७३	प्राप्तित्य	१८२
प्रशासन	४३	प्रायश्चित्त	१६, ८१, १८६, १८७, १८०, २३३, २५१, २८१, २८१, ४००
प्रशिष्य	५०	प्रायश्चित्तदाता	१६, १८८
प्रश्रव्याकरण	४०, ४२, ३८१, ४२७	प्रायश्चित्तदान	१६, १७, १८९, ४००
प्रश्रव्याकरणादशा	४२८	प्रावचन	१४१
प्रश्रव्याकरणावृत्ति	४२, ५०, ३८१	प्रावृद्	२१३
प्रश्रव्याकरणा-सुखभोषिकावृत्ति	५०, ४२७	प्रास्वस्थ	२३७
प्रसव	८०	प्रियंगु	८८
प्रसिद्धि	१६	प्रियदर्शना	१७५
प्रस्तार	२२	प्रियमित्र	७१
प्रस्थापना	२२६	प्रेमपत्र	३३
प्रवृक्ष	१८	प्रेमपत्र-लेखन	५३, ३११
प्रहरण	८९	प्रोतन	६९
प्रहृषक	११४, २१३	प्लवक	३१४, ३८३

શબ્દાનુક્રમણિકા

૪૮૧

શબ્દ	પૃષ્ઠ	શબ્દ	પૃષ્ઠ
ફ		બાલ્યકાલ	૪૦
ફળ	૧૬, ૩૬, ૮૬	બાલ્યાવસ્થા	૩૯
ફલ્ગુરક્ષિત	૫૯	બાહુ	૩૨
ફુંકુંક	૨૦૮	બાલ્યસંયોગ	૯૭
ફુલ્લ	૯૦	બિંદુસાર	૬૭, ૩૧૦
બ		બિડાલી	૧૭૮
બંધ	૭, ૧૩, ૭૦, ૭૩, ૧૪૪, ૧૬૨	બિલ્વમૂલ	૯૮
બંધશતક	૪૧૦	બીજ	૧૦૩
બકુશ	૨૫૦, ૨૫૭	બીજરુહ	૧૦૫
બલ	૩૦૫	બુદ્ધ	૯૫
બલદેવ	૧૭, ૭૧	બુદ્ધિ	૭૬, ૨૭૭
બલભદ્ર	૧૭૬	બુદ્ધિસાગર	૩૬૬
બહિર્નિવસની	૨૨૧	બૂર	૩૮૪
બહિલક	૨૦, ૨૧૬	બૃહટ્ટીકા	૩૪૫
બહુ	૯, ૧૩૧	બૃહત્કલ્પ	૬, ૯, ૧૦, ૧૬, ૧૭, ૨૭, ૫૬, ૫૭, ૧૧૫, ૧૧૭, ૨૬૬
બહુમાન	૧૯૨	બૃહત્કલ્પચૂર્ણ	૨૮, ૩૪, ૨૬૮, ૩૨૩
બહુરત	૧૫, ૭૪, ૧૭૪	બૃહત્કલ્પચૂર્ણિકાર	૧૧, ૨૯, ૪૬, ૧૨૪
બહુવિધ	૧૩૧	બૃહત્કલ્પનિર્યુક્તિ	૬, ૧૦, ૧૧૩
બહુશ્રુત	૧૬, ૨૫, ૩૬, ૬૯, ૧૯૭	બૃહત્કલ્પ-પીઠિકાનિર્યુક્તિ	૪૬
બહ્મગમ	૨૫	બૃહત્કલ્પ-પીઠિકાભાષ્ય	૪૬
બાદર	૧૦૪	બૃહત્કલ્પ-પીઠિકાવૃત્તિ	૪૩, ૪૬, ૩૮૭
બાદરસંપરાય	૯૭	બૃહત્કલ્પ-બૃહદ્ભાષ્ય	૨૨, ૫૨, ૨૬૩
બાબ	૨૭	બૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્ય	૧૧, ૧૨, ૧૬, ૧૭, ૨૨, ૫૨, ૧૧૮, ૧૨૩, ૧૮૬, ૧૯૬, ૨૫૨, ૨૬૩
બાલ-દીક્ષા	૧૬, ૨૫૦, ૩૧૫		
બાલદીક્ષિત	૧૮		
બાલપંડિત	૧૮૪		
બાલંભા	૫૫		
બાલમરણ	૩૧૬		
બાલવત્સા	૨૭		
બાલાવબોધ	૫૧, ૪૩૬		

શબ્દ	પૃષ્ઠ	શબ્દ	પૃષ્ઠ
બૃહત્કલ્પ-લઘુભાષ્યકાર	૪૬	ભ	
બૃહત્કલ્પ-વિશેષચૂર્ણિકાર	૧૧	ભંગ	૨૭
બૃહત્કલ્પવૃત્તિ	૪૮, ૪૨૧	ભંગિ	૨૬૦
બૃહત્ત્રયસમાસ	૧૨૩, ૨૬૯	ભંડશાલા	૩૩, ૩૧૮
બૃહત્ત્રયસમાસવૃત્તિ	૩૮૭	ભંડી	૨૦, ૨૧૬
બૃહત્સંપ્રહણી	૧૨૩	ભંતે	૧૮૫
બૃહત્સંપ્રહણીવૃત્તિ	૩૮૭	ભક્ત	૨૦
બૃહદારણ્યક	૪૦	ભક્તપરિજ્ઞા	૧૭, ૧૮૯
બૃહદ્ભાષ્ય	૧૧	ભક્તપાન	૨૨
બૃહદ્વૃત્તિ	૩૭	ભક્તારુચિ	૨૦૭
બૃહન્મિથ્યાત્વમંથન	૩૩૪	ભગંદર	૩૦૯
બોદિ	૮૪	ભગ	૨૭૫
બોટિક	૧૪, ૧૫, ૩૦, ૫૨, ૧૭૯, ૨૭૭, ૨૭૮	ભગવતી	૨૭, ૩૮, ૪૦, ૪૧, ૫૧
બોધિકા	૨૪૯	ભગવતી-વિશેષપદવ્યાખ્યા	૫૦, ૪૨૯
બૌદ્ધ	૧૯, ૩૮, ૩૩૪	ભગવતીવૃત્તિ	૫૦
બૌદ્ધ ઉપાસક	૧૯૩	ભગવતીસૂત્ર	૫૦
બૌદ્ધ મતનિરાસ	૨૮૯	ભગવતીસૂત્ર-દ્વિતીયશતકવૃત્તિ	૩૮૭
બૌદ્ધ શ્રાવક	૨૦૬	ભગવાનુ	૨૭૪
બ્રહ્મચર્ય	૧૦૨	ભગિની	૩૪
બ્રહ્મચર્યગુપ્તિ	૨૫૨	ભગ્નચ	૧૯, ૧૧૯, ૨૦૬
બ્રહ્મદ્વીપિક	૫૯	ભદંત	૭૮, ૧૮૫
બ્રહ્મદ્વૈપિક	૧૯૩	ભદિલપુર	૨૭, ૨૬૦
બ્રહ્મમુનિ	૪૨૧	ભદક	૯૭, ૨૦૪
બ્રહ્મરક્ષા	૨૨૯	ભદ્રગુપ્ત	૫૯
બ્રહ્મર્ષિ	૩૫, ૩૨૫, ૪૫૩	ભદ્રદાતુ	૯૮
બ્રહ્મસ્થલ	૭, ૭૦	ભદ્રબાહુ	૬, ૭, ૯, ૧૦, ૧૭, ૨૬, ૪૬, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૬૧, ૬૨, ૧૧૦, ૧૯૫, ૨૫૬, ૨૯૯
બ્રહ્માપાય	૨૨૮	ભદ્રબાહુસંહિતા	૭, ૬૨
બ્રાહ્મણ	૯, ૧૩, ૭૨, ૯૫, ૧૦૨	ભદ્રબાહુસૂરિ	૪૪, ૩૯૧
બ્રાહ્મણકુંડગ્રામ	૭૨, ૨૭૬	ભદ્રબાહુસ્વામી	૪૦૮, ૪૧૪
		ભય	૨૫, ૭૮, ૩૧૫

शब्दानुक्रमिका

४८३

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
अयभीत	२७	भाषा	१३, २०, २८, ६६, ६८,
अयोत्पादन	७२		८४, १०८, १३१, १४२,
अरत	३०, ५४, ७१, २७५		३१४, ३४१
अरतविशाभिल	३८८	भाषाछत्र	३३
अरुकम्प	३८, ३५५	भाषासमिति	२१८
अर्तृहरि	४०, ३६०	भाष्य	५, ६, १०, ३१, ३४, ३७,
अव	१३, १४, ३०, ६६, ६८,		६८, ११७
	१८३	भाष्यकार	११, १२, ११७, ११८
अवप्रत्यय	६६, १३४	भाष्यपीयूषपाथोधि	१२
अवभावना	४६, ४१०	भाष्यसुधांभोधि	१२
अवभावना-विवरण	४६, ४११	भास	५
अवभावनासूत्र	४११	भास्वाभी	३८, ३५१
अव्य	१६३, ३४१	भिक्षा	१८, १८, २०२, २४६
अस्त्रा	८४	भिक्षायर्था	१८
आंगिक	२०, २१८	भिक्षाग्रहण	२५३
आंड	२४८	भिक्षाटन	२५३
आडागार	३३, ५५, ३१४	भिक्षादान	१८
आग	३८३	भिक्षालाल	७, ५४, ७०
आरती	८४	भिक्षाविशुद्धि	८०
आरवह	२०, २१६	भिक्षु	८, १८, २३, ८०, २१०,
आव	२७, ६६		२३४, ३०१
आवना	२३, २६, १०८, २००,	भिक्षु-उपासक	१०३
	२३५, २३७, २५३, २८०	भिक्षुणी	१८, २१०
आवविजय	३५, ५०, ३२५, ४२१,	भिक्षुप्रतिभा	१११, २७८
	४३१	भिक्षुवर्धन	२८८
आवविजयगण्ड	४८, ४२६	भिक्षुनिदानकरण	२३१
आवश्रुत	६७	भिक्षि	१८, १८८
आवसागर	३५, ३२५, ४२०	भिक्ष	१११, ११८, २२१
आवहिसा	२१	भिक्षगृह	३३, ५५, ३१२
आवार्थ	४८	भिक्षशाला	३३, ३१२
आषक	६६	भीम	३८, ३५८
		भीमराज	३५८

શબ્દ	પૃષ્ઠ
ભુવનતુંગસૂરિ	૩૨૫, ૪૨૦
ભૂગોળ	૫૪
ભૂત	૧૪, ૭૩, ૧૪૯, ૧૫૨, ૧૫૬, ૧૬૭
ભૂતગૃહ	૧૭૮
ભૂતઆમ	૨૭૯
ભૂતધર્મ	૧૪
ભૂતવાદ	૧૪
ભૂમિ	૩૦૭
ભૂમિકા	૩૨
ભેદ	૮, ૬૯, ૯૯
ભેદન	૨૨, ૩૨
ભોગ	૨૦, ૨૭, ૨૧૮
ભોજ	૩૯, ૩૫૯, ૩૬૬
ભોજન	૧૯
ભોજરાજ	૩૯, ૩૫૮
મ	
મંખ	૩૮૩
મંગલ	૭, ૭૦, ૭૭, ૮૯, ૯૧, ૧૧૩, ૧૨૭, ૧૯૬, ૨૭૪, ૩૩૮
મંગલ-ગાથા	૩૨
મંગલદ્વાર	૧૨૭
મંગલવાદ	૧૭, ૧૯૬
મંડલિકા	૧૦૫
મંડિક	૧૩, ૧૪, ૭૩, ૧૪૪, ૧૬૨
મંડૂક	૩૭૬
મન્તવ્ય	૧૩
મન્ત્ર	૧૯૩
મન્ત્રદોષ	૧૯૩
મન્ત્રવિદ્યા	૭, ૬૨
મન્ત્રી	૩૮૪

શબ્દ	પૃષ્ઠ
મન્દિર	૭, ૭૦
મગધ	૨૭, ૩૪, ૫૪, ૨૫૯, ૩૧૮, ૩૨૪
મગધસેન	૩૪, ૩૧૨
મઘા	૩૯૨
મડંબ	૧૦, ૧૭, ૩૮, ૫૪, ૧૧૪, ૧૮૮, ૩૫૪, ૩૯૭
મણિ	૮, ૩૩, ૫૫, ૯૪, ૩૦૭, ૩૧૨
મણિનાગ	૧૭૮
મત	૧૫, ૫૨
મતાંતર	૫૨
મતિ	૧૩, ૧૪, ૫૨, ૬૬, ૧૨૯, ૧૩૦, ૨૭૧
મતિજ્ઞાન	૧૩, ૧૨૮
મતિસંપદા	૧૮૮
મત્સ્ય	૨૬૦
મત્સ્યાદિકમસ્થાપના	૩૮૯
મત્સ્યાદિસ્વરૂપનિશ્ચય	૩૮૯
મથુરા	૨૭, ૩૯, ૧૧૯, ૨૬૦, ૩૫૫, ૩૯૪
મદ	૧૬૭
મદન	૯૨
મદશક્તિ	૧૫૨
મઘ	૯૯, ૧૫૨, ૨૮૯
મઘપાન	૩૦, ૨૮૩
મઘાંગ	૯, ૯૮, ૧૬૭
મધ્યમા	૭૩
મન	૬૭, ૧૩૦
મનક	૯૦
મન:પર્યય	૧૩, ૫૨, ૬૫, ૧૮૮, ૨૭૧
મન:પર્યયજ્ઞાન	૬૭, ૧૨૮, ૧૩૪

शब्दानुक्रमिका

४८५

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
मनुजल्लवकल्प	२७	मल्लिकावासित	८८
मनुष्य	५३, १०३, २७३	मल्ली	३७६
मनुष्यक्षेत्र	६७	मसार	३८४
मनुष्यजाति	१०२	मसुरक	२४, २३८
मनुष्यप्रतिभा	२११	मसूर	८, ८४
मनुष्य-लोक	१६५	महती	८०
मनोगुप्ति	१८१	महत्	८, ८२
मनोविज्ञान	५१, ५३	महत्तरक	२४, ५४, २३८
मनोवैज्ञानिक	२४, ५३	महत्तरा	३३३
ममता	७, ६८	महद्भाव	२४१
मरकत	३८४	महम्भेद्र	२२
मरुज	८, ८४, १००, १०७, २०७	महर्द्धिक	२०४, २२०
मरुजविलम्बित	६०	महसेन	७३, ७४, १४४
मराठी	३३	महाकल्प	३४, ३२४
मराठि	८७	महाकल्पश्रुत	१४, १७३
मरिय	८८	महाकवि	३८
मरीचि	७०, ७१, २७६	महाकाल	१०८
मरुंडराज	१८३	महाकुल	३३, ३१२
मरुदेवी	६८	महागिरि	८, ५४, १७७
मलधारी अल्पयदेवसूरि	४६	महागूढ	३३, ३१२
मलधारी हेमचंद्र	७, ३५, ३७, ६५, १२२, १४३, १८२, ३२५, ३४८, ४०८	महाधोष	१०८
मलधारी हेमचंद्रसूरि	४७, ३४८	महानदी	२२८
मलय	२७, २६०	महानसशाला	३३, ५५
मलयगिरि	७, ३५, ४३, ४५, ४६, ३२५, ३८५, ४२१, ४२२	महानिशीथ	२७, ११८, २६६
मलयगिरि शब्दानुशासन	३८७	महापद्मचन्द्र	३०, ५४, २८०
मलयगिरि सूरि	४३	महापथ	३८३
मलयवती	३४, ३१२	महापरिज्ञा	३८, १०३, ३५४
मल्ल	३१४, ३८३	महापुर	५७, ७०
		महाभारत	१३३
		महाभिनिष्क्रमण	७२
		महामंत्री	३८४
		महामति	४०, ३६०

શબ્દ	પૃષ્ઠ
મહામાંડલિક	૩૯૭
મહારાષ્ટ્ર	૨૬, ૨૪૮
મહાવીર	૬, ૧૩, ૧૪, ૩૦, ૫૪, ૫૭, ૬૭, ૬૯, ૭૨, ૧૨૦, ૧૪૩, ૨૭૫, ૨૭૬, ૩૯૧
મહાવીર ચરિત્ર	૭
મહાવીર-જન્મકલ્યાણ	૪૮
મહાવ્રત	૨૭૯, ૩૪૦
મહિલા-સ્વભાવ	૨૨
મહિષી	૮, ૩૦૭
મહી	૨૨૮
મહીરુહ	૯૦
મહેંદ્રપ્રભસૂરિ	૪૯, ૪૨૩
મહેંદ્રસૂરિ	૪૨૦
મહેશ્વરસૂરિ	૪૯, ૪૨૪
મહોત્સવ	૩૦
માઉગ્ગામ	૩૨, ૩૧૧
માંડલિક	૩૯૭
માંસ	૩૭
માંસાહાર	૩૦, ૨૮૩
માગધ	૯, ૧૦૨
માઘ	૪૮
માંડબિક	૩૮૪
માઢર	૨૪, ૨૩૯
માણિક્યશેખર	૭, ૩૫, ૩૨૫, ૪૨૦, ૪૨૧
માણિક્યશેખરસૂરિ	૪૮, ૪૨૨
માણિભદ્ર	૩૯૧
માતૃકાપદ	૯૨
માતૃગ્રામ	૩૨, ૩૩, ૩૧૧
માતૃપક્ષ	૨૪
માત્રક	૨૨૧

શબ્દ	પૃષ્ઠ
માયુરી	૩૯૪
માન	૧૪૦, ૧૧૩
માનદંડ	૭, ૫૩, ૬૯
માનદોષ	૧૯૩
માનુષ્ય	૩૩, ૯૯
માયા	૧૪૦, ૧૯૩
માયાદોષ	૧૯૩
મારણાંતિક	૧૭
માર્ગ	૯, ૨૦, ૬૮, ૧૩૫, ૨૦૧, ૨૧૬, ૪૦૦
માર્ગજ્ઞા	૬૬
માલવ	૩૯
માલવપ્રદેશ	૩૫૮
માલાહત	૧૯૨
માલ્ય	૭, ૭૦
માષ	૮, ૨૪, ૯૪, ૨૩૯, ૩૦૬
માસ	૨૩, ૧૯૪, ૧૯૯, ૨૩૪
માસકલ્પ	૧૮, ૧૯
માસકલ્પવિહારી	૧૭
માસગુરુ	૨૩, ૨૩૫
માસપુરી	૨૬૦
માસા	૩૦૬
માહેંદ્રફલ	૯૮
મિત્ર	૨૬
મિત્રવતી	૯૬
મિત્રશ્રી	૧૭૫
મિથિલા	૭, ૨૭, ૭૦, ૧૭૩, ૨૫૯, ૩૯૧
મિથ્યા	૬૬
મિથ્યાત્વ	૨૩

शब्दानुक्रमिका

४८७

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
मिथ्याश्रुत	१३३	मूलभाष्यकार	४०७
मिश्र	१७, १८०, १८२, २५०, ४००	मूलवृत्तिकार	३७३
मिश्रकथा	८३	मूलसूत्र	१०, १७
मिश्रज्ञात	२६, १८२	मूलायार	६१
मुंजयिष्यक	२०, २१८	मूलावश्यकटीका	१८२
मुंजन	२७, २५८	मूलावश्यकविवरण	१४३
मुकुट	३३, ५५, ३१२	मूषक	८८
मुकुटातूर्य	८८	मूषकी	१७८
मुक्त	८२, ८५	मृगपर्यट	२१५
मुक्तावली	३३, ५५, ३१२	मृगश्रृंग	१०४
मुक्ति	१६६, १७०	मृगावती	२३६, २७५
मुपवसिका	३२, १८०, २२१, ३०८	मृगी	१७८
मुद्ग	८, २४, ८४, २३८, ३०६	मृतक-पूजन	७
मुनि	८२, ८४, १०६	मृतपूजना	७७
मुनियन्द्रसूरि	३४, ४७, ३२५, ३५८, ४१५, ४२१	मृत्तिकावती	२७, २६०
मुनिपतियरित्र	३३४	मृत्यु	१००
मुनिविमलसूरि	४२६	मृत्युग्राम	२२७
मुमुंर	१०५	मृदुवाङ्	२२
मूक	१२८	मृधावाद	३००
मूका	७१	मैठ	२७७
मूढ	२७	मेघकुमार	३७६
मूत्र	२२	मेघराजवायक	३५, ३२५, ४२०
मूसर्ज	२०७	मेतार्थ	१३, ३०, ५४, ७३, १४४, १६७, २७७
मूल	१८०, १८४, २५१, ४००	मेधा	१४
मूलकर्मदोष	१८३	मेरुतुंगसूरि	४८, ४२२, ४२४
मूलगुण	३२, २३५, २८१	मेरुसुंदर	४२१
मूलटीकाकार	३७३, ४०७	मेवाद	३६, ३३२
मूलदेव	३००	मेघ	३०७
मूलभीज	१०५	मैथुन	१०, २२, ३२, ५३, २२५, २८८, ३०१, ३११
मूल भाष्य	११७	मैथुनप्रतिसेवना	२४६

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
मैथुनभाव	२२	यवमध्यप्रतिमा	२६, २५०
मैथुनसेवन	२४३	यशोदेवगणि	४१, ३६८
मोक	२३०, २४८	यशोदेवसूरि	२८, २६८
मोकप्रतिमा	२४८	यशोधरयरित्र	३३४
मोक्ष	८, १३, ६७, ७३, १००, १४४, १६२, १६६	यशोभद्र	३१०
मोतीचंद्र	१८६	यशोभद्रसूरि	५१, ४३४
मोदक	३००	याकिनी महत्तरा	३६, ३३३, ३४८
मोरी	१७८	याकिनी महत्तरासूनु	१२४
मोह	१०, ११२	याग	३८३
मोहनीय	१३८	यात्रा	८१
मोहनीयस्थान	१११, २८०	यान	८८, ३८३
मोहित	२४१	यापक	८१
मौक्तिक	८, ८४, ३०७	यापना	८१
मौखरिक	२३१	यावज्जिव	१८५
मौर्यपुत्र	१३, ७३, १४४, १६४	यावज्जिवन	७८
मौष्टिक	३८३	यावत्कथिक	३३
प्रक्षित	१८३	यावदर्थिकमिश्र	१८
	५	यासासासा	२७५
यक्षाविष्ट	२४१	यास्क	५६
यज्ञ	७, ५३, ७०, ७३	युगपद्	१७, ३६
यज्ञपाठ	७३	युगपद्-उपयोगनिरास	३८८
यज्ञवाटिका	७३	युगप्रधान	१२, १२१
यतना	२०, २१	युग्य	३८३
यति	८५	युद्ध	७, ७०
यतिदिनकृत्य	३३४	युद्धकला	२७५
यथाप्यात	१३, १४०, २५१	युद्धांग	८, ८८
यथाश्रुद्ध	२३, २३७	युवराज	२४, ५४, २३८, ३८४
यथावंदिक	१८, २०५	योग	६६, ७८, ८४, १८५, १८३
यमुना	२२८	योगदृष्टिसमुख्य	३३४
यव	८, २४, ८४, २३८	योगदोष	१८३
यवनिका	३०३	योगद्वार	१२७
		योगबिंदु	३३४

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
योगशास्त्र	५३	राजगृह	७, २७, ७०, १०८, १७५, १७८, २५८
योगसंग्रह	२८०	राजचंद्र	३५, ३२५, ४२०
योद्धा	२०७	राजधानी	१०, १७, २४, २७, ३८, ५४, ११४, १८८, २६०, ३५४, ३८७
योनि	२१, २४, २२२	राजनीति	५४
योगपद्य	३६	राजन्य	२०, २१८
यौवराज्य	२१४	राजपिंड	१८४, २३१, ३१३
	२	राजपुर	७, ७०
रक्षित	१४, ५८, ७४, १७३, २७७	राजपुरोहित	३६
रजत	८२, ८४, ३०७	राजप्रश्रीय	४५, ४०३
रज्जुहरण	२०, २३, ५४, १८०, २२१, २२२, ३०८	राजप्रश्रीयटीका	४३
रज्जुक	३०३	राजप्रश्रीयविवरण	४५, ४०२
रङ्ग	४३	राजप्रश्रीयोपांगटीका	३८७
रङ्ग	४३	राजमंत्री	४६
रक्तविकार	४०	राजभाष	८, ८४
रति	८, ८५	राजवल्लभ	३५, ३२५, ४२०
रतिवाक्य	२८३	राजशील	३५, ३२६, ४२१
रत्न	८, ५५, ८४, ३०६	राजशेखर	४०८
रत्नकंठ	१७८	राजशेखरसूरि	३३४
रत्नप्रभसूरि	३५, ३२५, ४२१	राज	२४, ३६, ५४, २३१, २३८, ३०८, ३८४
रत्नविजय	१४४	राजपकारी	२७
रत्नाधिक	२२३	राजमती	३४०
रत्नावली	३३, ५५, ३१२	राजसंग्रह	६८
रथनेत्रि	३४०	राज्याभिषेक	३०
रथयात्रा	१८, २०३	रात्रि	२१५
रथवीरपुर	१७३, १७८	रात्रिभक्त	२१५
रथ्यामुष	१७, २०८	रात्रि-भोजन	१८, २१, २२५, ३०१
रविवार	४८	रात्रिभोजनविरति	२२८
रसनद्रिय	६६	रात्रिभोजनविरमण	३४०
रसपरित्याग	८१	रात्रिवस्त्रादिग्रहण	२१६
राग	२१, २५, ५२, २७७		

શબ્દ	પૃષ્ઠ	શબ્દ	પૃષ્ઠ
રાત્રિવ્યુત્સર્ગ	૧૯૩	લક્ષણ	૭, ૧૩, ૬૯, ૭૪, ૧૭૨
રાધનપુર	૨૯, ૩૫૮	લક્ષ્મીકલ્લોલગણિ	૩૪, ૩૨૫, ૪૨૦
રામવિજય	૪૩૧	લક્ષ્મીકીર્તિગણિ	૩૫, ૪૨૯
રાલક	૮, ૨૪, ૯૪, ૨૩૯, ૩૦૬	લક્ષ્મીપતિ	૩૬૬
રાશિ	૧૩૫	લક્ષ્મીવલ્લભ	૩૫, ૩૨૫, ૪૨૧
રાશિત્રય	૧૭૮	લક્ષ્મીવલ્લભગણિ	૫૦, ૪૨૯
રાષ્ટ્રકૂટ	૪૩	લક્ષ્મીસાગરસૂરિ	૫૦, ૪૩૦
રાષ્ટ્રમહત્તર	૩૦૫, ૩૦૯	લગંડશાયી	૨૨૯
રિષ્ટપુર	૭, ૭૦	લગ્નશુદ્ધિ	૩૩૬
રિષ્ટક	૩૮૩	લઘીયત્રયાલંકારકાર	૪૬, ૪૦૭
રુંચક	૯૦	લઘુભાષ્ય	૧૧, ૩૪, ૪૦, ૪૬
રુકમ	૩૪, ૩૨૪	લઘુભાસ	૩૦૪
રુગ્ણ	૧૯, ૨૦૪	લઘુમૃષાવાદ	૧૯૧
રુગ્ણાવસ્થા	૪૧	લજ્જા	૯૯
રુચક	૧૮, ૧૯૯	લજ્જાનાશ	૮, ૯૪
રુદ્ર	૧૦૯	લતા	૧૦૫
રુક્ષ	૯૨, ૯૫	લબ્ધ્યક્ષર	૧૩૨
રૂત	૩૮૪	લલિત	૮, ૯૪
રૂપ	૭, ૨૭, ૬૯	લવણસમુદ્ર	૩૯૯
રૂપયક્ષ	૨૪, ૫૪, ૨૩૮, ૩૩૫	લશુન	૧૯૩
રૂપવતી	૩૪, ૩૧૫	લસણ	૨૮૯
રોગ	૩૩	લાટ	૨૭, ૩૪, ૨૬૦, ૩૨૪
રોગી	૨૭	લાઠી	૩૨, ૫૫, ૩૦૩
રોપક	૯૦	લાસક	૩૧૪, ૩૮૩
રોહગુપ્ત	૧૫, ૫૪, ૧૭૮	લિંગકલ્પ	૨૭
રોહિણી	૩૭૬, ૩૯૨	લિત્રક	૧૦૪
રૈવતક	૩૮૫	લિપિછન્ન	૩૩
રૌદ્ર	૨૭૩	લિપિવિદ્યા	૧૨
રૌદ્રધ્યાન	૩૩૯	લિપ્ત	૧૯૩
	લ	લૂપક	૯૧
લંબ	૩૮૩	લેખ	૩૦, ૫૩, ૬૯, ૩૧૧
લંચા	૨૪	લેખક	૭, ૫૩

शब्दानुक्रमिका

४८१

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
लेपकृत	१८	वयनगुप्ति	१८१
लेपालेप	१८	वयनविल्किता	८०
लेश्या	६६	वयनसंपदा	१८८
लोकगच्छ	५१, ४३६	वयनापौरुषेयत्वप्रंडन	३८८
लोक	८, ७८, १०५, २७८	वय्यकशिप्पक	२०, २१८
लोकतत्त्वनिर्णय	३३४	वज्र	८, १४, ७४, ८४, १७३, २७७
लोकभिद्दु	३३४	वज्रमध्यप्रतिमा	२६, २५०
लोकभाषा	५, ५१	वज्रशापी	२८
लोकविजय	१०३, १०५	वज्रसेन	१२०, ४२२
लोकश्री	४४	वज्रस्वामी	२१, ३१, ५८, २७०, २७७, २८२, २८४
लोकसंज्ञा	३४३	वट्ट	२६०
लोकसार	१०३, १०६	वक्षिक	२४
लोकान्यास	२४	वत्स	२७, २५८
लोकान्तिकागमन	३०	वत्सवता	६८
लोको	७८	वत्स्यथ	१८
लोभ	१४०, १८३	वध	८, १०४
लोभदोष	१८३	वनराज	३६७
लोह	८, २१५, ३०७	वनस्पति	८, १०५
लोहकार	३३, ३१८	वनस्पतिकाम	३००
लौकिक	२५२	वनीपंकदोष	१८२
लौह	८४, ३०७	वपु	१४७
व		वष्पिणि	३८३
वंग	२७, २५८	वमन	२२
वंदन	१८	वर	३०५
वंदनक	२२३	वरञ्ज	२७, २६०
वंदनकर्म	२७८	वररुचि	३०, ५४, २८०
वंदना	८, १५, १८, ३०, ६५, ७८, २७८	वराहमिडिरे	६, ५८, ६०, ६२
वंदनाकर्म	७८	वराही	१७८
वंधावंध	३०	वर्ग	१३५
वंशी	२१८	वर्जन	८४
वगडा	२०६		

શબ્દ	પૃષ્ઠ	શબ્દ	પૃષ્ઠ
વજ્ર્ય	૧૧૨	વાગ્યોગ	૯૪
વર્ણ	૯, ૧૦૨	વાચક	૧૧, ૧૧૯, ૧૨૩, ૩૬૧
વર્ણના	૨૫૭	વાચના	૧૯, ૨૧૬, ૪૧, ૨૨૭, ૨૪૮
વર્ણભેદ	૨૨	વાચનાચાર્ય	૧૧, ૧૧૯
વર્ગાન્તર	૯, ૭૮, ૧૦૨	વાચનાભેદ	૪૩, ૪૫
વર્તમાન	૨૩, ૨૩૫	વાચનસંપદા	૧૮૮
વર્ધમાન	૭, ૭૦, ૨૭૬, ૩૧૦	વાણિજ્યકુલ	૨૮
વર્ધમાનસૂરિ	૪૦, ૩૬૬	વાતિક	૨૧, ૨૨૭
વર્ધ	૨૧૫	વાત્સલ્ય	૧૯૨
વર્ષ	૫૩	વાત્સ્યાયન	૪૦, ૩૬૧
વર્ષા	૨૧૪	વાદિચકવર્તા	૩૯, ૩૫૮
વર્ષાઋતુ	૧૯, ૨૫, ૨૧૩	વાદિમુખ્ય	૩૭, ૩૪૫
વર્ષાવાસ	૧૦, ૧૧૧, ૨૧૩, ૨૨૩, ૨૪૪, ૩૧૪	વાદિવેતાલ	૩૯, ૩૫૮
વલભી	૧૮, ૧૧૮, ૧૯૯, ૩૯૪	વાદિવેતાલ શાન્તિસૂરિ	૩૫, ૪૭, ૩૨૫
વલય	૧૦૫	વાદી	૧૧, ૧૧૯
વલ્ક	૧૨૯	વાઘ	૩૧૯
વલ્લિ	૧૦૫	વાનરર્ષિ	૩૫, ૪૯, ૩૨૫, ૪૨૦, ૪૨૫
વસતિ	૧૮, ૨૪૬	વાયુ	૯, ૧૪, ૧૫૨, ૧૫૮, ૧૫૯
વસુ	૧૭૫	વાયુકાય	૧૦૫, ૩૦૦
વસુદેવ	૧૯૧	વાયુભૂતિ	૧૩, ૭૩, ૧૪૪, ૧૫૨
વસુદેવચરિત	૪૫, ૩૯૮	વારણા	૨૭૯
વસુદેવહિંદિ	૧૨, ૨૯, ૪૫, ૧૨૩, ૨૭૫	વારાણસી	૨૭, ૨૫૯
વસુદેવહિંદિકાર	૧૨	વાર્તિક	૬૮, ૧૪૨, ૩૨૬
વસુદેવહિંદી	૩૪૭, ૩૯૮	વાલ	૮, ૩૦૭
વસુબંધુ	૩૮, ૩૫૧	વાલંભા	૩૩, ૩૧૨
વસ્તુ	૧૬	વાલક	૯૮
વસ્ર	૭, ૮, ૨૧, ૩૨, ૫૪, ૭૦, ૯૪, ૧૦૮, ૧૮૦, ૨૧૪, ૨૨૦	વાલભી	૩૯૪
વસ્રવિભાજન	૨૨૩	વાલુક	૧૦૯
વાક્ર	૯૪	વાસના	૬૫
વાક્ય	૮, ૯૪	વાસવદત્તા	૯૮
		વાસી	૮૬
		વાસુદેવ	૧૭, ૭૧, ૨૭૬

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
वास्त्यवासकत्वावर्धन	३८८	विज्ञापना	३११
वाहरिगशि	३८, ३५७	विपटी	८०
वाहरिसाधु	३८, ३५३	विडम्बक	३८३
वाण	३२, ८४, ३०७	विदंड	३२, ५५, ३०३
विंध्य	१७८	विदक	२०, २१८
विशति	३३४	विदेश	८, २७, ७१, १०२, २५८
विशति-विशिका	३३४	विधा	१८३
विकट	२१८	विधागुरु	२८, ३२
विकथा	८३, ८८, २४६, २७८	विधादोष	१८३
विकल्प	२७, २६०	विधाधर	१२०, १६५, ३४८
विकाल	२०, २१५	विधाधरगच्छ	२६, ३३३
विकृतिप्रतिबद्ध	२१	विधाभ्यास	४०
विक्रम	३७, ४०, ४८	विद्वान्	८५
विकल्पता	८, ८४	विधान	१७
विक्षेपज्ञविनय	१८८	विधि	८, १७, १८, १००
विचरज्ञ	२५२	विधूनन	८, १०७
विचारभूमि	१८७, २१७	विनय	८, ५७, ६८, ८०, ८१, ८५, ८७, १८१, ३४१
विच्छेदन	३३, ३१२	विनयकर्म	७८, २७८
विश्रुत	१८३	विनयप्रतिपत्ति	१८८
विजय	८, १०५	विनयविजयोपाध्याय	५०
विजयचंद्रसूरि	४८, ४२२	विनयश्रुत	८७
विजयदेवसूरि	४३४	विनयसमाधि	५७
विजयपुर	७, ७०	विनयसंस	३५, ३२५, ४२०
विजयराजेश्चन्द्रसूरि	४३४	विनाशित	११४, २१३
विजयविमल	३५, ३२५, ४२०	विनीत	८७
विजयविमलगशि	४८, ४२५	विपक्ष	८, ८२
विजयसिंह	४१०	विपाक	४०
विजयसिंहसूरि	३८, ३५८	विपाकवृत्ति	४३
विजयसेनसूरि	३५, ५०, ३२५, ४२१, ४३०	विपाकश्रुत	३८२
विजयादशमी	४२	विश्रुपचंद्र	४१०
विज्ञान	१४, १४८, १५५	विभंग	६६
विज्ञानसंतति	१५५		

शब्द	पृष्ठ
विभक्ति	८, ८, ८२, १०८
विभाषा	५८, ६८, १४२
विभूषणा	७, ६८
विमर्श	६६
विमलसूरि	४८
विमान	१६५
विमलेश्वरदेव	३८६
विभुक्ति	५८, १०८
विमोक्ष	८, १०३, १०७
विरत	८२, ८५
विरताविरति	१८४
विरमज्ञ	२७
विरह	३३५
विरहकाल	६८
विराधना	२३
विबुद्धसंज्ञ	२१४
विलङ्गी	३२, ५८, ३०३
विवरज्ञ	३८, ४२, ४५, ३२६
विवरज्ञसूत्र	४५
विवाद	१५
विवाह	७, ३०, ५३, ७०, ७२
विविक्तार्था	८०, २८३
विविध	१८५
विवृति	३२६
विवेक	१७, ८४, १८०, १८१, २५१, ४००
विवेकप्रतिभा	१११
विवेकहंस उपाध्याय	३५, ३२५, ४२०
विवेचन	३२६
विशाखा	३८२
विशालसुन्दर	३५, ३२५
विशुद्धि	१३५, २८२

शब्द	पृष्ठ
विशेष	१६, १७८
विशेषज्ञवती	४५, १२३, १२४, ३८८
विशेषनिशीथयुक्ति	३४
विशेषविवरज्ञ	३४६
विशेषावश्यकटीका	४३, ३८७
विशेषावश्यकभाष्य	७, १०, १२, ३४, ३५, ४०, ४५, ४६, ५२, ५३, ६५, ११७, ११८, १२२, १२६, २५३, २७२, ३२४, ४०६, ४१०
विशेषावश्यकभाष्यकार	११, १२
विशेषावश्यकभाष्य-मूढवृत्ति	३७, ४६, ६१, ४१३
विशेषावश्यकभाष्यविवरज्ञ	३७, ३३०, ३४८
विशेषावश्यकभाष्य-स्वोपज्ञवृत्ति	३५, ३८, ४५, ३२७
विशेषावश्यकभाष्य-स्वोपज्ञवृत्तिकार	४६
विशेषावश्यकलघुवृत्ति	३३०
विशोधि	२५५
विश्रामस्थान	१८
विष	६२, १०४
विषमयद्व्याख्या	२८
विषय	१२, ८८
विषयद्वय	१८५
विष्वत्	३८३
विष्वग्त्ववचन	२२७
विसर्जन	२१
विस्मृत	१८३
विहंगम	८, ८१

शब्दानुक्रमशिका

४८५

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
विहार	१८, २०, २५, १२७, १८२, २०१, २३८, २३९, २४३, २४४	वेगवंदना	१८३
विहारभूमि	२१७	वेताल	३८
वींटी	७२	वेद	६६
वीतल्य	२७	वेदक	१८६
वीतरागस्वप्नविचार	३८८	वेदना	१८
वीतिभय	२६०	वेदनीय	१३८
वीर	२७३	वेदभाष्यतानिसकरञ्ज	३३४
वीरगशि	४५	वेदानुयायी	१३
वीरपुर	७, ७०	वेर	३०७
वीरप्रभु	७१	वैकशिकी	२२१
वीरभूमि	३६	वैतरञ्जी	१०८
वीरशुनिका	२०१	वैदिक	५६
वीरस्तव	३३४	वैदेल	२०, २१८
वीरांगदकथा	३३४	वैद्य	१७, १८, २४, १८८, २०४, २३८
वीराचार्य	३६, ३३१	वैद्यकशास्त्र	२४
वीरासन	२२८	वैद्यपुत्र	२१८
वीर्य	८८	वैनयिक	८, १०८
वृक्ष	२४, ८०, १०५, २१८, ३२४	वैनयिकवाह	२८८
वृक्षपदिय	३३	वैनयिकी	७६, १३१, २७७
वृक्षादिप्रलोकन	२१५	वैयावृत्य	२६, ६८, ७३, २३६, २५२
वृक्षायुर्वेद	१६१	वैयावृत्यकार	१८
वृत्त	३०	वैर	११२
वृत्तान्त	३४	वैराज्य	२१४
वृत्ति	३२६	वैराटपुर	२७, २६०
वृत्तिसंक्षेप	८१	वैशाख	७४
वृद्ध	२७	वैशाली	३०, २७६
वृद्धाचार्य	३६, ३३६	वैशेषिक	१५
वृद्धि	६५, ७२	वैश्य	८, १०२
वृश्चिकी	१७८	वैद्यानस	१०७
वृषल	७२, २११	व्यंजन	१८२
वृषलपुर्षदा	२१५		

शब्द	पृष्ठ
व्यंजनाक्षर	१३२
व्यंजनावग्रह	१३०
व्यंतरायतन	४०४
व्यंसक	८१
व्यक्त	१३, ७३, १४४, १५६
व्यतिक्रम	२३, २३५
व्यधारणशाला	३३, ३१८
व्यवशमन	२१, २१३
व्यवशमित	११४, २१३
व्यवशमितोद्दीरण	२३०
व्यवसाय	८८
व्यवहर्तव्य	२३, २३३, ४००
व्यवहार	६, ७, १०, १६, १७, २३, २६, २७, ५६, ५७, ५८, ६०, ६८, ११३, ११५, ११७, २३३, २५०, २६६, २८१, ४००, ४०८
व्यवहारकल्प	३३४
व्यवहारयूक्षिकार	४५
व्यवहारनिर्युक्ति	१०, ११५
व्यवहारभाष्य	११, १६, २३, ५३, ५४, ५५, ११८, १२४, १८६, २३३, २५२
व्यवहारवाद	१३१
व्यवहारविवरण	४५, ३८८
व्यवहारवृत्ति	४३
व्यवहारसूत्र	८
व्यवहारसूत्रवृत्ति	३८७
व्यवहारी	२३, २३३, २४३, ४००
व्याख्या	८, १०, ४२, ५०, ३२६
व्याख्याग्रंथ	५, ३४
व्याख्यान-पद्धति	६, ५६

शब्द	पृष्ठ
व्याख्यानविधि	६८
व्याख्यान-शैली	६
व्याख्याप्रज्ञप्ति	२७, ३८, ४०, ४१, ५०, २६६
व्याख्याप्रज्ञप्ति-यूक्षि	२७, २८८
व्याख्याप्रज्ञप्ति-द्वितीयशतकवृत्ति	४३
व्याख्याप्रज्ञप्तिवृत्ति	३८, ४१, ३७२
व्याघात	२२, २३१
व्याघी	१७८
व्याधि	३३, ३१६
व्यालक	३८४
व्युत्सर्ग	१७, ८१, १८०, १८२, २५१, ४००
व्युत्सर्जन	८४, १८५
व्युद्ग्राहित	२१
प्रज्ञिका	२२५
प्रज्ञ	२८१
प्रत	२६, १८४, २३१, २५२, १८१
प्रतषट्क	३४०
प्रती	८५
प्रीडनक	२७३
प्रीडि	८, २४, ८४, २३८, ३०६ श
शंकर	१७, १८८
शंकित	१८३
शंभ	८, ८४, ३०७
शकटाल	३०, ५४, २८०
शकराज	२५१
शकुन	१८, २०१
शक	१८२, १८४
शज्ञ	२४
शतक	२३८, २६६, ४१०
शतक-विवरण	४६

शब्दानुक्रमशिका

४८७

शब्द	पृष्ठ
शतपुष्पा	८८
शती	४८, ५१
शब्द-निवसनक	८८
शब्द	१०, १०८, ११०, २८०
शब्द	५, ८, ४३, ६६, १७२
शब्दशास्त्र	१२
शब्दानुशासन	४४, ३८६, ३८२
शब्दार्थ	४३
शयन	२६, २४८
शय्यंभव	८०, २८३, ३१०, ३३८
शय्या	३२, १०७, १०८, २२४, २५८
शय्यातर	२६, १८४, २१०, २४८, ३०७
शय्या-संस्कारक	२१, २२४
शरीर	७३, ८४, ८३, १३१, १४४, १५२, २७३
शरीरसंपदा	१८८
शरीरांग	८, ८८
शलाकोपसर्ग	३०
शल्य	११२
शशक	३००
शस्त्र	८, ८, ८३, १०३
शस्त्रपरिज्ञा	३८, १०२
शस्त्रपरिज्ञाविवरण	३८, ३५१, ३५२
शांडिल्य	२७, २५८
शांति	७८, ३५८
शांतिचन्द्रगण्डि	३५, ३२५, ४२०
शांतिदेवसुरि	३५, ३२६, ४२१
शांतिमति	२८४
शांतिसागर	४३३
शांतिसागरगण्डि	५१, ४३३
शांतिपुरि	३८, ३५८

शब्द	पृष्ठ
शांत्याचार्य	४१५
शाकंभरी	५१, ४३४
शाभा	२८, ३१, ८८, ३८३
शातना	८४
शाब्दप्रामाण्य	३८८
शाल	७३
शाला	५५, २१२, ३८३
शालि	८, २४, ८४, २३८, ३०६
शाल्मलीपुष्प	८८
शासन	१३५
शास्त्र	१२, ६८, १४१
शास्त्रवार्तासमुच्चय सटीक	३३४
शिक्षण	२७, २५८
शिक्षा	१८, २८०
शिक्षापद	१२७
शिक्षाप्रत	८४, २८१
शिबिका	३८३
शिल्प	७, २०, ३०, ५३, ६८
शिल्पी	३८३
शिव	७८
शिवप्रभसुरि	४२०
शिवभूति	१४, १५, ५४, १७८
शिवभूतिथोटिक	१४, १७३
शिवराजर्षि	३१, ५४, २७७
शिवशर्म	३६१
शिवशर्मन्	४०
शिवा	४३६
शिष्य	११, १३, २८, ३०, ४०, ६८, १४२, १८१, २७५
शिष्यद्विता	३७, ३४७
शिष्यद्वितावृत्ति	३८, ४७, ४१३
शिष्यानुशिष्य	४८

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
शीत	८, २५, १०६	श्रृंगभेद	३८३
शीतोदकविकटकुंभ	२१८	श्रृंगाटक	१७, २०८, ३८३
शीतोष्णीय	१०५	श्रृंगार	२७३
शीतोष्णय	१०२	शेठ	४०, ४७, ३०८
शीलभद्रसूरि	४१७, ४३३	शैवकल्मूषि	२५१
शीलव्रत	६८	शैलक	३७६
शीलांक	३८, ४२, ५२, ५८, ३४८, ३५२, ३७३	शैली	२८
शीलांकसूरि	३५, २२४, ३२५	शैलेशी	१६, १८४
शीलांकान्यार्थ	३७, ४८, ५४, ३५१	शैलेशी-अवस्था	५२
शीलांगसहस्र	२८३	शोभावर्जन	३४०
शीलान्यार्थ	३८, ३५२, ३५५	शौंडिकशाला	२४८
शीलादित्य	१२१	शौक्तिकावती	२७, २६०
शीलभद्र	४८	श्मश्रु	३२
शीलभद्रसूरि	५१	श्याम	१०८
शीशक	३०७	श्यामाक	७३
शीशमहल	७२	श्रद्धा	८, ७४, ८३, ८८
शुभ	१२८	श्रमज्ञ	८, १२, १७, १८, ३४, ६७, ८०, ८२, ८३, २१०
शुक-पुद्गल	२१, २२२	श्रमज्ञधर्म	२६, ७२, २५२
शुकलध्यान	१८४, ३३८	श्रमज्ञी	१८, १८, २२०, २२२
शुकला	४८	श्रमज्ञोपासक-प्रतिकमज्ञ	४८
शुद्ध	१०५	श्रवज्ञ	१३३
शुद्धि	८, ८४, २७८	श्रामहय	८२
शुभवर्धनगण्डि	३५, ३२५, ४२०	श्रावक	१८, १११, २८१
शुभ	७८	श्रावकत्व	१४०
शुश्रूषा	१३३	श्रावकधर्म	३४८
शुद्ध	८, १०२	श्रावकधर्मतंत्र	३३४
शून्यगृह	३३, ५५, ३१२	श्रावकअज्ञमिवृत्ति	३३४
शून्यग्राम	२१५	श्रावकभिक्षु	२४७
शून्यवाह	१३, १४, १४४, १५६	श्रावस्ती	७, २७, ७०, १७३, १७४, २६०
शून्यशाला	३३, ३१२	श्रीगुप्त	१७८
शूरसेन	२६०	श्रीचन्द्र	४१०

शब्दानुक्रमिका

४८८

शब्द	पृष्ठ
श्रीयन्त्रसुरि	२८, ३५, ४६, ४८, २६८, ३२५, ४०८, ४१७, ४२०
श्रीतिलकसुरि	३५, ३२५, ४२०
श्रीधर	३३६
श्रीपति	३६६
श्रीविजय	४३१
श्रुत	८, १३, १६, १८, ५६, ५७, ६५, ६७, ६८, ७४, ८७, १००, १०८, १२८, १२८, १३३, १८०, १८३, १८७, १८२, २७१, ४००
श्रुतकरण	२६१
श्रुतकल्प	२७
श्रुतकेवली	५८, ६०, १८८
श्रुतज्ञान	५७, ६६, ८८, १२८, १३२, १८६
श्रुतदेवी	४२२
श्रुतधर्म	१४१
श्रुतनिघर्ष	२५
श्रुतभक्ति	६८
श्रुतविनय	१८८
श्रुतव्यवहार	१८०
श्रुतसम्पदा	१८८
श्रुतसागरगङ्गा	५१, ४३२
श्रुतस्कन्ध	३८, ५४, ८६
श्रुताभिधान	८०
श्रुतावतार	२७४
श्रुति	१२, ५२
श्रेष्ठिक	३०, ५४, २८०
श्रेयःपुर	७
श्रेष्ठिभार्या	८६
श्रेष्ठी	३८४

शब्द	पृष्ठ
श्रोत्रेन्द्रिय	६४
श्लक्ष्ण	१०४
श्लोक	३१, ३७
श्वेतविका	१७३, १७६
श्वेताम्बर	५८, ६१, ३३३
श्वेताम्बिका	२७, २६०

ष

षडशीतिवृत्ति	३८७
षडुलूक	१४, १५, ७४, १७३, १७८, २७७
षड्दर्शनसमुच्चय	३३४
षडुपदार्थ	१५
षष्टिक	८, ८४, ३०६
षोडश	८, १०८
षडशक	३३४

स

संकरक्षत्रिय	८, १०२
संकरब्राह्मण	८
संकरवैश्य	८, १०२
संकरशूद्र	८, १०२
संकल्प	२७, २६०
संक्षिप्तयासी	३३४
संक्रम	२२८
संक्षिप्त	३२
संक्षिप्तकर्म	१८३
संक्षिप्त	१०
संक्षेप	१८४, २५३
संजाडि	२१७
संख्या	७, ६८
संख्यात	२७३
संग	८, ८४, १२२

શબ્દ	પૃષ્ઠ	શબ્દ	પૃષ્ઠ
સંગમક	૩૦, ૨૭૬	સંપુટકમલ્લક	૧૮, ૧૯૯
સંગીતશાસ્ત્ર	૨૭૩	સંપુટખંડમલ્લક	૧૯૯
સંગ્રહ	૧૭૨	સંપ્રતિરાજ	૧૧૪, ૨૧૮
સંગ્રહણિકાર	૩૪૭	સંપ્રદાન	૧૭૧
સંગ્રહણિકા	૩૯૭, ૩૯૮	સંપ્રદાય	૩૬
સંગ્રહણી	૫	સંપ્રાપ્ત	૮
સંગ્રહણીવૃત્તિ	૩૩૪	સંપ્રાપ્તકામ	૮, ૫૩
સંગ્રહપરિજ્ઞાસમ્પદા	૧૮૮	સંબન્ધ	૧૩, ૬૯
સંગ્રામનીતિ	૨૪	સમ્બન્ધન	૯૭
સંઘ	૧૪, ૨૫, ૧૩૮	સંબાધ	૧૦, ૧૭, ૧૧૪, ૧૯૮, ૩૭૯
સંઘદાસ	૪૬	સંબોધ	૩૦, ૭૨
સંઘદાસગણિ	૧૧, ૧૩, ૧૧૮, ૧૨૩, ૧૯૬, ૪૨૨	સંબોધપ્રકરણ	૩૩૪
સંઘર્ષ	૧૯૩	સંબોધસિત્તરી	૩૩૪
સંઘવિજયગણિ	૫૦, ૪૩૦	સંભાષણ	૮, ૯૪
સંઘાટક	૩૭૬	સમ્ભૂત	૩૧૦
સંઘાટી	૨૨૧	સંભોગ	૨૪૫, ૩૦૯
સંઘાત	૮૪, ૧૩૫	સંભોગકલ્પ	૨૭
સંઘાતપરાર્થત્વ	૧૩	સંભોગિક	૨૪૫
સંજ્ઞા	૯, ૬૬, ૧૦૩, ૧૩૨, ૩૪૨	સંમૂર્ચનજ	૧૦૫
સંજ્ઞાકર	૧૩૨	સંયત	૬૬, ૯૨, ૯૫, ૨૫૭
સંજ્ઞાપ્થ	૨૨૭	સંયતપ્રાંત	૨૧૬
સંજ્ઞી	૬૬, ૧૩૨, ૧૮૩	સંયતભદ્ર	૨૧૬
સંતાનવાદખંડન	૩૮૯	સંયમ	૮, ૯, ૨૬, ૯૧, ૯૯, ૨૫૨
સંતાર	૧૯૨	સંયોગ	૯, ૯૭
સંધારો	૩૯	સંયોજના	૧૯૩, ૨૩૪
સંધિપાલ	૩૮૪	સંરક્ષણતા	૧૮
સંનિધાન	૧૭૨	સંરંભ	૩૦૯
સંપંચાસિત્તરી	૩૩૪	સંલીનતા	૯૧
સંપકવિહાર	૩૫૮	સંલોક	૭૯
સંપદા	૧૦, ૧૧૧	સંવત્સર	૩૯૧
સંપાતિમ	૨૧૦		

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
संवरपंथक	३८१	सञ्जव	३३
संवर्त	२२५	सत्त्व	१४७
संवसन	२७, २५८	सदाधार	२७
संवृतासंवृत	१८४	सदृष्टान्तबुद्धिभेदनिर्ूपण	३८८
संवेगभावना	६८	सनबंधन	३८३
संवेदन	३४७	सनिमित्त	३२
संशय	१३०, १३१, १४५	सन्निवेश	३८, ३५४
संशोधन	३८, ४१, ५०	सन्निहित	३३
संस्कृत	२३, २३७	सन्मतितर्क	३६
संस्कृतनिर्युक्ति	६, ११६	सपर्यवसित	६६, १३२, १८३
संसारदावा	३३४	सपित्रक	८८
संसारदावास्तुति	३३४	सप्ततिकाभाष्य	४०, ३६६
संसारी	१४८	सप्ततिकावृत्ति	३८७
संसेतिम	३३	सप्तनिहव	७, ५४
संस्कृत	५, १२, २७, ३१, ३४, ३७, ४०, ४४, ८८	सप्तशतारनययक	४०, ३६०
संस्कृति	१७, ५४, १८६	सप्त-सप्तिका	१०८
संस्तव	३०६	सप्तस्वर	२८, २७३
संस्तवदोष	१८३	सप्रायश्चित्त	२४१
संस्तारक	२४, ३२, २२१, २२४, ३०८	सप्रावरण	३२
संस्थान	६६, ८७	सत्त्वा	३८
संस्थापना	१८	सत्त्व्यता	५४
संस्थित	१८४	समकालीन	३७
संस्मरण	८, ८४	समता	७८
संछनन	१८	समभिर्ुद्ध	१७२
सङ्गत	१८३	समयसुन्दर	३५, ३२६, ४२१
सकलयंद्रगणि	४३२	समयसुन्दरगणि	५०, ४३२
सकलयंद्रसूरि	४८, ४२७	समयसुन्दरसूरि	४८, ४२७
सकार	८, ८५	समरयंद्र	४२१
सयेलक	२३१	समरयंद्रसूरि	३५, २२५, ४२०
		समराध्याकडा	३३४
		समवतार	१३, १४, ६८, ७४, १७३

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
समवसरण	१०, १७, ३०, ७३, १८८, २२३, २७६, ३१४	सम्यग्दर्शन	१०६
समवाय	७, १५, ७०, १५८, ३७१, ३८०	सम्यग्वाह	१८४
समवायांग	४०, ४१, ३७०	सरयू	२२८
समवायांगवृत्ति	४१, ३७०	सरस्वती	८४
समाजशास्त्र	५१, ५३	सर्पदंश	८८
समाधि	८, ६८, १०८, १११	सर्पा	१७८
समाधिप्रतिभा	१११	सर्व	७८, १८५
समारंभ	३१०	सर्वज्ञसिद्धि	३८८
समास	१८४, २५२	सर्वज्ञसिद्धिप्रकरण-सटीक	३३४
समितसूरि	५८	सर्वतः-पार्श्वस्थ	२३
समिति	२०, २६, १८१, २३५, २५२, २७८	सर्वविरति	१८२, १८४
समुच्छेद	१५, ७४, १७६	सर्ववसन्न	२४
समुच्छ्रय	८४	सलोभ	२०
समुदायार्थद्वार	१३४	सवन्न	३२
समुद्रात	१६, ५२, ७६, १३१, १८४, २७७	सहनशील	१८४
समूह	१३५	सहोदर	६
सम्भूयर्जन	१०३	सांभ्य	१३, १४६
सम्यङ्	६६, १३२, १८३	सांभ्यमतयर्था	२८८
सम्यङ्चारित्र	१०६	सांभ्यमुक्तिनिरास	३८८
सम्यङ्गतप	१०६	सांतर	१३
सम्यङ्कत्व	८, ६६, ७४, १०३, १०६, १३३, १३८, १८१, १८२, १८६, २८१	सांप	२४५
सम्यङ्कत्वप्राप्ति	१३	सांभ्योगिक	३१०
सम्यङ्श्रुत	१३३	सांस्कृतिक	२२, ३४, ४३
सम्यगनुष्ठान	१३३	साकार	१६
सम्यग्ज्ञान	१०६	साकेत	७, २७, ७०, २५८
		सागारिक	२०, २६, २१०, २४८, ३०७, ३१७
		सागारिकनिश्चय	२२०
		सागारिकोपाश्रय	२२१
		सादिक	६६, १३२, १८३
		साधर्मिक	२३८
		साधर्मिकस्तौन्य	२२६

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
साधर्मिकावग्रह	२२५	सावधस्वप्न	१८२
साधारण	१०५	सास्वाहन	१८६
साधिकरण	२४१	साहित्य	५, १०, २२, ३४
साधु	८, १०, १७, २२, २४, ५३, ७५, ७७, ८५, २४७, २८८	सिधु	२७
साधुरंग उपाध्याय	३५, २३४, ४२०	सिधुसौवीर	२६०
साधुरत्नसूरि	४३६	सिंह	७२
साध्वी	१७, १८, २५, ३२, २०६, २४५, २४७	सिंहकेसर	१८३
सानक	२०, २१८	सिंहगिरि	५८
साम	८, १००	सिंहत्रिकधातक	२१५
सामग्री-वैविध्य	५१	सिंहपर्षदा	२१५
सामपुरिवट	२७	सिंही	१७८
सामर्थ्य	२५७	सिताम्बर	३३३
सामायात्री	१८, १८, २००, २०२	सिद्ध	८, १६, ६८, ७५, ७६, १४८, १८४, २७१, २७८
सामायात्रीस्थिति	१२७	सिद्धयक	३८५
सामाजिक	२२, ३४	सिद्धनमस्कार	१६, ५२, ५३
सामान्य	१६, १७८	सिद्धप्राप्त	४५, ३८७
सामायिक	७, १२, १३, १४, १५, ३०, ५१, ६५, ६७, ७४, ७८, ११७, १२६, १३६, १३८, १४०, १८०, १८४, १८५, २७७	सिद्धर्षि	२६८, ४०८
सामायिक्यारित्र	६७, ७५	सिद्धव्याभ्यानिक	२६८, ४०८
सामायिकनिर्गम	५३	सिद्धसेन	२८, ३६, २६८, ३००, ३३५, ३४७, ३५१, ३६०, ३६१
सामायिकसूत्र	१६	सिद्धसेनगशि	१२०, २६८, ४१८
सामुखेष्टिक	१६	सिद्धसेनद्विवाकर	२८, ३६, २६८, ३३६
सार	८	सिद्धसेनसूरि	२८, ३१, ४८, २६८, २८१
साराभाई भणिलाल नवाब	३२१	सिद्धान्त	५, १२, १३५
सार्थ	२०, २१६, २२५	सिद्धांतवादी	३५
सार्थवाह	२०, ५३, १८६, ३०८, ३८४	सिद्धार्थ	२७६
सार्थव्यवस्थापक	२०, ५३, २१७	सिद्धार्थपुर	७, ७०
सावध	१८५	सिर	३२
		सिलिंग	८, ८४

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
सीमा	५४	सूत्र	८, १३, ६८, १०८, १३५,
सीसक	८, ८४		१३८, २१७, ४००
सुंठी	८८	सूत्रकृत	२५१
सुंसुभा	३७६	सूत्रकृतांग	६, ८, २७, ३१, ३८, ५६,
सुकल्प	२७		५७, २६६, ४०३
सुभ	१७०	सूत्रकृतांगसूक्ति	२७, २८, ३१, २६६,
सुभलालञ्ज	२६८		२८८
सुभसागर	५०, ४२८	सूत्रकृतांगनिर्युक्ति	८, ५२, ५८, १०८
सुत्ताणुगम	६१	सूत्रकृतांगविवरण	३८, ३८, ३५६
सुदर्शन	१७५	सूर्य	१६४, ३८१
सुधर्मा	१३, १४, ७२, १४४,	सूर्यप्रज्ञप्ति	६, १४, ५१, ५६, ५७,
	१६०, ३१०		६२, १७३, ३८१, ३८४, ३८६
सुबोध-विवरण	३८	सूर्यप्रज्ञप्तिटीका	४३, ४४, ३८८
सुबोध	४७	सूर्यप्रज्ञप्ति निर्युक्ति	४५, ३८८
सुभद्रा	८६, २३६	सूर्यप्रज्ञप्तिविवरण	३८१
सुम्बिधु	३४१	सूर्यप्रज्ञप्त्युपांगटीका	३८७
सुमतिकल्लोल	३५, ३२५	सेंटिका	१८३
सुमतिसाधुसूरि	५०, ४३०	सेना	२२५
सुमतिसूरि	३५, ३२५	सेनापति	३८४
सुमन	८०	सेरीसक	३८६
सूरसेन	२७	सेवा	२३, २६, २३६, २५०, २५१
सुराविकटकुंभ	२१८	सोदास	८६
सुराष्ट्र	२७	सोपारक	१२०
सुरेन्द्रदत्त	८, ५४	सोमनस	७, ७०
सुलसा	३०, ५४, २८०	सोमविभलसूरि	३५, ३२२, ४२१
सुवर्षा	८, ८४, ३०७	सोमसुंदर	३५, ३२५
सुहस्ती	३१०	सोमिलार्य	७३
सूक्ष्म	५६, ८०, १०४	सोमेश्वर	३६७
सूक्ष्मप्रात्मतिका	२६	सौत्रिक	३०३
सूक्ष्मसंपराय	१३, ८७, १४०, २५१	सौत्रिका	२४८
सूची	२१५, २५८	सौधर्म	४०३
सूत	८, १०२		
सूतक	३४		

शब्द	पृष्ठ
सौभाग्यसागर	३५, ३२५, ४२१
सौराष्ट्र	२५८
सौरिक	२७, २५८
सौवीर	२७
सौवीरिणी	१८, २०२
स्कंदकार्य	११४, २१८
स्कंध	८, ५६, १०८, १३५, ३८३
स्कंधकरणी	२२२
स्कंधबीज	१०५
स्कंधवाद	२८८
स्तम्भतीर्थ	४८, ४२७
स्तम्भनाधीश	४२७
स्तम्भक	३२६
स्तव	२७८
स्तुति	३०६
स्तूप	७, ७०, ७२, ११८
स्तेन	२७
स्तेनपल्ली	२१५
स्त्यानर्द्धिप्रभत	१८५
स्त्री	२०, ३३, २४२, ३१५, ३४३
स्त्री-निर्वाणसूत्र	४०, ३६३
स्त्रीमुक्तिसिद्धि	३८८
स्थंडिल	१८
स्थंडिलभूमि	१८, १८७
स्थपिति	१८४
स्थल	२२८
स्थलपत्तन	३८
स्थविर	१८, २४, ६८, २१०, २५१, २७१
स्थविरकल्प	१८, २७, ५२, १२७, १८४, २०६

शब्द	पृष्ठ
स्थविरकल्पिक	१७, १८, १८, ३२, ११४, २०१, २११, २२२, २३५, २५१
स्थविरकल्पी	३०८
स्थविरभूमि	२५१
स्थविरा	२१०
स्थण	३८
स्थान	१०, २३, २७, २३४, २५८
स्थानकवासी	५१, ४३६
स्थानांग	४०, ४१
स्थानांगवृत्ति	४१, ३६८
स्थानायत	२२८
स्थापक	८१
स्थापना	१०, २०, ६६, १११, १८२, १८४, ३१४, ३३७
स्थापनाकल्प	२७, ३१८
स्थापनाकुल	१८, १८३, २०२, २५२, ३०८
स्थावर	८, ८४, १४८, ३०७
स्थित	२७
स्थितकल्प	२७, ३१८
स्थिति	१३, ६८, १३८, १८४
स्थिरीकरण	८०, १८२
स्थूला	३४, ५४, ३१८
स्थूलअदत्तादानविरमण	२८१
स्थूलप्राज्ञातिपातविरमण	२८१
स्थूलमद्र	८, ३०, ५४, २८०, ३१०
स्थूलमृधावादविरमण	२८१
स्नातक	२५०, २५७
स्नान	३०५
स्नेह	२२, ३२
स्पर्शन	१३, ६८, १८३

શબ્દ	પૃષ્ઠ	શબ્દ	પૃષ્ઠ
સ્પર્શનેન્દ્રિય	૬૬	હરિભદ્ર	૭, ૨૮, ૩૭, ૪૪, ૪૫, ૫૨, ૧૧૪, ૨૬૮, ૨૯૭, ૩૩૩, ૩૪૮, ૩૪૯, ૩૯૦, ૪૦૫
સ્પૃષ્ટપ્રેરોદિકા	૧૫૯	હરિભદ્રસૂરિ	૧૧, ૩૫, ૩૬, ૪૫, ૧૧૪, ૩૨૫, ૩૩૧, ૩૯૨
સ્મૃતિ	૭, ૬૫, ૭૦	હરિમંથ	૮, ૯૪
સ્યંદમાનિક	૩૮૩	હરેણુકા	૯૮
સ્યાદ્વાદ	૨૮૮	હર્ષકુલ	૩૫, ૪૯, ૩૨૪, ૪૨૦, ૪૨૫
સ્યાદ્વાદકુચોદપરિહાર	૩૩૪	હર્ષનંદન	૩૫, ૫૦, ૩૨૪, ૪૨૦, ૪૩૨
સ્યાદ્વાદી	૨૦	હર્ષનંદનગણિ	૩૫, ૪૨૧
સ્વગૃહપાષંડમિશ્ર	૧૯	હર્ષવલ્લભ ઉપાધ્યાય	૩૫, ૩૨૪, ૪૨૧
સ્વગૃહયતિમિશ્ર	૧૯	હલ	૧૦૪
સ્વજન	૧૬, ૧૦૫	હલધરકોસેજજ	૩૮૩
સ્વદારસન્તોષ	૨૮૧	હસન	૩૧૯
સ્વદેહપરિમાણ	૧૪	હસિત	૮, ૯૪
સ્વપ્ર	૭૨, ૧૩૦, ૧૫૭	હસ્ત	૩૦૨
સ્વભાવ	૧૬૬	હસ્તકર્મ	૨૧, ૨૨, ૩૨, ૫૩, ૨૨૫, ૨૪૬, ૩૦૨
સ્વરભેદ	૨૨	હસ્તક્રિયા	૩૦૨
સ્વરૂપ	૧૩, ૬૬	હસ્તતલ	૩૨
સ્વર્ગવાસ	૪૦	હસ્તતાલ	૧૯૪
સ્વરસ્થાન	૨૫૫	હસ્તાતાલ	૨૧, ૨૨૬
સ્વાદના	૩૦૨	હસ્તાદાન	૧૯૪
સ્વાદિમ	૮૬	હસ્તાલંબ	૧૯૪
સ્વામિત્વ	૬૯	હસ્તિદંત	૩૦૦
સ્વામી	૩૩	હસ્તિનાપુર	૭, ૫૪, ૭૦
સ્વાધ્યાય	૯૧, ૨૪૮	હસ્તમલ	૫૧, ૪૪૦
સ્વાધ્યાયભૂમિ	૨૧૭	હસ્તી	૮, ૩૦૭
સ્વાહા	૬૨	હસ્તોપતલ	૩૨
સ્વોપશ્ચવૃત્તિ	૧૨, ૩૪, ૪૭	હાથ	૩૨
હરિત	૧૦૫		
હરિતાહત	૨૧૬		
હરિદ્રા	૯૮		
હરિનેગમેષી	૭૨		

હ

शब्दानुक्रमशिका

५०७

शब्द	पृष्ठ	शब्द	पृष्ठ
छार	३३, ५५, ३१२	हीलित	२३०
छारित	२०, २१८	छुल	२८१
छारिभद्रीयवृत्ति	२६८	हित	२१६
छारिभद्रीयावश्यकवृत्ति-टिप्पणक	४११	हिताहित	२१६
छारिल वायक	४०, ३६२	छेडा	१८७
छास्य	२७३, ३१०	छेतु	८, १३, ३४, ८१, ८२
छिसक	१६०, २२१	छेतुवाद्योपदेशिकी	१३२
छिसा	१४, २१, ५२, ८१, १६०, २२१	छेमंत	२१४
छित	७८	छेमकुमार	२२६
छितरुचि	३५, ३२४, ४२०	छेमचंद्र	४३, ४६, ३८५, ३८६
छिरइय	८, ८४, ३०७	छेमचंद्रगशि	३५, ३२५, ४२१
छिरिभंथा	३०५	छेमचंद्रसूरि	४०८
छीन	१८४	छेमविमलसूरि	५०, ४३०
छीनत्माव	२४१	छ्री	८८
छीरविजयसूरि	३३, ३२३, ४२०	छ्रीभेर	८८

સહાયક ગ્રંથોની સૂચિ

ઐતિહાસિક નોંધ—વાડીલાલ મો. શાહ-હિન્દી સંસ્કરણ.

કર્મગ્રંથ (પંચમ તથા ષષ્ઠ)—આત્માનંદ જૈન ગ્રન્થમાલા, ભાવનગર,

ઈ.સ. ૧૯૪૦.

ગણધરવાદ—દલસુખ માલવણિયા—ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ,

ઈ.સ. ૧૯૫૨.

જિનરત્નકોશ—હરિ દામોદર વેલણકર—ભાંડારકર પ્રાચ્યવિદ્યાસંશોધન મંદિર,

પૂના, ઈ.સ. ૧૯૪૪.

જૈન આગમ—દલસુખ માલવણિયા—જૈન સંસ્કૃતિ સંશોધન મંડલ, બનારસ,

ઈ.સ. ૧૯૪૭.

જૈન ગૂર્જર કવિઓ—જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરેન્સ, મુંબઈ, ઈ.સ. ૧૯૩૧.

જૈન ગ્રન્થાવલી—જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરેન્સ, મુંબઈ, વિ. સં. ૧૯૬૫.

જૈનદર્શન—અનુ. પં. બેચરદાસ, પ્રકા. મનસુખલાલ રવજીભાઈ મેહતા,

રાજકોટ, વિ. સં. ૧૯૮૦.

જૈનસત્યપ્રકાશ—અમદાવાદ.

જૈન સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—મોહનલાલ દલીયંદ દેસાઈ—જૈન શ્વેતામ્બર

કોન્ફરેન્સ, મુંબઈ, ઈ.સ. ૧૯૩૩

જૈન સાહિત્ય સંશોધક—અમદાવાદ

તત્ત્વાર્થસૂત્ર—ઉમાસ્વાતિ—ભારત જૈન મહામંડળ, વર્ધા, ઈ.સ. ૧૯૫૨.

પ્રભાવકચરિત—પ્રભાચન્દ્ર-સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા, કલકત્તા, ઈ.સ. ૧૯૪૦.

પ્રશસ્તિસંગ્રહ—અમૃતલાલ શાહ—શ્રી શાંતિનાથજી જ્ઞાનભંડાર, અમદાવાદ,

વિ. સં. ૧૯૯૩

પ્રાકૃત ઔર ઉસકા સાહિત્ય—મોહનલાલ મેહતા—બિહાર રાષ્ટ્રભાષા પરિષદ્,

પટના, ઈ.સ. ૧૯૬૬

બ્રહ્મબિન્દુ ઉપનિષદ્—નિર્ણયસાગર પ્રેસ, મુંબઈ, સન્ ૧૯૩૨.

મહાવીર જૈન વિદ્યાલય—૨જત મહોત્સવ ગ્રન્થ—મુંબઈ, ઈ.સ. ૧૯૪૦

મુનિ શ્રી હજારીમલ સ્મૃતિ-ગ્રન્થ—બ્યાવર, ઈ.સ. ૧૯૬૫.

મુનિસુવ્રતચરિત—શ્રીચંદ્રસૂરિ.

વિવિધતીર્થકલ્પ—જિનપ્રભસૂરિ—સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલા, કલકત્તા, ઈ.સ. ૧૯૩૪.

વિશેષણવતી—જિનભદ્ર

શ્રમણ ભગવાન મહાવીર, ભાગ-૩—સં. મુનિ રત્નપ્રભવિજય, અનુ. પ્રો. ધીરુભાઈ પી. ઠાકુર, પ્રકા. જૈન ગ્રન્થ પ્રકાશક સભા, પાંજરાપોળ, અમદાવાદ, ઈ.સ. ૧૯૫૦

સાર્થવાહ—મોતીચન્દ્ર—બિહાર રાષ્ટ્રભાષા પરિષદ્, પટના, ઈ.સ. ૧૯૫૩.

હિસ્ટ્રી ઓફ ધી કેનોનિકલ લિટરેચર ઓફ ધી જૈન્સ—હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા—સૂરત, ઈ.સ. ૧૯૪૧.

ગિરિરાજની ગોદમાં, નજરે નિહાળતાં, મનને હરી લેતા
શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન-સમવસરણ મહામંદિરની આછેરી ઝલક

જગતના તમામ ધર્મોમાં જૈન ધર્મની એક મહત્તા એનાં ભવ્ય, અલૌકિક અને અધ્યાત્મભાવનાથી ભરપૂર તીર્થો છે. આ તીર્થો ભક્તની ભક્તિ, શ્રેષ્ઠીની દાનવીરતા, સાધકની ઉપાસના અને સાધુજનોની સમતાનો સંદેશ આપીને સંસારસમુદ્ર તરવા માટે જિનભક્તિનો ઉપદેશ આપે છે. સમગ્ર દેશમાં જ નહિ બલ્કે વિદેશોમાં અનેક જિનાલયો આવેલાં છે, પરંતુ આ બધા જિનાલયની યાત્રા કરીને પોતાની ભક્તિભાવનાને ધન્ય કરવાની પણ સહુને સાંપડતી નથી. ક્યારેક શારીરિક કે આર્થિક શક્તિ ન હોય, તો ક્યારેક સમય કે સગવડનો અભાવ હોય. આથી જ પાલિતાણામાં આવેલા શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન અને શ્રી સમવસરણ મહામંદિરમાં એક સાથે અનેક તીર્થોનાં દર્શન અને ભાવપૂજનનો લાભ મળે છે. જાણે તીર્થોનું સંગમસ્થાન જ જોઈ લો !

ગિરિવર દર્શન વિરલા પાવે

આ સંગમસ્થાન તીર્થાધિરાજ શ્રી શત્રુંજય ગિરિરાજ ચડતાં જ જમણી બાજુ આવેલું છે. દેશ અને વિદેશના ખૂણે ખૂણેથી પ્રત્યેક જૈન તીર્થાધિરાજ શ્રી શત્રુંજયની યાત્રા કરવાની સદૈવ ઝંખના રાખતો હોય છે. આથી જ શ્રી ૧૦૮ તીર્થદર્શન ભવન પાલિતાણામાં નિર્માણ કરવામાં આવ્યું, જેથી સિદ્ધગિરિની યાત્રાએ આવનાર યાત્રાળુને અનોખો તીર્થદર્શન, વંદન અને પૂજનનો ધર્મમય સુયોગ સાંપડે છે.

નિમિત્તમાત્રમ્

આની રચનાનું નિમિત્ત સુરત દેસાઈ ધોળના શ્રી સુવિધિનાથ જિનમંદિરમાં શ્રી દેસાઈ ધોળ પેઢીના સંસ્થાપક ધર્મનિષઠ ડાહ્યાભાઈ (કીકાભાઈ) રતનચંદ્ર કિનારીવાળાએ તૈયાર કરાવેલ શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન બન્યું. અહીં પ્રાચીન તીર્થોના મૂળનાયકજીના ૩૬-૩૦ ઈંચની સાઈઝનાં ચિત્રો દીવાલ પર બિરાજમાન કરવામાં આવ્યાં. પરમપૂજ્ય ધર્મરાજ આચાર્ય દેવ શ્રી વિજયકસ્તૂરસૂરીશ્વરજી મહારાજ તથા પ. પૂ. પંન્યાસજી (હાલ આચાર્ય મ.સા.) શ્રી ચંદ્રોદયવિજયજી ગણિ મહારાજની નિશ્રામાં વિ. સં. ૨૦૨૪ના કારતક વદરના રોજ એનું ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવ્યું. ત્યારબાદ ડાહ્યાભાઈએ ૧૦૮ તીર્થોનો એક પક્ટ બહાર પાડ્યો. પછી પોતાના દીક્ષા ગ્રહણના દિવસે જ વિ. સં. ૨૦૨૬ પોષ સુદ ૧૧ના ૧૦૮ તીર્થદર્શનાવલિ નામક એક આલબમ પ્રકાશિત કર્યું. જેમાં ૧૦૮ તીર્થના મૂળનાયકજી, દેરાસર અને તેમનો ઈતિહાસ લેવામાં આવ્યો.

લોકઆદર પામેલ આનું નિમિત્ત જોઈને વિ. સ. ૨૦૨૮માં સુરેન્દ્રનગરમાં શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન અને શ્રી સમવસરણ મહામંદિરનું નિર્માણ કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

પૂજ્ય ધર્મરાજ ગુરુદેવશ્રીની સ્કુરણા ધાય છે સાકાર

શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન અને શ્રી સમવસરણ મહામંદિર, સરસ્વતી મંદિરની બાજુમાં (બાબુના દેરાસરની સામે) વીસ હજાર વાર ૪૦૦ ૪૫૦ ફૂટ લંબાઈ-પહોળાઈવાળી વિશાળ જમીન પર તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. ૨૫૦૦ વર્ષ પહેલાં તીર્થંકર પરમાત્મા શ્રીમહાવીર સ્વામી જેમાં બિરાજમાન હશે, એ સમવસરણ કેવું હશે ? જિનાગમો, સમવસરણસ્તવ આદિ પ્રાચીન સ્તવો, સ્તવનોમાં અને અન્યત્ર પણ સમવસરણ સંબંધી ઉલ્લેખ મળે છે તે જ રીતે કેટલાય શિલ્પીઓએ પોતાની કલા તેમજ આગવી સૂઝથી એની રચનાનો ખ્યાલ આપ્યો છે, તો કેટલાંય ચિત્રકારોએ એનાં ચિત્ર પણ બનાવ્યાં છે. પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી વિજય કસ્તૂરસૂરીશ્વરજી મહારાજ પોતાના ધ્યાનમાં શ્રી સમવસરણનું ચિંતન કરતા હતા. આ સમયે ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ગોઠવવાની વિચારણા ચાલી રહી હતી. એવામાં એકએક તેઓશ્રીને એક નૂતન વિચાર સ્ફૂર્યો. એમણે વિચાર્યું કે સમવસરણ પણ બનાવવું અને તેમાં ૧૦૮ તીર્થો આવી જાય તેવી રમણીય રચના કરવી. એવી સરસ ગોઠવણી કરવી કે જેથી વર્તમાન ચોવીશી, ૧૦૮ પાર્શ્વનાથજી, ૧૦૮ તીર્થપટ્ટો તથા ૧૦૮ ચિત્રપટ્ટો વગેરે બધું જ આ સંગમમાં મહાસંગમ બની રહે...

સમવસરણની સફળતાના સુકાની પૂજ્ય ગુરુ ભગવંતો

પરમપૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રી વિજય કસ્તૂરસૂરીશ્વરજી મહારાજના પદ્ધર પરમપૂજ્ય આચાર્ય શ્રી વિજય ચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી મહારાજની શિલ્પ-સ્થાપત્ય સંબંધી સૂઝ-બૂઝના સહારા સાથેના સંપૂર્ણ માર્ગદર્શન હેઠળ પૂજ્ય તપસ્વી મુનિ શ્રી કુશલચંદ્રવિજયજી મ. સા.ની જહેમતથી આ કાર્ય સારી એવી સફળતાને પામ્યું. તેમજ આ તીર્થધામના ઉત્થાનમાં માર્ગદર્શન પૂજ્યાચાર્ય મહારાજ તથા તેઓશ્રીના ગુરુબંધુ પ. પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય અશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા., પ.પૂ. આચાર્ય શ્રી વિજય જયચંદ્રસૂરીશ્વરજી મ.સા., પ.પૂ.પં. શ્રી પ્રમોદચંદ્રવિજયજીગણી મ.સા., પ.પૂ.પં. શ્રી અજિતચંદ્ર વિજયજી ગણિ મ.સા., પ.પૂ.પં. શ્રી વિનીતચંદ્રવિજયજી ગણિ મ.સા., પ.પૂ.પં. શ્રી હ્રીંકારચંદ્રવિજયજી ગણિ મ.સા., પ.પૂ.પં. શ્રી પુષ્પચંદ્રવિજયજી ગણિ, પં. શ્રી સોમચંદ્ર વિ.મ., પ.પૂ. મુનિશ્રી અમરચંદ્ર વિ.મ., પ.પૂ. મુનિ કેલાસચંદ્ર વિ.મ., પૂ. મુનિ શ્રી રાજચંદ્ર વિ. મ. આદિ ધર્મરાજ પૂજ્ય ગુરુદેવના શિષ્ય-પ્રશિષ્ય સમુદાયનો અથાક પ્રયત્ન પણ નિમિત્તરૂપ બનેલ છે.

વિશ્વમાં અજોડ શ્રી સમવસરણ મહામંદિર

શ્રી સમવસરણ મહામંદિર જ્ઞાનારને પ્રથમ નજરે જ જાણે આકાશમાંથી ઊતરી આવ્યું હોય તેવું લાગે છે. જેમાં શ્રી પાર્શ્વનાથજી ૧૦૮, તીર્થપદ્મો ૧૦૮ અને ચિત્રપદ્મો પણ ૧૦૮ છે. તેની ઊંચાઈ પણ ૧૦૮ ફૂટની રાખી છે. મહા મંદિરમાં પ્રવેશતાં શ્રી નેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તૂરસૂરીશ્વરજી ધર્મોદ્યાન આવે છે. સુંદર કારીગરીથી શોભતું આકર્ષક આ પ્રવેશદ્વાર દૂરથી જ યાત્રાળુના મનને મોહી લે છે. તેની બન્ને બાજુ નીકળતી પથ્થરમાંથી કંડારેલ ચક્રોની ચક્રાવલિ અને તેની ઉપર પથ્થરમાં જ અંકિત અક્ષરોની અદ્ભુતતા દ્વારની શોભામાં અભિવૃદ્ધિ કરે છે. દ્વારની અંદરના ભાગમાં એક તરફ પરબ અને બીજી બાજુ વિશ્રાંતિગૃહનું સુંદર આયોજન વિચારેલ છે. હાલ યાત્રિકો માટે ઠંડા અને ઉકાળેલા પાણીની પરબ પણ રાખેલી છે. લીલા-ગુલાબી કમળોની પંક્તિ સમવસરણની આસપાસ પથરાયેલ કમળો જેવી લાગે છે. મુખ્ય દરવાજામાં પ્રવેશતાં જ જમણા હાથે એક અજોડ અને અદ્વિતીય મંદિરના દર્શન થાય છે. ત્રણ ગઢ રૂપે તેની રચના થઈ છે. શાસ્ત્રીય રીતે તૈયાર કરેલ ચારે દિશાના બાર દરવાજા, સુંદર કમાનો, દ્વારપાળો, બારે પર્યાદા, ચૈત્યવૃક્ષ અને અશોકવૃક્ષ નજરે ચઢ્યા વગર રહેતાં નથી અને તેથી જ આજે શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન અને શ્રી સમવસરણ મહામંદિર વિશ્વમાં એની ભવ્યતા, પવિત્રતા અને મહત્તાથી ખ્યાતાનામ બન્યું છે. અહીં માત્ર જિનાલય જ નહિ પરંતુ જૈન ખગોળ, ભૂગોળ અને જૈન ઇતિહાસની માર્મિક ઝાંખી થતી હોવાથી જ આને મહામંદિર કહેવામાં આવે છે.

પ્રભુદર્શનથી મન પાવન બને છે

મુખ્ય દ્વારના ઉબરમાં પગ મૂકતાં જ ક્યાં પહેલા દર્શન કરવા જવું? તે વિચારમાં મુગ્ધ બનેલ (મુઝાતો) ભાવિક શ્રી આદિનાથદાદાની ભવ્યમૂર્તિના દર્શનથી તે તરફ જતી જજવલ્યમાન આરસની પગથાર દ્વારા અંદરના દરવાજે પહોંચી જાય છે અને પહોંચતા જ આંખ ઠરી જાય છે. અહો કેટલો વિશાળ ડોમ ! તેમજ નાંખી નજરે નીરખી ન શકાય એટલો ઊંચો માણેક સ્થંભ. આ મહામંદિરની વિશ્વભરમાં સૌથી મોટી એ જ વિશિષ્ટતા છે કે ૪૨ ફૂટ ઊંચો અને ૭૦ ફૂટ પહોળો ગોળ ધુમ્મટ(ડોમ) પથ્થરથી જ તૈયાર થયેલ છે. વીંટી જેવા આ વર્તુળાકારમાં ૪૨ ફૂટ ઊંચો અને ૧૬ ફૂટ પહોળો અષ્ટમંગલથી તેમજ છેક ટોચ ઉપર ઊંધા કમળની પાંખડીઓથી સુશોભિત માણેકસ્થંભ રત્નની જેમ દીપી ઊઠે છે. માણેકસ્થંભની ચારે દિશામાં વર્તમાન ચોવીસ તીર્થંકરોની ભાવોલ્લાસ જગાડતી ૨૪ મૂર્તિઓ બિરાજમાન છે. આ ચોવીસમાંથી ચારે બાજુના મૂળનાયક તીર્થંકર શ્રી આદિનાથજી, શ્રી શાંતિનાથજી, શ્રી નેમિનાથજી, શ્રી પાર્શ્વનાથજીની ૪૧-૪૧

ઈયની આધ્યાત્મિક ચેતનાને જાગ્રત કરતી પ્રતિમાઓ સુંદર પવાસણ ઉપર બિરાજમાન છે. તેમજ ડોમની ગોળાઈમાં ચારે દિશામાં કુલ ૨૭-૨૭ના વિભાગમાં, જુદાં જુદાં નામોથી વર્તમાનમાં પ્રસિદ્ધ કુલ ૧૦૮ શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુની મૂર્તિઓ ઘાંભલા વિનાની, જૂલતી કમાનો ઉપર રહેલ ઘુમ્મટવાળી જુદીજુદી મીની (નાનીશી) દેવકુલિકામાં પ્રતિષ્ઠિત કરેલ છે. દરેક પ્રભુની પલાટીમાં શ્રી સમવસરણ મંદિરના પ્રતીક સહિત લાંછનો કળામયતાથી કોતરવામાં આવેલ છે. આ રીતે એક સાથે થતા ૨૪+ ૧૦૮ = ૧૩૨ પ્રભુના દર્શનથી જીવન-મન પાવન બની જાય છે.

આ છે મહામંદિરનું આંતરદર્શન

પ્રભુદર્શનથી પાવન પથિક પ્રાણધારાં એવા ઐતિહાસિક તીર્થોનાં દર્શન કરવા બહાર આવે છે. જ્યાં સામેની ગોળાઈમાં ૨૭-૨૭ના ૪ વિભાગમાં ભારતભરનાં ૧૦૮ તીર્થનાં જિનાલયો, તેના મૂળનાયક ભગવાન, તેનો ઇતિહાસ અને પરિચય સાથે, જે તે તીર્થોમાં જઈને લીધેલ આબેહૂબ તસ્વીરો આધુનિક લેમિનેશન પદ્ધતિથી આરસ પર મૂકવામાં આવેલ છે. શ્રી ગિરિરિજથી શરૂ કરી રાજ્યવાર ગોઠવેલ ૧૦૮ તીર્થપટ્ટોના દર્શનથી દર્શક જાણે તે તીર્થોની યાત્રા કર્યાનો સંતોષ અનુભવે છે. તે તીર્થપટ્ટોની સામેની ગોળાઈમાં પ્રભુ શ્રીવીરના સમયથી આજદિન સુધીમાં થયેલાં. ધર્મ-સંઘ-દેશ અને સમાજ માટે પોતાનું આગવું સમર્પણ કરનાર પુણ્યવંત એવા ૨૭ સાધુ, ૨૭ સાધ્વીજી, ૨૭ શ્રાવક અને ૨૭ શ્રાવિકાનાં ચિત્રો પણ આરસ ઉપર લેમિનેશન કરી મૂકવામાં આવ્યાં છે. અત્યારે પણ ઇતિહાસનાં પાનાં ઉકેલતાં જાણવા મળેલ ઐતિહાસિક હકીકતો દ્વારા આ ચિત્રો જે રીતે બેનમૂન તૈયાર કરેલાં છે, તે જોતાં લાગે છે કે આ ચિત્રપટ્ટો લાગવાથી આ મહામંદિરની દર્શનીયતા/ઐતિહાસિકતાનો ઘણો જ વધારો થયો છે અને સાથે સાથે જૈન ઇતિહાસમાં એક સુવર્ણપૃષ્ઠનો ઉમેરો થયો છે.

મહામંદિરમાં શિલ્પની સાથે સાહિત્યનું ગઠન

સમવસરણ મંદિરના અંદરના ચારે દરવાજા ઉપર તીર્થકર પ્રભુના ચાર વિશિષ્ટ વિશેષણોને દર્શાવતા - (૧) મહામાહણ; (૨) મહાગોપ; (૩) મહાસાર્થવાહ; (૪) મહાનિર્ધામકનાં દર્શ્યો કલાત્મક રીતે કંડાર્યા છે. વળી ચારે દિશાના ચાર મુખ્ય દરવાજાની આજુબાજુના બે-બે બ્લોક (રૂમ) કુલ આઠ બ્લોક સુંદર નકશીકામનાં દ્વારોથી શણગાર્યા છે. પહેલા-બીજા દ્વારમાં ૧૬ વિદ્યાદેવીના, ત્રીજા દ્વારમાં શુભ શુકન, ચોથા દ્વારમાં ચાર શરણ, ચાર સાધન અને ચાર પ્રકારનાં દાનના; પાંચમા-છઠ્ઠા દ્વારમાં નવકાર-વજ્રપંજરની વિવિધ મુદ્રાના અને નવકારના પદોનાં પ્રતીકો, સાતમા દ્વારમાં આઠ પ્રતિહાર્ય અને આઠમા દ્વારમાં અષ્ટમંગલના

પ્રતીકો ઝીણવટભરી દષ્ટિએ જોતાં નજરે ચઢે છે. આઠે બ્લોકમાં પહેલામાં હમણાં વહીવટી ઓફીસ છે, બીજામાં ગુરુગણ પ્રદર્શિત કરતું ભવ્ય ગુરુમંદિર - શ્રી ગૌતમ સ્વામીજી, પૂજ્ય શાસનસમ્રાટ, પૂજ્ય શ્રી વિજ્ઞાનસૂરિજી મ.સા, પૂજ્ય ધર્મરાજ ગુરુદેવની ગુરુ પ્રતિમા તથા મા ચક્કેસરી ને મા પદ્મમાવતીની મૂર્તિઓથી દીપે છે. જ્યારે બાકીના બીજા બ્લોકમાં અતીત, અનાગત ને વર્તમાન ચોવીશીનો ખ્યાલ પણ આપવામાં આવશે. શાશ્વતા તીર્થકરોના પરિચય ચિત્રોની સાથે ૬૩ શલાકા પુરુષ, ૪૫ આગમની પાંચ વાચના, અઠી દ્વીપ, ઉત્સર્પિણી - અવસર્પિણી કાળ-પાંચમા-છઠ્ઠા આરાની તેમજ શ્રી વીરપાટ પરંપરાની સમજ આપતાં ચિત્રો વગેરે મૂકવામાં આવશે.

મહામંદિરનું હૃદયંગમ બહારનું ભવ્યદર્શન, સદેહે વિચરતા ભાવ જિનેશ્વર ભગવંતની લોકોત્તર પુણ્યાઈનો ખ્યાલ

શ્રી સમવસરણ મહામંદિરના અંદરના વિભાગોના દર્શનથી પ્રભાવિત પુણ્યાત્મા ઉપર બિરાજમાન પ્રભુ શ્રીવીરને વંદન કરવા ઉત્કટ બની બહાર આવે છે. ત્યાં ચારે મુખ્ય દરવાજા ઉપર તીર્થકર પ્રભુનાં ચ્યવન, જન્મ, દીક્ષા અને નિર્વાણ કલ્યાણકનાં કંડારેલા દશ્યોને, નીકળતાં જમણી બાજુએ પથ્થરમાંથી બનાવેલ, સાક્ષાત્ જેવી લાગતી ગાડામાં રહેલ ઊંચી ઇન્દ્રધ્વજને, વિશાળ ભીંતો ઉપર પથ્થરમાં કંડારેલ રાજા દશાર્ણભદ્ર ને ઇન્દ્ર મહારાજની પ્રભુવીરના ચરણોમાં આત્મસમર્પણ ભાવ પ્રકટ કરતા પદને, પ્રદક્ષિણાકારે આગળ વધતાં પાછળના ભાગમાં શ્રી નેમિનાથ પ્રભુ ને કૃષ્ણ મહારાજ ; શ્રી પાર્શ્વનાથજી, શ્રી આદિનાથજી પ્રભુ ને મરુદેવા માતાજીના પદને તેમજ શ્રી પ્રભુવીર પ્રત્યે સંપૂર્ણ સમર્પિતતા પ્રકટ કરતા શ્રેણિક મહારાજની ભક્તિનાં દશ્યોને તેમજ નાની નાની વાડીઓને જોઈ પ્રસન્ન બને છે. જ્યારે યાત્રિકને પૂજા-ભક્તિ કરવા માટે જરૂરિયાતવાળું સાધન જોઈએ, તે માટે ડાબી બાજુએ રહેલ ભક્તિભવન તરફ નજર જાય છે, જ્યાં આધુનિક સોલાર મશીન દ્વારા યાત્રિક માટે ગરમ-ઠંડા પાણીની સુંદર વ્યવસ્થા છે અને પ્રભુની પ્રકાશ પૂજા માટે જરૂરી પાણીનો સંચય સમવસરણની અંદર રહેલ ટાંકામાં તેમજ નવા તૈયાર થયેલ ડુંડમાં થાય છે. યાત્રાળુની આ બધી વ્યવસ્થા જોઈ સમવસરણ ઉપર જવા માટે પગથિયાં ચઢતાં નાના નાના પથ્થરનાં કુંભો, કાંગરા, સુંદર તોરણ-કમાનોવાળા ચારે તરફના બારે દરવાજા, પહેલા ગઢમાં પથ્થરમાં કંડારેલા વિવિધ વાહનો, બીજા ગઢમાં વિભિન્ન પશુ-પક્ષીઓ, ત્રીજા ગઢમાં સાધુ-સાધ્વી-મનુષ્ય-સ્ત્રી-દેવ-દેવીઓની બારે પર્યાદને નિહાળતો, તો ક્યારેક વિશિષ્ટ થાંભલીએ ટેકણ ઉપર ટેકો લેતો, ધીમે ધીમે ૧૦૮ પગથિયાં ચઢી ઉપર પહોંચે છે. જ્યાં સુંદર પવાસણ ઉપર શ્રી મહાવીર સ્વામીજીની સાત હાથની કાયાને લક્ષમાં રાખીને પદ્મસાસને બેઠેલ ૬૧ ઇંચની પ્રતિમા અષ્ટપ્રતિહાર્ય સહિત

ચારે દિશામાં બિરાજમાન છે. ઉપર માત્ર પથ્થરથી જ નિર્માણ કરેલ અશોકવૃક્ષ અને ચૈત્યવૃક્ષનું સુંદર ડાળી પાંદડાં સાથે નિર્માણ કર્યું છે. ૨૭ ફૂટ ઊંચા અને ૩૭ ફૂટનો વ્યાપ ધરાવતા આ વૃક્ષનું વજન અંદાજે ૫૦૦ ટન છે. તે બધું વજન વૃક્ષની વડવાઈ જેવા દેખાતા તોતિંગ થાંભલા ઉપર પથરાઈ ગયેલું છે. પાંગરતા પરોઢિયે/પ્રભાતે ધરમાત્માના પૂજકને અહીં અનુપમ આત્મિક આહ્વાદ અવનવા અનુભવ થાય છે.

આ રીતે શ્રી સમવસરણ એ માત્ર મંદિર નહિ, બલ્કે મહામંદિર છે, જેમાં જિનશાસનની ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક ભવ્યતા, શિલ્પ અને રંગરેખામાં ગુંજી ઊઠે છે.

* * * * *

શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટ ટ્રસ્ટીમંડળ તથા પુસ્તક પ્રાપ્તિસ્થાન

- (૧) શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ફોન નં. ૦૨૮૪૮-૨૪૯૨, ૨૫૬૧
શ્રી સમવસરણ મહામંદિર, તબેટી રોડ, પાલિતાણા - ૩૬૪૨૭૦
- (૨) શ્રી મહેન્દ્રભાઈ ખૂબચંદ શાહ
C/o રતનચંદ જોરાજી એન્ડ કું., ગોડીજી બિલ્ડીંગ નં. ૧, કીકા સ્ટ્રીટ,
પાયધુની, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૨.
- (૩) શ્રી કાંતિલાલ રતિલાલ શાહ
સરદાર સોસાયટી બંગલો, સુરેન્દ્રનગર - ૩૬૦ ૦૦૧.
- (૪) શ્રી અશ્વિનભાઈ શાંતિલાલ સંઘવી
કાયસ્થ મહોલ્લો, ગોપીપુરા, સુરત.
- (૫) શ્રી અનિલભાઈ શાંતિલાલ ગાંધી
૧૧૦, મહાકાન્ત બિલ્ડિંગ, વી.એસ.હોસ્પિટલ સામે, આશ્રમ રોડ,
અમદાવાદ - ૩૮૦ ૦૦૬.
- (૬) શ્રી મહેન્દ્રભાઈ ચંદુલાલ વખારિયા
C/o વખારિયા બ્રધર્સ, જવાહરચોક, સુરેન્દ્રનગર - ૩૬૩ ૦૦૧.
- (૭) શ્રી હર્ષદરાય પ્રેમચંદ શાહ
C/o ધર્મેન્દ્ર વાસણ ભંડાર, મહાત્મા ગાંધી રોડ, ભાવનગર - ૩૬૪ ૦૦૧.
- (૮) શ્રી હર્ષદરાય ચુનીલાલ
ભારત ટ્રેડિંગ કંપની, ૧૧૧, ટનટનપુરા સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૦૮.

(VII)

- (૯) શ્રી મુકેશભાઈ જમનાદાસ શાહ
૩૬, સંપતરાવ સોસાયટી, અલકાપુરી, વડોદરા.
- (૧૦) શ્રી રમેશભાઈ ગાઠાણી
૨, સ્વીનગર બંગલોજ, સેટેલાઈટ રોડ, સોમેશ્વર જૈન મંદિર સામે,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫
- (૧૧) શ્રી કીરીટભાઈ યુનીલાલ શાહ
સી-૨૭, વસુંધરા એપાર્ટમેન્ટ, ત્રીજે માળે, કૃષ્ણનગર, ભાવનગર.

* * * * *

નીચેના પુસ્તક વિકેતાઓ પાસેથી પણ શ્રી જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટ પ્રકાશિત પુસ્તકો પ્રાપ્ત થશે.

- (૧) સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર
હાથીખાના, રતનપોળ, અમદાવાદ-૧
- (૨) પાર્શ્વ પ્રકાશન
ઝવેરીવાડ નાકા, રીલીફ રોડ, અમદાવાદ-૧
- (૩) નવભારત સાહિત્યમંદિર
શ્રી મહાવીર સ્વામી દેરાસર પાસે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૧
- (૪) નવભારત સાહિત્યમંદિર
૧૩૪, પ્રીન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ-૪૦૦૦૦૨
- (૫) સેવંતીલાલ વી. જૈન
૨૦, મહાજન ગલી, પહેલે માળે, ઝવેરી બજાર, મુંબઈ-૪૦૦૦૦૨

(VIII)

શ્રીનેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તૂરજ્ઞાનમંદિર, સુરત તથા
શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ટ્રસ્ટ-પાલીતાણા પ્રકાશિત ગ્રંથોની યાદી

ક્રમ	ગ્રંથનું નામ	ભાષા	પ્રકાશન સમય
૧.	અભિધાન ચિંતામણી કોશ (ચંદ્રોદયટીકા) પ્રથમાવૃત્તિ દ્વિતીયાવૃત્તિ		૨૦૧૩ ૨૦૨૯
૨.	અર્હત્યૂતન-પૌષ્ટિક વિધાન		
૩.	અભિધાન ચિંતામણિ (વ્યુત્પત્તિ રત્નાકર ટીકા)		
૪.	અજિત-વિનીત સ્વાધ્યાય સંગ્રહ	ગુજરાતી	
૫.	આરામસોહાકહા	પ્રાકૃત	
૬.	આત્મદર્પણ	ગુજરાતી	૨૦૫૫
૭.	કરુણરસ કટંબક પાઈઅ તથા સંસ્કૃત	પ્રાકૃત-સંસ્કૃત	૧૯૯૭
૮.	કર્મપ્રકૃતિ-ભાગ-૧	ગુજરાતી	
૯.	કર્મપ્રકૃતિ-ભાગ-૨	ગુજરાતી	
૧૦.	કર્મપ્રકૃતિ-ભાગ-૩	ગુજરાતી	
૧૧.	Glory of Jainism	અંગ્રેજી	
૧૨.	ગાગરમાં સાગર	ગુજરાતી	૨૦૫૪
૧૩.	ચતુર્વિંશતિ જિન સ્તવવૃત્તિ		૨૦૧૩
૧૪.	ચાલો ચોવીશી બુહારીએ	ગુજરાતી	
૧૫.	જિનશાસનની કિર્તીગાથા	હિંદી	૨૦૫૪
૧૬.	જિનશાસનની કિર્તીગાથા	ગુજરાતી	૨૦૫૪
૧૭.	જિનશાસનની બલિહારી	ગુજરાતી	
૧૮.	જૈન દર્શન સિદ્ધાંતો અને પરિચય ભાગ-૧	ગુજરાતી	૨૦૪૪
૧૯.	જૈન દર્શન સિદ્ધાંતો અને પરિચય ભાગ-૨	ગુજરાતી	૨૦૪૪
૨૦.	જૈન ધર્મ કે મૂલતત્વ - ભાગ-૧	હિંદી	૨૦૪૪
૨૧.	જૈન ધર્મ કે મૂલતત્વ - ભાગ-૨	હિંદી	૨૦૪૪
૨૨.	જૈન દર્શનનું તુલનાત્મક દ્વિગ્દર્શન	ગુજરાતી	૨૦૨૪
૨૩.	તીર્થાધિરાજને ચરણે - પ્રથમાવૃત્તિ	ગુજરાતી	૨૦૨૨
૨૪.	તીર્થાધિરાજને ચરણે - દ્વિતીયાવૃત્તિ	ગુજરાતી	૨૦૨૨

(IX)

૨૫. નિત્ય સ્મરણિકા	ગુજરાતી	૨૦૩૨
૨૬. નૈષધ મહાકાવ્ય (શ્રી રત્નચંદ્રજી ગણિકૃત ટીકા) યન્ત્રસ્થ		
૨૭. પઞ્ચ નમસ્કાર સ્તવવૃત્તિ	સંસ્કૃત	૨૦૦૪
૨૮. પાઈઅ વિગ્રાણ કહા-ભાગ-૧- પ્રથમાવૃત્તિ	પ્રાકૃત	૨૦૧૩
દ્વિતીયાવૃત્તિ	પ્રાકૃત	૨૦૨૪
૨૯. પાઈઅ વિગ્રાણ કહા-ભાગ-૨-પ્રથમાવૃત્તિ	પ્રાકૃત	૨૦૨૭
દ્વિતીયાવૃત્તિ	પ્રાકૃત	
૩૦. પાઈઅ વિગ્રાણ ગાહ્ય	પ્રાકૃત-સંસ્કૃત	૨૦૪૬
	ગુજરાતી સાથે	
૩૧. પ્રાકૃત રૂપમાલા	પ્રાકૃત-ગુજરાતી	૧૯૮૨
૩૨. પ્રાકૃત વિજ્ઞાન પાઠમાલા-પ્રથમાવૃત્તિ	પ્રાકૃત-ગુજરાતી	૧૯૯૬
દ્વિતીયાવૃત્તિ	પ્રાકૃત-ગુજરાતી	૨૦૦૪
તૃતીયાવૃત્તિ	પ્રાકૃત-ગુજરાતી	૨૦૧૯
ચતુર્થાવૃત્તિ	પ્રાકૃત-ગુજરાતી	૨૦૪૪
૩૩. પ્રાકૃત માર્ગદર્શિકા	પ્રાકૃત-ગુજરાતી	૨૦૪૭
૩૪. પ્રાકૃત વિજ્ઞાન કથાઓ ભાગ-૧ પ્રથમાવૃત્તિ	ગુજરાતી	૨૦૨૪
દ્વિતીયાવૃત્તિ	ગુજરાતી	૨૦૩૨
૩૫. પ્રાકૃત વિજ્ઞાન કથાઓ ભાગ-૨ પ્રથમાવૃત્તિ	ગુજરાતી	૨૦૧૪
દ્વિતીયાવૃત્તિ	ગુજરાતી	૨૦૩૨
૩૬. પ્રતિષ્ઠાકલ્પ-અંજન શલાકાવિધિ (જૂની) પ્રથમાવૃત્તિ		૨૦૪૨
૩૭. પ્રીતિની રીતિ	ગુજરાતી	૨૦૪૭
૩૮. પિસ્તાલીસ આગમની સંક્ષિપ્ત રૂપરેખા	ગુજરાતી	૨૦૧૦
૩૯. પંડિત ધણવાલકહા	સંસ્કૃત	૧૯૯૮
૪૦. મહોપાધ્યાય ભાનુચંદ્ર ગણિચરિતમ્	સંસ્કૃત	૧૯૯૮
૪૧. મેરૂ શિખર નવરાવે	ગુજરાતી	૨૦૫૪
૪૨. વિનય સૌરકાં	ગુજરાતી	૨૦૧૮
૪૩. સચિત્ર સરસ્વતી પ્રાસાદ	ગુજ-સંસ્કૃત	૨૦૫૫
૪૪. શ્રાવક ધર્મ વિધાન	ગુજરાતી	૨૦૦૪
૪૫. ગિરિજંબુ સામી ચરિયં	સંસ્કૃત	૨૦૦૪
૪૬. સિરિ વિજયચંદ્ર કેવલી ચરિયં	સંસ્કૃત	૨૦૦૭
૪૭. સિરિ ઉસહજાહ ચરિયં	પ્રાકૃત	૨૦૨૫

(X)

૪૮. સિરિચંદરાય ચરિયં	પ્રાકૃત	૨૦૨૭
૪૯. સિરિ ચંદરાય ચરિયં ગુર્જરાનુવાદ	ગુજરાતી	૨૦૩૮
૪૮. સિરિ ઉસહશાહ ચરિયં ગુર્જરાનુવાદ	ગુજરાતી	૨૦૩૩
૪૯. શ્રીપાલચરિત્રમ્ (સંક્ષિપ્ત) ધર્મોપદેશ	સંસ્કૃત	૨૦૦૮
૫૦. શ્રી જિન સ્ત્રોત કોશ:	સંસ્કૃત	
૫૧. શ્રી વિતરાગ સ્તોત્રાદિ સમ્યય:	સંસ્કૃત	
૫૨. શ્રી સ્થમન પાર્શ્વનાથ માહાત્મ્ય	ગુજરાતી	૧૯૯૬
૫૩. શ્રી ઉપધાન તપ માર્ગદર્શિકા	ગુજરાતી	૨૦૨૩
૫૪. શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થ દર્શનાવલી	ગુજ-અંગ્રેજી	૨૦૫૨
૫૫. શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થ દર્શનાવલી	ગુજ-હિંદી	૨૦૫૨
૫૬. સુરત તીર્થ વંદ દકરજોડ	ગુજરાતી	૨૦૫૪
૫૭. સૂર્ય સહસ્રનામમાલા	સંસ્કૃત	
૫૮. સૂર્ય પૂજ (પુંજ)	ગુજરાતી	૨૦૫૩
૫૯. સંખિત તરંગવર્ણ કલા (તરંગલોલા)	પ્રાકૃત	૨૦૦૦
૬૦. સંક્ષિપ્ત પ્રાકૃત રૂપમાલા	પ્રાકૃત	૨૦૦૫
૬૧. સંસ્કૃત મંદિરાંત પ્રવેશિકા (બીજી બુક)		
૬૨. હરિપાલી સંયય	ગુજરાતી	૨૦૨૫
૬૩. હેમ નૂતન લઘુપ્રક્રિયા		
૬૪. જ્ઞાતપુત્ર શ્રમણ ભગવાન મહાવીર	ગુજરાતી	૨૦૨૫
૬૫. પ્રાકૃત વિજ્ઞાન ગ્રંથ		૨૦૫૭

પ્રાપ્તિસ્થાન

શ્રી નેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તૂરસૂરિ જ્ઞાનમંદિર
કાપસ્થ મહોલ્લો, ગોપીપુરા, સુરત-૧

શ્રીનેમિ-વિજ્ઞાન-કસ્તૂરસૂરિ ગ્રંથ શ્રેણી

ક્રમ ગ્રંથનું નામ

૧. પ્રાકૃત વિજ્ઞાન બાળ પોથી - ૧
૨. પ્રાકૃત વિજ્ઞાન બાળ પોથી - ૨
૩. પ્રાકૃત વિજ્ઞાન બાળ પોથી - ૩
૪. પ્રાકૃત વિજ્ઞાન બાળ પોથી - ૪
૫. શ્રી વીશ સ્થાનક તપ આરાધના વિધિ
૬. શ્રી વીશ સ્થાનક તપ (કથાઓ સહિત)
૭. શ્રી વીશ સ્થાનકની કથાઓ
૮. વંદુ જિન ચોવીશ
૯. ભક્તિ વૈભવ
૧૦. પ્રાકૃત વિજ્ઞાન સંક્ષેપ
૧૧. હે જ્ઞાના જાગીશ
૧૨. પ્રતિષ્ઠા કલ્પ- અંજન શલાકા-પ્રતિષ્ઠાવિધિ (દ્વિતીયાવૃત્તિ)
૧૩. દશવૈકલિકસૂત્રમ્
૧૪. કર્મપ્રકૃતિ ભાગ-૩
૧૫. મૌન એકાદશી પર્વ
૧૬. અભિધાન ચિન્તામણિ નામમાલા
૧૭. જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ ભાગ-૧ - અંગ આગમ
૧૮. જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ ભાગ-૨ - અંગબાહ્ય આગમો
૧૯. જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ ભાગ-૩ - આગમિક વ્યાખ્યાઓ
૨૦. જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ ભાગ-૪ - કર્મ સાહિત્ય-આગમિક પ્રકરણ
૨૧. જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ ભાગ-૫ - લાક્ષણિક સાહિત્ય
૨૨. જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ ભાગ-૬ - કાવ્ય સાહિત્ય
૨૩. જૈન સાહિત્યનો બૃહદ્ ઇતિહાસ ભાગ-૭ - કનડ-તામિલ, મરાઠી
૨૪. પ્રમાણ મીમાંસા સ્વોપજવૃત્તિ સહિત, ગુજરાતી અનુવાદ સહિત
૨૫. જૈન ધર્મ-દર્શન, મોહનલાલ મેહતા(ગુજરાતી અનુવાદ)

ઋણ સ્વીકાર

અમો આભારી છીએ

- પરમપૂજ્ય સ્વ. આચાર્યશ્રી વિજયચંદ્રોદયસૂરીશ્વરજી મહારાજ, પરમ પૂજ્ય સ્વ. આચાર્યશ્રી વિજયઅશોકચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજ, પરમ પૂજ્ય આચાર્યશ્રી વિજયસોમચંદ્રસૂરિજી મહારાજ તથા અન્ય મુનિ ભંગવતોના.
- ભાગ-૩ “આગમિક વ્યાખ્યાઓ” ના પ્રકાશનમાં આર્થિક સહયોગ આપવા બદલ પાર્શ્વનાથ શ્રે. મૂ. સંઘ, ઘાટકોપર, મુંબઈ તથા પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ લુહાર ચાલ જૈન સંઘ, મુંબઈના.
- આ પ્રકાશનના આર્થિક સહયોગમાં ફાળો આપનાર અનેક સંસ્થાઓ તથા દાતાશ્રીઓના.
- શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈન શોધ સંસ્થાન, વારાણસીના તથા તેના પૂર્વ નિયામક ડો. સાગરમલજી જૈનના.
- ગુજરાતી આવૃત્તિના માનદ્ સંપાદકો ડો. નગીનભાઈ શાહ તથા ડો. રમણીકભાઈ શાહના.
- ઉત્તમ છાપકામ માટે લેસર ઈમ્પ્રેશન્સવાળા શ્રી મયંક શાહ તથા માણિભદ્ર પ્રિન્ટર્સવાળા શ્રી કનુભાઈ ભાવસાર અને સુંદર સચિત્ર ટાઈટલ ડિઝાઈન માટે કીંગ ઈમેજ પ્રા. લિ. ના ડાયરેક્ટર શ્રી જીવણભાઈ વડોદરિયાના.

લિ.

શ્રી ૧૦૮ જૈન તીર્થદર્શન ભવન ટ્રસ્ટના ટ્રસ્ટીઓ.

कणकरोचसुखर
दुराशुचुरेगाली

सुवनायचुडिमासुवमीनायात्राविशहदिरमनामिना...
...पञ्चानवणसना

यं यथाकामा
नमः सुचुडिमा
पिडिय एनिमना
॥७७७

मलदवां... वाद्यमानवमाना...
...कं॥७७७ममान...
...नृकणा...
...नेविदना...

कांतिनामि
पनेरमाताकने
कन्या...
...
...७७७

नरवमंमिकना...
...कं...
...
...७७७

...
...
...
...७७७

मावयं...
...
...
...७७७

...
...
...
...७७७

...
...
...
...७७७

...
...
...
...७७७

...
...
...
...७७७

...
...
...
...७७७

...
...
...
...७७७

सुवता॥१७॥ आशाशुभं किणकरी सुभयं
पदाः कवटिनी मन्त्राभि सुराश्रुत्रं गाली

सुवतायुधि नाश्वभाकाश्याद्यादि

ॐ का॥१७॥ अश्रुतिमयी यथाः कमा
॥१७१॥ पंचनिः कलका॥ नमः सुचिदिमोचि
पिसुता॥ अश्रुत्वापिदि यथा॥ तिसमस
समाश्रुति॥ कर्मका॥ ००

कलडवां॥१७॥ साश्रुमान्पनातादी
का॥१७॥ मन्त्रानरीकानिकदिव
चुङ्गणा॥ नवाइवी श्रोत्ररुचुमस
नेधिदना॥ अश्रुविमदममानका

नामनिवाश्रुताकाशितानासिध
स्मिन्वेसुमिद्वेषनदनात्तासने
किवमलाकि कस्यत्वासाश्रु
नपातनसुश्रुये रापशोनवात्त
व्यागसोनि काश्रुदागारात्त

नसमोभिकनाश्रुयां वनिव
कश्रुवावतना॥ ममात्तादि
वचुमिद्वेषयिदिश्रुना॥ सुव
त्वाकश्रुणाश्रुदिश्रुयायनन
श्रुममेवलोचुङ्गयादिशि

यश्रुत्वायकश्रुताः सुया॥३३॥ नश्रुला
सुमश्रुदे॥ अश्रुकाश्रुत्वाश्रुता
श्रुश्रुया॥ अश्रु कश्रुती नश्रुताः श्रुत्य
नश्रुनिश्रुयाश्रुताः ०

सावयैवाश्रुयमश्रुया॥ अश्रुति
नाश्रुश्रुताश्रुताः अश्रुत्वाश्रुता
श्रुश्रुताः अश्रुताः श्रुताः श्रुताः
श्रुताः श्रुताः श्रुताः श्रुताः

कथमेकसा॥१७॥ मवाश्रुतधुवाप
पाश्रुताः श्रुताः श्रुताः श्रुताः
दशश्रुताः श्रुताः श्रुताः श्रुताः
मेकश्रुताः श्रुताः श्रुताः श्रुताः
यश्रुत्वाश्रुताः श्रुताः श्रुताः श्रुताः

अश्रुद्वेषना॥१७॥ अश्रुत्वाश्रुताः
श्रुताः श्रुताः श्रुताः श्रुताः
श्रुताः श्रुताः श्रुताः श्रुताः
श्रुताः श्रुताः श्रुताः श्रुताः

लाश्रुत्वाश्रुताः श्रुताः श्रुताः
श्रुताः श्रुताः श्रुताः श्रुताः
श्रुताः श्रुताः श्रुताः श्रुताः
श्रुताः श्रुताः श्रुताः श्रुताः

श्रुताः श्रुताः श्रुताः श्रुताः
श्रुताः श्रुताः श्रुताः श्रुताः
श्रुताः श्रुताः श्रुताः श्रुताः
श्रुताः श्रुताः श्रुताः श्रुताः

प्रनावती नश्रुताः श्रुताः श्रुताः
श्रुताः श्रुताः श्रुताः श्रुताः
श्रुताः श्रुताः श्रुताः श्रुताः
श्रुताः श्रुताः श्रुताः श्रुताः

कशाश्रुताः श्रुताः श्रुताः श्रुताः
श्रुताः श्रुताः श्रुताः श्रुताः
श्रुताः श्रुताः श्रुताः श्रुताः
श्रुताः श्रुताः श्रुताः श्रुताः

श्री १०८ जैन तीर्थ दर्शन भवन-समवसरण महामंदिर
- पालीताला